SZERB ANTAL MUNKÁI

Magyar irodalomtörténet I-II
Pendragon legenda. Regény
Hétköznapok és csodák. Tanulmány
Budapesti kalauz
Utas és holdvilág. Regény
A világirodalom története. I-III
Királyné nyaklánca. Tanulmány
Gondolatok a könyvtárban. Tanulmányok
Madelon, az eb. Elbeszélések
A varázsló eltöri a pálcáját. Rajzok

SZERB ANTAL

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET

Huszonötödik ezer

RÉVAI

Copyright by Révai, Budapest, 1943

86627 - Révai

ELŐSZÓ.

Az Erdélyi Helikon, mint írói közösség és az Erdélyi Szépmíves Céh, mint kiadó, ünnepi érzéssel bocsátja útjára Szerb Antal Magyar Irodalomtörténetét. Úgy érezzük, hogy ez a mű mindannál fogva, amit létrehozásában az erdélyi pályadíj, az erdélyi célkitűzés, az erdélyi íróközösség és kiadó tett, a mi szolgálatunk a magyar szellemi életnek; amit írója alkotott, az önértékén túl maradandó bizonyságtétel a magyar szellem örökkévaló egysége mellett.

1930 június havában tűzte ki az Erdélyi Helikon, marosvécsi összejövetelén, ismeretes pályázatát. Most, mikor annak gyümölcsét adjuk át a magyar közönségnek, legyen szabad emlékeztetnünk az olvasókat a pályázat néhány feltételére. A mű szóljon az egész magyar társadalomhoz, de elsősorban a kisebbségi sorsban élő magyarsághoz. Hozza közel a jelentős magyar irodalmi alkotásokat főként a mai nemzedékhez s mélyítse el a magyar irodalom tanulmányozásának vágyát. Bontakozzék ki belőle a magyar irodalom és a világszellem kölcsönhatása, de éles körvonalakban emelkedjék ki a műben a magyar zseni minden más néptől különböző sajátossága. Az esztétikai szempont vezető szerepe mellett súlyt kapjanak az irodalmat formáló eszmei, szociális, gazdasági és politikai történeti erőforrások is. Tegye jóvá a mű azokat az igazságtalanságokat, melyeket az irodalom és a haladás ellenségei egyes írók, művek, irodalmi mozgalmak ellen elkövettek.

Ezek a leglényegesebb feltételek mutatják a célt, amely előttünk lebegett, s a lelkületet, melyből a célkitűzés fakadt.

A pályamunkák megbírálására felkért bizottság 1932 augusztusában, az Erdélyi Helikon marosvécsi összejövetelén tette meg jelentését a pályázat eredményéről s egyhangúlag úgy találta, hogy a beérkezett tizenegy pályamű közül, melyek az egész munka tervezetét, bevezetését és kijelölt fejezeteit foglalták magukban, a feltételeknek legteljesebben az „Invitis nubibus" jeligéjű mű felelt meg. Szerzője, Szerb Antal, ezalapon kapta meg az egész mű elkészítésére a megbízást. Az eszme felvetésétől

négy, a megbízástól két év telt el, míg minden akadály elhárulhatott a megjelenése elől.

Most végre itt van előttünk. Megvalósult a forró és tiszta szándék s mi meg vagyunk győződve felőle, hogy hozzá méltó módon valósult meg. Nem herbáriumot adunk benne az irodalom szerelmeseinek, hanem élő virágoskertet, melyet századok vére, könnye, borúja és derűje itatott s növelt, hogy felénk illatozzék belőle az élő és teremtő magyar lélek.

Mi, akik írójának alkotó munkájához, nehány feltétel megadása által hozzájárultunk, nem akarjuk méltatni vagy bírálni a művet. Szeretettel, örömmel, szolgáló indulattal, reménykedő bizalommal odatesszük a magyar lélekcsalád ünnepi asztalára . . .

És van még egy kegyeletes kötelességünk. Az Erdélyi Helikon 1931 júliusi összejövetele a Kemény János báró és neje által alapított 30.000 lejes évi irodalmi nagydíjjal Kuncz Aladár „Fekete Kolostor"-át koszorúzta meg. Feledhetetlen barátunk akkor már nem volt közöttünk földi alakjában. Az ő egyik legkedvesebb tervét akarván megvalósuláshoz segíteni, a díjat a Magyar Irodalomtörténet pályadíjához csatoltuk, hogy a kitűzött összeg ezzel is hamarább együtt legyen. És határozatba ment, hogy a pályadíj egészében szerepeljen ez az összeg a Kuncz Aladár hagyományaként. Ezennel nyugtázzuk eltávozott barátunk e nemes adományát s igaz örömünkre szolgál, hogy ő, aki művében él közöttünk, ezáltal is, „holta után is beszél".

Az Erdélyi Helikon írói közösségének nevében és megbízásából

MAKKAI SÁNDOR.

Adj pennámnak erőt, úgy
írhassuk, mint volt.

Zrinyi.

LECTORI SALUTEM.

Üdvözöljük az olvasót, tiszteletteljesen és csendes örömmel. Olyan időket élünk megint, mint amilyen a magyar irodalom heroikus kora, Kazinczy és Kölcsey napjai voltak: a belső parancsra érdeklődők úgy megfogyatkoztak, hogy ma a magyar írás sorsával foglalkozni újra nemzeti tett. Elvekben és intézményekben tartjuk a közösséget a magyar szellem multjával, de lélekben és valóságban nagyjaink köztünk nem elevenek. „Sokan vannak a thyrsoshordozók, de kevesen az igazi lelkesültek."

A franciák legmerészebb avant-garde íróiban is benne cseng valamikép Pascal és Racine szava, a németeknél minden Goethével kezdődik és Goethével végződik, szellemiségük megszakíthatatlan folytonosság a jövő felé. Minálunk az irodalom története, a szellem folytonosságának az ápolása, fáradt és fárasztó tanárok szürke rutinmunkája lett.

Irodalmunk történetével foglalkozni, mint Kazinczy és Kölcsey korában, ma újra a kulturális lojalitás kérdése. Az idegenbe szakadt magyarok ezzel tanusítják, hogy hűek maradtak a szellemhez. A közös kultúra, a közösen átélt emberi értékek tarthatják csak össze a sokfelé szétszórt magyart. Magyarnak lenni ma nem állami hovatartozást jelent, hanem az érzésnek és gondolatnak egy specifikus módját, ami ezer év értékeiből szűrődött le: kultúrát. Minden történetírás, minden szellemtudományi munka legfőbb célja máma kulturális lojalitásra nevelni. Amíg kultúránkhoz hűek maradunk, önmagunkhoz vagyunk hűek. Azért: üdvözöljük az olvasót.

1. A MÓDSZERRŐL.

A magyar irodalomra vonatkozó szemléletünk iskolás emlékeinkből tevődik össze. Az iskolai irodalomtanítás rendkívüli haszna, hogy bizonyos közös szellemi alapot ad minden magyarnak; a legkülön-

bözőbb pártállású emberek olvasták volt a Toldit és tanárjuktól körülbelül ugyanazt a véleményt tanulták róla. De veszedelme is van az iskolai irodalomtanításnak: hogy irodalmunk mindvégig megmarad csak iskolai emléknek, nem válik a felnőtt ember életének eleven részévé. A legtöbbünk diákkorában olvasta utóljára, több-kevesebb lelkesedéssel, Vörösmartyt és Arany Jánost és azóta tisztelettel jes nemtörődéssel gondol rá, akár Tacitus szövevényes mondataira vagy a Pythagoras tételére.

A magyar klasszikusok elválaszthatatlanul összetársulnak a tudatban az iskola, a tankönyvek álmos és nyomasztó levegőjével és minél távolabb kerülünk a tankönyvektől, annál távolabb kerülünk a magyar klasszikusoktól is. A róluk alkotott véleményünk megmarad ugyanúgy, amint tanáraink kérlelhetetlenül belénkoltották — époly kevéssé jut eszünkbe ezt a véleményt revideálni, mint ahogy nem vonjuk kétségbe a Pythagoras tételét. Pedig a legtökéletesebb tankönyv, a legszuggesztívebb tanár is csak egy kis részét mondta el annak, amit a magyar irodalomról tudni kellene: előadásuk a diák értelméhez volt mérve és hallgatagon ment el a legmélyebb emberi mozzanatok mellett, mert azok meghaladták a diák érettségi fokát. Így válik Vörösmarty és Arany János ifjúsági íróvá. Munkájuk rejtett mélye, érett szépsége, amit csak éretten közelíthetünk meg, ismeretlen sziget marad.

Ez a könyv a magyar irodalom története kívánna lenni felnőttek számára. Ez az újság benne. Készült már magyar irodalomtörténet tanárok, sőt tudósok számára, készült a „művelt nagyközönség" számára (ami alatt nálunk a műveletlenek tömegét szokták érteni, ki tudja miért) — de felnőttek számára még sosem. Az olvasó ezért sok mindent máskép fog találni, mint ahogy az iskolában tanulta és ami nem lesz máskép, annak is más lesz a hangsúlya. Nem az a célunk, hogy felújítsuk az olvasó emlékezetében azt, amit az érettségi előtt tudott. Az itt leírt irodalomtörténet úgy viszonylik az iskolaihoz, mint a nyolcadik osztályban tanult filozófia a filozófiához.

A régebbi irodalomtörténetek, amelyek alapján a tankönyvek készültek, tulajdonképpen nem is az irodalom, hanem az írók történetét tárgyalják. Ennek történelmi okai voltak: az irodalomtörténet tudománya a régi humanisták gyüjtögető és pletykálkodó szenvedélyéből feljődött ki, a régi tudós-lexikonokból, amelyek feljegyeztek mindent mindenkiről, aki valaha írt valamit — és ez a tudomány legmagasabb fejlődési fokán is megőriz valami szublimált gyüjtő és pletykálkodó hajlamot.

Az irodalomtörténetet a romantikus mozgalom teremtette meg: a lexikonok betűrendes sorrendjét ekkor váltja fel az írók időrendben

való elhelyezése, a folyamatos előadás, ekkor válik az irodalomtörténet történetté. De még mindig írói arcképeket rajzolt. Elvárták az irodalomtörténet írójától, hogy emberfölötti nagyságú ideálképeket rajzoljon a koszorús költőkről, mert azt akarták, hogy az emberfölötti Goethe vagy az emberfölötti Vörösmarty alakja nevelően, irányítóan nézzen le az elkövetkező nemzedékre.

Az újabb irodalomtörténetírót elsőül nem az író érdekli, hanem maga az irodalom. Nem az egyszeri, itt meg itt élő, ilyen meg ilyen hibákkal és erényekkel megvert író-ember érdekli, hanem az a mélyebb, a mindennapi életbe át nem lépő személyiség, aki a művek mögött áll, az alkotó ember. Az író irodalmonkívüli személyisége, életrajza, nem irodalmi megnyilvánulásai csak akkor játszanak szerepet, amikor nélkülük nem tudjuk a művet megérteni. Ez az eset elég ritka. Az összefüggés az ú. n. élmény és a költészet között sokkal lazább, semmint a XIX. század tudósai, az egy Goethe esetét általánosítva, gondolták. Dante, az örök Beatrice örök sóvárgója, boldog házaséletet élt, Shakespeare, az arisztokratikus világkép legnagyobb megszólaltatója, egyszerű kispolgár volt, különösen erős érzékkel a pénz iránt, Petőfi nem szeretett bort inni, stb. Sőt a tapasztalás arra tanít, hogy az írók életrajzára vonatkozólag minden adat megbízhatóbb, mint saját írásaik : a legtöbbször az ellenkezője igaz annak, amit ők mondanak vagy mondani látszanak. A művész őszintesége nem is abból áll, hogy művében elmondja, hogy hol vacsorázott — még azt sem mondja el őszintén, hogy kit szeret. A költő mélyebb lénye szerint őszinte, ahhoz a belső személyiséghez hűséges, aki élete eseményeitől távol áll, magaslaton, mint csatában a régi hadvezérek és akit az eseményjegyző biográfiák meg sem tudnak közelíteni. Ennyit igazolásunkra, hogy a továbbiakban a költők életével oly keveset fogunk foglalkozni.

Az irodalmi alkotás, mint minden emberi mű és tett, két egymástól metafizikailag idegen elemből tevődik össze : az Énből és a Nem-énből. Mikor az ősember megalkotta az első szerszámot és kezdetét vette a civilizáció, már ott állt a két keresztapa az újszülött őskalapács fölött : az egyik volt az ember alkotó leleményessége és a másik a külvilág, mely a kalapács kitalálását szükségessé tette az ember számára. A külvilág, ami minden emberi műtől függetlenül megvan, de amitől semmi emberi mű nem független. Minden emberi a meglevő, már-itt-levő dolgok rendjébe születik bele és a már-itt-levő dolgok előre meghatározzák.

Az irodalmi alkotás két metafizikai mozzanata : az egyéniség, amely teremti, és a személyfölötti szövevény, amelybe bele-születik. Az egyéniség csak egyszer és csak itten van ; nem hasonlít semmire, csodálatos aroma, kegyelemszerű ajándék. Szavakkal ki nem fejezhető

a scholasticusok individuum ineffabile-nek, kimondhatatlannak nevezték, — csak az intuició, a közvetlen szemlélet számára nyílik meg.

Az irodalomtörténet legmagasabb feladata talán az, hogy előkészítse a nagy egyéniségek megértésére való intuiciót. Irányítást, intellektuális felszerelést ad, kézenfogva vezet a titkos kert bejáratáig és ott azután rábíz a genius loci-ra. Ennél többet nem tehet. De az irodalomtörténetnek, mint irodalom-*tudomány*-nak, az igazi területe a Nem-én, a személyfölötti szövevények az alkotásban.

Ilyen elsősorban a gondolat. Minden irodalmi alkotás, természeténél fogva, elkerülhetetlenül, valami eszmét fejez ki. Elkerülhetetlenül, mert az irodalom anyaga a nyelv, mint a festészeté a szín és a zenéé a hang. Szín és hang nem fejez ki feltétlenül eszmét, de a nyelv szavakból áll, a szavak a fogalmak sziámi ikrei, a fogalom pedig már a gondolatnak a része. A gondolat, bár személy gondolja mindig, mégis személyfölötti. Minden eszme egy eszme-láncszeme, ősei vannak, megvan a családfája az eszmék történetében. Olyan gondolat, mely egy magányos gondolkozó fejében, minden az illető személyén kívül álló előzmény nélkül született volna meg, nincsen.

Az irodalomban szereplő gondolatok családfáját adja elő az irodalomtudománynak az a része, melyet eszmetörténetnek (Ideengeschichte) neveznek. A filozófia és a vallás történetével határos ez és nem lehet el azok segítsége nélkül. De a legfontosabb fejezete csak igen kis mértékben függ a szomszédoktól : az irodalom önszemléletének a története, az ú. n. irodalmi eszmék története (histoire des idées littéraires). Ez vizsgálja a korok változó felfogását az irodalom céljáról, az irodalmi értékelés változó elveit, az író attitüdjének és erkölcsi méltóságtudatának a fejlődését.

A másik személyfölötti mozzanat a forma. Az író maga előtt találja a már-itt-levő formák nagy arzenálját. Vannak műfajok ; vannak versformák, drámai elvek, prózai kompozíciós szabályok. De a legfőbb már-itt-levő forma maga a nyelv, kész sémáival : hagyományos fordulatok, hasonlatok, kifejezések kelletik magukat az író előtt. Azután jönnek a kész témák, kész motívumok és szimbolumok, melyekbe gondolatát öltöztetheti. És vannak nyelvi kifejezésekből, versformából, motívumokból és képekből összetevődött egységek, az ú. n. formulák, melyek megszállva tartják az irodalmat egy ideig és mintegy kényszerítik az írót, hogy megírja őket : pl. a szonettbe vagy hasonló versformába öltözött petrarcai reménytelen szerelem formulája a maga kép-arzenáljával — ez a formula hat évszázadon át volt úr az európai lírai költészetben.

Ezeknek a személyfölötti forma-adottságoknak a történetével a régebbi irodalomtörténet is erősen foglalkozott : az irodalmi motí-

vumok történetével a tárgytörténet, műfajokkal a műfajtörténet és irodalmi jelenségek formális egymásrahatásával általában az ú. n. összehasonlító irodalomtörténet, a régebbi iskola kedvenc studiuma. De ők még nem vették észre, hogy az irodalmi jelenségek egy *egész* részei és nem megyünk sokra, ha elszigetelten vizsgáljuk őket. Újabban a formai kutatás elsősorban arra a magasabb egységre, arra a minden részletjelenséget magábaölelő korjellegre irányul, amit a képzőművészetekben stílusnak hívnak. Újabban vették észre, hogy az irodalom történetében is vannak olyan magasabb formaegységek, mint pl. a gotika és a barok. Ezekkel foglalkozik a stílustörténet, mely természetszerűen a képzőművészetek történetével tart rokonságot.

Az eszme- és stílustörténetet és azt az előkészítést a megértő intuicióra, melyet az eszmék és formák mivoltának az ismerete ad, nevezi az irodalomtudomány együttvéve szellemtörténetnek.

Eszmék és formák a szellem anyagtalan, légüres terében játszódnak le. De az irodalomban van valami sokkal konkrétebb elem is, mint az eszmék és a formák. Érzékelhető realitás a hang, amellyel mondják, vagy éneklik, a betű, mellyel nyomtatják az irodalmi műveket. Érzékelhető realitás azoknak az embereknek a mindennapi, irodalmon kívüli léte, akiken az irodalom keresztülmegy : az író, az előadó, énekes, kiadó, nyomdász, könyvkereskedő, kritikus és főkép a közönség. Ezeknek az embereknek az irodalomtól függetlenül máritt-levő életviszonyai épúgy befolyásolják az irodalmat, mint az eszmék és a formák.

Az irodalomtörténet nem hagyhatja figyelmen kívül az irodalom életét : azt a fejlődést, melynek során a változó szövegű, jelenvaló közönségnek szóló szavalásból vagy énekmondásból a távoli közönséghez forduló, állandó szövegű nyomtatott irodalom kialakul ; azután pedig a nyomtatott műnek, a könyvnek a történetét. Amint az egyes ember személyiségének kialakulását döntő módon határozza meg a foglalkozása és N. N.-ből, aki történetesen mérnök, idővel mérnök lesz, akit történetesen N. N.-nek hívnak, az irodalmi művet is meghatározza a funkció, amelyet végez. A rhapszodoszok által énekelt homéroszi eposz nemcsak formai és eszmei okokból különbözik pl. Edgar Wallace detektív-regényeitől, hanem azért is, mert az egyiket énekmondásra szánták, a másikat pedig óriási példányszámban előállított és vásárolt nyomtatott könyvnek.

Az irodalmi műnek funkciója van, bizonyos működést fejt ki az emberek — írók és olvasók — között a társadalomban. Az irodalom társadalmi jelenség. Az irodalomnak, mint társadalmi jelenségnek a

vizsgálatával foglalkozik az egyre nagyobb tért nyerő irodalomszociológia.

Ez vizsgálja az irodalom előbb említett élettörténetén kívül a közönség történetét, amely az újabb felfogás szerint épolyan fontos, mint az írók története. Az író termel és minden termelés eleget kell, hogy tegyen a kereslet feltételeinek. A publikum igényeinek a változásával foglalkozik az ú. n. ízléstörténet.

Az ízléstörténet problémáit nem lehet megoldani a társadalom történetének szélesebb vizsgálata nélkül. Az ízlést nagyobbára irodalmon kívüli erők alakítják ki: annak a társadalmi osztálynak az életformája, mely az ízlést diktálja. Más-más ízlést jelent az udvari ember, a falusi nemes, a polgár életformája; az irodalomtörténetnek mindig tekintetbe kell vennie, kikhez fordul az író és a közönséget jelentő társadalmi osztály milyen törvényeket ír elő a művészi alkotás számára.

De a társadalmi életformák az ízlésnél is többet jelentenek: minden társadalmi osztály magában hordoz bizonyos erkölcsi ideált és valami kollektív akaratot, mely ennek az ideálnak a megvalósítására irányul. A tapasztalat azt tanítja, hogy az az író válik népszerűvé és hatásossá, az irodalom társadalmi funkcióit az valósítja meg legteljesebben, aki azonosítani tudja magát a közösség célkitűzéseivel, azoknak hangot tud adni, azoknak a propagátorává szegődik. Az irodalomszociológia legmagasabb feladata, hogy felfedezze az író viszonyát a kor szociális szándékához és az írót, mint a kollektív akarat szócsövét mutassa be. Ez a feladat látszólag az eszmetörténethez tartozik; de a szociális szándék, amelyről beszélünk, többnyire még innen van az eszmén, nem értelmi, hanem akarati tényező, mely átszínezi az író művét, sokszor anélkül, hogy ő maga tudna róla. Látni fogjuk, hogy teljesen osztályonkívülinek látszó eszmék, mint a nemzeti eszme, vagy akár a reménytelen szerelem témaköre, milyen más színezetet kapnak, mikor az irodalom fokusza más társadalmi rétegbe halad át.

A szellemtörténet az irodalomnak szellemi, az irodalomszociológia az anyagi már-itt-levő tényeivel foglalkozik; de ezúttal az éremnek három oldala van. Az irodalom már-itt-talál valamit, szellemen és társadalmon innen és túl: az emberi lelket önmagáért-valóságában. Az irodalmi alkotás egyik oldaláról tekintve szellemi munka, másik oldaláról társadalmi funkció, de a harmadik oldalon lelki aktus.

Az író alkotása által szükségképpen lelki tartalmakat fejez ki, aminthogy szükségképpen eszméket mond ki és társadalmi funkciót teljesít: az írás természete így hozza magával. Minden írásműnek meg-

van a maga „hangulata", „atmoszférája", „lelki tája", vagy akárhogy nevezzük, szavakkal megközelíteni nehéz azt a valamit, ami az írásműbe eszméken, formákon és szándékokon túl, a lélek mélyeiből beleszakad. Ez a je-ne-sais-quoi adja meg a nagy alkotás legintenzívebb értékét. „Az istenek halnak, az ember él", Babits szavaival; eszmék és formák fájdalmas gyorsasággal avulnak el és ízlések, melyeket társadalmi rétegek hordoznak, sebes egymásutánban kerülnek felül a történelem Ixion-kerekén; de a legmélyebben emberi, a lelki realitás, múlhatatlan. Szellemi tartalmuk segíti késői hírnévhez az embereket, akik „megelőzték korukat"; a kollektivitással való összhang idézi elő a rögtöni nagy sikereket; de az egészen nagyok kritériuma a lelki realitás, az emberi érték.

Itt nem az író egyéniségére gondolunk, bármilyen rokon dologról van is szó. Az ember lelke mélyén, ott ahol leginkább önmaga, ahol már nem hangoskodnak idegen eszmék és kollektív idegen akaratok, még ott is van valami, ami a többi emberrel közös, sőt a legközösebb: az emberi lélek törvényei. Ez a rokonság minden ember között az oka annak, hogy az író az olvasóra, mint lélek a lélekre, közvetlenül hathat.

Az általános törvényeken kívül vannak speciális lelki rokonságok, közös reakciók kisebb emberi egységekben: így beszélhetünk korok hangulatáról, nemzetek és társadalmi osztályok pszichéjéről. Az általános lelki struktúra bizonyos fejlődésszerű változáson ment át a századok folyamán: más volt a görög „hangulat", mint a XX. századi magyar, Perikles kortársa másképp reagált halálra és szerelemre, mint mi: de ezer átmeneti formán keresztül mégis van valami, ami folytonosság Athéntől Budapestig.

Ezen a területen az irodalomtudomány a pszichológiával rokon. De sajnos, nem sok hasznát tudja venni atyjafiának. A régi, a lelki életet apró elemekre bontó pszichológia csődöt mond, mikor egész struktúrákról van szó, és az új pszichológia még annyira a gyermekkorát éli, hogy segédtudománynak csak okkal-móddal használható. Az irodalomtörténet írója ezen a területen magára van hagyva és amit adhat, inkább csak kísérlet egy új tudomány felé, ami a lelki struktúrák történelmi változásainak a tanát fogja adni és talán lélektörténetnek fogják nevezni, ha már lesz ilyen.

Szellemtörténet, irodalomszociológia és lélektani elemzés jelzik a hármas utat, a módszert, mellyel az irodalomtudománynak élnie kell. De előttünk a magyar irodalom áll, saját problematikájával. Ezekben a speciális kérdésekben is szakítanunk kell az iskolás hagyományokkal.

2. AZ EGYSÉGES SZEMPONT.

A régebbi irodalomtörténet, mint a XIX. század valamennyi szellemtudománya, a részt vizsgálta az egész helyett. Az írót az irodalom helyett; és az egyes nemzetek irodalmát, mint önálló szigetet, nem pedig, mint egy nagy kontinens részét. Ez egész Európában így volt — a franciáknál majdnem napjainkig. Nálunk a történelmi helyzet még jobban megerősítette tudósaink elszigetelő tendenciáját. Első irodalomtörténetíróink feladata az volt, hogy megmutassák, hogy a magyarnak *is* van irodalma, abban az időben, mikor ezt sokan az országhatárokon belül is kétségbevonták. A követők buzgalma aztán sokszor odáig ment, hogy elfelejtették, hogy más nemzetnek is van irodalma — hogy az egyetemes irodalom is azok közé a már-itt-levő dolgok közé tartozik, amelyek a magyar irodalmat előre meghatározzák.

Ezt a szigetszerű szemléletet az összehasonlító irodalomtörténeti iskola kezdte aláásni a mult század végén. Ők hívták fel a figyelmet az ú. n. hatásokra, melyeket a külföldi irodalmak a magyarra gyakoroltak. De ők még nem láttak ezekben a hatásokban semmi törvényszerűséget. Az író szemléletére lévén beállítva, egyéni akciónak tekintették azt, ami irodalmunk belső törvényéből következett. És nem vették észre, hogy a befogadás épúgy hozzátartozik a magyar irodalom életfolyamatához, mint az alkotás, hogy itt a belélekzés-kilélekzés szabályszerűségével állunk szemben. A hatásokban csak az átvétel passzív mozzanatát vették észre, nem az együtt-rezdüléseket.

Újabban máskép látjuk mindezt. Úgy gondoljuk, hogy a magyar irodalom is, mint a német vagy a francia, a régi kép szerint, hangszer a jól összetanult zenekarban, ami a keresztény-európai kultúra. Önmagából nem lehet jelenségeit megmagyarázni, hanem csak az európai fejlődésből, és talán végső, metafizikai értelmét sem önmagában hordja, hanem az európai kultúra rendeltetésében.

Nehéz erről beszélni, mert eleven érzékenységekkel állunk szemben. A gyakorlatban, a politikában, az újságírásban, a közhangulatban még mindig érvényben van a régebbi nemzetfelfogás, ami a szellemben és a magasabb történelmi realitásban már idejét múlta és értelmét vesztette. Irodalmi viták alkalmával mindig jaj annak, aki szembeszáll vele. Arra a felfogásra gondolunk, amely a magyarságot, mint valami eredendően, teljesen, dacosan és diadalmasan *Mást* fogja fel. Arra a felfogásra, mely az extra Hungariam elvében teljesedik ki és a magyar értékek legfőbb mértékét csupán abban látja, hogy mi mennyire magyar, hogy mennyire valósít meg egy többé-kevésbbé tisztázatlan nemzeti ideált. Oppozíciós nemzetfelfogásnak lehet ne

vezni, mert történelmileg az Ausztria elleni oppozícióból keletkezett és lényegében éppen ezért negatív. Abból indul ki, hogy magyar az, ami nem idegen, elsősorban ami nem osztrák. Minél kevesebb idegen elemet lehet egy író művében kimutatni, annál magyarabb — tehát annál értékesebb.

Ennek a nemzetfelfogásnak megvolt a maga történelmi-szociológiai háttere és megvolt a döntő fontosságú nemzetnevelő missziója annak idején. A magyarság voltaképpen a XIX. században eszmélt rá szélesebb rétegeiben, hogy önálló nemzet, nemcsak politikai, hanem kulturális értelemben is. A század nagy irodalomtörténetíróinak az a feladat jutott, hogy neveljék a nemzet hitét önálló kulturális teremtőképességében. Nagy és azóta utól nem ért régi irodalomtörténetíróink és kritikusaink, Toldy, Kemény Zsigmond, Gyulai Pál, Beöthy Zsolt ezt a feladatot diadalmasan teljesítették.

Utánuk következett a pozitivista szorgalmas kutatók nemzedéke, mely a régebbi nemzetfelfogáson már csak azért sem változtatott, mert ennek a nemzedéknek semmiféle felfogása nem volt. Pozitivista módon a tudományt apró, pontos részletek halmozásának tekintették és minden „felfogástól" idegenkedtek, mert zavarta volna őket látszólagos tárgyilagosságukban. A kiemelkedő tehetségek, mint Peterfy Jenő és Riedl Frigyes európai látásukat és szellemük páratlan finomságát az analízis munkájára fordították, mélységes pozitívizmusuk meggátolt minden szintétikus törekvést és minden filozofikus állásfoglalást.

Ez a nemzedék teremtette meg nálunk az összehasonlító irodalomtörténetet, tehát bizonyos alacsonyabb síkon mégis európai távlatból szemlélte a magyar irodalmat. De valahányszor kimutattak egy „hatást", mindig siettek hangsúlyozni a magyar író „eredetiségét" is, amit azért a hatás mégsem érint — mintha a nemzetek közt fluktuáló szellemi transzfúzió beleférne a plágium és a szerzői jog kategóriáiba.

A legújabb generáció, az ú. n. szellemtörténeti iskola, a gyakorlatban már rég szakított az oppozíciós nemzet- és irodalomfelfogással és szintétikus hajlamának megfelelően a magyar szellem egyes mozgalmait mindig az európai rokonmozgalmakkal érintkezésben vizsgálja. Azok a politikai okok, amelyek megteremtették a régebbi iskola felfogását, elsüllyedtek az iramló történelemben. Ma már nincs miért opponálnunk Ausztria ellen ; ma már nem kell bebizonyítanunk, hogy a magyarnak önálló kultúrája van — ellenségeink sem szokták már kétségbevonni.

Ezért az új irodalomtörténetnek sokkal inkább kritikus és kételkedő attitűdöt kell felöltenie, semmint azelőtt. Nem mindenki, aki

mondja, Uram, Uram, megyen be mennyek országába, és nem mindenki nagy költő, akinek versei a nemzeti eszmével foglalkoznak. Nem feltétlenül magyar érték, akiben idegen értéket nem találunk — lehet, hogy csak értéktelen. Meg kell nyesnünk az elődök értékítéleteit; annál több éltető nedv jut annak, ami megmarad.

Meg kell változtatnunk a csillagos égbolt rendjét az irodalomban. A régiek úgy szemlélték a világot, hogy Magyarország volt a világ közepe és a többi ország csak arra való volt, hogy Magyarország másvoltához az ellentétet szolgáltassa. Úgy viszonylanak hozzánk, mint a ptolemaiosi csillagász, aki azt tanította, hogy a Nap forog a Föld körül, a kopernicusihoz, a héliocentrikus csillagászhoz.

Az ő előadásukban a legfőbb szerep annak jutott, hogy miben különbözik Magyarország Európától, — mi azt mutatjuk meg, hogy miben hasonlít hozzá. Számunkra a magyar irodalomtörténet nagy strukturális szépségét az adja meg, hogy ebben az aránylag kisterjedelmű magyar irodalomban az európai szellem valamennyi fázisa, valamennyi megmozdulása meglelhető; semmi sem mult el nyomtalanul; a magyar irodalom az európai irodalom miniatür mása. A magyar értékek európai értékek; az európéer-magyarnak nemcsak hogy nem kell magyarvoltától elfordulnia, hanem ellenkezőleg: az irodalomtörténet megtanítja arra a legnagyobb magyar hagyományra, hogy nálunk mindig a leginkább európaiak voltak a leginkább magyarok. A külföldieskedés épúgy, mint a magyarkodás nálunk mindig a félműveltek és tudatlanok attitűdje volt.

Azt a feladatot kell elvégeznünk, amit a történetírók új nemzedéke már elvégzett a történettudományban. Ma már tudjuk, hogy a magyar történelmet nem lehet megérteni Európa története nélkül. Nemcsak a történelem eszmei része, hanem maguk az események is a legszorosabban összeláncolódnak Európa eseményeivel. A magyar történelem minden nagy fordulata kívülről jött és jóformán a magyarság beleszólása nélkül.

A magyarság szellemi életét még erősebben befolyásolja a kifelé, Európa felé való fordulás. Kultúránk úgy született, hogy a magyart, ezt a kóborló keleti népet, Szent István a kereszténység által Európához csatolta és ezzel megmentette az enyészettől, amely elérte a vele rokon törzseket. A magyarság lelki arculatát azóta is az európai szellemben való intenzív részvétel különböztette meg leginkább a környező szláv népektől, melyek Kelet felé fordultak; és a nyugati orientáció szellemi ereje tette úrrá a magyarságot a szomszédok felett.

Szent István óta minden magyarnak, aki az átlagon felülemelkedett, Európa volt a legfőbb szerelme. Mindegyiknek az volt az álma, hogy „valaki az Értől elindul s befut a szent nagy Óceánba". Dosztojevszkij

jevszkij azt mondatja az egyik alakjával, hogy tulajdonképpen csak az oroszok igazán európaiak : mert a francia, a német európainak születik, de az orosz számára az európaiság erkölcsi cél, ami felé törekedni lehet. Bizonyos fokig áll ez a nagy magyarokra is. És ez teszi alakjukat néha oly megdöbbentően elszigeteltté : ha olyan korokban képviseltek európai ideálokat, amikor magyar környezetük még érzéketlen volt azok iránt.

Ez lesz az „egységes szempont", melyből végigvizsgáljuk irodalmunk történetét. Hogyan sikerült egy-egy időpontban megteremteni magyarság és európaiság szintézisét, majd hanyatló korokban hogyan maradt el a magyarság a rohanó Európa mögött, és hogyan talált új szintézisre egy másik eszmemagaslaton : ez adja meg a magyar irodalomtörténet belső ritmusát.

3. SZELEKCIÓ ÉS FELOSZTÁS.

Az irodalomtörténetnek megoldhatatlan problémája, hogy tulajdonképpen melyik mű tartozik az irodalomtörténet kereteibe? Beletartozik-e pl. a szónoklat, a történetírás, az essay, a műfajok, melyek művészi formában íratnak, de irodalmon kívüli, tudományos vagy ethikai célokat szolgálnak. A következetes elvi állásfoglalás ebben a kérdésben lehetetlen. Nem tudunk határvonalat vonni a „tiszta irodalom", és a tudományos irodalom között. A célkitűzés nem irányadó, mert hiszen sok műnek, amely faja szerint a tiszta irodalomhoz tartoznék, irodalmon kívüli, pl. politikai tendenciája van. A határvonal az idők folyamán igen nagy ingadozásokat ért meg : régebben minden írott mű beletartozott a res litterariába, az író-lexikonok anyagába — a XIX. században a kör nagyon összeszűkült és csak a művészi szándékú műveket tárgyalta az irodalomtörténet. Ma megint az az általános tendencia, hogy szélesítsük ki az irodalom fogalmát.

A mi célunk nem a regisztrálás, hanem az ábrázolás, nem a részletek, hanem a kompozíció teljességére törekszünk. Ezért szelekciós szempontunk a kétes esetekben az lesz, hogy mennyire jellemző a kérdéses mű vagy műfaj a kor magyarságának szellemi vagy társadalmi életére. A régiség tárgyalásánál be fogjuk vonni a nem tisztán szépirodalmi anyagot is, mert a szépirodalom sokkal töredékesebb, semhogy annak az alapján teljes képet nyerhetnénk. De a XVIII. század közepétől kezdve, amennyire lehet, csak a szépirodalommal fogunk foglalkozni — nem annyira tudományos, mint inkább gazdálkodási szempontból : mert azt gondoljuk, hogy a magyar szellem minden mozzanatát fellelhetjük a szépirodalomban is.

A magyar irodalomnak külön szelekciós kérdése a nyelv. Beletartozik-e a magyar irodalom történetébe a magyarországi latin, német és más nyelvű irodalom? Mi az újabban általánossá vált gyakorlatot fogjuk követni: foglalkozni fogunk a magyarországi latin irodalommal, mert hiszen a középkorban ez volt az igazi irodalom és még azután is sokáig a latin nyelvű irodalom képviselte a magyarság magasabb szellemi szintjét — és azonkívül, mert a latinnyelvű irodalom a fejlődés, a magyarnyelvű irodalom kiépítése szempontjából is igen fontos szerepet játszott. A hazai német irodalmat is tekintetbe kell venni a történelem egyes pontjain, amikor fontos kultúraközvetítő hivatást töltött be és a nemzeti kultúrának valóban része volt. Nem tárgyaljuk az itt lakó kisebb népek irodalmát, mely az egész fejlődése szempontjából, nyelvük ismeretlensége miatt is, hatástalan volt.

Az irodalmat, didaktikus szempontokból, korszakokra szokás felosztani. A magyar irodalomtörténet hagyományos korszakfelosztása nagyobbára mechanikus beosztás: századokra osztják az irodalmat, mint a franciák és a századokra ötletszerűen németes címszókat ragasztanak: a XVI. századot, Balassa korát, a reformáció korának nevezik, a XVII. századot, Zrinyi korát, az ellenreformáció korának és a XVIII. századot a pihenés korának, mintha a magyar irodalon a reformáció körül pro és kontra kifejtett tevékenységében nagyon elfáradt volna. Ez a beosztás nem sokkal észszerűbb, mint az angoloké, akik a korszakokat lojálisan az akkori uralkodóról nevezik el és csak akkor jönnek zavarba, amikor egy uralkodó olyan sokáig és olyan változó időben élt, mint Viktória királynő.

Olyan beosztásra volna szükségünk, amely a vizsgálatot is megkönnyíti azáltal, hogy csakugyan együvétartozó, közös lényegjegyeken alapuló csoportokat alkot. Az eszmetörténet önmagában nem ad alapot ilyen felosztásra, mert túlságosan is összetett: a reformációval egyidejűleg pl. annyi más szellemi áramlat fut párhuzamosan a magyar irodalomban, hogy az egyiknek a kiragadása erőszakos dolog. A stílustörténet egyelőre túlságosan a képzőművészetekre támaszkodik és nincs önálló terminológiája. Már pedig, ha korszakainkat magyar baroknak, magyar rokokónak stb. neveznénk, könnyen téves képeket idéznénk fel, mert az irodalmi stílus nem ugyanaz, mint a képzőművészeti.

A legalkalmasabbnak látszik egy szociológiai felosztás: az irodalmat aszerint osztani korszakokra, hogy melyik volt benne a hangadó társadalmi osztály. Ennek az elvnek az alapján a következő korszakok adódnának:

1. Az egyházi irodalom kora. (A kezdetektől a XVIII. század közepéig.)

2. A főúri irodalom kora. (Balassától a Felújulásig.)
3. A nemesi irodalom kora.
   a) Tisztán nemesi irodalom. (Petőfiig.)
   b) Nemesi-népi irodalom. (Petőfi és Arany kora.)
   c) Nemesi-polgári (gentry) irodalom. (Arany és Ady közt.)
4. A polgári irodalom kora. (Ady fellépésétől.)

Ez a felosztás természetesen nem tarthat igényt olyan dátumszerű határvonalakra, mint a régebbi, amely nem is volt más, mint dátumszerű határvonal. Fő nehézsége, hogy az egyházi-papi irodalom mélyen belenyúlik a XVIII. századba és terjedelemben és olvasottságban messze felülmúlja a főúri irodalmat, melyet mi uralkodónak jelöltünk meg. De a továbbfejlődés szempontjából az egyházi irodalom ekkor már alig fontos; rengeteg hitvitázó és épületes műve elsüllyedt az időben, hogy soha fel ne támadjon többé — viszont a vele egykorú főúri irodalom képviseli a nemzeti hagyományt, melyen a későbbi irodalom felépült. Főúri és nemesi (köznemesi) irodalom közt épúgy nem ehet dátumszerű határvonalat vonni, mint ahogy nem lehet pontosan tudni főnemesség és köznemesség társadalmi határvonalát sem.

Érezzük, hogy ez a felosztás további védelemre szorul; de igazságát csak maga a könyv igazolhatja. Mi reméljük, hogy a társadalmi csoportok életformájának és kollektív szándékának a vizsgálata olyan szempontokat fog adni, amelyek csakugyan egységbe foglalják egy-egy kor eszmeileg és stílusbelileg szétfutó műveit.

Még két praktikus elvet kell kimondanunk: francia mintára az írók rövid életrajzát, műveit és a rájuk vonatkozó irodalom legfontosabb címeit jegyzetben közöljük, hogy ne zavarja nyers adatszerűségük az ábrázolás egységes menetét. Ha lírai költőről lesz szó, sokat fogunk idézni, mert a líráról olyannak beszélni, aki nem ismeri az illető verseket, olyan, mint a vaknak színeket magyarázni — és mert, angol mintára, az irodalomtörténetíró gavallérosságát látjuk abban, hogy idénként egy-egy választott versszakkal örvendeztetjük meg az olvasót.

És még egyet, talán a legfontosabbat, a hosszúra nyúlt bevezetés végén. Be kell vallanunk, hogy a könyv megírásánál a stílus kérdését minden elmondott tudományos problémánál fontosabbnak tartottuk. Az irodalom nagy értékeinek muzeálissá válásában nagy szerepe van irodalomtörténetíróink stílusának. A régebbi nagy nemzedék, Gyulai Pál, Beöthy Zsolt, sőt még Péterfy stílusa sem hat már elevenen a mai ifjúságra. Utódaik pedig újra mondogatták a régi szavakat, melyek már frázisoknak is színtelenekké váltak, tovább koptatták a

régi terminológiát — pedig minden nemzedék csak új terminológiában tudja elhinni a régi igazságokat.

E sorok írója azt szeretné, ha sikerülne művét minden régi frázistól megszabadítani és az egész irodalomtörténetet áttenni abba az új terminológiába, mely a nagy német szellemtudományos megújhodás nyomán minálunk is kifejlődött, de még nem nyert teljes polgárjogot.

De őszintén megvallva, mintaképei nem a csodált német tudósok, akik az irodalomtörténetet irodalomtudománnyá fejlesztették, hanem inkább a régi humanisták áhítatos pletykálkodásukkal és az ancien régimebeli „filozófusok", akik marquisn'k számára értekeztek a csillagos égbolt titkairól. Emberien élő, emberien átélt, humánus stílus által szeretné a magyar irodalmat emberi szívekhez közel hozni — és ha ez bizonyos fokig sikerül, úgy érzi, hogy könyve megtette kulturális és magyar kötelességét.

I. EGYHÁZI IRODALOM

A) KÉZIRATOS IRODALOM.

1. *BEVEZETÉS.*

a) *Őskor, ősvallás.*

Szerencsések a nemzetek, amelyek kezdeti korukról emléket őriznek, vallási hagyományban, folkloreban, írott irodalomban. Szerencsések a németek és az angolok; belső történetüket abban a távoli multban kezdhetik, amikor a kereszténység még nem uniformizálta a nemzeti géniusz minden kifejeződését. Ősi emlékeik szemléletébe mélyedve, a kezdetek meg nem zavart vonalaiban nekik sokkal könnyebb meglátni, intuitive felismerni azt a titokzatos valamit, ami egy nép lelkét a másikétól elkülönbözteti, azt a csak egyszeri milyenséget, ami egyúttal cél is, és talán Isten teremtő szándéka a nemzettel: az eidost.

Mi nem tudunk semmi bizonyosat a kereszténység felvétele előtti időből. Ősi mondáinkat nagyobbára a középkorban költötték nyugati szellemű udvari papok, az ősi magyar isteneket pedig a XIX. században találták ki dilettáns költők. Irott emlékünk semmi sem maradt fenn, és a rokon népek költészetéből következtetnünk olyan, mintha valaki Petőfi költészetéből Petőfi nagybátyjának az irodalmi munkásságára következtetne.

Csak a folklore, a mesekutatás mutat némi enyésző nyomot, ami a legtávolabb multba vezethet, abba a bizonytalan, lefokozott tudatú, fél-emberi birodalomba, hol a mesék születnek.

A kereszténység előtti magyarságnak is megvolt az ősi, természetes okokkal nem törődő tudása az élet keletkezéséről és elmúlásáról. Azt a valóságot, ami az ember testét élővé teszi és amit a klasszikus latinok geniusnak neveztek, a magyarok is, mint megannyi más primitív nép, madár formájában látták. A régi magyarok vezértörzsének életadó és halálba

repülő madara a turul volt, ez a sólyomfajtá nagy madár (falco laicoriphos), mely a rokon török népeknek is totemállatjuk volt toghrul néven. Amint a kereszténysitett későbbi feljegyzéseken is áttetszik, a magyarok első fejedelme, istenkirálya, Álmos, a turul fia volt.

De a turul halálmadár is. Az ősi magyarok mithoszalkotó, tehát szellemet teremtő képzeletének a középpontjában is a halál áll, mint a többi népnél.

A tudósok azelőtt azt gondolták, hogy a mithoszok kifejlődését az égi jelenségeken, nap, hold, csillagok, évszakok jártán való csodálkozás indította meg. Az újabb felfogás szerint ez a kozmikus mithológia csak később jön létre. Az első nagy ősvilági borzalom, ami közvetlenül előtte feküdvén, megindítja a primitív ember képzeletét, a holttest és a halál általában. Az istenek és démonok kezdetben holttestek voltak, élő és járó-kelő, bosszúálló és utódokat nemző halottak. Kezdetben vala a kísértet . . . ha van döntő ereje a consensus gentium-nak, akkor semmi sem olyan igaz, mint a kisértet, mert semmi sem olyan általános, mint a kísértetektől való félelem.

Nem tudjuk, mi volt az ősi mithosz, amelybe a magyarság először objektiválta a halottaktól való iszonyodását. De van népmesénknek egy eleme, melyet a nyugati népek nem ismernek, rokon motívumot csak az oroszoknál találni, ahová később került, és azután az ural-altáji népeknél : ez a vasorrú bába, és ritkábban előforduló férfi-alakpárja, a vasfejű farkas, vasfejű ember, ólomfejű barát. Solymossy Sándor szerint, akinek köszönhetjük, hogy népmeséink ősvallási gyökerei megvilágosodtak, a vasorrú bába visszaemlékezés az ural-altáji népek bálványaira, melyeknek az arcát, vagy az orrát fémből készítették, hogy az áldozati vért könnyebben le lehessen mosni róla.

Az utalás rendkívül sokat sejtető, — csak éppen a túlságosan praktikus és józan magyarázat nem megnyugtató. A bálványoknak valószínűleg azért volt vasorruk, mert halottat ábrázoltak. A halottak a legkülönbözőbb népek képzeletében, mint fekete színű emberek jelennek meg, mert a hulla megfeketedik. Ennek a megfeketedésnek a kifejezési formája a vasfej, vasorr. Hogy a vasfejű ember minden további nélkül helyettesíthető a mesében vasfejű farkassal, a par excellence halott-állattal, mutatja, hogy itt miről van szó. A vasorrú bába nem a halottat ábrázoló bálvány, hanem maga a halott. Legrégibb magyar maradványunk abból az ősvilági derengés-

ből, ahol élők és holtak, emberek és állatok kísérteties összevisszaságban tanyáztak és ahol a mithoszok születtek.

E mellett a vágyteljesedés is belejátszik a míthosz-alkotásba, a halottból madár lesz, mert a madár szabadon száll, mint a vágy. A turul, a totem-állat is eredetileg lélek-madár lehetett. Ennek a képzetnek az emlékét őrzi, úgy látszik, meséink kacsalábon forgó kastély motívuma. Solymossy Sándor szerint az ősi magyarok is, mint a többi sátorban tanyázó rokonnép, a világmindenséget óriási körben forgó sátornak képzelték, melyet a közepén egy világfa tart. Népmeséink egy másik sajátosan magyar motívuma, az égig érő nagy fa, őrzi ennek az elképzelésnek az emlékét. Az ural-altáji népek a sámánnak, a varázslónak a sátrát a világmindenség képére építik és a sátorrúd tetejét egy madár, többnyire kacsa díszíti. Innen a kacsalábon forgó kastély.

Talán egy ősi mondát őriz a csodaszarvas költői szépségű mondája, de ennek a magyar eredetét általában kétségbe vonják. A mondának egy, a magyarénál régibb perzsa változata mintha azt bizonyítaná, hogy a szarvas a honfoglaló magyarságnak nemcsak vezére, hanem őse is volt, ősanyja, mint a turulmadár volt a mithikus ősapa.

Irodalom. Roheim Géza: A kazár nagyfejedelem és a turulmonda. Ethnographia, 1917. Solymossy Sándor: Keleti elemek népmeséinkben. Ethn., 1922. U. ö.: A vasorrú bába és mithikus rokonai. Ethn., 1927. U. ö.: Magyar ősvallási elemek népmeséinkben. Ethn., 1929. Berze Nagy János: A csodaszarvas mondája. Ethn., 1927. Kerényi Károly: A csodaszarvas. Ethn., 1930. A halál a mithologiában, v. ö. Hans Naumann: Primitive Gemeinschaftskultur, Jena 1921. Walter F. Otto: Die Manen oder von den Urformen des Totenglaubens, Berlin, 1923. H. Güntert: Kalypso, 1919. U. ö.: Kundry, 1928.

b) *A kereszténység felvétele.*

Folklore, totem-állat és népmese még nem tartoznak a szellem történetéhez, még nem kife ződései a nép eidosának. Ezek még mind szellemen inneni formák, épúgy, mint azok a primitív látásmódok, melyek a nyelv történetében maradtak ránk. A szellem birodalma a világos tudat. Története ott kezdődik, ahol először fejezi ki magát tudatosan.

A magyar kultúra születése egybeesik a kereszténység felvételével. Szent István nagy tette teremtette meg Magyarországon mindazokat a feltételeket, amelyek a kulturális élet

hez szükségesek. A kereszténység adott az országnak egy társadalmi osztályt, az egyházi rendet, melynek hivatása lett, hogy a kulturális javakat hosszú ideig egymaga ápolja. A kereszténység hozta be az országba az írás-olvasást, bár az ősmagyarnak is volt írása, a rovás-írás, de amennyire tudomással bírunk róla, ez nem szolgált szövegek rögzítésére. Csak a kereszténység teremtette meg minálunk a jelentős szavaknak, rögzített szövegnek (szentírás, liturgia) azt a mágikus borzongással határos tiszteletét, ami az irodalom alapja. És a kereszténység hozott először az országba olyan szellemi tartalmat, ami szövegszerű rögzítésbe, irodalomba kívánkozott.

A magyar szellemi élet születése egy nap történt megkereszteltetésével. A magyar kultúra eredendően keresztényi kultúra, mint az Egyház legidősebb leányáé, a franciáé, és nem „megtért" kultúra, mint a germán népeké. Ezért visszás és komikus minálunk minden olyan törekvés, mely német mintára kultúránk kiteljesedését kereszténységelőtti, nem látható ősutakon keresi.

A kereszténység a magyarság számára mindenekelőtt metafizikai tartalmat jelent. Feleletet azokra a végső nagy kérdésekre, melyek bizonyára az ősmagyarok lelkében is felmerültek, ha nem is kérdés, hanem mindjárt felelet formájában, mint a többi primitív népnél. A kereszténység azonkívül erkölcstant adott, szabályozta minden részletre kiterjedően, hogyan kell élnie az embernek az életét. Ez az életirányítás valószínűleg minden pontban ellenkezett a primitív magyarság természetével. Nálunk nem maradt emléke, hogyan próbált a szellem középutat találni az össze nem egyeztethető ideálok között, mint amilyen a németek Heliandja, melyben Krisztus félig mint az evangéliumok Krisztusa, és félig mint germán hűbéres fejedelem jelenik meg. De bizonyos, hogy a küzdelem Magyarországon is keserves és bénító volt.

A kalandozás hősi századait a befelé való hősiesség összeszorított ajkú századai követték. És mikor megszólalt a magyar hang, a küzdelem már véget ért, a keresztény erkölcs győzött és a magyar civilizált nép lett. A magyar szellem eredendően civilizatórikus termék, a megfékezett indulatok, a diadalra jutott tudat hozta létre. A magyar irodalom nem az ős nyelvből, ős-heroizmusból, ős spontaneitásból ered, mint a germán népeké, hanem a civilizáció legkésőbbi, féltve őrzött, buzgó hajtása.

c) *Az antik hagyomány. Magyarság és kereszténység.*

Azokban a századokban, amikor a magyar kultúra megszületett, immár az Egyház volt egyedüli őrizője az emberiség legnagyobb kulturális hagyományának, az antik szellemnek. Ma már nem gondoljuk, hogy a középkori szellem sarkalatos ellentéte az ókor szellemének. Ennek a felfogásnak utolsó hulláma volt Spengler és a kultúrkörök elmélete. Ma inkább azt hisszük, hogy a középkor az ókor szerves folytatása. Az Egyház átvette és a maga módján tovább fejlesztette az antik hagyományokat. A renaissancenak nincs egy mozzanata sem, ami nem a középkorban gyökereznék.

Így az Egyház az újkorba átmentette és a magyarságnak hagyományozta az antik világ egyik nyelvét, a latínt. A nyelvvel együtt fennmaradt az a meghatározhatatlan, hatalmas valami, ami a nyelv géniusza. Aki latín szavakban fejezi ki magát, soha sem szabadulhat azoktól a tartalmaktól, melyek a latín szavakba az antik kultúra folyamán beléivódtak.

A nyelvvel elválaszthatatlanul összefonódott a latín irodalom szépségideálja. Ha nem is a klasszikus korszak szépsége, amely sokkal magasabbrendű volt, semhogy a középkor egyszerű elméi felemelkedhettek volna odáig, de mindenesetre az az ősibb valóság, amely a klasszikus ideálnak is az alapját alkotta.

Ez a latín szépségideál összefügg az antik szellem egyik legnagyobb örökségével, a logikus gondolkozással.

Az irodalmi szépségideál, amely a latín nyelvvel mintegy adva van, a logikus szépség ideálja. A latín irodalom legmagasabb csúcsfokain sem más, mint a józan gondolkozást kifejező beszéd gondos megtisztítása, megnemesítése, étherikusan áttetszővé tétele. Ezzel ellentétben például a germán szépségideál, mely még a primitív közösség napjaiban született, az ekstatikus, hirtelen, illogikus gondolatkapcsolatokból teremt magának költői nyelvet. Ezért nem születhetett Shakespeare vagy Hölderlin latín kultúrában.

Ezért kockáztathatjuk meg azt a tételt, hogy a magyar irodalom tulajdonképpen a latín irodalom leánya, akár a francia, olasz vagy spanyol irodalom. A magyar irodalomnak nem voltak kereszténységelőtti hagyományai, mint a germán népeknek, hogy időnkint ezekhez az ősforrásokhoz visszatérjünk. Minden hagyomány latín hagyomány volt. A magyar verselés például a középlatín himnusz fordításaként kelet-

kezett, a középlatín himnuszköltészet pedig a késő-római rímes és ritmikus prózából, ami viszont a klasszikus latín próza dekadenciája volt. A magyar prózaírás latinnyelvű prózai művek fordításakor keletkezett, kódexeink nem beszélt nyelvet őriznek meg, hanem kezdetleges, magyartalan fordításokat. A folytonosság a klasszikus latín és a magyar irodalom között megszakítatlan. Talán ez a magyarázata annak, hogy a magyar irodalom legdöntőbb fordulatakor, a XVIII. század végén, egyetlenegy irodalomból sem merítettek kölcsönt annyi ihletet, mint a klasszikus latinból.

Nagyon messzire vezetne, ha fel akarnánk sorolni mind a klasszikus hagyományt, amelyet a magyar kultúra az Egyház közvetítésével nyert. A tudósok mindinkább úgy látják, hogy a középkor egész világi kultúrája az antik folytatása volt. Még a lovagmorálnak, ennek a leginkább középkori ízű társadalmi jelenségnek is az athéni arisztokrácia gondolkozásmódjában keresik a gyökerét : az első lovagi törvénymondó Aristoteles volt a Nikomachosi Ethikában. A szellem és a szellemi termék megbecsülése, az az egész intellektuális értékrendszer, melyben az irodalom idővel megtalálja az őt megillető helyet, azt az önérzetet, ami nélkül magasabb irodalmi élet nem jöhet létre, szintén antik hagyomány.

A magyar eidos kutatóját az a kérdés gyötri, vajjon mit adott a magyarság önmagából ahhoz a keresztény-antik kultúrához, ami Szent István nyomán Magyarországon létrejött? Vajjon mi a speciálisan magyar vonás a magyar kereszténységben, milyen módon reagált a magyarság a kereszténységre?

Erre a kérdésre nem tudunk válaszolni. Kereszténynek lenni és magyarnak lenni csaknem ezer éven át teljesen egyet jelentett. A régi nagy magyarok életideáljában, világfelfogásában nem lehet kiemelni a magyar elemet a keresztényiből.

Általában azt lehetne mondani, hogy a magyarság a kereszténységgel szemben passzíve viselkedett, nem volt semmi olyan reakciója, melyből a magyar eidosra lehetne következtetni, hacsak nem maga ez a passzivitás.

Tudunk ugyan pogánylázadásokról, de nem tudjuk, mi volt a szellemi hátterük és hogy volt-e egyáltalán, nemcsak az idegen fajta gyűlölete hozta-e létre azokat. Magyar földön nem teremtek eretnekségek, amint hogy alig születtek misztikus

szentek és rendalapító lelkesültek sem. Zsinataink csak egyházkormányzati kérdésekkel foglalkoztak.

2. *SZERZŐK, MEGJELENÉSI FORMA.*

A kezdődő keresztény magyar kultúrát az egyház nemcsak tartalmában határozta meg, hanem hordozóiban is. Alapvetői a külföldről ideküldött papok voltak, a szellem legtágabb értelemben vett misszionáriusai. Az egyház adta Szent Istvánnak Heribert papot, III. Ottó jegyzőjét, legrégibb oklevélírónkat, akivel az írásbeliség Magyarországon elkezdődött. Az egyház küldte be Velencéből Szent Gellértet, az első embert, aki Magyarországon irodalmi tevékenységet fejtett ki.

Az egyháziak által művelt magyarországi írásbeliség kettős gyökerű. Kétféle szükséglet váltotta ki, hogy az emberek megtanuljanak írni-olvasni: az oklevelek és az egyházi szertartáskönyvek.

Számunkra csak az utóbbiak fontosak. A katolikus vallási élet egyes szövegeket nem nélkülözhet: misszálékat, breviáriumokat stb. Ezekhez hozzájárultak a szerzetesek lelki táplálékául szolgáló elmélkedések, prédikáció-gyüjtemények és legendáriumok. Létrejött a kolostori könyvtár, majd a kolostori másoló szoba, a stuba scriptoria, könyvtermelésünk első műhelye.

Középkori irodalmunk megjelenési formája a kódex. A kódex kézzel írott könyv. Az Árpád-korban még az értékes, állatbőrből készült pergamenre írták, ami csak megnövelte a könyv műtárgyszerű mivoltát. Később a pergament az olcsóbb papír váltja fel. A legrégibb ránkmaradt papírból készült oklevél Magyarországon 1310-ből való. Papírmalmok csak a XVI. században keletkeztek, addig külföldről hozták be a papírt.

A könyv igen nagy értéket jelentett. Már külső kiállításánál fogva is sokkal közelebb állt a festményhez vagy a szoborhoz, mint a mai olcsó nyomtatott könyvhöz. Betűinek a hártyára rajzolása (a magyar „ír" ige eredeti jelentése rajzol, fest) aprólékos, hosszú, türelmes munkát kívánt meg. A színes, ábrázoló kezdőbetűket, az iniciálékat, melyek az olvasni nem tudóval közölték a könyv tartalmát, külön művész, a miniátor, rajzolta és festette. A könyvkötés mestersége csodálatos

fejlettséget ért el hazánkban, sőt az aranyozott kötést talán először Mátyás király alkalmazta Európában.

A kolostor vagyonának egyik alapja a könyvtár volt. A könyvtár részben kölcsönkért könyvek lemásolása útján szaporodott, részben olymód, hogy a rendbe belépő köteles volt egy könyvet hozni magával, részben kegyes lelkek végrendeletükben könyvet hagyományoztak a rendi könyvtárra, A magyar rendek eléggé gazdagok voltak könyvekben. Pannonhalmának például 80 könyve volt Szent László korában, amikor a nagy kremsmünsteri apátságnak csak 60.

A könyv, mint értéktárgy, sokszor a kapzsiság és a tulajdon elleni vétkek célpontja lett. Tudunk egy Gutkeledi Vid mesterről, a XIII. század közepén, aki kölcsönkért egy bibliát a csatári monostortól, melynek a kegyura volt. A bibliát később 70 márka ezüstért elzálogosította egy Farcasius nevű zsidónak, amiért is családja két falut adott kárpótlásul a monostornak.

A könyv nemcsak anyagilag volt értékes. Ebben az időben a konkrét könyv és szellemi tartalma valami mágikus egységet alkotott még, minden könyv egy kissé varázseszköz is volt. Sokszor olyan hatása volt a könyvnek, mint egy ereklyének. Írott imádságokat amulett formájában magukon hordoztak, mint ma is Keleten. A mi Thewrewk-kódexünk is tartalmaz egy imádságot: aki magán hordozza, „sem szénben, sem hadban, sem vízben el nem vész", mérges állat nem árthat neki és nem kerül majd poklokra a lelke. Szent Bonifácius germánjai azért becsülték meg a nekik felolvasott szöveget, mert a szent díszes aranyozású könyvből olvasta fel. Kálmán király „könyves" jelzője sokat sejtet abból a hatalmi misztikumból, ami a könyvet övezte.

Az irodalmi alkotás három alaptényezője, szöveg, szerző és közönség egészen más viszonyban álltak egymással a kéziratos irodalom korában, mint napjainkban és ez a másféle beállítottság a középkori irodalom legfontosabb kialakítói közé tartozik.

Az irodalmi mű szövege ekkor még nem volt állandó. A kódexmásoló, ha jónak látta, változtatott a szövegen, javított, beiktatott, rövidített. Nincsen két kódex, melynek a szövege teljesen egyforma volna. A kódex többnyire nemcsak egy művet tartalmaz, hanem különböző, sokszor igen diszparát művekből összeállított gyüjtemény. Gyakran a kész kódexhez utólagosan hozzákötöttek még egy művet, vagy az üresen

hagyott lapokra beiktattak valamit. Ilymódon minden egyes kódexnek megvan a maga példányegyénisége, nem úgy, mint a nyomtatott könyvnek.

A kéziratos irodalom korában a mű szerzője háttérbe szorult, többnyire megőrizte anonymitását. Ha meg is nevezte magát, csak hosszú és nagyon alázatos bocsánatkérési formulák után tette, vagy csak a nevének a kezdőbetűjét közölte, mint a mi Anonymusunk, a „P. dictus magister", hogy a barátai tudják, de rejtve maradjon a távolállók előtt.

Ez részben a középkor aszkétikus szelleméből következett. Az áhítatos szerző nem világi hírnevet keresett, hanem Isten nagyobb dicsőségét és felebarátainak a lelki javát. Nevét kiírni illetéktelen kérkedés lett volna, hiszen ami jót írt, úgyis a Szentlélek sugallatára és régi szent emberek tanítása alapján írta.

A középkori szerző nemcsak hogy nem törekedett önkifejezésre, hanem egyáltalán fogalma sem volt róla, hogy alkotó munkát végez. Ő csak a hagyományokat akarta tovább adni. Ha írói önérzet volt benne, nem alkotó tehetségére volt büszke, hanem jártasságára és szavahihetőségére. Ha úgy érezte, hogy műve nagyon jól sikerült, akkor kegyes csalással valamelyik nagy tekintély műve gyanánt hozta forgalomba, ezért a sok ál-ágostoni és ál-aristotelesi munka.

De volt egy másik, külsőbb, de nem kevésbbé fontos oka is, hogy miért szorult a szerző személye háttérbe. Azért, mert a másoló még annyira az előtérben volt, hogy elhomályosította a szerző alakját. Ez természetes következménye volt annak az egységnek, amit a könyv konkrét formája és tartalma alkotott. Az érték az előttem fekvő könyv volt és azt a másoló hozta létre, méltó tehát, hogy az ő emlékét őrizze. A másolók tudatában is voltak ennek.

Hiszen egy könyv sokszor évek kitartó munkája volt. Incipiunt epistole . . . cum diligenti cura et labore multis annis ad profectum legencium in materna lingua exarata, itt kezdődik az írás sok évnek szorgalmas gondjával és munkásságával az olvasók hasznára az anyanyelvre áttéve, mondja az Érdy-kódex kezdete. A másoló az olvasó számára sokkal közvetlenebb valóság volt, mint a szerző. A másoló időnként szubjektív megjegyzéseit is odaveti a könyv margójára, esetleg a szövegbe is: „Igen fay feyem", „Igen beteg valek", „Yay hogh faradek bor ythlan" „Ennek io aldomasa volna io helen", adják tudtunkra kódexeink másolói.

Máskor Ave Máriát kérnek munkájuk áhítatos jutalmaként, vagy feljegyzik nevüket, hogy az olvasó imájába foglalhassa.

A másoló alakja sokka határozottabb körvonalakkal él közönségének tudatában, mint a szerzőé. Miránk is fennmaradt két másoló-apáca neve, Ráskai Leáé és Sövényházi Mártáé, míg kódexeink szerzői ismeretlenek. Kódexek kolofonjából (végszavából) és levéltári feljegyzésekből vagy száz magyarországi másolóról és könyvfestőről tudunk. A könyvmásolás komoly polgári mesterséggé fejlődött abban az időben, amikor az írói alkotás még álmában sem tudta, hogy mi a honorárium. Azok az emberek, akiknek az írás a szenvedélyük, akkor ezt a szenvedélyt inkább könyvmásolás formájában elégítették ki. Így az első magyar grafomán, Konrád, a menedékszirti kolostor perjele, aki 1310-ben lemondott tisztségéről, hogy a másoló asztal mellett tölthesse minden idejét.

A közönség viszonya a könyvhöz szintén egészen más volt. A szerző és a másoló legtöbbször személyesen ismerte közönségét, legalább is annak legfontosabb képviselőjét, a mecenást, akinek rendeletére és költségén készült a könyv. Ilymód a közönség sokkal erősebben befolyásolta az irodalmi alkotást, mint napjainkban. A „közönség" megmondta, hogy mit akar olvasni és azt megírták neki.

Más világba lépünk be, amikor egy kódexet a kezünkbe véve, fel akarjuk idézni belső szemléletünk elé a lelket, mely a kódexet alkotta. A rendház hideg és furcsa módon mégis otthonias falai közt együtt ül a szerzetesek közössége, amely közösség volt olyan szoros egybeolvadásban, hogy hasonlót egyénekre széthullt korunkban nem igen találunk. Talán ott ül társai közt a másoló is, nehéz munkája végeztével, rejtegetett, alázatos büszkeség az arcán, és az olvasásban legjáratosabb testvér felolvassa a legendát, „amit olvasni kell". A készenlét, mellyel a hallgató megnyitja elméjét a kántált, recitativo-módon felolvasott szöveg befogadására, olyan lelki motívumokat tartalmaz, melyek a mai olvasó lelkétől idegenek : a szöveg tekintélyében akar misztikus módon részesedni, a kegyelemben, mely a szent szavakból kiárad.

Irodalom. Középkori irodalmunknak újabban két nagyarányú összefoglalása jelent meg : Horváth János : A magyar irodalmi műveltség kezdetei, Budapest, 1931, és Pintér Jenő Irodalomtörténete, I. kötet, Budapest, 1930. Az elméleti kérdésekre nézve l. Thienemann Tivadar : Irodalomtörténeti alapfogalmak, Pécs, 1930. Könyvtörténet : Gulyás Pál : A könyv sorsa Magyarországon a legrégibb időktől napjainkig, Magyar Könyvszemle, 1923,

3. *LATIN IRODALOM.*

A magyarországi irodalom első emlékei első keresztény századunk három szellemi vezéralakjához fűződnek: Szent István királyhoz, Szent Gellérthez és Szent Mór pécsi püspökhöz.

Szent István alakjának királyiságát éreztetik az ő nevében Szent Imre herceghez írt Intelmek, melyek mint a Corpus Juris első része élték túl a századokat. Az Intelmeket nem Szent István írta, ismeretlen pap állította össze, külföldi fejedelem-tükrökből, a keresztény király magasztos ideálját rajzolva a fiatal herceg fogékony lelke elé.

Szent Gellért nyugtalanul tevékeny egyéniségét őrzi a ránkmaradt Deliberationes, rendszertelen, csapongó munka: telve theológiai spekulációval, a távol kor mithoszba vesző hiedelmeivel és személyes panaszokkal.

A tehetsége által társai közül kiemelkedő Szent Mór műve irodalmunk első legendája, Szent Zoerárd és Benedek magyarországi remeték története. Az aszkézisba merült halálteljes kor első magyarföldi kifejeződése ez: történet a remetéről, aki ülve alszik egy fa odvában, és feltalálóhoz méltó leleményességgel akadályozza meg magát, nehogy igazán és élvezetesen elaludjék. A fakérgen nádszálakat szúr keresztül, feje fölé kövekkel megrakott korongot függeszt — ha elalszik, testét a nádszálak megszúrják, fejét pedig a kövek megütik. Mégis rablók ölték meg; vajjon mit találtak nála, a vasláncon kívül, amit a derekán viselt?

A legendafejlődés azután csodatermő metamorfózisával birtokába vette a szent király és a szent püspök alakját is. Szent Istvánról két legenda maradt fenn a XI. századból. A legendafejlődés az aszkétikus életideál irányában stilizálta át a hatalmas uralkodó történetét. Békességesnek mutatja be és oly alázatos szívűnek, hogy hálát ad az Istennek, amikor a koldusok, akiket álruhában táplál, tévedésből megtépdesik a szakállát. Ugyanez az életideál formálja Szent Imre legendáját az örök szűzességet fogadó férj akkoriban tipikus történetévé.

Különös módon az egyházi férfiúnak, Szent Gellértnek a legendája több világi szellemet őriz meg, sőt ez az első irodalmi termékünk, amelyben megüt bennünket a középkor másik arcának, a lovagi világnak a ragyogása. Ohtum lázadása és a hős Csanád története, aki Ohtum kivágott nyelvével iga-

zolja, hogy igenis ő ölte meg, már a hitért harcoló lovag ember-ideálja felé mutat.

Még közelebb érünk a lovagi világhoz Szent Lászlónak, a pogányverő királynak a legendájában. A lovagi fényességgel növekszik a fantázia is. Szent László nevéhez már sokkal több és sokkal dekoratívabb csoda fűződik, mint az előző szentekéhez. Az imádkozó király teste a levegőbe emelkedik, mert az ekstázis legyőzi a fizikai nehézkedés törvényeit — ezen az érzésen alapul a gótikus építészet testetlen égbeívelése. Éhező serege elé önként jönnek a szarvasok és bivalyok táplálékul, holttestével magától megindul a szekér Várad felé, és az ember, aki nem tisztelte eléggé a király holttestét, hátrafordított nyakkal jár-kél a világban.

Szent Lászlóval érkezünk el annak az irodalmi műfajnak a bölcsőjéhez, amely középkori irodalmunk eleven középpontja, melyből a magyar középkor ereje továbbárad későbbi korokba : a történetíráshoz. Hóman Bálint kutatásai alapján ma már tudjuk, hogy Szent László korában, 1091 körül keletkezett az első történelmi alkotás, mely összefüggően tartalmazza a magyarok történetét, a Gesta Ungarorum. Ez a Gesta nem maradt ránk, de körülbelül rekonstruálható követőinek az alapján.

Régebben ezeket a történeti műveket krónikáknak nevezték. De a magyar Gesták a tudatos alkotásnak sokkal magasabb szintjén állnak, mint az évről-évre haladó, száraz feljegyzésekre szorítkozó, megkomponálatlan és fantázianélküli krónikák. Szellemi rokonságukat azokban a művészi, ősatmoszférával teljes, termékenyítő erejű könyvekben kell keresnünk, amelyek fennmaradóvá tették a népvándorlás hős népeinek a történetét : Cassiodorus, Jordanes, Paulus Diaconus, Toursi Szent Gergely műveiben.

A Gesta szerzője nemcsak feljegyezte, hanem elő is adta a történetét, esztétikai akarása és sugalmazó urának politikai szándékai szerint. A mi Gestáink az Árpádház míthoszba vesző családfáját voltak hivatva kimutatni. Minden Gesta világtörténelem, mert kezdetben minden nemzet egy volt, az őstörténete minden nemzetnek közös : a bibliai történet. De azután a nemzetek szétoszoltak . . . és itt kezdődik a Gesta nemzeti, hatalmas, öntudatot teremtő feladata. A történelem az első birodalom, ahonnan a nemzeti önérzet táplálékát meríti. Amióta az ember emlékezik, feléje dereng „az ősi dicsőség"

Bármennyi elméletet állítottak is fel, nem tudjuk még néven nevezni azt a névtelent, Anonymust, aki az első ránkmaradt Gesta szerzője volt. De akár Pétert, az óbudai prépostot takarja a P. dictus magister, ahogyan ő szerényen megnevezi magát, akár mást ; akár II., akár III. Béla király jegyzője volt, annyi kétségtelen, hogy alakjának elképzelésében félrevezet bennünket budapesti városligeti szép szobra. A kámzsás, lehajtott fejű, alázatos barát helyett képzeljünk el díszes öltözetben egy biztos fellépésű, önérzetes udvari papot, aki Párisban tanult, külföldi irodalmár barátaival levelez és irodalmi hivatásának a tudatában van. Tudja magáról, hogy ő az első, aki művészi formát ad a magyarok történetének. A király bizalmasa, fontos udvari funkció végzője : őrá vár a feladat, hogy halhatatlanná tegye az uralkodó dinasztiát.

Keze alatt a magyar történet színes, fantáziateljes lovagi históriává alakult : fényes hadbavonulások, heroikus győzelmek, bőkezű fejedelmek, hűbéri hatalmukat megalapító nagyurak sora. Amit az egyházi irodalom hallgatással vagy rosszalással mellőz, itten megtaláljuk : a középkor élesfényű és naiv ragyogását, aranyos kelyheken és sisakok visszavert fényén . . . az édes francia napsütés clair et vermeil, világos és piros színeit.

Anonymus választott korszaka az a kor, mely a dinasztia és a nemzet dicső eredete szempontjából a legfontosabb, a honfoglalás kora. Az alkotó képzetek Verecke útján vonuló párducos Árpádról, vérrel egymásnak szerződő hét vezérről, Anonymus nyomán élnek tovább.

A világos és piros szín tovább erősödik Anonymus folytatóiban. Kézai Simon, Kún László udvari papja, Gestájában még távolabb áll az aszkétikus kor gátlásaitól. A kúnokkal barátkozó délceg és szilaj fejedelem udvari papja a pogány húnok közt érzi igazán otthon magát. Fenntartás nélkül dicsőíti immár Attilát, a világhódító férfierőt, a magyarság nagy vágyvizióját, mely ott parázslik az aszkézisbe görnyedő századok mélyén.

Az Ős-Gestától Kézai Simonig az emberideál fokozatosan világiasabb lesz. A Szent László-korabeli Gesta ideálja valószínűleg még a kegyes fejedelem volt ; Anonymusé már a lovagkirály, Kézai félig bevallott szerelme a nagy egyéniség, a világhódító hún fejedelem. Gestáink tehát kicsiben az európai szellem útját példázzák a kegyességtől az egyén kultusza felé.

A harmadik nagy középkori gestaíró, (Kálti) Márk barát, aki Nagy Lajos uralkodása alatt szerzi a Bécsi Képes Krónikát, székesfehérvári őrkanonok volt, Szent István bazilikájában az ősi királyok holttestének, dekrétumainak, okleveleinek, Gestáinak hivatalos őre. Az ő birodalma az árpádházi királyok kora, ő színezi át a királymondák világos és piros színeivel ezt a kort, amely már az európai történelem fényében áll. Ilymód három nagy gestaírónk mindegyike egy-egy mondakört hagyományozott: Anonymus a honfoglalást, Kézai a hún mondát, Márk barát a királymondákat.

Meg kell emlékeznünk a késő középkor nagy latín nyelvű írójáról, Temesvári Pelbártról is. Ő volt az első magyar ember, kinek irodalmi működése külföldre is eljutott. Prédikációs gyüjteményei nyomtatásban számos kiadásban jelentek meg, de tartalmukkal más összefüggésben fogunk foglalkozni. Ezeket a gyüjteményeket ugyanis hamar magyarra fordították és magyar nyelvű kódex-irodalmunk lényeges mozzanataivá tették őket.

Kiadások: Mátyás Flórián: Historiae Hungariae Fontes Domestici. Pécs, 1881, fordítás: Szabó Károly: Magyarország történetének forrásai, I., Pest, 1860. *Irodalom.* Balogh József: Szent István Intelmei, Minerva, 1928 és egyéb tanulmányai. Hóman Bálint: A magyar történetírás első korszaka. Minerva, 1923., U. Ő.: A Szent László-kori Gesta Ungarorum, Budapest, 1925. Anonymus problémájával újabban főkép Jakubovich Emil, Melich János és Pais Dezső foglalkoztak. Temesvári Pelbárt Stelláriuma először Hagenau, 1498. Modern kiadása nincs. Horváth Cyrill: Temesvári Pelbárt és beszédei. EPhK, 1889. Katona Lajos: Temesvári Pelbárt példái. Budapest, 1902.

4. *MAGYARNYELVŰ IRODALOM.*

a) *Középkor.*

Régiségünkben a latín nyelvű irodalmat a magyarnyelvűtől a nyelvi különbségen túl társadalmi szakadék választja el. A latin irodalom az élite számára készült, a magyarnyelvű a nép számára. Viszonyuk az, ami a „műköltészeté" és a „népköltészeté". A műköltészet, a szellemi élite megnyilvánulása az eredeti, a népköltészet az életköltészet későbbi alásüllyedése alsóbb társadalmi rétegekbe, leegyszerűsített formában.

Évszázadokig tartott, míg a magyarság ráeszmélt, hogy a magyar nyelv egyáltalán leírható. Az albán paraszt még ma

sem tudja elképzelni, hogy a szavakat, amelyeket beszél, épúgy le lehet írni, mint a hivatalos nyelvnek, a görögnek, a szavait ; nem tudja elképzelni, hogy ezek a szavak a kimondásuktól függetlenül is létezhetnek. Úgy érzi, ép olyan mulandó szimptomái ezek testi életének, mint az evés vagy a lélekzetvétel.

Nyelvemlékeinkből láthatjuk a fokozatos átmenetet, amíg a magyar, mint írott nyelv kialakult.

Legrégibb nyelvemlékeink ú. n. szórvány-nyelvemlékek : egy-egy magyar szó vagy mondat latín szövegben, oklevélben, történelmi munkában.

A második fokozaton, a XIII. század elejéről, fennmarad az első összefüggő magyar szöveg, vendégszöveg alakjában, vagyis mint egy latín nyelvű kódexnek a nép számára készült magyar nyelvű kiegészítése. Ez a Halotti Beszéd. Legrégibb magyar szövegünk is az Egyház szertartásait szolgálta : a sír felett a papnak magyar nyelven kellett beszélnie a gyászoló gyülekezethez, erre szolgál mintául a Halotti Beszéd.

A következő fokozaton nyelvemlékeink a latínról magyarra való átközvetítés tudatos eszközei : glosszák, szójegyzékek, a latín-magyar szótár ősei.

Végül is elérkeztünk az olyan fordításhoz, amely önállóan áll, az első magyar könyvhöz. Ez a Szent Ferenc-legenda, melyet a Jókai-kódex tartalmaz. Magyar nyelvű eredetijét talán 1380 körül írták, a ránkmaradt másolat a XV. század első negyedéből való. Szent Ferencnek, a középkor legvonzóbb egyéniségének átütő ereje keresztül hatolt a sáncokon, melyek a magyar élitet az írás- és nyelvtudatlan néptől elválasztották. A népnek is meg kellett ismernie Krisztus szegénykéjének életét és csodáit, hiszen Szent Ferenc is egyszerű lélek volt és életének mágiájával az egyszerű lelkek útját egyengette Istenhez.

A nyelvemlékek nagyrésze nem ad voltaképpen irodalomtörténeti anyagot. A XV. század végéig nyelvemlékeink egymással össze nem függő, irodalmon kívüli célokat szolgáló, teljesen esetleges szövegdarabkák. Magyar nyelvű irodalom csak a XV. század legvégén veszi kezdetét.

De kivétel egy nyelvemlék, mely szépségével kiemelkedik a szótlan századokból és vágyódó perspektívát nyit elveszített kincsek felé. Ez az Ó-magyar Mária-siralom, a magyar verskölteszet első és mindjárt megkapóan szép emléke.

Az ó-magyar Mária-siralmat nem régóta ismerjük: 1922-ben találták meg egy kódexben, melyet a németek hadikárpótlásképpen már útnak indítottak a háborúban elpusztult löweni könyvtár felé. Nem eredeti alkotás ez sem, a latín Planctus ante kezdetű sequentia fordítása. De verselése, kifejezésmódja annyira önálló, hogy benne a magyar nyelv költői lehetősége először szólalgatnak meg.

Mert nem a költő teremti a nyelvet, hanem a nyelv a költőt. Minden nyelv magában hord bizonyos költői lehetőségeket és várja az embert, aki leírja azokat. A szavak összecsengése predesztinálja a rímeket, a szó és a mondat hangsúlya előre eldönti a nemzeti versritmus sorsát, megadja a zeneiségét, a mondatfűzés szelleme meghatározza a későbbi költészet belső ritmusát. Az ó-magyar Mária-siralomban találkozunk olyan sorokkal, melyeknek a költőisége a magyar nyelvvel együtt született és várta a költőt, aki először kimondja:

Világ világa,
Virágnak virága,
Keserűen kínzatol,
Vasszegekkel veretel.

A költemény tökéletes könnyedsége alapján arra lehet következtetni, hogy ez a vers nem volt első kísérlete az ismeretlen szerzőnek, hogy valahol a századok mélyén egy elveszett nagy magyar verselőről hoznak mesét ezek a ránkfelejtett sorok. Talán nem is csak egy verselőről, hanem hosszú verselő hagyományról tesznek tanuságot, a magyar nyelv autochton költészetéről; ennek a költészetnek a létezését sejtjük a feljegyzésekből, amelyek igricekről, regősökről beszélnek, de semmit nem leltünk még meg ezekből a kimondhatatlan értékű régiségekből. Olyanok, mint a Neptunus bolygó volt a csillagászok számára, mikor a létezését már kiszámították az Uranus pályájának zavaraiból, de magáról a legtávolibb bolygóról még nem tudtak semmit.

Kiadások. Jakubovich—Pais: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs, 1929. Nyelvemléktár. Budapest, 1874—1908, 15 kötet. *Irodalom.* Horváth János és Pintér Jenő id. m. Gragger Róbert: Ó-magyar Mária-siralom. MNy., 1923.

b) *Az átmenet kora.*

Elszórt és töredékes nyelvemlékek után egyszerre a magyar nyelvű kódexeknek egész serege jelenik meg a XV.

század első éveiben és a XVI. század elején. Ilymódon állt elő az a paradoxon irodalmunk történetében, hogy a középkori magyar irodalom legfőbb emlékei nem a középkorban keletkeztek, hanem már az újkorban. Irodalomtörténetíróink Toldy Ferenctől Horváth Jánosig azzal a mesteri fogással igyekeztek segíteni a nehézségen, hogy a magyar irodalmi középkor határát kitólták a mohácsi vészig, 1526-ig. Irodalomtörténetíróink egyik legfőbb törekvése ugyanis az volt, hogy a magyar irodalom quantitatív nagyságát hangsúlyozzák: meg kellett mutatniuk, hogy a középkori emelet sem hiányzik a magyar irodalom épületéből.

Ha úgy fogjuk fel, hogy a történelmi korszakok határait jelző évszámok úgyis csak mesterséges, a történetírók konvenciója által létrejött fikciók, teljes joguk volt azt mondani, hogy a magyar középkor 1526-tal zárul le. De ha a történelmi korszak nemcsak évszámokat jelent, hanem bizonyos szellemi konstellációk uralmát, egymástól lényegszerűen elváló, önálló értelmű időtesteket, aggodalmaink lehetnek aziránt, hogy mikor jobbra és balra már újkor volt, Magyarországot még mindíg középkorinak nyilvánítsuk.

Nem lehet meg nem gondolni, hogy kódexeinkben már feltalálhatók mindazok a szellemi mozzanatok, melyeket az újkor ismertető jegyeinek szoktunk tekinteni. Erasmus kritikai szelleme már átélt valóság volt főuraink szellemében, mikor meghalni Mohács alá mentek. Az Érdy-kódex bevezetése már emlegeti a pestishozó lutheri eretnekséget, melynek a létezéséről a kolostorok elvonult lakóinak is tudomást kellett venniük, hiszen már országgyűlési törvény üldözte a lutheránusokat országszerte. Kódexeink már tudnak egy magyar domokosrendi szerzetesről, aki nyíltan tagadta az ó- és újszövetséget és semmi mást nem hitt, csak amit a maga eszével és tapasztalataival be tudott bizonyítani, és amennyire a kódex megfogalmazásából ki lehet következtetni, a renaissance filozófusainak pantheisztikus eszméit vallotta. Meggyőződésétől nem is tágított mindaddig, míg rendtársainak a szíve meg nem esett rajta és karóhoz kötözve, hosszabb ideig tartó korbácshasználattal vissza nem térítették az üdv ösvényére. A Szent Katalin-legenda magyar fordítója a legendának olyan latín szövegét kereste ki, melyben a nagyokosságú szűz szenvedéseiről sokkal kevesebb szó esik, mint a pogány bölcsekkel való vitáról, és ebben a vitában bántódás nélkül meghúzódhatnak azok az eretnekséggel határos új-

platonikus elemek, melyekkel az európai gondolkozás a XV. században útnak indult, hogy az Egyház gyámkodása nélkül, az önmaga ösvényét járja, az Istenitől az Emberi végső ideálja felé.

Ezért kell azt hinnünk, hogy az az izzó vallásosság, mely ferenceseinket és domokosrendieinket a XVI. század elején áthatotta és a kódexirodalom ihletője volt, már nem a középkor naiv vallásossága, hanem reakció az újkor szelleme, Erasmus, Luther, az újplatonizmus ellen. Dekadencia-tünet volt, erőfeszítés és védekezés, olyan volt, mint a láz, mellyel a szervezet ki akarja küszöbölni magából a kórokozókat.

Ezek alapján, és más, később említendő irodalomelméleti okokból mi nem tekintjük kódexirodalmunkat a magyar középkor emlékének, habár még újkorinak sem lehet nevezni. A kódexek abba az Európaszerte több évszázadig tartó átmeneti félhomályba vezetnek bennünket, ami a középkor alkonya és az újkor hajnalodása volt. Semmi esetre sem tükrözik már a középkori nagykultúra, a diadalmas gótika ragyogó lelkületét, nem kifejezői annak a talán sohasem volt tisztaságnak, amit a romantikus vágy a középkorba visszavetít.

c) *Kódexeink tartalma.*

Az első benyomásunk, amikor belépünk a kódexek világába, igazolni látszik a romantikus felfogást: kódexeink csodálatosan primitív, bájosan esetlen nyelve, a kifejezés minden formájának mesterkéletlen naivitása csakugyan a trecento Madonnák levegőjébe ragad, a kereszténység legtisztább századaiba. De azután úgy járunk, mint ha sokáig nézzük az ősi Madonna-arcokat: észrevesszük, hogy az ártatlan kifejezés mögött mélységes, kimondhatatlan, ekstatikus fájdalmak rejlenek. Nem tudjuk, Madonna-e, vagy pedig a Szegénység Úrasszony, az emberiség örök nyomorúsága.*

* Legnevezetesebb kódexeink: a már említett Jókai-k.; a Bécsi-, Müncheni- és Apor-k., szintén a XV. századból, tartalma a legrégibb (nem teljes) magyar Biblia-fordítás, továbbá az Érdy-kódex, legterjedelmesebb és irodalmilag leginkább magasrendű kódexünk. Az Érsekújváry-kódex, Sövényházi Márta kezemunkája, tartalmazza többek közt Alexandriai Szent Katalin verses legendáját. A Margit-legenda Árpádházi Boldog Margit misztikus életét tartalmazza, a kolostori élet realisztikus leírása. A Peer-kódex három magyar költeménnyel, ú. m. Vásárhelyi András éneke a Bold. Szűzhöz, Ápáti Ferenc Feddő éneke, és az igen koltői himnusz Szent László királyhoz.

Kódexeink eszmei középpontja kétségkívül a halálgondolat. Ha szó-indexet készítenénk a Nyelvemléktárból, a halál szó bizonyára messze felülmúlna minden más főnevet előfordulási számában. Az elmélkedések nagyobb fele a halálról szól, a halálról általában, Krisztus haláláról, a Szent Szűz haláláról, a mártirok kínszenvedéséről és haláláról. Kódexirodalmunkból esztétikai értékre nézve messze kimagaslik a két halál-himnusz :

El megyek meg halny myre zeressem en azt aky keserew vegzetewt yger kynek zerelme heyyaban valo myre zeretewn azt inkabb el megyek meghalny . . .
El megyek meg halny de nem tudom houa megyek sem tudom mykoron megyek el akarhoua fordoham magamat ha azert az halalra megyek . . .

Nyelv-ügyetlen fordítóinknak itt magas szárnyalást adott a legfontosabb mondanivaló ihlete.

Talán túlzásnak tűnik, ha a halál-centralitásban kódexirodalmunk jellegzetes vonását akarjuk fellelni. Hiszen minden középkori művészet a halálba torkollik. De a középkor nagyon sokrétű volt, mint minden kor — és a halállal szemben is három egymásra következő stációt láthatunk meg a középkori lélek történetében.

Az első stáció a clunyi kor, a X—XI. század, a „sötét" középkor, melynek az építészet formanyelvén a masszív román stílus felel meg. A lelkek belső megépítésében is uralkodik valami masszív halál- és pokoltudat, „nagy rangos félelem, előtte a halálnak", ahogy Ady Endre mondja. Ez a masszív, sötét és konok halálfélelem az életben mint nyers, mondhatni brutális aszkézis jelentkezik. Ennek a léleknek megnyilvánulása irodalmunkban az első legenda, Zoerárd és Benedek említett története, és a Halotti Beszéd.

A második stáció a középkor nagy századai, a XII. és XIII. század, a gótika kora. Amint az építészetben a masszív falak eltűnnek a légies pillérek között, a haláltudat is elveszti súlyát és átalakul sejtelmes és édes vággyá a lélek igazi otthona után. A vágy a lovagokat a Szentföldre küldi és a szenteket a misztika mélységeibe. Egyre több antik és lovagi, tehát világi szellem szublimálódik a vallásosság elemei közé : a szépség most már nem idegen a vallási élettől, hanem mint Mária-kultusz, annak legéltetőbb tengelyévé válik.

Ennek a léleknek emlékét őrzik irodalmunkban a szent magyar királyok legendái, a Gesták, az ó-magyar Mária-

siralom, a Jókai-kódex Szent Ferenc élete és későbbi kódexeinknek azok a szakaszai, melyek Szűz Máriát dicsőítik. A legszebb német misztika, Suso, talál ihletett magyar fordítóra a Nagyszombati-kódex Mária-dícséretében: „Oh szűzlő szép szemek, csillagozó fénnyel csillagozván! Oh rózsálló piros tündöklő szép orcák, Oh arany színnel fénylő szép sárhajak! Oh mézi édességgel folyó, vagy édeslő szép ajakak Istenfia gyakorlatos csókolgatásával megistenesültek!"

Mária az élet túlcsorduló édessége, „virágszülő Szűz Mária". A fráternek, aki tudatlanságában csak az Ave Mariát tudta megtanulni, halála után szívéből a száján át liliom növekszik ki és minden levelére fel van írva: Ave Maria. Egy ifjú megszokta még a kolostorba lépés előtt, hogy virágcsokrot kötözzön Máriának. Kolostorba lépése után Avekből kötöz koszorút. Egy alkalommal a rablók látják, amint egy szépséges fiatal hölgynek virágokat ad át: rátörnek és el akarják rabolni a leányt, ekkor tűnik ki, hogy Szűz Mária volt. Alamozsnás Szent Jánosnak Szűz Mária oly szép alakban jelenik meg, hogy a szent először azt hiszi, hogy egy halandó nő kísérti és el akarja űzni magától. Egy szerzetes színről-színre látja Máriát, bár tudja, hogy a félszemét el fogja veszíteni Mária szépségének fényétől. Később újra látni kívánja és kész a másik szemét is feláldozni, de ekkor szeretete jutalmául visszakapja elveszített szemét is.

Ilymód diadalmaskodik Mária szépségében az élet szeretete a haláltudaton.

A harmadik stáció az átmenet, a középkor oszlási ideje, a XIV. és XV. század. A tiszta és nemes gótika most a style flamboyant-ban csúcsíveit „lángnyelvekké" vékonyítja, idegesíti. Éhinségek, pestisek, az általános társadalmi bomlás tünetei újra visszaállítják régi méltóságába a középkor haláltudatát. De ez már nem a clunyi kor masszív halálfélelme, ez is átalakul flamboyant-ná, lobogóvá, nyugtalanná, hisztérikussá, és kimondatlan jövőket hordozóvá. „A halálnak szünetlen emlékezeti nagy bódogság, ezt véle viselje ember, vala hol járand", mondja egyik kódexünk. Kifejezése már nem a remeték konok aszkézise, hanem a flagellánsok, akik üvöltve, csoportokban, szent őrületben, keresztény bacchánsokként ostorozzák végig magukat Európán. Nyomukban itt is, ott is valamelyik addig józanul gazdagodó városon erőt vesz a

bűnbánat, mint valami ragályos betegség. A forgalom megállt, a kereskedők kihordják áruikat a piacra és elégetik. És a város valamelyik templomában ilyenkor mindíg megtalálni a kolduló szerzetest, ferencest vagy dominikánust, a halál és a bűntudat ihletett misszionáriusát.

Ferencesek és dominikánusok: ebből a halálos flórájú talajból nőttek ki kódexeink, melyek csekély kivétellel mind a kolduló szerzetek falai közt irattak. Legértékesebb kódexünket pedig, az Érdy-kódexet, egy karthauzi szerezte, egy néma barát, a legzordonabb, a Memento Mori-s szerzet tagja, a Karthauzi Névtelen, kiben újabban irodalmunk első jelentékeny íróegyéniségét ismerték fel. A Karthauzi Névtelen, a kódex-irodalom szellemének az összefoglalója, már nem az egyéni halál képeiben leli kedvét, hanem az egyetemes elmúlásban, az Antikrisztus eljövetelében és az utolsó ítéletben. „Ez világ elvénült", mondja, „és közel vagyon fogyatkozásának végezeti."

Minden emberi közösség, minden kor és minden nép megtermi a maga nagy mithoszát, melyben legvégsőbb tartalma képszerű kifejezésre jut. A XV. század végének és a XVI. század elejének, a születő modern kornak a nagy mithosza az Antikrisztus. Áhítatos prédikátorok és gúnyolódó bölcsek, költemények és elmélkedések, sőt színdarabok légiója foglalkozik alakjával. A kor embere számára az „Antikrisztus eljövetele" éppolyan konkrét valóságot jelent, mint nekünk ez a kifejezés: gazdasági válság. És joggal érezték az Antikrisztus közelségét, mert ez volt az az időpont, amikor a földre jött: humanizmus, racionalizmus, természettudományos gondolkozás, kapitalista gazdasági rend képébe öltözve megszületett az Egyháztól független emberi öntudat.

Az Antikrisztus közelségét és a halál egyetemes uralmát érezteti a kódexeinkben foglalt legendák megválogatása. A legendák nagy része a mártirokról szól, azokról, akikben egyetlen nagy eksztázisban olvadt össze az Istenélmény és a halál keserű édessége. A legendák naturalisztikus részletezéssel merülnek el a mártirok kínjainak ábrázolásában. Sokszor csodák történnek, mint késleltető mozzanatok, hogy a mártiromság gyönyörűsége annál tartósabb legyen: a Szent Katalin összezúzására készült rafinált pokolgép összeomlik, egy másik szent teste olyan nehéz lesz, hogy tízezer hóhér

sem tudja a vesztőhelyre vonszolni ; más szentek csodálatosan feltámadnak, hogy újra, még nagyobb kínok közt végezzék ki őket.

A jámbor olvasó nem tud betelni a kínokkal. Olyan, mint a legendabeli Szent Adorján áhítatos felesége, aki nem ereszti be a házába börtönből kijövő férjét, mert azt hiszi, hogy a szent meg akar szökni a vértanuhalál elől. Majd mikor a szent a vesztőhelyre vonul, buzdítja, hogy adja oda a jobb karját is, hadd vágják le azt is a bal után, sőt még a hóhérokat is buzdítja nagyobb szorgalomra és minden egyes testrész levágását ujjongva viszi hírül a híveknek. Szent Adorjánt így lassan apró darabokra vagdossák. Az asszony egyébként életben marad. Különösen népszerűek a szűzlány-vértanuk. A kódex sosem mulasztja el megjegyezni, hogy a szűz külseje igen tetszetős volt. Különösen nagy becsben állt Szent Orsolya, öt kódexünkben szerepel: legendájában a mártirnők felvonulása monumentális arányokat ölt, a királylánnyal együtt tizenegyezer szűz nyeri el a vértanuk koronáját.

Azután közkedveltségben azok a szentek következnek, akik megdöbbentő áldozatokat hoztak ártatlanságuk megvédésére. Négy kódexben szerepel Szent Alexius, aki a nászéjszakán elhagyta jegyesét, mint koldus ment el és mint koldus jött vissza, hogy fel nem ismerve haljon meg atyja házában. Barlám és Jozafát legendájában a keleti aszkézis, maga Buddha királyfi jelenik meg keresztény köntösben. Ez az aszkézis már nem a clunyi korszak brutális önsanyargatása: finomabb, belsőbb, gyötrőbb gyötrelmek felé fordul az érdeklődés.

Az Egyház által szentesített formák mögött óvatosan meghúzódik már az Egyháztól független modern ember állásfoglalása az irodalmi művel szemben: az újság vágya. Kódexeinkben feltűnően kevés az olyan szöveg, ami kimondottan unalmas a mai ember számára. Általában véve sokkal érdekesebbek és hozzánk közelebb állók, mint a következő korszakok hitvitázó és épületes írásai. A legendák és példák az áhítat felkeltése mellett világi célokat is szolgáltak: szenzációs történetek is voltak egyúttal unatkozó apácák számára és meg volt bennük minden szenzációs irodalom két alapmotívuma, a mártirtörténetekben a gyilkosság és a szűzi aszkéták históriájában a szerelmi érdekesség.

d) *Kódexeink közönsége. A kódexirodalom fellendülésének okai.*

Kódexeink kivétel nélkül áhítatos célokat szolgáló könyvek. Némelyik egy-egy személy számára készült imakönyvül, más pedig egész apácakolostorok számára. Azért jöttek létre, hogy a latínul nem tudó híveknek, tehát elsősorban a nőknek, a „főkötős atyafiaknak" vallási életét szolgálják. Ezért van, hogy a magyar irodalom ebben a kezdeti stádiumában annyira „népi", vagyis leegyszerűsített irodalom, az egykorú latínnyelvűhöz viszonyítva. Az esetleg nagytudományú szerzőnek, fordítónak le kellett szállnia közönsége szellemi színvonalára. Ezért a sok közbeiktatott, gyakran megkapó szómagyarázgatás, népszerűsítés kódexeink szövegében.

Ez a születő magyar irodalom egyelőre igen szűk földre terjedt ki. Ferencesek és dominikánusok írták csaknem valamennyi kódexünket. Közönség szempontjából nagyrészük a Buda város körzetébe tartozó három ferences, illetve domonkosrendi női szerzetház számára készült: az óbudai klarisszák, a margitszigeti dominikánus apácák és a budai beginák számára. A két kolduló szerzet és azoknak is csak budakörzeti otthonai: ez az a kicsiny világ, ahonnan a magyar irodalmiság útnak indul, hogy lassan szélesítse medrét méltóságossá. Két idegen szent komor arca áll őrt a kezdetek fölött: eksztátikus tekintetével Assisi Szent Ferenc, mély szellemi imperatívuszával Szent Domonkos.

Érdekes megemlíteni, hogy névszerint ismerünk egyetkettőt a legelső magyar olvasóközönség tagjai közül, a kódexek tulajdonosait, mecenásait. Kódexeink közül kettő Kinizsi Pál özvegye, Magyar Benigna számára készült. Ez az asszony, Stuart Mária századának gyermeke, harmadik férjét felbérelt gyilkosokkal megölette.

Legújabban erősen foglalkoztatja tudósainkat az a probléma, mi az oka a kódexirodalom hirtelen fellendülésének a XV. és XVI. század fordulóján, holott annyi keresztény század alatt jóformán alig jött létre magyarnyelvű írásmű. Azelőtt ezen a problémán nem igen gondolkoztak, mert úgy képzelték, hogy régebben is jöttek létre hasonló kódexek, de nem maradt fenn más, mint ezek, amelyek korban legközelebb állnak hozzánk. Ez az elgondolás azonban tarthatatlan: ha régebben írtak volna magyarnyelvű kódexeket, azokból is ránkmaradt volna egy-kettő. A ránkma-

radt kódexeknek ugyanannyi okuk volt, hogy elemésztessenek tűzvészben, törökdúlásban, elenyésztő századok alatt.

Horváth János a kódexirodalom fellendülésének okát abban a kolostori reformban látja, mely a XV. század végén a franciskánus és dominikánus rend belső megújulására vezetett és az eredeti szigorhoz visszatérő obszerváns ferenceseket elszakította a meglazultabb fegyelmű szalvatóriánusoktól. A belső reform következtében beállott vallásos fellendülés teremtette meg szerinte a kódexeket. Ehhez az elmélethez hozzáfűzhetjük, hogy a két rend belső reformja, amint mondtuk, már újkori jelenség volt, reakció, védekezés az eretnekek és a humanista közömbösök térfoglalása ellen.

Thienemann Tivadar szerint a városi élet növekvő fontossága, a polgárosztály belépése a magyar szellem életébe volt az ok, ami a fellendülést előidézte. Amint említettük, a kódexirodalom tűzhelye Buda volt, talán egyetlen városunk, melynek idegennyelvű lakosai közt a magyarok is szóhoz jutottak. Míg a többi városban a domonkosoknak német házfőnökeik vannak, Budán magyarokat találunk. Fennmaradt egy írás, melyben a budai apácák azt kérik, hogy magyarul tudó gyóntatókat küldjenek hozzájuk.

Ehhez a két okhoz bizonyára hozzájárult egy harmadik is, ami első pillanatra technikai részletkérdésnek látszik, de valójában fontosabb az előzőknél: a könyvnyomtatás feltalálása. Igaz ugyan, hogy a kódex kézzel írott könyv, csakhogy a mi kódexeink valami átmeneti fajtát jelentenek a kézzel írott és a nyomtatott könyv között. Kódexeinket kézzel írták, de nyomtatott latín könyvből fordították. Szakembereink még nem foglalkoztak ezzel a kérdéssel, de kevés utánjárással ki lehetne mutatni, hogy azok a latin művek, melyekből magyar szövegeinket fordították, csaknem valamennyien megjelentek nyomtatásban a magyarnyelvű kódexek keletkezése előtt. Hogy csak a legfontosabbakat említsük: nyomtatásban voltak forgalomban Temesvári Pelbárt művei, továbbá a magyar szentek legendáit tartalmazó mű: a Sermones Dominicales prédikációs gyüjtemény, számos kiadásban megjelent már Jacobus a Voragine Legenda Aureája és a Gesta Romanorum, a legfőbb példagyüjtemény. Sok esetben máskép nem is lehetne megmagyarázni, hogy jutott fordítónk a régi szöveghez: így pl. a Sándor-kódex Hrosvitha X. századi német apáca egy drámájának a fordítását tartalmazza. (A fordító egyébként nem tudta,

hogy drámát fordít.) A rendkívül ritka kézirat nem kerülhetett a mi fordítónk kezébe, kétségtelen, hogy Conrad Celtes 1501-ben nyomtatásban megjelent kiadását használta. Hasonlót valószínűleg ki lehet mutatni a többi kódexről is.

A XVI. század elején külföldről beáradtak a latinnyelvű nyomtatott könyvek, melyek nagyobb számuknál és olcsóbb voltuknál fogva sokkal könnyebben voltak megközelíthetők, mint a régebbi kéziratok. A nyomtatott könyvek elterjedése keltette fel az akkori magyarnyelvű közönségben, az apácákban, a könyv után való vágyat. Ez volt a magyar kódexirodalom fellendülésének gyakorlati oka.

A magyar kódexek e szerint tulajdonképpen nyomtatott könyvek, kézzel írva. Hogy miért nem nyomtatták azokat, nyilván az volt az oka, hogy még nem volt nyomda az ország magyarlakta vidékein, nem volt pedig azért, mert még nem volt eléggé nagyszámú a magyar olvasóközönség. De csak pillanatnyilag. Egész kódexirodalmunk egy átmeneti történelmi pillanatnak, egy-két évtizednek a terméke és azután elenyészik a diadalmas könyvnyomtatás mögött.

Új feltalálások idején rendszerint nagy lendületet vesznek épp azok a formák, amelyeket az új találmány kiszorítani készül. A puska feltalálása után az íjjkészítés addig példátlan fejlődést ér el. A gőzhajó feltalálása óriási lendületet ad a vitorláshajók gyártásának. Napjainkban is látunk hasonló jelenséget: a rádió elterjedése újra divatba hozta a rádiónál primitívebb technikájú grammofont. Hasonlóképpen történt nálunk az irodalomban: a nyomtatás feltalálása megindította a magyar kéziratos irodalmat.

Végső eredményben tehát magyarnyelvű kódexeinket az az Európaszerte hirtelen fokozódó irodalmi érdeklődés teremtette meg, amely a könyvnyomtatásban találja meg technikai és gazdasági kifejezését. Ideje most már, hogy a kódexektől, ezektől a sok hagyománnyal béklyózott emlékektől, az újonnan születő irodalmi kultúra belső okaihoz és igazi képviselőihez forduljunk.

Kiadások. A Nyelvemléktár 15 kötete. Horváth Cyrill, Régi magyar költők tára I., 2. kiadás, Bp., 1921. *Irodalom.* Horváth János és Pintér Jenő id. m. Thienemann Tivadar: A szabadgondolkodás első nyomai a magyar középkorban, Minerva, 1922. Városi élet a magyar középkorban, Minerva, 1923. Mohács és Erasmus, Minerva, 1924. Irodalomtörténeti alapfogalmak, 1930. A kódexek latin eredetére nézve legfontosabbak Katona Lajos és Horváth Cyrill tanulmányai. A kódexek története l. Timár Kálmán: Magyar kódexcsaládok, IT. 1927—29.

5. *A HUMANIZMUS.*

Vissza kell térnünk egy fél évszázaddal. Kódexeink az irodalom életében utócsapatok voltak, az a jelenség pedig, amelyről most esik szó, messzire előretolt sánc volt, amit az angol forlorn hope-nak, elveszett reménynek nevez.

A szellemi élite már félévszázaddal a kódexvirágzás előtt olyan úton járt, ami máshonnan indult és máshová vezetett, mint a kolostori megújulás útja. Mátyás király idejében Olaszországból bevonult Magyarországra az a mozgalom, amit humanizmusnak neveznek.

A humanizmus végső értelemben a szellem belső forradalma az Egyház ellen. A középkorban a szellem az Egyház monopóliuma volt, az Egyház őrizte az antik hagyományt, és csak annyit juttatott belőle a fiatal nyugati népeknek, amennyit jónak látott. A humanizmus által az önmagára eszmélt ember a jussát kéri, hogy azontúl önálló életet élhessen. Végső ideálja az autonóm ember, akinek nincs többé szüksége transzcendens kiegészítésre, mindent megtalál itt a földön, minden mértéket ember-voltában hordoz. A középkor világképében az ember önmagában értéktelen, rosszra hajló, az eredeti bűn által megrontott teremtmény, aki értéket csak azáltal nyer, hogy részesedik az Isten-fiúságban, a kegyelemben. A humanizmus új értéktáblákat teremt: az ember önmagában érték, azáltal, hogy ember. Az Isten-fiúság eszményét felváltja az emberi méltóság fogalma.

Az emberi méltóságnak és az élet immanens szépségének az érzése eleven volt a középkoron át is. Ez az érzés részben szellemi lázadozásokra vezetett, részben megtalálta azt a formát, melyben békességben megvalósulhatott az Egyház keretén belül: így a lovagságban és a misztikában. A nagy fordulat az Egyház és az autonóm ember harcában akkor áll be, amikor az autonóm ember felfedezi magának a kimeríthetetlen fegyvertárat: az antik szó örökségét, éltető vitalitását.

A humanizmus mozgalma kezdetben nem is jelent többet, mint ezt a felfedezést. A humanitatis studia, ahogyan ők maguk a ma humanizmusnak mondott irányt nevezték, eleinte csak bizonyos kifinomult szellemi, kifejezésbeli kultúrát jelentett, amely az antik emlékek tanulmányozása által nevelhető. Az első humanisták egyáltalán nem gondoltak arra, hogy ellentétbe kerüljenek az Egyházzal, hiszen

maguk is papok voltak, vagy magasrangú egyházi férfiak pártfogoltjai. Csak maguk közt vallották be, hogy tudják, hogy valami megszakadt bennük. „Költő és hívő nem férnek össze", mondja inkább tréfásan a legnagyobb magyar humanista, Janus Pannonius.

A korai humanizmus legfőbb jellegzetessége a latín nyelv újonnan felfedezett szépségén érzett ekstátikus örvendezés. Megrészegítően járja át a lelkesülteket az antik nemes bora. Elkopott semmitmondó szavak helyett új szavakat találtak, szavakat, melyek kiötvözött teljességükben eltűnt világok fényét hozzák magukkal.

Janus Pannonius (1434—1472) volt a magyar humanizmus legkiemelkedőbb alakja. Temesvári Pelbárt mellett a másik magyar ember, akit a Mátyás-kor belső vitalitása túlnövesztett a honi korlátokon, aki az európai respublica litteraria hírnév-koszorúzta tagja lett. Mint Vitéz Jánosnak, a tudománybarát püspöknek unokaöccse, tizenegy évet töltött Itáliában, azokban az években, amikor az olasz föld telítve volt az újrakezdés, az újjászületés fázósan ujjongó hangulatával. Janus költeményeiből is ez a humanista üdeség árad, az újjászületö szavak felett érzett végtelen öröm. Ez a verbális boldogság mondatja Janus Pannoniusszal a szép szavakat, mesterének, Guarinusnak dícséretére, akitől az antik kincseket kapta:

Mit te hozál diadallal, azért én gyapjú aranyját,
Lybia almáját s a sötét szemű lányt odahagynám
És ha kínálnák érte Midás tömérdek aranyját,
Oda nem adnám . . .
Te a számkivetett szent isteneket telepíted
Vissza.

(Ford. *Hegedűs István,*)

Hosszú latín költeményt írt a Szelek Versengéséről, hol a szelek visszakapva nevüknek latín méltóságát, a latín szónoklat teljes pompájában hirdetik önnön dicsőségüket. Számos epigrammában fejezte ki a humanisták kissé frivol életelveit, a középkori morális kötöttségektől való szabadulás hirtelen, ellenőrizetlen örömében.

A magyar humanizmus másik kiemelkedő alakja maga Mátyás király. Nem azáltal, amit írt, hanem azáltal, aki volt. Udvara volt az első nem olasz udvar, hol a humanisták baráti otthonra találtak. A korai humanizmus udvari díszvirág volt,

nem tudott másutt kihajtani, mint fejedelmi mecenások oldalán, és soha nem forrt annyira össze mecenás és alkotó művész, mint azokban az években. A művészi alkotás személyhez kötött volt: a festő és szobrász megrendelésre dolgozott és kedves kötelességének tartotta, hogy a madonnás kép sarkába odafesse a megrendelőt is, a donátort. Az író nagy urakhoz fordult műve dedikációjában, nagyurak kegyéből élt és legfőbb témája kenyéradójának a dicsőítése volt. Ezt nem csak érdekből tette: az új eszményeket kereső kor számára a „nagy ember" fogalma akkor kezdett kibontakozni teljes fényében, annyi alázatos évszázad után, és a nagy fejedelem volt a legtermészetesebb forma, amelyben a humanista, Dante óta, új ideálját megtestesülni látta.

Mátyás egyike volt a renaissance nagy fejedelmeinek. Udvarába gyüjtötte korának tudósait és alkotó művészeit. Épületek, szobrok, műtárgyak, antik emlékek és az akkor mindennél értékesebb kéziratos könyvtár mesés pompája vette körül. Politikája nem volt reálpolitika, hanem egy államférfi-humanista merész fantázia-játéka, koronákkal, népekkel, őrülettel határos tervekkel, császári, sőt szultáni ambiciókkal.

Alakjával Magyarországra árad a déli fény és a dél után való sóvárgás, mely szomszédainknál, a németeknél, a szellemi élet egyik legfőbb éltetője volt. Egy pillanatra a magyar föld közeledik a nemzetek vágya, az ígéret földje, Itália felé. Mátyás halála után kevéssel Bakócz Tamás Rómába megy és egy pillanatra azt lehet hinni, hogy magyar ember fog ülni Szent Péter trónusán.

Mátyás és az a régebbi pillanat, Nagy Lajos nápolyi hadjárata, ez a két érintkezési pont a dél világával elég ahhoz, hogy tartalmat adjon ennek a kifejezésnek: ősi dicsőség. Nagy Lajos és Mátyás jelentősége a magyar szellem történetében, hogy multat adtak a későbbi korok magyarjainak: multat, melynek vigasztaló emléke éltet és táplál költőket és bús patriótákat reménytelen századokon át.

Mátyás alakja fennmaradt közöttünk mondában és fényességben; de a köréje fonódó humanista udvar nyom nélkül elenyészett. Importált luxus volt, a nemzettől teljesen idegen. Janus Pannonius tervezte ugyan, hogy époszt ír Hunyadi Jánosról, de a valóság az, hogy magyar földön idegennek érezte magát. Mikor hazajött Itáliából, elszakadt az

eleven áramtól és nagyon keveset írt azután. Ő maga így mondja:

Itt barbár földön barbár az ajkon a szó.
Jöjjön e földre Maro, zord hangot ad csak a lantja,
Jöjjön bár Cicero s néma lesz ajka legott.

Irodalmi csodagyerek volt Janus, tizenöt és húsz éves kora közt írta azokat a verseket, melyeknek humanista világhírét köszönhette. Ez a felnőttségnélküli, időelőtti érettség az egész magyar humanizmus szimbóluma lehetne.

Mégis ez a humanistakör termett egy művet, mely következményeiben igen fontos volt a magyarság önszemlélete és Európába való kapcsolódása szempontjából. Az olasz Bonfinius Mátyás király megbízásából megírta a magyarok történetét Rerum Hungaricum Decades címen, humanista stílusban, a nagy latin történetírók mintáját követve. A magyar történelem ezáltal a kor legjobb modorában megírt mű által nyert polgárjogot Európában, vált egyenrangúvá a többi nemzet történetével, lett részese a közös európai multnak. Évszázadokon át Bonfinius művéből merítik a külföldi tudósok és írók a magyar történelemre vonatkozó ismereteiket és a magyar történetírás is a kritikai szellem felébredéséig Bonfinius gondos mondatait mondja tovább. Bonfinius műve a Mátyás-kor legfontosabb szellemtörténeti tette.

Mátyás halálával nem szűnt meg egy csapásra az új kultúra, mely a nagy fejedelem alakja körül kihajtott. II. Ulászló udvara is szívesen látja a külföld humanistáit, jól érzi itt magát Conrad Celtes, a német kora-humanizmus legkalandosabb, legmozgékonyabb alakja és baráti köréből megalakítja Budán a Sodalitas Danubianat. II. Lajos tragikus sors elébe menő udvarába pedig elérkezik a kor leginkább jövőt hordozó gondolkodójának, Erasmus Rotterdamusnak szelleme. Erasmus mélységes kételkedése, kritikus állásfoglalása, csömörös visszakívánkozása az ó-egyház igaz egyszerűsége után: jól illett a Mohács előtti évek fáradt, bomló, reménytelen atmoszférájába. De ami Erasmusban a jövendő volt: hogy ő volt az első felvilágosodott ember, türelmes a vallás kérdéseiben, irtózó minden erőszaktól és rajongója a külső civilizációnak, a testi tisztaságnak és kényelemnek, épp oly kevéssé talált visszhangra minálunk, mint másutt Európában.

De Celtes és Erasmus már észak felől jöttek, komoly mondanivalókkal, theológiai és pedagógiai érdeklődéssel. A déli, ragyogóan könnyelmű, szó-boldog humanizmus napjai elmúltak Magyarországon. Mohács szörnyű idejében nem lehetett a könnyű és céltalan szépségeknek örülni. A történelem súlyos terhével a vállán a magyar szellemet most már csak a két legégetőbb kérdés foglalkoztatta: a reformáció és a törökvész.

Kiadások. Janus Pannonius (1434—1472) műveinek legjobb gyüjteményét gr. Teleky Sámuel adta ki: Jani Pannoni Poemata, Utrecht, 1784. Fordított belőlük Hegedüs István: Guarinus és Janus Pannonius, Budapest, 1896. Dícsének Jacobus Antonius Marcellusra, Budapest, 1897. A Szelek Versenye, ItK., 1899. Azonkívül Berczeli A. Károly: Magyar költő, magyarul, Szeged, 1934. Bonfiniust először Sambucus János adta ki: Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum Decades, Basel, 1568. Két német fordítása van, magyar fordítás nincs.

Irodalom. Janus Pannoniusra vonatkozólag l. Hegedüs István bevezetéseit fordításaihoz, továbbá Huszti József: Platonista törekvések Mátyás király udvarában, Minerva, 1924. és u. ö.: Janus Pannonius, Pécs, 1931. A többiekre l. Ábel Jenő: Magyarországi humanisták és a Dunai Társaság. Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus, Minerva, 1924. Összefoglalóan Pintér Jenő id. m. és Riedl Frigyes: A magyar irodalom főirányai. Kardos Tibor: Magyar reneszánsz írók, Budapest, 1934. Kerecsényi Dezső: A magyar humanizmus, IT., 1934. Halász Gábor: Magyar humanisták, Nyugat, 1934. Horváth János: A magyar irodalmi műveltség megoszlása, Budapest, 1935.

B) A KÖNYVNYOMTATÁS KORA.

I. *A REFORMÁCIÓ.*

a) *Elterjedése.*

Abban az időben, amikor a szerzetesek a magyar kódexeket másolják a stuba scriptoriában, más pontjain az országnak útnak indul az az új mozgalom, amely átváltoztatja a nyugati ember egész kultúráját.

A magyar reformáció az ősforrásból merített: Wittenbergből, Luther személyes környezetéből hazaérkező diákok hozták magukkal az új hitelveket. Többen állandó érintkezésben maradtak Lutherrel és Melanchtonnal. Magyarország akkori nagy Európa-közelségét bizonyítja, hogy az új áramlat mily gyorsan és mily töretlenül származott át magyar földre. A XVI. század huszas éveiben már mindenfelé fel-

tűnnek az újítások, amit leginkább a régihez ragaszkodók tiltakozásából lehet megállapítani.

Pontosan nem tudjuk, milyen formában ment végbe a katolikus egyházközségeknek protestáns eklézsiává való átalakulása. Nem tudjuk, mekkora szerepet játszott a hívek áttérésében a személyes meggyőződés, a tekintélyek példája és mekkorát a magyar passzivitás, mely egy szép napon fokról-fokra való átmenetek után arra ébredt, hogy elszakadt a pápától és egy új felekezet tagja. Csak körülbelül tudjuk helyreállítani ennek a folyamatnak a tipikus állomásait.

A város új plébánost kap. A plébános Wittenbergben tanult és magával hozta ellenszenvét azok iránt az egyházi tevékenységek iránt, amelyek szerinte nem állnak összhangban az ó-keresztény egyszerűséggel. Lassankint kihagyja a szertartásokból a szentek kultuszát, a tárgyak megáldását, a miséből azokat a részeket, melyek az evangéliumtól függetlenek, a misét kezdi Úrvacsorának nevezni. Nem veszi rossz néven, ha hívei nem bőjtölnek és elmulasztják a gyónást. Amit szertartásban veszítenek a hívek, bőségesen visszanyerik a prédikáció és a Biblia-olvasás fokozott érdekességében.

Az ellentétek kirobbannak, amikor egy szerzetét otthagyott barát érkezik, akit a plébános pártfogásába vesz, vagy még inkább, amikor a plébános megnősül. A városi tanács vagy a földesúr kérdőre vonja a plébánost, aki a Szentírásból bebizonyítja, hogy helyesen cselekszik. A földesúr vagy a városi tanácsos megleve hallja, hogy az új pap milyen egyszerűen, milyen természetesen beszél a legszentebb dolgokról. Hirtelen kialakul benne egy új állásfoglalás a hit nagy problémáival szemben: megérzi, hogy ezek nem pusztán a papok magánügyei, hiszen ő is teljesen megérti a hit dolgait és csak azt kell elfogadnia, amit saját lelkiismerete diktál. Személyesebb vallásosság születik meg benne és ettől kezdve szívvel-lélekkel ragaszkodik az új paphoz.

Később érseki vagy királyi biztosok jönnek, hogy megvizsgálják a bevádolt plébános igazhitűségét. A plébános a földesúr vagy városi tanács oltalmába ajánlja magát. Ha a pártfogó eléggé erős, szép szavakkal vagy erőszakkal visszaküldik a bizottságot. Ha nem eléggé erős, a pap szökik meg. Ilyenkor katolikus pap jön a helyére és a hívek elmaradnak az istentiszteletről. De mindenképpen tudatossá válik az emberekben, hogy elszakadtak a pápától és az ér-

sektől. Később ezt a negatívumot egy pozitívum követi: az új eklézsia megszervezkedik és megkeresi a kapcsolatot hitfeleivel.

Ez a folyamat először a németnyelvű városokban játszódik le, melyek ekkor még állandó összeköttetésben állnak a birodalommal és fiaikat német egyetemekre küldik tanulni. Ekkor veszi kezdetét a magyarországi németség kultúraátközvetítő hivatása, ami fontos tényezője lesz a magyar művelődésnek. A középkorban a német városok idegen testként álltak az országban, a kölcsönös ellenszenv áthidalhatatlan sáncával övezve. Magyar nemes és német polgár eredendő ellenszenvét csak olyan mindent átfogó célkitüzés tudja áthidalni, mint az ember lelki üdvössége.

A polgárság az új felekezet alaprétege, aminthogy külföldön is a protestantizmus leginkább a polgári osztály ügye. Fellépése egybeesik a polgári öntudat kifejlődésével és ezért sokan úgy is tekintik, mint a polgári osztály vallási kifejeződését. Melius Péter prédikációit a „magyarországi kereskedő és áros népeknek" ajánlja, mert, úgymond, „a széjjel való járásban ti vettétek és hallottátok előbb egyebeknél és ti dicsértétek és beszéllettétek egyebeknek az Istennek kegyelméből való tudományt". De a protestantizmus ügye nem torrott szükségképpen eggyé a polgárságéval.

A protestantizmus elterjedésében nálunk is nagy szerepet játszik a nagybirtok. A reformáció kitűnő alkalmat szolgáltat a főuraknak, hogy a lefoglalt egyházi birtokokkal megtoldják a magukét. Ámbár nem minden főúr volt olyan következetes, hogy a birtok elvétele után protestánssá legyen. A magyarnyelvű protestantizmus nem is fejlődhetett másképp, mint a nagybirtok pártfogása alatt. A bibliafordítások, a magyar reformációnak ezek a legfontosabb irodalmi fegyvertényei, nagybirtokosok költségén jelennek meg.

Ez volt az első szellemi mozgalom, amely az ország egész akosságát megindította és gondolati állásfoglalásra kényszerítette. Ha Szent István korában történt az ország megkereszteltetése, a XVI. században történik a bérmálás, az ország nagykorúvá érése a hitben. A szentistváni kereszténységet az ország nagyrésze oly öntudatlanul vette fel, mint a csecsemő a keresztvizet; most válik a kereszténység a magyarságnak tudatos és harcolt sajátjává.

Ugyanakkor az Európával való kapcsolat is mérhetetlenül megerősödik. Most válik nyilvánvalóvá, hogy Magyar-

ország a nyugati kereszténység határa kelet felé: a reformáció nem megy túl a magyar területen. A románok és a szerbek ekkor szigetelődnek el a nyugattól, pótolhatatlan évszázadokra.

b) *A reformáció tartalma és embertípusa.*

A középkor végének nagy önkifejező míthosza az Antikrisztus eljövetele volt. A XVI. században csakugyan eljött az Antikrisztus: valami előlről kezdés, „ezentúl máskép lesz" hangulat jelent meg az európai életnek valamennyi területén. Az újrakezdés, az éltető ősforrásokhoz való visszatérés teremtette meg a humanizmust. Németországban a humanista mozgalom beletorkollott és egybeolvadt a súlyosabb menetű reformációval. A visszatérést már nem az antik ősforrásokhoz keresik, hanem az ó-kereszténység romlatlan formáihoz — megtartva az olasz humanizmus ujjongó lelkesedését és mélységes pedagógiai jellegét. Magyarországra reformáció és humanizmus ilyen összefonódottan jön már át Németországból, Erasmus és Melanchton tanítványaival. Új szellem, új hit, új tudomány, új társadalom, új iskola, új nyelv, írás, könyv, mind összefolynak minálunk a reformáció magasabb egységébe. Aki valami újat érez, vagy akar ebben a században, mind a reformációban keresi megvalósítását.

Az újságnak ez a mindent átható lendülete a magyar reformáció legfőbb tartalma. Ennek az újrakezdésnek friss levegője csap meg bennünket, ha a magyar reformátorok életére vonatkozó szűkös feljegyzéseket olvasgatjuk. Élettörténetük és személyiségük hasonlíthatatlanul érdekesebb volt, mint irodalmi hagyatékuk. Valami kalandszerű, kockázatos, kóborlovagszerű volt ezekben a férfiakban, amint hazajöttek Wittenbergából, az új expanzív igazsággal ajkukon. Nincsenek röghöz kötve, mindenütt otthon vannak, ahol hirdethetik az Igét: Sylvester János (szül. 1504 körül, halálának ideje ismeretlen) nagyszerű magyarországi tevékenysége után a bécsi egyetemre kerül, azután má- országokba és nyomavész. A bebörtönzés mintegy előkészület a számukra: Dévai Biró Mátyás (meghalt 1545 körül) egyházi férfiútól igazán meglepő fürgeséggel szökik meg bécsi fogságából. Egyikük-másikuk előtt olyan hirtelen nőtt hatalmi lehetőségek nyílnak meg, mint condottiere hadvezérek előtt, akik egy nap arra ébrednek, hogy egy hercegségen uralkodnak: így válik Melius

Juhász Péter (1536 körül — 1572) élet és halál urává Debrecenben, a legnagyobb magyar városban.

Sokan közülük ezermesterek, mint az olasz renaissance egyetemes emberei: a kétnyelvű Heltai Gáspár (1520 körül —1575) író, fordító, stílusteremtő, költő, riporter, igehirdető, nyomdász, könyvkiadó, könyvkereskedő, amire éppen szükség van, fáradhatatlanul és családostul. A korszak legváltozatosabb és legszínesebb embere Bornemisza Péter (1535—1585): szintén író, nyomdász, hitvitázó, azonkívül udvari pap és pörösködő földbirtokos. Humanista is, a görög szellem első apostola nálunk, magyarra fordítja az Elektrát, valószínűleg görögből. Bod Péter szerint Francia- és Olaszországban is megfordult és a humanizmusnak szélesebb, nem iskolás levegőjét hozta magával. Annyi bizonyos, hogy ő nevelte a mélyebb és nemzeti humanizmus nagy megvalósítóját, Balassa Bálintot.

Különös, személyes, kalandos vallásosság hatja át Bornemiszát. Az incselkedő ördög állandó jelenvalóságát érzi. Vannak napok, hogy a gonosz ellene vadítja jobbágyait, feleségét, egész házanépét, deákjait, még a lovak is elszaladoznak a nagy általános ördögi nyugtalanságban és egymást marják, még az ebek is a tyúkokat kergetik és megölik.

Prédikációiban felvonul a humanizmus pletykásan emberi életteljessége: hallunk Sylvester feleségének feslett életéről, Török Bálint garázdálkodásáról, Melanchton családi életének intimitásairól, beszél Dürerről, említi Til Eulenspiegelt és Orlando Furiosot. Ő az egyetlen, aki műveli manálunk a külföldön oly nagy és érdekes démonologiai irodalmat, ördögi kísértetekről szóló könyvében.

Országhatárok nem állják útját az igehirdető áradatnak. A prédikátorok örökös vándorságban élnek, mert a község csak egy esztendőre hívja meg őket, azután akárhányszor tovább kell menniök. A két részre szakadt országnak más és más pontján tűnnek fel, újabb és újabb ellenségek ellen hadakozva. Szívesen becsapnak a török hódoltság területére is, ahol a török csaknem szívesen látja őket, mert tudja, hogy a falu népe megszökik, ha pap nélkül marad.

Ezekben a kimeríthetetlen erejű igehirdetőkben ölt testet magyar földön a kor új emberideálja, a reformáció legmaradandóbb újítása: az autonóm személyiség. Az az embertípus, melyet többé már nem a tekintély tisztelete tart meg hitében, hanem személyes meggyőződése és aki kész

meggyőződéséért szembefordulni a legmagasabb trónokra helyezett felsőbbjeivel is. Ezek az emberek már Milton Sátánjának büszke hadseregéből valók, ők is tudják, mint ama legfőbb lázadó, hogy ha mindent el is veszítenek, akkor is megmarad legnagyobb kincsük: önmaguk.

De ettől eltekintve, az ó-protestantizmus csak negatív úton, a régi tekintélyi világkép aláásásával segítette elő a modern embertípus, a modern életformák kialakulását. A modern, szabadvizsgálatú tudomány és az abból származó kritikus-szkeptikus világlátás, a modern gazdasági és politikai képződmények, a modern ember befelé fordulása és elmagányosodása nem az ó-protestantizmusból származik, hanem vele egyidős, de tőle független hatóerőktől.

Különösen a magyar szellemtörténetben érezhetjük, hogy az ó-protestantizmus voltaképpen csak megerősítette a középkori szellemi formákat és azoknak az uralmát kétszáz esztendővel meghosszabbította. A szellemi élet további kétszáz esztendőre a vallásosság függvénye marad, a szabad vizsgálódást továbbra is autoritatív, egyedül üdvözítő egyházak korlátozzák. A különbség csak az, hogy most egy egyház helyett három van.

Irodalom. Pintér Jenő id. m. II. Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig, Budapest, 1921. Révész Imre: A magyarországi protestantizmus történelme, Budapest, 1925. E. Troeltsch: Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt, München u. Berlin, 1911 és Troeltsch egyéb munkái. Kerecsényi Dezső: Bornemisza Péter, Prot. Szemle, 1929. Thury Etele, Bornemisza Péter könyve az ördögi kísértetekről, Ethn., 1913.

c) *A reformáció belső fejlődése.*

A vallási eszmék belső dialektikájából következett, hogy akik elvetették a dogmákban való feltétlen hitet és a kételkedés, kritika, válogatás álláspontjára helyezkedtek, azok számára nem volt többé megállás. A protestantizmus ezer meg ezer formaváltozáson ment keresztül, míg Luther óvatos reformjától a modern protestantizmus mindent megértéséhez és mindent megbocsátásához érkezett. A katolikum ereje a történelemmel dacoló stabilitás, a protestantizmusé a fejlődés dinamikája.

De nem szabad azt hinnünk, hogy a régi protestánsok felszabadult lélekkel haladtak valami boldogan keresett tá-

vol igazság felé. Úgy érezték, mintha Rómától való elszakadásuk által valami végtelenül veszedelmes birodalomba léptek volna be, ahol kimondhatatlan szakadékok leselkednek arra, aki elkalandozik a nyájtól. A lutheránusok elkeseredett bizalmatlansággal fogadják a kálvinistákat, még bizalmatlanabbul fogadják később a kálvinisták az unitáriusokat.

A protestantizmus ebben az időben jobban irtózik az eretnekségtől, mint a viharedzett, az idő hatalmát ismerő katolikus egyház. A protestáns papok életének tekintélyes része zsinatokon telik el: mihelyt egy új könyv jelenik meg Németországban, a legtávolabbi Erdély prédikátorai is sürgősen összeülnek, hogy egységes állást foglaljanak az új tételekkel szemben. Minden theológiai finomság életbevágóan fontos: hiszen Isten Luther óta nem a cselekedeteket nézi, hanem a hit tisztaságát. Egyetlen egy eretnek Isten haragját vonhatja egész tartományokra. „Az religiókba naponként a minemű hallhatatlan és káromló innovatiók öregbednek", mondja az 1578-i kolozsvári országgyűlés, „kit is mi mindeneknek előtte első és fő dolognak ítélünk szemünk előtt viseltetni, ki miatt mindenkoron bizonyos helyeket és országokat az úr Isten az ő csuda ítéleti szerint meg is büntet és ugyan el is töröl".

Ebből érthetjük meg a század és a következő század végsőkig való theológiai feszültségét. Predesztináció: Isten haragja rettenetes ingó sziklaként függ a nem igaz hitű nemzetek felett. Isten haragjának itt áll az országban legszörnyűbb megnyilvánulása, a török.

Az új szabadság és az új szépség nem Kálvin szikláin virult ki. Mégis a reformáció a legfontosabb kanyarja az új ember felé vezető útnak. A reformációval együtt, mintegy a reformáció melléktermékeiként tűnnek fel egyes tendenciák, amelyek az új ember világát előkészítik. Ilyen elsősorban a filológiai-kritikai szellem, Erasmus szelleme, mely a protestantizmus nevelési rendszere által bevonul az iskolákba és a jövő szellemi fejlődésének egyik legnagyobb tényezőjévé lesz. Ebből a filológiai érdeklődésből fakad az első tudatos érdeklődés a nemzeti nyelv és irodalom iránt.

Egy másik mozzanat a szektárius szellem, mely pietizmuson át a Felvilágosodáshoz fog vezetni. Ezt képviselték nálunk a XVI. század elején a Morvaországból ideszakadt anabaptisták, újra-keresztelők, akiknek magyarországi mü-

kodéséről emléket állított Grimmelshausen Simplicissimus-a a világirodalomban. Egy harmadik mozzanat az új misztikizmus, a személyes átélésre épített emberközéppontú hit, mely az unitárizmus végső fejlődési fokaként jelenik meg minálunk. Mind a három jövőt hordozó áramlat összetalálkozik egy emberben, a magyar reformáció legkiemelkedőbb alakjában, Dávid Ferencben.

Dávid Ferenc (1513?—1588) egyike az elsőknek, akik Erdélyben a katolicizmust elhagyva, a lutheri eszmék hiveivé szegődnek. Hatalmas készültsége, magyar és német igehirdető készsége révén ő lesz az erdélyi lutheránusok első püspöke. Mint ilyen, száll szembe Melius kálvinizmusával. De nem sokáig : a dolgok belső dialektikája átviszi az ellenfél táborába és azután még tovább, szabadabb és misztikusabb állomások felé.

Dávid Ferenc már a magyar kálvinizmus első hivatalos vallomástételébe, a Modus Concordiaebe bevette azt a mondatot, melyet később annyira megcáfolt a debreceni kálvinizmus : „Titeket sietve és komolyan figyelmeztetünk, hogy mi azok számából vagyunk, akik másokat, ha az Isten igéjéből jóra intenek, örömmel követünk". Az ő szabadságszerető szellemének nagyszerű műve volt, hogy az 1557-i tordai országgyűlés kimondta Erdélyben a teljes vallásszabadságot. Ezzel a kis Erdély messze megelőzve a kort az eljövendők bajnokává jegyezte el magát és olyan magaslati pontot ért el az európai szellem történetében, mely mindíg büszkesége lehet megpróbáltatásban és nehéz óráiban.

Dávid Ferenc következő állomása az antitrinitárizmus, vagy amint később nevezték, unitárizmus volt. A Genfben megégetett Serveto tanait követve, Dávid elvetette a Szentháromság tanát : Egy az Isten. Hasonlóképpen elvetette a racionális gondolkodással nehezen összeegyeztethető kálvinista predesztinációt. Személyének páratlan erélye és János Zsigmond fejedelem támogatása következtében az erdélyi magyar kálvinisták nagy része csatlakozott hozzá és nemsokára nagy hódításokat tett az unitárizmus a Felső-Tisza vidékén is, majd a Dunántúl. A legnagyobb külföldi theológusok résztvevő aggodalommal nézik Dávid kísérletét. Messze földről érkeznek hozzá emberek, akikben a jövő arca jelentkezik.

A kálvinizmus reakciója a kebeléből óriásira nőtt veszedelem ellen ideges és erőszakos. Vita vitát ér és ahol az érvek

nem használnak, az erőszak beszél. Nagyharsányban, a Dunántúl, a kálvinisták felakasztják Alvinczy György unitárius prédikátort. Az embertelen tettet még a török sem tudja elviselni, a budai basa elfogatja Alvinczy hóhérait és csak akkor bocsátja szabadon, amikor az unitáriusok krisztusi gesztussal kijelentik, hogy nem kívánják megbüntetésüket.

A magyar unitárizmusnak és Dávid Ferencnek fénykora a XVI. század 70-es évei. Az összeomlás azzal kezdődik, hogy Dávidot elhagyja második felesége, aki visszatér a kálvinizmushoz és Dávid felett kárörvendő kálvinista egyházi törvényszék ítélkezik. Meghal János Zsigmond, az unitáriusok pártfogója és utóda a katolikus Báthory István lesz. Az országgyűlés törvényt hoz és megtilt minden további innovációt. Dávid még egyszer zsinatra hívja Tordára, legnagyobb diadala színhelyére háromszázhuszonkét papját és kimondja, hogy ez a törvény rájuk nem vonatkozik. „A világnak nincsen semmi oka azok ellen támadni", mondja a zsinat határozata, „kik a tévedésbe temetett igazságot napfényre akarják hozni".

Mert Dávid ekkor már útban van az újabb, mindennél nagyobb innováció felé. A következő állomás a szombatosság lett volna. Dávid elveti Krisztus istenségét, az ó-szövetségi Szentírást az új-szövetség fölé helyezi és egy egészen új, spiritualista vallás-elgondolás kezd benne körvonalakat ölteni: nem az objektív Isten a fontos, hanem az emberi szubjektum, mely Istenhez fordul. Ez már az Angelus Silesius miszticizmusa: „Ich weiss, dass ohne mich Gott nicht ein Nu kann leben."

De időközben az unitárizmus is szabad szektából egyházzá lett, paróchiákkal és jövedelmekkel, elvesztette mozgékonyságát és nem követheti Dávidot a beláthatatlan kalandba. Legfőbb szövetségesei ellene fordulnak és hogy megmentsék az unitárius egyházat, bebörtönöztetik Dávidot magas Déva várába. Sok évi sinylődés után itt hal meg tragikus összetörtségben, mártiros fénnyel az, akiben magyar földön, magyar történelemben legerősebb volt az igazság vágya és az Istenkereső szenvedély.

Dávid Ferenc mellett csak egy nevet említünk a században a szellemi szabadság előfutárjaként: Dávid Ferenc távol megértőjét és barátját, Dudith András pécsi püspököt (1533—1589). Dudith élete sokkal magasabb világban játszódott le, mint Dávid Ferencé, a varga fiáé. Mint püspök

unokaöccse, iskoláit előkelő külföldi egyetemeken végezte és fiatalon titkára lett Reginald Pole kardinálisnak, VIII. Henrik angol király unokatestvérének és legfőbb ellenségének, a Tudor Mária alatt bekövetkező angol ellenreformáció vezéralakjának. A bíbornok kíséretében odahaza volt Európa legnagyobb udvaraiban, V. Károly császárnál, Angliai Erzsébetnél és Tudor Máriánál épp úgy, mint II. Henrik francia király udvarában. Mikor hazajön Magyarországra, mindjárt magas egyházi és világi méltóságokat tölt be. Őt küldik Trientbe, ahol a katolikus világ végre összeült az egyetemes zsinatra, hogy felkészüljön a reformáció elleni százéves harcra. Dudith három nagyszabású beszédet mondott a Tridentinumon és híressé vált az egész kereszténységben. Egyházak és felekezetek felett magasló szelleme nem hátrált meg a teljes igazság kimondása elől. Erasmus tanai beszéltek rajta keresztül: az Egyháznak tanulnia kell a reformációtól és meg kell újulnia. De akkor már elvégeztetett, hogy az Egyházon nem változó eszmék fognak segíteni, hanem a hatalom és az erő. Dudithot visszahívták. Pécs püspöke lett, de belsejében már szakított a katolicizmussal. Nemsokára el is hagyta az egyházi rendet, megnősült és Lengyelországban telepedett le. Innen kísérte figyelemmel a magyar reformáció útját a szabadabb állomások felé és leveleivel bátorította Dávid Ferencet. Úgy tudják, hogy mint unitárius halt meg.

Irodalom. Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon, Kolozsvár, 1891. Borbély István: A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században, Kolozsvár, 1914. Faludi János: Dudith és a francia humanisták, Minerva, 1927. Pierre Costil: André Dudith, Paris 1935.

2. *AZ IRODALOM, MINT ESZKÖZ.*

a) *A könyvnyomtatás.*

A könyvnyomtatást természetesen nem a reformáció hozta létre. Magyarországon is állt már egy nyomda a reformáció előtt, Mátyás király korában: Hesz András nyomdája Budán. De reformáció és könyvnyomtatás mindenütt a legszorosabban összeforrtak egymással. Az új eszméket a nyomtatott könyvek meginduló áramlata vitte diadalra, a könyvnyomtatás a reformáció által lett puszta szövegmásolói könnyebbségből modern kultúránk egyik legfontosabb

eszközévé. A protestantizmus a nyomtatott könyv vallása: alakja, kegyszere, „pápája", amint akkor mondták, a nyomtatott szentírás. A középkori katolikus egyház az élőszóra támaszkodott: az egyházi rendre, mely a kevésszámú írott szöveget élőszóval közvetíti a néphez; a nép a kegyelemben azáltal részesül, hogy személy szerint jelen van, mint hallgató, az Egyház élőszóban lejátszódó szertartásain. Mindezt most a protestánsok számára pótolja a nyomtatott biblia, mely állandósult szövegével mindenütt egyformán és mégis minden egyénnek külön-külön van jelen, mindenki számára megközelíthető és mindenki a maga felfogásával ülhet le olvasásához. A bibliaolvasásban csakugyan minden ember pap, amint Luther követelte.

Az első magyarnyelvű nyomtatott könyvek még külföldön készülnek: Krakkóban 1527-ben, Bécsben 1536-ban nyomtatnak először magyar könyvet. Ezek az első nyomtatott könyvek tankönyvek, Sylvester Jánosnak és Pesti Mizsér Gábornak az emlékét őrzik, annak a humanizmusnak, mely Erasmus nyomán fakadt, előkészítette és következményeiben maga mögött is hagyta a reformációt.

A magyar könyveket nemsokára követik a magyar nyomdák. Először a német nyelvterületeken tűnnek fel: Nagyszebenben 1529-ben, Brassóban 1535-ben. Magyar vidéken Nádasdy Tamás állítja fel az első nyomdát, birtokán, Újszigeten, az 1530-as évek vége felé. Ennek a nyomdának már magyar nyomdásza is van, Abádi Benedek. Itt nyomtatják Sylvester bibliafordítását és grammatikáját.

A nyomdászok, könyvkiadók és az írók életformájában mindíg van valami párhuzamosság. Napjainkban a kapitalisztikus berendezkedés egyformán üzletiessé teszi a könyvkiadót és bérmunkását, az írót. A XVI. században ugyanaz a kalandos, vállalkozó, vándor- és ezermester vonás vegyül a könyvnyomtató életébe, mint a hitterjesztőkébe. Sokszor ugyanaz az ember írja és nyomtatja a könyveket: így Bornemisza Péter és Heltai Gáspár. Abádi Benedek, az első magyar nyomdász, később prédikátor lett.

A nyomdászok is vándorolnak, kalandosan, mint a prédikátorok. Van, aki egyesíti a szellem két zarándokútját, mint Huszár Gál, akinek kis szekerén vitt kézisajtója a kezdete a későbbi nagy debreceni városi nyomdának.

Ez a régi nyomdagép még nem az a félelmetes, egész épületeket elfoglaló rotációs szörnyeteg, mely minden reggel

a hírlapok tízezreit dobja a világba. Inkább olyan meghaladott házi gépezet, mint a szövőszék, kézzel hajtják, szekéren szállítják, a könyv is lassan készül el, a szövegállandóság sem az még, ami később, minden egyes újabb levonásnál változtatnak egy keveset a kézzel szedett sorokon. A könyveket maga a kiadó árulja, majd a könyvkötő, végül feltűnik a szellemi országút harmadik vándora, a könyvkereskedő, aki batyujában egyelőre még fűszert is visz, meg szegedi bicskákat. Ime a kicsiny mustármag . . .

A nyomtatott könyvek példányszáma Magyarországon már kezdetben is aránylag nagy. Bibliákat, tankönyveket a külföldi nyomdászoknál több ezer példányban rendelnek meg, tudományos könyveket száz, kétszáz példányban. A példányszám nem is növekszik jelentékenyen a polgári irodalom koráig, a XIX. század végéig.

Lassankint gazdag magánkönyvtárak épülnek ki, különösen főpapi palotákban. A reformáció megteremti a világi tulajdonban levő közkönyvtárakat is: először Kőszegen, Eperjesen és Kassán alakul át a plébániai könyvtár városi könyvtárrá.

A XVII. század folyamán a könyvnyomtatás szempontjából a legfontosabb esemény a nagyszombati jezsuita nyomda felállítása. Most már a katolikusok is idehaza nyomtatják könyveiket. A gyakorlatban ez nem jelenti, hogy a könyvprodukció csakugyan megnövekszik, mert a XVII. század rettenetes szegénysége, civilizatórikus szempontból való hanyatlása nem kedvez a könyv diadalútjának.

Mégis, a XVII. század leggyötörtebb évtizedeiben áll elő az az ember, aki minálunk elsőnek ismerte fel, hogy a nyomtatott könyv is, mint a kéziratos könyv, a szépség és a művészet hordozója lehet, hogy az irodalom megbecsüléséhez az is hozzátartozik, ha a könyvet művészi jelenséggé fínomítjuk. Misztótfalusi Kis Miklós (1650—1702) azért ment Hollandiába, hogy egy ott készülő magyar biblia nyomtatására felügyeljen. Ennek az új, javított bibliának az ügye régóta húzódott. Végre Kis Miklós, ez az ősi, megható individualista, így szólt: „Hozzá fogok én, egy szegény legény lévén és megmutatom, hogy egy szegény legénynek devotiója többet teszen, mint egy országnak immel-ámmal való igyekezete".

Később annyira belemélyedt a nyomtatás félig kézművesi, félig művészi rejtelmeibe, hogy elhanyagolta theológiai

studiumait és elhatározta, hogy a papi pályáról lemondva, mint könyvnyomtató fogja kenyerét keresni.

Betűmetsző tehetségének csakhamar olyan nagy híre ment, hogy a flórenci nagyherceg, a pápai udvar, sőt a távol georgiai fejedelem is nála rendeltek betűket nyomdáik számára. Hollandiában jómódú élet várta — de ekkor eszébe jutott a magyar föld szomorúsága abban a formában, ahogy egy ízig-vérig mesterembernek ezt a szomorúságot át kellett élnie: a magyar betűk, melyek békamászásként terülnek el az ócska papíron, nagy nevetségére a hollandus mestereknek, Misztótfalusi Kis Miklós hazajött, hogy megmentse a magyar betűket. Ez a gyakorlati, egyetlen részletre tekintő missziónárius bizonyára hatékonyabban szerette országát, mint száz nagykoncepciójú és tehetetlen lelkesedő. Az egykorú költő, a bölcs Pápai Páriz Ferenc meg is találta a szép szavakat nagy elhatározásának a megörökítésére:

> Édes Hazájának mivel kormos füstje
> Világosbnak tetszik, mint más nemzet tüze,
> Honnyában keserű édesb, mint más méze,
> Vágyakozik haza forró szeretete.

Kolozsvárt telepedett le, és pályája, amint elmondja önéletrajzszerű Mentségében, tipikus sors volt, előképe mindazokénak, akik nyugatról magyar kisvárosba hullva vissza, felőrlődnek Don Quijote-os harcban, tervük szépsége és szomszédaik kicsinyessége között. Nem sokat tehetett, a maga értékének teljes tudatában levő „nyugatos" hasztalan hadakozott papok és polgárok ellenszenve ellen, de a szándéka az, ami fájdalmas glóriát ad nevének. Ő, Szenci Molnár Albert és Apácai Csere János voltak az elsők, akikben a nemzeti eidos, mint szellemi érték öntudatra ébredt. Ők hárman feláldozták külföldi sikerüket és magasabb nyugati életformájukat, hogy a nemzeti kultúráért küzdhessenek a legsötétebb, leghálátlanabb esztendőkben.

A XVIII. században, melyet oly méltatlanul neveztek régebben a tespedés korának, a magyarországi könyvnyomtatás nagyon fellendült. A nagyszombati egyetemi nyomda komoly nagyüzemmé fejlődött. A tankönyvek révén nagy jövedelme volt és egészen modern elszámolási nehézségei.

Ebben a században a könyvnyomtató magáncégek is felvirultak, a század végére már nagy kiadó-dinasztiákat találunk, a Trattnereket és a Füskuti prédikátummal magyar ne-

messé lett Landereket. Mária Terézia korától kezdve állandó könyvkereskedések is vannak az országban.

De ez a felvirágzott könyvipar iszonyodással fordul el a magyar nyelvtől. A magánnyomdák, könyvkötészetek és könyvkereskedések teljesen német kézen vannak, elsősorban a német polgárság igényeit óhajtják kielégíteni és a magyar nyelvű könyvben hosszú ideig nem látnak semmi üzleti lehetőséget. A magyar könyv sorsa siralmas még a XIX. század elején is.

Irodalom. Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon, Magyar Könyvszemle, 1923—24. U. ő.: A könyvnyomtatás Magyarországon, Budapest, 1929. Misztótfalusi Kis Miklós Maga Személyének Mentsége, Kolosvár, 1698. Újra kiadta Gyalui Farkas, Kolozsvár, 1902. Életrajzát l. Dézsi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században, Budapest, 1899.

b) *Protestáns célú irodalom.*

Kultúránk szempontjából beláthatatlanul fontos, hogy a protestantizmus felemelte a népnyelv gyakorlati szerepét, eszközi jelentőségét. Természetesen az egyházi élet megmagyarosodása nem ment olyan radikálisan, mint ahogy az ember képzelné. Sárospatakon a XVII. században még latinul énekelték a zsoltárokat, az oktatás nyelve kizárólag a latín volt.

Mégis az új hit lassankint száműzte a latínnyelvű szertartásokat és központi helyzetbe került az igehirdetés, a prédikáció. A prédikációnak pedig magyarul kellett lefolyni, hogy a hívek megérthessék. „Miként a prédikátorokat", írja Melius prédikáció-gyüjteményének az előszavában, „azt kívánja Isten, hogy valaminemű nyelven a Juhok vadnak, azon nyelven prédikáljanak a híveknek és ne bolondoskodjanak az idegen, értelem nélkül való szóval". A prédikáció valószínűleg már a középkorban is magyar nyelven történt, de csak most válik a prédikáció irodalmi, nyomtatott formában rögzített műfajjá, irodalmunk egyik legfontosabb ágává.

A protestáns vallásgyakorlat máskép, mélyebben is szükségessé tette a nemzeti nyelv kultuszát. A protestáns hívő szembenállása vallása igazságával közvetlenebb, egyénibb, mint a középkori katolikusé volt. Az eszmeközvetítés most már nem az Egyház monopóliuma, a hívőnek magá-

.ak, a maga útján kell személyes hitre szert tennie, hogy üdvözüljön.

Ennek eszköze a bibliaolvasás és az elmélkedések. Az egész XVI. századon keresztül húzódik a magyar bibliáért vívott küzdelem. Az egyik első magyarnyelvű nyomtatott könyv már Komjáti Benedek Szent Pál-fordítását tartalmazza (1533). A számos részfordítás közül legnevezetesebb Sylvester János fordítása, distichonokban írt előszavai miatt. A tudós humanista ezekben az előszavakban úgyszólván minden előzmény nélkül magyarra ültette át a klasszikus népek időmértékes verselését, melyért később a XVIII. század végén oly keserves küzdelmet folytattak. Abból az elsüllyedt világból szól ez a hang, melyről Bornemisza Elektrája hoz csak rajta kívül tanulságot. A tökéletes verselés, a nyelv puha hömpölygése a megszabott forma partjai közt, éreztetik az emberrel, hogy Sylvester szellemi körzetében valami nagy kezdet volt megindulóban, valami magyarnyelvű humanizmus, nyelvi kultúra, művészet és tudomány szintézise Európával, de ez a kezdés elszikkadt nyomtalanul.

Végre a század végére, 1590-ben elkészül a teljes magyar biblia, Károli Gáspár gönci prédikátor nagy munkája. Ez a XVI. század legnagyobb hatású, legmaradandóbb alkotása. Nyelvének komoly, nehéz méltóságát mindenki ismeri, a régi magyar nyelv Károli bibliája által vált a nemzeti műveltség konstáns, termékeny és eleven részévé.

Biblia, prédikációk, institutiók, erkölcsnevelő mesék: ez a XVI. század irodalma. Az irodalom pusztán eszközi jelentőségű a vallás szolgálatában, mint a középkorban volt. Mégsem lehet eléggé megbecsülni ezeknek a derék régi íróknak a fáradozását. A magyar irodalmi nyelv alapjait mégis ők vetették meg. Mert az a nyelv, amelyen ők írtak, már nem volt szolgai fordítás és nem is volt a beszélt nyelv írott reprodukciója, hanem egy stilizált, a mindennapi fölé emelt, a magasabb kifejezés céljaihoz alkalmazkodó nyelv. A jámbor írástudók sokszor még esetlen módon, komplikálással, kötőszóhalmozással, hosszú lére eresztéssel, de igyekeztek megadni a nyelvnek a méltóságát, elválasztani a mindennap nyelvétől és az olvasót egy magasabb régióba felemelni.

És akarva, nem akarva az akkori beszélt nyelv mennyi kincsét mentették meg a számunkra! Bornemisza kitörő szubjektivizmusában, Melius indulatos nyerseségében a magyar régiség primitív szépsége és izgalma betör az irodalom

parkjába. Ilyen szempontból a legnagyobb érdem Bornemiszán kívül Heltai Gáspáré, ezé a szászból lett magyaré, aki a neophyta heves szerelmével merült meg a magyar nyelvben. Ő volt nyelvünk első tudatos stilisztája. Különösen Száz fabulája (1566) és a Részegségről és a Tobzódásról írt dialógusa (1552) gazdag a színes, ízes, magyar humorral teljes kifejezésekben:

„Nem szükség, hogy a tetűt beoltsák a ködmenbe; mert anélkül is csak könnyen megterem benne." „Eléb eléb ballagnak, mint a falon való árnyék." „Nem jó az urakkal cseresznyét enni. Mert ottan lövöldözni kezdenek a magokkal."

Heltai egyik-másik meséje ellenállhatatlan. A farkas látja, hogy a disznónyájban egy varjú „egy igen szép disznónak" a hátára szállt „és a disznó nagy csendeszen járdogalna alatta... Mely szépen hintozik a visla varjú a szép disznónak a hátán", gondolja magában a farkas. Megirigyeli a varjút, ő is felül egy igen szép ártányra, az ártány megijed és futni kezd, a pásztorok utána és megverik a farkast. A farkas így panaszkodik a rókának: „Ha ez igazság: A varjú napestig mind rajta jár a disznókon és senki egyet sem szól érette, senki nem hurogatja, sem hagyigálja. Engemet pedig mingyárást megakarnának ölni." Tanulság: Az ebet nem illeti a hintó szekér.

Az irodalom eszközvolta létrehozta a kor saját műformáját: a hitvitázó iratokat. Ezekben ölt irodalmi testet az akkori szellem legfontosabb mondanivalója: a nyilt leszámolás a más hiten levőkkel és a maguk igazának polemikus élű, pregnáns megfogalmazása. A hitvitázó iratok egyszerűségükben hatásos, ledorongoló érveket adnak a hívő számára, mintegy házi használatra, gondolat- és mondatbunkókat a tévelygő szomszéd agyonverésére. A bennük levő kétségbeesett feszültség, a religióbeli kérdéseknek halálos fontossága (hiszen minden pillanatban a nyakunkon lehet az utolsó ítélet) bizonyos elevenséget ad a tartalmuknál fogva oly távoli és idegen írásoknak.

A hitvitázó irodalom honosította meg eszközi használhatóságánál fogva a párbeszéd formáját. Sztárai Mihály nevéhez fűződnek az első párbeszédbe szedett protestáns propagandairatok: A Papok Házassága (1550) és Az Igaz Papság Tüköre (1559). Még elevenebb a ránkmaradt unitárius hitvitázó dialógus, A Debreceni Disputa (1570), kíméletlen szatirájával Melius és a debreceni kálvinisták ellen.

A dialógus-forma azután függetlenítette magát a hitvitázó tartalomtól és elődeinek csak szatirikus hajlandóságát tartotta meg: Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról (1569.) A polémia itt már nem religióbeli dolgok körül forog, hőse a köpönyegforgató, rabló, tolvaj főúr, aki a hitet is csak árucikknek tekinti: „Mert én tolvajlottam is, loptam is, bort is árultattam", úgymond, „szilvát, dinnyét, ugorkát sokat, posztót, gyolcsot és egyéb kalmárárut is bóttal tartottam, bőrgyüjtő is, timár is voltam, az arany cémentet is megízelítettem vala: in summa mind semmi az többi az egy hittel való kereskedéshez képest, mert csak ezzel találtam mindenemet". Társadalmi és erkölcsi polémia ez, az unitárius intellektuel tisztult erkölcsisége száll itt szembe az ethikát nem ismerő, cserélhető dogmák mögé meghúzódó arisztokrata világképével, keserűen, bátran, igazul. Vannak művek a magyar irodalomban, melyeket mindig fájdalommal vesz kezébe a történetíró, sajnálja, hogy egyetlenek, hogy mag nélkül maradtak: Balassi Menyhárt árultatása ezek közé tartozik.

Tudósaink szeretik a drámairodalom kezdetét felfedezni ezekben a dialogizált hitvitákban és szatírákban. Feltételezik, hogy amint a magyarországi német városokban a lutheránus kultúra hatása alatt felvirágzott az iskolai színjátszás, talán a magyar városokban is kifejlődött valami hasonló, mielőtt Kálvin színházellenes zordonsága útját nem állotta a fejlődésnek. Lehet; de kétségtelen, hogy a ránkmaradt dialógusoknak ép oly kevés közük van a drámához és a színpadhoz, mint a Platon dialógusainak. Sztárai dialógusai magyar lecsapódásai azoknak a Gesprächeknek, melyek Németországban a reformáció nyomán százszámra keletkeztek, valószínűleg fordítások és az ő mintájukra keletkezett a többi.

De annyi igaz, hogy ha nem is volt nálunk színház és dráma, a nyilvános hitviták kielégítették azt a lelki szükségletet, ami más korokban az embereket színházba unszolja. A fennmaradt jegyzőkönyvekből láthatjuk, hogy a nagy hitviták ünnepies keretek közt folytak le, az egész papság, fejedelmek, főurak felvonulása mellett, távol vidékről egybesereglett a nép. Egymást ugyan sosem győzték meg, de a hívek megerősödtek abban, amit addig is hittek. Némelyik hitvita mozgalmasan végződött: megverték a vesztes prédikátort, tehát azt, akinek kevesebb számú híve volt jelen. Nem hiány-

zott a tragikus kifejlet sem : példa rá Nagyharsány szörnyű története.

Máskor azonban humánus módon, a szeretet és a megértés jegyében folyt le a hitvita. Ilyen volt az 1588-as pécsi disputa Válaszuti György unitárius és Skaricza Máté kálvinista pap között. Vita után Válaszuti a Pécsett idegen Skariczát megvendégelte és egy katolikus is résztvett az ebéden, ugyanez a katolikus deák másnap minden felekezetű hívők nevében megköszönte Skariczának, hogy eljött hozzájuk. Közben az utcákon török katonák jártak-keltek, a minaret tornyán a müezzin kiáltotta imára híveit : a félhold árnyékában ilyen emberi élet volt, mintha nem is a viharos régiségben lett volna, hanem a humánumnak valami szebb országában, amely azóta sem jött el a földre.

Modern kiadások. Heltai G. Esopusi meséi, RMK., 1897. Dramatizált hitviták : Alszeghy Zsolt : Magyar drámai emlékek, 1914. *Irodalom.* Pintér Jenő id. m. II. Trócsányi Zoltán : A régi magyar irodalom breviáriuma, Berlin, 1925. Németh László és Kerecsényi Dezső idevonatkozó tanulmányai a Prot. Szemle 1930-as és 1931-es évfolyamában.

3. *AZ IRODALOM MINT CÉL.*

a) *A ponyva születése.*

Ha Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárát, a régi magyar nyomtatványoknak ezt a bibliográfiáját olvassuk, szemünkbe tűnik egy érdekes változás a XVI. század folyamán. A magyar könyvnyomtatás első évtizedeinek termése csaknem kizárólag a protestáns hitélet céljait szolgálja : bibliafordítások, prédikációk, „Az igaz kereszténységnek rövid fundamentuma" és hasonló című művek. A fordulat 1570 körül áll be : a kiadott könyvek között lassankint többségre jut egy új műfaj, amelynek nehéz nevet adni. Versbe szedett hosszabb történetek ezek, az irodalomtörténet részben históriás énekeknek, részben széphistóriáknak nevezi őket, a szerint, hogy igaz, vagy költött történetet mondanak el. A megkülönböztetés természetesen a posteriori : a XVI. század embere még nem tudott szigorú határt vonni história és fikció között. A közös bennük a verses forma és a szándék. Ezeknek a műveknek a szerzői az irodalmi tevékenységet már nem eszköznek

tekintik, hanem célnak. Szórakoztatni, gyönyörködtetni akarnak, világi ismereteket és világi bölcseségeket közölni, azt művelik, amit ma szépirodalomnak hívunk.

Két okból tárgyaljuk ezt a világi irodalmat mégis itten az egyházi irodalomról szóló fejezetben és nem a következőkben. Egyrészt azért, mert a szerzők, amennyire ismerjük személyi adataikat, nagyobbára lelkészek, vagy a protestáns egyházi élettel szoros kapcsolatban álló tanítómesterek és hasonlók voltak, ugyanaz a társadalmi osztály, sokszor ugyanazok a személyek, akik a vallásos célú irodalmat létrehozták. Másrészt azért, mert ez a szépirodalmi fellendülés a könyvnyomtatás következménye volt, a könyvnyomtatás pedig ebben az időben a protestáns szellemiség gyakorlati függvénye. A jellegzetesen nem-egyházi, hanem főúri irodalom, amint a következőkben látni fogjuk, többnyire nem élt a könyvnyomtatás eszközével.

Ezeket a verses históriákat, a magyar Volksbuchokat, kétségkívül a könyvnyomtatás hozta létre. A nyomtatott könyv negyven év alatt közönséget teremtett magának. Nem nagyszámú közönséget, nem is valami magaslatos elitet, nem nehéz megvonni ennek a közönségnek földrajzi és társadalmi határait : a magyar nyelvű kálvinista városi polgárság értelmesebb része adta az olvasókat, földrajzilag tehát a Tiszántúl és Erdély nyugati része. Ezeken a területeken felnőtt az első magyar olvasó nemzedék, amely számára immár szükségletté vált a könyv és az olvasás. A vallási épülésért való olvasást természetes folyamatként kiegészítette a magáért az olvasás gyönyörűségéért való olvasás.

És a kultúra új adminisztrátorainak, a könyvnyomtatóknak és vándor könyvkereskedőknek gondoskodniok kellett róla, hogy olvasóik új igényeit is kielégíthessék. A kiadó tehát újszerű megbízásokat adott azoknak az egyházi férfiaknak, akik eddig ellátták kézirattal, és nemsokára megjelentek a verses históriák a vásári ponyván, ahol a könyvkereskedő kirakta áruit. A közönség megvette az izgalmasabb című históriákat és a legközelebbi vásáron újat kért. Így született a magyar ponyva, a magyar szépirodalom.

A kettő akkor még egyet jelentett. A fiatal irodalmi ág nem arra volt hivatva, hogy kényes műértők színe előtt megálljon, egyszerű mesteremberek és még egyszerűbb feleségük szórakoztatására volt szánva, járókelő árusoknak, unatkozó vitézeknek végvári őrhelyeken. A kifejezés szépségéről se

szerző, se olvasó nem álmodott még, a fontos a tárgy primitív izgalmassága volt.

Hasonló fejlődés külföldön is létrehozott ilyen alsóbb rendeltetésű szépirodalmat. A magyar verses história azonban egy vonásban lényegesen különbözik rokonától, a Volksbuchtól: versben van írva. Az irodalomelmélet logikája szerint a Volksbuchnak a próza felel meg. A középkor epikája verses volt, mert az élőszóbeli irodalom korában énekelték ezeket a műveket és mert a versforma megkönnyítette az emlékezetbe vésést. A Volksbuch azonban a nyomtatás termékeként jön létre és így nincs többé szükség a verses formára. Nyugaton a fejlődés meg is felel ennek az elgondolásnak: a Volksbuchok szerzői hosszú ideig főként abból élnek, hogy a régebbi verses epika nagy alkotásait prózává egyszerűsítik.

Nálunk fordítva történik. Van rá példa, hogy a magyar szerző egyenesen egy német Volksbuchot dolgoz fel versekben: Fortunátus története. A biblia prózáját nálunk versbe szedik a ponyva számára. A hatalmas antik-középkori mondakomplexumok, a Trójai háború és Nagy Sándor mondája nálunk 100 évvel előbb jelennek meg versben, mint prózában. Vegyük hozzá, hogy ebben az időben a hírszolgálat is versben történt, Tinódi riport-költeményei által.

Kétségtelennek látszik, hogy a régi magyarok könnyebben írtak verset, mint prózát. Ez nem abszurdum. Konvencionális kötöttségek betartása mindig könnyebb, mint egy újfajta szabadság. Napjainkban pl. a kínai költők verítékesen dolgoznak, hogy a szabad verset meghonosítsák a kínai költészetben, de nagyon nehezen sikerül nekik, mert megszokták, hogy a verssoroknak bizonyos meghatározott számú betűből kell állniok.

Kellett lenni egy régi és nagyon erős versmondó tradíciónak a XVI. század közepéig. Voltak vándorénekeseink, akik udvarról-udvarra járva históriák dalolásával keresték kenyerüket. A számos tanuság közül legérdekesebb Sir Philip Sidneyé, az Erzsébet-kori Anglia ünnepelt arisztokrata-költőjéé, aki megemlékezik róla, hogy Magyarországon jártában többször hallott ilyen énekeseket főuraink asztalánál. De mindennél erősebb a belső érv: nyomtatott históriáink szinte kényszerűen verses formája.

A mély sajnálat hallgatásával menjünk el elveszített énekmondóink mellett, akikről nem tudunk semmit és be-

széljünk az egyetlen ismert, az utolsó énekmondóról, Tinódi Sebestyénről, akit Lantosnak nevezett el egy hálás utókor.

b) *Tinódi Sebestyén.*

Tinódi Sebestyén (szül. 1505—10 közt, megh. 1556) alakja és működése kitűnően példázza, hogyan történt meg az átmenet az énekelt históriáktól a nyomtatott históriáig. Pályáját mint Enyingi Török Bálint íródiákja kezdte, jobbágyfiú volt, aki a magasabb társadalmi osztályba való emelkedés eszközéül a tanulást választotta, tudott deákul, írni-olvasni, „szabad pályán mozgó értelmiség" volt. Mikor Török Bálint balladák- és regények-siratta héttoronyi fogságába esett, Tinódi állás nélkül maradt és mint énekmondó tengette életét. A század riportere lett, várról-várra járva elénekelte az újabban lött dolgokat, az örökkétartó török hadjárat örömeit és fájdalmait. Kissé lassú hírszolgáltatás volt, néha már évekkel előbb elesett a vár, amelyről énekelt, de akkoriban minden lassabban ment ezen a világon.

Ha nem volt híre, amit elénekeljen, a régebbi históriához fordult: elmondta Zsigmond király történetét, hogyan látott Tar Lőrinc egy tüzes fürdőkádat a pokolban, mely körül négy tüzes ember Zsigmond királyra várt, énekelt Szulimán szultánról és a bibliai Judithról, Jónás prófétáról, de még Jasonról és Medeáról is.

Életformája az, ami a régi vándor énekmondóké lehetett: átmenet a koldus és a bohém között. Nagy publikumsikere volt, főurak kényeztették, kérésükre a király nemesi sorba emelte, barátkozott vele Nádasdy Tamás, akit egy levélíró így tudósított a lantos haláláról: „Tinódi Sebestyén megvetvén már ez halandó muzsikát, elment a menybéliekhez, hogy ott az angyalok között sokkal jobbat tanuljon".

Máskor meg nagyon rosszul ment a sora, verskezdeteiben panaszolja „füstös" „hideg" szobáját, „puszta kamoráját" Mint mindmáig teszik a vándor énekesek, „kiénekelte", versben megcsúfolta azokat, akik rosszul bántak vele, különösen az „udvarbírákat és kulcsárokat", vagyis a gazdatiszteket, akik zsebrevágták a pénzt, amit az ő számára utaltak ki a főurak.

Verseinek gyüjteményét, a Cronicát 1554-ben adta ki Kolozsvárt, valószínűleg főúri pártfogóinak költségén. Ettől

kezdve újabb jövedelmi forrásra akadt, verseinek eléneklése után el is adogatott könyvének példányaiból.

Így fejlődött ki az énekmondás könyvnyomtatássá. Verseinek egy részét még éneklésre szerezte, amint a kezdetek mutatják:

Sok csudák közt halljatok egy csudát.
Halljátok már Ali basa bölcsességét.

De máskor már nyilvánvaló, hogy a vers nyomtatásra készült:

Ennek lőn írása az jó Kolozsvárban,
Tinódi Sebestyén könyv-nyomtatásában,
Szerző nagy búvában egy hideg szobában,
Gyakran fú körmébe, mert nincsen pénz tarsolyában.

Benne tehát egy régi magyar tradició tetőződik be és mentődik át új formában az új világba. Tradicióértékén nem változtat az, hogy formában és zenében egyaránt tanult külföldi mintáktól: az énekmondó, Zeitungssänger, Spielmann, nemcsak Magyarországon volt meg. Tinódi magyarvolta lényének hogyanjában van, valami meghatározhatatlan, bánatos, férfias, tartott hanghordozásban.

Egyébként érdeme a jó riporteré. Mindíg igazat írt, szemtanúkkal beszélt, helyszíni tanulmányokat folytatott. Gazdag dokumentum-anyagával számos későbbi költői műnek szolgáltatott tárgyat és történelmi ihletet.

Modern kiadások. Szilády Áron: Régi magyar költők tára III. és VI. kötet, 1881 és 96. Ferenczi Z. kiadása, A Remekírók Képes Kt-ában, 1904. Dallamait kiadta Szabolcsi Bence, Zenei Szemle, 1929. *Irodalom.* Dézsi Lajos: Tinódi Sebestyén, Budapest, 1912. Pukánszky Béla: S. Tinódi und der deutsche Zeitungsgesang, Berlin, 1927.

c) *A históriák tárgya.*

A XVI. század verses históriáinak csak a tárgyuk tanulságos. Innen tudhatjuk meg, miből állt a szerzők olvasmánykultúrája, milyen új területeket hódítottak meg a magyar nyelvű irodalom számára, mi érdekelte az akkori publikumot.

Ebben a bibliaolvasó században természetesen a ponyva is sokat merít a biblia ős-szenzációjú tématikájából. Versekben népszerűsítik az istenfélő Zsuzsánna és a vének, az Abi-

gaillal vétkező Dávid király, a parázna lévita történetét, áhítatos unatkozók épülésére.

A magyar történelem, újabb és régibb, Tinódin kívül is sokakat ihletett. Megéneklik a húnok bejövetelét, Bánk bánt, Hunyadi Jánost, Mátyás királyt, Kinizsi Pált, mindazokat, akik köré későbbi költészet fűzött legendát, megéneklik a török háborúk hőseit, a vitéz Túri Györgyöt:

> Tisztes öreg és vastag ember vala,
> Idejének szintén jobbjában vala,
> Vitézi fejében két szép szem vala,
> Mindennemű jóság őbenne vala.

Meglepő az érdeklődés a külföldi história iránt. Értesülünk Cranmer angol püspök tragikus sorsáról, és Spira Ferencről, aki visszakatolizált és e felett való bánatában meghalt: a protestáns sorsközösség kezdi megteremteni azt az Európa-közelséget, amely később Erdélyt annyira kiemeli a környező országok közül.

A fiktív históriák tárgya nagyobbára humanisztikus eredetű. Egy elkésett, elnépiesedett magyar renaissance dereng ezekben a költeményekben. Itt, a ponyván találkozunk Vergilius első magyar fordításával (Huszti Péter, 1582). A késő-antik felvilágosodás, a modern gondolkozás távoli előképe, itt talál először magyar hangot az unitárius Bogáti Fazekas Miklós Plutarchos- és Lukianos-feldolgozásában. A nagy olasz humanisták is ideérkeznek latín fordításokon keresztül: Boccaccio adta a mesét Istvánffy Pál Volter és Grizeldiszének, Enyedi György Gismunda és Gisquardus-ának (1574). Ebben merül fel először a kora-humanizmus kedves témája: ki az igazi nemes, többet ér-e a nemes a nem-nemesnél?

Humanista eredetű, Aeneas Sylviusnak, a későbbi pápának a műve, az egyetlen igazán szép széphistória is, Eurialus és Lucretia története (1577-ben írták, első kiadása 1592). A renaissance-novellák állandó témája, az ellenállhatatlan szerelmi szenvedély, a körülményes, veszedelmes házasságtörés szólal meg benne váratlanul az akkor oly puritán magyar világban. A költeményt átható érzéki pátosz, a színes, könnyű verselés oly meglepő ebben az irodalmi környezetben, hogy az ember mégis Balassa Bálintot gondolja szerzőnek, bár a tények ellene szólnak ennek a régóta kísértő feltevésnek.

Ezenkívül még egy história emelkedik ki üdeségével, költőiségével és századokon át húzódó hatásával: Árgirus királyfi története, melyet Gyergyai Albert szerzett. Árgirus világa egészen más égtájak alatt fekszik, mint a többi históriáé. Óriások és tündérek lakják, fekete emberek riasztanak kietlen barlangokban és fekete városhoz mutatja a sánta az utat. Álomszellő teríti le az őrtállókat és a legkisebb fiú győzedelmeskedik az akadályokon; a legkisebb fiú azután háromszor pofonüti annyit keresett szerelmét, nem is tudni miért, nyilván valami ősi birtokbavevési szertartást követ magatudatlan. A folklore visszaemlékezés a primitív emberi lélek félálom-korszakaira: először vonul be irodalmunkba a mese, az a lélekterület, ahonnan később a romantika kiszakadt. Megérthetjük, hogy legnagyobb romantikusunk, Vörösmarty, Árgirushoz szállt vissza tárgyért, amikor költői formába akarta öltöztetni a benne új életre támadó elásott ősi rétegeket.

Ugyanilyen, sok száz év mulva teljesedő jelentősége van Ilosvai Selymes Péter Toldijának (1574). A verselgető tanítómester szemében Toldi természetesen nem volt még a magyar faj megtestesítője, amivé Arany János tette. Csak megemlékezésre méltó nagyerejű bolondot látott az erős vaskos gyermekben, aki időnkint agyonütött valakit, Arany János nagy keserűségére, mert Ilosvai hősének minden duhajkodását mélybemenő lelki motívumokkal kellett megnemesítenie. Árgirus históriája magában hordozta a Csongor és Tünde lehetőségét, csak alá kellett merülni a mesevilág tavába. Ilosvai Toldija halott, embertelen anyag volt, amíg meg nem érintette a mágus.

A Toldi-monda keletkezése irodalomtörténetíróinknak alkalmat adott számos bravuros elmélet kiépítésére. Toldy Ferenc ősmagyar istenséget sejtett Toldiban. Alig van a világ-folklorenak olyan hőse, akinek a vele való rokonságát meg nem állapították volna. Nemrégiben azután kiderült, hogy Toldi is csak ember volt.

Igaz, hogy nem közönséges ember: már fiatalon az esztergomi érsek zsoldosainak a parancsnoka volt, és mint zsoldosvezér került Olaszországba, a kis hercegségek és városköztársaságok forrongó, új kultúrában vajúdó földjére. Ő is egyike volt azoknak a csodálatos, embermagasságnál nagyobb kalandoroknak, a condottiereknek, akiknek lovasszobra felmerül a képzeletben, amikor az olasz renaissance színgazdag-

ságához menekül a korunk tompa színeibe megcsömörlött tekintet. Ő vezette a Societas Alba nevű zsoldos-sereget, mely kétharmadrészben angolokból, egyharmadrészben magyarokból állt.

Ilymód a történelmi Toldi alakja nagyobb távlatot nyit, mint amekkorát mithológia és folklore igyekeztek belemagyarázni. A történelmi Toldi még nagyobb mértékben megtestesítője volt egy régi magyar ragyogásnak, mint amennyit Arany János óvatos költői invenciója ráragyogott. Élete még regényesebb volt, mint a róla szóló regényes eposz.

Amint látjuk, a verses históriák világa tágabb, humánumban gazdagabb, levegősebb, európaibb, mint a korbeli magasabb irodalom világa. Ez a históriás verselés a XVII. század folyamán rohamos hanyatlásnak indult, a nélkül, hogy a helyét valami más irodalmi forma foglalta volna el. A lassankint másfél századra növekvő török háború az országot olyan ma már elképzelhetetlen, ázsiai pusztákra való, istenelhagyta, emberen aluli nyomorúságba döntötte, hogy az irodalomnak még ez a legolcsóbb faja sem tudott közönséget találni. Az a szélesebb népi kultúra, mely humanisztikus-protestáns gyökereken kezd kisarjadni a XVI. század végén, megsemmisül az örök hadszíntér örök enyészeti folyamatában. Helyét egy magasabbrendű, de szűk körű élitekultúra foglalja el.

Modern kiadások. A Régi Magyar Költők Tárában. Toldi az Olcsó Kvt-ban és Árgirus históriája a Magyar Kvt-ban is megjelent. Eurialus és Lucretia Dézsi Lajos Balassa-kiadásának II. kötetében, Budapest, 1923. *Irodalom.* Pintér Jenő id. m. II. kötet. Solymosy Sándor tanulmányai, ItK. 1924. Mályusz Elemér: Toldi Miklós Olaszországban, IT. 1924. U. ő.: A Toldi-monda történelmi alapja, Hadtört. Közlemények, 1924, 1926.

4. *A KATOLIKUS RESTAURÁCIÓ.*

a) *Habsburgok, főurak és jezsuiták.*

A XVI. század második felében úgy látszott, hogy Magyarország elveszett a katolikus egyház számára. Az 1580-as évek körül az ország egységesen protestáns, egy-két elszórt és szorongatott katolikus centrummal, mint Nagyszombat, de Bornemisza Péter még ide is behatol és vitára

kényszeríti Telegdi Miklóst, a katolicizmus magányos harcosát. Az érsekek, Oláh Miklós és Verancsics Antal, küzdöttek, de vitézek nélkül; alig volt már pap, aki vezesse a szétszéledő nyájat. Oláh Miklós 1561-ben betelepítette a jezsuitákat Nagyszombatra, de 1567-ben újra kivonultak, mert senki sem tudott fenntartásukról gondoskodni. Verancsics halála után az esztergomi érseki szék is betöltetlen maradt 13 évig. Magyarországon, Horvátországban és Erdélyben együttvéve csak két felszentelt püspök volt, és maga a Habsburg király, Miksa is ingadozott. Ha orvos diagnosztizálta volna a magyar katolicizmust, bizonyára kimondta volna, hogy menthetetlen.

De a katolicizmus olyan, mint a legendabeli sárkányölő Szent György, akit kerékbe törtek, karóba húztak, megégettek, hamvait szétszórták a szeleknek és mégis mindíg feltámadott. Néhány évtized eltelik és a katolikusok megint többségben vannak és az ország Mária országa lesz.

A restauráció legfontosabb tényezője a Habsburg-ház. Az egyetlen Miksa után, aki megingott, a hűséges fejedelmek hosszú láncolata következett. A XVII. században már a Habsburgok voltak a katolicizmus legfőbb bástyái, a Habsburg császár, mint a középkori római császár, kezében tartotta a világi kardot, amely az egyházat védte a test, a világ, az ördög ellen. Franciaország, az egyház legidősebb leánya, szövetkezhetett az eretnekekkel, még a pápa is lehetett olykor engedékeny és diplomatikus, a Habsburgok intranzigens katolicizmusa sem jobbra, sem balra el nem hajolhatott. Ez a lojalitás adja meg a Habsburg-történet szellemi tartalmát, erkölcsi szépségét és belső erejét.

A Habsburg-ház állásfoglalása annál döntőbb, mert a XVII. század az udvari élet fénykora. Az abszolút uralkodó személye köré gyűlik minden, ami érték, szépség és akarat: XIV. Lajos és Versailles kora.

De a Habsburg-udvarba a belépés a katolizáláson át vezetett. A század fordulóján a magyar arisztokrácia körében megindul a katolikus egyházhoz való visszatérés folyamata, éppolyan áradásszerűen, mint annak idején a reformációhoz való csatlakozás. A nagybirtok állásfoglalása ebben a században még fontosabb volt, mint az előzőben. Az örökös harcokban a nagybirtok volt az egyetlen, ami ellenállást tudott tanusítani a dúlókkal szemben, így politikai és gazdasági hatalma roppantul megnövekedett. A mindenható

nagybirtok ebben a században mondta ki törvénnyé a gyakorlatban addig is többé-kevésbbé érvényes „cuius regio eius religio" elvét: a jobbágyok kötelesek voltak uruk lelkiismeretét követni. Ilymód egy főúr megtérése olykor ötezer lélekkel is szaporította a katolikus egyház nyáját.

Király és nagybirtok mellett a restauráció harmadik nagy tényezője a jezsuita-rend.

Ez a hatalmában és hatásában oly impozáns szervezet a katolicizmus nagyszerű alkalmazkodása a megváltozott időkhöz. Loyolai Szent Ignác a Jézus-társaságot az abszolutizmus és az udvari kultúra idejében alapította meg. A jezsuita-rend is abszolutisztikus.

A jezsuiták nem elegyednek a nép közé igét hirdetni. Többet ér az Egyház számára egy megtért főúr, mint ötezer jobbágy, minthogy a jobbágy úgyis ura hitét követi. A jezsuita igazi területe a palota, ahol kifogástalan modorával, világi okosságával, szellemének eleganciájával minden szívet meghódít. A jezsuita a pappá lett udvari ember. Fellépésével valami előkelőbb és művészibb szellem lesz uralkodóvá a katolikus egyházi életben. A világot a világ fegyvereivel kell meghódítani: ellenséges területen a jezsuita szívesen öltözik álruhába, előkelő utazónak vagy protestáns theológusnak. Mindent tud, amire szükség van: csillagokat vizsgál, diplomáciai tárgyalásokat vezet, balettet tanít be, tengerentúlra felfedező útra megy, államot alapít Paraguayban. Ezer maszk mögött, ezer megalkuvással követi az egyetlen és megalkuvás nélküli célt: Isten nagyobb dicsőségére a katolikus egyház hatalmát növelni.

A jezsuiták előkelősége és kalandos életformája voltak azok az érzelmi motívumok, melyek a restaurációt diadalra segítették. Sokkal vonzóbb volt ezzel a világot átölelő, fejedelmeknek parancsoló gárdával összeköttetésben állni, mint a protestáns egyházak szegényebb, kispolgári vagy parasztos patrónusoktól függő prédikátoraival. És a jezsuita kaland, amely egyik percről a másikra Nagyszombatról Japánba dobhatta a jezsuitát, vidéki kollégiumba temetett tanárból fejedelmi gyóntatót csinálhatott, sokkal nagyobb távlatú volt, mint a protestáns lelkész házias, röghöz és magyar földhöz kötött vitézkedése. A protestáns egyházközségének a tagja, a jezsuita egy világszervezeté.

Irodalom. Günther Müller: Höfische Kultur, Halle, 1929. Szekfű Gyula: Magyar történet V.

b) *Pázmány Péter.*

Loyolai Szent Ignác egy új emberideált állított a hívők elé követendő például. A középkor hagyományos aszkétikus életrendjét korlátok közé szorította: a túlzásba vitt böjtölés és önsanyargatás szerinte elgyengíti a testet és képtelenné teszi a hitért való harc erőteljes férfiembert követelő cselekedeteire. Nem világtól elvonult remetékre van szükség, hanem olyanokra, akik tevékenyen szolgálják az Egyházat. A jezsuita az Egyház katonája, aki Krisztusnak, a „nagy kapitánynak" zászlaja alatt hadakozik a Sátán örvénylő zászlaja ellen.

Ennek az új ideálnak a megtestesítője magyar földön Pázmány Péter, a katolikus restauráció bajnoka.* Amint a jezsuita eszme kívánta, mindenkinek mindene volt. A magyar katolicizmus minden veszélyeztetett pontján ő állt őrt, megdöbbentő ubiquitással. Egyetemi tanár volt, tankönyvíró, papnevelő és hitvitázó. Visszafelé évtizedekre megfelelt minden protestáns vitairatnak, demokratikus nemtörődömséggel hadakozott büszke udvari papok és névtelen falusi iskolamesterek ellen, a legcsekélyebb megmozdulást sem hagyta felelet nélkül.

* Pázmány Péter szül. 1570-ben Nagyváradon, ősi nemes családból. Szülei reformátusok. 1582-ben Szántó István jezsuita hatása alatt visszatér a katolicizmushoz. A kolozsvári jezsuita kollégiumban nevelkedik. 1587-ben a jezsuita rend tagja lesz. Bécsben tanul, majd Rómában Bellarmin mellett. 1598-ban a gráci egyetem tanára. 1601-ben Magyarországra küldik, ahova 1608-ban tér végleg vissza. 1609-ben a protestáns rendek az országgyűlésen száműzetését követelik hitvitázó iratai miatt. 1616: esztergomi érsek. 1619-ben Bethlen Gábor felkelése elől Bécsbe menekül. Örökre száműzik. A nikolsburgi béke megkötése után, 1622-ben visszatér. 1629-ben bíbornok lesz. 1632-ben mint a király követe a pápánál jár. 1635: megalapítja a nagyszombati tudományegyetemet. Meghal 1637-ben Pozsonyban.

Művei. Felelet a Magyari István sárvári prédikátornak az ország romlása okairól írt könyvére, Nagyszombat, 1603. Kempis Tamásnak Krisztus követéséről négy könyve, Bécs, 1604. Öt szép levél, Pozsony, 1609. Isteni igazságra vezérlő kalauz, Pozsony, 1613. A setét hajnalcsillag után bújdosó luteristák vezetője, Bécs, 1627. Keresztényi imádságos könyv, Grác, 1606. A római anyaszentegyház ... prédikációk, Pozsony, 1636, stb.

Modern kiadás. Pázmány Péter ... összes munkái. A budapesti tudományegyetem megbízásából sajtó alá rendezi ugyanazon egyetem hittudományi kara. Magyar sorozat. Hét kötet. Budapest, 1894—1905. Petri Cardinalis Pázmány opera omnia. Series latina. Hat kötet. Budapest, 1894—1904.

Mint főpap megszervezte az újjászületö magyar katolikus egyházat és egyetemével a magyar katolikus kultúrát. Mint főurak gyóntatója, állítólag harmincezer embert térített meg. Állandó megfeszített politikai és diplomáciai tevékenység közben ráért lefordítani Kempis Tamás De Imitatione Christi-jét, ideje volt nagyszerű barok díszítésű prédikációk elmondására és volt belső érkezése, hogy megírja Imádságos Könyvét, melynek csendes, meghitt áhítatossága mindmáig megindító és eleven maradt.

Az irodalomtörténetet Pázmány elsősorban mint nyelvi alkotó érdekli. Magyar földön ő a legnagyobb képviselője az irodalmi barok stílusnak. Heltaiék nehézkes egyszerűségét nála könnyed komplikáltság váltja fel. Heltaiék egyszerű konstrukciójú mondatkákat komoly, nehézkes kötőszavakkal ragasztottak össze; Pázmány viszont komplikált, hosszú, színes hasonlatokkal és főnevekkel megtömött mondatokat kötőszó nélkül, az akrobata látszólagos könnyedségével dobál egymásra. A reformáció stílusa meg-megakasztó, darabos, göröngyös; Pázmány stílusa sodró, áramló, lélekzet-elakasztó.

Pázmány stílusának nem egy mestere volt, hanem az egyetemes koráramlat. Az a stílus-irány, amelyet a spanyolok gongorizmusnak, az olaszok marinizmusnak, az angolok euphuizmusnak neveznek és amelyet képzőművészeti atyafisága miatt legjobb talán irodalmi baroknak nevezni. Ez a stílus a vele egykorú jezsuita szellem belső rokona. Lényege az érzéki illusztráció. Amint Loyolai Szent Ignác nem tartja elegendőnek, hogy valaki tudja a pokol létezését, hanem lelki szerveivel látnia, hallania és szagolnia kell a kárhozottak borzalmait, olyképpen a barok író is hasonlatok özönével támad az olvasóra, hogy minden érzékszervén keresztül beléje szuggerálja mondanivalóját. Egy főnév sohsem elég, mert hátha az olvasó éppen nem fogékony ez iránt a szó iránt: főnevek felsorolásával, egymásradobálásával rohanja körül az író a fogalmat, végeláthatatlan szóláncolatban, mint a főmester, Rabelais.

Pázmányt gazdag, kimeríthetetlen fantázia rendeli el a barok kép-stílus művelésére. Akármit mond, rögtön képszerűvé válik a tolla alatt. „Az dolognak velejét ami illeti, azhoz szólok, és rend szerént az te Nyalábidnak polyvás szalmáját az igazságnak acél tükörével felperzselem." Sokszor az ellenfél barok képét barokosítja tovább: „Ezt a Kalauz ellen való írást, a Wittenbergai Doktorok Phos-

phorusnak, azaz Hajnalcsillagnak nevezték, jelezni akarván, hogy a boldogtalan Lutheristáknak még fel nem költ ez ideig az Igazság Napja ; hanem most kezd Wittenbergából, Észak felől, Hajnal-csillagok támadni. Noha, ez sem csillag, hanem Ignis fatuus, afféle kisded fényeskedés, mely néha a régi istállókban szokott villomodni ; vagy inkább reves tőkének setétben fejérkedő világocskája."

Ha a képzelet cserben hagyja, a barok író olvasottságával segít magán. Vannak bizonyos képzetkörök, melyeket minden ország barok irodalma egyforma szeretettel keres fel : így különösen a régi természetrajz és földrajz színes babonái, az unikornis bika, amely csak szűz leány ölébe szereti hajtani egyszarvú fejét, a teve, amely irtózik a vérfertőzéstől, a csodálatos orvosság, amely a ló fejében terem, stb. Pázmány is bőven merít ebből a közkincsből, amely nagyobbára antik hagyomány.

De van egy sajátosan magyar eszköze is, amellyel kitölti a hézagokat. Pázmány is, mint minden magyar ember, szentenciózus természetű. Ahol lehet, elhelyez egy közmondást. Ez általános magyar stílus-sajátság a XVI. és XVII. században — talán a törökkel való érintkezés is hozzájárult elterjedéséhez. Pázmány hosszú mondatának fedele alatt békésen húzódik meg a cikornyás, tudálékos barok concetti és az erőteljes magyar szólásmondás egymás mellett. Ez a furcsa stíluskeverés Pázmány után hagyománnyá válik és Dugonicsnál éri el teljességét.

A jezsuiták modora általában síma és szelíd volt. Mindenkit a saját nyelvén hódítottak meg : a kereskedővel üzletről beszéltek és a főhivatalnokkal az adóbehajtás módjairól. De éppen hajlékonyságuknál fogva alkalom adtán fel tudták ölteni a „gorombaság maszkját" is és ebben is rekordot állítottak fel. Mikor Xaveri Szent Ferenc a japánokat térítette, eleinte szelíd volt és alázatos. De a büszke japánoknak nem tetszett ez a modor és egy alkalommal körülvették a palotából kijövő hittérítőt, hogy megverjék. Xaveri Szent Ferenc erre nekitámadt a tömegben lévő legelőkelőbb embernek és olyan válogatott gorombaságokban részesítette, hogy az megsemmisülten távozott és a tömeg lelkes ovációkban részesítette a szentet. Mikor a jezsuita atyák Németországba mentek, rövidesen rájöttek, hogy itt is csak a gorombaság maszkjában boldogulnak, hogy nemcsak együtt kell ordítaniok a farkasokkal, hanem náluknál jobban is.

Pázmány már ebben a goromba tradícióban nevelkedett. A hitvitázás már a XVI. században sem volt kesztyűs kezű műfaj. De a XVII. században, amikor már hatalmas anyagi érdekek is állottak az eszmei különbségek mögött, és amikor a civilizáció úgyis mélyen aláhanyatlott a nyomorúságban, a gorombaság orgiáit ülte a hitvitákban. Csak a híres címekre kell gondolnunk: Vén bial orrába való karika, Bennsült vörös kolop, Egy veres tromfosdit játszó sanda barátnak játék elvesztéséért való megpiricskeltetése. A theológiai érvelés háttérbe szorul a személyes támadás mögött, ami hatásosabb is.

Pázmány, mint mindenben, a grobiánizmusban is nagyobb kortársainál. Akit egyszer ő megtámad, azt „nem szedik fel többet a király lovai és a király katonái". Nem ismer személyes tekintetet és nem érez respektust a szavak iránt sem, mindegyik jó, ha üt. „Hogy kerengő beszéd nélkül megmondjam, ami gyomromon vagyon: hazudál ebben", ez lehetne a mottója. Igaz, hogy őt sem kímélték. „Vallyon Alvinczi", kérdi „neveztelek-é én valaha tégedet disznónak? kurvának? pelengér alá valónak? paráznának? világ latrának? verő-ártánynak? genyetségnek? Hitetőnek? Bolondnak? Pokolból származottnak? Te pedig orcátlan nyelveskedéseddel... mind ezeket s több hozzád illendő rútságokat kérödöl rám; sőt ezeket (phui büdös szájú), islógoknak (a. m. ékszer) nevezed." „Tök az agyad s más az agyad veleje, ha te csináltad ezt a verset, mellyben magadat-is megdühött haraggal tellyesnek vallod és Isten-félő cselekedetnek írod, ha ki ezt a te dühösségedet megzabolázza." „Az új prédikátorok cselefendi habahuriája csak ravaszság, csavargás, hamisság, szemfényvesztés, melyben sem igazság, sem okosság, sem szemérmetesség nem találtatik."

A gorombaság nem szenvedélye, sohsem veszti el a fejét. Pázmány gorombaságainak különös erőt ad, hogy ő nem tartozik a dühös gorombák közé, mint ellenfelei. A világegyház fölényes és magabiztos tagja, messze fölötte áll ellenfeleinek és csak taktikából ölti fel a gorombaság maszkját, alapjában véve, amint Bod Péter oly kitűnően mondja, „fehér fogakkal nevette" a kálvinistákat.

Pázmány nyomán, Nagyszombattal, mint központtal, jelentékeny katolikus vallásos irodalom keletkezik. Prédikációk, elmélkedések és imakönyvek termelésében most már felveszik a versenyt a kálvinistákkal. Nem késik soká a kato-

likus bibliafordítás sem (1626), szerzője a kiváló Káldi György jezsuita (1572—1634). Ennek a fordításnak elterjedése és hatása nem akkora, mint a Károli-bibliáé. Pázmány szellemi körzetének legérdekesebb tagja Veresmarty Mihály, akit protestáns prédikátorból Pázmány térített meg katolikus pappá és akinek kéziratban maradt Megtérése Históriája a külföldön hatalmas konverziós irodalom egyetlen magyar képviselője.*

Irodalom. Frankl (Fraknói) Vilmos : Pázmány Péter és kora, három kötet, Budapest, 1868—1872.

5. *ERDÉLY ÉS A PROTESTANTIZMUS A XVII. SZÁZADBAN.*

Az ország kettészakadása a XVI. században még inkább csak politikai szükségszerűség, a XVII. században válik szellemi valósággá. A királyi Magyarország és Erdély kultúrális útjai elválnak egymástól, hogy csak a XIX. században találkozzanak újra és akkor sem teljesen. A magyarországi kultúra a katolikus és a Habsburg-egység részese ; bár kicsiny kiterjedésű és provinciális jellegű, de mégis rész a déleurópai tarok egészben. Az erdélyi szellem autonóm valami, amiképpen Erdély önálló szövetségese a külföldi protestáns hatalmaknak.

A középkori legendák sokat meséltek a János püspök országáról, a nagy keresztény birodalomról valahol a távol keleten. Ha a kereszténységet veszedelem fenyegette, követeket küldtek János püspökhöz segítségért. A XVII.században Erdély lesz a protestantizmus számára János püspök birodalma. Bethlen Gábor felkelését az egész protestáns világ lélekzetvisszafojtva figyeli, az egykori gazetták, a napilapok ősei, állandóan közlik a harctéri tudósításokat, még a távol Angliában is. A „magyar király" a Habsburg uralkodónak vagy a trónörökösnek csak egyik dekoratív címe — az „erdélyi fejedelem" kiszámíthatatlan hatalom a nyugat szemében. A kor rendkívül elterjedt politikai kulcsregényében, John Barclay latínnyelvű Argenis-ében Bethlen Gábor Perianhelus (Erdőntúli vagyis Transsylvanicus) néven nagy szerepet játszik, mert nagy szerepet játszott a kor kép-

* Veresmarty Mihály (1572—1645) Megtérése históriáját 1633-ban öntötte végleges formába. L. Ipolyi Arnold : Régi magyar egyházi írók, I. kötet, Budapest, 1875.

zeletében. Német népdalok és röpiratok kedves alakja, nyugati földrajzkönyvek a Gábor nevet egyszerűen azonosítják az erdélyi fejedelem fogalmával.

Hasonló tisztelet övezi a két Rákóczi alakját, valami legendás várakozás. Isac Basire Angliából számkivetve Erdélybe jön, mert azt gondolja, ez a sztratégiai pont, ahonnan megvalósíthatja különös tervét, a görög-keleti egyháznak az anglikánnal való egyesítését. Erdéllyel levelez a skót John Dury is, amikor a protestáns felekezeteket egyesíteni akarja. Gyulafehérvárt talál vendégszerető fogadtatásra Martin Opitz, a német költészet újjászervezője. Később egy másik nagy alakja a német szellemtörténetnek, Leibnitz, csaknem Erdély kormányzója lesz. A Rákóczi-körzetbe menekül az üldözött Comenius Ámos János, és vele egy apokaliptikus próféta, aki megjósolja, hogy II. Rákóczi György fogja helyreállítani a protestantizmus hatalmát és jóslataival belekergeti a fejedelmet a szerencsétlen lengyelországi hadjáratba. Milton Arcopagiticájában az angol kultúra legfőbb büszkeségének mondja, hogy még a legtávolabb Erdély is, végtelen erdői mögül, Angliába küldi a fiait tanulni.

Mert az erdélyi protestáns lelkész életformájához hozzátartozik a külföldet-járás, a peregrináció. Amint a kollégiumot elvégzi, iskolamesterré lesz és ebben a foglalkozásában igyekszik összegyüjteni azt a pénzminimumot, amely külföldi utazásához szükséges. Az utazás célja Németország, Hollandia, Anglia. Ebből a korból való az első magyar útleírás, Szepsi Csombor Márton Europica Varietasa (1623), megható hazakívánkozásaival.

A nyugatról jött embert Erdélyben nagyon megbecsülik. Gyulafehérvár tanárai először csak külföldiek lehetnek: Bisterfeld, Alsted, Piscator, Basire. Bethlen Miklós panaszkodik is: „Erdélyben úgy hitték, hogy ha nem német s a plundrában nem jár, nem lehet tudós ember; professori nevet, theologiae, philosophiae, vagy medicinae doctori titulust felvenni sacrilegium lett volna, valamig Apáczai János ezt a jeget el nem rontá". Pedig ugyanakkor magyar tanárok külföldön nagy hírre jutottak, mint pl. Jászberényi Pál Angliában.

Az erdélyi kultúra is bizonyos fokig udvari kultúra az udvar nagy századában. A nagy iskolákat, Gyulafehérvárt, Kolozsvárt, a Rákócziak Sárospatakját fejedelmi kegy és fejedelmi közelség tartja fenn. A vezérprédikátorok a feje-

delem barátai: Alvinczi Péter Bethlen Gáboré, Geleji Katona István az „öreg" Rákóczi Györgyé. De az erdélyi udvar szelleme egészen más, mint a Habsburg-világ: demokratikus és patriarchális. A választott fejedelem, sem rangban, sem vagyonban nem különbözik lényegesen a többi főúrtól, akik valamennyien potenciális fejedelmek.

Hiányzik minden barok-dekoratív mozzanat. A fejedelmek puritán egyszerűségben élnek, a theológián kívül egyetlen szenvedélyük a pénzszerzés, ez a legpuritánabb szenvedély. Erdély szellemével ellenkezik a nagy udvari élet. Hiszen az orthodox kálvinizmus még a táncot is üldözi, könyveket is írnak a tánc ellen: „Tánc felboncoltatása, azaz oly együgyű prédikálás, melyben, hogy a pokolbeli ördögnek egy hathatósabb eszköze pokla töltésére az ő tojta táncnál nem lehet és hogy a parázna gyilkos nem nyavalyásabb állapotú a tánc-szerető és gyakorló embernél, az Ó- és Új-Testamentum könyveiből kifejtetik." Sőt még tankölteményt is szerzenek a tánc ellen: „Görcsösbot, mellyel amaz emberi formát viselő, de az ugrásban és táncolásban bakokat és gödölyéket követő nyáladékoknak délceges háta megigazíttatik és az ugrásban levő undoksága leiratik".

Gyulafehérvár messze van Versaillestől. Az erdélyi fejedelem nem táncol, hanem a bibliát olvassa. Bethlen Gábor huszonhatszor olvasta végig a bibliát, öreg Rákóczi György tizennégyszer. Az erdélyi fejedelem maga is intellektuel: Kemény János memoárt ír, Apaffi Mihály theológiai könyveket, Bethlen és a két Rákóczi személyesen látogatják kedvenc iskolájukat, résztvesznek a vitákon és II. Rákóczi György a torony tetejéről akarja ledobatni Apáczai Cserét, theológiai nézetei miatt.

Az orthodox kálvinizmus a Rákócziak alatt éli fénykorát. Legfőbb képviselője az udvari pap, később püspök, Geleji Katona István (1589—1649). Hatalmas szervező és kormányzó tehetség, rideg, dogmatikus ember, ki a század élettől idegen theológiai spekulációit űzi, végtelen hosszú című és végtelen terjedelmű műveket sző össze érvek és idézetek tízezreiből. Üres óráiban irgalmatlanul összetöri az unitáriusokat és a szombatosokat.

Pedig az igazi ellenfél nem ők: az új szellem Angliából jön, ahol Cromwell és társai készülnek földre hozni a szentek birodalmát. Medgyesi Pál és Tolnai Dáli János magukkal

hozzák a forrongó országból a presbyterianizmus eszméjét: támadják a püspöki intézményt, mint ami még túlságosan közel áll Rómához és az egyház kormányzatát a presbyteriumra akarják bízni, amint Skóciában szokásos. Geleji Katona István teljes erejéből szembeszáll az újítókkal. A presbyterianizmus megvalósítását „a nép nyomorú és szolgai állapota miatt" lehetetlennek tartja. Talán igaza volt — de ezzel Erdély elvesztette azt a lehetőséget, hogy népében kifejlessze azt a teljes önállóságot és szívósságot, melyet megszerzett a vele sok tekintetben rokon hegyi ország, Skócia.

Irodalom. Szekfű Gyula: Bethlen Gábor, Budapest, 1929. U. ő.: Magyar történet, V. kötet. Pintér Jenő id. m. III. kötet. Pokoly József: Az erdélyi református egyház története, öt kötet, Budapest, 1904—05. Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban, Budapest, 1911. U. ő.: A Coccejanizmus története, Budapest, 1890.

6. *AZ AUTONÓM EMBER.*

a) *Nemzeti öntudat.*

A szemlélődő azt gondolná, hogy az irodalmi nyelv megszületése és naiv szépségben való kivirágzása mögött a nemzeti öntudat áll, mint inspirátor. De nincs így. A mult század nagy nemzetpedagógiai alapelve: nyelvében él a nemzet, éppúgy csak okkal-móddal igaz, mint minden jelszó. Vannak nemzetek nyelv nélkül és nyelvek nemzet nélkül.

A XVI. század írójának általában véve nem volt magasabb értelemben vett nemzeti öntudata. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem szerette fajtáját és földjét — a török veszedelem az ősi föld- és fajta-ragaszkodást a legmagasabb hatványokra emelte. De ez a ragaszkodás valami primitív, ösztönös clan-érzés eredménye volt, valami még innen a szellemen, innen a világos tudaton. A szellem síkjában még csak a vallási összetartozás érzése állt: kereszténység a pogánnyal szemben, protestantizmus Rómával szemben.

A magyarságnak önmagáról alkotott felfogása nem sokat változott a Szent István-legenda óta, mely a bevezetésben azt mondja: „Az isteni kegyesség szempillantása a kárhozat és tudatlanság fiaira, az Isten tiszteletét nem ismerő vad és kóbor népre, a Pannoniában lakozó magyarokra, az égből

kegyelmesen alá tekinte, hogy akiket a kereszténység kicsapongásainak megbosszúlására ősi lakhelyeikből azelőtt örök titkos végzése szerint a nyugati tartományokba kihívott vala, azokat az elvégzett idő bekövetkezésével a gonoszság útjáról az igazság ösvényére . . . vezesse".

Ez a középkori felfogás uralkodik a XVI. században is: a magyarság csak azáltal érték, hogy a keresztény hit világosságára tért és csak annyiban érték, amennyiben vallásos kötelességét teljesíti. Az ember test szerint magyar, de lélek szerint keresztény és a lélek magasan a test fölött trónol.

Mégis akad egy szellemi állásfoglalás, amely a magyar nemzeti önérzetet az őt megillető méltóságra tudja emelni a vallás-középpontú korban is. Magyarország a kereszténység védőbástyája a török ellen. Ez a gondolat, mely a summája annyi évszázad magyar szenvedésének és summája a magyar nép legfőbb történelmi jogának az önérzethez, IV. Béla királynak egy levelében tűnik fel először, a tatárjárás idején. A török veszedelemmel kapcsolatban külföldi humanisták említik a XV. században, talán Aeneas Sylvius volt az első. Magyarországon először Werbőczy Hármaskönyvében találkozni vele.

A kép a XVI. század folyamán átmegy az európai tudatba: veste mawer, stellener hammer, boulevert de la Chrestienté, „Europae stabilis, Turca indignante, columna" — ez a neve a kevésnek, ami megmaradt Magyarországból, ce peu qui restoit du pays de Hongrie.

Ez az a pont, ahol a nemzet szellemi önmagára eszmélése, gondolkodása világtörténelmi rendeltetéséről, megindul. A nemzeti öntudatnak ezt a fokát találjuk meg a humanizmuson nevelkedett Balassa Bálint vitézi verseiben és hasonló lírai kifejeződésekben.

Mikor a „török-irodalom" Magyarországon meglepően későn, csaknem száz évvel Mohács után, megjelenik, már kétszáz éves nyugati mintákból meríthet. Nyugaton, különösen Német- és Olaszországban a XV. század óta tömegestől keletkeznek a költemények, röpiratok, értekezések, melyek a török elleni háborúra biztatják a kereszténységet. A motívum lassanként a humanisták kedves rétorikai stílusgyakorlatává lett és a hosszú használatban belső lendülete el is kopott. Magyari István sárvári prédikátor, aki „Az országokban való sok romlásoknak okairól" (1602) írott könyvében először szólaltatja meg magyarul a szellem feljaj-

dulását a török ellen, már bőven merít is a német humanista irodalomból.

Magyari siratja veszendő népét, ostorozza a magyar hibákat és magyar bűnöket és humánus iszonyodással írja le a háború pusztításait. De nemzet- és történelemfelfogása még ugyanaz, mint a Szent István-legenda írójáé volt. Az igazságos Isten kezében nyugszik a nemzetek sorsa — és Isten aszerint méri kegyelmét és haragját, hogy milyen tiszta hitű és állhatatos a nemzet. A török Isten büntetése. Milyen bűnért sujtja Isten a magyarságot? Nyilván nem is sujthatja más bűnért, mint hogy útját állta a protestantizmus elterjedésének. Magyari könyvére Pázmány Péter felel, visszafordítva annak érveit: Isten kétségkívül azért sujtja a magyarságot, mert sokan hűtlenek lettek a katolikus egyházhoz. A vita ily módon theológiai jellegűvé vált és eredeti nemzeti érdekességét elvesztette.

A kezdeti eszmélkedésben a magyarság még csak sorsának fájdalmával van jelen. Magyari és Pázmány szenvednek szenvedő népükkel — de még nem merült fel bennük az a gondolat, hogy a magyarság érték lehet önmagáért, magyar voltáért, pusztán azért, mert van, mert egy különös szín a világmindenségben, és, amint egy angol misztikus költő mondja, mert „minden, ami van, az szent".

Iróink már a XVI. században birtokukba veszik azt az eszközt, amely által a magyar szellem különvalósága megvalósulhat, a magyar nyelvet, a nyelvet, amely együtt született és nőtt a néppel, dajka, kísérő és történelem, a nemzet minden titkának és kincsének őrizője. De eleinte, amint mondtuk, csak népszerűsítő vagy ponyvára való műveket írnak magyarul. A magyar nyelv rangemelkedésében igen fontos állomás, hogy Pázmány és Geleji Katona már magyarul írják nagytudományú, nem a közönség számára készült műveik egy részét és hogy Pázmány (igaz, hogy csúfondárosságból), magyarul felel Kalauza latínul író német bírálójának. Ezek az első lépések abban az irányban, hogy a magyar nyelv az írói világ többi nyelvével egyenrangúvá legyen.

A nemzet szellemi önmagára eszmélésének első felkiáltójele Szenci Molnár Albert megdöbbentő élete. Amint a karunkról csak akkor veszünk tudomást, amikor fáj, a szellem fordulatát is akkor tudja lejegyezni a figyelő történelem amikor egy emberben betegséggé, mániává lesz az, ami addig emésztve, de hang nélkül gyötörte a közösséget. Szenci

Molnár Albert (1574—1634), amint már Négyessy mondta, „az irodalom szenvedélyének tán első rabja magyar fajunkból", fanatikusa, áldozata, valami nemes értelemben vett futóbolondja volt az új irodalmi tudatnak, és az új, szellemibb Magyarországnak.

A pozsonymegyei iparosfiút az intellektuális szenvedély korán kiveti az ősi sorból. Debrecenbe megy, hogy az egyházi pályára készüljön, ez lévén az egyetlen magaslati pont, ami szegény embernek akkor adódott. Mint szolgatanuló tölt itt néhány esztendőt, azután tizenhat éves korában elindul a protestáns lelkészek szokásos külföldi peregrinációjára. De míg a többiek összegyüjtött pénzecskéjükkel vágnak neki a veszedelemnek, Szenci Molnár egy garas nélkül indul el, bízva a protestánsokban és az intellektuális csillagokban. Igy veszi kezdetét az a fordulatos, megrendítő szellemi csavargóregény, ami Szenci Molnár élettörténete.

Az első nagyobb állomás Wittenberg, a protestantizmus Szentföldje. Itt jó dolga van, mert az itteni magyar ifjak „bursa"-ba, önsegélyezési egyesületbe vannak szervezve és készségesen támogatják honfitársukat. De minden felebaráti szeretet terhessé válik egy idő mulva az aktív fél számára és Szenci Molnár is jónak látja tovább menni. Heidelberg következik, azután Strassburg, melynek egyeteméről luteránus türelmetlenség kitiltja, mint kálvinistát. Bejárja Svájcot, meglátogatja Genfet és Bézát, a zsoltárfordítót, majd egy barátságos spanyol követ társaságában Olaszországba utazik. Dobogó szívvel lép be a pápa Rómájába, olyasfajta érzéssel, mint ahogy az európai léphet be a Dalaj Láma tiltott városába. De a Collegium Germano-Hungaricumban tanuló magyar kispapok kedvesen fogadják és megvendégelik honfitársukat.

Azután Szenci Molnár, finom kéregető, aki sosem veszi túlságosan igénybe vendéglátóinak a türelmét, lassankint visszagyalogol Németországba. Heidelbergbe megy megint. Itt csodálatos szerencse éri: a városban szörnyű pestis dühöng, mindenki elmenekül. A kiürült városban helyet kap az egyik kollégiumban és végre nyugodtan tanulhat az elcsendesült egyetemen, ahol csak a leghalálmegvetőbb tanárok maradtak meg. De a legnagyobb pestis is egyszer véget ér: hazajön a diák, akinek a helyét elfoglalta és oly hirtelen teszik ki a kollégiumból, hogy aznapra nincs miből ebédelnie.

A legszörnyűbb nyomorúság ideje következik. Még imádságaiba is betolakodnak kenyérgondjai, betegeskedik és majdnem éhenhal, míg végre rászánja magát, hogy hazajöjjön. Hazajön dolgavégezetlen : a nagy tudományt, amiről ábrándozott, nem tanulta meg, mert sosem volt annyi pénze, hogy egy helyben maradjon és tanuljon — és a nagy feladat csak éppen hogy kezd derengeni benne, a nagy átközvetítés, melyhez feltétlenül nyugaton kellene élnie.

Egy ideig most Magyarországon kóborol, talán állást is keres, de csak immel-ámmal, és az első adódó alkalommal újra Németországban van. Most már praktikusabb, komolyabb, a koldusbohémség kezd tünni belőle, pénzt is keres : korrektor egy kiadónál, házitanítóskodik, szóval a szellemi proletariátus alsóbb fokozatait veszi fel. És lassankint érik, valósul a nagy mű. Megszerkeszti latín-magyar szótárát (1604), ezáltal a külföldiek számára szellemi hidat teremt Magyarország felé. Prágába megy és Rudolf császárnak ajánlja művét, még honoráriumot is kap érte. Most már érdekes, vonzó intellektuellé fejlődött, a prágai tudósok szívesen látják, vendéglátó gazdája nem kisebb ember, mint a csillagok diktátora, Kepler János.

Azután Marburgban van, száz nap alatt szép magyar versekre lefordítja a zsoltárokat, hogy felekezetének évszázadokon át legyen mit énekelnie (1607). Lázas tevékenységgel kiadja újra, megjavítva, Károli bibliafordítását (1608) és megírja magyar grammatikáját (1610). A nagy híd épül, épül.

Ekkor már híres ember, Németországban mindenütt szívesen látják és segítik, nemcsak őt, hanem benne tudatosan a magyar kultúra ügyét is. Lassankint Magyarországon is tudomást vesznek róla. Hazahívják, különösen szülőfaluja, megható levélben, a községnek prédikátor kellene. Ideje is volna, hogy Szenci Molnár is letelepedjék egy parókián és békességesen éljen, mint a többi külföldet járt magyar kálvinista.

De Szenci Molnár semmitől sem irtózik annyira, mint a hazatéréstől. Ő és Apácai Csere János ebből a szempontból mintha a nagy orosz írókkal, Turgenyevvel és Dosztojevszkijvel tartanának rokonságot : csak nyugaton tudták igazán kifejezni és megvalósítani szülőföldjük iránt érzett imádatukat. Bennük mutatkozik meg legtisztábban az a paradoxon, hogy a leginkább magyar a leginkább európai is. Nekik Európa kultúrmagassága és a honi kisszerűségektől

való távolság kellett ahhoz, hogy egy másik, különb Magyarországért fáradozhassanak. Hazamenni a létező Magyarországba annyit jelentett, mint lemondani az ideális Magyarországról.

Nagy művének építésében Szenci Molnár nem is számított magyar segítségre. Magyarországot a nyugat segítségével akarta nyugattá tenni. Magyar könyveit német fejedelmek és könyvkiadók kegyességéből, német földön nyomtatta ki, és életének alapja a protestánsok nemzetfölötti összetartása volt. Magyar zsoltárait például azért adta ki egy áhítatos német kiadó, mert megmenekült a pestistől. A cél az volt, hogy a protestánsok közös szellemi kincsét magyarra ültesse, ezzel a magyarság szellemi nívóját a nyugathoz emelje, viszont a nyugati nemzeteknek ugyanakkor bebizonyítsa a magyarság képességét a szellemi emelkedésre. Ezért nem akart voltaképpen hazajönni: neki az volt a fontos, hogy Németországban élvezhesse, amint a németek elismerik a magyarság kulturális értékét.

A sors azonban lecsapott rá, amint szokott, házasság formájában. A boldogtalanul boldog vándorévek véget értek, a feleségnek és gyermeknek otthon kellett, Szenci Molnár mégis hazajött és amint rendeltetett, falusi lelkész lett a Batthyányi-birtokon. Egy ideig úgy látszik, mintha belőle is rendes ember lenne. De hiába, nem bírja sokáig a magyar falu izgalomnélküli életét. Vándorkedve először kisebb utakra űzi, bejárja Magyarországot és Erdélyt, ilyen távolságokat fel se vett. Azután megint Németországban találjuk, megint Heidelbergben. És a sors furcsa iróniája folytán a civilizálatlan Magyarországból a civilizált Németországba menekülő Szenci Molnárt éppen az édes Heidelbergben érik el a primitív élet borzalmai. Ide is becsapnak a harmincéves háború hullámai. Tilly katonái elfogják Szenci Molnárt és rettenetesen megkínozzák. De ez csak jelentéktelen epizód egy annyira kínnal telt életben. Szenci Molnár nyugodtan dolgozik tovább, lefordítja a legelterjedtebb kálvinista prédikációs gyüjteményt, imádságos könyvet és Kálvin János Institutióit (1624).

A vándor-típusú ember legfőbb jellemvonása, hogy célhoz sosem ér. Szenci Molnárról sem jegyez fel megpihenő öregkort a história. Utolsó vándorságait homály borítja. Utoljára Kolozsvárt látjuk, még mindig nyomorog és még mindig dolgozik. Azután újabb állomások jöhettek és újabb nyugtalanságok, de ezeknek nyomuk veszett az elfelejtő

századokban. Az opus is elavult és a nagy hidat sem építette meg. De élete szimbolikus értékű tanuságtétel egy emberfölötti szándék mellett.

Az elszigetelt Szenci Molnár után a döntő fordulat a XVII. század utolsó évtizedeiben áll be. Általában ez a feldúlt, szerencsétlen és kevéssé termékeny időszak a magyar szellem egyik végzetes órája. Ekkor születik meg az a megismerés, hogy a politikai nemzetfogalom fölött van valami magasabb nemzetfogalom a szellemben, és hogy ország, kultúra és nyelv egyet jelentenek, egy magaslati ponton össze kell találkozniok.

Mint a magyar szellem valamennyi mozdulata, ez az eszmélkedés sem elszigetelt magyarországi jelenség, hanem százados közös-európai fejlődés lassú kibontakozása. A vallásközéppontú világkép helyébe a humanista mozgalom megpróbált más, földi világképet állítani. Itt kezdődik az egyén és a nemzet önértelműségre való törekvése az európai kultúrában. A humanista világ éltető középpontja, amint mondtuk, a nyelv-élmény volt. A szavak világot teremtő hatalma adott először fogalmat az embereknek az emberi szellem mérhetetlen kiterjedéséről.

A humanisták nyelv-élménye elsősorban az antik nyelvekből táplálkozott, de párhuzamosan mindenütt fellépett a nemzeti nyelvre való eszmélkedés. Az olasz-latín humanizmus nagy kezdeti triásza, Dante, Petrarca, Boccaccio, egyúttal az olasz nemzeti irodalom kezdetét is jelenti. A mi első humanistáink is, akiket még nem kötött guzsba a későbbiek theológiai túlterheltsége, foglalkoztak a magyar nyelvvel, Sylvester János és környezete vetették meg a magyar nyelvtani irodalom alapjait.

A különböző nemzetek humanistái, az új életre támadt antik dicsőség-eszme égisze alatt, versengeni kezdenek a maguk anyanyelvének elsőségéért. Nálunk is ez a nemzet versengés ad tollat Bornemisza kezébe, hogy igazi humanista erőpróbaként magyarra tolmácsolja az Elektrát. A humanista nacionalizmus nemzetfölötti voltára rendkívül jellemző, hogy Bornemisza, amint Turóczi-Trostler József kimutatta, német forrásból értesül arról, hogy már a magyarok is nemzeti nyelvükön írnak.

Ennek a szellemi versengésnek volt mániákusa és áldozata Szenci Molnár Albert is. A magyarnyelvű humanista költészet megteremtői, Balassa és Rimay, jól ismerik ezt az

eszmekört, különösen Rimay, aki Balassában a nemzet büszkeségét tiszteli.

A XVII. század végén az arisztokrata költők önérzete egybetorkollik az egyre szélesedő humanista nemzeti büszkeséggel. Gróf Haller János Pays-ának (1682) előszavában már nemcsak a magyar nyelv, hanem a tiszta magyar nyelv elsőbbségét hirdeti, Gyöngyösi pedig Palinódiája ajánlásában ezt mondja (1695): „Ha később tanáltam is fel serkennem másoknál, annyiban nem vagyok mind azon által utolsóbb, hogy azok idegen nyelvekbéli írásokkal, én pedig magyar versekkel örvendezek . . .“

Egy időben egymástól függetlenül mindenfelé megszólalnak a magyar írók, a magyar nyelv jogait hirdetve: a jezsuita Laudovics, a nagyenyedi Pápai Páriz Ferenc, erre az időre esik Misztótfalusi Kis nemzeti önérzete és Apácai Csere János nagy koncepciója, melyről más összefüggésben lesz szó.

Nagy nemzeteknél a humanista büszkeség legtöbbször panegyrikus öndícséretben, idegent visszautasító gőgben szólal meg. „Nincs okunk szégyenkezni“, ez az alaphangja a nemzeti öneszmélkedés szempontjából oly döntő fontosságú írásoknak, mint a francia Joachim Du Bellay vagy az angol Sir Philip Sidney költészet-védelme: az angol és a francia költészet nem fog elmaradni a latin mögött. Száz évvel később a német Opitz hasonló természetű művében beéri azzal, hogy nincs okuk kétségbeesni. Minálunk a legmélyebben látó, Apácai Csere János, a kétségbeesés hangján szólal meg a XVII. század végének fordulatán, mikor ráeszmél, mily néma és avult hangszer vagyunk a nemzetek versenyében. De ő is tudja, hogy „szégyenen és gyalázaton keresztül az erényhez“ visz az út.

Azután . . . az út nem vezetett sehová. A XVIII. században az előző évtizedek vívmányai, a magyarnyelvűség által kibontakozó nemzeti öntudat, látszólag mind elvesztek. A jezsuita kézben levő magyar szellem deákosabb, mint valaha. Az országló rendek barokos lojalitása az idegen dinasztia iránt, a nemtörődömség, mellyel elviselik a kormány centralizáló, németesítő törekvéseit, ha az adómentességet nem érintik, azt a látszatot keltik, hogy ez a korszak valóban „nemzetietlen“ volt.

De ez csak látszat. A megindult fejlődési folyamat haladt tovább, csak éppen hogy nagyon lassú tempóban,

amint nem is lehetett másként egy kimerült, épülő és egyházi síneken haladó országban.

A század deákosságát csak akkor lehet elitélnünk, ha teljesen azonosítjuk magunkat a „nyelvében él a nemzet" történelmietlen jelszavával. De ha hiszünk a tényeknek, amelyek azt mutatják, hogy az ír nemzet évszázadokon át elnyomóinak nyelvén ápolta nemzeti öntudatát, hogy a norvég kultúra a szomszéd dánok kölcsönnyelvén virult ki, hogy Svájc és Belgium magas szellemi fejlődése nemzeti nyelv nélkül ment végbe stb., revideálnunk kell a XVIII. század nemzetietlenségére vonatkozó felfogásunkat.

A század deákos kultúrája nem volt nemzetietlen, sőt a XVII. század végén meginduló feleszmélés folytatásaképpen ez a kor teremti meg azokat az alapokat, melyekből a XIX. század teljes nemzeti öntudata kiemelkedik: a magyarság önismeretét térben és időben.

Az úttörő Magyarország tudományos megismerésében Bél Mátyás (1684—1749) tót származású evangélikus lelkész volt. Bél Mátyás a nagy pietista egyetemnek, Hallenak a szellemét, kora kultúrájának legmagaslatibb levegőjét hozta magával haza. Királyi támogatással, a vármegyék ellenkezése és közönye által akadályoztatva hozzákezdett, hogy egy monumentális műben összefoglalja mindazt, ami Magyarország, mint tudás-anyag. Műve, a Notitia Hungariae novae Historico-geographica (1735—42) nem teljes, csak az északnyugati országrész táj- és történeti ismeretét nyujtja, a halál meggátolta a befejezésben. A többi kéziratban maradt. Evvel a művel vált Magyarország, mint a megismerés tárgya, polgárjogúvá a tudás birodalmában, vallási, ókori, természettudományi probléma-komplexumok egyenrangú társává, a század kimeríthetetlen gyüjtőszorgalmának egyik munkaterévé.

A magyar történelmi öntudat racionális kiépítése is ebben a században történik, a Bél Mátyás által megindított gyüjtőmunka folyományaként. A magyar történettudomány alapvetője két jezsuita atya volt: Pray György (1723—1801) és Katona István (1732—1811). Kettejük páratlan monumentalitású működése a legfőbb tanusága annak, hogy milyen fejlettségre utott a nemzeti öntudat a XVIII. század folyamán. Egy negyvenkét kötetes mű, mint Katona Istváné, nem jön létre társadalmi háttér nélkül. Amikor az emberek ilyen alaposan keresik önnön nyomukat földjük multjában, azzal

a földdel nagyon erősen és nagyon tudatosan kell egybeforrva lenniük.

A történelmi öntudat kifejlesztése körül a jezsuita-rend sokat bírált iskoláinak beláthatatlan érdemei vannak. Nemcsak a tudománnyá-tevés munkájában övék az oroszlánrész: ők voltak, akik az oktatás és a művészet minden eszközével belészuggerálták az akkor serdülő új magyarságba a magyar história érzésvilágát. Hogy magyar nyelven tették-e vagy latinul, mellékes. Iskoláikban ők teremtették meg a magyar Pantheont, ők szemelték ki a történelmi anyagból a példaadó hőroszokat és ők faragták ki, barok-heroikus ízlés szerint, azokat a történelmi szoborcsoportozatokat, melyek azóta is a magyarság történelmi tudatát alkotják.

Ennek a történelmi tudatnak első lecsapódása a jezsuiták szépirodalmi tevékenysége. A nemzet multjának csillagóráit ünnepelték latín eposzokban, elevenítették meg nagy latín drámáikban, melyek előadására egybesereglett hét vármegye népe. Ezek a jezsuita drámák, melyek Szent Istvánról, Szent Lászlóról, Hunyadi Jánosról, Zrinyi Miklósról szólnak, a legszélesebb körben terjesztették a szellemi élite XVIII. századi legfőbb vívmányát, az elevenné vált magyar multat, az életadó folytonosságot. Ettől kezdve a magyarság ismét egynek tudja magát éseivel.

A XVIII. század egybehordott anyagát a következő század pátosza hordozta diadalmasan a szellem minden területére. De a XVIII. század előkészítő munkája nélkül anyatalan, légüres térben viharzó maradt volna a Felújulás.

Irodalom. Szekfű Gyula: Magyar Történet, IV—VI. kötet. Pintér Jenő id. m. II—IV. kötet. Győry János: A kereszténység védőbástyája, Minerva, 1933. Josef Turóczi-Trostler: Ungarns Eintritt in das litterarische Bewusstsein Deutschlands, Deutsch-Ung. Heimatsblatter, 1930 ff. Kerecsényi Dezső: Elvi kérdések a régi magyar irodalomban, Minerva, 1923. Turóczi-Trostler József: Magyari István és Aventinus, Minerva, 1930. Túróczi-Trostler József: A magyar nyelv felfedezése, Budapest, 1933.

b) *Írói öntudat.*

A könyvnyomtatás nem szüntette meg egy csapásra a kéziratos irodalom szükségszerű formáit. Maga a kéziratos irodalom is még évszázadokig élt tovább és irodalmunknak egy-két legjava terméke kéziratban maradt a XIX. századig.

Az írói tudat szempontjából eleinte mindössze az a fejlődési mozzanat áll be, hogy az anonymitás helyet enged a szerző megnevezésének. A nyomtatott könyvek szerzői sokszor már széles körben ismert személyek, akiknek a neve a címlapon publikumot vonz.

De még távol vagyunk attól, hogy a szerzők ezt a tudatot bevallják. A szerző bizonyos fokig még most is háttérbe szorul az új közvetítő, a nyomdász és a kiadó mögött. Sokszor a nyomdász fordul előszavában az olvasóhoz, hogy figyelmébe ajánlja a könyvet.

Változatlanul megmarad a mecenás szerepe, talán még nagyobb is, mint a kéziratok korában volt. A könyv kinyomtatása még nagyobb költséggel jár, a mecenás még több joggal tekintheti a könyvet a sajátjának. A dedikáció legtöbbször annak a főúrnak a nevét örökíti meg, akinek a költségén megjelent a munka. Csak aki anyagilag teljesen független volt, engedhette meg magának, hogy ajánlása dísz vagy elvi állásfoglalás legyen. Így Alvinczi Péternek módjában állt, hogy Itinerariumát (1616) minden magyarországi és erdélyországi lakosnak ajánlja, Pázmány pedig még tovább menvén, Kalauzát a Szentháromságnak.

Az írói öntudat megjelenési formája ebben az időben az előszó. XVI. századi szerzőinkben még nagyobbára tovább él a középkor alázatossága. A könyvet nem dicsőségkeresésből adják ki, hanem barátaik állandó unszolására, mintegy külső kényszernek engedve. A formula oly általános, hogy egyik magyar írónk már 1614-ben mesterkéltnek érzi és tiltakozik ellene: „Aval nem kérkedem (mint némelyek szokták), hogy barátim kéréséből, sőt kénszerítéséből léptem ennek kibocsátására: nem tudta senki, nem is látta ezt ezelőtt."

A szerző még állandóan tekintélyekre hivatkozik, tudós doktorokra, egyházatyákra, még olyankor is, amikor eredetit ír. Az is előfordul, hogy bocsánatot kér, hogy saját gondolatait is belekeverte. Az eredeti könyv nagyon ritka a XVI—XVII. században. Lassankint mindennek rábukkannak a forrására. Viszont a fordítók általában sokkal önállóbbak, mint ma. a tartalmi és formai hűség követelményeire kevesebbet adnak, Pázmány híres elve Kempis-fordításának előszavában két évszázad magyar praxisát fogalmazza meg: úgy fordított, „hogy ne láttatnék deákból csigázott homályos-

sággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folyna, mintha először magyar embertől magyarul iratott volna."

A XVII. század vége felé, szellemtörténetünknek ezen a nagy fordulópontján, az írók végre kezdenek ráeszmélni az eredeti munka értékfölényére. A jó Csuzi Cseh Jakab, konzervatív magyar ember, már 1668-ban így panaszkodik: „ez kényes világ megcsömörölvén a jótul a fordításokat csak meggunyolja." A kocka megfordul, most a fordítók kerülnek defenzívába. Most ők kezdik hangsúlyozni viszonylagos önállóságukat: sokfelől, sok fáradsággal szedték össze munkájukat, és nem minden önálló vélekedés nélkül, „a magam keze szennyét is rajta hagyván", amint Köleséry Sámuel plasztikusan mondja (1666).

Az írók tehát ráeszmélnek az eredetiségben munkásságuk belső, praktikus szempontoktól független értékére. Elmúltak azok az idők, amikor Dévai Bíró Mátyás Orthographia Ungaricájának az előszavában kifejthette, hogy az írni-olvasni tudás célja az, hogy az ember olvashassa a Szentírást és másodsoron, hogy leveleket írhasson távol atyjafiainak. Az írni-olvasni tudás célja most már az, hogy megnyilvánítsa az embert és megőrizze személyiségének a hírét.

Az átalakulás oka itt is a humanizmus lassú diadalra jutása volt. A humanizmus egyik legfőbb tartalma a hír, a dicsőség antikos kultusza volt, vagyis a középkorban elnyomott Én rehabilitálása. Amint a világkép transzcendensből immanenssé alakult át, a lélek halhatatlanságát a név halhatatlansága váltotta fel és az élet túlvilági koronáját a becsület e világi koszorúja.

A hír kultusza, a modern irodalom „nemes önimádata" a kora-humanistáknál, Petrarca körénél kezdődik, hozzánk a XVI. században jut el, szavát természetesen erősebben hallatja a főúri kultúrsíkon, mint az egyházin. „A jó hírért, névért, a szép dicsőségért ők mindent odahagynak", énekli Balassa a végvári vitézekről. Legmagasabb pátoszát Zrinyi Miklós fenséges öntiszteletében éri el:

> Véghez vittem immár nagyhírű munkámat,
> Melyet irígy üdő, sem víz el nem moshat,
> ... minden szem reám néz,
> Hírrel bécsülettel, valamig világ lesz.

A hírkultusz eredetileg természetesen nem az irodalmi érdemekre vonatkozott. Még Zrínyi is hangsúlyozza, hogy

nemcsak pennájával, hanem szablyájával is keresi hírét. De a könyvnyomtatás rendkívüli módon megnövelte az író önérzetét és hírtudatát. A kéziratos irodalom korában a „könyv" egyetlen egy könyvet jelentett. A példány-egyéniség csak esetlegesen szaporodott másolás útján és akkor sem nagy számban ; ha a példány elpusztult, elkallódott, vége volt a szerző hírének. Most a könyvnyomtatás a műnek potenciális örökkévalóságot biztosít : a könyv tetszésszerinti példányszámban nyomható, újra nyomható, szaporodóképes a végtelenségig.

A könyvnyomtatás első századaiban az emberek mámorosak lettek a könyv maradandóságának az élményétől. A hírnevük halhatatlansága számukra nem volt frázis, sem pedig művészi értékítélet, hanem konkréten hitt valóság : a könyvek száma még nem volt végtelen, szorgalmas olvasó úgyszólván mindent olvashatott, és azt képzelték, így lesz a jövőben is. Nem tudták, hogy könyvek vízözöne fogja elárasztani a világot és ormával kimagaslani alig lesz Ararát. A szerző nem tudta még, hogy halhatatlan műve ezer és ezer testvérével könyvtárak poros mélyén fogja csipkerózsa-álmát aludni, és jó ha száz évenkint egyszer érte jön majd a királyfi, a filológus, hogy múmia-halhatatlanságát egy lapalji hivatkozásban biztosítsa.

Mindezt nem tudta még és maga előtt látta az utókortt meghatott kezében a művel. Az írói alázatosság attitűdjéminden átmenet nélkül felváltja egy mithoszba vesző önérzet. Ennek a kifejezői a könyvek elejére tett dicsőítő költemények, melyekben a szerzőt barátai biztosítják a kétségbe nem vont halhatatlanságról. Kifejezői a panegyricusok, melyeknek merész jelzői ma költői nagyításnak is ízléstelenek, de a maguk idejében csak választékos módon fejezték ki azt a maradandóság-tudatot, mely a kor litterátorában lelki valóság volt.

Amikor pedig a maradandóság mámora oszlani kezdett és a könyvek egyre növekvő áradatában érezhetővé vált a könyvek mulandósága is, a panegyricusokból kifejlődtek az irodalomtörténet ősformái. Az emberek átlátják, hogy az író nem lesz gépiesen halhatatlan, valamiképpen konzerválni kell. Elkezdik feljegyezni az életrajzi adatokat. Nálunk Skaricza Máté írta az első irodalmi életrajzot Szegedi Kis István sok viszontagságon átment prédikátorról és költőről (1585). A szerzők maguk egybeállítják és műveikben le,

szögezik összes munkáik címét: így tesz Komáromi Csipkés György 1677-ben. Szentiványi Márton jezsuita, egyike első cenzorainknak, betűrendes katalógusban ismerteti a magyarországi könyvtermelést.

A XVII. század folyamán a külföld, nevezetesen a német historia litteraria kezd érdeklődni a magyar irodalom iránt. Bár általában megállapítják, hogy a magyarság szellemi kiválósága egyáltalán nincs arányban hadi virtusával, mégis megemlékeznek a legfontosabb magyarországi írókról. Janus Pannonius és Dudith mellett Sambucus (Zsámboki) János (1531—1584), a híres orvos, régiséggyüjtő, klasszikus szövegek kiadója az, aki ebben az időben legtöbb dicsőséget hozott a magyar névre. Hiszen emblema-gyüjteményéből még Shakespeare is merített.

Magyarországon Czvittinger Dávid (1676 táján—1743) volt az első, aki összefoglalta a magyarországi litteratura eredményeit. Specimenjének (1711) a megírására a humanista nemzetverseny indította és, — mint annyi más hasonló vállalkozást, — egy külföldi író becsmérlő nyilatkozata. A Specimen Hungariae Literatae latinnyelvű írói lexikon, mely erősen felhasználja a német előmunkálatokat. Mint azok, ő is magyar írónak vesz mindenkit, aki Magyarország földjén született vagy avval valami összefüggésben volt, és állítólag írt. Így kiemelkedő, nagyobb fejezetet kapnak az írói hírben álló fejedelmek, azonkívül magyar író volt három pápa is, köztük I. Caius, aki a III. században élt. Magyar író volt Abaris, a görög bölcs, mert neve ab Avaribus, az avaroktól származik, már pedig az avarok a húnok utódai voltak. Ilymódon dolgozik benne a humanista hírvágy ereje: minél távolabb területekre akarja kiterjeszteni a magyar föld dicsőségét.

Czvittinger irodalomfogalma teljesen a koré. A tudomány az irodalom. Gyöngyösi és Zrinyi nem szerepelnek, annál többet ír bizonyos Mollerus Daniel Guilelmus nevű nagy magyar íróról, kinek főműve: Meditatio de Insectis quibusdam Hungaricis prodigiosis.

A század közepén megjelenik az első magyarnyelvű irodalomtörténeti könyv, Bod Péter (1712—1796) Magyar Athénása. Bod Péter erdélyi kálvinista pap volt, hosszú ideig az önéletrajzíró Árva Bethlen Kata szolgálatában állt. Gyüjtő és polihisztor természet, Magyar Athénása (Nagyszeben, 1766) talán a legrövidebb műve, vele inkább a publi-

kumot akarta szolgálni, azért is írta magyarul. Neki már volt érzéke a magyarnyelvű irodalom iránt is. Régi költőinkről szép, közvetlen szavakkal nyilatkozik, bár az irodalom az ő számára is a tudományt jelenti. Művének báját anekdotikus anyaga adja meg : tőle tudjuk meg például, hogy egyszer egy hölgy, mikor Dudith belépett a terembe, felkiáltott, mert álmában őt látta mint vőlegényét. Mondták neki, hogy az álom tévedett, mert Dudith egyházi férfiú. De ime, Dudith később odahagyta az egyházat és éppen azt a hölgyet vette feleségül.

A gyüjtő, regisztráló szenvedély a XVIII. század második felében már nagyterjedelmű irodalomtudományi műveket hoz létre ; a piarista Horányi Elek Memoria Hungarorum-ja (1775—1777) kétezer lapnyi terjedelmű író-lexikon, Wallaszky Pál pedig már Conspectus-t ír (1785), nem lexikális, hanem történelmi előadásban.

De mindezek és hasonló művek inkább a nemzeti büszkeség és a gyüjtőszenvedély megnyilvánulásai, mintsem az írói méltóságé. Ezek a régi buzgólkodók egyforma áhítattal gyüjtöttek bogarakat és írókat. Még nem tudták, hogy az íróban van valami, ami több, mint az élete és a műve: egy csilláma az emberi lélek vándorságának.

Irodalom. Thienemann Tivadar : Irod. történeti alapfogalmak, Pécs, 1930. Kerecsényi Dezső : Elvi kérdések a régi magyar irodalomban, Minerva, 1923. Turóczi-Trostler : Ungarns Eintritt in das literarische Bewusstsein Deutschlands, Deutsch-Ung. Heimatsbl., 1931—33. Máté Károly : Irodalomtörténetírásunk kialakulása, Minerva, 1929.

c) *A Felvilágosodás előfutárjai.*

A legalapvetőbb elvekig leegyszerűsítve a problémát, a Felvilágosodás története két elvnek, a tekintély és a szabadság elvének a harca. A középkor önmagában zárt és lélekben kielégítő világképe a tekintély alapján épült fel, a modern koré az egyéni szabadság alapján.

A tekintélyi világkép alapjait a humanista mozgalom ingatta meg és az első reformátorok lendülete : az a mozgalom, amely szakítva a scholasztika túlságos okosságával visszakívánt térni az ősi alapokhoz. De az autonóm ember igazi megszabadulása csak akkor kezdődik meg, amikor Bacon

és Descartes fellépése hangsúlyozni kezdi az emberi ész öncélú méltóságát.

A magyar fejlődés szempontjából fontosabbak voltak azok az antischolasztikus mozgalmak, melyek nem a filozófiában, hanem a theológiában, szorosan az egyházi kultúra területén belül játszódtak le. Ilyen mozgalom volt a presbiterianizmus és az independentizmus, mely a szabadság elvét az egyházkormányzatban akarta megvalósítani és amelynek erdélyi kudarcát már láttuk más összefüggésben.

Akadtak nagy protestáns theológusok, akik sürgették az eredeti lutheri elv intranzigens keresztülvitelét, hogy a biblia és csak a biblia legyen a hit alapja. Legnevezetesebb közöttük Koch (Coccejus) hollandi tudós, a róla elnevezett cocceianizmus megalapítója. Eszméinek nálunk is nagy hatásuk volt. Híveinek, Dési Mártonnak és Csernátoni Pálnak a számára majdnem végzetessé vált a cocceianus meggyőződés, amikor 1673-ban összeült a radnóti zsinat, hogy döntsön a veszedelmes innováció fölött. De a vita ott nem ért véget, keresztülhúzódik az egész XVIII. századon és egyike az általános szellemi szabadság előkészítőinek.

Az új szellem attitűdje a türelem a vallás kérdéseiben. A tolerancia első megjelenési formájában a protestáns felekezetek egymás iránti türelme, ez is merész újításként támad a kor legmagasabb szintjén álló szellemekben. Az unionista törekvések, amelyek a különböző protestáns egyházak közeledését célozzák, keresztülhúzódnak a XVII. században és Erdély jelentékeny szerepet játszik bennük.

Említettük már Basire és John Dury kísérleteit. A németországi unionista kísérletek visszhangot találnak nálunk Alvinczi Péterben, Bethlen Gábor udvari papjában, Pázmány legnagyobb ellenfelében. Lutheránusok és kálvinisták harcában sosem vallott színt, bármennyire is üldözték pártonkívüli magasságáért. „Én kálvinista nem vagyok" mondta, „sem lutherista nem vagyok, mert megtanultam a Szent Pál írásából, hogy sem Apollostól, sem Kephastól nem kell neveztetni senkinek, hanem mi igaz keresztyéneknek neveztettünk a Jézus Krisztustól." Spinola Kristóf is megfordult egyesítő útjában Erdélyben és még előbb itt járt a jövendő egyik fontos szállásosinálója, Comenius Amos János.

Comeniusban összefutott mind a három mozzanat, mely az autonóm ember útját előkészítette: a filológus szellem, a szektárius szabadságszeretet és a spiritualista miszticizmus.

Lórántffy Zsuzsánna meghívására úgy jött 1650-ben Sárospatakra, mint Platon Syracusaebe: megvalósítani, ha nem is az eszményi államot, de legalább is annak előcsarnokát, az eszményi iskolát. A nagy államfilozófusok és a nagy elméleti pedagógusok közös jellemvonása az, hogy elveik a gyakorlatban mindíg csődöt mondanak. Platon Syracusaeből, Comenius Sárospatakról keserű ízzel távozott.

Amit Comenius előkészített, azt folytatta, nem sokkal több sikerrel, egy magyar ember, Apácai Csere János.* Apácai Csere is külföldön lett patriótává, mint két reformer-társa, Szenci Molnár és Misztótfalusi Kis és ezer szállal, többek közt hollandi feleséggel örökre a nyugathoz kapcsolódott maradt, magyar földön mindíg nyugtalan és kissé jövevény.

Peregrinációja arra a rövid időre esik, amikor a nyugati kultúrát a magyar protestantizmus számára Hollandia jelentette. A német egyetemeket a harmincéves háború tönkretette. Angliában a szentek birodalma dühöngött. Így vált a négy hollandi egyetem, Leyden, Utrecht, Franeker és Groningen, majd Hardewijk, ahol Apácai Csere volt az első doktoráló, a magyar diákok szellemi otthonává. Hollandia a felvilágosodás hazája ezekben a mindenütt háborúdúlta években. Itt tanítja Grotius a természetes jogot, itt köszörüli az üveget Spinoza, itt él jól ápolt száműzetésben Descartes és innen röpíti világgá szótárát Bayle a tételes vallások ellen.

A gazdaságnak és a békés művelődésnek ebben a viszonylagos paradicsomában eszmél rá Apácai Csere Erdély rettenetes állapotára. Most látja, hogy az ország mennyire szegény

* Apácai Csere (Cseri, Cserei, Cséri) János szül. 1625-ben, a brassómegyei Apácán, jobbágycsaládból. Kolozsvárt és Gyulafehérvárt tanul. 1648: Geleji Katona támogatásával kijut Hollandiába. 1651: theológiai doktor lesz Hardewijkben. Ugyanebben az évben megnősül. 1653: hazajön, jóllehet állítólag meghívást kapott az utrechti egyetemre. A gyulafehérvári kollégium tanára lesz. Basire bevádolja, mint presbyterianust és coccejanust, büntetésből áthelyezik a kisebb kolozsvári iskolához, 1656-ban. Tudőbaja már 1659-ben elragadja.

Művei. Magyar encyclopaedia, Utrecht, 1655. Magyar logikátska. 1654. A magyar nemzetben immár elvégtére egy akadémia felállításának módja és formája, 1658. stb.

Modern kiadások. Horváth Cyrill: A. Cs. J. bölcsészeti dolgozatai, Pest, 1867. A. Cs. J. pedagógiai munkái, fordította és kiadta Hegedüs István. Budapest, 1899.

Irodalom. Kremmer Dezső: A. Cs. J., 1911. Tavaszy Sándor: A. személyisége és világnézete. Minerva könyvek, I., Kolozsvár, 1925.

és mennyire gyógyíthatatlanul az, mert nincs ipara és nincs kereskedelme, tehát nincs városi élete és polgársága. A legegyszerűbb ipari munka elvégzésénél is külföldi mesteremberekre szorul, még inkább a szellemiekben. Elönti a humanista versengésen nevelt ember keserű szégyene.

Segítenie kell az országon. Csak egy módot lát, a racionalizmus egyetemes orvosságát, az iskolát. Az iskolán keresztül kell megváltani a két magyar országot. Eddig rosszul vagy semmit sem tanítottak, pusztára formális nevelést adtak, grammatikát, rétorikát és logikát, malmokat, melyek az üres levegőt őrölték. Magára a tárgyra, a dolgok megismerésére kell megtanítani a magyarokat: földrajzra, természetrajzra, történelemre, orvostudományra, az élet gazdag realitására, hogy itthon legyenek ezen a földön.

Munkaláztól égve nekiül Magyar Encyclopaediájának, hogy gyorsan-gyorsan olyan könyvet adjon a magyar tanuló kezébe, amelyben minden tárgyi ismeretet együtt találhat. Mindegy, ha az értesülések nem is egészen pontosak, hogy idestova fél évezreddel elavultak olykor; fontos, hogy a tanuló ráeszméljen arra, hogy vannak reáliák és hogy ez a ráeszmélés magyar nyelven történjék.

Azután hazamegy és a gyulafehérvári iskola professzora lesz. Végre ott van az őt megillető poszton, megkapta a szilárd pontot, ahonnan ki akarja mozdítani a magyar világot. Felhangzik belőle, beköszöntő beszédében, az évek óta gyülekező fájdalmas felkiáltás:

„Ó, szégyeljük meg immár ily nagymérvű oktalanságunkat, resteljük már egyszer, hogy bennünket barbároknak, bárgyúknak, tudatlanoknak és faragatlanoknak hívhatnak; mi kedvünk telik abban, hogy az idegeneknek örökké csak gúny tárgyai leszünk?" „Ideje felébredned, te álmos, te hályogos szemű magyar nép! Végre-végre ősi álmaidból ébredj fel, lehelld ki magadból Bacchust, akinek mindíg áldozol, szemed homályát írral oszlasd el. Nézd, szemléld, vizsgáld meg annyi nyomorúságodnak forrásait, melyek elárasztanak, hogy kedvenc zálogaid, a haza reményei, a bölcsőtől fogva a tudatlanság feneketlen mélységében vannak elmerülve és soha a világosságot, a maguk és a haza hasznát nem látják."

„Mennyi tűz, mennyi szent fájdalom!" mondja róla Erdélyi János. „Még kétszáz esztendő után is éget és pirít." A nemzetüket önkínozva ostorozó profétikus magyarok hangja ez. Gyulafehérvári és kolozsvári megnyitó beszéde

magyar önszemlélet legfontosabb dokumentumai közé tartozik.

Ez a nagy rétor, a fájdalmas pátosz hivatott megszólaltatója, másfelől csodálatosan józan és tárgyilagos. Írásainak tekintélyes része azzal foglalkozik, amit ma tudománypolitikának és tudományszociológiának nevezünk. Rámutat iskoláink eredendő hibájára: hogy tanítók és tanulók egyaránt a feltörekvő jobbágyok sorából kerülvén ki, a legtöbben a tudományt nem a tudományért keresik, hanem hogy a jobbágysorból megmeneküljenek. Felveti a tudományos hivatottság gondolatát.

Apácai Csere harmincnégy éves korában meghalt és terveiből nem valósult meg semmi. De, hogy élete nem volt olyan, mint amit a vízre írnak, látni az emlékből, ami róla tanítványának, Bethlen Miklósnak az önéletrajzában fennmaradt. Bethlen tőle tanulta meg úgy szeretni az olvasást és a tanulást, „hogy egy ritka szépségű kisasszony sem maraszthatá hon", ha a scholába kellett mennie. Kis körben, de fennmaradt a szellemnek az a megbecsülése, amit Apácai Csere áldozatos életén át tanított és Erdély egyik kincses öröksége maradt. Pápai Páriz Ferenc 1707-ben megjelent verse bizonyára egy egész kis értelmi szekta szellemi önérzetét fejezi ki:

Szép ugyan Istennek minden teremtése,
De kettős mértékben van e dísz Emberbe,
Mert egyedül övé a szép okos elme,
Övé gondolatnak ki-beszélő nyelve.

A XVIII. század elején az új tudományra való törekvést megerősítették azok a protestáns theológusok, akik a lutheránizmus új formaváltozását, a pietizmust szívták magukba az új központban, Halleban. Halleból jött haza az a Bárány György, aki 1711-ben megjelent pedagógiájában, messzebb menve, mint Apácai, nemcsak magyarnyelvű tudományt, hanem általában magyarnyelvű oktatást is követel.

Helleből jött a már említett Bél Mátyás is, kit nagy munkájában, melyben Magyarország teljes társadalomrajzát akarta adni, már teljesen racionalista-utilitarisztikus célok vezettek: leírásával összehasonlítási alapot akart nyerni, hogy az emberek megtanulhassák, milyen módszerekkel boldogulnak legjobban e világon.

Bél Mátyás fontos állomás az irodalomtechnikai fejlődés szempontjából is. Ugyan voltak már nálunk előtte is időszakos sajtótermékek, az Ephemerides Latinae (1675—1703) és Rákóczi Mercurius Veridicus-a (1705—1710), de Bél Mátyás Nova Posoniensa-ja (1721—22) már nemcsak hírszolgáltatást nyujt, hanem ismeretterjesztés útján is akar hasznoskodni és ezáltal a Felvilágosodás legfontosabb sajtóformájának első képviselője Magyarországon. Szellemi folytatása a század közepén alapított Pressburger Zeitung (1764-től), amely a magyarországi németség racionalista nevelése körül nagy érdemeket szerzett és később mintául szolgált az első magyarnyelvű hírlapoknak.

Katolikus részről a jezsuita nevelési módszertől függetlenülni akaró piaristák voltak a Felvilágosodás előfutárai ebben az időben. Ők voltak az elsők, akik iskoláikban az új természettudományos eredményeket és az empirikus szellemet bevezették. Az oktatás magyar nyelvűvé tételében is elöljártak.

A Felvilágosodás végtelenül összetett mozgalmából először az utilitarizmus terjed el nálunk, előkészítve a talajt a súlyosabb megújhodás számára. Meg lehet figyelni, mint növekszik egyre az észbe vetett bizodalom, a Felvilágosodás naiv intellektualizmusa. Mint egykor Sokrates, az ősfelvilágosult, az emberek megint azt hiszik, hogy elég egy dolgot jobban tudni, hogy a dolog csakugyan jobb legyen. A XVIII. században meginduló magyar mezőgazdasági irodalom előszavaiból láthatjuk, hogy művelői meg vannak győződve, hogy azáltal, hogy megírták a helyesebb földművelés módjait, a földművelés gyökeresen meg is fog változni. Az írott betű mágiájában való hit és az ezzel kapcsolatos racionalista optimizmus teremti meg e kor legjellemzőbb szellemi életformáját: a doctrinaire idealistát, a szellem Don Quijote-ját, aki betűvel és gondolattal felvértezve indul harcba a világ, a nagy szélmalom ellen. Amikor a doctrinaire idealista II. József személyében a trónra lép, az országra rászabadul a Felvilágosodás minden áldása és átka.

Irodalom. Zoványi Jenő: A felvilágosodás története, Budapest, 1921. U. ő.: A coccejanizmus hazánkban. Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei, Budapest, 1927. Szekfű Gyula: Magyar történet, VI. kötet. Pintér Jenő id. m. III. és IV. kötet.

7. *AZ EGYHÁZI KULTÚRA FÉNYKORA ÉS HANYATLÁSA.*

(XVIII. század.)

A XVIII. század a magyar szellem történetének rejtélyes fejezete. Felfedezetlen földség, még várja a filológiai Amundseneket. A mult század függetlenségi színezetű irodalomtörténete rosszalóan és megvetéssel kerülte el ezt a lojális és latínnyelvű kort, a „nemzetietlen" kort, a „tespedés" korát, mint a lotosz-evők szigetét és megkönnyebbülten sóhajtott fel, amikor Bessenyeihez ért, a Felújuláshoz. Toldy Ferencék nagy hallgatását máig sem tettük jóvá. Ma is inkább csak sejtjük, hogy ez a szellemi No Man's Land, a XVIII. századi latín nyelvű irodalom, kincseket rejt, de közelebbit alig tudunk mondani róla.

A XVIII. században Magyarország története sok tekintetben elölről kezdődik. Mikor a török kivonult és új népesség szállta meg a kihalt országrészeket, Magyarország néprajza teljesen megváltozott. A soknyelvű, sok nemzetiségű nemzet egységesítése a kor szellemének megfelelően csak a monarchia mindent befogadó kerete által volt lehetséges. A Habsburg-trónus előtt a különböző nemzetiségek békés egyetértésben találkoztak. A kor magyarjainak mély lojalitása, a Vitam et Sanguinem hangulat, amely olyan ellenszenvvel töltötte el a XIX. századi visszatekintőt, nem volt szervilizmus, hanem a magyarság életérdekének bölcs felismerése.

A Habsburg-monarchia szellemi tartalmát nem adhatta meg a nemzeti eszme, többek közt azért sem, mert a XVIII. század elején a nemzeti gondolatnak még nem volt meg az az államépítő pátosza, mint a francia forradalom után. A Habsburg-monarchia az összefogó eszmét örökségül kapta az előző századoktól: a katolicizmus megvalósítását az állami életben.

A magyar nemzetkoncepció középpontjában is a katolikum áll ebben a században. Magyarország Mária országa, Regnum Marianum. Előbb már Bodin és nemsokára Montesquieu arról fog beszélni, hogy az országok nagysága és hanyatlása a földrajzi viszonyoktól és az államformától függ — a magyar elmélkedő tisztában van vele, hogy Magyarország történetének vigasztalóbb fordulatait mind a Boldogságos Szűznek köszönheti: Omnis Felicitas Hungariae

E Singulari Favore Mariae, mondja egy 1738-as jezsuita nyomtatvány címe.

A Regnum Marianum szellemi életét úgyszólván kizárólag a jezsuiták bonyolítják le, az egyház szellemi funkcionáriusai. Az atyák latín nyelven oktatják az ifjúságot a latín nyelvre és a lojalitásra. A latín nyelv mindenhatóságát a XIX. század felfogása nem tudta megbocsátani. Pedig ebben a soknyelvű országban, melynek legfőbb hatóságai külföldön székeltek, áldás volt a latín nyelv nemzetfölöttisége, benne magyar, német, horvát békességesen egymásra talált. mint a Habsburg-trónus árnyékában. A holt nyelv időtlen méltósága nagyszerű szimboluma volt a népek fölött trónoló monarchiának. Hogy a jezsuita-szellem mennyire nem volt nemzetietlen, láttuk már egy előző fejezetben.

Az irodalmi termelés szempontjából is igazságtalanság volna ezt a kort a tespedés korának nevezni. Csakhogy ez az irodalom nem magyarul, hanem latinul íródott. Művelői és olvasói nagyobbára az iskolák köréből kerültek ki. Fő formái a tankönyvek, disszertációk, értekezések, a poetai classis költői gyakorlatainak gyüjteményei. Néha rendszeresen kidolgozott eposzokat is írt a poetai classis, minden tanuló egy-egy éneket. Nagyon sok az ünnepi alkalmakra készült mű. Bizonyára értékes is akad ebben a sokadalomban, bizonyára szálakat lehetne felfejteni, melyek a korszerű Európához vezetnek — de, amint mondtuk, ez az irodalom ma még fölfedezetlen terület.

De ha nem is volt nemzetietlen és „tespedő", ez a kor mégis hanyatlási kor volt. Kiapadóban volt a forrás, amelyből a magyar irodalom évszázadokon át merített : az önálló egyházi kultúra. A két harcos évszázad után a békességes megállapodás százada következett. Európaszerte elfáradtak az emberek a vallási lelkiismeret túlfeszítésében és a vallási türelmességet a közöny kezdte felváltani nyugat országaiban. Külföldről a magyar vallásos irodalom nem kapott új lendületet. Elmult az idő, amikor mindennap új eretnekség született, amikor az emberek készek voltak életükkel fizetni azért, mert egy igazságot egy árnyalatnyira másképp fogalmaztak meg. A kultúrák, mielőtt meghalnak, megmerevednek. Ez a merevség teszi olyan idegenné XVIII. századi emlékeinket.

A megállapodás, a tovább menni nem tudás üti meg az embert a magyarnyelvű művekben is. Műfajilag nagyob-

bára a vallásos traktátusokhoz tartoznak, mint az előző századok termelésének nagy része. A műfaj Pázmány után, akinek a stílusát utánozzák, nem fejlődik semmit. „Egymás után jelennek meg", amint Pintér Jenő szellemesen összefoglalja, „a különböző hittani fejtegetések, egyházi beszédek, imádságos könyvek, keresztény vígasztalások, templomi dícséretek, gyermeki hálaadások, szent gyakorlatok, atyafiságos serkentések, vigasztaló balzsamok, hitbéli fegyverházak, jóillatú füstölők, mennyei lámpások, égi fáklyák, üdvösségesen zengedező sípszók, lelki éhséget enyhítő evangéliumi trombiták, tévelyedett juhocskákhoz intézett oktatások, titkos kévék, lelki patikák, boldog halálszekerek." Az elkésett barok ontotta hasonlatait és különös ötleteit, hogy frisseséget és kedves csengést adjon az örök-egy témának. Döcögtek a kereszténvi mennyország felé a boldog halálszekerek ... de már nem tudták megadni a halálnak azt a valóságosabb méltóságot, amit az újszerű, a személyes, a másoktól független szembenállás ad meg neki : a romantika.

Ahol a halál elvesztette méltóságát és a keresztény élet befejező rutin-munkája lett, ott a költészetnek sincs méltósága. A korszak jobb költőiből, Faludiból és Amadéból teljesen hiányzik az önértékelés. A költészet üres órák időtöltése, magasabb értelem nélkül való mesterkedés és a célját vesztett költészetben gyakran még a szavak is elvesztik értelmüket, minden mindegy : Amadé halandzsa verseket ír, értelmetlen szavakból, mint Morgenstern vagy a dadaisták.

A magyarnyelvű irodalom legérdekesebb termékei az iskolai színdarabok. Az iskolai színjátszás külföldön a reformáció propaganda-eszközei közé tartozott, majd a jezsuiták a vallási szuggesztió szolgálatába állították. A barok pompaszeretete, látványosság-kedvelése fejlesztette naggyá a jezsuita-drámát, mint az operát, amelyhez közelebb áll, mint a dráma fejlődésvonalához. A jezsuita-drámának kettős célkitűzése volt : a vallásos érzület szuggesztív fejlesztése és a latín beszéd gyakoroltatása. Hogy a magyarországi jezsuitadrámák milyen nagy szerepet játszottak a nemzeti öntudat felébresztésében, az előző fejezetben érintettük.

A század második felében, talán már a Felvilágosodás anyanyelv-propagandájának a hatása alatt, feltűnnek a magyarnyelvű iskolai színdarabok is. Az iskolai színjátszás a korszak legfontosabb kulturális eseményei közé tartozott : messze földről sereglettek az emberek a városba, hogy része-

sedjenek abban a csekélyke, de egyetlen magasabb dionysosi örömben, amit a jámbor atyák nyujtottak. És az iskolák lassankint tudomást vettek a publikumról és alkalmazkodtak hozzá.

Mikor az előadások nyelve a magyar lett és a publikumhoz való alkalmazkodás megkezdődött, a dekadencia rohamos volt. A ránk maradt igen nagyszámú iskolai színdarab a jezsuita drámát végső népi alászállásában mutatja be. Vaskos humorukkal, fizikai tréfájukkal teljesen az alsó néposztály nívóján állnak, civilizációs értékük semmi. Összefüggésük a drámairodalom fejlődésvonalával legfeljebb a tárgyban van, megcsendülnek bennük a világirodalom nagy témái, a Makrancos Hölgy kerete, vagy a Calderon „Az élet álom" elgondolása — de a forma formának sem nevezhető.

De aki a népi humort szereti, annak kincsesbánya ez az irodalom. A legsikerültebb talán a Kotsonya Mihály házasságáról szóló történet, amely a feleségszidás sok évszázados magyar és importált hagyományait szerencsésen süríti három képbe. A parasztnak az irónikus ábrázolása tombol ezekben a parasztok számára készült darabokban — de mindenesetre már észrevették a parasztot, már közeledik megdicsőülésének a pillanata.

A szándékos humorú daraboknál is mulatságosabbak azok, amelyek a szerző dacára mulatságosak. Ilyenek elsősorban a protestáns iskoladrámák, amelyek magyarul követik a jezsuita dráma klasszicizáló, antik tárgyhoz forduló irányát. Megjelennek előttünk az antik hősök, „emberileg közelebb hozva", a nép gondolkozásához alkalmazva, oly bájos anakronizmusokkal, hogy Offenbach és Halévy is örülhettek volna nekik. Mercurius kártya közben inti gyors távozásra Aeneast, Dido pisztollyal lövi agyon magát. Fedrának Fillis nevű „frautzimer"-je németül beszél, amint illik egy élethű frautzimerhez, németül vezényel az a kapitány, aki Hippolitust három golyóbissal agyonlöveti. De Hippolitus magyarsága ellen is kifogást emelhettek volna az ókori puristák:

> Jaj a hajam sints jól felfrizérozva,
> Sem pedig a tsizmám sints fel staférozva,

panaszkodik az antik világfi.

Az első ember, akit Prometheus sárból gyúr, magyar népies alak és igen logikusan a Sárosi névre hallgat. Az is

tenek sem kerülik el a korszerűsítést. Jupiter így utasítja Mercuriust:

> Postám ály elől egybe. Ved szárnyas kalapotskád,
> Szárnyas strimflidet öltsd fel.

A dikció népi alacsonyságára példaképpen hallgassuk meg Dido sokat panaszolt panaszát, az iskoladráma nyelvén:

> Jupiter be tsuffá teve a goromba,
> Elszökvén hír nélkül tőlem tsak potomba.
> Mi vihette erre, tám a bolondgomba,
> Mit tsináljak vele búsult haragomba.

Mégis ezek az otromba iskoladrámák készítették elő a magyarságot későbbi színházak számára. Amikor az első magyar színtársulat játszani kezdett, egy iskoladrámával, a piarista Simai Igazházijával nyitotta meg műsorát és az első színházi drámák az iskolai színjátszás hagyományait követték. A XVIII. század feladata ebben is a csendes, észrevétlen előkészítés volt.

Iskolai színdarabok *modern kiadásai*. Alszeghy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig, Budapest, 1914. Illei János Tornyos Pétere, Kotsonya Mihály, a legfontosabb prot. iskoladrámák a RMK-ban. Simai Igazházija az Olcsó Kvtárban, Benyák Bernát Joasa a Magyar Irodalmi Rikaságok kiadásában.

Irodalom. Pintór id. m. IV. kötet. Szekfű id. m. VI. kötet. Bayer József: A magyar drámairodalom története, két kötet, Budapest, 1897.

II. FŐÚRI IRODALOM

1. *BEVEZETÉS.*

a) *Udvari kultúra.*

Az ember autonómiára való törekvése már a középkor folyamán létrehozott egy embertípust, amely megvalósította a maga eszményét az emberi méltóságról, a nélkül, hogy saját megdicsőüléséhez a túlvilágról kellett volna kölcsönkérnie a glóriát. Ez az öncélú emberideál, a szent ideáljának nagy vetélytársa, a lovag volt. Az egyház ugyan, csodálatos alkalmazkodó képességével, szankcionálni tudta a lovagságot és ezáltal bizonyos fokig szolgálatába vonta azt, — de lényegében a lovagideál teljesen világi volt. A bátorság, nőtisztelet, lojalitás és „udvariasság" erényei nem az evangéliumok célkitűzései, és amikor a lovagiság annyira érett, hogy fogalmilag tisztáznia kellett eszményeit, a régebbi világi kultúrához, az antikhoz fordult segítségért.

A lovagi világ természeténél fogva arisztokratikus és exkluzív, sokkal inkább, mint az egyházi. Az egyházi rendes bárki felvehette, lovaggá születni kellett. De ez a kiválasztottság, éppen a lovagideál uralkodó századaiban, nem fejeződik ki a szellem területén. A középkor nagy századaiban az arisztokrata szellemileg alig különbözött még az alsóbbrendűektől, az analfabétaság bizonyos szellemi demokráciát hozott létre herceg és jobbágy viszonyában.

A lovagideál, mint szellemi tényező, először a fejedelmi udvarokban jelenik meg, az élet és a beszéd csiszoltabb formáiban. A XII. század vége felé születő lovagi szellemet, lovagi irodalmat ezért már a kortársak is udvarinak, „courtois, hövesch" nevezik, és elkülönböztető jellemvonását az „udvariasságban", ebben a kegyelemszerű, pórok számára megtanulhatatlan formafölényben látják.

Az udvari irodalom arra törekedett, hogy egy tökéletes formavilágot emeljen a mulandó és mulandósága által pórias valóság fölé. Az udvari líra antik nedvek átszivárgásából ki-

desztillálta a szerelem formatanát, amelyet először a Provenceban fogalmaztak meg törvénykönyvvé. Az udvari szerelem, a troubadourok és minnesängerek tématikája, nem volt érzelem, nem volt szenvedély, hanem bizonyos szigorú ritus teljesítése, nem vágy-megvalósítás, hanem képesség, az udvari ember egyik tökéletessége, mint az, hogy tud táncolni vagy vívni. Joannes Capellanus ránk maradt szerelmi törvénykönyvéből megtanulhatjuk, hogy a szerelem minden úriember kötelessége és ez alól a kötelesség alól még a házasság sem ment fel. Hogy vajjon a lovagi szerelem megvalósítható-e a házasságban, erre vonatkozóan eltértek a kortársak véleményei. Az általános álláspont az volt, hogy a házasság a földi szerelem céljait szolgálja és ezért nehezen egyesíthető az udvari, az égi szerelemmel. Az égi szerelem édes és kétes ethikája alig egyezett az egyházi tanításokkal és ez volt az autonóm ethika egyik kiindulási pontja és érzelmi mozgatója.

Az epikában az udvari költészet egy irreális lovagparadicsomot teremtett, a breton mondák nemzetfölötti, Európa-szerte közös világát, ahol még a nap is lovagi ornátusban lovagolt fel reggel az ég sorompói között, ahol óriások és szörnyek sorfala közt elrabolt hercegnők százai várták az udvarias megszabadítót.

Es mégsem tudott a középkor udvari költészete zárt, arisztokratikus formavilágot teremteni a valóság fölé. Paradox módon a nagy lovagi époszok, minden hihetetlenségük dacára nagyobb földközelségben vannak, parasztosabbak, mint egy mai paraszt-regény. Hiányzott egyrészt az arisztokratikus kifejezési forma, másrészt az arisztokratikus világkép elméleti kiépítése világszemléletté, filozófiává. Az udvari éposz csak tárgyában udvari.

Az udvari kultúra a formát csak akkor találja meg, amikor a XIII. század végén a polgári osztály szorgalmas tanultságával a segítségére siet és támogatására kiássa a multból az egyetlen élite-kultúrát, az antikot. Humanizmus és udvar szintézise először Olaszországban megy végbe és ez az, amit irodalmi szempontból renaissancenak lehet nevezni. Petrarca és a Vita Nuova Danteja a latín elemek segítségével végérvényesen megteremtik az udvari szerelem megfelelő, udvari kifejezési formáit, Guinicelli és Dante építik ki a nemesség fogalmán alapuló, autonóm, császári, ghibellin új értékrendszert. Olasz földön teremnek az első igazán udvar-

képes eposzok, Ariosto és Tasso műve és az udvari emberideál elméleti megrajzolása, Castiglione Cortegianoja.

Ezek az olaszok eszmélnek rá, az antik irodalom hatása alatt, hogy nem a téma teszi a költői alkotást arisztokratikussá, hanem a kifejezés. Velük kezdődik a forma primátusa, amely napjainkig tart az irodalomban. Ez a nagy felfogásbeli különbség az oka, hogy a középkor legnagyszerűbb termékeit is primitíveknek érezzük. A középkori költő valószínűtlen intenzitású szerelmekről és valószínűtlen extenzitású eseményekről énekelt, hogy művészetét a mindennapiság fölé emelje. Az újkori költő bármilyen tárgyról beszélhet, az új stílus, a dolce stil nuovo édessége a tárgyat a formák tiszta és maradandó világába emeli.

Az új költészet dekoratív jellegű: a köznapi szavakat szétnyűzik az irodalomból, a hasonlatok anyagát nem a hétköznapi életből merítik, hanem a lelki történésből, mint Dante, vagy az antik tudományosság színes anekdotáiból — és a hasonlatnál is jobban szeretik a mithológiai képeket, ezt a már költőivé formált valóságot, amely később, az udvari kultúra hanyatlásakor, gépies eszközzé lesz a mindennapi tárgyak költőiesítésére.

Az új stílus patétikus, mert az arisztokratikus stílus magaslatnak az érzelmi életben a mindennapinál erősebb feszültség felel meg. Az új költészet intellektualista méltóságához tartozik, hogy nem mindenki értheti meg mindjárt a „különös sorok leplébe rejtett tant", csak a szerelem tudósai, akikről Dante beszél. Szeretik az allegóriákat és keresik a metaforák homályosságát.

Dekoratív, intellektualista, patétikus: ezek már az ú. n. barok irodalom jellemvonásai. Az irodalomban nem is lehet elválasztani a renaissance-ot a baroktól. Arról ma már nem is érdemes beszélni, hogy a barok mennyire nem a renaissance hanyatlása. Ellenkezőleg: az udvari irodalom az olasz renaissanceban kezdődik ugyan, de tendenciái csak a secentoban és az angol, francia, spanyol XVII. században valósulnak meg.

Ez az udvari művészet a XVI. és XVII. század élitejének a művészete. A lovagság, a harcos századok heroizmusa és nőtisztelete most talál méltó kifejezést, a középkor az újkorban válik mondhatóvá, Tassóban, Shakespeareben, Spenserben, Ronsardban, Calderonban és nálunk Zrinyiben.

Ugyanakkor más társadalmi rétegekben másfajta mű-

vészet él. A hivatalos irodalom továbbra is az egyházak kezében van, a kor csak a ma már érthetetlen szorgalommal kompilált hatalmas foliánsok, „tükrök", „theátrumok" szerzőit érzi igazán íróknak. Ugyanakkor nyugaton a polgári osztály már szót talál egy realisztikus irodalomban, melynek legnagyszerűbb megnyilvánulása a Shakespeare-kortársak Shakespearetől annyira különböző drámája. A barok bizonyos stílusjegyeit megtalálhatjuk ebben az egyházi és polgári irodalomban is, de az udvari kultúrától távol a barok dekoráció, intellektualitás és pátosz csak fölösleges cifraság, copf és paróka gyanánt hat.

És most térjünk haza Magyarországra. Itt az udvari kultúra későn és kevéssé fejlődött ki. Legfőképpen nyilván azért, mert nem volt udvar. Másrészt, mert olyan fájdalmasan nagy volt a távolság kultúra és civilizáció között. Kultúra szempontjából Magyarország szerencsésebb évtizedekben semmivel sem állt a nyugat mögött. De civilizáció szempontjából századok választották el. Az udvari művészet pedig civilizációs növény. Nálunk a rendi királyság kezéből kihull a hatalom és jólét. II. Lajosnak jólelkű szomszédok küldenek olykor ebédet; ilyen udvarban nem fejlődhetik ki egy Tasso vagy egy Castiglione. A főurak gazdagok és hatalmasok, de zordon váraikban örökös háborúk közt élnek, még a XVI. században is létrán másznak fel a nők az emeletre, mert a lépcső intézményéig még nem érkeztek el. Az életforma harcos nyersesége nem kedvez a trubadúroknak és amikor megjelenik az első, Balassa, sok van benne Villon akasztófa-hangulatából.

És mégis van a magyar irodalomnak udvari emelete is és a meglepő az, hogy ennyire gazdag. Ha meggondoljuk, milyen szenvedés-szántotta örök harctérről sarjad ki, annál csodálatosabb Zrinyi ethosz-magaslata és Gyöngyösi formafölénye. A magyar irodalom számára ez az arisztokrata kultúra többet jelent, mint a nemzeti irodalomnak csak egy emeletét: hallgató középkorunk után ők jelentik a költői régiséget, a hagyományt, a hősi multat. A magyar költészet őbelőlük lett, az ő nyelvüket beszélte tovább.

b) *A magyar főúri költő.*

Külföldön az udvari költészet fogalma nem zárja ki azt, hogy művelői polgári emberek ne legyenek. Már a középkori német udvari epika egyik legnagyobb művelője, Gott-

fried von Strassburg is csak „meister" volt. Az udvari kultúra fénykorának legnagyobb nevei polgárok: Shakespeare, Tasso. Minálunk az udvari kultúrát egyedül a főúri osztály éli. Nem a nemlétező udvar, hanem a nagybirtok, amely tulajdonosának kimagasló, független és sosem volt bátorságra bátorító életformát ajándékoz. A főúri művészet kialakításában a nagybirtokosokon kívül legfeljebb az ő udvari embereik vehetnek részt, mint Gyöngyösi, vagy a jezsuita voltával udvari Faludi Ferenc.

Nálunk nincs feltörekvő polgárság, amely sznobizmusból átvenné a nagybirtok formáit. Az a társadalmi osztály, amely a kor általános kultúráját, az egyházit hordozza, puritanizmusában idegenkedik a főúri irodalom „fajtalan" hajtásaitól. Később pedig a főúri kultúra minden polgári átmenet nélkül alászáll a mélyebb társadalmi rétegekhez és „népművészet" lesz: a Balassa-strófából népdalforma, Gyöngyösi elegáns epyllionjaiból ponyván árult népkönyv, további ponyvaművek ihletője.

Ezek a társadalmi okai annak, hogy a főúri irodalom elszigetelt test a kor irodalmában. Úgyszólván semmi összefüggésben nincs azzal az általánosabb irodalommal, amelyet mint egyházit tárgyaltunk, és ami, legalább is mennyiségileg, a kor tulajdonképpeni irodalma. Külföldi minták után indulnak, vagy legfeljebb egymástól tanulnak főúri költőink. Viszont tőlük sem tanul semmit az egyházi irodalom, csak később a népköltészet.

A főúri költő attitűdje a művel szemben, teljes tudatossággal, a dilettánsé. A maga gyönyörűségére ír, téli pihenőben, mint Zrinyi, felkiáltva spontánul, mint Croesus fia, semmi „professiója a mesterséges szólásra nincsen", hangsúlyozza, hogy nem volt ideje munkája kicsiszolására, de nem is fontos, hiszen értéktudata nem költővoltában van, nem pennájával, hanem szablyája élével keresi az örök dicsőséget. Ez az attitűd az előkelőség ideáljából következik. Castiglione felülmúlhatatlan megfogalmazásában az előkelőség lényege a „sprezzatura", a mesterséges elfogulatlanság, amely a legnehezebb dolgokat is úgy viszi végbe, mintha nem kerülnének semmi megerőltetésbe. A munka nagyságával, a „Leistung"-gal kérkedni, polgári dolog.

A főúri költészet megjelenési formája is mélyen arisztokratikus. Ezt az irodalmat nem a könyvnyomtatás hozza létre és idegen marad a nyomtatott könyvek fiatal közönsé-

gétől. A főurak egymás számára írnak, személyesen ismerik minden olvasójukat és megajándékozzák művük egy-egy példányával. Bennük a kéziratos irodalom technikája él tovább. Könyveik kinyomtatását arisztokratikus nemtörődömséggel kezelik; némelyik mű megjelenik nyomtatásban, némelyik kéziratban marad, mintegy a véletlen játékaként.

Egy elvont, humanista és lovagi dicsőség-eszme lelkesíti őket: megmutatni, látszólag könnyed, titokban önemésztő munkával, mire képes a magyar költő, próbára tenni a magyar múzsa virtusát. De ez a lovagtorna nem a közönség előtt játszódik le, nem is a külföld előtt, — a világot főúri hanyag-gesztussal bocsátják el, — hanem a Legfőbb Műértő előtt, aki egyedül van hivatva serpenyőbe tenni a legfőbb értékeket.

Nem a publikum, hanem a halhatatlanság — és azonkívül személyes kapcsolatok számára készül ez az irodalom. Ebben a körben még az olyan személytelen tevékenység is, mint egy imádságos könyv lefordítása, személyes relációkból fakad és közvetlen célokat szolgál, mint Balassa Bálint első műve, melyet szülei vigasztalására szerez. A szerelmes versek mind határozottan udvarló költemények, arra szántak, hogy egy-egy kegyetlen szépség szívét megvívják. Még az elbeszélő költemények is személyhez vannak intézve: Gyöngyösi urainak megrendelésére, urainak kedveskedendő, írja műveit, Zrinyi pedig önnön családjának emel emlékot. Néha a szerző önmagát akarja szórakoztatni, a közönségfogalom kizárásával: így szövögeti fogságában a verseit Koháry István, így fog neki börtönében emlékiratainak Bethlen Miklós, így írja és soha nem küldi el leveleit Mikes Kelemen a reménytelenül távol Rodostóban.

A személyes hang: ez a legjellegzetesebb vonása főúri irodalmunknak és talán ez, ami sajátosan magyar benne. A Balassával rokon külföldi lírikusok elvontabbak és személytelenebbek, életrajzi adatokat nem igen tudunk meg a verseikből. A nagy barok epikusok nem beszélnek annyit magukról, mint Zrinyi. A kisebbek még személyesebbek, mint a nagyok. Talán középkori hagyományok élnek itt tovább, ismeretlen, regősi, tinódis átközvetítés útján: a középkori költészetben üti meg az embert váratlanul egy-egy minden stilizálás nélkül elmondott személyes élmény, amely úgy áll ki a versből, mint az egészében lenyelt nyúl az óriáskígyó nyakából. De a főúri irodalom személyessége valahogy

szubtilisebb és tudatosabb. Itt nem naív, hanem akart személyiség-kultusszal állunk szemben.

A most következőkben kevésbbé lehet az irodalmi jelenségeket eszmetörténeti szempontból csoportosítani, mint az előzőkben. Személyiségekkel állunk szemben, akik mindegyike egy zárt kis kozmosz. Balassa, Zrinyi, Mikes és Faludi: három évszázadon vonul át a magányos magyar alkotóknak ez a drága lánca.

Irodalom. H. Naumann—G. Müller: Höfische Kultur, Halle, 1929. Szerb Antal: Az Udvari Ember, Minerva, 1926.

2. *BALASSA BÁLINT ÉS ISKOLÁJA.**

a) *A személyes líra megteremtése.*

A Balassa-versek életrajzi háttere egy regényszerű, korjellemző adatokban gazdag és önmagában, a versek maradandósága nélkül is, irodalomba kívánkozó élet. Középkor és humanizmus, törökvész és udvar, martalóc durvaság és fennkölt, halálba eksztaziáló vallásosság, „örök magyar határpör" és világpolgári európaiság, égi és földi szerelem különös mozaikja ennek a kóborlovagnak a sorsa. Lélekben áthidalhatatlannak tetsző polaritások között mozog: ma me-

* Balassa Bálint született 1551-ben. 1562-től kezdve tíz éven át Bornemisza Péter a Balassák udvari papja. 1572-ben Balassa Bálint szülei vigasztalására kiadja első művét, Bock Mihály német munkájának magyar fordítását, ugyanebben az évben Balassa Bálint az udvar előtt eljárja a juhász-táncot. 1574-ben Egerben vitézkedik, szerelmes lesz Losonczy Annába, aki máshoz megy feleségül. 1575: Erdélybe megy, Báthori István fogságába esik, jól megy sora, Báthori a török elől Lengyelországba szökteti. 1577: visszatér, katonáskodik. Pörösködik szomszédaival, akik erőszakos viselkedése miatt gyűlölik. 1584-ben nőül veszi unokahugát, Dobó Krisztinát és erőszakkal elfoglalja Sárospatakot, emiatt végtelen pöre kezdődik sógorával, Dobó Ferenccel. Egyre nagyobb pénzügyi gondok és pörök. Áttér a katolikus hitre, hogy megnyerje az udvar jóindulatát. Házasságát felbontják. 1589-ben kibujdosik Lengyelországba. 1592-ben visszatér, vagyona már nincsen, borral és lovakkal kereskedik. Pörben áll már Losonczy Annával is. Újra katonának áll. 1594: Esztergom ostroma, kor, ágyúgolyó okozta sebben meghal.

Kiadások. Istenes versei Rimay Jánoséival együtt 39 kiadást értek meg a régiségben (1632—1806). Szerelmes és egyéb verseit 1874-ben fedezték fel a Radvánszky-könyvtárban. Teljes kritikai kiadását Dézsi Lajos rendezte sajtó alá két kötetben, Budapest, 1923

sébe illően előkelő lengyel urakkal vadászik, lengyel hölgyek udvarában udvarol, holnap vásárra menő kereskedőket rabol ki; ma tudós humanista a tudós Bornemisza oldalán és holnap embertelen kínzója jobbágyainak, amikor elfogja az indulat. Ma az egri vitézek izzó heroizmusa fűti és holnap, igazi Balassa, piszkos birtokpörök végtelenjében fuldokolva elhagyja hitét; ma a hideg és gőgös holdistennő Losonczy Anna petrarkás szerelmese, holnap egy lengyel citerásleánnyal vigasztalódik; ma megtört, pénzért és hivatalért kolduló lókupec és holnap elesik egy magyar vár alatt, a miles christianus teljes glóriájában, „Te katonád voltam Isten" az utolsó szava.

Az utókor hosszú századokon át csak mint istenes versek szerzőjét ismerte, mert világi költeményei elfelejtett kéziratként hevertek egy főúri könyvtárban. Ma ez különösnek tűnik, mert szerelmes versei jobban érdeklik a mai olvasót; de voltaképpen nem történt igazságtalanság, az istenes versek Balassa legjobb és egyúttal legszemélyesebb alkotásai és formai újítása is ezeken keresztül hathatott a legerősebben.

Balassa Bálint a magyar irodalom legnagyobb vallásos költője Ady Endre előtt. A vallásos líra hatásának is, úgy látszik, az a titka, hogy nagy ellentéteket kell áthidalnia, nagy törődöttségből, nagy mélységekből, de profundis kell a legnagyobb magasságokhoz felkiáltania. A belső ellentét művészi értékét jól tudta már Szent Ágoston is, a szentté szublimálódó rétor, és Vallomásaiban gondosan színezte rettenetes sárban fetrengéssé ifjúságát, hogy nagyobb legyen a mélység, a rezonáló talaj, ahonnan későbbi tiszta hangja az égre száll. Az igazi vallásos líra legnagyobb témája a bűnbánat.

Bocsásd meg Úristen, ifjúságomnak vétkét,
Sok hitetlenségét, undok förtelmességét,
Töröld el rútságát,
Minden álnokságát,
Könnyebbítsd lelkem terhét.

Ezzel az ágostoni alaphanggal indul el Balassa istenes énekeinek sora és ezt variálja mindvégig megrendítően.

Vágya a nagy béke, az Istenbe való felsüllyedés fordított gravitációja, kibocsátani a gyötrött lelket tömlöcéből, a testből, Isten színe-látására

Adj már csendességet,
Lelki békességet,
Mennyei Úr!
— — — — — —
Nyisd fel hát karodnak,
Szentséges markodnak
Bő tárházát:
Add meg életemnek,
Nyomorult fejemnek
Letört szárnyát.

A bűnbánat, a mennyei béke síró vágya nem újság a magyar irodalomban, amikor Balassa fellép: fél évszázad protestáns zsoltáréneklése, zsoltáros önvádja, üldöztetések közt Istenhez, az erős várhoz, menekülése készíti elő Balassa bűnbánatát. A nagy különbség a prédikátor-elődök és a főúr-költő esengése között az, hogy a régi versekben a gyülekezet szólal meg, Balassában pedig a magányos lélek. Balassa vallásos verseinek a varázsát az adja meg, hogy érezzük, mennyire személyes, aktuális, csak-egyszeri mondanivalót fejeznek ki: személyesebbek sokkal, nemcsak Balassa sématikus szerelmi lírájánál, hanem az egész Petőfi előtti magyar líránál is.

Személyes sérelmeivel járul Balassa a kegyelmes Úristen elé, mint feliratiban a királyhoz. Személyes ellenségeire panaszkodik és ellenük kér oltalmat két bűnbánó strófa között:

Basiliskus szemű álnok ellenségim,
Miért dühösködtök, én titkos héhérim,
Akhitófel-lelkű magam-ajánlóim,
Kik általálljátok mindenben utaim.

Az úrfajta megalkudni, megbékélni, nagy gőgjében mással összeférni nem tudása, a magyar önmagában-tökéletesség, amit beszennyez minden emberi érintés, magyar méltóság, örök bánatok forrása, szólal meg Balassa istenes verseiben.

Balassa kezében személyes üggyé válik maga a versforma is, amellyel legerősebben hatott követőire. Ugyan a róla elnevezett versformát, a Balassa-strófát, valószínűleg nem ő találta ki, de verseiben teljesen az ő lelki termetéhez idomult ez a ruha. A versszak három sorból, vagy három tagból áll; mindegyik tag két egymással rímelő hatszótagú sorból áll és egy hétszótagúból, mely a másik két tag hétszótagú sorával rímel: a, a, b, c, c, b, d, d, b. Maga a strófa-

felépítés a középkori-német Minnesang hármas tagozódására emlékeztet, de teljesen magyarrá teszi sajátos üteme. A két hatszótagú sor lebegő, tartott, játékos és halk hangjait egyszerre felváltja a hétszótagos sor siető, megszabadult, vad, ekszták tikus nekidübörödése:

Forr, gerjed elmémre,
Mint hangya fészkére,
Sok új vers, mint sok hangya,
Arra, mert szívemben
Szerelem tűzének
Csak te vagy édes lángja;
Szózatot búm vere,
Vigasság tételnek
Zengő s gyönyörű hangja.

Cimbalmot és minden magyar zenét indít meg az olvasóban ez a vers, mámoros és elkeseredett muzsikát, „zengő s gyönyörű hangja" felveri azt a lelki tájat, amelynek szimboluma lett a régi magyar líra.

Ez a személyes hang, csodálatos evokációkat hordozva, istenes versein kívül csak itt-ott szólal meg szerelmes verseiben és abban az egy-két, sajnálatosan kisszámú versben, amely a végbeli élet, a katonaság örömeiről szól. A dicsőség humanista vágya, a testi bátorság és erő egészséges, sportszerű örömérzése, a veszedelemben levő ország megrendítő szeretete szólalnak meg ezekben a versekben — és azonkívül az az összetett valami, amit Balassa természetérzékének lehet hívni. Semmiben sem rokon ez a városlakó ember Rousseau-utáni, szentimentális természetszeretetével. Balassa még nem vágyódik a szabad ég és föld után; még benne él. A természet számára még csak háttér, mint a középkori költő számára; nem részletezett, csak nagy mágikus szavak vonásaival odadobott háttér, de ragyogó, gazdag, erőt adó!

„Sétáló palotája" a nagy széles mező és a szép liget s erdő (quatrocento képeket képzel el az ember, melyeken fázó fiatal fák között solymászó ifjak vonulnak fel), hosszú úton járókat könnyebbítő pünkösdi szél futja át a tájat, „újul még a föld is mindenütt tetőled" és a nagy kozmikus tavaszban ő maga is kiszabadul, mint karvaly. Balassában megkapjuk azt, amit nem adott meg a magyar középkor, csak sejtetett a Gestákban: a francia nagy-középkor, lovagvilág clair et vermeil ragyogása lesz, elkésve, táj-élménnyé ezekben a versekben. És ugyanakkor a renaissance kitágult, pan-

theisztikus életérzése is megtalálja tájhangját, végtelenbe veszõ platonikus csillogását a Balassa-lírában, himnikus diadallal:

Ó nagy kerek kék ég,
Dicsőség, fényesség,
Csillagok palotája;
Szép zölddel béborult,
Virágokkal újult
Jó illatú föld tája;
Csudákat nevelő,
Gályákat viselő
Nagy tenger morotvája!*

b) *Az udvari szerelem.*

Vajjon gondolt-e arra Balassa, vagy legalább is hű tanítványa, Rimay, hogy kiadja a világi énekeket is? A régibb irodalomtörténeti fölfogás azt tanította, hogy Balassa szégyelte szerelmes verseit, hiszen egyik költeményében azt mondja, hogy elégeti az átkozott sok verset; az ájtatos és konszolidált Rimay pedig nem gondolt arra, hogy kiadja ezeket a virágénekeket. Úgy gondolták, Balassa versei a kortársak szemében azok közé a „fajtalan" versek közé tartoztak, amelyekről annyi rosszaló megjegyzést olvashatni az egyházi irodalomban: hiszen Zrinyi Miklós könyvtárában, a jegyzék szerint, volt egy kódex, mely Balassa Bálint „fajtalan" (sic) verseit tartalmazta.

Újabban tudósaink, így Alszeghy Zsolt és Zolnai Béla, bebizonyították, hogy Balassa is, Rimay is, gondoltak a világi versek kiadására, mert nemzeti humanista büszkeségük ezeknek a verseknek különös értéket tulajdonított. Mindketten jól tudták, hogy a kulturális újítás ezekben a versekben van.

Ez a kérdés azért fontos, mert kitűnően tükrözteti azt az átalakulást, amelyen Balassa alakja az irodalmi köztudatban az utóbbi évtizedek folyamán keresztül ment. Régebben Balassát úgy fogták fel, mint valami őstehetséget, aki a kor arisztokratikus és egyházi ellenszenve dacára, mintegy saját jobb érzése ellenére, szerelmes verseket írt, belső ellenállhatatlan kényszer, a romantikus ihlet által hajtva. Thaly

* Morotva a. m. mortua aqua, laguna.

és Szilády szemében Balassa „népies" költő volt, akit a sorsa véletlenül főúrnak hozott a világra.

Ma Balassát úgy látjuk, mint a kor műveltségének magaslati pontján álló művészetkedvelő főurat, aki teljes tudatossággal fordítja erejét arra a feladatra, hogy „szép magyar szózatban" szólaltassa meg az akkori Európa lírai irányát. Talán nincs még egy költőnk, akinek művét a forráskutató filológia annyira fel tudta volna dolgozni, mint az övét. Szilády és Eckhardt Sándor legtöbb szerelmes versének a mintaképét kimutatta a renaissance olasz vagy újlatín lírájában, vagy pedig egykorú lengyel, török, német, horvát énekekben.

Ma már tudjuk tehát, hogy Balassa nem volt népi őszsenі, hanem ellenkezőleg, szerelmi lírája meglehetősen konvencionális kultúrtermék és értéke éppen tudatos európaiságában van. „Rimai mesterével kapcsolatban „tudományv ékességeivel elegyített teljes magyarságot" emleget és Balassát azon „fő tudós emberek" közé sorolja, akik „az közönséges honjokbeli nyelveket is mind színezték s mind elevenítették". Parnassus, Helikon, Musák szerepelnek Rimai Balassa-nekrológjában, amely a theológia aranyát és a filozófia nektárját kínálja mesterének verseiben. Nyilvánvaló, hogy Balassa nagyműveltségű főrangú lirikus, aki énekei elé provençal és olasz lirikusok mintájára latin argumentumokat ír és az olasz canzonek hatása alatt külön strófaszerkezetet alkot magának." (Zolnai Béla: Balassa és a platonizmus, Minerva, 1928.)

Balassa plántálta magyar földre az udvari szerelemtan kánonikus formáit. Ez a szerelemtan és a belőle kisarjadt lírai költészet egyike azoknak a közös-európai hagyományoknak, amelyeknek semmi közük a néphez, hanem a választottak őrzött, tovább adott kincse volt. Gyökerei az antik világba nyúlnak vissza, részben Platon filozófiájához, részben a latín lirikusok, Tibullus, Ovidius, Propertius formaadásához. A szerelem intellektuális szenvedély, amely a szép szerelmen keresztül valami örök értékre, magára a szépségre, a szépség hyperouranios, égentúli ideájára irányul. A szeretett lény mindíg hideg, távoli, kegyetlen ebben a világban, de ha nem is volna kegyetlen, a szerelem akkor is reménytelen szerelem maradna, mert az idea elérhetetlen.

Ennek a szerelemnek kifejezési formája nem a vad szenvedély szava, hanem tiszta, gondos intellektuális munka

eredménye, szavakba foglalt istentisztelet, a szépség kultusza gondos ritmusok és választott költői képek által. Értelmi líra : fő értéke nem valami szentimentális, elringató, hangulati valőr, hanem a logikai öröm egy-egy ritka antitézis, távolról hozott, tudományos ízű hasonlat, nehezen megfejthető allegória fölött. Ezek a fogások költőről-költőre szállnak. Kialakul a szerelmi líra sztereotip motívumkincse, állandó fegyvertára. Állandó antitézis lesz, Balassánál is megleljük, hogy a leghatalmasabb dolgok is elmúlnak, míg a költő szerelme múlhatatlan ; az imádott nő hasonlatos az ellenséghez, szemével nyilaz, foglyul ejt, gyötör. Felvonulnak a különös állatok, a szerelmet példázandó : a szalamandra csak a tűzben élhet, a szerelmes csak önkeble tüzében. Balassa tűzben élő bogarakról is beszél, és kiderül, hogy félreérti forrását, akinél tűzben élő madarak szerepelnek. A pelikán megszámlálhatatlan példányban táplálja önvérével gyermekeit, a főniksz megszámlálhatatlan példányban égeti el magát. Minden állat idővel megszelídül, csak a kiválasztott hölgy nem. Csodálkozunk, hogy Cupido gyermek és mégis ilyen nagy a hatalma. Stb. stb.

Ezt a sztereotip formakincset teszi át magyarra Balassa Bálint szerelmes verseiben. Mindegy, Júliához avagy Coeliához, vagy máshoz szólnak a versek, mindegy, hogy valóban Losonczy Anna volt-e Júlia, és hogy Coelia azonos-e Júliával (amit egyébként nem hiszünk, mert az egyik versében Coeliát Júliához hasonlítja, már pedig azonos személyeket nem szoktak összehasonlítani). Akárkihez szólnak ezek a versek, a hangulatuk és tartalmuk egyforma és nem rejtenek magukban személyes mozzanatot, élményszerűséget, mint istenes énekei. Itt arról van szó, hogy Balassa az udvari költészet nagy formuláit magyar földre ültette és ezáltal elindította a magyar lírát az európai vizeken.

Ezeknek a Balassa-verseknek a hibája mégsem az, hogy kevés bennük az eredetiség. Hiszen ha összehasonlítjuk a verseket forrásukkal, látjuk, hogy az egyezés többnyire nem több, mint az akkor közkézen forgó költői motívumoknak, a humanista arzenálnak a közös használata. A baj inkább az, hogy ezeket a verseket sablonosnak éreznénk akkor is, ha fogalmunk sem volna Balassa mintaképeiről. Ez a petrarkizáló, platonizáló szerelmi líra a külföldön intellektuális volta dacára számos olyan költeményt hozott létre, amely belső élettől, személyes hús-vér emberségtől vibrál és csodá-

latos evokációkra képes még a mai olvasóban is. Balassa szerelmes versei közt csak egy van ilyen és lehet, hogy azt sem Balassa írta: a „Boldogtalan vagyok" kezdetű vers, melynek a második strófája (Őszi harmat után . . .) közismert és az utolsó strófája (Immár solymocskádat . . .) a régi magyar költészet legszebb gyöngyei közé tartozik. Ezt a verset Thaly Kálmán tulajdonította Balassának, ami lélektanilag valószínű is, de nem biztos.

Balassa hiányai nem abból származnak, hogy művelt költő volt, hanem hogy nem volt eléggé művelt. Zolnai Béla kimutatta, hogy milyen sok a platonizmus Balassa költészetében. De a hiba talán éppen az, hogy még mindig nem elég. Balassa a platonizáló lírának csak a külsőségeit, technikáját, játékos és együgyű echos verseit tanulta el, de nem jutott el a legfőbb magasságig, ahonnan kilátás nyílik a platonikus végtelenbe. Azt a sejtelmes távlatot, amelyet borzongva érez feltárulni az ember, mikor a régi nagy platonikus költők, Maurice Scève, Ronsard, Michelangelo, Spenser, vagy Sidney verseit olvassa, a sejtelmes megismerést szerelem, halál és halhatatlanság kimondhatatlan összefüggéseiről, hiába keressük Balassa verseiben. Balassa akkor nagy költő, amikor személyes hangján beszél és ez a humanisztikus líra mindig csak főúri műkedvelés maradt a számára, nem személyes élmény.

Igazán jó szerelmes versei azok, amelyekből nyersen kiáll még szerelmes kaland emléke, mint az a verse, amelyben elmondja, milyen jól szórakozott Bécsben a Tifingrál utcában két német leánnyal, Zsuzsánnával és Anna Máriával, akik nem sokáig kérették magukat, hanem meginvitálták szobájukba. Ez az igazi Balassa, bécsi kislányoknak, lengyel cortegianaknak a barátja.

A végső ok talán megint csak abban a nagy távolságban keresendő, ami Magyarországon kultúra és civilizáció közt tátongott. Kultúra szempontjából Balassa kora legjobb költőivel egy nívón állt, de civilizáció szempontjából mi volt? Rablólovag, „országúti úriember", ahogy később az angolok a típusát nevezték, az országúton megtámadta és a földre teperte egy mészáros özvegyét, aki a szomszéd városba igyekezett, és amikor járókelők jöttek, elfutott. Sidney és Spenser platonizmusához Sidney és Spenser magas élete kell, és egy magas civilizáció teljes fényében izzó udvar, ahol ilyen életek leélhetők — magyar erdők, magyar országutak vad lovasánál

eléggé csodálatos és megrendítő, hogy mint álomkép és ideál élt benne, ha meg nem is valósulhatott, a nagy költészet, amelyben formára talál az Égi Szerelem.

Irodalom. Szilády Áron: Gyarmati Balassa Bálint költeményei, Budapest, 1879. Eckhardt Sándor: Balassa Bálint irodalmi mintái, E. Ph. K. 1913. Ferenczi Zoltán: A lingua vulgaris a magyar irodalomban, Akad. Évk. 1921. Dézsi L. előszavai és magyarázatai, 1923. Zolnai B.: Balassi és a platonizmus, Minerva, 1928.

c) *Balassa iskolája.*

Mikor Balassa Bálint halálos ágyán feküdt Esztergom falai alatt, felszólította barátját, Rimay Jánost, hogy költeményben örökítse meg emlékét. Rimay teljesítette holt mestere utolsó akaratát és egy vers-ciklusban hódolt Balassa árnyának (1598), majd sajtó alá rendezte istenes énekeit. Balassa és Rimay mester-tanítvány viszonya, mindkettejük humanisztikus gondja, hogy irodalmi hírük-nevük fennmaradjon, mutatja, mily tisztán és tudatosan élt bennük már egy modern irodalmi méltóság-tudat, milyen centrális jelentőséget tulajdonítottak már a költészetnek. Rimay irodalmunk első literátora, irodalmi szervezője. Ő az, aki Balassát iskolaalapítói magaslatra emelte és hatását átközvetítette időben és térben távoliaknak. Felfogása a magyarnyelvű irodalom méltóságáról és hivatásáról különösen kitűnik a Balassa-versek elé írt előszavából, amely első pillanatra érthetetlen, túlságosan stilizált mondatszerkezetével a barok próza kezdeti képviselője minálunk.

Saját költészetében Rimay továbbfejlesztette Balassa hagyományát a természetes úton, ahová külföldön is továbbfejlődött az udvari irodalom. A dekoratív elemek, különös hasonlatok, megdöbbentő ötletek öncélúakká válnak, a belső mondanivaló hiányát a forma cikornyás körmönfontsága leplezi. A hasonlatok öncélú tömegét váratlan rímek fűzik külsőséges egységbe:

Mert az te szerelmed
Engem úgy környülvött,
Mint pézsmát jó szelence,
Az in szivem kivel
Szintin úgy hivült el,
Mint tűz miatt kemencze,
Mert te szépségedbe

Szivem úgy merült be,
Mint tengerben Velencze.

Ez már a barok stílus teljes kibontakozása, Balassa csengésében: kitűnően illusztrálja, hogy a barok nem más, mint a renaissance-humanizmus szerves továbbfejlődése.

Rimay szemléletességre törekszik, mint minden barok költő. Az allegoriákat szereti, minden mondanivalójának képes kifejezésformát keres. A Virtus asztalát jeleníti meg, hol körül ül külön jellemezve minden erény és jól érzi magát. A Világ általában, mily nagyszerű téma hasonlatok halmozására:

Ez világ, mint egy kert,
Kit kőeső elvert,
Napról-napra veszten vész,
Vagy mint senyvedt sindel,
Kit ó házról szélyel
Tétova hány nagy szélvész,
Ó mint romlandó ház,
Elveszendő szállás,
Jókbul üresült rekesz.

A képhalmozás néha megfogja az embert — de többnyire a rímek kedvéért egyre laposabb képet rak kép mellé. Jellemző a következő, Balassát dícsérő strófája:

Vagy Syren, vagy Circe, vagy magyar Amphion,
Arany írásodban nincsen penészes ón;
Tíz igén többet nyomsz, mint más nagy rakás szón,
Aki ebben kétes, nyomozzon balhát honn.

Ez a versszak úgy süllyed sorról-sorra, mitologizáló humanista magaslatról pórias durvaság felé, mint ahogy Balassa költői hagyatéka süllyedt...

Tisztán és értékesen csendül meg a személyes hang egy késői Balassa-tanítvány, Pekri Lőrincné Petrőczy Kata Szidónia verseiben (1664—1708). Versei levél- és naplószerű intimitással, asszonyi magát-kimondással követik szenvedésteljes életének fordulatait. Azok közé tartozik, akiket a szenvedés tesz költővé, akik a mondás kétes gyönyörűségében találnak múló ópiumot fájdalmaikra. Versei siratják férje fogságát, átkozzák a gonosz ellenségeket és fortissimora emelkednek, amikor az imádott férj hűtlenségbe esik:

Micsoda okokbul méltóbb szerelmedre?
Kincse vagy személye hatott-é szívedre?

Nemzete s erkölcse kötelez-é erre?
Hogy így én személyem jutott gyűlölségre?

Semmiben különbnek nem tartom magamnál,
Sőt az én hűségem böcsösebb aranynál,
Mellyet tudom, nem lelsz, édes szívem, annál,
Mert bizony kedvesebb más ottan náladnál.

Akár egy mai színmű dialogusának része lehetne ez a vers — mégis dikciójának régies íze különös módon üti meg az embert: az olvasó átéli, milyen ugyanazok voltak a nagy szenvedélyek akkor is.

Diskurzív magát-mondásából ez az első magyar költőnő fel tud emelkedni néha a tiszta líra hárfacsengésű magaslataira is:

Mint sebes szelek zúgási,
Tenger vize áradási,
Ollyak mint vizek folyási
Bánatimnak újulási.

Itt nem a bánatról beszélnek, itt a bánat beszél, végérvényes formában.

A Második, a gróf Balassa Bálintnak (megh. 1684) kevés verse maradt fenn, de emlékét megőrzi egy bizarr, shakespearei anyakirálynők szájába való hosszú és kidolgozott átkozódó költemény:

Éles elméd legyen, elfelejtsd nevedet,
Mint Messala, ki nagy fájdalmat érezett,
Hascsömör kirágja tőből köldöködet,
Hogy minden csudálja ily betegségedet.

Tengeri csudák is csudádra jőjenek,
Húsevő madarak mind összegyűjenek,
Várván, hogy hamarább testeddel éljenek,
De rossz szerencséden ők is elhüljenek.

A Balassa-követők gazdag sorát gróf Koháry István zárja be (1649—1731). Jósággal, lojalitással és bátorsággal példázatos élete azt mutatja, hogy a virtus nem volt a kurucok monopóliuma, mert Koháry labanc volt és szenvedéseit, hosszú emésztő fogságát királyhűségéért vállalta. Verseit nagyobbára fogságában szerezte. Nem is írta le őket mindig, csak fejben kiszövögette és eltette emlékezetébe, jobb időkre. Lélektani szempontból igen érdekesek ezek a versek: a mindentől megfosztott ember számára ezek voltak hivatva

a világot pótolni. Egyik igen hosszú versében sorra veszi a kitűnő ételeket, amelyeket fogságában nem ehet; máskor vagyonát részletezi a gondos gazda aprólékos örömével. „Ne hadgyjuk magunkat, mind halálig vigan inkább, bánatban mint sem éljük napjainkat." A primitív vágyteljesítést szolgálják gyermeki egyszerűséggel és jósággal ezek az unalmasságukban is megható versek.

Ilymód az „iskolának" nem volt egy tagja sem, aki megközelítette volna a mester magasságát. De mégis ébren tartottak és a népnek átadtak egy nagyszerű tradíciót, a személyes hang és a csengő magyar szózat hagyományát.

Kiadások. Rimay János verseit kiadta báró Radvánszky Béla, Budapest, 1904. Beniczky Péter és II. Balassa Bálint l. Toldy F.: A magyar költészet kézikönyve, I., Budapest, 1876. Petrőczy Kata Szidonia verseit kiadta, életrajzával együtt, Thaly Kálmán: Irodalom- és műveltségtörténeti tanulmányok, Budapest, 1885., majd Harsányi István és Gulyás József, ItK. 1915. Koháry István verses füzetei 1720 körül jelentek meg, modern kiadásuk nincsen. *Irodalom.* Iszeghy Zsolt: Epigon lirikusaink a XIX. századig, ItK., 1917.

3. *ZRINYI MIKLÓS.**

a) *Főúr és költő, misztikus és reálpolitikus.*

„Zrinyi, dicsőségünk, végső daliája nevünknek." A mult században a kard és a lant hősének nevezték és ez a kissé patétikus kifejezés válik élménnyé a Zrinyivel foglalkozóban, amikor eltünődik, hogy „az embert" vagy a költőt illeti-e mélyebb zászlóhajtás. Költészete tornyosan fentáll, mint régiségünk legnagyszerűbb, legélőbb és ugyanakkor legtávlatosabb dokumentuma — de az emberalak, amelynek körvonalai feszülnek a mű és az életrajz mögött, legenda és szellemi történelem a mű irodalmi értékétől függetlenül is. Zri-

* Gróf Zrinyi Miklós, a szigetvári hős dédunokája, Zrinyi György horvát bán fia, született 1620-ban Ozaly várában, Horvátországban. 1628-ban zászlósúr. Atyja meghalván, Batthyányiné Poppel Éva neveli. 1630—36: Grácban, majd Bécsben tanul a jezsuitáknál. 1636: olaszországi út. 1638-ban megkezdi portyázásait a török ellen. 1646-ban generális lesz, 1647-ben horvát bán. Első házassága (Draskovich Eusébiával) 1647—51. Egy évvel első felesége halála után elveszi báró Löbl Mária Zsófiát. 1655: mellőzik a nádorválasztásnál. 1660: a haditanács visszaparancsolja Kanizsa falai alól. 1661: felépíti Új-Zerinvárát. 1664: Zrinyi diadalmas téli hadjárata. Monte-

nyiben éppen az az egyedülálló, hogy műve és emberalakja annyira méltóak egymáshoz.

Képzeljük el, hogy Franciaországban egy Condé írni kezd és alkotása nem dilettáns időtöltés, hanem méltóságban eléri azt a magaslatot, amelyet a Condé név jelent az előkelőség századában. Ez lenne az arisztokratikus világkép diadala. Zrinyi ezt jelenti, szűkösebb keretben, a magyar nyelv határai között. Az ország legjobb vére, ősi horvát hegyi királyok, királyvédő várgrófok, bánok és mártír-hadvezérek sarja, korlátlan úr a tengerparton, ötven sasfészekből lengetve zászlaját, pápai hadvezér később, Franciaország pairje, aranygyapjas vitéz ... És aki előkelőségben felülmúlta az előtte és utána jövőket, felülmúlta alkotásban is. A XVII. század hite az arisztokratikus ember kegyelemszerű kiválasztottságában benne igazolódott és ugyanakkor a régi magyar kultúra nemesi volta, családhoz kötött előkelősége is.

Két életformát, két embertípus legnagyobb lehetőségeit egyesítette magában Zrinyi és ez a kettősség megnyilvánul egész világképében. Zrinyi egyszemélyben misztikus, égi víziókhoz kapcsolt lélek, mint századának legnagyobb költői — és ugyanakkor magyar földön legkiválóbb képviselője annak a Macchiavellin nevelt reálpolitikai gyakorlatiasságnak, amely a század vezér-arisztokratáinak, Wallensteinnak, Orániai Vilmosnak, Bethlen Gábornak a tetteit irányította. Vad csatározásaiban a Feszületről lehajló Krisztus nagyobb dicsőségét keresi és misztikus költészetében a végvári vitézeket akarja hadi fortélyokra tanítani ...

Lényének kétféleségét ő is ismerte jól, büszkén hangsúlyozta is olykor, de azt is tudta, hogy a kettősség felolvad a cél egységében. Amit tett és amit írt, nem volt csupán

cuccoli tétlenül nézi, amint a török lerombolja Új-Zerinvárát. Ugyanennek az évnek a végén Zrinyit egy vadkan megöli a kursaneci erdőben.

Kiadások. Zrinyi Miklós költeményei életében csak egyszer jelentek meg, Bécsben, 1651-ben, Adriai tengernek syrenaia címen. Politikai és hadtudományi iratai kéziratban terjedtek. A Török Áfiumot először Gróf Forgács Simon tábornok nyomatta ki 1705-ben, II. Rákóczi Ferencnek ajánlva. Műveinek első újabb kiadását Kazinczy Ferenc rendezte sajtó alá: Zrinyinek minden munkáji, két kötet, Pest, 1817. Számos modern kiadása közül legjobb Négyesy László: Gróf Zrinyi Miklós művei, I. kötet, a Kisfaludy-társaság Nemzeti Könyvtára, Budapest, 1914. (A költemények szövegkritikai kiadása.) Prózai munkáit kiadta Rónai Horváth Jenő: Gróf Zrinyi Miklós hadtudományi munkái, Budapest, 1891. A Siralmas Panaszt Kanyaró Ferenc tette közre a Tört. Tár 1890-es évfolyamában.

egy hatalmas egyéniség önkifejezése ezer fronton, mint később Széchenyinél. Zrinyi az udvari század fia volt és minden mozdulata szolgálat. Szolgálat abban az átvittebb értelemben, mint mestereinek, a jezsuitáknak az élete: isteni szolgálat, az eszme szolgálata.

A választott vezérnek istentisztelete abban áll, hogy vezérvoltát teljesíti. „A királyok szolgálják őtet (Istent)" mondja, „az igazságnak egyenlő osztásával, maga országoknak szorgalmas gondja viselésével, az ő nevének dícséretére nézendő nagy akciókkal, pogányok romlásával s a maga félelmével: hogysem amikor ők aljasabb áhitatosságokat keresnek, koldusok lábait mossák, papokkal társalkodnak, kalastromokban beszorulnak, s untalan kezeken hordozván az olvasót, semmi más dicséretre méltót nem cselekednek. — Ezek az áhitatosságok inkább vannak ama melancholiai inclinatioból és az nagy dolgoktól való félelemből, hogysem isteni szeretetből és igaz buzgóságból."

Realitásérzéke számot vet és megállapítja hivatását, kötelességét: a sors magyar földre alkotta, a jelek szerint (Zrinyi gondolkozása tele van történelmi jelek magyarázatával) az ország legválságosabb, talán utolsó órájában. Isten is úgy akarja, a fátum is úgy akarja (a kettő különösen egy Zrinyinél), hogy az ország szolgálatában szolgálja Isten nagyobb dicsőségét. Minden gyermekkori emlék, olvasmány és intő példa, és az ősök szava a vérségben erre predesztinálja: „magyar vitézeknek dicsőséggel földbe temetett csontjai és azok nagy lelkeinek umbrái" nem hagyják éjjel aludni, lelkébe süvöltik a dacos devizát: „ne bántsd a magyart". Zrinyi hazaszeretetében egyesül misztikus szolgálatvágya és vezér-arisztokratai aktivizmusa, benső ség és tettvágy, ég és föld.

A hazaszeretetnek sok formája van, korok és egyéniségek szerint. A legősibb a clan-érzés, a vérben adott föld- és fajszeretet, a legemberibb a szellemi hazaszeretet, amely Zrinyi fellépésével kb. egyidőben születik meg Szenczi Molnárban, Apáczai Cserében, Misztótfalusi Kisben. De a legritkább és a legelőkelőbb Zrinyi misztikus hazaszeretete, melyben az ország szolgálata istentiszteletté szankcionálódik. A legszebb magyarok hazaszeretete lesz ez a jövőben és mélységeibe az avatatlan sosem fog belátni: Széchenyi, a himnuszos Kölcsey, Vörösmarty hazaszeretete ez, és zsoltáros magaslati pontjain az Ady Endréé.

b) *Zrinyi életcélja.*

Zrinyi misztikus patriotizmusa természetesen nem maradt puszta érzés, hanem teljes életet, a nemzet minden energiáját követelő célkitűzéssé testesedett. Legfőbb céljának a török kiűzését tekintette, és erre a célra legfontosabb eszköznek a nemzeti autonómia, nemzeti hadsereg, esetleg nemzeti királyság megalapítását.

Ezek a célok a mai emberben nem keltik fel a nagyszerűségnek azt a vizióját, amit Zrinyi emléke fel kellene hogy ébresszen. A török kiűzése, nemzeti autonómia, oly magától érthetődő céloknak látszanak, hogy első pillanatra nem értjük, mi szükség volt Zrinyi lángelméjére, hogy ezeket kitűzze. De éppen a legnagyobb dolgok tulajdonsága, hogy idővel egészen maguktól érthetődőekké válnak, mint az éltető levegő.

Zrinyi életcélja, a török ellen való nagy nemzeti összefogás, nemzeti hadsereg szervezése, helyesebben az egész nemzet spártai átszervezése hadsereggé, a maga korában egyáltalán nem volt magától érthetődő. A nemzet nagy része elfásulva egy évszázad mindig vesztes küzdelmeiben, belenyugodott a török közelségébe, ráeszmélt, hogy ezt is ki lehet bírni, mint mindent, — sőt igen sokan, Erdély, protestánsok és földesuraiktól agyonsanyargatott jobbágyok, a törököt az előszakosan katolizáló Habsburg-uralomnál jobban szerették. És oly reménytelennek tűnt minden megmozdulás. Maga az osztrák ház is, a török legmakacsabb ellenfele, most a békét kereste és a végeken portyázó Zrinyi szigorú intésben részesült olykor, mint aki a tigris haragját felkeltheti... De még a török is békességes és a kereszténynél jóval humánusabb volt ebben az időben.

Zrinyi törökellenessége nem volt tehát a nemzet számára politikai magátólérthetődőség, nem lehet azt mondani, hogy a közösség ki nem mondott gondolata szólal meg az Áfiumban és a Szigeti Veszedelemben. A közösség még aludni akart és Zrinyi megkísérelte felrázni a Hét Alvót. Zrinyit a török ellen nem a nyilvánvaló nemzeti akarat, hanem személyesebb élmények űzték: egyfelől miszticizmusa, másfelől páratlan reálpolitikai lángesze.

Egyfelől misztikus, vallási, sőt irodalmi indítékok. A jezsuita, a barok vallásosság új aktualitást ad a keresztes hadjáratok eszméjének. Hiszen Loyolai Szent Ignác is, életének abban az átmeneti korszakában, amikor vallásossága

még nem szabadult meg az Amadis-regények lovagábrándjaitól, keresztes hadjáratot akart szervezni. A nagy olasz epika, Tasso, és számtalan kis követője, kiknek könyvei ott álltak Zrinyi könyvespolcán, mind a keresztes hadak dicsőségét hirdették. És a törököt most nem kellett a messze Szentföldön felkeresni. Nyugoti főurak már rég Magyarországra jöttek, ha pogány vérrel akarták lemosni ifjúságuk vétkeit, mint a Duc de Mercoeur.

Zrinyi harca a török ellen sokkal nagyobb koncepciójú, semmint számtalan ősének a harca volt. A szigetvári Zrinyi meghalt a váráért, a földjéért, a becsületéért. A költő Zrinyi a kereszténységért harcol, az Isten országáért a Sátán ellen, sárkányölő Szent György, új Bouillon Godfrid, Tasso-álmodta hős. Harca a Krisztus király zászlója alatt történik, amint Loyolai Szent Ignác akarta, része a nagy angyalok-harcának, melyet öröktől fogva vívnak Isten angyalai és a sötét hatalmak.

Zrinyi a középkor utolsó hegyfoka, amint Vörösmarty mondja, „végső daliája nevünknek". Az Isten országáért karddal és személyes bátorsággal való hadakozás utolsó képviselője, az utolsó, aki szószerint veszi azt, ami Tassoék számára már csak költői vizió; szépségében is Don Quijotes jelenség abban a korban, amikor Montecuccoli már a „háború művészetéről" beszél. A háborút már a pénz, pénz, pénz és az élelmezés dönti el, és Zrinyi még a tüzérség fontosságát sem akarja elismerni hadtudományi műveiben. A paradoxon az, hogy a gyakorlatban neki volt igaza és nem Montecuccolinak.

Mert ez az új búsképű lovag ugyanakkor nagy reálpolitikus is volt. Itt érünk Zrinyi törökgyűlöletének másik gyökeréhez. Mikor a török még teljes méltóságban terpeszkedik Európa szívében, dermedt rémületbe ejtve a kereszténységet, Zrinyi páratlan történelmi intuiciója már tudja, hogy ezt a várat az első szélvihar össze fogja dönteni. Tudja, hogy elérkezett a történelmi pillanat a török kiűzésére és kiáltása a tehetetlen felháborodásé, mikor látja, hogy renyheség, gyávaság és ostobaság összefogtak, hogy elszalasszák a nagy pillanatot.

Ez a reálpolitikai felismerés vezet Zrinyi másik nagy politikai eszméjéhez, a nemzeti autonóm királyság gondolatához. Gyönyörű prózaírásban magasztalja Mátyás királyt, a nemzeti királyság mintaképét, megvédve a

Habsburg támadás ellen, de nem mondja ki nyiltan, hogy Magyarország csak nemzeti király alatt boldogulhat. (Mátyás király életéről való elmélkedések, 1654 körül.) A másik reki tulajdonított ropirat, a Siralmas Parasz (1655) nyiltan állást foglal a Habsburg-ház ellen, amely nem képes a törököt kiűzni, de zsoldosaival tönkreteszi az országot, — csakhogy ennek a szerzőségé kétes. II. Rákóczi Györgyhöz írt leveleiben valóban tesz célzásokat, amelyeket nehéz máskép érteni, mint hogy késznek mondja magát, hogy az erdélyi fejedelem magyar királlyá választása érdekében munkálkodjék, — de lehet, hogy ez csak politikai cselfogás volt, a fejedelem jóindulatát akarta megnyerni, hogy támogassa a rádorságért való kizdelemben. Nem tudni, volt-e tudomása a tárgyalásokról, melyeket öccse, Zrinyi Péter és sógornője, Frangepán Katalin folytatott a franciákkal a Habsburg-ház ellen. És tragikus halála úgy látszik örökre titok marad: a vadkan „történelmileg" valószínűség, de „filozófiusabb" valószínűség a puska, melyet állítólag Pécsett őriztek és amelyre rá volt írva: „Ez a vadkan ölte meg Zrinyi Miklóst". Wallenstein századában az ausztriai ház nem töltötte az időt skrupulusokkal, amikor hatalmának megvédéséről volt szó.

Ez a sok bizonytalanság azt látszik igazolni, hogy maga Zrinyi Miklós sem tisztázta véglegesen önmaga előtt a Habsburg-házzal szemben való állásfoglalását. Talán ő is, mint Wallenstein, csak játszott a gondolattal, és a csillagoktól várta a döntő szót, talán ő is szuverén fejedelemségről ábrándozott, magának szánta Mátyás koronáját, és talán ő is, mint Wallenstein, életével lakolt a császári játékért.

Nem is annyira a nemzeti királyság feküdt a szívén, mint inkább a nemzeti autonómia. Az autonóm ember, a mindenen diadalmaskodó nagy egyéniség tisztelete volt gondolkozásának egyik sarkalatos pontja és ezt kivetítette a nemzetre is. A nemzetnek is autonómnak kell lennie, hogy felébredjen, hogy megtalálja az utat önmagához, az ősi virtushoz. Mert a törököt — és ez volt a legfőbb újság Zrinyiben — maga a magyar nemzet, az önálló nemzeti hadsereg van hivatva legyőzni, idegen segítség nélkül.

Mohács után a megoszlott, megrémült, önbizalmát vesztett ország a Habsburg-sas szárnya alá menekült, védelmet keresendő. A Habsburg csakugyan megmentette az országot a végső pusztulástól, de az elveszített területeket nem tudta, talán nem is akarta visszaszerezni. Vagy ha

akarta is, nem akarta az idegen katonaság, amely győzelem esetén elvesztette volna a létjogosultságát. Zrinyi az első, aki felismeri, hogy a helyzet megváltozott. A meggyöngült törökkel egy megerősödött magyarságnak kell diadalmasan megbirkóznia. Tettek, szavak, röpirat és eposz mind a magyarság önmagában való bátorságát vannak hivatva felébreszteni. Itt van a profétikum Zrinyiben és prófétasors, hogy a pusztában kiált.

Más kérdés, és eldönthetetlen, hogy igaza volt-e Zrinyinek. A törököt végül mégis a Habsburg űzte ki, beváltva régi ígéretét, igaz, hogy olyan áron, hogy bizonyára sokan visszasírták a törököt. A nemzeti királyság eszméje később II. Rákóczi Ferencben tragikus kudarcba fulladt, pedig Rákóczi korában már csak egyfelé kellett harcolni.

c) *Sors és szabad akarat.*

Van valami megdöbbentő, irreális Zrinyi szándékában, hogy a maroknyi megtört magyarságot neki akarja szögezni a töröknek — valami abszurd, valami mithológiás, mint a Zrinyiász végében, mikor a szigeti hős százezreken átgázolva kardjával a szultán testéig ér . . . Ezt a mozzanatot megérteti velünk Zrinyi voluntarizmusa.

Az akaraterő tisztelete Zrinyi jezsuita neveléséből eredhet. Az exercitiumok és a nagy jezsuiták életének példája megtaníthatták, hogy mekkora hegyeket mozgathat meg az emberi akarat. Az a mérhetetlen erő, mely Zrinyi egyéniségének legszembetűnőbb vonása és költészetének legfőbb értéke, más néven akarat. Zrinyiben minden mozdulat megfeszíti az izmokat, semmit sem kap készen, hanem akarja és eléri — vagy nem éri el. Még magyarsága is akarat eredménye. Szükségtelen elbűvészkedni azt a tényt, hogy Zrinyi születésénél fogva horvát. Az öccse horvát patrióta és horvát költő. Zrinyi Miklós is horvát motívumokat, sőt horvát nyelvi latást hoz magával a magyar nyelvbe, az arca is jellegzetesen délszláv arc. De Zrinyi nemzetiségét az határozta meg, hogy milyen nemzetiségű akart lenni — és így lett a magyarok legmagyarabbja. Példája mutatja, hogy az ember nemzetiségét nem a vér határozza meg, hanem az elszánás.

A nemzet megváltását a töröktől csak az akarat kérdésének tekinti: csodának, amit végbez tud vinni az emberi

akarat. Ha a maga mérhetetlen akaratát, — úgy érezte, — át tudja vinni a magyarságba, egy kis portyázó csapattal is megfutamíthatja a császár hadát, mint egykor a szigeti farkasok. Ez a lélektani magyarázata törökűző programmjának.

Különös módon ugyanez a Zrinyi oly mélyen determinista is, hogy végzethite már valamikép nem is keresztényi, inkább antik, vagy talán törökös mozzanat, hiszen a délszláv vérmérséklet rokon a törökkel. „Sors bona, nihil aliud." Mátyás király szerencséjét époly komolyan, annyira pozitív tulajdonságkép magasztalja, mint egykor Cicero Gnaeus Pompeiusét. A szerencse a legfőbb követelménye a hadvezérekkel szemben. Az idegen hadvezérek legfőbb hibája, hogy nincs szerencséjük. A Szigeti Veszedelem legszebb része a török fiú dala, a szerencse dícséretére.

Fátumhite lélektanilag szorosan összefügg voluntarizmusával, aminthogy a lélekben általában a poláris ellentétek a legközelebbi szomszédok. A Fátum az akarat metafizikai kiegészítése. Amint a fizikában a tömeg azáltal nyilvánul meg, hogy ellenállást fejt ki, az erkölcsi világban a sors akkor ismerszik meg, amikor szembe kerül az akarattal. Csak aki erősen akar és célját távol sem éri el, élheti át a „sors" realitását.

Zrinyiben ez a fajta élmény nagyon hatalmas lehetett. Egész élete tulajdonképpen nagyszabású kudarcok sorozata. Mintha minden összeesküdött volna ellene. A nemzet közhangulata őt kívánja nádornak, de az utolsó pilllanatban az udvar meghiúsítja megválasztását: egyszerűen nem jelölik Zrinyit. II. Rákóczi Györgyért mindent kockára tesz és az erdélyi fejedelem chiliasztikus álombirodalma összeomlik nincs többé kit szembeállítani a Habsburggal. Már majdnem elfoglalja Nagykanizsát, amikor a császári haditanács visszaparancsolja — Zrinyi eltöri a kardját, de visszavonul. Tél hadjárata egész Európát lázba hozza, távol fejedelmek atyjuknak és testvérüknek nevezik Zrinyit, de Montecuccoli nem tudja felhasználni a pillanatot. Felépíti a büszke Új-Zerinvárat, de a császári sereg ölbetett kézzel nézi, amint a török rombadönti. És korai „oktalan, képtelen" halála nem jön úgy, mint egy nagy kompozíció része, a homokóra utolsó szeme, amint nagy emberek szoktak a halálba menni; váratlanul, kompozíciótlanul, akkor hal meg, amikor talán a legnagyobb akcióra készül — csapásra emelt kezéből hull ki a kard. Nagy terveiből semmit meg nem valósított, hatása a korára úgy-

szólván semmi, amint versei sem terjednek el. De még szörnyűbb, hogy nagy tervei nemsokára mégis megvalósultak, más valósította meg őket, egészen másképp, mint ahogy ő gondolta és nagyon rosszul. A sikertelenség a síron túl is kísérte: nem lett alakja legendává, mint Mátyás királyé vagy II. Rákóczi Ferencé, akik közt ő volt a híd; nevének csengése ma sem kelt fel az átlagos tudatban valami vérgyorsító víziót. Zrinyi igazán tudhatta, mi a fátum.

Voluntarizmus és fátum, hogy egyeztethetők össze? Többnyire sehogy. Egymás mellett állnak feloldatlanul, mint Zrinyi többi kettőssége. De legmagasabb pontjain ezt az ellentmondást is fel tudja oldani egy szintézisben, mint a többit. Gondoljunk a Török Áfiumra. Felsorolja a magyarság évszázados hibáit. Gyógyíthatatlan betegségek. Fátumszél zúg a sorokból és feltárulni látszik a sír, hol nemzet süllyed el. És akkor egyszerre, csak a sorok közt olvasható belső fordulás után felkiált: „ha kérded, kit kévánok s micsoda nemzetet akarok oltalmomra, azt mondom: a magyart kévánom. Miért? azért, mert ez legalkalmatosabb, legerősebb, leggyorsabb, és ha akarja, legvitézebb nemzetség."

Ez a váratlan fordulat racionális reménytelenségből irracionális bizalomba: a magyar költészet egyik jellegzetes sajátossága. Gondoljunk a Keserű Pohárra. Vörösmartynál: miután minden eszmény összeomlott, egyszerre bánat és a bor agyunkban frigyre lép és felderül az élet-puszta kép; nincs veszve bármi sors alatt, ki el nem csüggedett. Vagy a Gondolatok A Könyvtárban: „és mégis, mégis fáradozni kell..." Leghatalmasabb példája ennek a kompozíciónak Az Ember Tragédiája, váratlan, megdöbbentő, sokaknak érthetetlen konkluziójával, amely megcáfolja mindazt, amit a költő előtte mondott: „küzdj és bízva bízzál".

Van-e vajjon valami mélyebb realitás emögött a kompozíciós különösség mögött? Úgy érezzük, hogy van, bár nagyon nehéz a racionális próza nyelvére átültetni egy ráción túli megismerést. A költőt, a gondolkozót a gondolkozás elsodorja a Határra, ahonnan minden reménytelen és túlnan a nem-lét tengere ásít. Ez minden megismerés vége. Már a Prédikátor is tudta, hogy „aki öregbíti a bölcseséget, öregbíti a gyötrelmet is." Az értelemre beállított nemzetek fiai, németek, franciák, talán megállnak itt a parton, belátva, hogy nincs tovább. De a magyar költő nem áll meg, mert számára az értelem nem minden. Amikor az értelem a nihil partjára vezet, amikor

cserben hagyja szerencse és világ, amikor minden tény ellene szól: a magyar költő egy mágikus gesztussal elhajítja magától az értelmet és a tényeket, amelyeket az értelem hoz elébe és rábízza magát az ősi élet-energiára, amely élni akar és nem ismeri a kétségbeesést. Rábízza magát arra a titokzatos lelki erőtartalékra, ami a legvégzetesebb órákon szokott ekstatikus hirtelenséggel felnyílni, ami a fuldokló erejét megtízszerezi és partra segíti, arra a realitásra, ami kívül áll minden logikán és megcáfolja a tényeket, az emberi csodára. Zrinyi, Vörösmarty és Madách talán öntudatlanul azért is mennek el pesszimizmusukban a végső határig, hogy felébresszék önmagukban és a rájuk hallgatóban az utolsó percnek ezt a kiszámíthatatlan erejű, életadó eksztázisát. Kiváltképpen valószínű ez a szándék Zrinyinél, aki konkrét halálveszedelemről beszél, és konkrét erőmegújulást kíván.

Ilymódon talán nem erőszakolt, ha Zrinyi Áfiumában egy sajátos magyar gondolkozás- és élettechnika első megjelenését látjuk, és Zrinyit úgy tekintjük, mint megalapítóját annak a világképnek, ami később magyar idealizmus lesz.

d) *A Szigeti Veszedelem.*

Zrinyi Miklós huszonhat éves korában, amikor Draskovich Eusébia iránt érzett szerelme lényének minden költőiségét virágba borította, egy téli pihenőben megírta eposzát, a magyar irodalmi régiség legnagyobbszerű alkotását. Ihletet a vérében eleven családi hagyomány adott, és Zrinyi törökűző életcélja, mert a Szigeti Veszedelem iránymű. A külső formát készen adta a magyar históriás ének, a belső, nagyszabású kompozíciót pedig a barok eposz iskolája, amely Tasso és Marino nyomán olasz földön kialakult.

Az eposz Szigetvár 1556-os ostromát adja elő, Szolimán szultán halálát, melyet a költő poétai szabadsággal ősének tulajdonít, és a szigetvári Zrinyinek és vitézeinek mártiromságát. A históriás anyag angyalok harcává növekszik a mithológiai apparátus által: a cselekmény az égben kezdődik, Isten maga indítja útnak a török sereget a bűnbe süllyedt magyarság megfenyítésére. A bán könyörgésére azonban lehajlik a feszület és Krisztus megvigasztalja a hőst, hogy jó szívvel fogadja önfeláldozását. Az utolsó harcra Alderán varázsló felidézi a pokolbeli lelkeket a török segítségére, a

bánnak és társainak lelkét pedig angyali légió viszi a mennyekbe. Ilymódon a várostrom világok harcának, a Két Zászló küzdelmének távlatát nyeri, amint a költő Zrinyi látta a török ellen való harcot. Az eposzt számos epizód élénkíti, kiválik közülük Juranics és Radivoj Vergilius-sugallta története.

A Zrinyiász nem tartozik a világirodalom legnagyobb remekművei közé, sőt a maga szűkebb rokonságában, a barok eposzban sem lehet összemérni a mester, Tasso, formatökéletességével. Van azonban a magyar költeménynek egy tulajdonsága, ami egyetlenné teszi az eposzok előkelő családjában. A Zrinyiászt olyasvalaki írta, aki maga is benne van az eposzban, aki maga is epikus hős. Képzeljük el, hogy az Iliászt Achilleus írja meg, vagy az Aeneist a gyermek Ascanius, akit kézenfogva vezet ki atyja az égő Trójából — vagy hogy Nagy Sándor maga megénekli indiai hadmenetét. Ilyesvalami történik a Zrinyiászban.

Az eposz tárgya ősidőtől fogva a nagy háború. Az eposzt nem külső, nem is belső forma különbözteti meg a vele rokon regénytől, hanem a benne levő életforma. Az eposz a heroikus életforma irodalmi kifejeződése, más síkban értelmét veszti. A műfajok társadalmában az eposz a lovas katona.

De az eposz költőjének a helyzete az epossal szemben mindig a kívülállóé volt. A heroikus századokban az epikus költők, a bárdok és hasonlók, kísérték a sereget, mint a haditudósítók, de a harctól távol tartották magukat. Amikor az eposzban oly fontos harci jelenetek leírására került a sor, nem személyes élményeikből merítettek, hanem bizonyos költői sémákból, melyeket az antik és humanista modern költészet számára még Homeros szervezett meg. A modernebb korban egyre növekedett a távolság a herosz és megénekelője között. Tasso a kiömlő embervért bizonyára csak távoli iszonyodásból ismerte. A harci jelenetek leírásánál megtartották a homerosi sematikát akkor is, amikor már semmi valóság-értéke nem volt: az egykorú eseményeket megénekelő eposzban a vezérek még mindig sárga oroszlánként rohannak neki az ellennek, amikor a valóságban már domboldalról, távcsővel figyelik a hadi mozdulatokat. Lassankint senki sem vette komolyan a harci jeleneteket és meg is szüntették őket. Erre aztán megszűnt az eposz.

Zrinyi nem volt kívülálló, ő maga is törökverő harcos

volt, a maga karjában tudta, milyen az, amikor a kard eleven húsba sujt, milyen az éjszaka a vártán és hogy botlik meg hullákban az ember. A naturalista háborús regények íróihoz hasonlított, azzal a lényeges különbséggel, hogy ami azoknak lidércnyomásos iszonyat, neki az élet értelme, izzó gyönyörűség volt. Az ember víziója a dolgokról, amiktől iszonyodik, csak regény lehet; a dolgokról, amiket imád, eposz. A különbség az, ami a kórház és a székesegyház építője között. Az egyiknek az emberi szenvedések fájnak, a másik Isten haragját rettegi bennük.

Ez a furcsa, élményszerű naturalizmus Zrinyi eposzának legerősebb oldala. Innen ered a Zrinyiásznak eposznál szokatlan olvasmányszerű érdekessége. Úgy olvasódik, mint egy kitűnő történelmi regény. A végvári élet megelevenedik előttünk, fény- és árnyoldalaival. A hősök igazi hősök, vagyis naív, egyszerű, halálmegvető katonák, mindkét részen. A nappalok vérrel és verejtékkel teljesek, az éjszakák leselkedő veszedelmekkel. A kor katonai gyakorlata feltárul előttünk, mint valami illusztrált hadtudományi kézikönyvben. Hiszen ez is volt Zrinyi célja: praktikus és egyben lelkesítő példákon akarta bemutatni, hogy kell és hogy nem szabad a török ellen hadakozni. Turi György megvédi Palotát a részeges Arszlán basával szemben; tanulság: ne legyetek részegesek. Mehmed basa a város előtt táboroz, éjszaka Zrinyi megrohanja és seregét szétveri; tanulság: legyetek óvatosak. Éppen a legharciasabb részek az emberileg legigazabbak. Zrinyinek sikerült megmutatni a humánus tartalmat, ami mindenben benne lappang, még a háborúban is. Ez nem paradoxon: gondoljunk arra a békés, meleg derűre, amely a negyedik éneket elönti, ahol Zrinyi a fogoly Olaj béget vendégeli, avval a mélységes udvariassággal, amely nem tesz különbséget barát és ellenség között és amely udvariasságban több humánum volt, mint a mai érzékenyebb humanizmusunkban. Emberi érték, bensőség, ethosz dolgában a Zrinyiász a legelsők között is megállja a helyét.

Zrinyi barok eposza realizmusa által pótolja irodalmunkban a hiányzó középkori epikát. A tájék, melyen hősei keresztül vonulnak, nem valami stilizált Szentföld, elvarázsolt erdőkkel, armidai tündérpalotákkal, hanem a legvalóságosabb Dunántúl és Horvátország. Deli Vid egy ablakmélyedésben szendereg, amikor megjelenik előtte Radivoj véres árnya. Valami nyers egyszerűség, harcos igazságszeretet

mindig keresztültör a barokos dekorációkon, megcsap bennünket, nem a nagy epika magaslati fátumlevegője, hanem az otthonos, hihető, reális emlékeiben mihozzánk nyúló magyar történelem. Minden barok raffináltság, mithológiai apparátus, közbe szőtt valószínűtlen szerelem dacára, a Zrinyiász naív eposz, abban az értelemben, hogy a költő az elmondott történetet, amely a dekorációk alatt végig vonul, igaznak tartotta és azt is akarta, hogy meséje igazként hasson.

Méltatói általában kifogásolni szokták Zrinyi nyelvét. A Szigeti Veszedelemből csakugyan hiányzik a kifejezés bája, szinte az az érzésünk, hogy Zrinyi nem volt a szavak embere, nem érezte a szép szavak mámorát. Verselése nehézkes, zenétlen, négyesrímes sorai meg-megzökkennek és a róla elnevezett sor művészi lehetőségeiről ő mit sem tudott. De ha a nyelv felszínes, zenei, dekorációs hatásain túl a stílus belsőbb követelményeire tekintünk, kiderül, hogy Zrinyi volt régiségünk legnagyobb stilisztája. A régi magyar irodalom valamennyi műve ugyanis egy közös, súlyos stílushibában szenved: terjengősek. Ez a terjengősség középkori örökség, amitől a magyart nem szabadította meg a renaissance, mint a franciát vagy az angolt. Még a formában legjobbjaink, Balassa vagy Gyöngyösi sem ismerik a tömör kifejezést. Egyedül Zrinyi az, aki nem beszél feleslegesen. Az igazi művész a kompozíción ismerszik meg, és éppen ebben a tömörségben, az érződő, célra siető akaratban, a stílus férfierényeiben, Zrinyi magasan felette áll nemcsak elődeinek és kortársainak, hanem a későbbi epikusoknak is, egészen Arany Jánosig.

A tömörséggel összefügg nyelvének érdes, csaknem erőszakos ereje, melyet minden bírálója elismer. „És az erő, a férfi kebel diadalma, királyként / Őrzi nehéz méltóságát zajszülte művednek", mondja Vörösmarty Zrinyihez méltó szavakkal. Az erő szuggesztióját a Zrinyi-stílus nem annyira egymásra halmozott metaforák által éri el, amint a barok recept megkívánta, hanem a tárgyat úgy rajzolja meg, hogy maga a tárgy lesz erővel teljes:

Ez a hely s ez a vár légyen dicsőségünk,
Avagy madár gyomra mi koporsóhelyünk.
Mindenképen emberek s vitézek legyünk,
Úgy marad meg örökkén a mi szép hírnevünk.

Vagy:

Szükség, hogy én itten végezzem napomat,
Mert Isten rendelte itt végső óránat.
Most utolszor mutatnom kell mivoltomat;
Kövessed, mikor kell, te is nagy próbámat.

Az erő: kifejezésbeli megfelelője annak az arisztokratikus magaslatnak, ami Zrinyi legfőbb értéke. Ha egy Condé Condéhoz való művet írt volna, vagy ha Nagy Sándor maga énekelte volna meg indiai hadmenetét, akkor is az erő kellett volna, hogy legyen ennek az alkotásnak a legfőbb tulajdonsága. Az erő, nyelvének „a viharos tárgyhoz illő görgeteges folyása", amint Beöthy Zsolt mondja, teszi az eposzt oly eggyé Zrinyi emberi alakjával, lényének hű tükörévé. Hiszen maga ez a nyelv is heroikus tett, törökverő erőfeszítés a stílus, amelyről Arany János azt mondja, hogy benne „a századokon át bizonyos költői formába verődött nyelv töredékei úgy hevernek, mint titáni kézzel összehányt sziklatdarabok".

e) *Zrinyi és a korszellem.*

Az előbbiekben többször említettük Zrinyi munkásságával kapcsolatban a barokot és igyekeztünk rámutatni azokra a szálakra, melyek ennek a magányos alkotónak a munkáját a század ízlésközösségéhez fűzik. Horváth János ezirányú alapvető tanulmánya óta általános szokássá vált Zrinyit, mint a magyarországi barok-ízlés egyik legnagyobb képviselőjét tekinteni és művét ebből a szemszögből vizsgálni. Csakugyan nagyon vonzó feladat megmutatni, hogy Zrinyi, aki minden atomjával a magyar aznapban volt odahaza, mégis teljesen európai jelenség volt, az akkori európai szellem legjobb álláspontjait alkalmazta magyar viszonyokra. Ez által a vizsgálódás által Zrinyi magyar aktualitása nem veszít értékéből, hanem ellenkezőleg nyilvánvalóvá lesz, hogy ez a magyar aktualitás mennyire szerves része volt az európai egésznek.

Mindenekelőtt feltűnik, hogy míg az udvari költészet többi képviselője, Balassa és köre, Pázmány és Gyöngyösi, nagyobb részben a nemzetfölötti latín, kisebb részben a német irodalmat választja mintaképül, Zrinyi külföldi tájékozódásában is magában áll. A neo-latín irodalom kissé hideg,

földtől távoli műveskedése kevésbbé érdekli, helyette az eleven, küszködő nemzeti szellemű olasz múzsához fordul. Zrinyi egyedülálló „olaszosságát" földrajzi helyzete határozza meg: a Zrinyi-föld, a horvát tengerparti várak Dalmáciának a szellemi körzetébe tartoznak, Dalmáciának pedig ebben az időben magas olasz műveltsége van.

A legfőbb olasz mester, aki másfélszázad távolából is ellenállhatatlan erővel vonzotta Zrinyi szellemét, Macchiavelli volt. A XVII. század fejlődő politikai tudománya Macchiavellit tekintette bibliájának vagy az ördög bibliájának, mint Macchiavelli nagy rágalmazója, Gentillet, akinek hatása alatt a macchiavellista szó lassankint a sátánossággal egyértelmű lett. Zrinyi jól ismerte a kor politika-elméleti irodalmát és bőven merített belőle. Magyar földön ő az első képviselője ennek a következményeiben beláthatatlanul fontos tudománynak, amely először vonta a vizsgálódó értelem körébe a társadalmi élet jelenségeit. Addig az államot Isten megdönthetetlen művének tekintették, sokkal abszolutabb valaminek, semhogy javításán fáradozni lehetne. Macchiavelli, Bodin és nálunk Zrinyi ismerik fel az államban is az autonóm ember keze művét és ezzel alapját vetik a későbbi századok romboló és építő kritikájának.

A mélyen vallásos Zrinyi egyáltalán nem idegenkedik Macchiavelli erkölcsi közömbösségétől. A politika öntörvényű világ szerinte, ahol nem az egyéni jó és rossz mérlegelése dönt, hanem az egyénfölötti ragione dello stato, az államrezon. A politikában vallás van, de erkölcs nincs, csak sötét szükségszerűség, necessità. Ha a szükség úgy hozza, legyünk humánusak, ha a szükség úgy hozza, kegyetlennek kell lennünk, tanítja Mátyás királyról szóló művében. Attól sem idegenkedik pl., hogy a fejedelem megölje közeli rokonait az ország egységének érdekében. Mátyás különös „szerencséjének" tartja, hogy erre nem volt szüksége: „Neked pedig, király, az Fátum nagy könnyebbséget szerzett és el akarta veled kerültetni az Attila gyalázatos vétkét".

Az irodalmi alkotásban is olaszok a mesterei. Kisebb mértékben a távolabb, ősibb Tasso, de főképpen a kor legdivatosabb költője, a byronszerűen hírhedett életű Marino és a Marino körzetében nevelődő olasz poeta minorok. Tőlük tanulta hasonlatait, a sok villámot, ami lecsap a magas „késmárkra", az Aetna lángjait, a tengeri medvét, aki örül

a villámnak és hegycsúcsokra megy, hogy közelebb legyen hozzá. Különös, hogy a harcos Zrinyit a játékos, cikornyás, mesterkélt, melegházi erotikájú Marino vonzotta leginkább. Talán az ellentétek erejénél fogva és bizonyára azért, mert Marinoban van valami heroikus szándék is, ha nem is olyan őszinte, mint Zrinyiben.

A Zrinyiász alapelgondolását, mithológiai beállítását, Isten és Sátán harcát egy emberi háborúban, Zrinyi megtalálta Marinonál, Chiabreránál és az olasz barok epika többi művelőjénél. Nem volt ritka az olyan epikai mű sem, amely egy család dicsőségét volt hivatva hirdetni, hiszen már Ariosto is beszövi költeményébe az Este-ház glóriáját. Felépítését és művészi szándékát tekintve a Szigeti Veszedelem szabályos olasz barok eposz és hogy mégis annyira más, Zrinyinek magyar- és Zrinyi-voltából következett, akarata ellenére talán.

Mert a XVII. század — cikornyái, udvari elfinomultsága, humanisztikus műveltség-ballasztja, idéző- és hasonlat-mániája dacára — a heroizmus kora az irodalomban. A kor kedvenc olvasmányai a végtelen regények, telve nagy állami és hadi eseményekkel. XIV. Lajos nem éri be az építő békével, amely országát Európa középpontjává teszi, hadgyakorlatokon vezéri pózokban díszeleg és céltalan hadjáratokba űzi nemzetét, hogy a herosz babérját homlokára tehesse. Még sokszor vissza kell majd térnünk arra a megállapításra, hogy egy társadalmi osztály, vagy egy életforma akkor találja meg legteljesebb hangját az irodalomban, amikor ereje már hanyatlóban van. Az irodalom társadalmi, történeti szempontból bomlási tünet, a dekadencia jele. Az igazán heroikus középkori századok irodalma kevésbbé volt heroikus, mint a barok. Csak annyiban volt heroikus, amennyiben a kor reális képét igyekezett adni, (Zrinyi költészetében sok van még ebből a fajta heroizmusból), de egyáltalán nem volt művészeti szándéka, hogy heroikus legyen. Viszont a XVII. században, amikor a háború fenntartása érdekében óvatosan hadakozó zsoldos seregek, tudós hadvezérek és a szellem lényegében békességes célkitűzései lassankint megszüntetik a heroikus életformát, a személyes bátorság kultuszát: az irodalom veszi át azt az embertípust, amelyet már hiába keresni a harcmezőn.

Ebbe a pompázatos irodalmi heroizmusba hull bele Zrinyi, az igazi hős. Az ő költészetéből, éppen lényének

„igaziságánál" fogva, hiányzik a barokot annyira jellemző mesterkéltség, az intellektus viharos erőfeszítése, hogy pótolja az elveszített életszerűséget. Ami a kortársaknak csak irodalom, neki valóság.

Barok alatt a közhasználatban valami kevésbbé férfias, túlságosan agybeli és életidegen, cikornyás estilo cultot értünk; Zrinyi mestereit, de nem azt, ami Zrinyi. Ha a barok fogalmát annyira szétfeszítjük, hogy Zrinyi is belefér, a terminus technicus oly tággá válik, hogy elveszíti az értelmét.

A XVII. század legnagyobbjain általában nagyon kevés van abból, amit képzőművészeti analógiára baroknak lehetne nevezni. A barok a renaissance és humanizmus külső, formai, civilizációs elemeit fejleszti tovább. Ugyanakkor azonban a választott nagyokban tovább érik az, ami renaissance és humanizmus legbelsőbb tartalma volt: az autonóm ember. A XVI. században felfedezett egyéniség most nő emberfölötti arányokká. Spinoza pantheizmusában, Pascal misztikus intellektualizmusában nincsen semmi barok, de megvan bennük az újkor sokkal lényegesebb vonása, a mélységes komolyság az emberrel szemben, a goethei Ehrfurcht vor sich selbst. Ez talál művészi formát a század legnagyobb költőiben, Miltonban és Racineban.

Milton Sátánja, a Paradise Lost páratlan fenségű első énekében, a modern individualizmus első és talán legnagyobb szimboluma: végignézve társain, akik alélva fekszenek a nagy bukás után az alvilág égő sivatagjain szétszórva, tudatára ébred a mennyből hulltak mérhetetlen veszteségének, de tudja azt is, hogy nem veszítheti el a legfőbb kincsét, önmagát.

Zrinyi, ha megvalósításában nem is, de művészi szándékaiban és egyéniségének emberi méltóságában ezekkel a legnagyobbakkal rokon. Ő is a miltoni Sátán csodálatos dinasztiájából való, benne is él összetörhetetlen erővel, megaláztatásokon és tragédián keresztül nemzetépítő, nemzetszabadító eszméket dajkálva, az autonóm egyéniség hite.

Irodalom. Arany János: Zrinyi és Tasso, Összes munkái, V. kötet. Thury József: A Zrinyiász, ItK., 1894. Széchy Károly: Gróf Zrinyi Miklós, 5 kötet, 1896—1902. Pethő Sándor: Zrinyi és Machiavelli, BSz., 1910. Király György: Zrinyi és a renaissance, Nyugat, 1920. Horváth János: Barokk ízlés irodalmunkban, Napkelet, 1924. Kardos Tibor: Zrinyi a költő a XVII. század világában, 1932. Joó Tibor: Zrinyi történetszemlélete és a barokk, Századok, 1932.

4. *GYÖNGYÖSI ISTVÁN.**

A korszellem sosem a kor legnagyobb költőin keresztül szólal meg a legközvetlenebbül; az ő gyökerük túlságosan mélyre nyúlik vissza a históriába és törzsük túlságosan magasra tornyosodik a jövendő felé. Épp ezért népszerűségben és valóságos hatásban felülmúlják őket másodrendű kortársak, akiket nem űznek örök emberi követelések és mélység helyett extenzitásban fejlődve azt nyujtják, amit a korízlés akar, kiszolgálják a publikumot. Ez a viszony Zrinyi Miklós és fiatalabb kortársa Gyöngyösi István között is. Zrinyi művének megértéséhez századok kellettek, követője alig egykettő akadt: a különös, hamisító, méregkeverő gróf Listius László, kinek emléke a vérpadról búsul bele a magyar irodalom történetébe, és később a XVIII. században Tóth István és Kónyi János ladi románjai tanultak tőle egyet-mást, amit tanulni nem volt érdemes. Gyöngyösi viszont a század és a következő század par excellence magyar poétája. Úri költészet és népies költészet egyaránt őhozzá jár iskolába és mikor a XVIII. század végén az új költők szent szövetségbe tömörülnek, hogy megmentsék a magyar költészet nagy stílusát, szemben találják magukat egy lerombolandó makacs hagyománnyal: a gyöngyösianizmussal.

Benne valósul meg legteljesebben a főúri költészet társadalmi osztály-jellege. Talán azért, mert Gyöngyösi nem volt főúr. Egyszerű köznemes, aki egész életét főurak szolgálatában tölti, titkárkodva és ügyvédkedve. Udvarone a szónak nem a legmagasabb értelmében, hanem egy kis mellékzöngével, a parazitaságnak egy nagyon enyhe árnyalatával. A lelki kompenzáció elve következtében természetes, hogy

* Gyöngyösi István szül. 1629, valószínűleg Ungváron. Iskoláit Sárospatakon végzi. 1653: Gömör vármegye esküdtje. 1663: Wesselényi Ferenc nádor komornyikja, vagyis titkárja. 1667-ben meghal Wesselényi, Gyöngyösi az özvegy, Szécsi Mária szolgálatában marad. 1672: Andrássy Miklós szolgálatába áll. 1681: Gömör megye követe a pozsonyi országgyűlésen. Mint követ jár Thököly felkelőinél. 1686: Gömör megye alispánja. Meghal 1704-ben. *Művei:* A Mársszal társalkodó murányi Vénusz, 1664. Porából megéledett Phoenix, 1693. (Valószínűleg 1673-ban írta.) Palinodia Prosopopeia Hungariae, írta 1681-ben, megjelent 1695-ben. Thököly házassága, 1683 körül. Rózsakoszorú, megjelent 1690-ben. Csalárd Cupido, megjelent 1734-ben, 1690 körül írta. Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre, megjelent 1762-ben. Új életre hozatott Chariclia, 1700. Daedalus emploma, 1724. Azonkívül fordítások latinból.

a főurak közé levett nem-arisztokrata költészetében sokkal arisztokratikusabb és sokkal udvaribb, mint maguk a főurak.

A költészet nála még személyesebb ügy, mint a többi főúri költőnél. Személyes nem abban az értelemben, hogy szubjektív mondanivalók árasztják el — ilyenről Gyöngyösinél szó sem lehet. Személyes annyiban, hogy minden versszor, amit leír, irodalmon kívüli személyes célokat szolgál. Gyöngyösi számára a költészet az udvari életnek, a főurak szolgálatának az eszköze. Minden költemény alkalmi költemény, valamelyik főúri pártfogó kegyeit óhajtja megnyerni vele; az alkalom, amely létrehozta, többnyire a főúri társadalom egy-egy fontos eseménye.

Legnevezetesebb művében, a Mársszal Társalkodó Murányi Vénuszban, gazdájának, Wesselényi Ferencnek és Szécsi Máriának többé-kevésbbé romantikus házasságát és a hozománynak, Murány várának, az elfoglalását énekli meg. Egy másik házasságról, Kemény János erdélyi fejedelemről szól a Porából Megéledett Phoenix és epikus énekkel ünnepli Thököly Imre és Zrinyi Ilona házasságát is. Bár az Olympus istenei felvonulnak ezekben az oltárhoz vezető eposzokban, egy pillanatig sem lehet szem elől veszíteni a főúri reálpolitika birtokszerző józanságát. Az elposznak, azt lehet mondani, két érzelmi tengelye van Gyöngyösinél, a szerelem és a hozomány. Venus megjelenik Thököly Imre előtt, hogy rábeszélje a Zrinyi Ilonával kötendő házasságra. Miután néhány gazdag díszítésű strófában méltatta Zrinyi Ilona asszonyi vonzóerejét, rátér a lényegre: mennyire megnövekednék Thököly tekintélye, ha a háta mögött állna Sárospatak és Zrinyi Ilona hatalmas vagyona. Ennek az érvnek Thököly nem is tud ellenállni és heves szerelemre gyullad.

De nemcsak házasságok történnek: Esterházy Pált nádorrá választják és Gyöngyösi sietve megírja Prosopopeiáját, amelyben a kesergő magyar nimfát megvigasztalja az Esterházyak címeri griffmadara. Hermes leszáll az égből és kezet fog szegény nimfával. A Rózsakoszorút, egyetlen vallásos művét, az áhítatos Koháry István gróf kedvéért írta. Valószínűleg házassági alkalomra készült Gyöngyösi műfajilag és forrásaira nézve legrejtélyesebb munkája is, az Igaz Barátság És Szives Szeretet Tüköre, melyben a középkor egyik legszebb mondáját, Amis és Amile, a két önfeláldozó jóbarát történetét énekli meg, teljesen érthetetlenül drámai formában, közbeszőtt humoros közjátékokkal. Minthogy minálunk ebben

az időben nem volt színház, ahol erre a nyugaton divatos drámai formára, a közjátékra, mintát találhatott volna, azt kell gondolni, hogy a mű fordítás. Csak a Csalárd Cupido, ez az erotikus költemény, „megrakva", ahogy Dugonics mondta „sok kacérságokkal", nem készült semmiféle főúri alkalomra, hanem úgy látszik, a saját szíve gyönyörűségére. Nem is tudta kiadni sose ezt a költeményét.

Az udvari ember számára a politikum csak eszköz. Gyöngyösi változtatja politikai pártállásait királypárt és Thököly pártja között és politikai ravaszságok teszik műveinek kronológiáját oly bonyolulttá: az Esterházyt magasztaló Prosopopeiát megírja, de jobbnak látja ki nem adni, mert Thököly hatalma emelkedik. Inkább Thököly házasságát énekli meg — de mire elkészül, Thököly dicsősége is végetért. A Thököly-költeményt elteszi hát íróasztalába és alkalomadtán megint előveszi az Esterházy-költeményt, kicsit simít rajta és kiadja, mint Palinódiát, újra-éneklést. Mint költő sem volt kérlelhetetlen: egyik előszavában udvari magát-meghajtással bejelenti, hogy nincs kifogása, ha valaki jobbat tudván, a verseit kikorrigálja.

Gyöngyösit tekintik a barokk stílus legjellegzetesebb magyar képviselőjének. Voltaképpen klasszicisztikus költő, bár ez nem mond ellent az előbbi megállapításnak sem. Az antik költészet szélesebben hat rá, mint bármely elődjére, fő mintaképe Ovidius. Ő az első irodalmunkban, akiben érvényesül a renaissance-kori latin poétikák szelleme, amiből a francia klasszicizmus kifejlődött. Minden elődjénél „iskolásabb", tudatosabb költő, a Nyitray-kódexben fennmaradt előszavában valóságos tanulmányt írt poétikai kérdésekről.

Fellelhető nála a klasszicisztikus költő legfőbb lényegjegye: hogy tárgyakat énekel meg és nem élményeket. Arany János is rámutat Gyöngyösinek arra a tulajdonságára, hogy megragad egy-egy „költői"-nek ígérkező témát, a Hír keletkezését, Cupido barlangját stb. és azt alapos fárasztó gonddal kidolgozza, tekintet nélkül arra, hogy van-e köze a költemény alapmotívumához, vagy sem. Az alapmotívum voltaképpen csak egy fogas, amelyre Gyöngyösi a témákat felaggatja. Ez a tématikus vonás a klasszicizmus legsajátosabb, a mai embertől legidegenebb vonása. A költő a költeményt úgy dolgozza ki, mint egy iskolai feladatot — nagy

költők is, Boileau és Pope is így dolgoznak és nagy költészet keletkezik ezzel a módszerrel.

De vannak tagadhatatlanul barok mozzanatok Gyöngyösi költészetében, mozzanatok, amelyek kétségkívül a barok építészet cikornyáival rokonok. Így az egész Gyöngyösi-féle mitológiai apparátus, amely az elhihetőségnek a legcsekélyebb mértékére sem törekszik, álarcosbál-költészet, „mintha"-költészet, játsszuk azt, hogy vannak görög istenek: ugyanaz a „mintha" művészet, mint a barok épületek mennyezete, amely úgy tesz, mintha égbolt volna, rajta felhőkön istenek hajókáznak mozdulatlanul.

És barok Gyöngyösiben a mód, ahogy versformáját, a négyrímű tizenkettest kezeli. A négyesrím a régi magyar költészet eredendő bűne és a magyar természet csodálatos konzerváló hajlandóságát semmi sem bizonyítja jobban, mint hogy ez a lehetetlen forma a XIX. századig uralmon tudott maradni. Zrinyi monumentális dübörgésében a négyesrím valamelyest elviselhetővé válik; a rímek annyira mellékesek Zrinyi zuhatagában, hogy az olvasó észre sem veszi őket, a harmadik és negyedik rím nem üt fejbe, mint a XVI. századi költőknél. Gyöngyösi egy lépéssel tovább megy. Azt akarja, hogy igenis vegyék észre a négy rímet, de a harmadik és negyedik rím lepjen meg, legyen valami ötlet, valami barokos, hirtelen cikornya bennük.

Az orczáy Rózsák, nyaka alabásztrom,
Maga kelletése szívet győző ostrom,
S-ahoz szép beszéde merő orvos-flastrom
Istenes élete majd szerzetes klastrom.

Homloka Lilium, az ajaka kláris,
Helenán sem talált ennél szebbet Páris,
Az melynek hervadni magánossan káris,
Bár csókod harmattya érte volna máris.

Cedrus az dereka, tekintete Ráró,
Mint vadász Dianna, gyors lábon úgy járó,
Dolgait an rendes, az udőtől váró,
Neme királi vér, nem csak egy köz Báró.

Tinódinál a négyesrím naivitásként hatott, Zrinyinél nem hatott sehogysem, Gyöngyösinél trükk. Ez a barok.

A barokhoz csatolja erotikája is. Gyöngyösi kifeje-

zetten erotikus költő, Eros élteti minden költeményét és erotikájának köszönhette valószínűleg népszerűségét is. „A tudós antik lepel alatt", mutat rá Horváth János, „szabadon járt-kelt az egyébként tilalmas erotikum". A Gyöngyösi-féle erotikum teljesen barokos stílus-mozzanat: hideg, agyból nőtt, tudákos és erőszakos erotikum, amilyent a XVII. század annyira kedvelt, a késleltető mozzanatok, a hasonlatszadizmus, a vadászkalandokban megtépett öltönyök furcsa, nem egészséges érzékisége ez. A barok szerelem „mintha"-szerelem, mint az egész barok kor: durva és brutális vágyak, amelyek úgy tesznek, mintha platonikusan jóindulatúak volnának, és gondolatok, amelyek úgy tesznek, mintha érzelmek volnának.

Gyöngyösi a magyar irodalom egyik kevésbbé vonzó emberi alakja. Mint költő pedig a korszellem felületesebb vonásait közvetítette és foglalta össze. Miért tehát, hogy az utókor és olyan nagy hozzáértők is, mint Arany János, előkelő helyet szántak neki az irodalmi emlékezetben? Mert minden kicsisége dacára, Gyöngyösi a magyar nyelv első igazi művésze, az első feltétlen, dilettantizmustól mentes hivatásos költő. Kultúrában, mélységben, élménygazdagságban nem lehet Balassával vagy Zrinyivel összehasonlítani — de ő volt az első, akiben a magyar nyelv rejtett költői lehetőségei tudatos kiaknázót, felfedezőt találtak. Nem minden versében — Gyöngyösi bőbeszédű és pongyola költő volt — de nem is nagyon ritkán, találkozunk nála egy-egy sorral, amely magától értetődő, végleges, megváltoztathatatlan, magyarul csak így mondható. Hogy miben áll Gyöngyösi nagysága, akkor érezzük legjobban, ha utána közvetlenül Arany Jánost olvassuk és csodálkozva eszmélünk rá, hogy Arany verse sokszor úgy hangzik, mintha Gyöngyösi írta volna. Mert Gyöngyösi volt az első, aki felfedezte azt a sajátos, magyar szépséget, ami később Arany Jánosban beteljesedett.

Kiadások. Szövegkritikai: Badics Ferenc, RMKT. Két kötet, 1914—21. (A harmadik kötete még nem jelent meg.) Csalárd Cupido, kiadta Rupp Kornél, RMK., 1898. A Murányi Venus számos modern kiadása az 1796-os Dugonics-féle kiadás megrontott szövegén alapul.

Irodalom. Arany János: Gyöngyösi István, össz. mun. V. kötet. Badics Ferenc: Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei. 1921. Horváth János: Barokk ízlés irodalmunkban, Napkelet, 1924. Nagy László: Gyöngyösi és a barokk, 1929. Waldapfel Imre: Gyöngyösi tanulmányok, 1932.

5. *A NÉPIVÉ LETT FŐURI IRODALOM.*

a) *A kéziratos daloskönyvek.*

A XIX. század irodalmi felfogása, Herderen és a romantikán nőve fel, a „népiesség" kultuszában élt. A „nép"-költészet a XIX. században nem pusztán társadalmi hovátartozást jelentett, minthogy csak a század végén fejlődött ki a társadalmi jelenségek pontos és tárgyilagos vizsgálatára szolgáló érzék. „Népies" alatt nemcsak olyan költészetet értettek, amelyet a nép hoz létre, hanem általában olyan költészetet is, amely úgy keletkezett, ahogy állítólag a népi termékek szoktak: spontánul, ihletetten, természetesen. Herder úttörő népdal-gyüjteményébe még ismert „műköltők", úri költők verseit is felvette, ha olyan jóknak találta őket, mintha a nép írta volna. Általában az ízlés volt a döntő; azokat a régi költőket, akiket a romantikus kor nagyoknak tartott, mind népköltőknek nyilvánították, így Homerost, Shakespearet és az ál-Ossziánt.

Nincs még egy fogalom, amellyel annyi visszaélés történt volna, mint a népiesség fogalmával. Különösen minálunk, ahol, később megmagyarázandó társadalmi és világhelyzeti okoknál fogva, a népköltészet egyértelmű lett a nemzeti költészettel. A népi fogalmát kiterjesztették számtalan olyan irodalmi jelenségre, amelyben vérvizsgálattal sem lehetne semmiféle népi eredetet kimutatni, a magyar irodalom fejlődésvonalát eltorzították, hogy népi gyökereit igazolják és hamis értékmérőt vezettek be, amikor a „népiességet", ezt a szociológiai fogalmat, esztétikai értékké kiáltották ki.

Az igazi népi művészetre vonatkozólag az újabb német ethnográfia és irodalomtudomány, így nevezetesen John Meier és Hans Naumann egészen új fényt derítettek. Eszerint az újabb álláspont szerint az ú. n. népi művészetben két teljesen különböző réteget kell egymástól elválasztani. Az első réteg a „primitive Gemeinschaftskunst", a primitív közösség művészete. Ez a művészet valóban magán hordja azokat a lényegjegyeket, amelyekkel Herder és követői a népi művészetet ellátták: anonym, mert egy egész emberi közösség kollektív alkotása, spontán, mert abból a korból fakad, amikor a civilizált életformák még nem teremtették meg az értelmi gátlásokat, és vallásos, mágikus jellege által ez a művészet valóban érintkezésben van még a léleknek olyan rétegeivel, amc-

lyekhez későbbi kultúrákban már csak az álom és a neurózis találja meg az utat. Ilyen például napjainkban az afrikai négerek művészete. (Az amerikai négerek jazzes vallásossága már nem ide tartozik.) Ez valóban népi művészet, amilyent a romantika keresett — de ennek a művészetnek kiterjedése és művészi jelentősége hasonlíthatatlanul csekélyebb, mint a mult században gondolták.

A magyar népnek is volt bizonyára ilyen primitív közösségi művészete, hiszen minden népnek van egy bizonyos történelmi pillanatban. Ez az ősi költészet valami lappangó módon bizonyára nyomot hagyott a magyar verselésen és bizonyára tovább él a nemzeti közösség öntudatlan állásfoglalásaiban. De a primitív magyarság közösségi művészetének épúgy nem maradt kimutatható emléke, mint az ősvallásnak sem, aminthogy a kettő a legszorosabban összefügg egymással. Ugyanazok a civilizatorikus erők, melyek nyom nélkül elsöpörték a magyar ősvallást, elsöpörték a magyar ősköltészetet is és megajándékozták a nemzetet egy új, nagyobb vallással és egy új, nagyobb, európai költészettel.

Van azonban egy másik értelemben vett népművészet. Az a művészet, amelyet a nép, mint szigorúan szociológiai értelemben vett fogalom, mint társadalmi osztály, hoz létre, tehát, ami a parasztság produktuma. Ebbe a kategóriába tartozik a magyar népdal. Ez a fajta népművészet nem a primitív közösség korából való, hanem későbbi civilizált időből, amikor paraszt és nem-paraszt már élesen elkülönült egymástól.

Ez a fajta népiesség irodalmunknak valóban gazdag ágát alkotja, kétségtelenül bővelkedik esztétikai értékben és a XIX. század folyamán az egész nemzeti irodalomnak hatalmas inspirátora volt. De ez a fajta népiesség nem a népben gyökerezik.

Az újabb kutatás egyre inkább világossá teszi, hogy a parasztság teremtő ereje szűkös határok közé van szorítva. A művészi fantázia az élet feleslegének a lecsapódása: a művészt átálmodozott tétlen órák, teljesülhetetlen furcsa vágyak, céltalanság és reménytelenség termik ki a praktikus célokért őrlődő sokaságból. A parasztság, erős munkarendjével és egészséges életével, kevéssé alkalmas arra, hogy művészeket termeljen. „A nyár nem álmodik." Hogy keletkezik tehát a népi művészet?

A parasztság a művészetet felülről kapja. A paraszti művészet „gesunkenes Kulturgut", alásüllyedt kulturális kincs, amint Hans Naumann kifejezte. A parasztság idővel átveszi a felsőbb osztályok immár elavult ruha- és hajviseletdivatját, udvariassági formáit, iparművészeti motívumait és irodalmi stílusát. A paraszt ma olyan bajuszt hord, mint azelőtt a nagyurak és ami egykor az erdélyi fejedelmek címe volt: Kegyelmed, ma jellegzetesen paraszti forma, színpadi parasztjaink kedvelt szavajárása.

A fejlődés útja tehát fordított, mint a XIX. század gondolta. Akkoriban úgy képzelték, hogy minden művészet gyökere a nép, és a néptől emelkedik fel, egyre halványodva, vitalitásából veszítve, a magasabb rétegekbe. Ma úgy látjuk, hogy minden művészet felülről indul ki, a szellemet hordozó társadalmi osztályokból és lassan száll alá, halványodva, szellemi intenzitását elvesztve, a néphez.

A nép azután bizonyos fokig átalakítja a hozzá alászálló kulturális értéket, leegyszerűsíti, a maga életformájához alkalmazza és így megőrzi meglepően hosszú ideig. A magyar parasztbútorok és ruhák még mindig őrzik, leegyszerűsített formában, a XVIII. századi későbarok és rokokó ízlés motívumait.

A magyar népköltészet is, mint a magyar népi iparművészet, alásüllyedt kulturális termék.

Elég, ha felületesen átlapozunk egy népköltési gyüjteményt: tételünket igazolva érezzük, amikor látjuk, hogy a népi dalokban hogyan csendülnek fel Csokonai és Petőfi sorai. Ha bebizonyítani még nem is lehet, mégis határozottan mondható, hogy népies költészetünknek nagyon sok mozzanata Balassában és rajta keresztül az európai humanista-udvari költészetben gyökerezik.

A XVII. és XVIII. századból fennmaradt kéziratos daloskönyvek, népi költészetünknek ezek a legrégibb emlékei a költészetet éppen az alászállás folyamatában mutatják be.

Ezek a daloskönyvek (legnevezetesebbek a Vásárhelyi daloskönyv, a Szencsey-kódex és a Mátray-kódex) társadalmi szempontból is a középúton állnak arisztokrácia és nép között. Az összeírók, amennyire ismerjük őket, tanítómesterek, kamarai tisztviselők, talán egyházi férfiak és jegyzők voltak, szóval szegényebb intellektuelek. A könyvek köznemesi családok számára készültek és mint családi hagyaték őriztették a századokon át. A versek annyiban még a főúri költészet-

hez tartoznak, hogy igen soknak ismerjük a főúri szerzőjét, Balasssát, Gyöngyösit vagy valamelyik követőjét, és nagyrészük teljesen a Balassa-Gyöngyösi-vonal szellemében íródott. Másfelől azonban már népies ez a költészet. A szelekciót a kollektív ízlés végezte el: ugyanazokat a verseket találjuk meg az ország legtávolabbi végein keletkezett gyüjteményekben. A kollektívum teljesen birtokába vette már az individuális verseket: egyik verskötet sem nevezi meg a vers szerzőjét, ebbe a társadalmi rétegbe még nem jutott le a szerzői tulajdon humanista gondolata, a vers még közkincs, megmaradt a középkori anonymitás fokozatán. És az összeírók úgy bánnak a verssel, mint közkinccsel, megváltoztatják, rövidítik, tágítják, minden kódex más és más variánsát tartalmazza ugyanannak a versnek. Balassa ezekben a gyüjteményekben már a „nép ajkán van" és a népi metamorfózis már kezdetét vette.

A mai olvasóból ezek a daloskönyvek különös összetett benyomást váltanak ki. Bizarr egymásmellettiségben és összeolvadásban találja itt a barok cifraságot és a későbbi népköltészet petőfis egyszerűségét. Egyfelől merész és ostoba mithológiai képek, másfelől a klasszikus, XIX. századi népdalok közvetlensége. És néha barok képpompa és a népnyelv asszociatív képes kifejezésmódja rendkívül szerencsés fázisban találkoznak egymással:

Szádnak hallgatása hangos, mint trombita,
Ajakid nyílása, mint punkösti rózsa,
Annak kacagása, mint hajnal csillaga,
És annak ő csókja, mint lépesméz jova.

(Vásárhelyi daloskönyv.)

Nem tudni, barok hasonlatok ezek, vagy népi asszociációk? Vagy talán a népköltészet szabad, meglepő asszociációiban a barok ízlés hasonlatkultusza él tovább? Találunk strófákat, amelyekben a legmagasabb humanisztikus líra, az olasz-francia újplatonizmus eszmevilága jelenik meg népi nyelven, éppen váratlanságánál fogva nagyon hatásos formában:

Azhol te jársz, az nap megáll,
Páva módon minden csudál,
Minden ember téged kíván,
Soha téged nem bánt halál.

(Mátray-kódex.

A kéziratos daloskönyvek nemcsak a főúri költészet alászállását mutatják be. A siratódalokban és a házasság dícséretére készült versezetekben a XVI. századi protestáns egyházi irodalom népi alászállása látható, a történelmi tárgyú, többnyire valami nevezetes ember szájába adott versekben pedig a XVI. századi históriás énekek elnépiesedése — ezek a versek talán a népballadák előfutárjai.

Van azonkívül egy külön csoportja a verseknek, amelyet nem lehet alászállási terméknek felfogni. Ezek a gúnyolódó, „kiéneklő" költemények, amelyek elsősorban mint esküvőkön dalolt „lakodalmas gajdok" maradtak fenn. Ez a szokás : rigmusok mondása, mindmáig fennmaradt falusi lakodalmakon és bizonyos más ünnepélyes alkalmakkor. Valószínűleg diákok énekelték ezeket, hogy megszolgálják a lakomát. Kéziratos daloskönyveink összeírói, úgy látszik, meg akarták örökíteni a legsikerültebbeket.

A mai olvasót a lakodalmas gajdoknak a messzemenő, dadaista értelmetlensége lepi meg legjobban. A mai halandzsázás mélységesen elszégyelheti magát a XVII. századi mellett :

Nincs tanácsa, noha ő nagy agyú,
De mégis szól nyelve, mint az álgyú,
Azt tudja : ökör-ikra, rák-fadgyú,
Az vén asszony csak süsd ki pattantyú,
Fehér madár hattyú, zab-gyerek az fattyú,
Ej-ej nyalka legényt illet a sarkantyú.
(Szencsey-kódex.)

Úgy látszik, a hallgatag, nehézbeszédű magyar azt élvezte, hogy milyen fürgén pereg a nyelve az énekmondónak, a szavak áradatát kedvelte és minél értelmetlenebb volt, annál áradatszerűbben hatott rá. Vagy talán már akkor is vigasztalást nyujtott az élet zsarnoki rendje ellen az értelmetlenség nagy lázadása, a jelentésnélküli mondatok részegítő nihilizmusa ? Annyi kétségtelen, hogy a dadaista gajdok szerzői büszkék voltak versük értelmetlenségére :

Jaj de bolond ének, pajtás, se füle se farka,
Száz esztendős kanverébnek, száz esztendős kanverébnek,
Hátul van a farka.

Kiadások : Thaly Kálmán : Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok, két köt., Pest, 1864. U. ő.: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kori irodalomtörténetéhez, két köt., Pest, 1872. Szilády Áron kiadásai a RMKT-ban. Vásárhelyi daloskönyv, kiadta Ferenczi Zoltán, RM K., 1899.

Irodalom. H. Naumann : Grundriss der Volkskunde. Szabolcsi Bence : A XVII. század magyar főúri zenéje, B. Sz., 1928.

b) *A kuruc költészet.*

A kéziratos daloskönyvek őrizték meg számunkra azokat a költői műveket, melyekben a XVII. század végének és a XVIII. század elejének nagy társadalmi és politikai forrongása, a Rákóczi-felkelés belső története lecsapódott. Dózsa György szörnyű halála óta ez volt az első történelmi pillanat, amikor a magyarság a szó legtágabb értelmében, — tehát nemcsak a nemesség, hanem a nép is, — szót kért sorsának irányításában. Rákóczi piros selyemzászlóit, „Cum Deo pro patria et libertate", először jobbágyok tűzték ki és Rákóczi volt az első, aki patria alatt a jobbágyok patriáját is értette és libertas alatt a jobbágyok libertasát is. A történelmi pillanat azután elmúlt és a jobbágy újabb másfél századig várhatott hazára és szabadságra.

A kuruckor költészete a protestáns egyházi költészet folytatása, formailag meggazdagodva a főúri barokk és a históriás epika elemeivel. Az alaphang a XVI. század zsoltáros panasza, a nyujtott végtelen melódia, megszólalnak a protestáns gályarabok és tulajdonképpen az egész kuruc költészet gályarabok siralmas éneke.

A régi kuruc-költészetet a XIX. század második felében vetette újra felszínre az új kuruc szellem, az elnyomás korának aktív Habsburg-gyűlölete. Felfedezője, kiadója és apostola Thaly Kálmán volt, a Rákóczi-kor történetének legnagyobb kutatója. A balladák és dalok, amelyeket ő a „nép ajkáról" jegyzett le, búsongó zenéjükkel csakhamar oly népszerűek lettek, mint Petőfin kívül semmi más költői alkotás, iskolát alapítottak, többen utánozták hangjukat és ez a hangulat a XIX. század második felének egyik legjellemzőbb motívuma.

Mikor Thaly Kálmán meghalt, félénken, de határozottan előállt két irodalomtörténész, Riedl Frigyes és Tolnai Vilmos, és egymástól függetlenül bebizonyították, hogy a legszebb, a legnépszerűbb kuruc költemények nem a XVIII. századból valók, hanem maga Thaly Kálmán költötte őket. Egy ideig még folyt a vita pro és contra, de azután bizonyossá vált, hogy az irodalmi misztifikációnak olyan szép esetével állunk szemben, mint amilyen Macpherson Osszián-hamisítása volt.

Az aktákat még nincsenek lezárva. Sok költeményről kimutatták Thaly Kálmán szerzőségét, de nem bizonyos, hogy a többit nem Thaly Kálmán írta. Az eddigi kutatások alapján

azt lehet mondani, hogy az egyes versek szerzőségét esztétikai alapon kell eldönteni: a szép, kerek kompozíciójú, színes és feltűnően régies verseket Thaly Kálmán írta, a terjengős, egyhangú és nem különösen régies ízű versek eredetiek. Kivételt alkotnak a gyönyörű és kétségkívül eredeti bujdosó-énekek (Mit búsulsz kenyeres, Egy bujdosó szegénylegény stb.). A magyar józan keserűsége, szomorú és büszke fél-mosolya nyomorúságai fölött és reményen túli reménykedése, a „bujdosó" örök-magyar vonásai végérvényes formát öltenek ezekben.

De Thaly Kálmánt nem lehet olyan egyszerűen elítélni, mint a gyáva, határozatlan és haszonleső Macphersont. Erkölcsi szempontból sem lehet elítélni magatartását. Thalynak semmi egyéni előnye nem származott abból, hogy verseit nem saját neve alatt adta ki, ellenkezőleg: van valami mélyen alázatos, középkorias vonás abban, ahogy a személyes dicsőségről lemond, hogy géniusza legjava alkotásaival is imádott történelmi ideáljának, Rákóczinak a dicsőségét szolgálja. Különben is,.a fanatikus tudósok igazság-felfogása más, talán magasabbrendű, mint a hétköznapi emberé. Thaly úgy járt el, mint az a biológus, aki egész életén át meghamisította kísérleti békáit, hogy bebizonyítsa a szerzett tulajdonságok átöröklhetőségét. A tétel végső igazságához nem fért kétség szerinte és ehhez képest lényegtelen volt a bizonyítás részletigazsága vagy nem-igazsága. Rákóczi kora a magyarság fénykora volt, mondta Thaly — lényegtelen részletkérdés, hogy a kort kifejező versek egykorúak-e vagy kétszázötven évvel fiatalabbak.

És nem lehet elítélni Thaly kuruc verseit művészi szempontból sem. A maga korában mindenesetre az adta meg ezeknek a verseknek az átütő erejét, hogy hiteleseknek tartották őket és hogy szervesen bekapcsolódtak a Rákóczi-kultuszba — ez lehetett az egyik ok, amiért Thaly nem a saját nevén adta ki őket. De ma már, amikor a kuruc-lelkesedés rég véget ért, tárgyilagosan megállapíthatjuk, hogy a Thaly-versek, úgy ahogy vannak, minden történelmi ál-glória nélkül is kitűnőek. Egyik kortársának a költészete sem hat ma annyira frissen, mint az övé. Tömör, expresszív stílusában indul el az az újítás, ami Ady Endréhez vezet. Nem csoda, hogy Ady nagyon szerette ezeket a vele rokon verseket és maga is szívesen verselgetett kurucos, tehát Thalys modorban.

A legkülönösebb az, hogy még a történelmi igazság szem-

pontjából sem lehet Thalyt teljesen elítélni. Hiszen verseinek kuruc-volta nem légből kapott dolog: annyira át vannak szőve magukban nem jelentékeny, de a Thaly-féle változatban tökéletesen ható kuruckori motívumokkal, hogy mintegy a kuruc költészet florilegiumaként tekinthetők. És azonkívül olyanféle történelmi igazságuk van, mint a jó történelmi regénynek, amely sokkal több, egészebb, intuitíve megközelíthetőbb történelmi igazságot mond el a korról, mint az adathalmozó tudományos munkák tömege. Thaly verseiben csakugyan benne él Rákóczi kora: legalább is a mi számunkra sokkal tisztábban árad belőlük annak a kornak a lelke, mint az eredeti költeményekből. Ha Thaly versei nem is igazi kuruckori költemények, Thaly megírta azokat a verseket, amelyeket egy egykorú költőnek kellett volna megírnia, ha akadt volna abban az időben egy Thalyhoz hasonló arányú tehetség.

Kiadások. Thaly kiadásai, l. az előző fejezet végén. Azóta sok új kiadása, Magyar Remekírók, Remekírók Képes Könyvtára etc.

Irodalom. Riedl Frigyes: A kuruc balladák, IT., 1913. Tolnai Vilmos: Kuruckori irodalmunk szövegeiről, EPhK., 1913. Király György: A kuruc balladák hitelességének kérdése, BSz., 1915. Szerb Antal: A kuruckori költészet, Rákóczi Emlékkönyv, Budapest, 1935.

c) *A népballadák.*

Ebben az összefüggésben beszélünk az ú. n. népballadákról is, mert éppen a legszebbeknek az eredete valószínűleg a XVI. és XVII. századba nyúlik vissza.

A balladákat, amelyekről most szó lesz, részben régi kéziratos daloskönyvek őrizték meg. Legtöbb variánsukat a mult században jegyezték fel népköltészeti gyüjtőink, falusi énekmondók előadása alapján, legnagyobbrészt a Székelyföldön, kisebbrészt a Dunántúl és Felső-Magyarországon, tehát a török által nem dúlt részeken. Némelyik közülük még ma is eleven, amint Bartók és Kodály gyüjtése igazolta.

A népballadák magasan kiemelkednek a népköltészet többi emléke közül. Igézetük alól nem vonhatja ki magát az sem, aki egyébként semmiféle előre adott vonzódást sem érez a népi iránt. Ezeknek a balladáknak a hangulata csakugyan ősi, nem történelmi, hanem lélektani értelemben: azok a babonával, titkokkal és végső bölcsességgel teljes

rétegek találnak hangot bennük és visszhangot a hallgatóban, amelyeket a civilizáció eltemetett, amelyek egykor a primitív vallásokat és költészeteket éltették. Nem tudjuk, vajjon csakugyan vannak-e balladáinkban tartalmi vagy formai mozzanatok, amelyek a primitív közösségi költészetbe nyúlnak vissza — de kétségtelen, hogy az egész európai irodalomban alig akad alkotás, mely annyira tele lenne az ősiséggel, a primitív lélekformák megborzongató lehelletével, mint a mi balladáink. Nehéz megmondani, mi váltja ki ezt a borzongást, a tartalom-e vagy a forma, vagy talán a balladák töretlen, pogány halál-közelsége, a halálos atmoszféra jelenvalósága a balladák minden sorában. Nem a civilizált halál, a keresztényi, átmeneti, poklot és mennyországot megnyitó halál, hanem az ősi egyetlen halál, a lélek legfelsőbb realitása.

A ballada-műfaj eredete és története egyelőre rejtély. Csak azt tudjuk bizonyosan, hogy hogyan nem keletkezett: nem úgy, ahogy a mult század romantikus irodalomfelfogása elképzelte, nem a népkollektivitás misztikus mélyeiből szakadt ki, nem a tábortűz mellett rögtönözték közös ihlettel pásztorok, szénégetők, hadfiak és egyéb míthoszba vesző népi alakok. A ballada is egy költő tudatos egyéni alkotása.

A népballada is „lesüllyedt kultúrérték". Őse valószínűleg a lovagi tánc-ballada volt, tartalmát pedig a históriás énekekből merítette. Vándor énekmondók énekelték.

A népballadák csak az európai kultúrkör perifériáin maradtak életben: Skóciában a XVIII. századig, Skandináviában, különösen a világ útjából kieső Färöer-szigeteken, továbbá Erdély és a Balkán magas hegyei közt, egészen a XX. századig. A balladaköltészet újjászületett a XVII., XVIII. századi utcai énekesek által, akik versbe szedték és eldalolták a szenzációs gyilkosságokat és a Gondviselés nevezetesebb tetteit, balladáikat széles ívre (broadsheet) nyomva árusították.

Meglepő és máig megmagyarázhatatlan az a nagy tartalmi és formai hasonlatosság, amely a különböző országok balladáit összekapcsolja. Hogy a székely, szerb és román balladák hasonlítanak egymásra, azt megmagyarázza a kulturális kölcsönhatás, amely ezek között a népek között fennállt — de a székely és a skót balladák rokonsága rejtély.

Balladáink művészi értékét természetesen nem tárgyuk adja meg, hanem kifejezési formájuk, az a nehezen meghatározható balladai hang. A balladai hang is bizonyos fokig

közös egymástól távollevő népeknél. Székely és skót népballadák egyaránt kihagyásokkal, meglepő hirtelen fordulatokkal énekelnek. Éppen ezek az „ugrások" voltak azok, amelyek Herdert annak idején ekstázissal töltötték el, erre a kihagyásos szerkesztési módra építette a népművészetről szóló elméleteit.

A dalokat a nép általában úgy egyszerűsíti, hogy elveszi a színesebb kifejezések erejét, közelebb hozza a hétköznaphoz. A népdal általában világosabb, mint az az úri vers, amelyből keletkezett ; a ballada homályosabb. És éppen ez a balladai homály hozza magával azt a sejtelmességet, a másik, irracionális világnak megborzongató közelségét, kiismerhetetlen titkok híradását, ami a magyar balladákat oly feledhetetlenekké teszi.

De nemcsak a tömörítés adja a ballada varázsát. Nem is lehet rendszerbe foglalni azokat az egyszerűségükben utánozhatatlan eszközöket, mellyel a népballada az ősi dolgok borzongását kiváltja : Kádár Kata, Kőmíves Kelemen és megannyi mások.

A székely balladák értékfölényét a többi népi termékfölött talán az a társadalmi tény magyarázza meg, hogy létrehozójuk, a székely nép, nem volt nép abban az értelemben, mint az ország többi népi lakója : nem volt jobbágy. A szabad székely lelkisége másképen töri meg a beléhulló költészetet, mint a Dunántúl vagy az Alföld ; ennek a székely másképnek a kifejeződése a ballada.

Kiadások. A Kisfaludy-Társaság Magyar Népköltési Gyűjteménye, kül. a XI. és XII. kötet : Kriza János Vadrózsák c. gyűjteménye. (Eredeti kiadása Kolozsvár, 1863.) A nagyközönség számára készült kiadások közül legjobbak ! Gragger Róbert : Magyar Népballadák, Budapest, 1927. Székely Népballadák, kiadta Buday György és Ortutay Gyula, Budapest, 1935.

Irodalom. Gragger és Ortutay id. művének bevezetése és jegyzetei.

6. *ERDÉLYI FŐURAK.*

a) *Erdély önmagába tekint.*

Az erdélyi arisztokrácia szellemi kibontakozása akkor indul meg igazában, amikor Erdély állami önállósága utolsó veszendő pillanatait éli, majd amikor Erdély mint állam megszűnik. Az irodalom bomlási termék, a pusztulás virága ; társadalmi osztályok akkor találják meg irodalmi önkifeje-

zésüket, amikor a hatalom kezd kicsúszni a kezükből. Az a csodálatos energia, melyet az előző korszakban az erdélyi főurak ingatag állami létük fenntartására, politikára és diplomáciára fordítottak, most feleslegessé válva, befelé fordul és szellemi energiává lesz. A tett helyét az elmélkedés foglalja el. Ebben a szellem-stádiumban születik meg az erdélyi memoár-irodalom.

Ugyanekkor válik tudatossá Erdély belső különvalósága. Az előbbi generációk számára az élet magától való feltétele volt Erdély önállósága — most erkölcsi posztulátum lesz belőle. Az előző korszakban Erdély volt — mostantól kezdve transszilvanizmus lesz.

Az öneszmélkedők sorát Kemény János nyitja meg, a szerencsétlen sorsú fejedelem (1607—1662). Tatár rabságban senyvedve írta művét (1657—58), felkészülve hazamenetelére és talán érezve, hogy tragédiája elébe indul. Az önéletrajzot sejtelmes, sorsteljes atmoszféra hatja át: a háborúban született gyermeknek már születése pillanata jósolja, hogy egész élete „nyomorúságos, háborúságos és nyughatatlanságos" lesz. Pénteken született és babonás rossz jelek kísérik egész életét, álomlátások, jóslatok, a fejedelemségre törő ember macbethes és wallensteines levegője. A könyv irodalmi előkészítése fejedelemségének, de ugyanakkor sokkal több is: megragadja Erdély sorshangulatát egy végzetes órán, amikor a kiválasztottak érezni kezdik, hogy a vég elközelgett.

Fogságban és szenvedésben írta műveit gróf Haller János is (1626—1697). Paysának már idézett előszavában ő az egyik első, leghatározottabb hangsúlyozója a magyar nyelv létjogosultságának az európai zenekarban. Mint mindennek, ami szabadság, autonómia, individualizmus, a nyelv ügyének is Erdély volt az előharcosa. Haller fogsága unalmában magyarra fordította a késő középkor legolvasottabb népkönyveit: Hármas História (1695) címén a trójai háború történetét, Nagy Sándor históriáját és a Gesta Romanorum nevű példázatgyüjteményt. Hármas Históriájával a magyar próza történetében körülbelül azt a szerepet játsza, amit Gyöngyösi a vers történetében: ő közvetíti át az arisztokratikus kultúra irodalmi vívmányait az alsóbb osztályok számára. A Hármas História számos XVIII. századi kiadáson át népkönyvvé és a folklore ihletőjévé lett.

Kortársa volt a magyar önéletrajzírás feledésbe merült nagymestere, gróf Bethlen Miklós (1642—1716). Kemény

János önéletrajza még a nagy nyilvánosságnak szól. Bethlen Miklósé az első magánjellegű önéletrajz. Állítólag utódai számára írja, de igazában önmagának, mint minden nagy önéletrajzíró. Kemény János, ha pózba vágta magát, az országnak tette, Bethlen Miklós, ha pózba vágta magát, gyönyörködött a tükörképében. Bethlen Miklós államférfi volt, a hanyatló Erdély legkiválóbb politikusa, aki átmentette az önálló Erdély legértékesebb tradícióját az új életformába, de igazi foglalkozása egész életén át az volt, hogy öntudatlanul készült az emlékirataira. Egész belső struktúrája azé az emberé, aki önéletrajzot fog írni. Mint államférfi talán Saint Simon-ra emlékeztet. Mintha politikai tevékenykedésének jelentéktelenebb dolgait is azért végezné olyan hatalmas buzgalommal, fontoskodással és lelkesedéssel, hogy majd idővel apró részekre bonthasson mindent, amit mondott és tett, és amit neki mondtak és tettek. Mint temperamentum Montaigne-nyel rokon: minden apróság hallatlan fontosságot nyer, ha egyszer az Én körzetébe kapcsolódik.

Az önéletrajzíró-típusú ember feltétlenül a szellem embere, sőt talán a szellemi ember legvégsőbb hajtása: az, akiben a szellem immár teljesen önmagáért van, többé nem akar kifelé hatni és érvényesülni, hanem az önmaga tükrözésében találja célját. Bethlen Miklós is szellemi ember. Apácai Csere leghívebb tanítványa, szenvedélyes olvasó, elveszettnek érzi az éveket, amelyekben nem tanult annyit, amennyit kellett volna, intellektuális zarándok, aki bebarangolja egész Európát, meglátogat mindenkit, akit meg kell látogatni, az angol királyt, Colbert-t és Turennet, hallgatja Puffendorfot és Camerariust és elsőnek jegyzi fel az angol nők fehér szépségét. Fúr-farag és építkezik, egyike az első erdélyi úri polihisztoroknak. Hogy önéletrajzot ír, nála teljesen intellektuális jelentőségű, nem politikai, mint Kemény Jánosnál, nem vallási, mint Rákóczi Ferencnél és Árva Bethlen Katánál, nem is művészi, mint Mikes Kelemennél. A magas irodalom példái vezetik arra, hogy megírja élete történetét: ő Szent Ágostont, Petrareát és a maga korában oly híres de Thout említi, de az ember nem tud szabadulni attól a filológiailag bebizonyíthatatlan gondolattól, hogy ismerte Montaignet és Cardanust.

Az önéletrajzíró ember legfőbb vonása az önszeretet. Az autobiografikus önszeretetnek két típusa van: az egyik típus, Szent Ágoston, Rousseau, szenvedélyes szerelemmel

szereti magát, szerelemmel, amely pillanatokra heves gyűlöletbe és önostorozásba csap át, ambivalens, mint minden szenvedély. A másik típus Goethe típusa: úgy szereti magát, gyengéden, csendesen, becézőn, mint anya a gyermekét. Ebbe a típusba tartozik Bethlen Miklós. A magyar történelemnek talán nincs még egy alakja, akiről annyi intimitást tudnánk, mint róla. Tudjuk, hogy mosakodásait milyen időközökben végezte, hogy milyen ételeket bírt el a szervezete, milyen betegségeken esett keresztül, és milyen ravasz spekuláció alapján gyógyította magát; nemi életét egy pszichoanalitikus esetkönyv tárgyilagos részletességével adja elő. Önéletrajzának különösen az eleje érdekes, a gyermekkora, mint általában minden jó életrajznak. A nagy emberek, mikor már nagy emberek, túlságosan hasonlítanak egymásra.

A későbbi önéletrajzírók nem érik el Bethlen Miklós emberi és olvasmányszerű érdekességét. Bethlen Miklós az önmaga megmutatásában elment a legvégső határig, ameddig százada és a következő század kifejezési eszközei engedték. Az erdélyi önéletírás utána területben, extenzitásban bővül, de nem intenzitásban.

Egy másik Bethlen, széki Teleki Józsefné gróf Bethlen Kata (1700—1759) a következő állomás. Árva Bethlen Kata, ahogy nevezte magát, hányattatásai, szenvedései között írta meg „Életének maga által való rövid Le-írását„. A mélyen vallásos, pietista szellemű arisztokrata nő önéletrajza nem magát akarja igazolni, hanem az isteni Gondviselést, mely ezer megpróbáltatás közt megőrizte az ő árva lelkét.

Árva Bethlen Kata is a született önéletrajzírók közé tartozik: megvan benne is Bethlen Miklós önszeretete, ami a pietista dekorációban meglepően hat. Bethlen Kata minden vallásossága ellenére nem volt a szív embere: csak Istent és önmagát szerette és kivont karddal őrködött lelki üdve felett. Első férjétől idegen maradt, mert az más vallású volt. Isten irgalmasságát kérte, hogy esztendőre vegye el vagy őt vagy férjét. Isten irgalmassága a férjet vette el.

Azok közé a lelkek közé tartozott, akiknek legfőbb büszkesége abban a sok rossz cselekedetben van, amit nem cselekedtek meg: mikor naplóját írni kezdi, rögtön eszébe jut, hogy ezzel az eszközzel még holta után is árthatna ellenségeinek, akiknek emlékét bemocskolhatná — de nem teszi, önkínzó gyönyörűséggel nem teszi.

Másfajta, megrendítőbb és kulturáltabb vallásosság inspirálta II. Rákóczi Ferenc latínnyelvű önéletrajzát (1716—1719). Ez a mű is a Gondviselés igazolása, mint Bethlen Kata könyve — de itt egy fejedelmi lélek, aki végső magányosságra jutva, már levetett magáról minden földi kicsinyességet, elmélkedik a nagyobbszerű, fejedelmi Gondviselésről.

A fejedelemből, amikor önéletrajzát írta, már kihervadtak azok az aktív tulajdonságok, melyek egy felkelés izzó középpontjává tették. Megmaradt az igazi egyéniségе, a sors által rákényszerített kifelé forduló attitűdök nélkül: zárkózott, csak önmagának és Istennek megnyilatkozó, mérhetetlenül szemérmes és mérhetetlenül érzékeny lélek, aki szent ágostoni módra évtizedeken át expiálja magábaszállással az apró botlásokat, amelyeket világibb fiatal korában elkövetett vagy elkövetni vélt.

Önéletrajzának ihletője és formaadó mintaképe Szent Ágoston Vallomásai. Mint a nagy Confessiók, az övéi sem én-formában, hanem te-formában játszódnak le: a főszereplő az isteni Jóság, aki végtelen kegyelmében mindent előre elrendezett az emberi lélek javára. Életének minden eseményét Istenre vonatkoztatja. Különös epika jön így létre, minden elbeszélő mondatot két-három meditatív, Istenre vonatkozó mondat követ: „Zavar fog el, Uram és elpirulok, midőn születésedet és annak körülményeit megfontolom és a magaméra gondolok. Te Isten, teremtőm nekem és a mindenségnek, istállóban születtél, én meg palotában; te ökör és szamár közt szegény pásztorok körében, én — a por és a féreg a te színed előtt — udvarjárók nagy csődületében stb".

A könyv varázsát éppen ez a stiláris paradoxon, ez a legyőzött nehézség adja meg. Rákóczinak sikerült egy eseménygazdag, aktív fejedelmi életet áttenni a szent ágostoni helybenjáró önvizsgálat nyelvére. Ilymódon válik a mű a XVII. század szellemének reprezentáns alkotásává. Szintézisre jut benne a század két legfőbb eszmei mozgatója: a Fejedelem ideája és a felújult, barok vallásosság központi mozzanata, az Isten akaratában, mint a legfőbb fejedelem akaratában való elomló, önmegsemmisítő belenyugvás.

Zrinyi eposza mellett ez a másik magyar alkotás, mely szellemtörténetileg a barok, vagy inkább a klasszicizmus legmagasabb szintjén áll. Éppen azért, mert ez az írás a fejedelmiség ritka, magaslati levegőjében nyílott ki, még sokkal kevésbbé alkalmas arra, hogy a mindennapok olvas-

mánya legyen, mint a Zrinyiász. Aki Rákóczi sokszínű életének szenzációiban akar részesülni, máshol könnyebben megtalálja azokat. Bár nagyon sok a rendkívül érdekes rész az önéletrajzban, mint pl. Rákóczi szökésének mesteri leírása, általában az is hozzátartozott Rákóczi előkelő és önmegtagadó lényéhez, hogy elkerülte az elbeszélés érdeklődést lekötő lehetőségeit. „Nem fogom itt elbeszélni", mondja ő maga, „azokat az érdekes dolgokat, amelyek élvezetesebbé szokták az elbeszélést tenni, ámbár nem voltam eseményeknek szűkiben ; mert nem a világ fiainak és az érdekesség hajhászóinak írok, hanem a te Gondviselésed imádóinak, hogy lássák és csodálják annak nagyszerűségét és megtanulják a benned való megnyugvást".

A tömegtől, az érdekesség hajhászóitól való tudatos elfordulása az írói öntudat szempontjából rendkívül fontos állomás. Ez az első felismerése annak az ekkortájt keletkező irodalomszociológiai ténynek, hogy kétféle irodalom lehetséges, élite- és közönség-irodalom.

Az erdélyi főúri irodalom képe nem volna teljes még két név említése nélkül : Cserei Mihály és Apor Péter.

Cserei Mihály (1667—1756) Históriája (1709-től) szintén önéletrajz. De az autobiografikus elem teljesen háttérbe szorul a históriai mögött és így jelentősége elsősorban a történetírás számára van. Szellemtörténeti fontossága, hogy az irodalomban ő az első határozott hirdetője a transszilvanizmus eszméjének.

Amit a többiek éreztek vagy gyakorlatilag előmozdítottak, az válik Csereiben elméletté és históriává : hogy Erdély más, mint Magyarország. Külön protestáns kultúrájával, külön individuálisabb sorsával a kis Erdély mozgékonyabb lehetőségeket hordott magában, amelyek semmivé lettek, amikor hozzákapcsolódott a nehezebben mozduló, tömegebb Magyarországhoz és Magyarország által a Habsburg birodalomhoz. Az Erdélyország Tündérország elképzelése, a szabad kis hegyi állam, harcos váraival, soknyelvű, sokszokású, egymást nevelő népével, romantikus atmoszférájával, melyben a magyar lélek annyi legjava szépségét teremte a termékeny nyugtalanság : elsüllyedt a rontó históriában, hogy megmaradjon, mint örökös sóvárgást fakasztó emlék.

Az egyéni önszemlélők sorát bezárjuk azzal az íróval, akiben a régi Erdély mint civilizációs egész, önszemléletét találta meg. Apor Péter báró (1676—1752) kézirata, a Meta-

morphosis Transsylvaniae, kedélyes reménytelenséggel próbálja megállítani a haladékony időt. Felidézi az elmúló Erdély szokásait, bőven, gyönyörködően és bánatosan. A könyv olyan ízes, mint egy flamand kép : mérhetetlen evések, ivások, elfelejtett gyönyörű táncok, ruhák, szokások, beszédmódok sohasem fárasztó múzeuma, mindaz, ami szép és „régi", visszahozhatatlan a régi korban, benne él. Ez az első tiltakozás a náj módi, a külföldről beáramló civilizáltabb, de gyökértelenebb formák ellen, a magyar kulturális konzervativizmusnak talán az első megnyilatkozása. Tulajdonképpen még nagyon kevés „náj módi" volt, ami ellen Apor Péter tiltakozhatott és tiltakozása még nem több kedves öregemberi zsémbelésnél. De mégis tőle vezet az út azokhoz, akik Kazinczyi életét megnehezítették és Ady profétikus dühét a fejükre vonták.

Kiadások. Bethlen Kata történetét és gróf Haller János írásait kivéve, valamennyi itt felsorolt mű kéziratban maradt ránk. *Modern kiadások.* Szalay László : Kemény János erdélyi fejedelem Önéletírása, Magyar Tört. Emlékek, I., Pest, 1856. Gróf Haller János : Hármas Istóriájának középső részét kiadta Katona Lajos : Gesta Romanorum, RMK., 1900. Szalay László : Gróf Bethlen Miklós Önéletírása, Magy. Tört. Eml., II., III., Pest, 1858—60. Széki Gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő Irásai és Levelezése, (Szádeczky Kardoss Lajos), Budapest, 1922 és 1924. II. Rákóczi Ferenc önéletrajza és Egy keresztény fejedelem áhításai című munkája, Budapest, 1876. (latinul). Magyarra fordította Domján Elek, II. Rákóczi Ferenc fejedelem Önéletrajza, Miskolc, 1903. Kazinczy Gábor : Nagyajtai Cserei Mihály Históriája, Pest, 1852. U. ő. : Altorjai báró Apor Péter munkái, Pest, 1863.

Irodalom. Pintér i. m. III. és IV. kötet. Máté Károly : A magyar önéletírás kezdetei, Minerva, 1926. Kemény Katalin, Erdélyi emlékírók, Erd. Múz., 1932. Szekfű Gyula : A száműzött Rákóczi, Budapest, 1913. Zolnai Béla : Magyar janzenisták, 1924—25. Németh László : Bethlen Miklós, Tanu, 1934. Zolnai Béla : II. Rákóczi Ferenc, mint író. Rákóczi-emlékkönyv, Bp. 1935.

b) *Mikes Kelemen.*

Az erdélyi önéletrajzírók alkotják a természetes előjátékot Mikes Kelemen Törökországi Leveleihez. Nem mintha Mikes ismerte volna ezeket a kéziratban forgó műveket, — de ők mintegy a faji előzményei a mikesi műnek, korábbi hajtások abból a talajból, ahonnan Mikes kisarjadt.

Mert Mikes összetett lényében és sokfelé hányatott életében az alapvető, a legfontosabb mégis az erdélyi származás. Mikes volt a legerdélyibb erdélyi, talán éppen azért, mert ha-

zája földjét egy hosszú életen át nem láthatta viszont, csak messziről, hegyek ormáról, a „köpönyegét". Mindig székelynek mondta magát, és nem magyarnak, fordításait székely nyelvre fordította; ha az erkölcsi posztulátumot érezte önmagában, akkor mindig a „nemes erdélyi vér" szólalt meg benne és mindhalálig az erdélyi asszonyokat vallotta legszebbeknek.

Benne teljesedik ki az erdélyi szellem önmaga felé forduló, magát tanulmányozó iránya, az individualista Erdély legfőbb irodalmi mondanivalója, és mély vallásosságnak meg széles humánumnak az a szintézise, ami szintén erdélyi hagyomány volt Dávid Ferenc óta.

Az erdélyi hagyományra azután rárakódott a francia nagykultúra emelete. Mikes*, mint a száműzött fejedelem udvartartásának szerény tagja, ott ül francia nagyurak előszobájában, francia nevelők oktatásában részesül, színházba jár, ünnepélyeket lát, Páris utcáin nyílt lélekkel barangol, mint utána annyi magyar, és fogékony székely esze magába szívja a Grand Siècle szelleméből azt, amire Erdély előkészítette. Azt és nem többet. A legmagasabb ormokig nem jutott el, Racine, Pascal és Larochefoucauld nem neki éltek és írtak. De megtanulja azt, ami a finomabb francia levegőben úszott, a század gáláns, précieux, udvari hangulatát, az Hôtel Rambouillet és Watteau szellemét átéli „székely nyelvre." Levélgyüjteményekből, minta-leveleskönyvekből, levél-formájú memoárokból és értekezésekből, a Spectatornak, az első

* Mikes Kelemen szül. 1690, Zágonban, Háromszék m. A kolozsvári jezsuitáknál nevelkedik. 1707 : apród II. Rákóczi Ferenc udvarában, 1711 : a fejedelemmel együtt távozik Magyarországról. 1712 : Lengyelországból Angliába mennek. 1713 : Franciaország. XIV. Lajos vendégei öt évig. 1717 : Törökországba mennek. 1720 : letelepednek Rodostóban, ahol hátralevő életét tölti. 1735 : a fejedelem halála. 1738—39 : A magyar határon várja, hogy a magyarok felkeljenek és Rákóczi József mellé álljanak. 1741 : a bujdosók Mária Teréziához folyamodnak amnesztiáért, de nem kapják meg. 1758 : a rodostói magyar kolónia básbúgja, főnöke lesz. (Már csak másodmagával van életben Rákóczi társai közül.) 1761 : meghal. 1786 : egyik kézirata felbukkan Bécsben.

Kiadások. A Törökországi Levelek első kiadását Kultsár István bocsátotta közre, Szombathely, 1794. Egyetlen kézirata az egri líceum könyvtárában. Legjobb kiadása Miklós Ferencé, Budapest, 1906. Mulatságos Napok c. novellagyüjtemény-fordítását kiadta Abafi Lajos, Budapest, 1879. Számos vallásos művet fordított; Charles Gobinet nyomán az Ifjak kalauzát, Benoit Van Haeften nyomán A kereszt királyi útjét sth. Ezek még kiadatlanok, a Nemzeti Múzeum kézirattárában.

angol folyóiratnak, „review"-nek, francia fordításából megtanulja az új írói attitűdöt, mely szakítva előző korok tudományos feszességével és humanista életidegenségével, „nyájassá" lett, szociális jelenséggé és az élet tényezőjévé.

Mikor azután a száműzetés a rodostói tétlen magányba dobja, az attitűd írott művekbe érik. Az élet nem nyujt semmi színt, semmi társas gyönyörűséget. Mikes szürke és háttérbe szorított ember a fejedelem előkelő és rátartó környezetében. A zárkózott Rákóczi nem engedi emberi közelségébe és ki tudja miért, miért nem, minden diplomáciai munkából ki van rekesztve. Közönséges kis udvari hivatalnok, a francia látogatók egyike sem említi, nem sejtik, hogy egy emberrel állnak szemben, aki nemzetük kultúráját először közvetíti át magyar nyelvre. Mikes sem említi őket, igaz, fontosabb dolgokat sem említ, mert álomvilágban él és kevés mondanivalója van közvetlen környezetéről. A szenvedélyes beszélgető egy fiktív irodalmi élet álmába menekül, teremt magának egy székely Párist, francia Erdélyországot, melyben a hazátlan új hazát talál.

Az álomkastély főszereplője egy asszonyalak. P. E. grófné Konstantinápolyban él, és Mikes édes nénje. A képzeletbeli grófnő, akinek Mikes egy életen át hűségesen írja el-nem-küldött leveleit, czekből a levelekből meglehetősen éles kontúrokkal áll előttünk: a précieux század igaz leánya, csodálatos beszélgető, leveleit Mikes mindegyre ki akarja adatni abban az álombeli irodalmi városban, amelynek a polgára. Érti a finom tréfát, a rejtett maliciát, szereti a pletykát, a bókot, a szójátékokat, a szellem könnyedségét és sorssal dacoló játékos iróniáját. P. E. Grófné több mint Múzsa, ő maga az új irodalom géniusza. A vele való levelezésben minden megvalósul, ami után Mikes vágyódott és aminek legkisebb részecskéjét sem nyujtotta az élet: gyengédség, megértő baráti atmoszféra, csendes jókedv, „nyájasság" és főkép az irodalmi életforma varázsa. Ez az irodalmi életforma a legfőbb újság Mikes művében.

Érdekes volna tudni, vajjon ez az irodalmi életforma, amely Mikes leveleiből árad, csakugyan minden realitás nélkül való volt-e. Volt-e Mikesnek publikuma? Felolvasta-e írásait a bujdosóknak, ha másnak nem, szerelmének, Kőszegi Zsuzsinak, aki később az öreg Bercsényi felesége lett? Vagy csak „az íróasztalának" dolgozott, vagyis inkább a tulipános levelesládának, ahová bezárta kéziratait? Vajjon tudott-e

róluk a bujdosók másik nagy írója, a magányos, megközelíthetetlen fejedelem? Mikes élete vége felé fordításait hazaküldi Erdélybe, ott élő rokonainak, levelei tele vannak annak az embernek a boldogságával, aki végre-valahára publikumhoz jutott. Ebből lehet következtetni, hogy a Törökországi Leveleknek, a régiség legtársasabb, leginkább publikumhoz szóló művének, sosem volt, Mikes életében, olvasója. Az amerikai költő képével élve, egy nyilat lőtt a levegőbe, mely csak századok mulva hozta haza a száműzött üzenetét.

Mikes Törökországi Leveleit nem egyenként írta, mint a leveleket szokás és nem abban az időben, amikorról keltezte őket — ez nyilvánvaló abból, hogy a bennük elmondott események keltezésében néha több évet is téved. Mikes előtt nem a valóságos levél alkalomszerű, irodalmon kívüli formája lebegett, hanem tudatában volt annak, hogy zárt irodalmi művet alkot, melynek pusztán külső megjelenési formája a levél. Leveleskönyve részben memoár levélformában, részben olyan enciklopédikus műfaj, amilyent a század annyira kedvelt, a mindent magába foglaló modern regény egyik őse.

Mert Mikes levelezésében minden elfér. A bujdosók életének leírása csak igen kis részét foglalja el a leveleknek. Vannak bennük, igen nagy számmal, anekdoták és kis históriák, Mikes széleskörű olvasottságának kedélyes lecsapódásai. Nem hiányoznak a moralizáló elmélkedések, nőnevelésről, nőkről általában (a francia klasszicizmus hozza a nők szellemi emancipációját, csekély olasz előzmények után), vannak benne nép- és tájrajzi leírások Törökországról, értekezés a selyemhernyó-tenyésztésről, szóval didaktikus részek bőven. Érdekes, hogy a törökországi leírások sem eredetiek, ezekben a részekben is merített francia nyelvű útleírásokból. Ez is mutatja, hogy Mikes ízig-vérig könyvember volt, személyes tapasztalataiban nem bízott, azok nem is érdekelték, a könyvben leírt Törökország valóságosabb volt számára az élt Törökországnál — kezdetben vala az irodalom . . .

A sokszínű levelek egységét Mikes világnézete adja meg, vagy talán inkább világérzése, az az édesen borongó claude lorraini háttér, amely közös minden história és valóság mögött. Ez a világérzés a XVII. század elomló odaadása, megnyugvása a Gondviselésben, az „Isten kezében vagyunk" érzés. Mikesre bizonyára hatott a janzenizmus, melynek Rákóczi Ferenc a híve volt és amely Szent Ágoston nyomán az előre-elrendelés tanát akarta összhangba hozni a katolikus

dogmával. De ha világiasabb lelkétől távol álltak is a theológiai finomságok, melyekben a fejedelem kedvét lelte, nem maradhatott érintetlen a kor általános rezignációjától, attól a nagy halál- és lemondás-atmoszférától, mely a század legmélyebbjeit ihlette, a quietizmus halottas békéje felé. „Kívántam kort, mely nem küzd semmiért", így jellemzi Madách Keplerje szájából ezeket a századokat.

A koradta hangulathoz hozzájárult Mikes és a bujdosók sorsa: céljatudatlan hánytvetettség annyi király országán keresztül, a hadbeli szerencse emelkedő és alázuhanó vonala, és azután eseménytelenül ott élni Rodostóban, minden emberi akaráson kívül, közvetlenül Isten kezében, és talán a török föld fátum-levegője is — mind egy érzést vált ki az érezni tudóból, az Isten akaratában való megnyugvást. Ez marad mindvégig Mikes eszmei mondanivalója. Ezerszer variálja levelei folyamán, és ezzel cseng ki a mindegyre melankolikusabb hangú gyüjtemény:

„Az első levelemet a midőn a nénémnek írtam, huszonhét esztendős voltam. Ebből kiveszek 17 esztendőt, a többit a haszontalan bujdosásban töltöttem. A haszontalant nem kellett volna mondanom, mert az Isten rendeléseiben nincsen haszontalanság, mert ő mindent a maga dicsőségire rendel. Arra kell tehát vigyáznunk, hogy mi is arra fordítsuk, és úgy minden irántunk való rendelése üdvességünkre válik. Ne kívánjunk tehát egyebet az Isten akaratjánál. Kérjük az üdvességes életet, a jó halált és az üdvességet. És azután megszűnünk a kéréstől, mind a bűntől, mind a bujdosástól, mind a telhetetlen kívánságtól. Amen."

Mikes leveleinek értékét, szépségét az adja meg, hogy az ember, aki a sorok mögül ránk néz, egyike a legvonzóbb, legszeretetreméltóbb magyar embereknek. Talán a nyájas stílus szuggerálja ezt . . . lehet, de a „stílus az ember". Mikesre, az emberre és stílusára vonatkozólag a legtalálóbbat Kultsár István mondta, első kiadója, aki ezt a címet adta a gyüjteménynek: „Törökországi levelek, melyekben a II. Rákóczi Ferenc fejedelemmel bujdosó magyarok történetei más egyéb emlékezetes dologgal együtt barátságosan előadatnak." Barátságos volt Mikes, a szó legmagasabb értelmében és ezért van annyi barátja, a síron túl is.

Nem volt vakmerő, kurucos lázadó Mikes és nem is volt az a dacos, kesernyés bujdosó, akinek a XIX. század függetlenségi pátosza beállította. Hűséges szolgája volt fejedelmé-

nek, de a Rákóczi-felkelés eszmei tartalma nem foglalkoztatta. Szívesen hazajött volna, ha jöhetett volna, és bizony a száműzetésben nagyon szánta, a maga csendes módján, hogy a dolgok úgy lettek, ahogy lettek. Mikor Rákóczi József, a bujdosók utolsó reménye, 1738-ban meghal, belőle is kitör végre a fojtott hangú keserűség: „Aki minket teremtett, annak legyen meg akaratja rajtunk. Ő minket például tett az egész nemzetünknek és boldogok azok, kik tanulni fognak rajtunk, kik az országgal együtt tartanak, kik füsthöz hasonló okból el nem hagyják nemzeteket és örökségeket. Adja Isten, hogy soha senki bennünket ne kövessen és irtózva halljon beszélni a mi hosszas bujdosásunkról".

Igy nem az eszmék dacos mártírja beszél, hanem a meggyötört, póz nélküli, szomorúságra hullott ember, az emberi ember. Ez a vox humana. És ez adja meg Leveleinek örökös varázsát.

Olyan ember volt, akinek lelkét választott olvasmányok, a vérébe, az álmaiba átmenő irodalmi életforma és a befelé terebélyesedő szenvedések megfinomították, megtisztították az ember-állat pusztító ösztöneitől. Szelíd volt Mikes, béketűrő, „barátságos", finom franciás mosolya nem takart rosszindulatot, csak megbocsátó megértését az emberi gyengéknek. Abból a legrokonszenvesebb emberfajtából való volt, mely a nagy Erasmussal jelenik meg a lélek történetében. Abból az emberfajtából, amely a szépséges XVIII. században méltósággal uralkodott a nyugati népek fölött, amely a XIX. század nagy emberbaráti reformjait létrehozta és az emberi életet egy pillanatra csaknem elviselhetővé tette, amíg vívmányait el nem söpörte a világháború és az utána következő gyilkos megtagadása az emberi eszmének.

Levelei a lélektörténet új fejezetét kezdik a magyar irodalomban: a zordonan vallásos és izzóan heroikus lelkek után ő vezeti be a humánum korát, mely Kazinczyban, Kölcseyben, Vörösmartyban a magyar irodalom legbüszkésegesebb korszakát fogja jelenteni. Balassa és Zrinyi művészi, kulturális nagyszerűsége után Mikes tette a civilizáció diadala. Az irodalmi irodalom inaugurálója ő, mely hivatva van — sokszor milyen reménytelen küzdelem! — Orpheusként az állati indulatokat megszelidíteni.

A lélektörténeti fordulóval kapcsolatban Mikes attitűdje fordulatot jelent az írói öntudat fejlődésében is. Amint már mondtuk, ő az első, aki felismeri az irodalom társadalmi jelentő-

ségét. Az első, aki úgy ír, mintha nem elszigetelt jelenség volna, hanem egy eleven irodalmi élet részese. Levelei nem egy magányos lélek megnyilatkozásai, mint Balassa vagy Zrinyi költészete, hanem állandóan a másikra, a másokra, a Te-fogalomra vonatkoztatva keletkeznek, válaszolgat nénje kérdéseire, nénjét értesíti, fiktív nénje, a Nyájas Olvasó szimboluma állandóan jelen van alkotásában, valahogy együtt alkot vele. Az írás nála már nem puszta kultúra, hanem civilizáció is.

Irónia, vagy talán magyar sors-szimbolika az, hogy éppen ez az első szociális alkotónk a legmagányosabb minden alkotónk között: kirekesztett, száműzött, olvasatlan író, aki egy álmodott környezetben játsza le a világfi-író kedves szerepét. Odahaza még egy évszázadig hallgat a humánum, a szépség, idegen telepesek nehéz munkával most teszik művelhetővé a török-taposta magyar földet — és Tomiban, Rodostóban, Isten háta mögött valaki álmában megteremti a magyar civilizációt. A magyar géniusz a legmostohább időben is, elátkozott idegen csillagok alatt, mégis, invitis nubibus, meg tudja teremni az egyetlen szép virágokat.

Irodalom. Király György: A Törökországi Levelek forrásaihoz, EPhK., 1909. Zolnai Béla: Mikes és a francia szellemi élet, u. o., 1921—22. U. ő.: Mikes Kelemen, Minerva, 1930.

7. *KÉSŐI BAROK ÉS ROKOKÓ.*

A kezdet és a vég találkoznak. A középkorban a szellem az Egyház monopóliuma volt és a XVIII. században, az egyházi kultúra utolsó századában, az irodalom újra az Egyház kezében van. A főúri kultúra nem hanyatlott alá. Hofmannsegg gróf, aki ebben az időben járt Magyarországon, oly magas civilizációt talált itt, hogy csak fájó szívvel tudott elszakadni tőle. Rámutat a magas civilizáció okára is: a magyar arisztokrácia rendkívüli gazdagságára. Csak egy olyan kis városban, mint Pécs, öt-hat fejedelmi gazdagságú család él.

De ez a főúri kultúra befogadó jellegű lett, amint az életforma megváltozott, amikor a nagybirtok nem jelentett többé harcos aktivitást, hanem a szerzett hatalomnak csendes megőrzését. A főúri líra hallgatott és ha nagynéha meg is szólalt, latinul és franciául beszélt. Latinul költött például az erdélyi gróf Lázár János (1703—72), kinek magyar nyelven

egy versregény formájába öltöztetett földrajzi tankölteménye maradt reánk.

Az új arisztokrácia szellemének legjellegzetesebb képviselője talán az a kiváló Teleki Sámuel gróf, aki roppant fáradsággal összegyüjtötte és sajtó alá rendezte Janus Pannonius szétszórt műveit (1784), nagyszerű emléket állítva osztálya neo-humanisztikus kultúrájának és termékenyen receptív beállítottságának.

Faludi Ferencet* jezsuita-volta ugyan az egyházi irodalomhoz csatolja, de mi mégis a főúri fejlődésvonalba illesztjük, mert főműve, a „Bölts és figyelmetes udvari ember" (1750—71), zárja le az Udvari Ember történetét a magyar irodalomban. Az Udvari Ember Balassával vonult be a magyar irodalomba, de csak legemberibb oldalán mutatkozott be, az udvari szerelemben. Teljesebbé vált az ideál Zrinyiben, aki magyarrá élte az udvari kultúra dekoratív és magasztos

* Faludi Ferenc szül. 1704, Németújváron, Vas m. 1720 : belép a Jézus-társaságba. 1735—40 : hitszónok Budán és más városokban. 1740—45 : magyar gyóntató Rómában a Szent Péter templomban. 1745 : nagyszombati egyetemi tanár. 1746 : a bécsi Theresianum aligazgatója. 1747 : a nagyszombati egyetemi nyomda igazgatója. 1750 : a kőszegi jezsuita rendház rektora. 1753 : a pozsonyi jezsuita rendház könyvtárosa és a gimnázium igazgatója. 1773 : a rendet feloszlatják, Faludi Rohoncon húzódik meg, mint a szegényház gondnoka. Meghal 1779-ben.

Művei. Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott nemes ember. Írta anglus nyelven Dorell József. Fordította olaszból Faludi Ferenc. Nagyszombat, 1748. Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott nemes asszony. Írta anglus nyelven Dorell József. Fordította olaszból Faludi Ferenc. Nagyszombat, 1748. Bölts és figyelmetes udvari ember. Írta spanyol nyelven Gracián Boldizsár. Fordította németből Faludi Ferenc. Nagyszombat és Pozsony, 1750—1771. Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott nemes úrfi. Írta anglus nyelven Dorell József. Fordította olaszból Faludi Ferenc. Nagyszombat, 1771. Szent ember vagyis szent életre vezérlő istenes oktatások, Pozsony, 1773. Bölts ember vagyis az erköltsös böltseségre vezérlő rövid oktatások, Pozsony, 1778. Faludi Ferenc költeményes maradványai. Révai Miklós kiadása. Két kötet. Győr, 1786—87. Téli éjtszakák, Révai Miklós kiadása, Pozsony, 1787.

Modern kiadások. Verseinek szövegkritikai kiadását összegyüjtötte Négyesy László, Olcsó kvt., 1900. Téli éjtszakák, Rupp Kornél kiadása, RMK., 1900.

Irodalom. Illyefalvi Vitéz Aladár : Faludi Ferenc élete és költészete, Budapest, 1894. Trostler József : Faludi és a német gáláns költészet, EPhK., 1923. Horváth János : A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig, Budapest, 1927. Harsányi István : Rokokó ízlés a magyar irodalomban, Sárospatak, 1930.

hős-elgondolását, Gyöngyösi pedig életével és költészetével példát adott az Udvari Ember békebeli, udvarbeli attitűdjére. Mikes Kelemen azután, az eszmék befelé fejlődő irányát követve, bemutatta az Udvari Embert belülről, introspekció útján, lojalitását, nyájasságát és keserveit. Faludi az utolsó állomás : az Udvari Ember elmélete.

Faludi Udvari Embere nem a Castiglione elfogulatlan, derűs, ellenállhatatlan olasz renaissance-embere : ő a zordon spanyol jezsuitát, Graciánt fordítja, akiben később Schopenhauer kedvét lelte. Tőle tanulja és tanítja, hogy az Udvari Ember legfőbb tulajdonsága a hallgatagság, titkait nem viszi a piacra, szándékaiba nem avat be senkit, személyiségének átütő erejét a titokzatosság hatalmával fokozza. Az Udvari Ember jogutódjának, az angol gentlemannek hallgatag önfegyelme veti itt előre árnyékát (angol volt az első, Bacon, aki a hallgatás, a disszimuláció politikai fontosságáról értekezett) de az angol gentleman kötelező érdektelensége nélkül. Az angol elhallgatja gondolatait, mert „nem szokták" elmondani a személyes dolgokat — Faludi „bölcs és figyelmetes udvari embere" hallgat, hogy megtévessze ellenfeleit ebben a füllel telt világban.

Faludi műveiben még egyszer teljes fegyverzetben felragyognak a barok emberideáljai : az Udvari Ember, a Szent Ember és a Bölcs Ember, hogy azután néhány évtized mulva átadják helyüket az egészen másfajta embernek : a Magyar Embernek, a Pallérozott Elménck és az Érzékeny Szívnek.

Faludi Ferenc, mint versíró, a rokokó-szellem könnyed grációját hozza haza Olaszországból és német olvasmányaiból. Kecses pásztorkodásaiban, fínom udvari hódoló verseiben, újritmusú Fortuna-elmélkedéseiben az importált játékos versforma természetes bájjal közeledik a népi formához. Ez a közeledés tudatos : Faludi jegyzőkönyvvel jár a világban, gyűjti a magyar nép ízes szólásmondásait, ami iránt a XVI. század óta elveszett az érzék. Ilymódon előkészíti a századvégi megújulás útját.

Báró Amadé László* immár teljesen a rokokó-stílus képviselője. Életével képet nyujt arról az új, udvari arisztokrá-

* Báró Amadé László szül. 1703, Pozsony megyében. A jezsuiták nevelték. 1729-ben feleségül vette báró Orczy Zsuzsánnát. Házasélctük rövid és szerencsétlen volt. 1735-ben mint huszárkapitány Olaszországban harcol. 1736 : újra megházasodik, feleségül vesz-

ciáról, mely a XVIII. században átvette a harcos ősök örökét. Ennek az arisztokráciának a székhelye az udvarközel Pozsony, egyetlen európai városunk akkor. A várak helyett a paloták lakosa. Mulatozásaiban, pompaszeretetében és szelídebb humanitású hangulatán a francia-bécsi udvari szellem hatása érződik. Végtelen családi birtokpereiben a nagybirtok újabb, kommerciálisabb, pénzszerűbb kialakulását látjuk az előző kor után, amikor a nagybirtok is valami heroikusabb dolog volt, a hatalom alapja és jelképe egyben.

Amadé a rokokó-szerelem költője a magyar irodalomban. A barok a szerelemben is lojális volt. A házasságok masszívak voltak, mint a templomok. Amadé, hogy úgy mondjuk, már több generáción át szerencsétlen házaséletet élt. Apja és anyja külön élnek és felváltva rabolják el egymás birtokait. Amadé azért nősül, hogy egy zordon apát kibékítsen a feleség vagyonának hírével. Élete futó és kalandos kicsi szerelmek láncolata, a szerelmi bánatot nem ismeri, csak a szerelmi bosszankodást. A rokokó ember sokkal frivolabb, semhogy fiatal lenne, viszont nem is öregszik meg. Amadénak késő öregkorából valók azok a verseknél sokkal mulatságosabb levelek, amelyeket „édes pitzinyem" megszólítással utolsó maitresse-éhez írt. „Én öreg napjaimra is nem sajnálom éretted a nyughatatlanságot", biztosítja, majd rezignáltan mondja: „Ha gondolod, hozd ell az anyádat is, hogyha nem, maradgyon otthon". A levelek bosszúsak és zsémbesek, az öreg fiatalember tehetetlen rosszkedvével: „Szomorkodom azonban, hogy azt hallom, hogy minden leveleimet mással közlötted és olvastattad és igen elhíresétettél az annyáddal edgyütt, kirüll többett nem írok, de szenvedem és kesergem". Olyan, mint egy XVIII. századi metszet: a pletykás Pitziny, „az annyáddal edgyütt" és szegény öreg költő, aki úgy látszik, joggal mondhatta magáról: „ollyan vagyok, mint az remete kuttya vagy a barátok szamara".

a gazdag Weltzl Mária Paulinát. 1742: ezredes lesz a Mária Terézia trónját védő nemesi felkelésben. 1744: tábornok lesz. 1746: felesége elhagyja. 1750: a pozsonyi magyar királyi udvari kamara tanácsosa. Öregkorában sokat betegeskedik és nagyon áhítatos. 1764-ben meghal.

Kiadások. Költeményeit először 1836-ban adták ki. Szövegkritikai kiadás: Négyesy László, Budapest, 1892.

Irodalom. Négyesy i. m., Vértesy Jenő: Adatok Amadé László életéhez, ItK., 1902. Kastner Jenő: Amadé gáláns versei, EPhK., 1922

A versei kevésbbé mulatságosak. Nincsen nehézkesebb téma, mint a könnyed szerelem, és Amadénak ez az egyetlen mondanivalója. Versei annyira egyformák, hogy a vastag kötet elolvasása után mint egyetlen egy vers maradnak meg az emlékezetben. Csak a ritmus játékossága hoz valami frisseséget. Néha ez a táncoló zeneiség talál olyan hangokat, amelyekre ma is rezonál az olvasó és későbbi ritmusokat hall ki belőlük:

Szívem csöngetője,
Lelkem pöngetője,
Kínomat megszánja,
Drága Mazolánnya.
Éltemnek födője,
Ágyom lepedője,
Karmazsin csizmája
Kedves bodzafája.

8. *A FŐÚRI FELVILÁGOSODÁS.*

Amint mondtuk, a magyar arisztokrácia kulturális színvonala nem hanyatlott le a XVIII. században, csak passzívabb lett. A XVIII. századi főúr, ha maga már nem is forgatja a tollat, lépést tart a nyugati művelődéssel, a barokkban megrekedő országban egyedül ő őrzi még az európai kapcsolatokat és közvetíti át nyugat szellemét Magyarország felé. A főurak nyugat felé fordulása ebben a korszakban oly erős, hogy kialakul az az arisztokrata-típus, melyet a következő század, mint külföldieskedőt ostoroz. Igen sokan közülök már nem is tudnak magyarul, vagy legalább is nem szívesen használják írásban, levelezésben a magyar nyelvet. Ennek az új arisztokráciának a nyelve a világnyelvvé vált, egyedül arisztokratikus nyelv, a francia. A népnyelv a kocsisoknak való — nemcsak nálunk, fejletlen kis nemzetnél, így gondolkozott Nagy Frigyes is, akinél többet senki sem tett a francia politikai fölény megtörésére.

Ma már nem tudunk olyan feltétlen elítéléssel tekinteni a hajdani külföldieskedő főurakra, mint a mult században, a nyelvcentralitás korában. Még azt is el tudjuk ismerni, hogy valaki érzületében jó magyar ember lehet, a nélkül, hogy magyar nyelven társalogna és levelezne. Hiszen ezek a XVIII. századi francia levelezések igen sokszor erős magyar érzést fejeznek ki, nem ritkák az olyan részletek, mint ami-

gróf Pálffy Károly kancellár ír Péczeli Józsefnek, amikor ez magyarra fordítja Voltaire Henriade-ját: „Vous faites bien voir, combien notre langue est riche, qu'elle ne le cede a aucun pour la force des expressions", „Notre langue", a mi nyelvünk dícséretét hirdették ekkép franciául a külföldies főurak.

A magyar irodalom sokat köszönhet ezeknek az ős külföldieskedőknek, mint kultúra-átközvetítőknek. Mikor Magyarország Mária Terézia boldog éveiben az extra Hungariam teljes szigetszerűségében élt, csak a főurak számára nyíltak távlatok nyugat és az új emberideál felé, amely Franciaországban és Angliában ekkor emeli fel fejét. A Felvilágosodás új eszméi csak a cenzúra által nem béklyózott arisztokrácián keresztül lopakodhattak be a Regnum Marianumba. Igy keletkezik az a paradox helyzet, hogy a főúri osztály első hívője és hirdetője azoknak az eszméknek, melyek teljességre érve, az arisztokrácia politikai és kulturális kiküszöbölésére vezetnek.

Mint minden szabadságmozgalomnak, a főúri felvilágosodásnak első nyomait is Erdélyben találjuk meg, ahol gróf Haller László 1755-ben lefordítva Fénelon Télemaque-ját, megindítja a francia fordítások és az állampolitikai elmélkedések sorát. Erdély kevésbbé függvén össze Béccsel, mint Magyarország, közvetlenebb kapcsolatban állt a francia kultúrával, ez bizonyos fokig erdélyi tradícióvá válhatott, hiszen Bod Péter valami olyasmit mond, nem elismerésképpen, hogy Erdélyben még a román csecsemő is franciául sír. Ennek a külön erdélyi franciaságnak a képviselői az irodalomkedvelő Teleki grófok, az a Teleki József, Bod Péter tanítványa (1738—1796), Bessenyei és a Felvilágosodás ellenfele, aki svájci református studiumainak eredményeképpen könyvvel támadta meg Voltaire-t és a deistákat: Essai sur la Foiblesse des Esprits-forts (Amsterdam, 1762) és megszerezte Rousseau elismerését és barátságát. A család egy másik tagja, Teleki Ádám, magyarra fordítja Corneille Cid-jét (1773).

De a Felvilágosodás eszméköre nagyobb erővel áramlik be a másik csoporton, a Habsburg-udvarban élő arisztokrácián keresztül. Mária Terézia ugyan halálos ellensége volt a Felvilágosodás eszmevilágának, a deizmusnak és az indifferentizmusnak, de legfőbb emberei valamennyien az új szellem táborából kerültek ki: Kaunitz, a kancellár, Van Swieten, az udvari orvos, a zsidó Sonnenfels, a „sajtófőnök" és udvari elméletkészítő. Ez a Terézia háta mögötti teréziánus levegő az, ahonnan a magyar vallási felvilágosodás elindul.

Ennek az atmoszférának legnevezetesebb, legérdekesebb képviselői gróf Sztáray Mihály és gróf Fekete János. Sztáray Mihály anyja révén félig francia volt, életformájában teljesen francia. Mikor Mária Antoinettet, mint a dauphin menyasszonyát Franciaországba kísérte, a hagyomány szerint valamelyik előkelő zárda fejedelemasszonya azt mondta, „ugyan Uram mitsoda nemzetből valók lehettek ti? mert lehetetlen, hogy a legszebbik Nemzet légyen a Magyar". Róla írta Baróti Szabó Dávid: „S kül tsinodra ha néz, versenghet frantzia, német. Szívedet és nevedet, győztes, ha nézi Magyar".

Fekete János gróf (1740—1803) Kazinczy jellemzése szerint félig francia volt, félig török. A török a gróf vallástalanságára és szabad erkölcseire vonatkozik. Voltaire egyik első és leglelkesebb híve volt Magyarországon. Buzgó levelezésben is állt a ferneyi patriarchával és sűrűn ostromolta francia költeményeivel. Voltaire lelkiismeretesen válaszolt távol hívének, a verseket átjavította és megdícsérte és újakat kért. Igaz, hogy Fekete a verseit mindig megtoldotta száz üveg tokaji borral.

Fekete egy kötetnyi francia verset és prózát hagyott hátra: Mes Rapsodies ou Recueil de differens Essais de vers & de prose (1781). Versei nagyon tehetségtelenek, de nagyon szabadszájúak. Prózai gondolattöredékeiben sok érdekeset találni, mint például az a rész, melyben merészen kijelenti, hogy Goethe mégis nagy költő; „malgré la calomnie est un génie original. La postérité lui rendra la justice qu'il mérite . . ." Vajjon tudta-e a nemes gróf, hogy mennyire igaza van?

Sztáray és Fekete csak kiragadott példák. Jellegzetes képviselői az egész igen elterjedt típusnak. A magyar arisztokrácia a század vége felé hatalmas átalakuláson megy keresztül. A voltairiánus szellem szinte kötelezővé válik az arisztokrácia köreiben. A Mária Terézia korában még csempészáruként importált francia könyveknek ők a legfőbb fogyasztói. Sportszerű szenvedélyességgel gyüjtik a tilos könyveket és megvetik a hatalmas főúri könyvtárak alapját. Gróf Csáky Istvánnak és feleségének, akinek Sztáray Mihállyal van franciás liaisonja, 5000 francia kötete van, Sztáraynak magának kb. ugyanannyi, a Héderváry-könyvtár 15.000 kötetéből hatezer kötet a francia felvilágosodás terméke. A helyzetet felismeri a konzervatív Gvadányi és panaszkodik, hogy a főurak azelőtt vallásos traktátusokat fordíttak,

most papgyalázó paszkvillusokat. Fekete is megállapítja aforizmái során: „Tout le monde aujourd'hui veut avoir de l'esprit. La noblesse se contentait autrefois d'être brave, & ancienne : Elle veut être éclairée á present".

A főurakat természetszerűleg kevésbbé vonzották a Felvilágosodás szociális és altruista mozzanatai, mint egyházellenes tendenciája. A voltairei gondolatvilág alapján megtámadhatták a másik kiváltságos osztályt, a főpapságot, és igazolást nyertek szabadabb vagy szabadosabb erkölcseik számára. A főurak sportszerű pamfletgyüjtésében és színházias istenkáromlásában elsősorban a frivolitás érezhető, az elkényeztetett, gondtalan, izgalmas szórakozás után vágyódó ember felületes lelkesedése az újszerűért. Frivolitás, hogy Fekete Voltairenek éppen a Pucellejét fordítja le, ezt a szégyenteljes művet, mely Jeanne d'Arcnak megszentelt emlékét gyalázza meg. Frivolitás, hogy a kalandor Trencket, a papfalót és forradalmárt Forgách Miklós gróf „menedzseli" Magyarországon, frivolitás, hogy gr. Batthyányi Aloyz voltairiánus felbuzdulásában a templomokat nyilvános házakká akarja átalakítani, népegészségügyi okokból. Saját osztályérdeküket mélységes fel nem ismerése az, hogy a főurak maguk segítenek a francia forradalom eszméit átadni az alsóbb osztályoknak : a Martinovics-összeesküvés egy tagja gróf, két tagja pedig mint grófi titkár, ura oldalán szívta magába az új levegőt. A szabadkőműves páholyokban, azokban a testületekben, ahol főúr és alsóbbrendű ember először érintkeztek egymással, mint egyenrangú „testvérek", az arisztokrácia egy egész generációt nevelt a demokratikus eszméknek. Csakhogy, ha történetfilozófiai távlatból nézzük, mindez hozzátartozott az arisztokrácia történelmi hivatásához.

Ismeretes, százszor idézett megállapítás, hogy a francia forradalom eszméit először a főurak beszélték meg szalonjaikban, mitsem törődve felszolgáló lakájaik jelenlétével, és azután a lakájok forradalmasították az országot uraik ellen. A francia arisztokrácia mélységes défaitizmusa a francia forradalom egyik legfontosabb tényezője. A forradalom állomásai nem következtek egymásra vas szükségszerűséggel — útját valószínűleg fel lehetett volna tartóztatni, elszántsággal, jó vitézi rezolúcióval. De a francia udvar és arisztokrácia minden ilyen pillanatot elmulasztott. Mintha valami homályos, öntudatlan szándék hajtotta volna az ancien régime világát saját végzete elé, mintha az a titokzatos hatalom, amely az örvény felé

vonja a szédülve letekintőt, egy egész társadalmi osztályt elfogott volna . . .

Az emberi lélekben két ellentétes erő vívja a harcát: az egyik felfelé visz, eszmei magaslatok, magasra tűzött világi célok, magasabb társadalmi és életformák felé. Ez az erő hatotta át és lendítette forradalomba a francia polgárt, akinek a helyzete egyáltalán nem volt olyan nyomorúságos a forradalom előtt, mint ahogy gondolják. A másik lefelé visz, a lélek mélységei, az enyészet nyugalma és az alsóbb emberi közösségek nyers természetíze felé. Ez a „vágy lefelé" hatotta át a francia arisztokráciát már egy-két évtizeddel az összeomlás előtt. Mária Antoinette akkor volt boldog, ha álarcban elvegyülhetett a párisi nép között és a férfiak úgy beszéltek vele, mint egy akárki szépasszonnyal; pásztornőnek öltözve éldegélt Trianon udvarán és a kis majorságokban a tó körül. Ez a kor a mésalliance-ok fénykora és a legkorszerűbb regény Manon Lescaut, a mésalliance megdicsőülése. Valami különös erotikus vonzódást érez az önmagától megcsömörlött felső osztály lefelé. Az elmék és a szívek nyitva állnak Rousseau számára, aki ezt a lefelé való vonzódást rendszerbe foglalja és ideális mázzal vonja be. És amikor a döntő óra elközelgett, az arisztokrácia lehajtott fejjel, régi gráciájával és ellenállás nélkül vonult a guillotine, az enyészet felé, hová valami belső démon mindegyre vonzotta. Egy nagyszabású öngyilkosság, melyet az arisztokrácia évezreden át tanult formafölénnyel, a Castiglione sprezzaturájával, „mesterséges elfogulatlansággal" hajt végre, beteljesítve történelmi osztályhivatását.

Fekete, Sztáray, Csáky, Forgách és a többiek példája azt látszik bizonyítani, hogy a mi arisztokráciánkban is volt valami a francia főurak lefelé való vágyából. A lefelé való vonzódás, melyet irodalmi rousseauizmusnak, vagy preromantikának lehet nevezni, általános volt és költői kifejezését éppen nem a szélsőséges szabadgondolkozóknál találta meg, hanem a békességes lovasgenerális Orczy Lőrinc bárónál,* akit úgy lehet tekinteni, mint a korbeli átlagarisztokrácia kifejezőjét.

* Báró Orczy Lőrinc szül. 1718, Tarnaőrsön, Heves m. 1741-től katonáskodik Mária Terézia hadjárataiban. 1767-ben Abaúj megye főispánja. 1784-ben lemond és visszavonul. Öregkorában az új magyar írók atyai jóbarátja. Meghal 1789-ben. *Művei.* Bessenyei György társasága, 1777. Költeményes holmi egy nagyságos elmétől, Pozsony, 1787. Két nagyságos elmének költeményes szüleményei. Pozsony, 1789. *Modern kiadás:* Zlinszky Aladár, Bp. 1893.

Orczy Lőrinc régies hangú költészetének tárgya a régimódi egyszerűség dícsérete. Első benyomásra olyan, mintha nem volna más, mint egy zsörtölődő konzervatív magyar úr, az Apor Péter vagy a másik lovasgenerális, Gvadányi fajtájából. De a közelebbi vizsgálat kideríti, hogy az ő konzervativizmusa nem olyan naív, mint a másik kettőé, nem is konzervativizmus, hanem preromantika. A régi vágású magyarosság maszkjában a legmodernebb francia áramlat rejtőzködik. A francia civilizációt Orczy Lőrinc nem mindíg és nem minden formában ítéli el. A nőket például arra buzdítja, hogy Párisból hozassák ruháikat és modorukba „vegyék bé Frantziák víg társalkodását". És éppen azok a versei, amelyek leginkább magyar földhöz kötöttek, amelyekben a parasztság sorsát dícséri, preromantikus francia költők visszhangjai.

És akkor megértjük: miért kíván Orczy megbújni a bugaci csárda festői piszkában, miért dícséri a parasztok sorsát, miért buzdítja Bessenyeit, hogy elhagyva ég és föld titkainak kutatását, építsen egy kis kunyhót magának, miért beszéli le az ifjút a városi lakásról. A lovasgenerális férfias alakja mögött feltűnik Rousseau nagy árnyéka és a század nagy vágya lefelé, vissza, a földhöz, a mélységekbe.

Később a lefelé való vágy homályos ösztöne az arisztokrácia legjobbjaiban szociális együttérzéssé, nemes és aktív részvétté szublimálódott. Uralkodóvá vált az a hang, amit Orczynak is sikerült megütnie egyszer, egy új arisztokratizmus előjátékaként, amikor az új vármegyeház (szimbolum, melyhez Ady is visszatér) ezekre a szavakra inspirálta: „jól tudom, hogy azon fehér mész, mely falait az ilyen alkotmányoknak ékesíti, az sokszor a paraszt és pór nemzeteknek könnyhullatásával vagyon készítve és néha vérrel is keverve; és ezért, ha ilyen szemmel nézem ezen jeles épületet, inkább szomorú, mint dícséretes látszatot mutathat".

Irodalom. Szekfű Gyula: Magyar Történet, VI. kötet. Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon, Budapest, 1924. Baranyai Zoltán: A francia nyelv és műveltség Magyarországon, XVIII. század, Budapest, 1920. Arany János: Orczy Lőrinc, Koszorú, 1863. (Össz. műv. V. k.)

III. NEMESI IRODALOM

1. *BEVEZETÉS.*

Politikai szempontból a magyar nemzet gerincét a mult századain át az ú. n. köznemesi osztály alkotta. Ez volt az a társadalmi réteg, amely mint „nemes magyar nemzet" maga volt a nemzettest, ennek az osztálynak a jogait és kötelességeit foglalta össze a magyar törvény, a Hármaskönyv, ez az osztály szolgáltatta nagyobbára azokat az egyéneket, akik a magyarság politikai és szellemi vezetőivé, főnemességgé lettek. A XVII. század pusztulásaiban azután a köznemesség ereje meggyengült; csak a nagybirtok tudott szembeszállni az idők viharával és a század szelleme, az udvari kultúra, művelődési téren is elsőséget biztosított az arisztokráciának. A XVIII. század folyamán, a kor politikai megbénultságában, az arisztokrácia és az egyház hegemóniája megmaradt. De a század utolsó negyedében megindul az a folyamat, amely a hatalmat fokozatosan kiragadja a főnemesség és az egyház kezéből és a köznemességet teszi uralkodóvá a nemzeti élet minden területén. A köznemesség előrenyomulása ebben az időben már nem pusztán politikai jellegű, mint első fénykorában, Werbőczy idejében volt. Az új mozgalom a szellem felől indul meg és ettől kezdve egy évszázadon át a magyar köznemesség szellemi alkata határozza meg a magyar szellemiség sorsát.

XIX. századi szellemtörténetünk szintétikus megértése tehát nagyobbára azon fordul meg, hogy mennyire sikerül megértenünk azokat a szükségszerűségeket, amelyek a magyar köznemes életformájából következtek. A probléma sokkal súlyosabb, mint azoknál a koroknál, ahol az egyház vagy a főnemesség volt a kultúra hordozója; mert egyházi és udvari kultúrához a külföldi történelem számos analógiát szolgáltat, de a köznemesi kultúra úgyszólván magában álló magyar jelenség.

A magyar köznemesség különös társadalmi és politikai helyzetét megvilágítja egy példa: a korforduló legfontosabb politikai eszméjének, a Természetjognak és a Társadalmi

Szerződésnek magyarországi története. Ez az elmélet az államok keletkezését úgy magyarázza meg, hogy a kezdetben szabad anarchiában élő emberek a ködös előidőkben szerződést kötöttek egymás támogatására, tehát saját elhatározásukból lemondtak ősi szabadságukról és egy állam kötelékébe léptek. Érdekeik előmozdítására uralkodót választottak maguk közül, kinek a többi ember a szerződés folytán engedelmeskedni tartozik. Az uralkodói hatalom tehát végeredményben a néptől származik. Kétoldalú szerződés kötelezi az uralkodót a közjóért való működésre és a népet az engedelmességre.

Ez a gondolat az antik világból ered, modern megfogalmazását Pufendorftól és Grotiustól nyerte a XVII. században, népszerűségét pedig Rousseau Contrat Socialjának köszönheti. Magyarországra két forráson át jöhetett: részint Rousseau közvetlen hatása alatt, részint már előbb, hivatalos úton, Martini bécsi egyetemi jogtanár előadásai alapján.

A Társadalmi Szerződés a magyar viszonyokra vonatkoztatva háromféle értelmezést nyerhetett. Az udvar, amely nem hiába tartotta tiszteletben Martini tanítását, a felvilágosult abszolutizmus jegyében értelmezte és értelmeztette: a társadalmi szerződés által a nép lemondott minden hatalomról és azt az uralkodóra ruházta, aki tetszés szerint élhet vele, amint a közjó érdekében szükségesnek látja. A másik oldalon Belnay, Hajnóczy és legfőképpen Martinovics a társadalmi szerződés nevében támadják a nemesi kiváltságokat, a rendi alkotmányt. A Társadalmi Szerződés csak népet és uralkodót ismer; a közbeeső réteg, a nemesség, későbbi gonoszkodások és hatalmaskodások révén létrejött természetellenes alakulat.

De az általános értelmezési mód és a számunkra döntő fontosságú az, ahogy a nemesség a maga számára formálja át a Társadalmi Szerződést. A II. József elleni dac-hadjáratban és II. Lipót országgyűlése alatt minden magyar nemes esküszik a Társadalmi Szerződésre, melynek értelmében a hatalom végső birtokosa a nép, és a nép a hatalmat el is veheti az uralkodótól, ha az nem teljesíti kötelességét. A nép pedig: Magyarországon a nemesség.

Ezt kell legfőkép meggondolnia annak, aki a magyar köznemesség strukturális törvényeivel akar foglalkozni. Magyarországon a nemesség egyúttal a nép is, a széles nemzettest.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy a magyar köznemesség kiváltságos osztály ugyan, de távolról sincs az előkelőségnek azon a fokán, mint a nyugati országok nemes embere. Egyrészt túlságosan sokan vannak ehhez, a XIX. század folyamán Magyarországon átlag minden huszadik ember nemes. Másrészt ennek a nagy nemesi tömegnek a vagyoni helyzete egyáltalán nem áll arányban kiváltságos voltával. Aki közülük igazán gazdag, felemelkedik az arisztokrácia sorába, hiszen a fő- és köznemes között nincsen olyan áthidalhatatlan qualitatív különbség, mint a nemes és nem nemes között, a különbség csak a vagyon és a hatalom quantitatív különbsége. A magyar köznemesség hatalmas százaléka teljesen szegény a XIX. század folyamán. Igen sok a kisbirtokos közöttük, a magyar birtokjog következtében a birtokok nagyon elaprózódnak. Sokan közülük beköltöztek a városokba ipart űzni és nagyon sokan, a XIX. század elején 125.000-en, földjüket elveszítve, a nagybirtokon élnek, mint földmívesek. Ezeknek a bocskoros nemeseknek az anyagi helyzete a jobbágyénál annyival jobb, hogy nem kell adót fizetniök, de általában rosszabb, mint a gazdasági cselédé, akinek szintén nem kell adót fizetnie. Ilymódon a köznemesség egy kiterjedt, sokrétű, összetett életformájú társadalmi osztály, amely az arisztokráciától a földnélküli szegényig minden társadalmi lehetőséget magába foglal.

Éppen ezért oly mindent megmagyarázó Szekfű Gyula megállapítása, hogy a köznemesség tulajdonképpen a magyar tiers état, a harmadik rend. Ha ezt meggondoljuk, megértjük, hogy lényegében a magyar fejlődés sem különbözik a nyugati demokratizálási folyamattól. Angliában és főkép Franciaországban az arisztokrácia kezéből a hatalmat a polgárság vette át; ennek az új elrendeződésnek a kifejezése a XIX. század irodalma, angol és francia romantika és realizmus. Magyarországon nem volt magyar polgárság, idegen polgárság is csak csekély számban. A dolgok természetes nehézkedését követve, a köznemesség töltötte be azt a szerepet, amit külföldön a polgárság, egészen a XX. századig, amíg a magyar polgári osztály nagykorúvá lett. A köznemesi osztály, sokrétűségében, anyagi magárautaltságában, az arisztokráciával és a jobbágysággal szemben való kettős politikai és társadalmi frontjában sokkal rokonabb a nyugati polgársággal, semmint a nyugati gentryvel, amely ott az arisztokrácia lefelé való szerves folytatása. Angliában a XIX. században a

vidéki nemesség bizonyos hűbéri viszonyban csoportosul a vidék nagybirtokosa köré, akivel az érdekei egyeznek. Magyarországon ugyanebben a században főnemes és köznemes elkeseredett harcban áll egymással, még Széchenyi, a legnyiltabb szívű mágnás is, a köznemességet egyízben unwissende rohe Bagage-nak nevezi és nagy nemzetmentő elgondolásait a köznemesség ellenszenve gátolja. A Hitelt faluhelyen a nemesség elégeti, mert a nemes adófizetését sürgeti és ugyancsak Széchenyi mondja fájdalmasan: „Ezen szó: Mágnás! a nemesség közt gyűlölet tárgya lőn és elég a legigazságtalanabb vádak ébresztésére".

Rokonhelyzete révén a magyar nemesség készséggel vesz át nyugatról olyan képződményeket, amelyek ott a polgárságban nyerték el létértelmüket. Átveszi a francia polgárvilág szabadságpátoszát és liberalizmusát, a német polgártól eltanulja azt az idealizmust, amely a nagy német gondolati rendszerek egyszerűsített, józanított, de tartós és a gyakorlati életben megvalósítható formája, — és sokat átvesz a német polgár bensőséges biedermeier hangulatvilágából.

És mégis a magyar nemes és kultúrája egészen más, mint a nyugati polgáré. Egyrészt áthidalhatatlan űr az a különbség, ami a földjéhez nőtt mezőgazda és a városban lakó kereskedő között van. A polgári léleknek mindazok a mozzanatai, amelyek a szorgalmas gyarapodással függenek össze, a magyartól idegenek maradnak, tehát eszmetörténetileg idegen marad pl. a fejlődés-gondolat, a nyugati szellemnek ez a központi eszméje. Vagy például a pontos értékmérésre törekvő irodalmi kritika, ami a pénzgazdálkodás irodalomtudományi következménye nyugaton. Ezzel szemben a magyar irodalmat a föld közelsége valami olyan ízzel hatja át, ami a nyugati ember számára exotikumként hat.

Másrészt — és ez a mi XIX. századunk alapvető és végzetes paralogizmusa — a magyar köznemes, szabadság- és egyenlőség-kultusza dacára, mégis kiváltságos osztály. A nemesi kultúra virágkorában adót nem fizet, a törvény előtt kiváltságos eljárásban részesül és egyedül birtokosa a politikai jogoknak. De ezeknél a gyakorlati kiváltságoknál százszor fontosabb maga az a tudat, hogy kiváltságos lény. Ez az a pont, ahol a magyar útja elválik a nyugattól és ahol eleven gyökerekkel kapcsolódik, vasúti sínek és távírópóznák között is, egy eleven középkorba.

Mert ha valaki polgárnak születik, az magában semmi; ha valaki gazdag polgárnak születik, az szerencse; de ha valaki annak a misztikus, megfoghatatlan illúzió-értéknek a birtokában születik, ami a nemesség: az isteni kegyelem, predesztináció. És egy más, nem polgári, nem pénzszerű, nem e világi értékrendszer örök jelenvalóságát hozza magával.

Ezt az értékkozmoszt fejezi ki az a más nyelvre le nem fordítható, gazdag tartalmú magyar szó: úr. A XIX. században nálunk a hajdani Szent Ember és a hajdani Udvari Ember helyét elfoglalja az új emberideál, az úri ember, vagy pontosabban, ahogy akkor mondták, magyar úr. Ez az a típus-ideál, melyben az egész ország eggyé lesz, ennek a megvalósítására törekszik az is, aki nem magyar és nem úr, a nemzetiségi, a polgár, és ha teheti, a jobbágyszülő gyermeke is. Ez az emberideál határozza meg a magyar XIX. század szellemi életét, bizonyos lényegéből folyó irányokba, melyeket épúgy apriorisztikusan meg lehet állapítani, mint az egyházi vagy a főúri kultúra lényegjegyeit. A XIX. század irodalma úri irodalom.

A magyar úriember-ideál nem teljesen magyar földből sarjadt. Kialakulásában sokat átvett a sok tekintetben rokon angol gentleman-ideálból és ez talán a legfontosabb nyugati kultúrhatás ebben az évszázadban, olyan, mint a humanizmus, vagy reformáció voltak a maguk idejében. Ezért megengedhető, ha az úri irodalom mibenlétének érzékeltetésére egy angol példát hozunk fel.

Képzeljük el, hogy az indiai angolok valami csoda folytán elszakadnak az anyaországtól, de hatalmi helyzetüket Indiában mégis megőrzik. (Ami nem volna teljesen lehetetlen.) Miféle kultúra, miféle irodalom fejlődnék ki ezek között az anglo-indiaiak között? Nyilván az egész szellemi életet meghatározná az a mód, ahogy az angol Indiában él, hogy megőrizze presztizsét a bennszülöttek előtt. Emberi gyengeségeit nem szabad elárulnia, nehogy leszálljon arról az emberfölötti magaslatról, ahová a bennszülött a szahibot helyezi. Félelmet nem ismer, kitűnő vadász és általában fizikai kiválóságokban elérhetetlen magaslaton áll a degenerált bennszülött fölött. Családi élete feddhetetlenül tiszta és nem él szerelmi életet a házasságon kívül, mert tudja, hogy ez az a pont, ahol a bennszülöttek gúnyolódása a legszívesebben kezdené ki. Rendkívül erős kasztfegyelem tartja össze, soha

bíráló megjegyzést fehér honfitársairól nem mond, amíg annak fehérvolta kifogástalan.

A magyar nemes helyzete jobbágyai között bizonyos mértékben hasonlít az anglo-indiaihoz. Őt is hatalmas kasztfegyelem fűzi össze a nemes magyarság többi tagjával és a XIX. századi irodalomban megtalálhatjuk azokat a mozzanatokat, amelyeket ez a kasztfegyelem diktál. A század magyar költészete zárkózott, kiegyensúlyozott, kerüli a szélsőséges érzelmeket. A szerelmi líra csak a tiszta, családalapító szerelmet ismeri. A heroikus mozzanatok, a fizikai erő és bátorság dícsérete nagyobb szerepet játszik benne, mint bármelyik nyugati nép irodalmában; a nemzeti legendának a hőse, Toldi Miklós, nagy ereje által válik ki embertársai közül. A szatirikus él, a kritika nem fordul a nemesség ellen, nem lesz önbirálattá, csak a szabadságharc után.

Jellemző vonása a nemesi irodalomnak az osztályfegyelem. A nemesi osztályérdek ellen még azok az írók sem vétenek, akik nem tagjai a kiváltságos osztálynak — az úri emberideál egyformán kötelező. A nyugati polgári irodalmakat, amelyek nem ismerik az osztályfegyelmet, éppen az jellemzi, hogy sokszor legkiválóbb íróik forradalmi ellentétben állnak a polgárosztállyal. Gondoljunk Byronra és Shelleyre, gondoljunk az épater le bourgeois jelszavára. A magyar író nem hagyja cserben az uralkodó osztályt, az úri fegyelem köti. A nagyok közül csak ketten lázadoznak az osztályfegyelem ellen: kisebb mértékben, értelmi úton Eötvös, az idegen kultúrán nevelt arisztokrata és nagyobb mértékben, lázadó vérmérsékletét követve, Petőfi, az idegenvérű alig-nemes.

Az emberideál, amely belső fegyelmet követel és az osztályöntudat, ámely kívülről fegyelmez, a nemesi irodalomnak klasszikus jelleget ad. Kezdettől fogva bizonyos egységesség dominálja ezt az irodalmat, közös élményeken és olvasmánykultúrán alapul. Egy ki nem mondott, nehezen megfogalmazható belső kódexhez alkalmazkodik minden alkotó, mélységesen komoly határérzéssel áll meg ki nem mondható dolgok előtt. Ez a klasszicizmus már a romantikában is megvan, sajátos magyar ízt adva neki, és teljességre érik a századközép nemzedékében, különösen a legfőbb magaslaton, Arany Jánosban, úgy, hogy Horváth János joggal nevezheti Arany János korát nemzeti klasszicizmusnak.

Irodalom. Szekfű Gyula: Három nemzedék, Budapest, 1919 Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke, Századok, 1924.

A) NEMES ÍRÓK, NEMES OLVASÓK KORA.

2. A FELÚJULÁS SZELLEMI OKAI: A FELVILÁGOSODÁS.

Irodalomtörténeteink felújulásnak nevezik a magyar szellemi életnek a XVIII. század utolsó negyedében megindúló korszakát. Amint a felújulás szó mutatja, nem kerül valami új a magyar életbe, hanem valami régtől meglevő újra erőre kap. A nemzeti öntudat kivirágozását, amint láttuk, a XVII. század végének fordulata és a XVIII. század lassú, földalatti munkája készítette elő; ezek a rejtve ható erők most törnek a felszínre ellenállhatatlanul. A magyar felújulás folyamata hasonló volt a műalkotás megszületéséhez, amely észrevétlenül készül az alkotó tudata alatt, amíg az alkotás nagy pillanatában hirtelen és látszólag egyszerre, ott születetten dobban ki a tudatba; vagy hasonlított a misztikus vallási élmény kegyelemszerű előtöréséhez, melyet a kor pietistái Durchbruch der Gnade néven neveztek.

A Felújulás időben egybeesik a köznemesi osztály élrejutásával, szorosan össze is függ vele, de túlzás volna a Felújulást csupán szociológiai okokból levezetni. Egy felfelé küzdő társadalmi osztály értékakarása mindenesetre nagy lendítőerőt adott a magyar felújulás ügyének — de maga a mozgalom sokkal szellemibb jellegű volt, semhogy ne lettek volna pusztán szellemi mozgató okai is. Ilyen volt elsősorban a Felvilágosodás eszmeköre.

Az előző fejezetekben láttuk, mit jelent a Felvilágosodás az autonómiára törekvő ember történetében és láttuk, hogyan helyezkedik el eszmevilága az egyházi és főúri kultúra keretein belül. Amikor II. József személyében egy „filozófus", a Felvilágosodás híve lépett a Habsburg-trónra, a Felvilágosodás egy csapásra meghódított minden fontos pozíciót, Ausztriában is, nálunk is.

A Felvilágosodás harsonás főattakja az egyházi Jerikó ellen irányult. A nagy harc legendaövezte hőse Voltaire volt, akiben teljességre érett a szkeptikus, rombolva bölcs, mélységesen részvételteljes, de csak a szellem, a kiművelt szó eszközeivel hadakozó humanista típusa, melyet Erasmus Rotterdamus testesített meg először. Voltaire tolla olyan hatalom volt a korabeli Európában, mint előtte senki íróemberé. Vele

kezdődik meg a társadalommozgató homme de lettres-ek sorozata, azoké, akik egy szellemes francia író szerint a Bourbonok hatalmának tulajdonképpeni örökösei lettek a XIX. században.

Az egyházellenes front első nagy diadala Magyarországot is erősen érintette: a jezsuita rend eltörlése Európa valamennyi országában. Az egyházi kultúra legfőbb erejét veszítette el a jezsuitákban, különösen minálunk, ahol két évszázadon át az ifjúságnak az egyházi eszmények jegyében való nevelése csaknem kizárólag a jezsuiták kezében volt. A gyermekkorukat élő piarista iskolák nem tudták a hiányt még pótolni. A magyar katolikus nyáj vezérek nélkül maradt, mint a mohácsi vész után és szíve nyitva állt a kívülről jövő ellenségnek.

A magyar felújulás első rajvonala, Bessenyei és a magyar testőrírók mind voltairiánusok és elgondolásukban a magyar szellem autonómiájáért való harc a legszorosabban összeforrott az Egyház elleni küzdelemmel. A magyar szellemért való harc is része annak a mithosznak, melyet a kor az önmaga kifejezésére alkotott: a világosság harcának a sötétség ellen. A sötétség legfőbb képviselője a mithosz szerint az Egyház.

Mikor II. József, Voltaire híve lép a trónra és a Mária Terézia alatti cenzúra teljesen átalakul, az egyházellenes propaganda bámulatos gyorsasággal árasztja el az országot. Röpiratok özöne, a meginduló magyar időszaki sajtó, mind a voltairiánus harsonákat visszhangozza, harcmodorban is a voltairei jól bevált módszereket használva fel, úgy, amint az osztrák felvilágosodott íróktól eltanulják.

Ekkor vonul be a magyar irodalomba is a Bennszülött, a XVIII. század végének szimbolikus alakja. A Bennszülött, Otahaitinak, vagy valamelyik más óceáni szigetnek vagy egy fiktív országnak lakója, békés, jámbor, jóerkölcsű ősember, aki nem tesz különbséget ember és ember között, a társadalmi hazugságokat nem ismeri és Istent dogma és szertartás nélkül imádja, amint a természetben megnyilatkozik. A fiktív Bennszülöttet a kor írói többet interjúvolják, mint napjaink tudományos bennszülöttjét, Shawt vagy Einsteint. A Bennszülött a magyar hírlapokban is csodálkozását fejezi ki az európaiak vadságán, hazugságain és főkép felekezeti türelmetlenségén, amit következetesen nem ért meg.

1782-ben megjelent egy röpirat, ezzel a címmel: „Prófétzia, mellyet látott álom közben egy Frantzia ez előtt Tizennégy esztendőkkel". Péter nevű francia álmában látja a világot, ahogy hétszáz év mulva lesz. Kolostorok már nincsenek. A római püspök szerény és szegény ember. Könyörög a császár életéért és gyalog megy haza. Madridban megtiltják a Dominikus nevet, mert az inkvizícióra emlékeztet. Versaillesben leveszik a falról XIV. Lajos képét, mert 300.000 embert hitük miatt kiűzött az országból. Aztán magyar híreket olvas az újságban. Az országgyűlés arra kéri az uralkodót, hogy ezentúl valamennyi uralkodó a József nevet viselje, II. József emlékezetére. Budán építkezés közben egy volt kolostor pincéjében csontvázat találnak és mellette egy naplót, melyből kitűnik, hogy egy szerencsétlen apáca végezte itt életét. Eger: még Egerben is toleranciára inti a püspök a papokat ... de úgy látszik ez már álomnak is túlságosan szép, mert a francia itt felébred és a prófétzia véget ér. Íme ízelítő a kor vágyaiból és nappali álmaiból!

Kik voltak az antiklerikális front magyar harcosai? Frivol főurak, mint Fekete János és Sztáray Mihály, külföldről importált kalandorok, mint Trenck Frigyes báró, fékezhetetlen kisnemesek, mint Szacsvay Sándor, a székely szerkesztő és Laczkovics, a huszárkapitány, abból a harsogó, nagypipájú, kevésdohányú fajtából, amely később az arisztokratikus ellenőrzés alól felszabadulva, annyi kárt okoz az országnak negyvennyolc körül.

De a zabolátlan lármások mögött ott állt hallgatagon az ország egész intelligenciája. Nem követték a kolomposokat a Felvilágosodás végső következményeig, az atheizmus és a szellemtagadó materializmus ellenkezett a magyar természettel és a nemesi osztályfegyelemmel — de elmentek a deizmus felekezetfölötti magaslatáig és a türelem elvéig, ami a nagy humánus pozitívum a Bennszülött és a szerzetesüldözés és a voltairei támadás mögött.

Érthető, hogy különösen a nagyműveltségű protestáns nemesség állt a Felvilágosodás zászlaja alá. A türelem számukra azt jelentette, hogy vallásukat szabadon, zaklatás nélkül gyakorolhatják, ott, ahol akarják, azt jelentette, hogy újra megnyílnak előttük a közhivatalok, amelyektől eddig elzárta őket egy esküforma, amelyet katolikus megszövegezése miatt hitük megtagadása nélkül nem tehettek le. Így kezdődik, a Felvilágosodás hatása alatt, a protestánsok új

előrenyomulása a közéletben és a szellem területein. Így válik tempó- és nívókülönbséggé Kelet- és Nyugat-Magyarország, protestantizmus és katolicizmus ősi szembenállása. A keleti részek protestánsai a Felvilágosodás mérsékelt hívei lévén, együtt mozdulnak a megváltozó Európával, míg a nyugati részeken, a protestantizmus iránti ellenszenvből, lassabban halad az autonóm magyarságnak a Felvilágosodással egybekötött diadalmenete. A Dunántúl még sokáig szembehelyezkedik mindennel, ami új, akár a gondolatban, akár a nyelvben.

De az új vezérek, az új megvalósítók mind a Felvilágosodás hívei. Bessenyeiről már beszéltünk. Kazinczy a Felvilágosodás érdekében indítja meg Orpheusát. „Én megmakatsítottam magamat kitsikarni a Superstitio kezéből a véres tőrt és irtóztató képéről lekaparni az áll-ortzát." Kölcsey Pázmány olvasása közben felkiált: Tantum religio. És Pázmány lesz később Vörösmarty számára is az ítélet, a túlvilági Pázmánnyal mondatja el: „Legszentebb vallás: a haza s emberiség."

A jozefinus támadással az egyházi kultúra Magyarországon megdőlt. Bukása hirtelen volt, de nem váratlan. A magyar szellem gyors lendülettel utólérte Európát, amely már egy évszázada ebben az irányban haladt. Az egyházi kultúra veszendő sáncainak is akadtak bátor, sőt nagyszerű védői: a szervita Szaicz Leó, az egri oroszlán, vagy a kiváló népszónok, Alexovics Balázs. Az exponált Alexovicsot a Felvilágosodás hívei, így Laczkovics is, sokszor a nyílt utcán, a hajóhídon, az akkori korzón, megtámadták és gúnyolták. Alexovics Laczkovicsot a Chevalier De la Barre elrettentő példájára figyelmeztette, akit az öregkorára vallási melankóliába esett XIV. Lajos kivégeztetett, mert állítólag nem emelte meg a kalapját egy processzió előtt, és akinek az emlékét Voltaire később oly nagyszerűen mentette meg. Alexovicsnak megvolt az az elégtétele, hogy Laczkovicsot csakugyan elérte De la Barre sorsa, a Martinovics-féle összeesküvés részeseként kivégezték. De Alexovics ügyén ez sem segített. Hogy mennyire veszőben levő álláspontot védett, mutatja az, hogy az utókor milyen teljesen elfeledkezett róla, még a katolikus egyház is, amely később megerősödvén, nem sok örömmel tekint vissza erre a legválságosabb szakaszára.

Az antiklerikális támadás és diadala a Felvilágosodás negatív, romboló oldalát mutatja meg. De a kor legjobbjai

természetesen nem azért romboltak, mert a rombolás öröme után vágyódtak, hanem mert helyet akartak adni valami újnak, építeni akartak a romokon. Az egyházi kultúrát azért akarták helyéből kimozdítani, hogy ne vegye el a levegőt az autonóm világi ember kultúrája elől.

A Felvilágosodás embere hisz az államban. Az állam a szemében már nem a szükséges rossz, mint a vallásközéppontú századokban volt, hanem hatalmas erkölcsi nevelő intézmény. Ekkor alakul át az állam hatalom-államból kultúrállammá. A kultúrállam éltetője az államnyelv.

Igazi kultúra, a Felvilágosodás tanítása szerint, csak a nemzet nyelvén jöhet létre. A latín nyelv a sötétség korszakaival jegyezte el magát. Különösen a német nyelvterületen mutatkozik a Felvilágosodás a nemzeti szellem ébresztőjének. Legfőbb képviselői mind egyúttal a német nyelv és kultúra harcosai a francia hegemónia ellen: Gottsched, Adelung és a lipcseiek így építik ki a német nyelvtant, Lessing a német színházat, stb. Mária Terézia uralkodásának utolsó éveiben a Felvilágosodásnak ez a nemzeti kultúrát építő hulláma Ausztriát is elfoglalta és innen kapta a magyarság az első ösztönzést, hogy nemzeti kultúrájának felújításáért küzdjön.

Részben Lipcse, részben Bécs hatása alatt fejlődik ki a magyar tudatban is a nyelv problémája.

Nálunk a nyelv-probléma egészen különösen bonyolult volt. A Felvilágosodás nyelvtisztelete nálunk egyszerre három nyelvet propagált, a magyart, a latínt és a németet.

II. József a Felvilágosodás nevében ki akarta küszöbölni a halott latínt a hivatalokból és az iskolából és helyébe a monarchia egységes kultúrnyelvét, a németet akarta ültetni.

Más, ugyancsak felvilágosult magyarok tiltakoznak a német nyelv ellen, és követelik, hogy hagyják meg jogaiban az ország régi nyelvét, melyen saját kultúrája kiépült, a latínt. Csak nagyon kevesen és nem is a legfelvilágosodottabbak, hanem a romantika előfutárjai, törnek lándzsát a magyar nyelv mellett.

Mert nálunk a latín nem volt halott nyelv és nem volt az egyházi kultúra privilégiuma. A latín a magyar nemesség második anyanyelve volt. Osztályjellegének egyik fő kifejeződése és olyan hagyományokkal gazdag, mint másutt a nemzeti nyelv. Nálunk a Felvilágosodás nem volt szükségképpen ellensége a latín nyelvnek, sőt eszméi először latinul

terjednek. Semmi sem olyan jellemző, mint hogy nálunk (és csak nálunk) nem magyarra, hanem latínra fordítják le a kor legforradalmibb könyvét, Rousseau Contrat Socialját (1794?). Szélsőséges elemek nálunk forradalmi dalokat költenek latinul a Marseillaise dallamára, és a Martinovics-féle összeesküvés alkalmával előáll az a páratlan helyzet, hogy a francia forradalom Európaszerte ismert dalait a napi élet párisi nyelvéről a halott latínra kell lefordítani, hogy a táblabírák megértsék. Így keletkezik például a Ca ira latín fordítása:

Ah Ibit hoc, Ibit hoc, Ibit hoc,
Aristocratae vobiscum ad Lanternam,
Ah Ibit hoc, Ibit hoc, Ibit hoc,
Aristocratae, vos pendebitis.

Később, mikor a latín nyelv a magyar ellen harcol, védelmezői nagyon sok érvet hoznak fel mellette és kitűnik, hogy nem valami merev konzervativizmus irányította a latín nyelvhez való ragaszkodást, hanem komoly kulturális meggondolások, nem akarják feladni ezt az Európa felé vezető hidat. Ez a meggondolás később tárgytalanná válik, mert az új Európában a latínnal époly elszigeteltek vagyunk, mint a magyarral.

Bessenyeinek inkább elméleti propaganda-munkája, Dugonicsnak, Baróti Szabó Dávidnak és társainak elszórt nyelvújító kísérletei után a szervezett mozgalmat az első magyar nyelvű hírlap, a Magyar Hírmondó (1780—1788) indította meg. Az első szerkesztők, Rát Mátyás és Révai Miklós még óvatosan újítottak, de Barczafalvi Szabó Dávid, elkeseredve II. József németesítő törekvései miatt, a honfi-fájdalom oroszlánjaként rohant neki a magyar nyelvnek. A legnemzetközibb idegen szavakra is sikerült magyar szót találnia; még a hónapok nevei elől sem hőkölt vissza, hanem tanulva a francia példán, így mondta magyarul: zuzoros, enyheges, olvanos, nyilonos, zöldönös, termenes, halászonos, hévenes, gyümölcsönös, mustonos, gémberes, fagyláros. A legelszántabb előfizetők is (összesen vagy kétszázan voltak) felmondták a lapot, mire Barczafalvi elvei fenntartásával letűnt.

A nyelvújítástól nemcsak azt várták, hogy az összes ismeret magyarul mondható legyen. A Felvilágosodás optimizmusa sohasem érte be pusztán szellemi eredményekkel. Decsy Sámuel egyébként igen értelmes Pannoniai Féniksz \vagy Hamvából Feltámadt Magyar Nyelv (1790) c. művé

ben megjósolja, hogy a magyar, éppen nyelve által, középponti helyet fog elfoglalni a világkereskedelemben, mert a magyar nyelv lesz a közvetítő nyugat és kelet között.

A kor úgy képzelte, hogy a „nyelvművelés" megegyezés eredménye, szükség van tehát egy testületre, amely dönt a vitás kérdésekben és a nyelvművelés organizációját kezében tartja. Ilyen racionális elgondolások hozták létre annakidején Richelieu francia akadémiáját és a Felvilágosodás korában Európaszerte úgy tudták, hogy a francia kultúra nagy kivirágzása az Akadémiának köszönhető. Minden ambiciózus nemzet megalkotta a maga Akadémiáját. A mi Felvilágosodásunk programjából sem marad ki ez a pont. A kezdeményező megint Bessenyei, kinek Jámbor Szándék c. röpiratát (1781) Révai Miklós adja ki 1790-ben, ismét egy folyóiratnak, a Hadi- és Más Nevezetes Történeteknek az égisze alatt. Ugyanakkor Révai Miklós közreadja saját tervezetét, Planum erigendae Eruditae Societatis Hungaricae alterum elaboratius. Erdély itt is előljárt: 1791-ben megalakult az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság, melynek Aranka György volt agilis titkára és amely tíz évig, többé-kevésbbé, működött.

Egy másik front, ahol a Felvilágosodás a nyelv ügyében harcol, a Játékszín, a nemzeti színház. Itt is francia példa hat: a Comédie Française kiejtés-szabályozó, az elokució kérdéseiben döntő szerepe. A színház már Bessenyei programmjában is benne van, darabokat is ír a majdani színház számára, a majdani színház számára fordítja le és látja el buzgó előszóval Kazinczy a Hamletot. II. József alatt Pest s Budán már három német színház működik: 1774 óta a pesti Dunaparton a Rondellának nevezett vármaradványban az egyik, a másik a budai Várszínház 1787 óta, a harmadik a mai budai korzón levő nyári faszínház. Végre a II. Lipót trónralépésekor fellobbanó nemzeti lelkesedés, Kazinczy agilitása, a főurak és Pest megye áldozatkészsége lehetővé teszik az első magyar színjátszótársulat megszervezését. Igazgatója, a jobb sorsra érdemes Kelemen László olyan kálváriát járt, mint egy mai színházigazgató, harcolva közömbös magyar hatóságokkal, ellenséges német színészekkel és saját fegyelmezhetetlen csapatával. Hat évig tartott ez a színjátszó társulat (hol az egyik, hol a másik német színházban játszottak), míg végre tönkrement. Ezalatt Kolozsvárt az idősebb Wesselényi pártfogásá-

val alakult egy másik magyar színjátszó társaság, melynek későbbi pesti vendégszereplése nagy hatással volt a magyar drámairodalomra.

Irodalom. Tolnai Vilmos: A nyelvújítás, Pécs, 1929. Szekfű Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, Budapest, 1926. Thieneman Tivadar: Német és magyar nyelvújítási törekvések, E. Ph. K., 1917. Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon, Budapest, 1924. Pataki József: A magyar színészet története, 1790—1890, Budapest, 1921.

3. *A FELÚJULÁS LELKI OKAI: A PREROMANTIKA.*

A magyar szellemi élet virágbaborulását a XVIII. század végén nem lehet elképzelni nyugati Felvilágosodás nélkül. A Felvilágosodás adta meg a felszabaduló nemzeti energiák irányvonalait: a szellemi javaknak és a szellemet hordozó szónak, az irodalomnak olyan arányú megbecsülését, amilyent csak Athénben ismertek valaha. A Felvilágosodás tűzte ki a kultúrállam ideálját a magyarság még khaotikus öneszmélkedése elé.

De a Felvilágosodás nem szükségképpen nemzeti jellegű. A felvilágosodott II. József például a német kultúra egységében akarta soknyelvű monarchiáját kultúrállammá átalakítani és akadtak magyar hívei is. A német klasszicizmusban, Goetheben és Schillerben a Felvilágosodás humánum-ideálja az általános emberi kedvéért háttérbe szorította a nemzeti külön-jelleget. A mi irodalmunkban is van egy igen értékes csoport: Kazinczy, Kölcsey és körük, amely távol áll minden nemzeti elszigetelődéstől, bár él-hal a magyar nyelvért, de magyar nyelven is csak egy általános emberi ideált akar megközelíteni.

A Felvilágosodás racionalista gondolatvilága nem is ismeri azt a misztikumot, amit a nemzet, a nép, a faj jelent. Ha ők nemzeti kultúrát kívántak, gyakorlati és észszerű okból kívánták, azért, mert minden nemzet a maga nyelvén ment előre stb., nem pedig azért, mintha valami homályos ösztön hajtotta volna őket, hogy világba valósítsák a faji kollektívumnak beléjük ágyazott részecskéit. Éppen ezért a Felvilágosodás nem is magyarázza meg azt a gáttörő lendületet, ami a magyar Felújulás. Ilyen lendületet nem észokok, nem józan meggondolások szoktak adni, hanem ösztönös tendenciáknak hirtelen felszabadulása.

A magyar szellem felújulása lendületét abból az általános felszabadításból merítette, mely később romantika néven öltött formát az európai szellemben. De a magyar felújulás korában csak mint földalatti formátlan hatóerő működött, éppen azért preromantikának nevezzük.

A preromantika mint általános termékeny nyugtalanság jelenik meg Franciaországban és Angliában a XVIII. század közepén. Az emberek únni kezdik a nagyszerű dolgokat, amelyeket a racionalizmus két évszázada, a XVII. és XVIII. létrehozott. A Lenôtre-típusú szabályosan nyírt, sugaras alléekkal geometrikus kerteket kezdik felváltani az „angol" parkok, kanyargós utakkal, barlangokkal és vízesésekkel; a tájérzék megváltozik, divatba jön minden, ami „vadregényes", ebben az értelemben használják először a romantikus szót. Az irodalomban is felfedezik a szabálytalan régiség nem klasszikus szépségét: az Edda-dalokat, a Bibliát, mint irodalmi jelenséget, az ál-ossziáni költeményeket, az építészetben a góthikát, a történelemben a középkort.

Az ízlésváltozás az előrefutott szimptomája egy új fejezetnek az érzés történetében. „A romantika", mondja Pierre Lasserre, „egészen mást jelent, mint egy irodalmi divatot. Ez az emberi lélek általános forradalma." A nagy lélektörténeti forradalom vezére Jean Jacques Rousseau.

Az emberi civilizáció úgy kívánta, hogy az embereknek egyéni szabadságuk egy részéről le kellett mondaniok a kollektív béke kedvéért. A civilizáció a gátlásoknak egy olyan láncolatát jelenti, amelyet az ember már természetesnek érez és fájdalom nélkül visel el. Lassankint a tiltások egy része feleslegessé válik. Minél kezdetlegesebb egy civilizáció, annál erősebbek ezek. A lélektörténetnek minden fejezete egy-egy felszabadulással kezdődik.

Ilyen új fejezet volt a renaissance és a humanizmus, amely a középkori civilizáció alázatosság-járma alól felszabadította az Én-t, antik jogaiba visszaállította a dicsőséget, a személyiség kultuszát.

A következő fejezet Rousseau és hatása. A humanizmus felszabadította az ember értelmi világát, megnyitva a szabad kutatás útjait, és felszabadította az akaratot, hogy az egyéni érvényesülésre képmutatás nélkül törhessen. De szolgaságba kötötte ugyanekkor az érzelmi világot, amely felesleges és gátló egy csak racionálisan berendezett érték-

kozmoszban, mint a humanizmus. A XVII. század sztoikus emberideálja merev arccal uralkodik önmagán, legnagyobb ellensége a désordre, az érzelmek zűrzavara, ez a tragikus bűn, amelyen a francia klasszikus dráma hősei elbuknak. Ez ellen a fegyelem támad fel Rousseau és kora, az érzelmek nevében.

A preromantikában szankciót nyer, mintegy a kiváltságosak ismertetőjegyévé válik a szentimentalizmus, az érzelmek öncélú ápolgatása, — ami elengedhetetlen vonása ugyan az irodalomnak, de addig csak alárendelt szerepet játszott és a magas irodalomból ki volt rekesztve. Anyai szeretet, barátság most kapnak templomot a parkban és az emberi szívben, a szerelem most válik az emberek főfoglalkozásává és a szenvedély, amelytől úgy irtóztak a klasszikus századok, most értékké válik. A klasszikus-sztoikus herosz és a Felvilágosodás derűs intelligenciájú Erasmus-arca mellett most egy új embertípus kezdi magához ragadni az uralmat: az Érzékeny Szí-

innen a halál új méltósága. Az érzelmi ember közvetlenebb érintkezésben van az élet-árammal, mint az ész vagy az akarat embere, mert az ész és az akarat úgyszólván szünet nélkül működhetnek, de az érzelmek kiszámíthatatlan kihagyásokkal, ár- és apályszerű hullámzásokban jönnek és mennek a lélekben, mint maga az élet-áram, kimondhatatlan törvényeknek engedelmeskedve. És aki jobban érzi az életet önmagában, jobban érzi a halált is, nemcsak a kihagyás sötét óráiban, hanem az életteljesség csúcspontjain is, amikor valami suhanó borzadás figyelmeztet a bekövetkezendő apályra és az örök apályra. A preromantika egyik legfőbb tünete a halál irodalmi jelentőségének roppant megnövekedése. Sírversek, mulandóság-költemények, a halálról való megemlékezések, a Memento Mori ezer formája árasztja el az irodalmat. A magyar irodalomban is így jelentkezik először az új kor szelleme.

Ha a szellemi mozgalmakat irányvonalakban tekintjük, azt lehet mondani, hogy a racionalizmus és Felvilágosodás előre és felfelé vitt, a romantika vissza és lefelé. A „visszatérés" szándéka fellelhető mindenben, ami romantika. Vissza a természethez, adja ki Rousseau a jelszót. Vissza önmagunkhoz, vissza az ősi egyszerűséghez. Vissza az érzelmekhez, vissza a szabadsághoz. A lélektan nyelvén a sok vissza mind egy nagy alapvető visszába fut össze: vissza a gyermekkorhoz, sőt vissza még azon túl is a létezés legkezdetibb formájába, amikor még nem nehezedett ránk az individuális

élet szörnyű terhe, vissza az alaktalan kezdetekhez, a fausti Anyákhoz.

A lélektörténetnek minden új fejezete, tehát minden újabb lelki elmélyedés, egybeesik a nacionalizmus egy-egy fellángolásával. A humanizmus Én-felfedezése egybeesett a nemzeti szellem megszületésével, a nemzetállamok kialakulásával és a nemzeti kultúrák versengésének kezdetével. Mert amikor az ember a középkor alázatosságából kiszabadulva felfedezte individuum-önmagát és az önmaga értékét, önmagában felfedezte azokat a transz-szubjektív mozzanatokat is, amelyek a nemzet jellegét alkotják és felfedezte a nemzet-individuum értékét. Hasonló dolog történt napjainkban: a Nietzsche által megindított, Bergsonban megvilágosodó és a különböző pszichoanalitikus iskolákban gyakorlatiasodó újabb elmélyüléssel egyidejűleg felvetődött a kollektivitásnak egy olyan típusa, mellyel ezelőtt nem számoltak, a faj. Ugyanaz az összetartozás-érzés, amely a humanizmus korában mint nemzet, tehát mint valami értelmi és akarati magasabb egység jelentkezett, most, két emelettel mélyebben, a tudatalatti ösztönök felfedezésekor, mint öntudatlan, homályosan parancsoló mélyebb lelki tényező jelentkezik, ez a faj.

A romantikus a középúton áll, a humanizmus és a mai pszichológia között, és a neki megfelelő kollektív fogalom, a „nép" középhelyet foglal el nemzet és faj között. A nép már nem értelmi és akarati célkitűzés, mint a nemzet, de még nem is az a homályos szellemellenes primitív életirány-megjelölés, ami a faj. A nép, mint az affektív romantika szülötte, bizonyos érzelmi egységet jelent elsősorban: bizonyos spontán érzelmi állásfoglalást az élet alapvető tényeivel szemben, amely állásfoglalás dalban, mesében, mondában, népszokásokban fejeződik ki. A nemzet-eszme mindenben kifejeződhetik, egyetemes, a nép-eszme bizonyos szűk területen, a faj-eszme sehogysem, csak tettben, mert nem szellemi.

Az eddigi civilizációs értékvilággal szemben most válnak értékké a „nép" értékei: egyszerű jóság, természetesség, a kifejezés spontán, őszinte formái (mint a népdal), természetes szenvedélyek, naivitás és tisztaság.

A kis nemzetek, amelyek eddig a francia kultúra nyomasztó súlya alatt görnyedtek, most visszanyerik önbizalmukat. Eddig műveltnek lenni annyit jelentett, mint a fran-

ciákhoz hasonulni, — most fedezik fel, hogy többet ér, ha mindenki a maga ősi „népi" módján keresi a szellemi megvalósulást.

Így adja vissza a német nyelvterületről érkező preromantikus mozgalom a magyarságnak is az önbizalmát. A magyarság végre felfedezi önmagát. Lassankint rájön, hogy annyira szégyelt „elmaradottságában" kincseket is rejteget: a romlatlan, ősi egyszerűség kincseit. Benne megvan az, amihez a nyugati népek küzdelmesen keresik a visszavezető utat. Az első nemzedékben a preromantika eszmevilága még csak homályos sejtelem gyanánt él. Először csak mint sírköltészet és szentimentalizmus, mint fajta-türelmetlenség és kezdetleges multrajongás jelenik meg, aztán mint zseni-elmélet, nemzeti öntudattá csak lassan érik ki, de a magyar Felújulás diadalútja egybeesik a romantikus eszmék diadalával. Minél erősebb lesz a romantika magyar földön, annál erősebb a nemzeti öntudat.

Irodalom. Szerb Antal: Magyar preromantika, Minerva, 1929.

4. *AZ ELSŐ HULLÁM.*

a) *Uralkodók, szabadkőművesek, hírlapok.*

A magyar irodalomnak általában nincs sok köze az uralkodó személyéhez és a mi irodalmunkat nem lehetne a király személye szerint korszakokra osztani, mint ahogy az angolt, vagy az osztrákot szokás. De a Felújulás első hullámát és annak elültét csakugyan nagy mértékben meghatározta az a négy uralkodó, akik alatt lezajlott.

A Felújulás ereje Mária Terézia alatt gyűlik csirákba. Mária Terézia humanisztikus és altruista uralkodása, környezetének felvilágosodása és hasonló okok nagyban hozzájárulnak, de az uralkodónőnek egy ténykedése a legkonkrétebben előidézi a Felújulást: a magyar testőrség megszervezése. Mária Terézia maga köré gyüjtötte a bécsi udvarba magyar nemes családok legdaliásabb fiait, hogy mint testőrök szolgálják. Így akarta a nemességet elnémetesíteni, tanította a mult század. Így akarta a nemességet Európához közelebb hozni, gondoljuk inkább máma. De akármi is volt a szándéka, az utóbbi sikerült. A testőrök Bécsben megismerkedve a francia Felvilágosodás szellemével, annak első harcosai lesz-

nek magyar földön, Mária Terézia hosszú uralkodásának utolsó évei alatt.

De a szigorú cenzúra Mária Terézia alatt lehetetlenné tett minden mozgalmasabb irodalmi életet. II. József trónralépésével, amikor a cenzúra is szabadgondolkozó lesz, megindul a régóta előkészített mozgalom. Hírlapok, folyóiratok, röpiratok és könyvek eddig nem látott számban jelennek meg magyar nyelven, a Felújulás teljes erővel megindul. A Felújulás tulajdonképpen nem is jelent mást, mint az irodalmi élet nagyszabású tempóváltozását: II. József korától kezdve tízévenkint annyi minden történik a magyar irodalomban, mint azelőtt száz év alatt.

Ugyanekkor indul meg a köznemesség élrejutása. A II. József elleni nemzeti ellenállásból az udvari arisztokrácia nem veszi ki a részét. A politikai élet fókusza a megyei középbirtokos nemesség.

Az első hullám tetőpontja II. Lipót uralkodásának két esztendeje. Az országgyűlés összeülésekor úgy látszik, mintha a magyar irodalom ügye megszünt volna néhány elszánt intellektuel magánügye lenni, hanem az egész nemzeté immár. A nemesi osztályérdek és a nemzeti eszme látszólag egybeolvad. Tulajdonképpen a nemesi érdek szolgálatába állította azt a propaganda-erőt, ami a nemzeti eszmében és a nemzeti irodalomban rejlik. Legfőképpen külsőséges megnyilvánulásaiban kap erőre a magyar eidos: magyar viselet, magyar szokások, Apor Péter és Gvadányi magyarság-koncepciója.

De már a kortárs Decsy Sámuel is tisztában van vele: „Nem nemzeti nyelvünkhöz való igaz hajlandóságunk, hanem nemesi szabattságainknak elvesztésétől való félelmünk indította bennünk ezt a forróságot, és mihelyt amazokat erős fundamentumra állíthattyuk, magyar köntöseinket újobban lehánnyuk testünkről, ismét idegen bőrbe öltözünk, idegen életnek módját fogjuk követni s betsülni, magunkét pedig megutálni." Így történt.

I. Ferenc eleinte engedékenyen uralkodott, patriarchális természetét követve, és a magyarbarát Sándor Lipót nádor hatása alatt. Ekkor jött a Martinovics-féle összeesküvés. A démoni Martinovics félelmes hátteret tudott magának kerí-teni, részint ravaszságból, részint mert megszállott, irreális lélek volt, kinek belső szeme előtt minden eltolódott a nagyszabású felé. A nádor úgy érezte, hogy mindenki megcsalta,

mindenki elárulta, minden magyar összefogott ellene a háta mögött, ezentúl senkiben sem bízhatik.

A Martinovics-féle összeesküvés részeseinek kegyetlen kiirtásával megindul a reakció, amely egységesen jellemzi I. Ferenc egész uralkodását. De Magyarországon ezekben az években nincs mi ellen reagálni. Martinovicsék lehulló feje dermedt rémületbe ejti az egész országot. Senki sem mer megmozdulni, ki tudja, mit készítettek elő Martinovicsék és micsoda véres választ tartogat még Bécs?

A kezdődő irodalmi élet, a nemzeti szellem iránt való érdeklődés ellankad, ezekben az években az arisztokrácia még külföldieskedőbb, mint valaha, a felújulás első hulláma homokos partokon elfut, mígnem a napoleoni háborúk útnak indítják a másik, nagyobb hullámot.

Míg a politikában az uralkodók szisztémája határozta meg a Felújulást, a társadalmi életben a szabadkőművesség és az irodalom technikájában a hírlapok játszottak döntő szerepet.

Az első szabadkőműves páholyok a XVII. század végén alakultak Angliában. Tagjaik teljes titoktartás és misztikus szertartások szuggesztiója alatt szövetkeztek, hogy segítsenek egymásnak a Nagy Műben, a Királyi Művészetben, az Emberiség Templomának az építésében. Évszázadok felgyült és leghatásosabb szimbolikájával, az aranycsinálók, a misztikusok, a lovagrendek formanyelvével igyekeztek kifejezni és a szimbolumok által a lélekben hatásossá tenni a humanitás, a vallási türelem, az autonóm ember eszmevilágát. Hogy az autonóm ember csakugyan diadalra jutott idővel, abban a szabadkőművesség világszervezetének igen nagy szerepe van.

A páholy-háttér feltétlenül szükséges felújuló irodalmunk megértéséhez. A szabadkőművesség nálunk is nagyon elterjedt a XVIII. század végén. A Habsburg-birodalomban először Prágában vetette meg a lábát, azután Bécsben. Bécsből került át hozzánk, mint udvari, arisztokratikus behozatal. Első hívei valamennyien arisztokraták voltak. A magyar szabadkőműves páholyok virágkora II. József uralkodása, amikor szabadkőművesnek lenni lojalitást jelentett, mint Mária Terézia idejében az ájtatosság. A páholyok rendkívüli jelentősége abból állt, hogy itt találkoztak először a különböző társadalmi osztályokhoz és felekezetekhez tartozó jobbindulatú emberek. A kőművesek nagyszerű célkitűzései, a mélységes humanitás ekkor nem volt még frázis és hideg rutin, hanem

őszinte és életlendülettel teljes lelki tartalom. Hogy az volt, látjuk azokon az embereken, akik ebben az időben mentek át a szabadkőművesség férfinevelő hatásán : nagy arisztokraták, a nemzeti mozgalom első pártfogói, mint gróf Pálffy Károly, gróf Ráday Gedeon és Bánffy György gróf, az erdélyi felújulás vezére, tevékeny barátjával, Aranka Györggyel, — a kor legkülönb literátorai, Kazinczy, Kölcsey, Báróczi Sándor, Batsányi, Dayka, Pálóczi Horváth Ádám.

A másik döntő tényező a hírlapirodalom megszületése. Eddig a magyar irodalom megjelenési formája a könyv volt. II. József uralkodásától kezdve az időszaki sajtó veszi át a vezérszerepet. A fontosabb művek ezentúl először folyóiratokban jelennek meg és csak azután könyvben ; a kritikai feldolgozás és így az irodalmi élet szerve mindenesetre a folyóirat. Ez a legfőbb külső oka annak a tempóváltozásnak, ami a Felújulás legfontosabb mozzanata : a folyóirat formája sokkal mozgékonyabb, elevenebb irodalmi életet jelent, mint az önálló könyvé. Az önálló könyv nem is játszik nagyobb szerepet a magyar irodalomban a negyvenes évekig, a regényirodalom fellendüléséig.

Az első magyarnyelvű hírlapot, a pozsonyi Magyar Hírmondót Rát Mátyás alapította 1780-ban. A sokoldalú evangélikus papban Bél Mátyás iskolájának nemesen utilitarista szelleme élt tovább. A második magyarnyelvű lapot, a Magyar Kurirt versenytársától határozott politikai állásfoglalása különböztette meg : Szacsvay a hírlapírást joggal a Felvilágosodás legfontosabb fegyverének tekintette és lapja az egyházellenes támadás orgánuma lett.

Szacsvay lapjának történelmi fontossága, hogy pontosan és kevés késedelemmel tájékoztatta a magyar közönséget a francia forradalom eseményeiről. A fiatal székely nyugtalan szíve együtt dobogott a háromszínű kokárda hőseivel — de diplomatikus módon a forradalmárok minden diadalát megfelelő erkölcsi felháborodás kíséretében tálalta fel. Tudta jól, hogy „Frantzia országra fülel most egész Európa, mint hogy e már szinte három esztendőktől fogva az egészsz Világjátéknéző hellyére állván, a Frantzia nemzet Tragédiáját megszűnés nélkül játszodja". De Szacsvay forradalmisága nem volt veszedelmes. Forradalmi híreit időnként egy kis cikk megszakítja : „NB. Hálá Istennek ! Az ifjú Gróf Károliné ő Nga ma délután 2 órára 40 pertzenéskor szerencsésen hoza egy kedves Kiss-asszonykát a Világra." Érdekes specialitása

a kornak a budai latín újság, az Ephemerides Budenses (1790—1793), melynek szabadkőműves szerkesztője, Spielenberg Pál, Martinovicsék védőügyvédje, még merészebb hangot használt, mint Szacsvay, a táblabírák megszentelt nyelvén. Ennek a harcias sajtónak természetesen véget vetett a Martinovicsék kivégzése után következő reakció. Szacsvayt is elmozdították lapjától, helyébe Decsy Sámuelt tették, kinek szerkesztősége alatt a Magyar Kurir megváltoztatta politikai felfogását.

A hírlapok többnyire hetenkint kétszer jelennek meg, kis oktáv alakban. Tartalmuk bizonyos lassú hírszolgáltatás: Hadi és Más Nevezetes Történetek, amint az egyik lap címe megjelöli. A hadi híreken kívül legnevezetesebbek voltak az uralkodók személyével összefüggő történetek, közölték pl. a beszédet, amellyel Széchenyi Ferenc üdvözölte a nápolyi királyt és a nápolyi király válaszát és hasonlókat. De a polgárság is hangot talál olykor: pl. a Magyar Hírmondó pontosan közli, micsoda pályázat alapján lett Schedius az esztétika tanára az egyetemen.

A szépirodalom ötletszerűen volt képviselve a hírlapokban: a szerkesztők szívesen közöltek minden beküldött versezetet. A lírai költők ekkor még olyan szabadon tenyésztek, mint a kolibrik a Maláj-szigeteken. Némelyik lap szépirodalmi mellékletet is indított, nem sok sikerrel.

A hírlaptól a revű felé mintegy átmenetet képeznek az ismeretterjesztő folyóiratok, Molnár János Magyar Könyvháza, Péczeli József mindenes Gyüjteménye, a hetilapok és magazinok ősei, melyeknek úgy látszik volt publikumuk ebben az időben.

Már a Felújulás első éveiben jelentkezik az első magyar revű, irodalmi folyóirat. Ez a Magyar Museum (1788—92), a Felújulás korának egyik legfontosabb fegyverténye. Erről szerkesztőivel, Batsányival és Kazinczyval kapcsolatban bővebben fogunk majd beszélni. A fellendülési hullám utolsó fodraként jelenik meg Kármán József Urániája 1794-ben. A reakció azután a revű-termést is megfojtotta. Ahol a gondolkozás hivatalból üldözendő, nincsen szükség folyóiratokra.

Kik voltak az első olvasók? A Magyar Hírmondó első évfolyamának előfizetési listája rendkívül érdekes adatokat nyujt. Az előfizetők közül 38 arisztokrata, 123 földbirtokos és vármegyei tisztviselő köznemes, 45 katolikus pap, 18 protestáns pap, 24 köztisztviselő, 18 gazdatiszt, 18 ügyvéd, 12

katonatiszt, a köznemesség mellett tehát az ú. n. honoratior osztály (tisztviselők, papok, ügyvédek) is erősen kivette a részét — aminthogy a nemesi kultúra viselői közé ezt a nemességgel egyenrangú réteget is be kell számítani.

Irodalom. Pintér id. m. IV. Eckhardt S. id. m. Abafi-Aigner: A szabadkőművesség története Magyarországon. Ferenczy József: A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig, Budapest, 1887.

b) *Bessenyei György és barátai.*

A felújuló magyar irodalomnak három egymásra következő vezére van a három hullámnak megfelelően: az első hullámban Bessenyei, a másodikban Kazinczy és a harmadik, a romantikus hullámban Kisfaludy Károly. Mind a három vezér társadalmi hovatartozására nézve köznemes, mégis a három vezér kiválasztódása egy fokozatos demokratizálódást jelent. Bessenyei* köznemes és udvari ember: testőr. Kazinczy birtokos. Kisfaludynak már nincsen birtoka, nagyvárosi szegényember, bohém, aki szűkös irodalmi keresetéből él.

Az első vezérnek inkább csak emberi alakja érdekes, — amit írt, nem egészen érdemtelen feledésbe süllyedt. Bessenyei, mint szép fiú került fel Bécsbe, Mária Terézia testőrségébe, szegényedő ősi család sarja, elhanyagolt neveléssel, elhanyagolt birtokról. Bécs a számára azt jelentette, amit Ady számára Páris: az élet egyedül elviselhető magas feszültségét.

* Bessenyei György szül. 1747-ben Bercelen (Szabolcs m.). 1755—60: Sárospatakon tanul. 1765-ben felveszik a királyi testőrségbe. Bécsbe kerül. 1773-ban kilép a testőrségből; mint a magyar reformátusok ügyvívője továbbra is Bécsben marad. A Ratio Educationis-t 1777-ben kiterjesztik a protestáns iskolákra is. Bessenyei ezt helyesli és ellentétbe kerül hitfeleivel. 1779-ben végleg megszakad a velük való összeköttetése. Jövedelem nélkül marad. Áttér a katolikus hitre, évi kegydíjat kap Mária Teréziától. 1782-ben II. József megszünteti a kegydíjat. Kénytelen visszatérni a birtokára. Itten gazdálkodik, egyre inkább növekvő magányosságban, haláláig, 1811-ig.

Művei. Ágis tragédiája, Hunyadi László tragédiája, Bécs, 1772. Az embernek próbája, Bécs, 1772. A Bessenyei György társasága (gyüjtemény br. Orczy Lőrinc, Barcsay, Báróczi és Bessenyei verseiből), Bécs, 1777. Magyarság, Bécs, 1778. A Holmi, Bécs, 1779, stb. Számos műve kéziratban.

A kulturális szándék valószínűleg a férfi-hiúságon keresztül furakodott be a testőrbe: a bécsi nők szerették, de előnyesen kezelték a szép, de tanulatlan barbárt, a csiszolatlan gyémántot. A gyémánt rövidesen hozzálátott, hogy csiszolja magát. Páratlan buzgalommal feküdt neki a tanulásnak és közben időt talált, hogy társait is tanítsa. Nyelvek, irodalom, filozófia — főkép a filozófia, a gyorssegély-tudomány, mely az összes többi tudomány szintézisét ígéri: a testőr úgy itta magába, mint a szomjas föld a vizet. Bécs és Sonnenfels, Lipcse és Gottsched, a német irodalom diktátora, majd Páris és Voltaire: ezek Bessenyei tájékozódási pontjai.

A tanulmányok és a társasélet hatása alatt átéli azt a lélektörténeti folyamatot, azt az elmélyülést, amely az egész európai életet elfogja, és az önmaga mélyeiben ő is találkozik a nagy transz-szubjektív mozzanattal: magyar volnával. Átéli, hogy elhanyagoltsága nem egyéni balsoros, hanem a nemzeté és ha csak önmagán segít, semmit sem segítene.

Kivételes helyzete, — mint testor, majd mind a reformátusok ügyvivője — alkalmassá teszi, hogy hozzákezdjen nagy munkájához, a magyar világ felébresztéséhez. Bécsben mindíg talál kiadót és mecenást és addig is, amíg majd írók akadnak, megpróbál maga lenni az egész irodalom. Mindenfélét ír, aminek kell lennie egy jól szervezett felvilágosodott irodalomban: szabályos tragédiákat, szalonképes vígjátékokat, levélregényt és utópisztikus utazási regényt, tanulságos történetet amerikai bennszülöttekről, filozófiai tanköltemények, békeeposzt, mint Voltaire Henriade-ja, Hunyadi Mátyásról, történelmi munkát, mint Voltaire Charles XII-je, Hunyadi Jánosról, és röpiratok, kultúrpolitikai programm-írások tömegét.

És lassankint megjelennek, ha nem is az olvasók, de legalább az írótársak. Más testőr is akad, aki tollat ragad, mint Bessenyei. A többit sem a tehetség vagy az írói mondanivaló leküzdhetetlen imperativusza kényszeríti az írásra, hanem a nagy korfordulat, amely az ember magyarságának fojtogató ízt ad és arra kényszeríti a választott lelkeket, hogy nagy fogadalommal a nemzetnek szenteljék magukat. Báróczi Sándor nagy gonddal fordít finom francia szövegeket (1735—1809), az öreg Orczy Lőrinc csatlakozik szívben hozzájuk, a testőrök közül Barcsay Ábrahám (1742—1806) és Naláczy József is (1748—1822) írni kezdenek. Később a test-

őrségen kívül is megtalálja azokat a férfiakat, akiket ugyanaz az akkor még oly nehezen kifejezhető nyugtalanság gyötör, amely őbenne vibrál: pálos és piarista szerzetesekkel, tudósokkal, ügyvédekkel megalapítja 1799-ben az egyébként jóvá sosem hagyott Hazafiúi Magyar Társaságot, az Akadémia ősét. Egy pillanatra úgy látszik, hogy a vezérnek idővel serege is lesz.

De a következő pillanatban minden összeomlik. Bessenyei összekülönbözik hitfeleivel, főellenségének, a rousseauista Teleki Józsefnek üdítően goromba verset ír:

Ahol Nagyságod ugat, ott én is bőghetek,
Ha Nagyságod szelindek, én bika lehetek.

Telekinek nem tetszik a hasonlat és Bessenyei elveszti az állását. Elkeseredésében áttért a katolikus hitre, amiért ugyan kegydíjat kapott Mária Teréziától, de eljátszotta a vezérséget. A protestánsok iszonnyal néztek rá, nevét borzadva emlegették, a katolikusok öröméről pedig nincs adatunk. És a saját körével való meghasonlás Bessenyeit is, mint mindenki mást, önmagával való meghasonlásba döntötte. Sohasem tudta kiheverni, hogy megváltoztatta vallását, bármennyire is hirdette önmagának, hogy az egyik vallás annyit ér, mint a másik, Isten előtt.

Mikor II. József elvonta tőle a kegydíjat, nem maradt a számára semmi más, mint visszavonulni a falujába, „elmenni távolra meghalni", amint utána Berzsenyi tette, Kölcsey és Vörösmarty. Bihari remetéskedésének huszonkilenc éve megrendítő és kétségbeejtő, mint egy orosz regény. Csicsikov, a Holt Lelkek hőse, amint trojkáján bejárja az orosz síkokat, találkozik olykor ilyen elátkozott földesurakkal. Testsúlya és melancháliája egyre nő a tétlen magányban és semmi meg nem válthatja. Még ír, végtelen és egyre lazább kompozíciójú filozófiai költeményeket, megírja legjobb művét, Tarimenes Utazása c. mulatságos, fantasztikus úti regégényét, a századvégi szellemi élet kitűnő helyzetképét, de nem tud már, vagy nem is akar érintkezést találni az eleven irodalommal, nincs ereje, hogy műveinek kiadását keresztülverekedje. A közeledő Kazinczyt, utódját, fáradtan utasítja vissza: „Te elragadtatással vagy hazádnak nyelve és tudománya iránt: az én vérem már hidegszik..." Tarimenesében lerajzolja magát: a mindenből kiábrándult falu

birtokost, kinek a csősz az egyetlen társasága és tudja jól, hogy minden tudományával nem bölcsebb a falusi kupaktanácsnál.

És azután meghalt és amikor az írók halála hírét megkapták, bizonyára csodálkoztak, hogy egészen addig életben volt.

Központi problémaköre, amely a nemzeti eidosnál is többet foglalkoztatta, a vallás volt. A magyar irodalom legfőbb kételkedője. A vallás problémái szinte mániákus makacssággal kerülnek elő, akármiről beszél. Akár Mátyás királyról van szó, akár az amerikai bennszülöttekről, a tanulság mindíg ugyanaz : minden vallás egyforma Isten előtt és a papok csak félrevezetik a népet. De ezt nem Voltaire fölényes derűjével mondja, hanem valami olyan keserű makacssággal, mintha maga sem hinné el . . .

A Felvilágosodás politikai koncepciói sem idegenek tőle. Hirdeti, hogy az uralkodók a nép kedvéért vannak, hogy az embereknek nem szabad elnyomni felebarátaikat. De a nemesi kiváltságok egy pillanatig sem válnak problematikussá a számára. A jobbágyokat megveti, taníttatásukat veszedelmesnek tartja.

Bessenyei az új tartalom, a minden atomját átható új életérzés számára nem talált új hangot, — és a megújítatlan nyelv, az ódon lassú verselés nem volt alkalmas, hogy az új életérzésnek megfelelő kifejezése lehessen. Csak itt-ott, francia mintára készült vígjátékaiban, mint a Philosophus, sikerült megütnie a finomabb társalgásnak egy hangját, ami akkor még csak ígéret, utópia : valamikor így fognak beszélni magyar szalonokban. A valóságban úgy beszéltek, mint Bessenyei egyetlen élő alakja, a philosophusbeli Pontyi, a primitív, elmaradt falusi nemes, a Mokány Bercik őse.

És itt-ott talált hangokat, amelyek a kor modoros preromantikus érzelgősségén túl, kifejeznek valami igaz melankóliát, egy gyötrött és tipikus magyar sors bánatából érezztetnek valamit : „Muzsámat szólítom, hadd panaszolja életemnek hanyatlását, úgy mint a megélemedett hattyú, mely már utolsó óráit közelgetni érezvén, abból vett fájdalmát hajnalonként bánattal énekelgeti." Így sóhajt fel „A természet Világá"-nak prózában írt bevezetésében, a nagy magyar elhagyatottságból, hová büszkeség, fatalizmus, fáradtság és az élet általános magyar céltalansága száműzték.

Kiadások. Ágis tragédiája, RMK., Budapest, 1899. A Philosophus, Olcsó Kvt., Budapest, 1881. Lais vagy az erkölcsi makacs, RMK., Budapest, 1899. A természet világa, Budapest, 1898. Az embernek próbája, Budapest, 1912. Hunyadi. kiadta a Berzsenyi Dániel reálgimn. ifjúsága, Budapest. 1929 (Vajthó László). Kisebb költeményeit kiadta a nyiregyházai Kossuth Lajos reálgimnázium ifjúsága, Nyiregyháza, 1931 (Belohorszky Ferenc). Tarinenes utazása, kiadta a Berzsenyi Dániel reálgimnázium ifjúsága, Budapest, 1930. A Magyar Irodalmi Ritkaságok kiadásában (szintén diákok által) : A törvénynek útja. Tudós Társaság, 1930. Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék, 1931. Magyarság, Magyar néző. 1933. Hunyadi László, (kiadta Belohorszky F.) Nyiregyháza, 1935.

Irodalom. Beöthy Zsolt : A szépprózai elbeszélés, II. kötet, Budapest, 1887. Eckhardt Sándor : Bessenyei és a francia gondolat, EPhK., 1919 –22.

c) *A deákos költők.*

Magyar írókban ősidők óta, még a kódex-irodalom ideje óta élt az ambíció, hogy a magyar szavakat antik versformákba törjék. A kitűzött cél elérése nem volt túlságosan nehéz: a magyar nyelv, melyben rövid és hosszú szótagok élesen elkülönböztethetők, nagyon alkalmas az időmértékes verselésre. Amellett ez a verselés magyarul mégsem természetes, mert ellenkezik a nyelv szellemével, a szóhangsúly nem ugyanoda esik, mint a verskövetelte hangsúly és így egy sajátos belső ellenmondás jön létre. Éppen ez a belső ellenmondás, ez a nem egészen természetes valami vonzotta romantikus lelkű költőinket, Berzsenyit és Vörösmartyt az időmértékes verseléshez.

Ugyanakkor, amikor Bessenyeiben és testőrtársaiban megszólalt a romantikus lelkesedés és a magyar irodalom művelésére ösztönözte őket, egymástól függetlenül három szerzetes-tanár, nemzeti ambicióktól tüzelve, német minták hatása alatt elhatározta, hogy megmutatja, hogy magyarul is lehet antikos mértékű verseket írni. Egyik sem tudta, hogy a szomszédságban más is ír már ilyesmit és általában mindegyiknek az volt az érzése, hogy a magyar irodalom számára kolumbuszi tettet készít elő.

Először Baróti Szabó Dávid* készült el kötetével. A ma-

* Baróti Szabó Dávid szül. Baróton (Erdély), 1739. 1757-ben belép a jezsuita rendbe. 1773 tól kezdve mint pap-tanár működik Komáromban, majd Kassán, 1799-ben nyugalomba vonul, Virtre költözik, barátaihoz, a Pyber családhoz, hol eddig is töltötte vakációit. Meghal 1819-ben.

gyar szavak, általános meglepetésre, hexameterbe és komplikált ókori strófákba sorakoztak. Egy évvel később állt elő a piarista Révai Miklós, a későbbi nagy nyelvész.* A két Columbus örült egymásnak, de a harmadik nem örült az egész dolognak. A szerencsétlen Rájnis József** ugyanis sokkal előbb volt kész, mint két vetélytársa, csakhogy ő oly mélyen behatolt a klasszikus poétikába, hogy szórul-szóra vette Horatius nonum prematur in annum elvét és szentségtörésnek tartotta volna, ha művét kiadja, mielőtt kilenc évig nem javítgatja. Így jelent meg az első utoljára, de Rájnis nem hagyta kudarcát szó nélkül. Megírja „sisakos, paizsos, kardos" mentőírásait, megtámadja Baróti Szabó Dávidot merész szórendjéért, mire Baróti Szabó viszont Rájnis német származását kezdi hangoztatni. A vita egyre dühösebb hangú lett és itt volt az első magyar irodalmi harc, az ú. n. prozódiai háború. Túlságos érdeklődés nem kísérte ezt a harcot, melynek központi kérdése az volt, hogy a magyar „h" számít-e vagy sem verselési szempontból, mégis az irodalom méltóságának emelkedését mutatja, hogy harcoltak már körülötte.

Az „ó-klasszikus triász" verskötetei pusztán verselési gyakorlatok. Nem is akartak mások lenni, mint minták a különböző versmértékekre. Többnyire forma szerint csoportosították a verseket, nem tartalom szerint. Tartalom szerint nem is lehetett volna, mert nincs tartalmuk. Mondanivalójuk nemcsak költői mondanivalónak kevés, de mint egy emberi lélek tartalma is megdöbbentően kevés. Versbe szedtek mindent, ami a kezük ügyébe került: ha levelet kellett írni a vá-

Művei. Új mértékre vett külömb versek, Kassa, 1777. Verskoszorú, 1786, Kassa. Költeményes munkái, Kassa, 1789. Lefordította az Aeneist: Virgilius Éneisse, I. Bécs, 1810. II. Pest, 1813.

* Révai Miklós szül. 1750-ben a bánsági Nagyszentmiklóson, igen szegény jobbágysorból. 1771-től 76-ig piarista tanár, 1778—81: nemzeti iskolai rajztanító Nagyváradon. Azután hányatott életet él, nevelősködik, szerkeszt, mecenást keres, mindenkivel összevész. 1794-ben világi pap lesz. 1802-ben a pesti egyetem magyar nyelvi tanszékére nevezik ki. Nyelvészeti harca Verseghy ellen. Meghal 1807-ben.

Művei. Magyar alagyák (elégiák), Nagykároly, 1778. Elegyes versei, Pozsony, 1787.

** Rájnis József szül. Kőszegen, 1714. Családi neve Reinisch. 1757-től jezsuita. 1760: első kísérlete időmértékes verselésben. 1773-tól világi pap Győrött. 1806: Türjére költözik a premontreiekhez. 1809: a keszthelyi gazdasági iskola igazgatója. Meghal 1812-ben.

Művei. A magyar Helikonra vezérlő kalauz, Pozsony, 1781. Vergilius Eklogái, Pozsony, 1789. Vergilius Georgikonja, Pest, 1814.

rosba, hogy küldjenek gyertyát és üdvözöljék az ismerősöket, abból hosszú hexaméteres epistola lett. Hármuk közül az egyetlen Baróti Szabó Dávidnak volt egyetlen egy személyes élménye: szerette a vakációt. És neki sikerült egy maradandó versben kifejezni a nemzet új, preromantikus aggodalmait: az Egy Vén Diófában.

Sokkal magasabb hangot vitt az antikos verselésbe tanítványuk, Virág Benedek.* A „szent öregben", ahogy fiatalabb kortársai nevezték a diogenesi szegénységben élő nyugdíjas papot, volt valami Klopstock stilizált méltóságából, volt benne valami a bárd-pózból, ami hozzátartozott a kor irodalmi arculatához. Működési területe az óda volt, a legfenségesebb tárgyak ihlették csak: Isten, a bús haza és a mulandóság. Költészete Pest-Budából például csak két pontot lát: a Gellérthegyet és a Rákos mezejét, a többi nem érdekli. A mulandóság sárga orkánja már ott zúg verseiben, az a hang, ami Berzsenyi nagyságát adja később:

Márványra festett pompa, kevély nevek!
Fényes hiúság képi, nagy oszlopok!
A semmiség bús éjtszakája
Csalfa világtokat elborítja.

Ha a summáját tekintjük a deákos költészetnek, végeredményben nagy áldás volt a magyar költői nyelv számára különös kísérletük. A magyar dikció a régi gyöngyösis, négyrímes tizenkettesekben és a többi magyaros versformában olyan kényelmesen járt, mint egy papucsban. A nagy kényelem terjengőssé tette és arra csábította, hogy beérje kész, maguktól adódó magyaros fordulatokkal. Most az erősen idegenszerű új forma kényszeríti a költőket, hogy fegyelmezzék magukat. Az antikos vers szűk és merev köntöse tömörségre tanítja őket. Most egy találó jelzővel kell kifejezni azt, amit azelőtt a négyesrím felesleges harmadik és negyedik sorával csoszogtak körül. És a régi jó magyar kifejezések, amelyek mindíg kéznél vannak, nem használhatók az antikos forma

* Virág Benedek szül. 1754, Dióskálon, Zala m. 1775-ben belép a pálosok rendjébe. 1780: Székesfehérváron tanár. 1797: felmentik tanári állásától, Pestre költözik. Igen nagy szegénységben és egyszerűségben él, 1798-tól kezdve Budán. A fiatalabb írók felkeresik és amennyire megengedi büszkeségében, támogatják. Meghal 1830-ban.

Művei. Először folyóiratokban és röpíveken. V. B. poétai munkái, Pest, 1799. Magyar századok (magyar történelem Mohácsig) Buda, 1808. Horatius ódái, Buda, 1824.

más szellemű soraiban, a költőnek akarva-nem-akarva, új kifejezéseket kell teremtenie, expresszionista módon alá kell szállnia a szabad asszociációk világába, a teremtő félhomályba. Ilymód az antikos forma, a legrégibb hagyomány, a magyar számára forradalmi felszabadító, újat teremtő erőnek bizonyult. Berzsenyi és Vörösmarty szabad szárnyalású költészete nem is képzelhető el az antik vers adta felszabadítás nélkül.

Modern kiadások. Császár Elemér: Deákos Költők, A Kisfaludy Társaság Nemzeti Könyvtárában, Budapest, 1914. Virág Benedek a Magyar Könyvtárban és a Remekírók Képes Könyvtárában.

Irodalom. Négyesy László: A mértékes magyar verselés története, Budapest, 1892. Arany János: Baróti Szabó Dávid (Össz. műv. V. kötet.) Horváth János: Magyar ritmus, jövevény versidom, Bp. 1922. (O. K.) Waldapfel Imre: Humanizmus és nemzeti irodalom, IT., 1933.

d) *A hagyományok őrei.*

Bessenyei és barátai, meg a deákos szerzetesek úgy érezték, hogy a magyar irodalom velük kezdődik. Ami előttük volt, ködös régiség vagy pórias alacsonyság. Nem a közönség számára írtak; mintegy légüres térben indultak el, a jövő magyar irodalom parancsával. De ugyanekkor voltak írók, akik folytatták azt, amit készen találtak, a közönségnek írtak, a közönség szájaíze szerint, most már a Felújulás nemzeti tartalmát is beleöntve a régi tömlőkbe. Ezek az írók egy nemzetnevelő jelentőségű ponyvát teremtenek meg és hatásuk nagyobb, mint a finomult költészet első pionírjaié.

Sokan voltak a tradicionalista írók és költők, sokkal többen, mint amennyi a köztudatban él, mert az irodalomtörténet ellenségüknek, Kazinczynak a nyomán haladt és bizonyos fokig elmellőzte őket. A sok név közül két név emelkedik ki, Gvadányié és Dugonicsé.

Gróf Gvadányi József* katonatiszt volt. Unalmas kvár-

* Gróf Gvadányi József szül. 1725, Rudabányán, Borsod m., olasz eredetű katona-családból. 1734—43: a jezsuitáknál tanul, azután katona lesz. 1746—47: francia hadifogságban. 17[illegible]: megnősül, felesége nehány év mulva meghal. 1757: a hétéves háborúban résztvesz, ott van Berlin megsarcolásánál. A háború után Észak-Magyarországon állomásozik. 1773: ezredes. 1783: nyolc évi galiciai szolgálat után, mint lovasgenerális vonul nyugalomba. 1787: megkezdi művei kinyomtatását. Szakolcán él, szívesen látja vendégül költőtársait. Meghal 1801-ben.

tályokon kezdett verselgetni a maga mulatságára és csak hatvankét éves korában, már mint nyugalmazott lovasgenerális, fogott hozzá munkái kiadásához. Az angol irodalom máig is jól ismeri az öreg tábornok típusát, aki nyugdíjának unalmában katonás elevenséggel veti bele magát az irodalmi életbe. Nálunk csak egy ilyen volt, Gvadányi. Elkezdett levelezni a kor kultőivel, maga köré szervezte azokat, akikkel egyetértett irodalmi konzervatívizmusában és szorgalmasan termelte műveit, melyeket a közönség sokkal nagyobb örömmel fogadott, mint fiatalabb és hivatásos írók könyveit. A dilettánsnak már akkor is volt bizonyos helyzeti előnye . . .

Főműve a Falusi Nótáriusnak Budai Utazása, máig is élvezetes olvasmány; amit veszített aktualitásában, azt megnyerte a régiség zamatában. Mindenki ismeri Zajtay uramat, aki elindul Peleskéről, hogy megnézze Budán Mátyás király híres palotáját. Útközben kutyák megkergetik, bika megrémíti, vasas németek megtáncoltatják, belecsik Csörsz árkába. Mint komikus utazó érkezik Budára, itt azonban csodálatos metamorfózison megy át. Kiderül, hogy a nótárius, minden komikus kalandja dacára, mégis az igazi magyar ember megtestesítője. Egy nép képviselőjének nem kell feltétlenül méltóságteljesnek lennie. A nótárius Pesten találja meg igazi hivatását : goromba, de hatékony szavakban figyelmezteti a pestieket, hogy ruhában, nyelvben, modorban mennyire elvesztették nemzeti bélyegüket.

A falusi nótárius eleveneket és holtakat ítélő jó magyarsága bizonyos fokig német behozatal. A német irodalomban még barok hagyomány a francia eredetű divatnak, az „à la mode"-nak hóbortjait ostorozó költemény. A XVIII. század végének nemzeti lendülete ezt a műfajt is újra életre hozza, a bécsi folyóirat-irodalom több figurát teremt, akik jól megmondják a véleményüket a franciabolondoknak. Egyik ilyen állandó figura lehetett Gvadányi mintaképe. De a nótárius kifakadásainak mélyebb csengést ad az, hogy a magyar szá..ára az idegentől való elzárkózás nem egy lehetséges

Művei. A pösztyéni förödés, Pozsony, 1787. Egy falusi nótáriusnak budai utazása. Pozsony és Komárom, 1790. Rontó Pálnak, egy magyar lovas közkatonának és gróf Benyovszky Móricnak életek, u. o., 1793. A falusi nótáriusnak elmélkedései, betegsége, halála és testamentuma, u. o., 1796. stb. (A falusi nótáriusnak pokolra menetelét nem ő írta.)

állásfoglalást jelent, hanem bizonyos fokig *az* állásfoglalást, azt az állásfoglalást, ami a faj jellemében adva van. Ezért talán, hogy a konzervatív generális műve máig sem avult el, holott a korabeli avantgarde írókat már nem lehet tudományos apparátus nélkül olvasni.

Budai utazásának sikerén felbuzdulva, Gvadányi megírta nótáriusának további történetét: elmélkedéseit, betegségét, halálát és testamentomát. Elmélkedései a Felvilágosodás problematikájának szólnak; betegsége tanulságosabb. Az orvosokban becsületes magyar embernek nincs sok bizalma. Többet érnek a házi gyógyszerek, melyeket derék felesége tud. Pl. amikor a nótárius delirál, úgy látszik, gombamérgezésben:

Poloskákat adtam néki pályinkába,
Mihelyest lenyelte, s voltak a gyomrába,
Bőgött kedves Uram, valamint a barom.

De meggyógyult. Ha pedig a feleség sem használ, hivatják Tóty Dorkát, a híres javasasszonyt. Ez a kis ízelítő érezteti, civilizációs szempontból mekkora távolság ásít a nyugatos Bessenyei és a hagyományok őrei között.

A beteg nótárius ágyához megérkezik a fia, aki Pesten tanul. A nótárius inti fiát, ne engedjen a divatos filozófiák, Voltér, Lesszing és főkép Russzó csábításainak. A fiú nem is igen hallott ezekről, a pestiek tisztességesek.

Senkit sem hallottam, hogy Istent tagadná,
És olyan vadságra okos eszét adná.
Nemrég ugyan hétnek gombjokat elüték,
Kik petsenyéjeket rossz tűz mellett süték.
A többit küldötték külső országokba,
Hol várakba zárták kemény fogságokba.

Ilyen kedélyesen fogják fel a magyar mozdulhatatlanság vidékén Martinovics démoni nyugtalanságát, Kazinczy fogságát idegenben . . .

Egyéb műveiben is mindenütt megtaláljuk lényének életgazdag realizmusát, vaskos, férfiaknak való humorát, személyének úri báját. Művei jobbak és olvashatóbbak, mint az egykorú és valamivel fiatalabb európéer-költők művei — de a távolságból inkább az irány a fontos és Gvadányi kétségkívül rossz úton haladt, nem a nemzeti eidos önkifejtésének és az emberies civilizációnak az útján.

Gvadányi magyarkodása az itthoninak derűs szeretete és uras-öreges elzárkózás az idegen elől — Dugonics* magyarkodása mánia, ekstázis, delírium. Csodálatos tehetségtelensége dacára egyike irodalmunk legérdekesebb jelenségeinek.

Gvadányi olasz volt, Dugonics dalmata. Mindkettő egy déli nép hevesebb vérét hozta magyar fajszeretetébe, mindkettő az asszimilált idegen túlzó kompenzációjával volt magyar. A színmagyar nem érzi szükségét, hogy magyar voltát hangsúlyozza, mert az oly természetes számára, mint az, hogy él. Az idegenből lett magyar magyarvoltát be akarja bizonyítani, mások előtt és önmaga előtt. Magyarországon a fajvédelmet mindig idegen fajúak csinálták.

Történeti regénye, az Etelka, a magyar preromantika egyik legfontosabb eseménye. Fontos azért is, mert ez volt az első magyar könyvsiker, ezer példánya egy év alatt elfogyott, az ország egységesen lelkesedett, még a kálvinisták is elolvasták a piarista pap könyvét, az újszülötteket Etelkának keresztelték. A magyar szépirodalmi mű vele nyert polgárjogot, illetve vele nyerte vissza XVI. századi ponyvanépszerűségét. És fontos az Etelka azért is, mert példátlan sikerét romantikus mozzanatainak köszönhette, ez a siker az első jele a nagy és lényegbevágó ízlésváltozásnak. A ponyva előbb vett róla tudomásul, mint az élite-irodalom. Az Etelka sok tekintetben közelebb ál Kisfaludy Károly és Vörösmarty nemzedékéhez, mint Kazinczy és Kármán.

Romantikus nem a megvalósítás, hanem a művészi szándék irányjelzése: lefelé és vissza. A nemzeti mult és a

* Dugonics András szül. Szegeden, 1740-ben. 1756: belép a piarista rendbe, melynek iskolájában tanult. 1765-ben szentelik fel. Nyitrán, Szegeden és Medgyesen tanít. 1774-ben a nagyszombati egyetemen az elemi mennyiségtan professzora lesz. Az egyetemmel együtt Pestre, majd Budára költözik. Magyar nyelven tanít még II. József alatt is, nagy hatással van az egyetemi ifjúságra. 1808-ban nyugdíjazzák, hazamegy Szegedre. Meghal 1818-ban.

Művei. Trója veszedelme, Pozsony, 1774. Ulissesnek ... csudálatos történetei, Pest, 1780. A tudákosságnak két könyvei, Pest, 1784 (Magyar nyelvű algebra és geometria.) Etelka, egy igen ritka magyar kisasszony Világosvárott ... Két kötet, Pozsony és Kassa, 1788. Az arany perecek, Pozsony és Pest, 1790. Jeles történetek ... Pest, 1794—95. Négy színdarab: Toldi Miklós, Etelka Karjelben, Kun László, Bátori Mária. A szerecsenek, két kötet, Pozsony és Pest, 1798. (Heliodoros regényének népies átdolgozása.) Jolánka, Etelkának leánya, két kötet, Pozsony és Pest, 1803. Cserei, egy honvári herceg, Szeged, 1808. Magyar példabeszédek és jeles mondások, két kötet, 1820.

nép kultusza öltenek ponyvaformát Dugonics regényeiben. Etelka Árpád korában játszódik, abban a boldog időben, amikor a magyarság még szoros érintkezésben állt a rokonnépekkel (nemrég fedezték fel a finn-lapp-magyar rokonságot), finnországi hercegek gyakran érkeztek Magyarországra és itt kitűnően megértették a nép nyelvét, viszont Etelkát, a ritka magyar kisasszonyt is jól megértik Finnországban és Karjelben. De az Árpád-kor is csak irányjelzést jelent itt; történelmi multat, dicső nemzeti hajdankort ádtalában. A valóságos történelemhez semmi köze sincs, pedig Dugonics fantasztikus lábjegyzetek özönével igyekszik művének tudományos mellékízt adni. Magyar ősvallási szertartásokat költ és leírja az árpádkori ország teljes kultúráját és társadalmát, ami feltűnően hasonlít a XVIII. századira. A címlapon Etelka és későbbi férje XVIII. századi magyar ruhában állnak egy szentimentális oltár mellett. A történelem még nem jelent a számára külön, egyéni világot, még nem tudja, hogy minden kor más; egyelőre csak azt tudja, hogy van nemzeti történelem és a közönségnek ez is elég.

Dugonics nem dolgozott önállóan, paradox módon mindig a szélsőséges magyarkodók függnek a legerősebben külföldi mintáktól. Műveit többnyire az alacsonyabb német irodalom valamelyik terméke után nemzetiesítette olymód, hogy a személyeknek magyar nevet adott. Négy színdarabjának ismerik már a forrását. Az Etelka forrása még nem derült ki. De kétségkívül a forrás, valamelyik barok német vagy latín regény, lehet az oka, hogy Árpád fejedelem oly rosszul jár: gyenge, befolyásolható, itt-ott zsarnoki, maitressetartó, sokfelé szerelmeskedő barok vagy rokokó fejedelemmé stilizálódik párducos alakja. A többi alak is furcsa, kettős életet él, legkivált a hősnő, Etelka. Etelka fínom, érzékeny kisasszony, amint illik egy XVIII. századi hősnőhöz, érzékeny és gyakran elájul. De ugyanakkor Dugonics népiessége is átszínezi alakját: Etelka kifejezéseiben nem nagyon válogatós és amikor ájulásából magához tér, oly ízesen káromkodik, mint egy szegedi halász.

Romantikus nála a népibe való alámerülés is. Magyarságfogalma, amely olyakkora pátosszal hatja át, már a romantika nép-nemzeti elgondolása. Benne van már a romantikus magyarság-felfogás dacos izolációja a környezettel szemben. Különösen erős benne a nemzetiségekkel szemben való türelmetlenség. Ez mintegy az eszmei magva Dugonics

írásainak. Oly gorombán, mint ő, senki sem támadta, sem előtte, sem utána a németeket és a tótokat. Magyar ember rossz nem is lehet — a könyv gonoszai mind idegenek, bolgárok, tótok. Az erkölcsi érték alapfeltétele, hogy az ember magyar legyen.

Dugonics stílusát a szegedi nép szólásmódjaival gazdagította és Pázmány volt legfőbb mintaképe. Ehhez járul a külföldi mintáiból átvett précieux modor: így jön létre Dugonics páratlan, semmihez sem hasonlítható stílusa, mely könyveit a stílus-inyenc számára megbecsülhetetlen élvezetté teszi. Szerelmi szituációk közben, fínom elájuldozó emberek szájából érzékeny és körmönfont tartalmakat a legotrombább népi nyelven mondat el. Nehéz szemelvényt kiragadni, mert az ember úgyszólván minden lapról meríthetne stíluspróbákat. Általában ilyen hangon diskurál Etelka, a ritka kisasszony, más árpádkori udvaroncokkal:

„Eb után kutya vagy, vad embör. Te is azon elsővel egy forrásbúl buggyantál. Ó büdös vaj; te kukacos szalonna, egybeillötök. Eb is fújja nótádat; kutya is járja táncodat. Hatalmas Isten, be igaz az, hogy a rossz szolgának legroszszabb tagja a nyelve."

Rendkívül kedves az a rész is, amit Pintér Jenő idéz: „Etelkának egész teste felborzadozott. Azután szívében oly irgalmatlan küszködéseket szenvedett, hogy hirtelen indulataival éppen nem birhatván, pofonvágná Zoltánt, pedig amint csak tőle telhetett, elég markosan. Ezen tette után elhalványodott. Végtére Hanzárnak (a fejedelem nejének) ölébe leesett. Erősen befogta két kezeivel orcáját, és fejét Hanzárnak kebelébe dugdosta, ezt súgván: Rejtsd el akárhová szerencsétlen személyemet. Úgy dömöcskölte magát Hanzárnak kebelébe, hogy ez, minden ellenkező erejéből kifogyván, szinte hanyattdőlne a szőnyegen."

Ez 1788-ban történik. Goethe már a Tasson és Iphigenián dolgozik, a kicsiszolt humánum legfőbb diadalain, és minálunk még Etelka az úri osztály olvasmánya. Ha Dugonicsot olvassuk és hátborzongva élvezzük a tenyeres-talpasság orgiáit, látjuk, micsoda égető szükség volt Kazinczyék vértelen, idegenszerű, de mégis oly civilizált szellemi reformjára.

Kiadások. Négyesy László kiadása: Gróf Gvadányi József és Fazekas Mihály, Remekírók, Budapest, 1904. A Pösztyéni fördödést újra kiadta Mészöly Gedeon, Budapest, 1921. Dugonics színdarabjai a Olcsó Könyvtárban. Az Arany perecek, RMK., Budapest, 1898.

Etelka, szemelvények (Prónai Antal), Irod. tört. Olvasmányok, Budapest, 1904.

Irodalom. Gvadányira vonatkozólag l. Négyesy László bevezetését a fenti kiadáshoz. Prónai Antal, Dugonics András életrajza, Szeged, 1903. Baróti Dezső, Dugonics András, Szeged, 1934. Forrásait Heinrich Gusztáv és Horváth János kutatták ki. A Nótárius forrásai l. Gragger Róbert, Irodalomtörténeti forrástanulmányok, ItK., 1913.

5. *MAGYAR PREROMANTIKA.*

a) *Harc a hegemóniáért.*

Mikor Bessenyei letűnt, egy pillanatig Révai Miklós gondolt arra, hogy mint a Magyar Hírmondó szerkesztője, átvegye a vezér szerepét a gazdátlanná lett magyar irodalomban. De egyrészt túlságosan szegény és ennek következtében súlytalan volt a vezér szerepére, másrészt a hírlap szerkesztősége nem volt megfelelő pozició, ahonnan irányítani lehetett volna a magyar irodalmat. Az új vezérnek, aki immár nem pusztán a majdan megszületendők lelkei fölött fog parancsnokolni, mint Bessenyei, működési terület kell, ahol ítélhet és nevelhet: vagyis irodalmi folyóirat.

Az új vezér, a fiatal Kazinczy Ferenc, ezzel tisztában volt. Nála tudatosabban senki sem készült az irodalmi vezér szerepére és biztosabb kézzel senki sem válogatott az eszközökben. Koraérett szorgalommal és bécsi utazásokkal bizonyos élite-műveltséget szerzett magának, amely nem volt ugyan mély, de sokoldalú volt és főkép imponáló. Kiismerte magát a képek és szobrok világában és az aktuális külföldi irodalomban; aki ehhez a kettőhöz ért, ma is bizonyos fölénnyel mozoghat a társaságban és nagytudású embernek számít. Azonkívül Magyarországon ez még újság volt, Kazinczy volt az első képviselője ennek a világias intelligenciának.

1786-ban elérkezettnek látta az időt, hogy a vezérséget átvegye. Szövetkezett a tekintélyes öreg Baróti Szabó Dáviddal, hogy folyóiratot alapítson Kassán. Baróti Szabó Dávid szívesen vállalkozott, de még egy társat hozott magával, Batsányi Jánost. Így alapították meg hárman az első magyar irodalmi lapot, a Magyar Museumot, melynek első száma 1787 nov. 13-án jelent meg.

Kazinczy és Batsányi valószínűleg az első pillanattól kezdve nem tetszettek egymásnak. Nem tetszettek egy-

szerűen azért, mert mind a ketten ugyanazt akarták, holott az a valami csak egy embernek volt szánva. De ezenkívül is sokkal ellentétesebb természetűek voltak, semhogy kibírták volna egymást.

Kazinczy nőiesen fínom, törékeny jelenség volt, csupa jó modor és engedékenység és éppen ezért rideg és kíméletlen, amikor saját álláspontját védte — Batsányi nyers és temperamentumos volt. Ehhez hozzájárult még egy társadalmi szakadék: Kazinczy előkelő nemesfiú volt, Batsányi* jobbágyi self-made-man, kit ezer mellőztetés keserített el és tett bizalmatlanná és forradalmivá.

Az együttműködés nem is tartott soká. Már a Kazinczy-írta bevezetés körül bajok voltak: Batsányi Kazinczy megkérdezése nélkül átjavította és baloldalibbá tette a szöveget, ami Kazinczyt nagyon bántotta. Végül is Kazinczy nem bírta tovább társa diktaturáját, kilépett és önálló lapot indított.

Kazinczy új folyóiratát Orpheusnak keresztelte el, mert Orpheus volt a szabadkőművesi neve és a lapot egészen a Felvilágosodás szolgálatába akarta állítani. Ez a lap is, mint a Magyar Museum, büszkén hozza főúri pártfogóinak leveleit és ugyanekkor a forradalmat előkészítő francia gondolkozók, Rousseau és Helvetius műveiből közöl fordításokat. A lap nem volt hosszú életű, de ez a rövid idő is elég volt, hogy versenytársát tönkretegye. A fiatal írók inkább a jómodorú, előkelő Kazinczyhoz csatlakoztak. Úgy, hogy Batsányi, mikor Kazinczyval egyidejűleg fogságra vetik, mint a

* Batsányi János szül. 1763, Tapolcán. 1787-től tisztviselő a kassai kir. kamaránál. 1793-ban elveszti állását politikai felfogása miatt. Forgách Miklós gróf titkára lesz. 1794-ben elfogják, mint a Martinovics-féle összeesküvés részesét. Bár ártatlansága bebizonyosodik, mégis elítélik az elvekért, melyeket védekezésekor hangoztatott. Fogság Kufsteinban. 1796: kiszabadul, Bécsben telepedik le, mint állami hivatalnok. Feleségül veszi Baumberg Gabriellát, aki divatos költőnő. 1809-ben állítólag résztvesz annak a proklamációnak a megfogalmazásában, melyet Napoleon a magyarokhoz intéz, ezért menekülnie kell később. Párisban él abból az évdíjból, melyet Napoleon rendel a számára. Napoleon bukása után osztrák kézbe kerül és egy évig Spielbergben raboskodik. Ezentúl Linzben él feleségével, felügyelet alatt. 1843-ban az Akadémia tagjává választja. Meghal 1845-ben.

Művei. Batsányi János versei, Buda, 1827. *Modern kiadás:* B. J. költeményei, kiadta Váry Rezső, Modern Könyvtár, év nélkül.

Irodalom. Horánszky Lajos. Bacsányi János és kora, Budapest, 1907. Halász Gábor, Bacsányi, Nyugat, 1935.

Martinovics-féle összeesküvés részesét, tulajdonképpen már eljátszotta minden reményét a hegemóniára.

Mind a két irodalmi folyóirat főkép fordításokat közölt. Batsányi, Kazinczy és a kor élite-je egyet értettek abban, hogy a jó fordítás pillanatnyilag hasznosabb, mint az eredeti. A fordítás általában nagyobb művészi hozzáértést követel. Az eredeti költő azt írhatja, ami eszébe jut, ha akarja, foghatja a dolog könnyebbik végét is; a fordító kénytelen megkeresni az egyedül lehetséges kifejezést. Hiszen egyelőre még nem volt arról szó, hogy irodalmi értéket hozzanak létre; egyelőre be kellett bizonyítani, önmaguknak is, hogy lehet magyarul írni.

A Magyar Museumban megjelent versek, fordítások és essayk Batsányit, mint a kor egyik legkülönb magyar íróját mutatják be. Nála jobban senki sem érezte át a nagy világalakító eseményeket, melyeknek híre távol mennydörgésként jött Páris felől és ő az egyetlen a magyar irodalomban, aki a világmegrázkódtatásnak költői kifejezést tudott adni. Amint Toldy Ferenc megállapította, „politikai költő volt, első nálunk, a szó szoros értelmében s nemcsak hazafiúi, mint annyi más". Az egész humánum sorsát érezte és fájta és egy verset sikerült írnia, melyben az egész kor benne reszket:

A franciaországi változásokra.

Nemzetek, országok! kik rút kelepcében
Nyögtök a rabságnak kínos kötelében;
S gyászos koporsóba döntő vasigátok
Nyakatokról eddig le nem rázhattátok;
Ti is, kiknek vérét a természet kéri,
Hív jobbágyitoknak felszentelt hóhéri,
Jertek! s hogy sorsotok előre nézzétek,
Vigyázó szemetek Párisra vessétek!

Ha Kazinczy helyett az ő kezébe jutott volna a hegemónia, bizonyára kevesebb gondot fordítottak volna a formai csiszoltságra és klasszikus tökéletesség felé kevésbbé törekedtek volna, e helyett a költészet gazdagabb lett volna humánumban, politikai lendületben és hamarabb eljutott volna a Vörösmarty-nemzedék romantikájáig.

De Batsányi, amikor ártatlan kufsteini rabságából kiszabadult, elveszett ember volt a magyar irodalom számára Haza se mert jönni, mint börtönviselt — ahhoz a Kazincz jólszületettsége kellett, hogy Kufsteint megbocsássák. Béc ben élt ezentúl, mindinkább otthon érezve magát új körny

zetében, ahová feleségének költői hírneve fűzte. A napoleoni háborúkban megint kompromittálta magát, meggyanusították a napoleoni proklamáció fordításával. Párisba ment, azután sok meghurcoltatás után Linzben telepedett le. Ekkortájt jut újra eszébe a magyar irodalom. Mindeddig, úgy látszik, annyira fájt neki az elveszített hegemónia, hogy nem is gondolt az országra, melyet maga mögött hagyott. Spielbergi fogsága alatt végre fölenged és kéri feleségét, küldje el neki, ha meg tudja szerezni, az ismerős magyar költők műveit. És tudja meg, élnek-e még ? Baróti Szabó, úgy tudja, meghalt . . .

Linzben óvatosan felveszi újra a kapcsolatokat. A dunántúliak megpróbálják kijátszani Kazinczy ellen. Ekkor derül ki, milyen jól tud Kazinczy gyűlölni. Akármi jön ezentúl Batsányi felől a határon, Kazinczy és jól megszervezett hívei rögtön tönkreteszik. Összegyüjtött verseit kinevetik, mint egy fölösleges tanút régi időkből. Az ősi ellenfél számára még az öregkorban sincs bocsánat. És Batsányi lassankint belátja, hogy már minden elveszett. Visszahúzódik a mély feledésbe. Sokáig, nagyon sokáig él és hogy meghal, a magyar irodalmi élet csak két évi késéssel tudja meg.

Irodalom. Pintér id. m. IV. Németh László: A tekintélyes ifjú és Az első magyar folyóirat, Prot. Szemle, 1930.

b) *Preromantikus szentimentalizmus.*

A diadalmas új életérzés egyik legközpontibb vonása a szentimentalizmus. Az emberek közelebb akarnak jutni önmagukhoz és érzelmi önmagukat fedezik fel.

Az emberek érezni akarnak az érzés kedvéért. „Libido sentiendi", mondotta Szent Ágoston. Gondosan ápolják érzelmeiket, a rengeteg napló és levél arra szolgál, hogy érzelmeiket rögzítsék, tartóssá tegyék és közöljék. Természetesen nem minden érzés egyformán értékes. A bánat előkelőbb mint az öröm, miért, miért nem, nehéz megmondani — de mindenki tudja, hogy egyszerűbb lelkek ösztönösen bánataikat szokták felsorolni, ha másokat meg akarnak nyerni maguknak, mintegy megmutogatva legfőbb kincseiket.

A bánatnak egy külön fajtája a szentimentális ember kedvenc bánata. Édesbús céltalan merengés, absztrakt, a

világmindenségben ködként eloszló fájdalom, magamagáért, másokért, mindenkiért. Kiegészítője a szentimentális elvágyódás valami céltalan, holdas messzeségbe, ahol bánat és egyedülvalóság átolvadnak valami boldogságba lassan, mint az alkony színei.

A preromantikus irodalom valahogy „modernebb", mint elődei voltak; közelebb áll a mi irodalom-fogalmunkhoz. A klasszicisták tárgyakat énekeltek meg: a háborút, a szenvedélyt, a bánatot. A romantikus költő mindíg, mindenben önmagát: önmagát háborús, szenvedélyes, bánatos attitűdben.

Irodalmunkban a szentimentális, tehát a modern költők sorát Ányos Pál* nyitja meg. Ányos Pált személyes vonatkozásai és hagyományos, négyesrímes verselgetése Bessenyei György körével kapcsolja össze, de tartalmilag egészen más. A szentimentalizmus költői fegyvertára, részben német, részben talán barok latín költők hatása alatt, nála lép fel először, még teljesen cenzurázatlanul, naív módon. Költészete csupa sírhalom, nyögés, sóhajtás a halvány hold alatt. Boldogság ezen a világon csak annak jut osztályrészül, aki elvonul a természet magányos ölébe:

> Ó, boldog szabadság erdők közepében
> A' hol ki ki bátran sírhat keservében,
> Nem úgy, mint halandó társaink ölében,
> Kiknek kegyetlenség lakozik szívében.

Így búsul Gyöngyösi nyelvezetén Rousseau és rajta át a modern magányosság. Ő találkozik először a preromantikus mithológiával, ő honosítja meg a kísértetket a magyar irodalomban. A preromantika kísértetei általában nem ijesztőek: a meghalt szeretettek árnyai, akik mintegy engedélyt kapnak bizonyos előírt órákban, hogy meglátogassák az ittmaradtakat; halvány, kisírt, de jóindulatú jövevények, akik vigasztalják az érettük búsulókat. A bagolyhuhogás, árny

* Ányos Pál szül. 1756-ban, Esztergáron, Veszprém m. 1772-ben a pálos rendbe lép. Tanulmányait Budán végzi, feljebbvalói nem jó szemmel nézik, hogy szerelmes. 1781-ben az elzárt felsőelefánti kolostorba küldik. 1782—83-ban Székesfehérvárt tanít Virággal együtt. Tüdőbaja 1784-ben elragadja.

Művei. Életében csak egyes alkalmi költeményei jelentek meg. Először Batsányi János adta őket ki, Béts, 1798. *Modern kiadása:* Budapest, 1907, RMK. *Irodalom.* Császár Elemér: Ányos Pál, Budapest, 1912.

suhogása meg sem ijeszti Ányost; megszokta és éjfél felé várja is már.

Anyos még a régi magyaros ütemben verselt, de már kortársai is érezték, hogy az új életérzés kifejezésére más, kevésbbé mindennapi ritmusokra van szükség. Az egyik megoldási lehetőség volt az antikos mérték. De az antikos mértékből hiányzott az a lágyság, hajlékonyság, ami szükséges emócionális tartalmak kifejezésére. Vizsgálni kezdték a nyugati népek verselését és keresték a magyar metrumot, ami azoknak megfelel. Így jött rá először Ráday Gedeon gróf (1713—92) arra a metrum-csoportra, melyet poétikánk azóta nyugateurópainak nevez, bár semmiféle nyugati nép verselésével nem azonos, hanem a középkori himnuszéval: időmértékes sorokat rímmel látott el. Ráday után Földi János (1755—1801) fejlesztette tovább a nyugati metrum elméletét és gyakorlatát. Azután a magyar preromantikának közös formaruhájává lett: Kazinczy, Batsányi, Verseghy, Dayka, Szentjóbi Szabó László így verseltek.

A preromantikus csoportnak sok tagja pap volt: Verseghy, Dayka, Ányos; ide lehet sorolni Kazinczy nyelvészszövetségesét, Révait is. A különbség a régebbi pap-költők és a preromantikusok között az, hogy a preromantikusok rossz papok. A kor világias szelleme behatolt a kolostor falai közé is. Ányos Pált szerelmi bánata kíséri korai sírjába. Dayka Gábor első egyházi szónoklatában Szaicz Leó annyi eretnekséget talál, hogy Dayka nem is prédikál többet és nemsokára elhagyja az egyházi rendet. Révai Miklóst egyház feljebbvalói állandóan korholják, rendtársai elkerülik és ő a legnagyobb nyomorban sem tudja elszánni magát, hogy visszatérjen a rendház falai közé, ahol kényelem és nyugodt élet várná. A papok ócsárlásában senki sem használt olyan nyers hangot, mint ő, a piarista. Verseghy fiatalkorában Alexovics Balázzsal kel versenyre: ő felvilágosodott szellemű prédikációval akar hallgatókat szerezni. Később ő is elhagyja a rendet. Fogságában mégis erőt vesz rajta a vallásosság, ez is szembeállítja később a Kazinczy köré csoportosuló új irodalommal. Halálos ágyán is inti híveit, hogy ne bízzanak az új irodalomban, mert protestánsok csinálják.

Egy másik közös és nagyon karakterisztikus jegye a nemzedéknek, hogy valamiképpen összefüggenek a Martinovics-féle összeesküvéssel. A szerepük többnyire minimális

— úgyszólván semmiért kell Kazinczynak és Verseghynek hosszú éveken át rettenetes börtönökben senyvedni, teljesen semmiért kerül börtönbe Batsányi és hal meg a nedves kőfalak alatt Szentjóbi Szabó. Vannak idők, amikor a szellem embere szükségképpen gyanús a hatóságok előtt, amikor az író eleve az Úristen balján foglal helyet. Ilyen idő volt a XVIII. század vége, amikor a kormány jónak látott ártalmatlanná tenni mindenkit, aki az önálló gondolkozásnak némi jelét adta. Ez az óvintézkedés a nemzeti közhangulat szankciójával történt, tanusítja például Gvadányinak az imént idézett verse.

Rossz papok és börtönviselt emberek; a társadalom margóra tette őket; első költőink, a magyar eidos legáldozatosabb előharcosai, nem képviselték a nemzet egységes korhangulatát. Elhagyott, különc, mártíros rajongói a szellemnek, az ár ellen úsztak és akarata ellenére váltották meg magyar szellemet.

Tehetségére nézve messze kiválik a nemzedékből Kazinczy legfőbb büszkesége, az utókor által méltatlanul elfelejtett Dayka Gábor.*

A szentimentális költők élvezésében zavar a mesterkéltség érzete, még a nagyoknál is. Dayka szentimentális borongása nem volt póz. Halk hangú, alig színezett, de törés nélküli versei közt nincsen olyan, melyből valami egészen személyes, mélyről jövő melankólia ne csendülne ki. Az igazi költő biztos kezével találja meg azokat a képeket és fordulatokat, amelyek nem veszítették el erejüket annyi idő után sem, tovább csengenek, aeolhárfás hangokon. A mulandóság, az álmatlan éj borzalmai, amint rászabadulnak a lélekre, a közeledő vég előre-sejtései: Dayka tématikája az örökőt érinti az emberben. Ő fejezi ki a legvéglegesebben azt, ami a preromantikában nem kordivat, hanem időtlen tartalom, amiért a preromantikának a világra kellett jönnie. A

* Dayka Gábor szül. 1769-ben Miskolcon, szegény iparos családból. Papnak megy, mert nem tehet mást. 1791-ben protestáns szellemű szónoklata miatt szigorú feddésben részesül és kilóp. Tanár lesz a lőcsei gimnáziumban. Megnősül, felesége megcsalja. 1795-ben Ungvárra helyezik át. Tüdőbaja egyre jobban gyötri. 1796-ban meghal.

Kiadás. Verseinek első kiadását Kazinczy rendezte sajtó alá, 1813-ban. Modern kiadása az Olcsó Könyvtárban, 1878. és a Nemzeti Könyvtárban, 1880.

Virtus Becsében például, hallgassuk a térbe kivetített szentimentális életérzést:

A hűs pataknak bús zuhanásai,
A lágy fuvalmak zengedezései
Éjféli csendben, a susogó
Ágak, az illatos hant virági,

Elfogtak egykor s nem magyarázható
Örömbe süllyedt lelkem; eloszlaták
Keservimet, kisírtam a bút
Édes özönbe merült szemekkel.

Ti boldog órák! hasztalan esdeklem
Utánok. A bús vízözön évei
Közt semmiségbe tünt időknek
Fejthetetlen zavarába dőltök.

Dayka, az előfutár, megvalósította azt, amit Kazinczy és leghívebb környezete küzdelmesen keresett és ami nekik oly ritkán sikerült: a költői dikció teljes megszabadítását a hétköznap nyügétől, a póriasság kölönceitől, az elhanyagolt magyar nyelvbe beivódott földszagtól. Neki sikerült étherikus magaslatokra emelkedni, a nélkül, hogy erőfeszítésébe került volna. Ami Kazinczynál, Kölcseynél, Bajzánál még oly sokszor mesterkéltség, nála a legtermészetesebb önkifejezés.

Ha magyarázatát keressük annak, hogy Dayka úgyszólván minden előzmény nélkül megvalósította a későbbiek legküzdelmesebb törekvését, talán Dayka halálközelségére kell utalni. Éterikus verseit akkor írta, amikor már csak félig volt a földi Magyarország polgára. Fantáziájának magasabb emelkedést adott a láz, ami az asszociációk útját felszabadítja és a lélek tropikus vegetációja felé vezet. A tüdőbetegek áttetsző fínomsága tette talán oly fínommá sorait... a kor a tüdőbetegek és más halkan enyészők fénykora volt. A halálnemek változó divattörténetében a preromantikának a lassú hervadás felel meg, az a halálnem, melyben az ember passzív magát-átengedéssel és teljes tudatossággal megy az elmúlás felé.

Daykával belső rokonságot tart Kármán József.* Kár-

* Kármán József szül. 1769, Losoncon. 1788-ban jogi tanulmányai végzésére Bécsbe megy. Itt játszódik le nagy szerelme Markovics Miklós grófnak, az érdekes kalandornak a feleségével. 1791-ben jön Pestre. 1795-ben költözik Losoncra, ahol még ebben az évben meghal.

mán Józsefet a többiekhez nem füzik baráti szálak. Önálló úton járt és bizonyára ellentétbe került volna ő is a vezérekkel, ha időnek előtte el nem ragadja betegség és fiatal halál.

Bécsi egyetemi évek és színgazdag szerelmi liaison után kerül Kármán Pestre, ahol a társaság, a hölgyek bálványa lesz. Mint szabadkőműves és mint híres kálvinista prédikátor fia, minden jó társaságba bejáratos. Ebből a világi pozícióból sarjad ki irodalmi terve: lapot alapítani, amely a magyar hölgyközönséghez fordul. Igy alakul meg 1794-ben az Uránia. Az Uránia célja, amint Kármán kiváló kultúrpolitikai programm-értekezéséből, a Nemzet Csinosodásából kitűnik, nemcsak kultúrális, hanem civilizációs is, sokkal nagyobb mértékben, mint Kazinczy programmja.

Kazinczy az irodalmat, az irodalmon át a nyelvet és a nyelven át a nemzetet a betű, az írott irodalom segítségével akarja megmenteni. Kármán, a szalónember, nagy jelentőséget tulajdonít az eleven érintkezésnek. Tanulmányában a magyar civilizációt oly szörnyű színekkel rajzolja, mint később Széchenyi. Az országnak civilizációs központra van szüksége; nemcsak adminisztratív, hanem szellemi fővárosra is, ahol városias irodalmi szalónélet fejlődhetik ki. Csak ez mentené meg a magyar szellemet vidékies, falusias jellegétől, a földszagtól, ami ellen Kazinczyék is annyit küzdenek. Az irodalmi élethez nők kellenek. Szalónéletet nem lehet élni bizonyos enyhe és finom erotikus atmoszféra nélkül. Általában, semmi teremtés nem lehetséges Eros nélkül.

Másik elve, amely előbb-utóbb ellentétbe hozta volna Kazinczyval, ha életben marad, hogy az eredeti művek többet érnek a fordításnál és hogy a magyar irodalomnak csak eredeti művek által sikerül majd közönséget teremteni. Ő maga is egy jelentékeny eredeti művet hagyott az utókorra, a Fanny Hagyományait, a lélekrajzoló irodalom első szárnypróbálgatását irodalmunkban.

Fanny a Wertheriádák népes családjába tartozik. Énregény, amely egy érzékeny szívű leány boldogtalan szerelmét és elhervadását adja elő. A goethei mintaképtől való függését irodalomtörténetíróink általában túlságosan kiemelik; a Werther inkább csak azt jelenti, hogy ekkor Európa-

Művei. Az Uránia három számában, névtelenül. *Modern kiadás:* Remekírók, Budapest, 1906.

Irodalom. Heinrich Gusztáv bevezetése az id. kiadáshoz.

szerte uralkodó volt ez a regénytípus, bizonyos szoros műfaji szabályokkal, melyeket Kármán is betartott.

A fontos az, hogy én-regény. Fanny által a preromantikus befelé-fordulás hivatalosan bevonul mihozzánk. A költészet legfőbb tárgya most már maga a lélek, önmagáért. A mult század második fele erősen idegenkedett a szentimentalizmustól, mintahogy az izlés mindíg idegenkedik a tegnapi formáktól, amelyeket éppen levetett. De ma már oly távol vagyunk a szentimentalizmustól, hogy tárgyilagosan tudjuk magunkba fogadni, sőt bizonyos fokig újra értékesekké válnak a nagy szentimentális írók, akik oly sokkal Bergson előtt felfedezték az intuició szerepét a lelki életben. Ma újra szeretjük a Werthert és Sterne könyveit, Jean Pault és a lírai regények egész vonalát; Fanny Hagyományai is újra olvashatókká kezdenek válni.

Kármánban a civilizáció erősebb volt a kultúránál és a társas lény erősebb az írónál. A társas élet és a sok szerelem felemésztették energiáit és 26 éves korában már hazament meghalni. Ekkor leplezték le a Martinovics-összeesküvést. A családi hagyomány úgy tudta, hogy Kármán visszavonulása összefüggött a titkos eseményekkel, és hogy halálával ő is a börtön elől menekült.

6. *A MÁSODIK HULLÁM.*

a) *I. Ferenc kora.*

A most következő korszakot (Martinovicstól az Aurováig, 1794—1822) még mindíg az uralkodó személye határozta meg. Osztrák mintára mi is beszélhetnénk franciskánus korszakról és a korszak második felének alcím gyanánt a Metternich kora nevet lehetne adni.

Az abszolutizmus nem szükségképpen kultúraellenes. Vannak zsarnokságok, amelyek a szellem magaslati pontjait jelentik, mint a franciáknál XIV. Lajos kora. A magyar nemzet is jótékonyan fejlődött és gyarapodott a korábbi abszolút Habsburg uralkodók, Mária Terézia és II. József idejében. I. Ferenc abszolutizmusa azonban gyilkos és szégyenteljes volt és a Habsburg-barát történetírók sem próbálják menteni. Szégyenteljes volt, mert anakronisztikus volt. Az abszolutizmus helyénvaló és hasznos volt a barok világban

de nem a Felvilágosodás és a francia forradalom emberi diadala után. Amint Szekfű Gyula mondja: „A Ferenc-féle abszolutizmus az európai abszolutisztikus fejedelemség fejlődéstörténetének egy utólag odabiggyesztett, fölösleges és így ártalmas fejezete."

Nem az abszolutizmus volt ártalmas, hanem anakronisztikus volta és ami ebből következett: hogy I. Ferenc rendszere reakció volt. Vissza akart állítani politikai eszközökkel egy lélek- és szellemtörténeti állapotot, ami ekkor már visszahozhatatlanul a multé volt. A patriárchális I. Ferenc és mindenható minisztere, az ancien régimebeli tökéletes udvaronc, Metternich, önmagukban vonzó egyéniségek, egy szépségben letünt kor végső képviselői, de oly végzetes szerepet játszottak, mint egy elhalt testrész, ami nem tudott leválni az élő szervezetről.

Minden reakció szükségképpen szellemellenes, mert a szellem kritikát jelent és kérlelhetetlen tovább-ot. Shakespeare Caesarja fél Cassiustól, mert éjszaka olvasni szokott: Shakespeare itt minden reakció alapvető vonását ragadta meg. Ma már egyenesen komikusan hatnak azok a rendelkezések, amelyekkel I. Ferenc kormánya a szellem szabadságát béklyókba akarta szorítani. A külföldi könyvek behozatalát szigorú vámvizsgálatokkal akadályozta meg — a német hírlapok közül pl. mindössze egynek, az Augsburger Allgemeine Zeitungnak volt szabad bejönnie a monarchia területére. Császári paranccsal bezáratta az összes Lesezirkeleket és kölcsönkönyvtárakat. Az előzetes és utólagos cenzura csodákat művelt. A Bánk Bán előadását betiltotta, mert Bánk nagysága meghomályosította a királyi házat. Kisfaludy Károlynak két drámáját nem lehetett kinyomatni, mert fájdalmas érzéseket keltettek volna a hazafiakban.

Ez az általános reakció a legmerevebben ellenezte a magyar nyelv fejlesztésére irányuló mozgalmakat. Minden szellemi fejlődésben a birodalom végveszedelmét sejtették. Ezért nem engedték meg pl., hogy gróf Bánffy György és Döbrentei Gábor új életre keltsék az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságot. Amikor Révai Miklós halálával megüresedett a magyar nyelv tanszéke az egyetemen, a betöltésnél — ez nem szatíra — egyedül az a szempont döntött, hogy a pályázók közül melyik a legtehetségtelenebb. A tehetség önmagáért gyanús volt.

De a reakció legfőbb átka nem a külső erőszak, hanem a belső következmények. Az emberek nagy többsége úgy van megalkotva, hogy szereti a reakciót. Teljesen tévednénk, ha azt képzelnénk, hogy Ferenc szellemi terrorját a nemzet fogcsikorgatva viselte. Ellenkezőleg, a nemesi nemzet örömmel fogadta ezt a reakciót, mert biztosította számára a nemesi kiváltságok sértetlenségét. Csak akkor hördült fel, ha valami erőszakos rendelet a kiváltságokat, a szentek szentjét, az adómentességet fenyegette. A Martinovics-féle összeesküvés a nemességből még nagyobb reakciót váltott ki, mint a kormányból és hálásak voltak minden intézkedésért, amely egy újabb veszedelemnek az elejét vette.

A köznemesség, az új uralkodó osztály, ebben a korszakban erősödik meg az arisztokrácia rovására. A nagybirtok ebben az időben fokról-fokra veszti pozícióját, a nagy családok mintha kimerültek volna, egyik a másik után megy csődbe, viszont a középnemesség egyre gazdagodik. A napoleoni háborúk alatt a búzaárak felmennek, a devalváció alatt pedig adósságaikat a rossz pénzzel kényelmesen kifizetik. A nemesség száma rendkívül megnövekszik, 1839-ig egy félszázad alatt száz százalékos a szaporulat.

Annál jobban megviselik a napoleoni háborúk és a devalváció a polgárságot, a lateiner osztályt, a honorátiorokat, ahogy akkor mondták, és főkép azt az osztályt, amely ebben az időben még minden teher hordozója és minden vagyon alapja, a jobbágyságot. A jobbágyot viszik kötéllel katonának, a jobbágy fizeti a háború költségeit és a megye házi pénztárát, ami a hadi adónál is súlyosabb, és verejtékes munkájával eltartja a nemességet és az egyházat. Az ezeréves történelem folyamán ez a jobbágyok legválságosabb korszaka. Helyzetüket most már az öntudat is súlyosbítja belülről. Többé már nem azok az igavonó gépek, akik évszázadokon át voltak, most már érzik, hogy valami rettenetes történik velük és hogy nem segíthetnek.

Hajnal előtt van a legsötétebb. A külföldi sajtó foglalkozik már a magyar jobbágy helyzetével, a magyarság ellenségei, osztrákok és a monarchia szlávjai ekkor teremtenek meg Európaszerte ellenséges hangulatot az úri Magyarország ellen. A nemesi Magyarország jobbnak látja nem felelni a támadásokra. Idehaza senki sem kel a jobbágy pártjára. Csak a gazdasági irodalomban szólalnak meg hideg, racionalista hangok. Pethe Ferenc, a Nemzeti Gazda című szaklap

szerkesztője állandóan bizonygatja, hogy jobbágyokkal és robotrendszerrel nem lehet modern gazdálkodást folytatni, a földbirtokosnak saját érdeke a jobbágy felszabadítása. Nemzetgazdasági alapon emeli fel szavát a csodálatos magányos, Berzeviczy Gergely (1763—1822), kinek főműve: De conditione et indole Rusticorum in Hungaria (Lőcse, 1806), Széchenyit készíti elő. De Berzeviczyt hazaárulónak tekintették, még Kazinczy is csendes elítéléssel írt róla.

Hogyan viselkedik a fiatal irodalom a reakcióval szemben? Az írók maguk is a középnemesi osztály tagjai, általában meg vannak elégedve a helyzettel, vagy ha nincsenek és helyzetüknél fogva örök nyomorra vannak kárhoztatva, mint Csokonai, akkor is úgy tesznek, mintha meg volnának elégedve, magyar gőgből, óvatosságból, osztályfegyelemből. Berzsenyi Ferenc „titusi uralmáról" beszél és reméli, hogy teljes fényben vissza fogja állítani „Trézia napjait". Kazinczy szépnek találja a politikai szabadságot, de úgy gondolja, hogy szegény népünknek nem való. Kölcsey gondolkozó szellemén a század minden nagy eszméje átvonul, de a szabadságról nem beszél. Kisfaludy Sándor a középnemesség költője és glorifikálója. A zordon Tiborc-Katona Józsefet agyonhallgatják. Napoleon proklamációja a legkisebb visszhangot sem kelti, a magyar nemzet lojálisan és áldozatosan áll uralkodója mögött, aki minden szabadságától megfosztja, a költők a nemesi felkeléshez írnak ódákat, a független Magyarország nem kísért senkinek sem az álmaiban.

Egyetlen pont van, ahol a fiatal magyar irodalom a legenergikusabban szembehelyezkedik a fennálló renddel és ez a magyar nyelv ügye. Minden éltető áram ebbe fut össze: a Felvilágosodás gazdag programmjából ez marad eleven és ebben ölt konkrét formát a romantika khaotikus előhulláma. Kazinczyék patriotizmusával a nemzetszabadság minden gátbaszorítása összeegyeztethető, csak ez az egy maradjon szabad és lendüljön felfelé, a magyar nyelv.

Ezért az irodalom nemzeti ügy. Nem azért, mert az irodalom fejezi ki a nemzet politikai szándékát — erről szó sincs. Nem azért, mert az irodalomban eszmél önmagára a nemzet eidosa, erről csak Széchenyi és nyomában a romantikus nemzedék fog tudni. Ebben a fordított világban az irodalom a nyelv kedvéért van. A nyelv nem eszköz a gondolatok kifejezésére, hanem a gondolatok az eszköz, amelyen a nyelv csiszolódik. A nyelvi mindenhatóság kora.

De a nemzettest még ebben a szűkmedrű patriotizmusban sem áll az írók mögé. Amint már említettük, a többség sokszor igen józan érveléssel védi a latín nyelv elsőségét, köztük a legvilágosabb gondolkozó, Berzeviczy Gergely, aki csodálatos módon érintetlen marad a preromantikától és a jozefinus felvilágosodás légkörében él tovább, az összmonarchiát a nemzetállamnál többre becsüli. A latínhoz való ragaszkodásban az iskola nagy szerepet játszik: a második Ratio Educationis (1806) az új humanizmus hatása alatt elveszi az első Ratio felvilágosodási, utilitarista élét és a nevelés súlypontját minden eddigit meghaladó mértékben a latínra helyezi. A most felnövekvő generáció különös római, cicerós világban él. A magyar nemes amúgy is rétorikus hajlamú, szereti a hangját hallani, expectorálni, amint Kölcsey mondja. Most a megyei gyűlések átalakulnak megannyi római szenátussá, ahol a nemes cicerói mondatokban, plutarchosi pózokban, egy képzelt tóga méltóságteljes redőnyvetésében tetszeleg.

A kor költőjének ilymód kétfelé kell küzdenie a magyar nyelvért: a kormány ellen és a nemzet ellen. Soha elszigeteltebb, súlyosabb feladattal terhelt a magyar író nem volt, mint ebben a korban, amikor egymaga hordozta a jövendőt. Ez adja meg a nemzedék hősi szépségét és múlhatatlanságát.

b) *Írói szervezkedés.*

Nehéz helyzetükben az íróknak kezdettől fogva legfőbb törekvésük, hogy szervezkedjenek, hogy maradandó intézményekkel álljanak ellene az elsodró külvilágnak. Így alakul ki Kazinczy személye körül az irodalmi diktatúra intézménye, melyről a következőkben beszélünk.

1802-ben a magyar kultúra legmegértőbb főúri támogatója, gróf Széchenyi Ferenc, hatalmas könyvtárát a nemzetnek ajándékozza, ebből alakul meg a Magyar Nemzeti Múzeum, a nemzeti kultúra egyik középpontja. 1804-ben a Magyar Kurir pályatételt tűz ki: „Mennyire ment már a magyar nyelvnek kimíveltetése; micsoda eszközlések s módok által kellene azt nagyobbra vinni; mikép lehetne ezen eszközöket foganatossá tenni." Huszonegy pályázat érkezett be, mutatva a meginduló érdeklődést.

1806-ban megindul Kultsár István lapja, a Hazai Tudósítások (később Hazai és Külföldi Tudósítások), az első magyar

hírlap Pesten, az új irodalom egyik legfontosabb orgánuma. 1807-ben Pestre jönnek vendégszerepelni a kolozsvári színészek, Kelemen után a második színházi vállalkozás a fővárosban, 1808-ban megjelenik Pápay Sámuel (1770—1827) műve: A Magyar Literatura Esmérete, az első magyarnyelvű irodalomtörténeti rendszerezés.

1811-ben Kazinczy Tövisek és Virágok c. epigrammakötetének megjelenésével kezdetét veszi a szervezett és nyilt nyelvújítási harc. 1812-ben megjelenik a Magyar Dámák Kalendáriomja, az első magyar szépirodalmi zsebkönyv, mellyel megkezdődik ennek a következményeiben oly fontos könyvtípusnak a fejlődése. 1814-ben megindul Döbrentei szerkesztésében az Erdélyi Museum, Kazinczy kísérlete óta az első revű; főkép drámai pályatételéről nevezetes.

1816-ban Trattner János Tamás, az áldozatkész könyvkiadó egybehívja a főváros legkiválóbb magyar tudósait és íróit, hogy folyóiratba tömörítse őket. A folyóirat Tudományos Gyüjtemény címen a következő évben meg is indul, sok éven át a magyarcélú tudományosság legfőbb orgánuma marad és szerkesztői összejövetelei egybekapcsolják a magyar intelligencia legkiválóbbjait.

1817-ben gróf Festetich György Keszthelyen „helikoni ünnepélyre" hívja össze a Dunántúl költőit, ahol azok barokkos és preromantikus módon szövetkeznek a magyar nyelv művelésére és fákat ültetnek a kiválóak tiszteletére. Az írói öntudat fokozásához ezek a több éven át megismétlődő ünnepélyek nagyban hozzájárultak.

Ugyancsak 1817-ben alakul meg Marczibányi István nagylelkű hagyatékának a kezelésére a Marczibányi-intézet, élén József nádorral. Ez volt nálunk az első irodalmi nagydíj.

1819-ben a székesfehérvári színészek vendégszerepelnek Pesten, Kisfaludy Károly Tatárok Magyarországon-jával, ekkor üli első diadalát a tiszta romantika. A kolozsvári állandó színházat 1821-ben nyitják meg Körner Zrinyijével. Kölcsey tanulmánya e színműről veti meg a magyar színikritika alapjait.

1822-ben megjelenik az Aurora, Kisfaludy Károly évkönyve, mellyel a romantikus nemzedék magához ragadja a hegemóniát és új korszakot nyit. De ez már átvezet minket a következő korszakba, ahol az irodalom már szervezett hatalom, a nyelv mindenhatóságának kora lejárt, az irodalom újra önmagáért való és célkitűzéseiben nem riad meg már

a legmagasabb ormoktól sem. De addig . . . tantae molis erat Romanam condere gentem!

Irodalom. Szekfű Gyula: Magyar történet, VII. kötet. Pintér Jenő id. m. V. kötet. Szekfű Gyula: Három Nemzedék, Budapest, 1919. U. ő.: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, Budapest, 1926. Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei, Budapest, 1927. Farkas Gyula: A magyar romantika, Budapest, 1928.

7. *KAZINCZY FERENC.**

a) *A diktátor.*

Mikor Kazinczy „2387 napos" fogságából visszatért, szinte magától hullott ölébe az irodalmi diktatúra, ifjúkori ábrándja. A teljesen organizálatlan, rendőrileg megfélemlített és elszigetelt remetékből álló magyar irodalom új életre kap,

* Kazinczy Ferenc szül. 1759, Érsemlyénben, Bihar-m., előkelő kálvinista családból. 1767-ig itt nevelkedik nagyatyjánál, diákéveit Sárospatakon tölti. 1777: első bécsi utazása, Báróczy Marmontel-fordítása felébreszti irodalmi érdeklődését. 1779-ben bevégzi tanulmányait, jogi gyakorlatra megy Kassára, majd Eperjesre, majd Pestre. 1784: Belép a miskolci szabadkőműves páholyba. Állami szolgálatot vállal. 1786: II. József kinevezi a felsőmagyarországi elemi iskolák inspektorává. 1788: Magyar Museum. 1790: Orpheus. 1791: elveszti állását, kálvinista nem ügyelhet fel katolikus iskolákra. 1794: belép a Martinovics által alapított „reformátorok" titkos társaságába. Elfogják. 1795-ben kezdődik hosszú fogsága, Spielberg, Kufstein, Munkács. 1801-ben szabadon bocsátják. Állami tisztséget nem kap, gazdálkodik. Családja nem jó szemmel nézi, hogy pénzét és idejét irodalmi ambíciókra költi. 1804-ben nőül veszi a nála húsz évvel fiatalabb gróf Török Sophiet. 1806-ban Bányácskára költözik, melyet Széphalomnak nevez el. 1816: erdélyi utazása, életének legszebb három hónapja. 1820: Zemplén vármegye levéltárosa, napi tiz garas fizetéssel. Adósságok, anyagi gondok. 1828: pesti utazása az Akadémia előkészítése ügyében. Döbrentei intrikái miatt nem kapja meg az akadémiai titkárságot. 1831: a felvidéki kolera-járvány elragadja. Vagyonát az irodalomra költötte, ötvenezer pengő forint adósság marad utána, özvegye és gyermekei nagy nyomorba kerülnek.

Művei. Még iskolás korában, anyja buzdítására írt egy földrajzkönyvet: Magyarország geographika az az földi állapotjának Lerajzolása, Kassa, 1775. és lefordította Bessenyeinek egy német regényét. Gessner Salamon idylliumai, Kassa, 1788. Bácsmegyeji összeszedett levelei (egy német szentimentális regény fordítása), Kassa, 1789. Hamlet-fordítása megjelent 1790-ben. Poetai levél Vitkovics Mihály barátomhoz, 1819. Összegyüjtött munkáit 1814-ben kezdte kiadni, kilenc kötet jelent meg belőlük. Legfőbb művei: emlékiratai és levelezése csak halála után jelentek meg.

mikor valaki tudatosan gondozni kezdi utait. Kazinczy szenvedélyes ismerkedő, felkeresi és vendégül látja az írókat és lassankint kiépíti csodálatos levelezési rendszerét, amely évtizedeken át a magyar irodalmi életet jelenti. Amint Németh László szellemesen mondja, az irodalom telefonközpontja akar lenni. És ebből áll tulajdonképpen diktatúrája. Akarta és el is érte, hogy minden szál rajta fusson keresztül. Nem szívesen látta, ha írók őnélküle is érintkezésben álltak egymással, ezért nézte pl. gyanakodva a debrecenieket.

Elérte, hogy magyar írónak lenni annyit jelentett, mint Kazinczy barátjának lenni. Az új író nála jelentkezett kéziratával. Kazinczy végtelen irodalmi érzékenységével rendkívül erősen reagált minden új olvasmány-élményre, könnyeket ontott és örömében fel-felsikongatott. Kitörő örömmel üdvözölte a „lelkes istenfit" és biztosította a nemzeti halhatatlanságról. De amikor az első gyönyörűség pillanata elmult, előlépett belőle a rideg kritikus és a nagyvonalú író-pedagógus: leveleiben diplomatikusan, de feltétlenül megírta kifogásait, megírta, hogy mit vár az új írótól és hogyan kell ezentúl írnia.

Kazinczyt belső lelki alkata kényszerítette az irodalmi diktátor szerepére. Mint a görög istenek, ő is csak a tömjénből tudott megélni.

Azok közé a természetek közé tartozott, — mint Sokrates óta minden nagy nevelő, — akik saját életüket csak akkor élik, amikor másokban látják visszatükröződni. Gondolatai csak akkor váltak számára értékesekké, ha másokat rá tudott bírni, hogy ugyanazt gondolják, élményei csak akkor lettek igazán élmények, amikor meg tudta osztani őket. Az ilyen természetet nem elégíti ki az a hideg, absztrakt hatás, amit a nyomtatott könyv biztosít az író számára. A nyomtatott könyv is csak eszköz, hogy presztizsét növelje és így a személyes hatás útját előkészítse. Mint Adynak, neki is egyetlen vigasztalása volt: ifjú szívekben és mindig tovább. A tanítványok ragyogó tekintete éltette és tette erőssé, és Széphalmot széppé, ezer mostohaság között is. Egy-egy tanítvány megszerzéséért minden áldozatra kész volt, ez a pedagógus lélek nagy paradoxiája: kénytelen megalázkodni, hogy fölényben maradhasson és sokkal jobban függ a tőle függőktől, mint azok őtőle. Ha a posta bojkottálta volna, Kazinczy néhány hónap alatt elsorvad Széphalmon.

A lelki gyökerek mellett voltak Kazinczy diktatúrájának szellemtörténeti előzményei is. Képzeletében a

fiatal Goethet látta maga előtt, amint városról-városra járva irodalmi barátságokat sző, felkeresi a kor nevezetesebb költőit, levelez velük és ünnepelteti magát. Ábrándja olyasfajta baráti „Bund" volt, mint ami a göttingai költőket összefűzte, vagy az anakreontikusokat, az öreg Gleimet, Uzot, Götzöt, a Jakobi-testvérpárt, akik akkoriban nem keltettek oly humoros benyomást, mint az utókor szemében: egy félig szentimentális, félig céhszerűen irodalmi kör, melynek éltető középpontja ő. A barátságnak, mint legfőbb pedagógikumnak a tisztelete a szabadkőművesség romantikájához is hozzátartozik, az is befolyásolhatta Kazinczyt.

A tartalom, amely Kazinczy diktatúrájának létjogosultságát megadta, amelyet a mester tanítványainak átadott: tulajdonképpen nem is tartalom volt, hanem forma. Kazinczy mindenekfölött stiliszta volt és lényének minden tendenciája egybefutott egy stílusszándékban. A „fentebb stílus"-t hirdette vezéri minőségében, erre irányult kritikai működése. Mint bírálót, a tartalom és a kompozíció egyáltalán nem érdekelték, sem pedig az eredetiség kérdése, csak a stílus, a szavak megválogatása és összetársítása, a mondat lejtése, a hangszín; igaz, hogy a stílus-árnyalatok iránt olyan kifinomult és tudatos érzéke volt, mint azóta kevés embernek irodalmunkban.

A XVIII. század végén a preromantikával együtt bizonyos egyszerűségre való törekvés lép fel, barok és rokokó cifrálkodás után. Ez az egyszerűségre való törekvés divatba hozza Rómát, az egyszerűség klasszikus hazáját. Különösen érezhető ez a latinosság a képzőművészetekben, ahol a rokokó csavart kagylódíszítését az empire rómaiasan egyenes és méltóságteljes vonásai váltják fel: koszorúk, oszlopok, gyöngysorok nagyvonalú egyszerűsége. A régi magyar városképre az empire stílus döntő hatással volt. Általában, ami Magyarországon régi, az vagy barok vagy empire. A barok régiségnek az irodalomban megfelel, amint láttuk, Pázmány és Gyöngyösi. Amint az építészetben a barokot felváltja az empire, ugyanolyan irányban, az egyszerűség és fegyelem irányában akarja felváltani Kazinczy stílusreformja Pázmány és Gyöngyösi hagyományait.

Az empire lényegjegyei, az egyszerűség és a méltóság, Kazinczy legfőbb stíluskövetelményei. Kerülni a barok itt maradt öblösségeit, a „fesz és pöf cifráit", ahogy ő mondta; kevés, de jól megválogatott szóval súlyosat mondani. Barok színpompa helyett újra a klasszikus lineáris művészet lebeg

előtte : nem érzéki gazdagság, hanem pontos kifejezés, nem színek, hanem biztos árnyékolás.

Igyekszik, hogy kidesztillálja stílusából azt a népi ízt és szagot, ami a magyar nyelvben a barok hagyománnyal egybeolvadt. Az irodalom ne a közember, a megvetett sokaság nyelvén szólaljon meg, nem is a szalonok nyelvén, minthogy nálunk ilyen nincs, hanem valami elképzelt élite nyelvén, maga a stílus legyen az élite megalkotója és kiválasztó jegye.

Kazinczy stílusideálját „német-görög klasszicizmus" néven könyvelte el sokáig az irodalomtörténet. De a görögökhöz kevés köze van, Kazinczy nem is igen ismerte a görög irodalmat, az antiquitást számára inkább Róma jelentette, és Hellas csak római közvetítéssel. A német klasszicizmushoz annyi köze volt, hogy nagyon tisztelte Goethét, anélkül, hogy műveit különösebben ismerte volna. Kazinczyék stílusát nem lehet közvetlen hatásokból levezetni: amennyiben Kazinczy tanulta művészi szándékát, abból az általános kor-ízlésből, az empire-ből tanulta, ami egyformán megnyilvánult a politikai élet pózában, a könyvkötészetben és női ruhákban. Amit pedig nem kellett tanulnia, az a magyar szükségszerűség volt : a magyar irodalomnak semmire sem volt akkora szüksége, mint Kazinczy klasszicizmusára, égiességére, nyelvi irrealizmusára, hogy megszabaduljon nehézkességétől, „bajuszos magyar" voltától, ahogy Kazinczyék mondták, a barok megcsontosodni látszó népi hagyományaitól.

b) *Levelek és emlékiratok.*

Az irodalmi diktátorok rendszerint maguk nem nagy alkotók, műveiknél maradandóbb emberi alakjuk, ha valami formában ránk marad az emléke. Így él az angol Dr. Johnson, nem azáltal, amit írt, hanem amit mondott, Boswell hihetetlen bőségű életrajzában.

Kazinczy művei sem elevenek már. Verset keveset írt, ihlete nagyon ritka pillanataiban, és azok sem érik el pl. a Batsányi verseinek a mértékét. Fordításai, melyekre oly büszke volt és melyeket oly nagy gonddal készített, ma précieux modorukkal nem hatnak kellemesen. A Kazinczy-féle műből csak az él, ami személyiségét közvetlenül őrzi, azok a félig irodalmi alkotások, melyekben öntükröződése lejátszódik, levelezésének hatalmas tömege és emlékiratai.

Kazinczy levelezését az Akadémia huszonkét nagy kvartkötete tartalmazza. Egyike volt a világirodalom legszorgalmasabb levelezőinek. Levelezésben állott mindenkivel, aki hosszú élete alatt valamelyest csak számbajött a szellemi Magyarországon és levelezett mindenről, ami értelmes téma akkoriban felmerülhetett. A kor belső története szempontjából ezek a levelek megbecsülhetetlenek és mint alkotások is Kazinczy legjobb művei. A levelek autobiografikus jellegét kiegészítik emlékiratai: „Pályám emlékezete", melyben ifjúkorát nagyszerű plaszticitással adja elő, „Fogságom naplója", megrázó részleteivel, és az „Erdélyi levelek", idősebb korából való „szentimentális utazás".

Bethlen Miklóssal kapcsolatban beszéltünk az önéletrajzíró ember típusjegyeiről. Mondottuk, hogy az önéletrajzíró a szellem végső hajtása, és hogy alapvető érzése a gyengéd szeretet önmaga iránt. A levélíró ember struktúrája nagyon hasonlít az önéletrajzíróhoz (Kazinczy autobiografus is volt), de az előbbiekhez benne még egy fontos tulajdonság járul hozzá: a secondair ember vonásai.

A secondair ember, mint Kazinczy, a dolgokat nem akkor éli át és nem úgy éli át, amint közvetlenül adódnak, hanem csak akkor és úgy, amint irodalmi formát tud számukra adni. Más ember számára az irodalom az élet vetülete — az élet megy tovább és hátramarad, üledék gyanánt, az írói alkotás. A secondair ember számára az élet az irodalom vetülete — az élet csak arra való, hogy illusztrációs anyagot szolgáltasson az irodalom számára, az emberek arra valók, hogy felismerje bennük kedves regényeinek alakjait, a tájak csak arra valók, hogy legyen mit elképzelnie, ha valami leírást olvas.

Ilyen volt Kazinczy. Élet és halál legörvendetesebb és legzordonabb valóságaihoz is csak az irodalmon keresztül jutott el. Egyik gyermekének születéséről pl. így számol be gróf Dessewffy Józsefnek: „Május 30-án éppen Catónak Caesarral harcoló beszédén dolgozám, midőn íróasztalom mellett ledőlt feleségem letevé kezéből a könyvet, Goldsmithnek Kosegarten által angolból fordított Római történeteit s átalméne a szomszéd szobába, s ott egy óránál kurtább idő alatt egy fiat szüle". Így születik, két könyv között, mintegy könyvjel gyanánt, a rengeteg gyermek a Kazinczy-házban. És irodalmi formában közeledik a halál is. Így írja le ítéletének a kihirdetését: „Végigmenvén a folyosón, megláttam a két felcsert a refectorium ajtaja előtt, kezükben vala az érvágó

és a veres posztó, hogy ha valamelyikünk elájulna, eret nyithassanak. Midőn XVI. Lajost a guillotinhoz vitték, ő, ki mindeddig úgy hitte, hogy csak ijesztik, de ott neki, a királynak megkegyelmeznek, felkiálta : je suis perdu ! Megpillantám én is a két felcsert, felkiálték : Je suis perdu !" Tehát életének még a legválságosabb pillanatában is idézett.

Az így épített ember nem érheti be az önéletírás egysíkú formájával. Neki állandóan közölni kell magát gondosan stilizált irodalmi formában, mert csak amikor így közli magát, csak akkor él. Az ilyen ember számára a levélírás létfeltétel. Ha elveszik a tintáját, vérével és rozsdás szöggel fog levelezni és éjszakákon át kopogtatja jelbeszéddel Kufstein vastag falait, hogy a szomszéd fogollyal közölgesse véleményét a lélek halhatatlanságáról.

c) *A nyelvújítás.*

A nyelvújítás a köztudatban összeforrt Kazinczy nevével. Pedig a nevezetes mozgalom a Felvilágosodás és német minták hatása alatt tőle függetlenül indult meg, fiatal korában ő inkább támadta, nyesegette szélsőségeit, pl. a Magyar Museumban kifogásolta Barczafalvi Szabó Dávidnak ezeket a sorait :

Mi halál kulimázta

S körtön állt képpel ki-ki okumlálva zugolyról
Zúgva feketlének : nagy hólt országbeli hallgass
Tsitt ! meg sem mottzanj, ült minden oduba, gödörbe.

A nyelvújítás centrális jelentőségűvé, úgy látszik, fogsága alatt lett tudatában. Ettől az időtől kezdve tekinti a nyelvújítást a fentebb stílus és általában minden magasabbrendű fejlődés elengedhetetlen feltételének. Megindulásakor a nyelvújítás abból a racionalista felfogásból indul ki, hogy a nyelv közmegegyezés eredménye és tetszés szerint lehet rajta változtatni. Kazinczy korában ez ellen a felfogás ellen már kezd hadba állni a romantikus nyelvfogalom : a nyelv szerves fejlődés következménye, nem lehet rajta akárki kénye-kedve szerint változtatni, csak az jó, amit a nyelv „geniusa" teremt meg vagy hagy jóvá.

Kazinczy felfogása az empire-klasszicistáé, Felvilágosodás és romantika között. A „nyelv geniusa"-képzetkör túl-

ságosan szerves ízű, nem tetszik neki. Ő a nyelvet egy „ideál"-hoz alkalmazkodva akarná megreformálni : nem sokat törődve sem a szerves fejlődés parancsaival, sem a Felvilágosodás racionalista és utilitarista követelményeivel, hanem csak azzal a végső, eliziumi elképzeléssel, hogy a nyelvnek milyennek kell lennie. Felfogásában ilymód, rá igen jellemző módon, az esztétikai ember győzedelmeskedik a történelmi és a praktikus gondolkodás felett. A magyar szellem történetében igen ritka, csaknem páratlan az esztétikai állásfoglalás döntő kérdésekben. Ezért van talán, hogy Kazinczy és köre oly idegenül hatnak sokszor a magyar irodalom folyamatában. Soha vezető réteg annyira esztétikai, l'art pour l'art beállítású nem volt, mint Kazinczy idejében. És a következmények, a nyelvújítás és a „fentebb stíl" diadala, azt mutatták, hogy igazuk volt és légies finomságuk nem ártott a nyelv és a nemzet géniuszának.

De a kortársakból ez az álláspont igen erős reakciót váltott ki. Amikor Kazinczy 1811-ben kiadott episztolájával és epigrammáival megtámadta az orthológusokat, a régi nyelv védelmezőit, bekövetkezett az általános felhördülés, ami az újítást követni szokta — a szokott vádakkal a magyartalanságtól a hazaárulásig : a teljes konzervatív diapason. Legfőbb ellenfelei a dunántúliak voltak ; itt felekezeti és táj-jelleg is hozzájárult az ellentét kiélezéséhez.

A nyelvújítási harc nem ment a legszelídebb eszközökkel végbe. Ma már nem is értenénk, hogyan tudott egy ilyen elvi kérdés ennyi szenvedélyt kiváltani, ha nem gondolnánk rá, hogy ebben az időben az irodalom volt a nemzeti érzés egyetlen kiélési lehetősége, és a nacionalista indulatok mindíg nagy hevességgel törnek elő, mert mindenben szimbolikus jelentőséget látnak. A dunántúliak úgy érezték, hogy Kazinczyék kétségbevonják a törzsökös magyarság létjogosultságát — Kazinczy körének szenvedélyessége pedig a meg nem értett jóakarók türelmetlensége volt. Az örök magyar ingerültség az idegenek ellen és az örök magyar ingerültség a magyar vérben adott ázsiaiság ellen csaptak itt össze.

Az orthológusok kiadták a Mondolatot, melyben, elég lovagiatlanul, Barczafalvi Szabó Dávid szógyártmányaival állították pellengérre Kazinczyt, akit Zafyr Czenczi néven emlegetnek. A neológusok, Szemere és Kölcsey egy Feleletet adtak közre. amely mintegy a gyüjteménye mindannak. amit

Kazinczy köre nem szeretett a magyar irodalomban és a magyar életben: kigúnyolják a Dugonics-típusú zsírosságot, a leoninusok, rímes hexaméterek és hasonlók elkésett barokkját, mindent, ami vét az empire egyszerűség ellen, a fesz és pöf cifráit. De ugyanakkor támadták a cigányzenét, a pipázást, a bajuszviseletet, a magyarság külső hangsúlyozását is, amit az előző generáció oly lényegesnek tartott.

Különösen kedves a végig e betűvel írt költemény, mely Édes Gergelyt gúnyolja ki:

Mekegve, mekegve, de el nem rekedve,
Én énekelhetek gyepre heveredve,
Felkeresnek engem szépek keveredve,
S fekete fejemre repkényeket szedve.

Ha Kazinczy törekvéseinek végleges mérlegét felállítjuk, mégsem lehet azt mondani, hogy teljesen győzedelmeskedett. A nyelvújítás győzött bizonyos formában, amivel ő talán nem lett volna megelégedve, — de nem következett be a fentebb stílus diadala és mindaz az áldás, amelyet Kazinczyék, félig-tudatosan, a stílus megváltásától vártak. Bizonyos tekintetben mégis a bajuszos magyarság győzött a bajusztalan fölött és a népi súlyosság az étherikus lebegés fölött — csakhogy nem a hagyományos formában, hanem megújult, előre nem sejthető módon, a romantika által. Mert a magyar irodalom teljes Európa-közelsége, amiről Kazinczy ábrándozott, nem következett be, hanem ellenkezőleg, egy fokozott tudatos izoláció, az öncélúság elszigeteltsége.

Kazinczy, Kölcsey, Szemere európaiságuk önfeláldozó és megható hangsúlyozásával, kényeskedő finomságukkal, kicsiny sziget maradtak — sziget, amelyen Kazinczy jól érezte magát abban az illúzióban, hogy kontinens, de amelyen tönkrement Kölcsey, amikor sziget voltára ráeszmélt.

Kiadások. Kazinczy Ferenc összes munkái, (Abafi Lajos.) öt kötet, Budapest, 1879—84. Kazinczy Ferenc levelezése, (Váczy János.) huszonegy kötet és egy pótkötet. Számos szemelvényes kiadás. A Mondolat és a Felelet a Mondolatra a RMK-ban, Budapest, 1898. (Balassa József.)

Irodalom. Váczy János: Kazinczy Ferenc, Budapest, 1909. U. ő: Kazinczy Ferenc és kora, Budapest, 1915. Horváth János: Kazinczy emlékezete, BSz., 1931. Halász Gábor: Kazinczy emlékezete. Napkelet, 1931.

8. *BERZSENYI DÁNIEL.*

a) *Magyar kar mennyköve.*

Berzsenyi Dániel,* a nemesi magyar költészet legnagyobb képviselője Vörösmarty mellett, minden atomjában fajának és osztályának ősi adottságait hordozta. Valami különös atavizmus révén őáltala, az elkésett utód által lesz költészetté. — Zrinyi óta először — a magyar nemesség harcos, heroikus eredete és története. Berzsenyi már egy elpuhult kor gyermeke, de alkatilag magában hordja ősei erejét és szilajságát. Az iskola nem bír vele ; „én egykorúim között", írja, „legelső magyar táncos voltam ; lovat, embert, asztalt átugrani nekem játék volt. Sopronban magam tizenkét németeket megvertem és azokat a város tavába hánytam ; és az én szeretőm az én karjaim között elalélt." Toldi Miklós, mint ódaköltő — de malomkövek helyett monumentális hasonlatok egymásradobálásában valósítja meg félelmetes erejét. Minden az erő körül forog költészetében, Múzsája is birkózva győz és ércbuzogány rezeg kezében. Az életet is, mint roppant erőknek az enyészet ellen való hasztalan harcát éli át és önti bele költészetébe. Zrinyi korában az erő még mint tárgyi mozzanat kerülhetett bele az írói alkotásba. Berzsenyi kevésbbé heroikus korában az erő, mint formateremtő energia teszi magábanállóvá a dunántúli késő Herkules művészetét.

Herkules a XIX. században — egy kicsit már rokon a preromantika kedves Bennszülöttjével, aki bölcs naivitásával szégyenbe hozza a civilizáció elromlottjait. Berzsenyiben nagyon sok mozzanat van a Bennszülöttből, és ebben is tipikus és szélsőséges képviselője fajának és osztályának. Jelentékeny vagyona dacára paraszti egyszerűségben él nála is egyszerűbb nejével, kinek óvakodik „eloszlatni együgyűségét". Minden este lefekszik, amikor besötétedik, hogy kímélje a gyertyát. Talán ezért írt oly keveset. Verseit évszámra magának írogatja és csak erős lelki tusa után mutatja

* Berzsenyi Dániel szül. 1776-ban Egyházas Hetyén, Vas m., evangélikus nemesi családból. 1790—95 : a soproni ev. liceumban tanul, nem sok eredménnyel. 1779-ben feleségül veszi Dukai Takách Zsuzsannát. 1803-ban Kis János, aki a szomszéd faluban lelkipásztorkodik, felfedezi B. költői tehetségét. 1810 : első pesti útja. 1817 : keszthelyi helikoni ünnepség. Kölcsey bírálata. 1830 : az Akadémia tagja lesz, majdnem Pestre költözik. Meghal 1836-ban.

meg egyetlen egy embernek, Kis Jánosnak, aki azután boldogan közvetíti a nagy felfedezést Széphalom felé. Kazinczy postája útján országszerte híres ember lesz most, a nélkül, hogy valaki olvasta volna verseit. Még táblabírává is megteszik költői érdemeiért. A Bennszülött megrendülve és értetlenül fogadja a ráhulló babért — de sajnálja a pénzt, hogy kiadja verseit. Végre katolikus kispapok összeadják a pénzt és kiadják a lutheránus földesúr kötetét.

Az ünnepelt költő több ízben Pestre jön. Pesti utazásai rettenetes csalódást okoznak rajongóinak. Berzsenyi mogorva, mint egy bennszülött, zavarja a lárma, a fény, „szédülve néz le" a Várhegyről Pestnek tornyaira és amint teheti, visszabújik barlangjába. Barátságokat nem köt, érzi, hogy ellenszenvet váltott ki társaiból és ettől még mogorvább, még visszahúzódóbb lesz. Csak egy barátja van, akit személyesen nem is ismer, de akinek papiron nyugodtan megnyilatkozhatik : Kazinczy. Ez a barátság van hivatva, hogy legkeserűbb élménye legyen.

A fiatal Kölcsey, Kazinczy legkiválóbb tanítványa, kritikai hadjáratot indít és Berzsenyi az egyik első áldozat. Nem írt rosszat Kölcsey, csak felhívta az emberek figyelmét egy-két kétségtelen hibára. Berzsenyi a halálra sebzett nemes vad szenvedésével rejti el magát a bozótban. Kazinczyval szakít, hiszen bizonyára Kazinczy bíztatta fel ellene famulusát. A költészettel szakít : magyar természetének egész nagy megbántottsága előtör és az a különös makacsság, amellyel a magyar önmagát bántja a felett való elkeseredésében, hogy mások bántják. Csak nagynehezen épül újra egy-egy keskeny híd, az emberek, a nélkülözhetetlen Kazinczy felé. Tanulmányokat ír, hogy megfeleljen Kölcseynek, kínos erőfeszítéssel tanul, művelődik, hogy felvehesse a harcot mozgékony intelligenciájú ellenfelével és csakugyan szakember lesz, virtusból is, az esztétikában. De vers immár alig születik ebben a tizenöt évnyi borongásban, csak a gróf Majláth Jánoshoz készült óda, melynek első három strófája a magyar líra legmagasabb pontja. De csak az első három strófára futotta már az erőből . . .

Majláth ! poétád éneke leng feléd,
Nem mint a rohanó Vág, mikor árjait
A Kárpátok közt zúgva szórja
Tört jeget és köveket sodorván,

Csak mint az alkony enyhületén kalász-
Párnáján nyugovó lányka szelid dala
Üdvezli a várt est nyugalmát
S a hegyek ormai közt mosolygó

Holdat, midőn már csend födi a mezőt
S a pásztorkalyibák gőze az égre szállt.
Majláth! poétád napja húnyik,
S nem dagadoz dala árja többet.

Gyógyíthatatlan, emésztő melankóliája nem a Kölcsey-féle támadásból eredt, az csak aktualizált kezdettől fogva meglevő hajlamokat, csak mintegy ürügy volt. Búskomor volt azért, mert „Bennszülött" volt: jámbor indián, akit megöl a civilizáció. Ha Kis János fel nem fedezi és nyugodt ismeretlenségében él tovább a Dunántúl, egyetlen örömének, birtoka gyarapításának, nem éri el a melankólia — de amikor a könyvek valóságába, írók közé került, oda, ahol a városi kultúra születik, megbetegedett a ritkás levegőben. Ez lett a sorsa a másik nagy „dépaysé"-nek, Arany Jánosnak is.

Amikor gondolkozni kezdett, elvesztette lába alól a talajt. Gondolatvilága ellentétes eszmék csatatere volt, amint levelezéséből kitűnik. Egyfelől az alkatilag adott heroikus-nemesi világnézet, amit latinos nevelése hatalmas példákkal fűt alá. Másrészt a Felvilágosodás, Kazinczy intenzív hatása, ami feleslegessé teszi a heroikus erényeket és egészen másokat követel. És azután a romantika hatása: önmagában érezni a titokzatos valakit, aki megszólal, megfoghatatlan módon, az ihlet óráiban, mint egy idegen hang és mikor elhallgat, olyan az ember, mint az erdő madárdal nélkül.

b) *Az ihletett költő.*

Ez a bennszülött, ez a csak-magyar csodálatos módon érzékenyebben reagál a kor lélektörténeti fordulatára, mint bárki más. Látszólag antik minták inspirálják — senki sem követi oly hűségesen, néha már a költői önállóság rovására Horatiust, mint ő. De valójában még horatiusi reminiszcenciáin is a korhangulat csendül keresztül, Horatiusból is csak annyit emészt meg, amennyi korszerű, — a preromantikus Horatiust, mert hiszen minden kornak megvan a maga saját antiquitása. Horatius, mint az envészet költőie. a „Tu ne quaesieris" énekese érdekli.

A mulandóság Berzsenyi legfőbb mondanivalója. Ez az élmény-irány, ahol Berzsenyi a költészetben elérhető végső pontokat eléri, ahol az egész világköltészetben az első mesterek között állna, ha nem volna „néma gyermek minden kis magyar". A preromantika korhangulata, mely az élet ízében mindíg benne érezte már a romlás fanyar édességét, és Horatius, akit enyészetes oldaláról közelített meg a fiatal Berzsenyi, nem tanította őt hanem felszabadította. Verseiben a mulandóság nem a sentimentális kordivat tetszelgő bánatocskája, nem is a Horatius méltóságos tudomása a ritmusba gördülő elmúlásról, hanem egy alapvető élményséma. Vannak írók, akik mindent úgy élnek át, hogy észreveszik a bennük rejlő tragikumot, a magyar irodalomban ilyen volt Kemény Zsigmond. Vannak, akik a bennük rejlő érzületi, szeretet- és gyűlölet-lehetőségeket élik azonnal át, mint Petőfi. Berzsenyi minden dolognak a mulandóságát érezte rögtön.

A romantikát számtalan oldalról meg lehet közelíteni és lehet definiálni. Berzsenyivel kapcsolatban talán akkor vagyunk legigazabbak, ha azt mondjuk, hogy ekkor alakult át a sztatikus világkép dinamikussá és Berzsenyi az első képviselője nálunk a mozgásban látott mindenségnek. Minden zenélő örök mozgásban van, a szélvészek bús harca, az égi láng villáma, harmatcsepp, virágszál . . . ami azelőtt nyugvó magaslat volt és mélység, zenith és nadir, most rohanó erő és minden erő egyfelé rohan, az elmúlás felé. Vagy úgy is lehetne mondani: régebbi korokban a költészetben a térérzék dominált, a költők a dolgokat egymásmellettiségben élték át, mint Dante, aki a bűnök és erények helyét pontosan kiszabta a térben — a romantikával válik a költészet tengelyévé az idő, a lepergő emberélet.

Ebben a megváltozott világképben megváltozik a költő képzete önmagáról és mesterségéről is. A régebbi költő, a renaissance és a francia klasszicizmus költészettanán nevelkedve, a költészetet racionális tevékenységnek fogta fel, melyben juttatott ugyan bizonyos szerepet az ihletnek — de csak valami díszelnökségfélét a lelki funkciók összmunkájában. Általában az alkotásban a tudatosság nagyobb szerepet játszott, mint az irracionális erők. A költő tudatosan megválasztotta tárgyát, ha ugyan nem kívülről kapta, és tárgyához alkalmazta az eszközeit: az irodalmi mintákat és saját józan leleményét. A racionalista esztétika után a preromantika helyezi vissza hatáskörébe az ihletet. A díszelnök-

ből újra szárnyas ló lesz, aki egymaga racionális segítség nélkül van hivatva a költészetet a fellegek fölé emelni. A költészet többé nem tevékenység, hanem alkotás. A költő nem józan mesterember, hanem ekstátikus „genie", akit ismeretlen belső erők ragadnak az igazi költészet veszedelmes szépségű tájaira. A romantika, reakcióból a klasszicizmus ellen, az ellenkező túlzásba esett és alkotáslélektanából száműzött minden racionális elemet. Akit tudatos alkotónak érzett, annak nem juttatta osztályrészül a zseni romantikus rangjelzését.

Nálunk Berzsenyi az első képviselője a romantikus értelemben vett „igazi", nem csinált költészetnek, az ekstátikus alkotásnak, a zseni-elméletnek. Amint esztétikai írásaiból kitűnik, nemcsak a gyakorlatban volt spontán, ekstátikus alkotó, hanem elméletben is az ilyenfajta alkotást tartotta egyedül helyesnek. Amikor Kölcsey kifogásolta merész képeit, amelyek a képzavar határán mozognak (a ragyogó dagályt tarka pórázon nyögni, hamvvedrek mohait bíborral festeni stb.), ilymód védekezett:

„Az oly expressio, mint: dithyrambok lángköre, s gőztorlaszok alpesi, nékem sem tetszenek, ha azokat hideg szemmel nézem; de valjon hideg szemmel kell-é azokat nézni? s valjon nem válik-é az egész poézis sült bolondsággá, ha azt hideg szemmel nézzük? De tegyük magunkat azon exaltált szellembe, melyben azok mondva vagynak, tehát látni fogjuk, hogy azok nem egyebek, mint azon szellemnek természetes öltözetei, azaz az exaltált képzelődésnek exaltált képei."

Berzsenyi nemcsak ihletett költő volt, hanem akarta és kereste is az ihletet, racionális módon kényszerítette munkába az irracionális lelki erőket, amikor alkotott. Az emberben állandóan két gondolkozás folyik párhuzamosan: az egyik a logikus, célirányos gondolkozás, amelyről állandóan számot tudunk adni beszéddel. A másik az ú. n. asszociatív gondolkozás, melyben a képzetek nem célszerűségi szempontok szerint, hanem a szavak hangalaki hasonlósága, a képzetek egyszerre való beidegződése szerint társulnak egymáshoz, a logikával mit sem törődve. Ez a gondolkozás jut felszínre az álomban, az ekstázisban, a gyermek és az idegbeteg gondolkozásában. Berzsenyi ezt nevezi „exaltált szellemnek"; ezt szabadította fel magában az ihlet óráiban és innen merítette csodálatos, romantikus színgazdagságban csillogó képeit, poétai expresszióit.

Az asszociációk felszabadításában nagy segítségére volt az antikos versforma, mely, amint már mondtuk, megmentette a költőket a hagyományos formák nyűgétől és mintegy kényszerítette őket, hogy alászálljanak a szabad asszociációk bányájába. Ilymódon az antikos verselés a mi költészetünkben nem jelentett klasszicizmust, hanem ellenkezőleg: a szavak lázadását, felszabadulását, romantikát. Az antikos csengés irodalmi tudatunkban elválaszthatatlanul egybeforrt Berzsenyivel, aki legnagyobb mestere volt. A deákosok csak kezdetleges előkészítői voltak az ő megvalósulásának.

Berzsenyi nem volt a gondolati mélység költője, egy-két mondanivalója volt csak és azok sem voltak meglepőek, hanem a költészet legáltalánosabb gondolatai. Az a különös érték-mozzanat, ami verseinek gyémántos múlhatatlanságot ad, kifejezésmódjában rejtőzik. Leszállva asszociációi közé és felemelkedve az alkotói ekstázis arany magaslatára, megtalálta az egyedül üdvözítő szavakat. Előtte is sokan mondták versbe Isten mindenhatóságát, de ki tudta ilyen mindenhatóan mondani:

Te hoztad a nagy minden ezer nemét
A semmiségből, a te szemöldököd
Ronthat, teremthet száz világot
S a nagy idők folyamit kiméri.

A „nagy idők folyami" zúgnak strófáiból, kozmikus titkok, mint a csillagok járta, megtalálják a szavakat, amelyek kifejezik rejtelmes útjukat az emberi lelken keresztül. Az ilyen képek, mint „béborult az élet vidám álorcája", „látom hangyabolyi mívedet ó világ", az ilyen jelzős szerkezetek, mint az „idős Halál", csakugyan expressziók, kifejezik a dolgot, nemcsak jelzik, közlik.

Expresszióinak hatása nem képtartalmukban van, mint modernebb költőink, Ady vagy Babits verseiben. Berzsenyi nem a képek költője, nem plasztikus, nem a szem embere. Különös szépségüket pusztára nyelvi alakjuk adja meg, a jelzők a főnevek mellett, az igék és főnevek összeválogatása, mint pl. ebben a gyönyörű szakaszban:

Merj! a merészség a fene fátumok
Mozdíthatatlan zárait átüti
S a mennybe gyémánt fegyverével
Fényes utat tusakodva tör s nyit.

Minden jelző az erő és hatalom vizióját kelti fel : a fátum „fene", a zár „mozdíthatatlan", a fegyver „gyémánt", az út „fényes" melyet „tusakodva" nyit.

Kifejezésének csodálatos, csak a legnagyobb antik költőkhöz mérhető hatalma, a magyar kar mennyköve által áll Berzsenyi azok között, akikre ha gondolunk, magyar-voltunk valami nagyszerű, megdöbbentő értelmet kap. Akikre ha gondolunk, valami olyanféle érzés tölti el a magyar irodalom hívét, mint a római költőt, mikor a görögökkel mérte össze nemzetét : excudent alii spirantia mollius aere . . . Mások mélyebb bölcseségeket mondanak és hajlékonyabb nüanszokkal fejezik ki lelkük ezer-rétűségét, ami idegen a magyar földeken ; — de Berzsenyi, ez a bennszülött óriás, még szóhoz tudta juttatni azokat az ősi rétegeket, a heroszok és félistenek rétegét az emberben, amit utoljára Shakespeare és Michelangelo szólaltattak meg az európai kultúrában.

Kiadások. B. D. versei, Pest, 1813. (Több kiadása, egyik sem megbízható.) B. D. versei, Pest, 1860. (Toldy Ferenc. Az első megbízható kiadás az eredeti kéziratok alapján.) Számos modern kiadás, de egyik sem szövegkritikai.

Irodalom. Kölcsey Ferenc : B. D. versei, Tud. Gyüjtemény, 1817. Váczy János : B. D. életrajza, Budapest, 1895. Szabó Dezső : B. D. Nyugat, 1912. Horváth János : Egy fejezet a magyar irodalmi ízlés történetéből, A Kisfaludy-Társaság évlapjai, 1924. Halász Gábor : Berzsenyi Dániel, Symposion, Pécs, 1926. Szerb Antal : Az ihletett költő, Széphalom, 1929.

9. *HAGYOMÁNYOK ÉS NÉPIESSÉG.*

a) *Kisfaludy Sándor.**

Kazinczy és köre, és Berzsenyi antikos expresszionizmusa csaknem teljes szakítást jelentett a barok-főúri költészettel, amely a régi magyar hagyományt képviselte a korban. Úgy írtak, mintha ők lettek volna az elsők, akik a magyar nyelvet költészetbe hangolták, mintha Gyöngyösi és

* Kisfaludy Sándor szül. 1772, Sümegen, Zala m., katolikus nemes családból. Apja igen szigorú ember volt. Iskoláit 1783—91-ben végezte Győrött és Pozsonyban. 1792-ben kadét lesz egy Erdélyben szolgáló ezrednél. 1793 : a testőrséghez kerül. 1796 : áthelyezik a sorkatonasághoz és kiküldik a harctérre. Milanó elfoglalásakor francia fogságba esik. A Provenceban, Draguignanl an töltött hadifogsága alatt igen jól érzi magát. Hazafelé jövet hajóia nagy viharba kerül,

Balassa sosem éltek volna. Velük párhuzamosan azonban haladt tovább a hagyományos költészet is, melyet az előző nemzedékben Gvadányi és Dugonics képviseltek. Pálóczi Horváth Ádám (1760—1820) például továbbra is üstökbe kötött hajjal, vitézkötéses ruhával és nyusztos süveggel, tehát archaisztikus öltözettel fejezte ki hazaszeretetét, mintha Dugonics képzelte volna el, a latinon kívül minden idegen nyelvtől irtózott, gyöngyösis époszt írt Hunyadi Jánosról (Hunnias, 1787) és Habsburgi Rudolfról (Rudolfias, 1817) és sokkal többen olvasták, mint Kazinczy híveit. Ő volt az első, aki részben hagyománykedvelő patriotizmusának, és részben talán már Herdernek a hatása alatt gyüjtötte népdalainkat. Kéziratban maradt gyüjteményei a magyar folklore-kutatás számára nagy kincset képviselnek. Kiadásuk az Akadémia egyik nagy adóssága. Őbenne már egyesült a hagyománytisztelet a kezdődő népiség-kultusszal.

Pálóczi Horváth a dunántúli magyarság lelki alkatát fejezi ki hagyománytiszteletével, és versének népi zenéjével. Ő készíti elő a Dunántúl igazi költőjének, Kisfaludy Sándornak az útját. Pálóczi Horváth Ádám, a református, nem fejezhette ki teljesen a Dunántúlt, époly kevéssé, mint Berzsenyi, az evangélikus dunántúli. A katolikus középnemes Kisfaludy Sándorban a Dunántúl katolikus barok hagyományai élnek és fejlődnek tovább töretlenül és anakronisztikusan.

Kisfaludy Sándor a nemesség költője. Nincs még egy költőnk, akiben a nemesi költészet osztályjellege oly nyiltan, oly irányzatosan kidomborodnék, mint őbenne.

Az élete is, ez az egyébként filmoperettbe kívánkozó élet, szimbolumokkal teljes. A magyar testőrségbe kerül, nagyanyja fellépése révén, családja érdemeiért. A testőrség-

versei és a pipája vízbe esnek. 1799-ben ausztriai garnizon-élet után, végre hazaindul. 1800-ban megesküszik Szegedy Rózával. 1809-ben a nemesi felkelésben részt vesz, mint József nádor szárnysegédje, őrnagyi rangban. 1818: Marcibányi-díjat nyer. 1832: Szegedy Róza meghal. Két év mulva elveszi az alig húsz éves Vajda Amáliát, aki szintén rövidesen meghal. 1844-ben ő is meghal.

Művek. Himfy szerelmei (név nélkül), 1801. Himfy szerelmei (A Kesergő és Boldog Szerelem, névvel), 1807. Regék a magyar előidőkből, Buda, 1807. Drámái Eredeti magyar játékszín c. alatt két kötetben Budán jelentek meg, 1825—26. Tartalma: Kun László, Az emberszívnek örvényei, A Dárday-ház, A lelkes magyar leány. *Szövegkritikai kiadás:* K. S. minden munkái, 8 kötet, Budapest. 1892. (Angyal Dávid.)

ből azonban eltávolítják, mert dacosan vét a fegyelem ellen és nem veti alá magát feljebbvalóinak. Háborúba és hadifogságba kerül, a Provence „daltelt mezőin", a Petrarca-járta földeken ő is megnyílik és versekbe kezd. Ausztriai garnizonokban írja tovább megkezdett és egyszer vízbe veszett verseit. Útját mindenütt katonatiszti szerelmek jelzik, grófnők, táncosnők és más választottabb női örömök. Kisfaludy Sándor volt talán az egyetlen jobb költőink közül, akinek sikere volt a nőknél. De verseit mégis hazaküldözgeti a szép, hideg, okos és főkép gazdag Szegedy Rózának, aki hallani sem akar róla.

Ebben a szerelemben Kisfaludy Sándor, mint Gyöngyösi hősei, sikeresen egyesíti az érzelmeket a jól felfogott anyagi érdekkel, a romantika és birtokszerzés szintézise ez, mint a magyar nemesség évezredes története. Mint hajdan Balassa számára, a költészet eleinte számára is csak praktikus udvarlási célokat szolgál: naplóit és verseit hazaküldi barátjának, hogy juttassa el a hideg szépséghez és puhítsa meg szívét. Azokat a verseket is, amelyeket tulajdonképpen spanyol táncosnőkhöz és német grófnőkhöz írt: semminek sem szabad kárbavesznie, a verseknek sincs szaguk, mint a pénznek. És Szegedy Róza csakugyan meglágyul, könnyed lendülettel félretól néhány prépost-nagybácsit, aki tiltakozik és megesküszik a költővel, aki ezután a feleség birtokán gazdálkodik. Első vers-ciklusát, a Kesergő Szerelmet nyomon követi a Boldog Szerelem, melyben a költő, nyilván felesége nagy örömére, biztosítja az olvasót, hogy mióta a pap megeskette őket, állandó mámoros boldogság az élete.

Ezt a mámoros boldogságot, amely főkép szorgalmas gazdálkodásban nyilvánult meg, csak egy nagy esemény szakította félbe: az 1809-es nemesi felkelés, beláthatatlan idők óta az első alkalom, amikor a magyar nemes tanújelét adhatta az ősi erénynek és kardforgató voltának. Kisfaludy Sándor, aki bécsi testőr korában ellenállott Martinovics csábításának és általában gondosan útálta az olyan helyeket, ahol az emberek egyenlőségről beszéltek, most törhetetlen lelkesedéssel ragadta ősei kardját. A táborban nagy kitüntetés várta: József nádornak, a felkelés fővezérének a szárnysegédje lett, költői érdemeiért. Ez az az átmeneti pillanat ugyanis, amikor Stadion gróf irányítja a Monarchia életét, aki a hagyományos politikával ellentétben, a szellemet nem tartja eredendően Habsburg-ellenesnek és Ausztriában hivatalosan munkába

állítja a költőket, hogy felvillanyozzák a hadsereget a nemzeti érzés hirdetésével.

A nemesi felkelés összeomlása állandó keserűséget okozott Kisfaludy Sándornak. Hivatalból megírta a felkelés történetét, de a kormány nem engedte meg a kiadását. Ettől az időtől kezdve Kisfaludy minden megjegyzést, amelyet a felkelés csúfos kudarcára tettek, önmagára vett és állandóan készült a nagy műre, melyben rehabilitálja a felkelést, vagy legalább is a nemesség szerepét. Így került összeütközésbe Kossuth Lajossal is, aki „évkönyveink koromfekete szégyenlapjának" nevezte a győri ütközetet — de Kisfaludy válaszát megint elnyomta a cenzura. Közvetlenül halála előtt hosszú levélben fordult a nagy ellenfélhez, Kossuth Lajoshoz és őt kérte meg, vegye védelmébe a nemesi felkelést. Úgy látszik, érezte, hogy vele utolsó védelmezője hal meg egy vesztett ügynek.

Ami kevés egyéni hang van költészetében, az a nemesi osztályöntudat szava. Verses elbeszéléseiben a balatonvidéki várromokhoz ragaszt egy stilizált, olcsón romantikus multat, magyar előidőt. Drámái közül az Emberszívnek Örvényeiből kiderül, hogy mindenki szerencsétlenül jár, aki idegen nőt vesz feleségül. A Dárday-házban az ifjak boldogságának az áll az útjában, hogy az ifjak egyrésze csak francia és polgári származású. A Lelkes Magyar Honleány hasonjellegű hősnője elfordul vőlegényétől, mert az nem akar résztvenni a nemesi felkelésben. Az Elmés Özvegy hősnője, a nem kevésbbé lelkes honleány, ahhoz megy nőül, akiben legerősebb a hazafias érzés.

Mint elődei, Dugonics és Gvadányi, ő is a legerősebb kapcsolatban áll a közös-európai preromantikával: a zsenielmélet híve, mint Berzsenyi, tiltakozik az oskolák szabályai ellen, a szívből jött költészet igazát hirdetve. Petrarcán kívül preromantikus francia költők befolyásolják líráját, elbeszéléseiben pedig a német preromantika várrom-regényessége talál magyar hangot. A preromantikus szigetszerűségnek nála is megfelel a magyar izoláció érzése, mint Dugonicsnál, az ő hazaszeretét is a nemzetiségi probléma ébreszti fel: fiatalkorában Erdélyben állomásozva, megdöbbenve fedezte fel, hogy mennyi román van a világon.

És ez munkássága legnagyobb hibája: hogy megrekedt a preromantikánál, amely az ő korában már tovább ment a tisztultabb és magasabbrendű romantika felé. Kisfaludy

Sándor irásaiban, mint mindazokéban, akik Magyarországon túlságosan ragaszkodtak a hagyományos magyarsághoz, van valami provinciális, aminek nyoma sincs Kölcsey vagy Berzsenyi költészetében, valami zsákutcára, folyam holt ágára emlékeztető, valami poros, levegőtlen világ, ahol nem érzi jól magát az ember.

A maga korában sokkal népszerűbb volt, mint a nála nagyobbak. Az első Himfy megjelenése országos esemény volt, soha még versek ekkora hatást Magyarországon nem váltottak ki. A költő arisztokratikus önérzetében névtelenül jelentette meg verseit és az egész nemesi ország találgatta, melyik úriember rejlik Himfy álorcája mögött. Elhalmozták minden kitüntetéssel, ami költőt érhetett: ő volt a Marczibányi-díj első kitüntetettje, akadémiai és Kisfaludy-társasági tag. Csak Kazinczy emelt szót ellene, a magasabbrendű magyarság nevében. Kettejük közt hosszú és elkeseredett harc fejlődött ki, ami csakhamar a katolikus Dunántúl és a kálvinista Tiszántúl harcává lett. Kisfaludy Sándor köréből kerültek ki a legerősebb személyi támadások a széphalmi mester ellen, kinek hajlékony személye valóban sok támadási pontot adott egy olyan túlságosan is férfias szemlélet számára, mint amilyen Kisfaludyé volt. De később kibékültek, mikor mindketten szembetalálták magukat az új nemzedékkel, Bajzával és Toldyval. Kisfaludy sok-sok évvel túlélte azt a történelmi pillanatot, amikor a magyarság vezérszellemei közé tartozott, meg kellett érnie, hogy szerencsétlen életű öccse, akit oly kevéssé segített, hirtelen föléje került.

Most már rég elhervadt Himfy dicsősége és a Balaton partját sem az ő regéi teszik kedvessé. Verseinek, a Himfy-strófának magyaros üteme époly mértékben hozzájárul, hogy banálisnak és egyhangúnak érezzük, mint amennyire örökké újjá teszi Berzsenyi verseit az örök-régi, antikos ütem. A Kesergő Szerelemben vannak szép strófák, hiszen a világköltészet legnagyszerűbb lírai sémájában, a Petrarca-félében gyökereznek, de a Boldog Szerelemről nincs mit mondania, helyette inkább életbölcseségét hullatja ritmusaiba és az lesujtó:

A természet emlőiből
Fejjük, amit fejhetünk;
Az életnek örömiből
Éljük, amit élhetünk,
De mindig úgy, hogy kívánat
Maradjon még keblünkbe;

Ha ez kihal, csömör s bánat
Jön megzabált szívünkbe.
Tarts mértéket élésedben,
Úgy lesz mindíg érzésedben
Öröm-virág és gyümölcs:
Imígy él az igaz bölcs.

Ha szabad azt mondani, a Himfy-strófát éppen könnyed lejtése teszi oly nehézkessé és olykor esetlenné, mert ez a lejtés egyformán könnyed, akármi a tartalom; jobb költőink közt nincs még egy, akinél a forma és a tartalom oly teljes schizofréniában éltek volna, mint Kisfaludy Sándornál. És ez talán szimbolikus is. Mindenesetre költészete folytatás nélküli maradt, mint az a társadalmi felfogás, amelyet kifejezett.

Irodalom. Angyal Dávid: Kisfaludy-kiadásának bevezetésében. Császár Elemér: Kisfaludy Sándor, Budapest, 1910.

b) *Csokonai Vitéz Mihály.**

Egészen más Csokonai Vitéz Mihály hagyomány-tisztelete. Ez a szegény félnemes-kispolgár fiú korának egyik legműveltebb embere volt; kevés és szenvedésgazdag éveit olvasással töltötte, őt az élet nem vonta el az irodalomtól, mint a nemesi többieket, az élet úgyszólván teljesen megfeledkezett róla.

Rendkívül kiterjedt, de teljesen tájékozatlan olvasottsága által be volt ágyazva az irodalmi multba, a barokba és rokokóba; ezek elevenek voltak számára, nem tudta, hogy

* Csokonai Vitéz Mihály szül. 1773-ban, Debrecenben, apja ármális nemes borbély. A debreceni kollégiumban nevelkedik; kitűnő tanuló, de 1795-ben különböző csínyjei miatt és mert nem tudott elszámolni a falun begyüjtött pénzzel, kicsapják. Sárospatakra megy, de itt nem érzi jól magát, abbahagyja tanulmányait. 1796—99: mecenást keres az országgyűlésen és a felkelt nemesek közt és vándorol a Dunántúl. Sokat tartózkodik Komáromban, ahol beleszeret a gazdag Vajda Juliannába. 1799—1800: helyettes tanár Csurgón. Mire Komáromba visszatér, Julianna máshoz ment. Hazamegy Debrecenbe, anyja házában él. 1805-ben tüdőbaja elragadja.

Életében megjelent művei: különböző alkalmi versein kívül a Dorottya, Nagyvárad és Vác, 1804. Ódái és a Lilla-dalok közvetlenül halála után jelentek meg, 1805-ben, Nagyváradon. Az első teljesebb kiadás Márton Józsefé: Cs. V. M. poétai munkái, négy kötet, Bécs, 1813.

vannak elavult dolgok is, és amikor verset írt, ott folytatta, ahol könyvei abbahagyták. Debreceni ifjúsága, egyszerű származása közvetlen érintkezésbe hozták a népivel, melynek művészi lehetőségeit az elsők között fedezte fel. Különös helyzete, teljes pénztelensége, melyből a régi recept szerint mecenás által akart menekülni, arra kényszerítette, hogy ő is a nemesség költője legyen, mint Kisfaludy Sándor, beiktatott főispánok, megválasztott követek ódás dalolója, kamarás-özvegyek lelke halhatatlanságának megéneklője. De ami Kisfaludy Sándor számára vérség és meggyőződés, az ő számára keserű kenyér, még csak az sem, elhibázott kísérlet a kenyér irányában.

Mint Kisfaludy Sándor, Csokonai is tudatosan fejleszti tovább a magyar költői hagyományokat — de Kisfaludy Sándor tudatossága osztály- és politikai tudatosság, Csokonaié költői tudatosság. Hogy mennyire tisztában volt a költői mesterség minden csínjával-bínjával, mennyire gondolkozó költő volt, elméleti írásai mutatják, melyekből kitűnik, hogy ő volt a magyaros verselés első kutatója és szakértője.

A XVIII. század végén bekövetkezett tempóváltozás, melyet Felújulásnak szoktunk nevezni, új alapokon indult el a lírában. Csokonai, tudomásul véve és felhasználva a megújult líra eredményeit, nyugodtan folytatta ott, ahol a Felújulás előtti lírai költők, Faludi és Amadé abbahagyták. A magyaros versütemben rejlő nagyszerű zenei és játékos lehetőségeket, amelyeket már Amadé és Faludi is kitűnően ismertek, ő a tökéletességig fejlesztette. A magyaros formába beolvasztotta a későbbiek vívmányát, az időmértéket és ezzel is gazdagabbá tette verseit. Csokonai versein el lehetett végre ringatózni, mint a zenének a hullámain:

A hatalmas szerelemnek
Megemésztő tüze bánt.
Te lehetsz írja sebemnek
Gyönyörű kis tulipánt.

Szemeid szép ragyogása
Eleven hajnali tűz,
Ajakid szép ragyogása
Sok ezer gondot elűz.

Teljesítsd angyali szókkal
Szeretőd amire kért:
Ezer ambrosia csókkal
Fizetek válaszodért.

Az expresszionista Berzsenyi oszloprengető ódái mellett ezek az impresszionista Lilla-dalok azok, amelyek elevenen maradtak a Vörösmarty előtti költészetből és a vers-szerető embert ma is felviszik abba a tisztább régióba, ahová csak a zene és a versek vezetnek. Mi tette ilyen viharállóvá ezeket a törékeny kis verseket? bizonyára a forma, a forma a szó legmagasabb értelmében, amikor önmagába zárt tökéletességet jelent. A művészi forma az ember legnagyszerűbb lázadása az elrohanó élet ellen, megrögzít és szigetté tesz egy kicsiny pillanatot az idő áradatában. A forma varázsa valahogy annál csodálatosabb, minél kisebb, karcsúbb, tovasiklóbb az a tartalom, amelyet szembeszögez a mulandósággal. Királyi paloták összeomlanak és porcellánfigurák megmaradnak: ez a Csokonai költészete. Mint a görög vázán, melyről Keats verse szól, időtlenül él leányok és ifjak kergetőző táncának egy önmagában tökéletes pillanata, úgy él Csokonai verseiben egy bizonyos hervadékony szépség, ami különben világunkból már elveszett: az Eleven Rózsa múlhatatlan reggeli ragyogása.

A Csokonai-versek egyik báját az adja meg, hogy különböző történelmi és társadalmi rétegek keresztezik bennük állandóan egymást, táncos játékban. Csokonai három legfontosabb rétege: a rokokó réteg, a preromantikus réteg és a magyar hagyományokon nőtt népies és diákos réteg.

A legvonzóbb Csokonai rokokó-rétege. A rokokó stílushagyomány Csokonai idejében még eleven volt Debrecenben és környékén. Ifjúságának mintaképei az ú. n. „mesterkedő" verselők voltak, akikre Kazinczy köre annyira haragudott: Édes Gergely, aki csupa e betűvel írta verseit, Gyöngyössy János, aki a leoninusok, a rímes hexameterek nagy virtuóza volt, Kovács József, akit rímkovácsnak neveztek kortársai. Kissé esetlen és provinciális formaügyeskedésükben a rokokó szellem talált elkésett magyar kifejeződést. A rokokó játékos hangulatát közvetítették Csokonai felé a nyugati irodalomnak anakreontikus költői is, akik sokszor oly megdöbbentően kispolgári életkörülmények között énekelték rendületlenül a bort és szerelmet. Így alakult ki Csokonaiban az a költői álláspont, hogy a költészet forma, elzárt liget, rejtett kis barlang az életen kívül, az élet dacára. Könnyed játék, gráciák lebegése súlytalan-vidáman, akkor is, ha magunk összeomlunk közben gondok és kórok alatt... Verseinek porcellános áttetszősége valahogy annál becsesebb, mert

olyan súlyos földízű magyar szavakból finomította őket, mert olyan süppedős homokban tanította táncolni a késő gráciákat.

A másik réteg a preromantika rétege. Csokonai magyar Rousseau akart lenni, így is nevezték kortársai és mint Rousseau, az „ember és polgár" címére vágyott. Ő is szívesen látta magát az elhagyott, magányos érzékeny szív pózában és árvasága nem is volt egészen póz, hanem inkább keserű kényszer. A magányosságnak, a természetes egyszerűség kultuszának gyönyörű emléket állított a Magányossághoz és a Tihanyi Echohoz intézett versében, a magyar preromantikának két legszebb emlékében:

Itt halok meg. E setét erdőben
A szomszéd pór eltemet.
Majd talán a boldogabb időben
Fellelik sírhelyemet;
S amely fának sátorában
Áll együgyű sírhalmom magában,
Szent lesz tisztelt hamvamért.

A harmadik réteg a diákos-népies réteg, nem is annyira a debreceni költők, mint inkább a debreceni kollégium hagyománya, innen indul el később Arany János is. Csokonai még mint diák kezdte el költői pályáját, és első fordításai tulajdonképpen a tehetséges költő diák-tréfái. Valami diák-tréfa jelleg megmaradt egész költészetében, talán azért, mert nem fejezte be tanulmányait, talán azért, mert a kicsapatás a kitűnő tanuló lelkében oly végzetes hiányérzetet hagyott, hogy egész életén át ezt igyekezett betölteni. Szerette a vaskos kifejezéseket, az alacsonyabbrendű tréfálkozást. Komikus éposza, a Dorottya, bár a legelőkelőbb minta után, Pope lord-gazdag Fürtrablása után indul, csak azokban a részekben sikerült, ahol a debreceni diák megereszti csúfondáros nyelvét, mint az aggszűzek fonynyadt bájainak leírásánál, vagy Dorottya áldozatánál:

Ekkor, mint megannyi áldozómarhákat,
Kiválaszt száz derék fekete balhákat;
Augspurgi láncokkal öszvepórászolja,
S áldozó tüzére mindnyáját feltolja.

Színdarabjai, Tempefői, Az özvegy Karnyóné és a két szeleburdiak, Gerson du Malheureux, diákoknak való darabok, a XVIII. századi iskoladráma folytatásai. Nagy kár, hogy

a rétegek összefonottsága következtében a diákos hangulat gyakran belevegyül a rokokó- és preromantikus hangulatú költeményekbe is. Alig van Csokonainak olyan verse, amelyben valami faragatlanság, valami rossz szó, valami neveletlen hasonlat meg nem bántaná az embert. Sokszor ő maga nem is tehet róla, csak a későbbi nyelvfejlődés folyamán vált kifejezése komikussá, mint pl. ebben a strófában:

De tán, Lillám! te is keseregsz?
Rab gerlicém, saskézbe hergesz,
S kéred segédemet?
Hiába már, kincsem, hiába,
Csak az halál jégsátorába
Ölelsz meg engemet.

De nem véletlen, hogy éppen Csokonai versei vannak annyira kitéve ennek a sorsnak. A civilizáció és a jó társaság hiánya érződik költészetén. Kölcsey, a jövőbe halló fülű kritikus ezért a „pőbelhaftért" bírálja meg, túlságos szigorral, Csokonai verseit.

Diákosságával függ össze rokonszenve a népies iránt is. Legkedvesebb költője, a német Bürger, egyesítette magában a diákos hangot a paraszti témák kedvelésével; talán így jutott el Csokonai is a paraszthoz, mint tárgyhoz. Egynehány legkedvesebb versét köszönhetjük ennek az orientációnak. A népitől nemcsak tárgyat merített, hanem néha paraszti kifejezésekkel is tarkázta költeményeit — néha sikerült, mint ez a gyönyörű befejezés:

Én pedig, mintsem szavamban
Tégedet csúfoljalak;
Szánlak inkább és magamban
Megbocsátok, gyöngyalak!

De nem mindíg talált ilyen csodálatos szavakra, mint a gyöngyalak. Különös kettősség Csokonai világa: rokokó báj és paraszti zamat, Árkádia és Hortobágy. Soha idegen stílusirány nem lett annyira magyarföldivé, mint a rokokó az ő költészetében.

Csokonai fontos állomása irodalomtörténetünknek az írók társadalmi helyzetének kialakulása szempontjából is. Ő volt ugyanis az első költő a Felújulás óta, aki csak költő volt és más semmi, annyira költő, hogy semmi más földi munkára nem volt alkalmas és abból akart megélni, hogy költő.

A magyar társadalomban még nem volt keret a költő számára. Egész élete hasztalan kísérlet, hogy ilyent teremtsen. Konkluziókép: „Az is bolond, aki poéta lesz Magyarországon", mondja egyik színdarabjának az alcíme.

Hogy az írót a közönségnek kell megjutalmaznia, ez a gondolat úgy látszik, meg sem fordult Csokonai gondolatvilágában. A régi hagyományok alapján állva, úgy gondolta, hogy főúri mecenást kell keresnie. Elment Pozsonyba, ahol ekkor együtt ült az országgyűlés és lapot adott ki, hogy felhívja magára a főurak figyelmét. Költészete is bizonyos arisztokratikus, aulikus hangot öltött, hogy jobban kedvében járjon a nagyuraknak. Mélységes felháborodással dikciózott a francia forradalom ellen és dicsérte az uralkodókat, akik végre egyesültek, hogy a rendet és igazságot visszahozzák a felfordult világba:

Midőn kevély lelke Franciaországnak
Közönséges hadat izent a világnak,
És felkerekedvén a népnek sepreje,
Egy sokfejű monstrum, melynek még nincs feje,
Melynek szabadsága vírít száraz fában,
És egyenlősége áll veres sapkában,
Chimaerákon töri mámor lepte fejét,
Maskaráson tölti bolond esztendejét.

De majd Ferenc bosszút áll, hiszen Marie Antoinette kiontott vére bosszúért kiált „Bécsbe és az égre".

De hiába volt „gutgesinnt" és hiába dicsőített számos főispánt és felkelő nemest. Legfeljebb annyit ért el, hogy a fiatal magyar irodalom legáldozatosabb főúri barátai, Széchenyi Ferenc gróf és a keszthelyi Festetich, kiadták egy-egy művét és apróbb támogatásban részesítették — de kettejükre a csírázó magyar kultúra olyan terheket rótt, hogy nem vállalhatták egy költő teljes eltartását is. A főúri kultúra kora már ejárt és Csokonai, amikor korát megelőzve, csak költő akart lenni, az anyagi eszközök keresésének a módjában anakronisztikusan viselkedett.

Több szerencséje volt a Dunántúl középbirtokosainál, a most felszínre kerülő osztálynál, amelynek vendégszeretetét évekig élvezte, és a városi polgárságnál, melynek légkörében Komáromban életének legszebb napjait, megindító kis regényét élte le. Ilymódon életformája lassankint úgy alakult, hogy átmenet volt a tinódis vándordalnak és a későbbi ingyen-

elő művész-bohém között. Foglalkozásszerű vendég volt, a holnappal nem törődött, amíg aztán a nyakára nem nőttek az elhanyagolt holnapok.

Sorsának különös ízét életének és költészetének ellentmondása adja meg. A könnyed, játékos és vidám költészet mögött meggyötört, beteg és otthontalan élet áll, mint realitás. Pénze nincs, szerelme, Lilla, „meghódol a tirann törvénynek" és férjhez megy egy gazdag kérőhöz, mialatt Csokonai megpróbálja a lehetetlent, polgári foglalkozást vállal érte. Azután hazamegy Debrecenbe, teljes szegénységben él kis házában, de még a ház is leég feje fölül. „Éppen a rózsák nyíltak", írja Széchenyi Ferencnek egy könyörgő levélben, „mikor a kertecskémen a lobogó lángok keresztülrohantak; ... s az a kis fülemüle, mely e kis zöld hajléknak minden éjjel koncertet adott, őrjöngve repült el a bátorságosabb erdei vidékekre." Meg kell élnie azt az író számára mindennél kegyetlenebb csapást, hogy megelőzik. Lilla-dalai, amelyek a magyar líra fejlődésében új korszakot nyitnak meg, rég készen állnak és csak anyagi okok akadályozzák meg megjelenésüket, amikor Kisfaludy Sándor Himfyje megjelenik és elragadja előle az elsőbbséget és ennek következtében a népszerűség mindenért kárpótoló örömét. Egy temetésen, zuhogó esőben felolvassa nagy filozófiai költeményét a Lélek Halhatatlanságáról; meghűl, tüdőbaja kiújul és nemsokára elemészti a 32 éves költőt.

Ennyi baj és ennyi nélkülözés között írta Csokonai verseit, amelyek a könnyed, gondnélküli grácia legszebb virágai irodalmunkban. Rettenetes elgondolni, mekkora heroizmusba kerülhetett alkotójuknak ez a grácia. Ez a rokokó heroizmusa. Nem törődni az élet komoly oldalával, többnyire felületesség, de néha a legnagyobb áldozat, amit ember hozhat eszményeiért. Pompadour holttestét éjszaka, lopva, saraglyán, egy durva kendővel letakarva vitték ki a palotából, ahol egy pillanatra sem állt meg az ünnep. Ez a rokokó: mindhalálig, mártírosan, bármilyen áldozatok árán is fenntartani azt a fikciót, hogy az élet szép, a földön lenni ünnepély. És ebben Csokonai az elmúló kor utolsó nagy képviselője volt.

Árkádia és Hortobágy különös összekeveredése nem szűnt meg halálával sem, sőt ekkor ment át az aktív irodalmi életbe. A debreceniek síremléket akartak állítani nagy poétájuknak és Kazinczytól kértek sírfeliratot. Kazinczy ezt ajánlotta: „Árkádiában éltem én is." A debreceniek megnézték Calepinus nagy, sokszázéves szótárát és azt találták, hogy

Árkádia földje igen derék marhalegelő, kiváltképpen szamaraknak. Kazinczynak sohasem sikerült meggyőzni őket, hogy az ő szemében Árkádia a „művészi szép élet szféráját" jelenti.

Debrecennel kapcsolatban nem lehet nem említeni Fazekas Mihályt (1766—1828), a főhadnagyot és botanikust, Csokonai legjobb barátját, kinek egyetlen egy műve, a Ludas Matyi (1804-ben írta, megjelent 1815) őrzi emlékét. A paraszt, mint tárgy: láttuk már Csokonainál is többek közt. Ludas Matyi az első paraszt, aki fölényben van a nemesúr fölött. A zsarnokoskodó, jobbágykínzó Döbrögin háromszor veri vissza a ravasz parasztfiú a botütéseket, amelyeket ártatlanul szenvedett. Fazekas, azt mondják, minden társadalmi mellékgondolat nélkül bukkant a demokratikus témára: de mindenesetre jellemző, hogy ekkor ez a téma már mondhatóvá vált, már nem volt felségsértés és hazaárulás az uralkodó osztály ellen.

Szövegkritikai kiadását kiadta Harsányi István és Gulyás József, három kötet, Budapest, 1922. Számos szemelvényes kiadás.

Irodalom. Kölcsey Ferenc: Csokonai munkáinak kritikai megítéltetése, Tud. Gyüjtemény, 1817, (és Kölcsey Össz. Műveiben). Ferenczi Zoltán: Csokonai, Budapest, 1907. Horváth János: A magyar irodalmi népiesség, Budapest, 1927. Oláh Gábor, Csokonai, ItK., 1928. Harsányi István: Rokokó ízlés a magyar irodalomban, Sárospatak, 1929. Mészöly Gedeon: Földiekkel játszó, Budapest, 1935.

10. *HARC A MAGYAR SZÍNHÁZÉRT.*

a) *Rémdrámák és ősi dicsőség.*

Az első magyar színházak közönsége rendkívül hálás publikum volt, még nyoma sem volt meg benne a mai magyar színházlátogató éles kritikájának. Az előadás legfőbb kelléke a számára az volt, hogy magyar nyelvű legyen. Ez a tény önmagában lelkesedéssel és örömmel töltötte el. Azonkívül szerette, ha a darab magyar emberekről, a dicső magyar multról szól. Boldogan fogadta Dugonics András primitív drámai tákolmányait, melyek tulajdonképpen német darabok voltak, de Dugonics magyar történelmi neveket adott a szereplőknek, Corfuból Szeged lett és helytartójából Toldi Miklós, Inez de Castroból Bátori Mária. Ezt az eljárást nemzetiesítésnek hívták és általános volt a századforduló korában. Így nemzetiesítette például Mérey Sándor Shakespeare Lear királyát

ezen a címen : Szabolcs vezér, III. Richardot pedig : Tongor, vagy Komárom állapottya a VIII. században.

Az 1800-as években érkezett el a magyar színtársulatokhoz a lovag- és rémdrámák divatja. Ez a műfaj a nagy Sturm und Drang mozgalom „alászállásaként" keletkezett Németországban. A magyar lovag- és rémdrámák általában nem eredetiek, németből vannak fordítva, vagy átdolgozva. Ez a német drámatípus évtizedeken át uralkodott a magyar színpadokon, mígnem helyet adott a vele rokon francia romantikus dráma magyar hajtásainak.

Csodálatos, hogy milyen kisszámú effektussal dolgoztak ezek a rémdrámák, még kevesebbel, mint a XIX. század második felének házasságtörési drámairodalma. A középpontban áll az antik anagnorizis, a ráismerés ; az emberek a legváratlanabb helyzetekben, méreggel a gyomrukban, földalatti sziklákba bezárva, fejjel lefelé lógva felismerik fiúkat, lányukat, szüleiket és nagyszüleiket, akiket sok évvel ezelőtt elvesztettek, mint egy aktatáskát. Az időjárás többnyire viharos, szín az ősi vár, a mohlepte barlang, a bagolyhuhogta torony. Személyek (többnyire igen sokan vannak) : egy tisztalelkű hajadon, egy nemesérzésű ifjú, egy derék apa és körülöttük a vad és kardcsörtető igazi középkori gonosztevők társadalma. Rengeteg ilyen drámát írtak és fordítottak, mert akkoriban a műsor sokkal változatosabb volt, mint napjainkban. A színházlátogató közönség csekély száma miatt nagy siker volt, ha egy darab háromszor ment.

Ilyen lovagdrámákkal kezdte pályafutását Katona József is. Nem maradt valamennyi ránk ; amik ránkmaradtak, többnyire azok sem eredetiek és egyetlen érdekes vonásuk, hogy Bánk Bán mennyire nem veti előre az árnyékát. „Isten tudja, melyik vérszomjas török hasítja éppen most az én Adolfom fejét, vagy tán már a világnak valamelyik szegletében régen rothad a szerencsétlen (mennydörgés)." Így csevegnek a Borzasztó Toronyban és az egész borzasztó műfajban.

Nyelvének árnyalatgazdagságával, amely az igazi Sturm und Drang nagyjaira emlékeztet, kitűnik a darabok közül Gombos Imre Esküvése (1817), amely úgy látszik, nem is előadásra készült. Ennek a német eredetijét még nem találták meg ; ha a magyar színdarab eredeti alkotás, tragikus atmoszférájával meglehetősen magában áll a kortársak közt. De nem

csak a lovagdrámákat játszották. A régi magyar színpad legnagyobb sikere pl. egy „szomorú vígopera" volt: Pikkó herceg és Jutka Perczi (1793). Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy a jó darabok elől sem zárkóztak mereven el: adták Metastasio, Holberg, Lessing, Schiller egyik-másik színdarabját is.

Az első magyar színműíró, akinek komoly sikerei voltak s aki tekintéllyé vált az irodalmi életben, Kisfaludy Károly.* Ő is, mint Katona József, polgári, illetve nemesi életformáját odahagyva, ahhoz a félig-meddig társadalmon kívüli, megvetett és megvetésre méltó bohémvilághoz csatlakozott, ami akkor a színészség volt.

Kisfaludy Károly teljes mértékben eltalálta korának ízlését. Tatárok Magyarországon c. műve, mellyel a székesfehérvári társulat 1819-ben pesti vendégszereplését óriási sikerrel megkezdte, egyesítette magában a lovagdrámák vonzóerejét azzal a nemzeti öndicsérettel, amely az akkori színházlátogató közönség legérzékenyebb oldala volt. A darabról nem lehet más jót mondani, mint hogy rendkívül nemeslelkű. A magyar vitézek hősiesen védelmezik a várat, melyet a tatár vitézek hősiesen támadnak, az áruló elveszi méltó büntetését, a haldokló atya áldását adja az ifjú párra, a tatár vezér a jegyeseket szabadon bocsátja. Korszínezetről szó

* Kisfaludy Károly szül. Téten, Győr m.,1788. Legfiatalabb testvére Kisfaludy Sándornak. Születése anyja életébe kerül, atyja kezdettől fogva rossz szívvel van hozzá. 1799-től a győri bencéseknél tanul. Apja időnként meglátogatja, hogy keményen megverje. Roszszul tanul, kiveszik az iskolából, katona lesz, sokkal szegényesebb körülmények közt, mint egykor K. Sándor. Adósságokat csinál, viszonya apjával egyre rosszabb, nővére, Teréz pártfogolja. 1812-ben kikapja anyai részét, rögtön el is mulatja. Festészetből és adósságokból tartja fenn magát Bécsben. 1815 nyarán Olaszországban is megfordul. 1817-ben Pesten telepszik meg. Megismerkedik a magyar írókkal, művelődik. 1819-ben előadják a Tatárokat, egy csapásra híres ember lesz. 1822-től szerkeszti az Aurorát. 1829-ben betegeskedni kezd, 1830-ban tüdőbajban meghal.

Legfontosabb művei. A tatárok Magyarországon, Ilka, Stibor vajda, Szécsi Mária, Iréne, Nelzor és Amida (drámák), Kérők, Csapódások, Pártütők, Mikor pattant, nem hittem volna, stb. (vígjátékok).

Kiadások. K. K. minden munkái, hat kötet, Budapest, 1893. (Bánóczi József). Számos szemelvényes kiadás.

Irodalom. Bánóczi József: K. K. élete és munkái, két kötet, Budapest. 1882—83.

sincs, a tatárok épolyan jó magyarok, mint amilyen jó tatárok a magyarok. A végén a magyarok vezére,

Zsigmond (kezét nyujtja): Légy boldog, tatár! (Elhaló szavakkal.) Emelka! Elek! áldásom reátok. Dicsőség, békesség hazámnak. (Meghal.)

Kajuk: Tatárok! Ide nézzetek: így hal a magyar, így hal meg az igazi bajnok.

Az általános nagylelkűségnek a közönség sem tudott ellenállni. A Tatárok sikerén felbuzdulva Kisfaludy négy nap alatt megírta második drámáját, az Ilkát, ami ugyanaz, mint a Tatárok, csakhogy Nándorfejérvár körül. Később, mikor tanulmányai és belső megérése messze elvezették az első darabok kezdetlegességeitől, ő maga ítélte meg legszigorúbban elsőszülöttjét egy epigrammában:

Sok hazapuffogatás, ok semmi, de szörnyű magyarság.
Bundás indulatok; oh be tatári müv ez!

Későbbi drámái mind egy -egy fokkal előrehaladottabban mutatják be a magasstílusú dráma felé vezető úton. Stibor Vajdájában már utat talál a társadalmi probléma, a jobbágysors, és a Shakespeare-hatás egy shakespearei bolond formájában. De a katasztrófát az okozza, hogy a gonosz Stibort kígyó marja meg és fájdalmában leugrik a sziklaoromról. Csak egy drámája van, melyben végre megvalósította magasabb szándékait, az Irene. Ez csakugyan emelkedett dikciójú dráma, ahol a tragikus fordulat immár a lélek fordulata: de a drámai feszültség teljes mértékben hiányzik.

Későbbi sikereit és bizonyos iskolai maradandóságot inkább vígjátékaival szerzett. Inspirátora a kor legnépszerűbb német színpadi írója, Kotzebue volt. Vígjátékai szabályos, jól megépített munkák, amelyek a helyzetnek semmi komikus lehetőségét nem hagyják kiaknázatlanul. Érdekességük a magyaros alakokban áll. Különösen egy alakja nevezetes ilyen szempontból, a Csalódások Mokányja, a műveletlen falusi kurtanemes szimbólikussá vált alakja. A magyar társadalomkép kirajzolásában vígjátékai fontos szerepet játszanak.

Irodalom. Bayer József: A magyar drámairodalom története, két kötet, Budapest, 1897.

b) *A Bánk Bán.*

Születése époly meglepetésszerű, mint Ady Endre Új versei az előző két kötet után. Katona* korábbi színműveiből úgyszólván semmi sem mutat a későbbi Bánk Bán felé, csak bizonyos szélsőséges fantázia, érzék a vad szenvedélyek iránt és valami expresszionista hajlandóság a nyelvkezelésben — de még nyoma sincs a rendező, a khaoszból világot teremtő nagy koncepciónak, ami a Bánk Bánt magasra emeli. Pedig időrendben jóformán semmi sem választja el a Bánk Bánt Katona korábbi darabjaitól. Shakespearet és Schillert azelőtt is ismerte. Bele kell nyugodnunk, hogy a teremtő géniusz egy nagy titkával állunk szemben. A Bánk Bánban megszólalt egy magyar valóság, ami száz évben egyszer szokott csak megszólalni. És Katona, a választott edény, sem azelőtt, sem azután nem találta meg ezt a hangot.

A mű sorsa magában is szomorújáték. Katona elküldte művét az Erdélyi Museum pályázatára, de hogy Erdélyben mi történt vele, máig sem derült ki. Az Erdélyi Museum hozott bírálatot néhányról a beküldött tíz pályamű közül, de a Bánk Bán nincs ezek között. Elkallódott talán a postán, vagy nem tetszett a bírálóknak, nem lehet tudni. Katona még mindig nem csüggedt el. Gondosan átdolgozta darabját és elküldte a székesfehérvári színtársulatnak, hogy adják elő. De a cenzura nem engedte meg az előadást. Katona egy utolsó kísérletet tett: 1821-ben megjelentette a darabot nyomtatásban. A könyv semmiféle visszhangot nem keltett. Nem felelt meg a kor ízlésének. Nyelve a nyelvújítás előtti nyelv volt, annak is egy különös egyéni variánsa. Hiányzott a darabból mind a „hazapuffogatás," amit a közönség megkívánt és ami Kisfaludy Károlyt népszerűvé tette, és hiányzott belőle minden lágy, szentimentális szerelem. Azonkívül Katona már előzőleg, amikor a cenzura nem engedte meg a Bánk Bán előadását, kiadott a Tudományos Gyüjteményben egy kitűnő

* Katona József szül. 1791-ben Kecskeméten, katolikus iparos-családból. 1810-ben kezdi jogi tanulmányait Pesten. Tanulmányait elhanyagolja, mert csak a színház érdekli. Minden szolgálatot vállal, ingyen, a színház körül: díszletes, fordító, delectans actor, vagyis működvelő színész, később szerző. Szerelmes Dérynébe, aki nem törődik vele. 1814—15-ben írja a Bánk Bánt és elküldi Kolozsvárra, 1817-ben átdolgozza a Bánk Bánt. 1820-ban hazamegy Kecskemétre, alügyész lesz, 1826-ban pedig főügyész. 1830-ban hirtelen meghal.

cikket: „Mi az oka, hogy Magyarországon a játékszíni költőmesterség nem tud lábrakapni" és ennek egy-egy megjegyzésével elidegenítette magától a vezéreket, Kazinczyt, Kölcseyt és Kisfaludy Károlyt.

A keserűség pohara betelt. Katona, talán tudva, hogy micsoda páratlan igazságtalanság történik vele és művével, talán csak magyar dacból és mert nem tehetett máskép, akkor már visszavonult szülővárosába, ahol váratlanul rendes polgárember lett, magasrangú tisztviselő, békés vadászgató és poharazgató, egy a nagyon sok közül és életének hátralevő tíz évében többé nem írt. Ennek a terméketlen tíz évnek oroszos sívársága Bessenyei bihari remeteségével, Berzsenyi alkonyával közel rokon, és mintha a magyar sorsnak egy sztereotip formája volna. A „Bujdosó", így nevezte el Prohászka Lajos újabban igen találóan ezt az embertípust, a legmagyarabbat talán, amelynek a reakciója a realitások rosszindulatával szemben az, hogy „elmegy távolra, meghalni".

A Bánk Bán karrierje szerzője halála után indul meg. Először Kassán adták elő 1833-ban, azután Egressy Gábor Kolozsvárt 1834-ben. Ettől kezdve itt is, ott is színre kerül, míg végre 1839-ben bevonul a pesti Nemzeti Színházba. Első kritikusa, Vörösmarty Mihály, még nem fogadja teljes lelkesedéssel. A kor még mindig nem érett meg ennek a drámának nyers szépségére. De a negyvenes évek folyamán népszerűsége egyre nő. Oppozíciós nemzetfelfogása, zsarnokgyűlölete most rendkívül korszerűvé teszi. Az első magasztaló kritikát Erdélyi János írja róla, 1840-ben, és ettől kezdve a hódolat hangja általános. Máig is betöltött elsőbbségét a magyar drámában Gyulai Pál állapítja meg. Csak Toldy Ferenc, a régi nemzedék utolsó bástyája, gyanakszik az utolsó pillanatig és kifogásolja, nem egészen ok nélkül, a jellemeket, melyeket Gyulai és Arany oly nagyszerűeknek találnak.

Csakugyan, a jellemekkel van valami baj. Bánk maga ingadozik, mint Hamlet, a legfőbb mintakép; ő is, mint Hamlet, szántszándékkal, a helyzet előre való megkonstruálásával kergeti bele magát a düh és az elkeseredés végső paroxizmusába, amikor már nem beszámítható és így tette kívül áll az erkölcsi megítélésen, mert érzi, hogy józanul nincs ereje, hogy szükséges tettét végrehajtsa. De nem értem egészen Gertrud motivumait, Melinda lehetetlenül szende Biberach hisztérikus. Bánk könnyű szerrel megmenthetn felesége becsületét, hiszen idejében figyelmeztetik, de ő csa

„tipeg-tapog" és a politikát fontosabbnak tartja családi életénél, mígnem azután mégis családi élete miatt omlik össze a világ. Ilymódon akad kibúvó, ha nem is sok; a végzet mégis elkerülhető lett volna, a szükségszerűség ércgyűrűje nem oly szoros, mint ahogy a tökéletes tragédia megköveteli.

De a szükségszerűség ércgyűrűje Shakespeare hősei köré sem szorul össze és újabban a jellemzés sem olyan fontos, mint azelőtt volt. Ezek a kifogások nem érintik a Bánk Bán messze elsőbbségét. Bánk Bánt magában álló magasságba emeli a dikció, amelyet hibáztattak a régebbi kritikusok és politikai és szociális felfogása, amelynek előbb népszerűtlenségét és azután általános elismertségét köszönhette.

Katona képviselte a magyar irodalomban a preromantikus lélek legnagyobb határlehetőségét, a „Sturm und Drangot". A német Sturm und Drang költőiről az él a köztudatban, hogy általában megőrültek. A Sturm und Drang költői társadalmi és főkép művészeti anarchisták voltak, a szavak és műfajok teljes felszabadítását keresték, hogy közvetlenül, minden törés nélkül áradjon belőlük műveikbe az érzés, a szenvedély, amely őket bis zu den Fingerspitzen, az ujjuk hegyéig eltöltötte. Gigantikus lázadók, akik szét akarják rúgni a világot, mert úgy érzik, hogy végtelen lelkük nem fér el benne.

Különösen a dráma terén voltak hatékonyak; kifejező, közvetlen, rétorika nélkül is patétikus nyelvet teremtettek meg. A Sturm und Drang drámai újításait átvették a kisebb és tehetségtelen színpadi szerzők is, a német színpadon kötelezővé vált a véres és szenvedélyes cselekmény és a velejáró szaggatott, exklamatív, balladaszerűen homályos nyelv, a Sturm und Drang nyelve. Ezeknek a rémdrámáknak a révén jött a Sturm und Drang Magyarországra.

Bánk Bán különös dikcióját, hatásának legfőbb titkát a Sturm und Drang korszelleme magyarázza meg. Extatikus szó-művészet, ami itt felszabadul. Katona tiltakozik az ellen, hogy a cenzura mérsékelni, határok közé szorítani próbálja a szenvedélyt, amely drámájában kifejezésre jut. „Amidőn én egy erkölcstelenséget útáló Felicziánust indulatának illő polcára viszek — midőn egy Bánk Bánt megölt becsületének omladékaira felállítok, hogyan szedhessem én kiszabott kótára fájdalmamat? . . . Ez nem história, hol az érzéketlen toll beszél: ez én magam vagyok — én a 13-ik században élő hatalmas Bánk, kinek tenyerére koronák té-

tettek le — én Zách Feliczián, aki megfertőztetett magyar becsületéért egy királyi Ház-népet akar eltörülni".

Kifejezési módjának ereje tömörségében, kihagyásaiban és patétikus felkiáltásaiban van. Milyen megdöbbentővé, sejtetővé teszik a második felvonást, — amely egyébként a nagyszerű összecsküvő jelenetet tartalmazza, — Petur bán felvonás-záró szavai:

Aludj
mohón kilobbant Hazafiság!
(elragadtatva néz-ki a Hajnal csillagra)
Dicső fény-
Csillag!
(Hirtelen gúnyolva.)
Lopott fény! — ej! . .
(lassan)
Jó-éjtszakát!!!

Az ej, egy vagy több felkiáltójellel, Katona kedvenc szava. Hősei nem szívesen beszélnek, darabosan jön ki belőlük a mondat és gyakran a fele benntörik, mint a darázs fullánkja. De néha, feszült pillanatokban megoldódik a szavuk és csodálatos képekkel fejezik ki emésztő fájdalmukat:

Mint vándor a Hófuvásokban, úgy
Lelkem ingadoz határtalan
kétség között, s eszem egy nagy Oceánban
lebeg, veszejtve minden csillagot.

A drámát drámává a benne levő intenzitás teszi, ez az a belső mozzanat, amely a drámát a többi, kényelmesebb, elengedettebb műfajtól megkülönbözteti. És éppen ez az, ami a magyar drámából annyira hiányzik, a Bánk Bánt kivéve. A feszültség nem csupán a drámai cselekmény függvénye. Akadnak drámák, amelyeknek a cselekménye sokkal izgatóbb, mint a Bánk Bán késleltetett meséje — de egy sincs, amelyben a drámai nyelv annyira a végsőkig feszült indulatok nyelve volna, amelynek minden mondata annyira a vihar előtti párázattól volna terhes és villámot hordozó. Ez a nyelv az, amely az első intonációtól az utolsó szóig magával ragad és kiváltja azt a megrázkódtatást, a katharzist, ami a klasszikus hagyományok óta a tragédia célja.

Katona alakjai nem beszélnek, hanem kirobbannak. A szabályos párbeszéd ritka a Bánk Bánban. Emberei vagy szónokolnak, vagy félmondatokat kiáltoznak egymásra, vagy,

leggyakrabban, mindegyik a maga izgatott monologue intérieurjét folytatja és nem figyel a másikra.

„No, édes Istenem! ismét azt hiszem, hogy velem beszél" — kiált fel Tiborc, mikor, ki tudja, hányadszor, észreveszi, hogy Bánk egy szót sem hall abból, amit ő beszél. És ez így rendjén is van. Abban az atmoszférában, amelyben Bánk Bán lejátszódik, mindenki gyógyíthatatlanul egyedül van és gondolatait kicserélni nincsen érkezése.

Ebben az atmoszférában nincsen más megoldás, mint egy hamletszerű tömeghalál; érzi ezt Katona is és megölet minden mellékszereplőt — csak maga Bánk éli túl, erkölcsi halottként, a vihart. De a darab zártabb volna, ha Bánk is meghalna.

Dikciójának nagyszerűségét még jobban érezzük, amióta kimutatták, hogy a tragédiának mintegy kétszáz sora fordítás. Katona a Bánk Bán legrégibb kéziratában maga megjelölte azokat a helyeket, amelyeket németből idézett. Ha egybevetjük a két szöveget, pl. Tiborc beszédét Veit Weber eredetijével, tanúi lehetünk az irodalom egyik legnagyobb csodájának: hogyan válik a vizes és semmitmondó német szöveg az aránylag pontos fordításban, Katona dikciójának fensége és a magyar nyelvben rejlő mágikus lehetőségek alatt vulkánikussá, tűzvészek és áradások rokonává, Tiborc beszédévé.

Amilyen egyedülálló a dikció, olyan egyedülálló a dráma eszmei tartalma. Abban a korban, amikor a legmagyarabb költők is versengve dicsőítik Ferencet, a császárt, Katona József egymaga jajdul fel az idegen uralkodóház ellen; abban az időben, amikor Kisfaludy Sándorban a magyar nemesség költői apotheózisát éri el, Katona József Tiborcának ajkán szót talál az örök magyar jobbágy-keserűség. Talán Katona iparosi, nem-nemes származása, teljes kivülállása a nemesi osztályfegyelmen magyarázza meg ezt a hangot. Talán még inkább a Sturm und Drang. A fiatal Schiller drámája elé ezt a mottót tette: In Tyrannos. In Tyrannos volt a Sturm und Drang közös, mindenben feltalálható művészi és formaalkotó szándéka. A nagy mozgalmat minálunk ő képviseli egymaga, meg nem értve kortársaitól. A benne rejlő gyujtóanyagot csak Széchenyi István vette észre, aki az előadás után ezt írta a naplójába: „Megfoghatatlan, hogy a kormány megengedi egy ilyen esztelenség előadását. Rossz, veszedelmes tendencia". Csak a következő nemzedék, amelyben általánossá

válik Katona oppozíciós nemzetfelfogása, idegengyűlölete, a magyar szigetszerűség végzetes posztulátuma, tette magáévá, a legnagyobb magyar drámává a Bánk Bánt.

De nem Tiborc, hanem Petur bán alakjáért, melyben önmagára ismert. Az ellenzékieskedő magyar szellem a multból és az irodalomból megragadott mindent, ami Bécs ellen ágált, Petur bánt épúgy, mint a kuruc költészetet.

Csakugyan, különös szórakozottság volt a kormány részéről, hogy az előadást megengedte. Tiborc panaszai nem kímélik a „fennálló rendet", a mindenkori fennálló rendet, és ki tudja, ha ma írta volna a Bánk Bánt Katona, a színházi cenzura szó nélkül hagyta volna ezeket a sorokat:

> Tűrj békességgel! ezt papolta az
> Apát-Urunk is sokszor; boldogok
> a békességesek, mert Isten fiainak
> hivattnak — úgy de tömve volt magának
> a gyomra. Istenem! mi haszna, ha
> szorongat a szegénység: a pokolt
> nem féljük — a meny-ország sem jön oly
> szép színben a szemünk elé.

Most már nincs miért Bécsre haragudnunk és az oppozíciós nemzetfelfogás ma már anakronizmus. De a számunkra is megmarad az emberi tragédia Bánkban és Tiborc megváltatlan keserűsége.

Kiadások. Életében csak a Bánk Bán jelent meg 1821-ben és két tanulmánya a Tudományos Gyüjteményben. Fennmaradt drámái: A Mombelli grófok, Monostori Veronika, Lucza széke, István, magyarok első királya, Ziska, Aubignyi Clementina, A borzasztó torony, Jeruzsálem pusztulása, Rózsa, vagy a tapasztalatlan légy a pókok között, és a Bánk Bán. Legteljesebb kiadás az Abafié: K. J. összes művei, három kötet, Budapest, 1880—81. Teljes vagy szövegkritikai kiadása nincs. A Bánk Bánnak számos modern kiadása van, Bánk Bán és még három darabja a Remekírók Képes Könyvtárában (Bayer József).

Irodalom. Gyulai Pál: Katona József és Bánk Bánja, BSz, 1860, átdolgozva önállóan 1883. Arany János töredéke, Hátrahagyott műveiben. Harmos Sándor: Hamlet és Bánk Bán, Budapest, 1910. (Alexander-emlékkönyv.) Barta János: Bánk és Melinda tragédiája, Napkelet, 1925. Horváth János: Jegyzetek Bánk Bán sorsáról, Napkelet, 1926. U. ő: Katona-emlékek, u. o., 1930. Waldapfel József forrástanulmányai ItK, 1931-es évfolyam. U. ő: Idézetek a Bánk Bánban, Budapest, 1934.

11. *KÖLCSEY FERENC.**

a) *Romantikus elvágyódás.*

„Nem közénk való volt", így kiáltott fel Wesselényi Miklós, amikor Kölcsey halála hírét meghallotta. Nem közénk való volt, földi emberek közé, így gondolhatta a báró, ezt mondta Kossuth Lajos is, amikor „túlvilági jelenésnek" nevezte Kölcseyt, a szónokot. Borotvált szikár alakja sötét ruhában a bekötött félszemmel már első pillanatra, külsőleg is megkülönböztette. Nem ivott, nem dohányzott, irtózott a cigányzenétől, a zajos pajtáskodástól, a női nemet kerülte, még idősebb korában is mélyen elpirult, ha valami sikamlós anekdótát mondtak előtte. A magyar köznemes életformája idegen volt számára. Közvetlen környezetében oly ellenszenvet váltott ki, hogy a szomszédok a jószágaikat rávezették a földjére, letiporták a termését, és azt mondják, hogy még a koporsóját is megdobálták. Kérlelhetetlen kritikusa volt a magyar hibáknak, abban a korban, amikor a magyarság egészséges öntömjénezéssel próbálta megerősíteni az évszázados háttérbe-szorulásban megingott önbizalmát.

Ez a világpolgár európai, aki a távoli Weimar és Jéna kékvirágos, elérhetetlen álmát vérezte falusi magányában, a legmélyebben, a legmisztikusabban magyar is volt. A hazaszeretetet ő emelte fel a filozófiai gondolat és a vallási világkép síkjába, ő talált szavakat a magyar idealizmus számára és mint a nemzet legfájdalmasabb embere, ő alkotta meg a nemzet imáját.

A lélek reszkető érzékenysége, amely kortársainál, mint a szentimentális divat affektációja jelentkezett, benne emésztő valóság volt. Szomorú gyermekkora óta, amikor egymásután vesztette el a szüleit és fél szeme világát, a bo-

* Kölcsey Ferenc szül. 1790-ben Sződemeteren (a későbbi Szilágy m.). Kálvinista nemescsalád. Anyja erdélyi. 1796—1809 : Debrecenben tanul. Rövid pesti joggyakorlat után 1812-től biharmegyei birtokán gazdálkodik. 1823 : a Himnusz. 1826 : az ú. n. Iliász-pör következtében elhidegül Kazinczy iránt. 1829 : kezd részt venni a vármegyei életben. 1830 : az Akadémia tagja lesz. 1832-ben mint országgyűlési követ, Pozsonyba megy, ahol az ellenzék egyik vezére. 1834-ben az ellenzéki irány Szatmár megyében megbukik, Kölcsey lemond megbízásáról. Az országgyűlési ifjúság fáklyásmenetben búcsúzik tőle, Kossuth Országgyűlési Tudósításai gyászkeretben jelennek meg. 1837 : parasztjai fellázadnak ellene. 1838 : Wesselényi Miklós védelmén dolgozik. Ez évben hirtelen meghal.

rongó bánat úgy hozzánőtt természetéhez, hogy nélküle talán élni sem tudott volna. Beburkolódzott a bánatába és ködön át szemlélte a világi dolgokat. A preromantika a lélek felfedezésének a kora. Szerelmes volt a saját lelkébe, egyetlen öröme lelkének sokfélesége, örök vibrálása, belső életének intenzív eseménygazdagsága volt. Az emberi relációkról olyan magas képet alkotott magának, hogy azokat a valóságban nem találhatta fel. Utoljára tizenegy éves korában volt szerelmes, mint Dante és élete ettől kezdve visszafordult arcú, örök visszakívánkozás a gyermekkor felé, mint minden romantikusé.

Az irodalom, aktív és passzív formájában (az olvasás beteges szenvedéllyé vált benne) egyaránt azt a célt szolgálta, hogy meneküljön a valóság elől. A romantikus „sich fliehn", az önmaga elől való menekülés első képviselője a magyar irodalomban. Örökké elkívánkozott, maga sem tudta, hová. Sokszor konkrét formákat öltött az elkívánkozás, a szabad Svájc, a szabad Amerika felé, de Pozsonynál nyugatabbra, ki tudja miért, sosem jutott. Legtöbbször nem-földi tájakra vágyott, a romantika holdfényes tisztása, nagy erdők közepén, alaktalan oldó álomvilág vonzotta. Feladni az egyéniséget, a lélek kínos örökségét, belesemmisülni a mindenbe, halkan, visszaszületni, ez a romantikus elvágyódás : szublimált halálvágy, a halál nyersesége nélkül.

Költészetében ennek az elvágyódásnak a kifejezését kereste. Kerülte a határozott körvonalakat, a realitást, amennyire lehet, ki akarta küszöbölni a költészetből. Nem akarta néven nevezni a dolgokat, csak sejtetni, nüanszokat, zenét. Éterikus lírát akart írni, testetlen lebegést, mint az Úr lelke a vizek felett és azok a versei sikerültek legjobban, ahol ez a lebegés maga a tárgy.

Ülök csolnakomban
Habzó vízen
Hallok zúgni darvat
Reptébe fenn ;
Röpülj, égi vándor,
Föld s víz felett,
Sorsom, ah, nem adta
Szállnom veled.

Sokszor az az olvasó érzése, hogy nem is volt, szándékosan nem volt semmi témája, mikor versének írásához hozzáfogott. Tárgyszerű megkötöttség nélkül, szabadon és hűsé-

gesen akarta versében követni érzékeny lelkének vibrálásait, a belső lebegést, bármerre is viszi.

De a feladat meghaladta tehetségét. Kevés jó költőnk van, akiben költői szándék és megvalósítás oly messzire esnék egymástól, mint Kölcseynél. Úgyszólván minden verséből kihallani a kétségbeesett erőfeszítést, a távolságot a szándék és a mű között, érezni a sorokban a törtszárnyú megalkuvást. Néha egy-egy sor csodálatosan sikerül, nyolc-tíz elhibázott, nehézkes sor között.

b) *Romantikus hazatalálás.*

Amíg ifjú volt, testetlen vágyódása kiterjeszkedve lebegett az egész világ fölött, a mindenséget kívánta átélni és véges embervoltának határain szenvedett, mint az egész romantikus nemzedék. De a férfi lassan-lassan üdvös korlátok közé szorítja végtelenbe vesző elkívánkozásait, ráeszmél a Határok fontosságára, hazatalál.

Ezt jelenti elsősorban Kölcsey számára a hazaszeretet; azt a konkrét formát, melyben lelkének minden magasszárnyalású romantikus hajlamát össze tudja gyüjteni és valóra tudja váltani. Nélküle élete szétfolynék meddő vágyakban és emésztő nappali álmok útjain.

„Isten egy szívnek egy kebelt teremte; így egy embernek egy hazát." „Semmi sem lehet erős, semmi sem nagy és következményeiben tiszteletreméltó, ami cél és határ nélkül szétfoly; aminek nincs pontja, melybe összve-vonuljon, melybe elágazzék." Kölcsey számára a hazaszeretet életforma. Erkölcsi kötöttségeket kereső lelke, melyet a vallás nem vigasztal, végre is ebben állapodik meg. Aki a hazáját tetterősen szereti, teljesíti emberi kötelességét a földön.

Kölcsey ezt az ethikai hazaszeretetet elsősorban prózai írásaiban fejezte ki és mint országgyűlési követ, szónoklatiban terjesztette. Mohácsról szóló emlékbeszédében ebbe az ethikai láncolatba kapcsolta bele a magyar multat. A játékszín, a magyar nyelv, a lengyelek ügyében mondott beszédében gyakorlati kérdésekre vonatkoztatta erkölcsi posztulátumát és véglegesen Parainesisében, ebben az erkölcsi végrendeletben fogalmazta meg.

Formai szempontból prózai írásai és a bennük tartalmazott eszmevilág római köntösben jelennek meg. Kölcsey

maga mondja, hogy a latín klasszikusok iskolai olvasása oltotta először lelkébe a hazaszeretetet. A klasszikusok, különösen Cicero és Plutarchos tanították meg a sztoikus magatartás férfias nagy gesztusaira, melyek mögé éppen érzékeny lelkek oly szívesen húzódtak meg, mint Rousseau és a girondisták. A római irodalomhoz hasonlítja tanulmányaiban a magyar irodalmat, amely épúgy, mint a római, külföldi minták hatása alatt termékenyül meg. A latín próza lebegett elérhetetlen mintaként szeme előtt, amikor a maga márványos mondatait faragta, melyeket mély zengzetességben azóta sem ért utól senki. Az empire stílusideál, melyet Kazinczy honosított meg, őbenne éri el legteljesebb kifejlődését.

A sarjadzó magyar irodalom Kölcseyig csak az elismerés és a hálálkodás hangjait ismerte, mint fogadtatást. Mindenki, aki írt, úttörő volt és áldozatos lélek, — írásának hogyanja mindegy volt az egész szempontjából, csak az volt a fontos, hogy magyarul írt. De amikor Kölcsey fellépett, a magyar irodalom kétségbevonhatatlanul megvolt már és haladt a maga útján. A termelés roppantul megnövekedett és ideje volt már, hogy energikus szelekcióval elválasszák az értékeset az értéktelentől és rendszert hozzanak a khaoszba. Erre a szerepre vállalkozott Kölcsey, amikor Kis Jánosról, Csokonairól és Berzsenyiről írt bírálataival megindította a magyar kritikát.

A kor még nem érett meg a kritika elviselésére. Csokonai-bírálata rengeteg ellenséget szerzett Kölcseynek, Berzsenyi-bírálatával pedig magára vonta a költő engesztelhetetlen haragját és melankóliába döntötte az érzékeny óriást. Berzsenyi soha meg nem békélt ellenfelével és csak a halottól kérhetett emlékbeszédében Kölcsey bocsánatot: „Árnyéka az elköltözöttnek, sírod felett leng az engesztelő szózat".

Kölcseyben a kritika szelleme általános kritikai beállítottság következménye volt; nemcsak az irodalmi műveket bírálgatta kesernyés igazság-szeretettel, hanem a magyar élet egészét, magát a magyarságot is. Nem lehet nagyobb ellentétet elképzelni, mint ami a kortársak, pl. a két Kisfaludy gondolkozásnélküli rajongása és Kölcsey fanyar méregetése és elcsüggedése között van. Körner Zrinyi-drámájáról írt bírálatában elméletileg kifejti, hogy még nem feltétlenül örök értékű alkotás az, amely a magyarokat vitézeknek mutatja be. Kikel a magyarság külső megnyilvánulásai ellen, amelyeket sokan oly fontosaknak tartanak, de amelyek szerinte a magyart elszigetelik, Európától távolivá

teszik : a Mondolatra írt Feleletben csaknem bántóan gúnyolja a cigányzenét, a Vadászlakban a magyar vidéki élet hangosságát és diszkrécióhiányát, Országgyűlési Naplójában a magyar politikusok sokat beszélő, keveset cselekvő, öntetszelgő „expectorálásait", amelyek országgyűlési időszakát elkeserítették. A kritika még fájdalmasabb lesz s talán igazságtalan is, amikor a magyar multat kezdi mérlegelni : „Nemzeti hagyományai"-ban az irodalmi régiséget, Mohács-ban a magyar históriát találja szűkösnek, vigasztalannak. „És az a honi régiség ! Parányi fészkek a sziklabércen, apró harcok a sík mezőn, változékony apák, emléktelen kor, szalmafedelű városok . . ."

Itt már az őrlő melankólia beszél Kölcseyből, a belső összeroppanás, amely magányába elkíséri, mikor a követségről lemond. Érzékenységén át megtízszerezve érez minden veszedelmet, ami a nemzetfejlődést fenyegeti és felad minden reményt. Ebben az időben születik leghatalmasabb, félelmes, sírontúli fájdalomból ébredő költeménye, Zrinyi Második Ddala, a nemzet-pesszimizmus legszélsőbb hangja :

Törvényem él ; Hazád őrcsillagzatja
Szülötti bűnein leszáll ;
Szelíd sugárit többé nem nyugtatja
Az ősz apák sírhalmináL
És más hon áll a négy folyam partjára,
Más szózat és más keblű nép ;
S szebb arcot ölt e föld kies határa,
Hogy kedvre gyúl, ki bájkörébe lép.

Miért volt ez az elkeseredés ? Mint Széchenyi, talán ő is a nemzetre projiciálta belső gyötrelmeit és saját alkonyát a nemzet alkonyának tartotta ? Vagy, mint Széchenyi, érezte ő is, hogy éppen a legszebb eszmék sodorják a nemzetet a legszörnyűbb örvény felé ? Akárhogy is, a romantikához hozzátartozik ez, a szörnyű decrescendo, a kétségbeesés. Az igazi romantika olyan magaslatot jelent, ahonnan csak lezuhanni lehet.

Kiadások. Kölcsey művei életében évkönyvekben és folyóiratokban jelentek meg. Teljes gyüjtemény : K. F. minden munkái, Budapest, 1886-tól (Angyal Dávid). Számos szemelvényes kiadás.
Irodalom. Sík Sándor : Kölcsey-breviárium, Budapest, 1924. Szerb Antal : Kölcsey, Minerva, 1926. Angyal Dávid : Kölcsey Ferenc, Budapest, 1927. Horváth János : A magyar irodalmi népiesség, Budapest, 1927.

12. *A ROMANTIKUS HULLÁM.*

a) *Az új nemzedék megszervezése.*

1821 őszén jelenik meg Kisfaludy Károly szépirodalmi évkönyve, az Aurora és vele lényeges átalakulás indul meg irodalmunk struktúrájában.

Az átalakulás egyik mozzanatát az ember megérzi, ha kezébe veszi az Aurora valamelyik példányát. A csínos kis könyv, aránylag ízléses kötéssel (a könyvművészet a XIX. század folyamán egyre hanyatlik), biedermeieres német metszeteivel, melyeken csapottvállú hölgyek és fínombajuszú ifjak andalognak, kótamellékletével és a nádor feleségének szóló ajánlattal, városiasabb, polgáriasabb, nőiesebb hatást tesz, mint bármi, amit előtte a magyar irodalom létrehozott. Érezni, ez a könyv már nemcsak néhány elszánt patrióta számára készült, hanem mindenkihez fordul, a fiatal szívekhez és a hölgyekhez elsősorban. Szerkesztője nem valami lelkes tanár, szabadkőműves vagy földesúr, hanem Kisfaludy Károly, a városszerte ismert, könnyelmű, de vonzó személyiségű színdarabíró, az ország egyetlen írója talán, aki tudja, mit jelent a közönségsiker. Hogy ő a szerkesztő, a legjobb kifejezője annak, hogy ez az évkönyv végre a közönség számára készült. A nagyszerű dilettánsok korát felváltja a szakembereké, az éterikus irodalmat a szó legjobb értelmében az élite-publikum irodalma.

A másik mozzanat, hogy az Aurorában tűnnek fel először azok az új nevek, amelyek rövidesen az irodalom legfontosabb nevei lesznek: Vörösmarty, Bajza, Schedel-Toldy és sok kisebb név, a romantikus mozgalom háttere, nevek, amelyek szervezkedési szempontból igen fontos szerepet játszanak, Vörösmarty ekkor huszonkét éves, Bajza tizennyolc, Toldy csak tizenhét, de megdöbbentő gyorsasággal, három-négy év alatt magukhoz ragadják a hegemóniát.

Az öregedő Kazinczy és köre megdöbbenéssel tekintenek az új csoport felé. Íme itt van, amitől Kazinczy egész életén át rettegett: költők, akik egymásra találnak, a nélkül, hogy ő közvetítené közöttük a barátságot. Az Aurorából tekintélyes idősebb írók tanulmányai kimaradnak, egyszerűen azért, mert unalmasak. A régebbi generáció ezt a szempontot nem ismerte és felháborodik. Egymás után alakulnak, Kazinczy lelkes támogatása mellett, az ellen-Aurorák: Kovacsóczy

Aspasiája (1824), Szemere és Kölcsey Élet és Literaturája (1826—27), majd folytatása, a Muzárion (1833), Gróf Dessewffy József Felsőmagyarországi Minervája, de egyrészt egyik sem tud meglenni az aurorások nélkül, másrészt egyik sem kell a közönségnek. Bele kell törődni, a nemzedékek váltják egymást.

Kazinczyt megdöbbenti az új nemzedék hideg udvariassága és tárgyilagos modora. Mindíg azok a nemzedékváltások a legkeserűbbek, ahol az öregek szentimentálisak és a fiatalok józanok, mint napjainkban is. Mindegyik fiatal ember kicirkalmazott tisztelgő levélben fordul a széphalmi agg mesterhez, megköszönni azt az ösztönzést, melyet Kazinczy munkásságából merített és azután megy tovább a maga útján, amely egész más felé vezet, mint az övé. Kazinczy maró megjegyzéseket ír a fiatalokról öregebb barátainak. Tulajdonképpen semmi sem tetszik neki, amit csinálnak, teljes meg nem értéssel tekint művészi szándékukra, még a legnagyobb manifesztáció, a Zalán Futása is hidegen hagyja és később nyiltan meg is írja: „Nem pirulok megvallani, hogy a párducos Árpád tömjénezőitől borzadok és szégyenlek tekintetni társuknak. Én nem tudom, hogy az a becsületes ember mit véthete oly nagyot az istenek ellen, hogy ezer esztendeig fekhetvén sírjában, most onnan minden által felrángattatik, aki elhitette magával, hogy hexametert pörölyözni s valami olyanformát, mint az eposz, összefirkálni ő is tud". De alul marad mindíg, mikor a fiatalokkal szembekerül; az ő pártfogoltja, Kovacsóczy, elsikkasztja az évkönyvre összegyüjtött pénzeket, minden ellenvállalkozás megbukik és Kazinczy hangja a fiatalokkal szemben többnyire megrendítően alázatos, leveleinek minden mondata egy bevallott csatavesztés.

A fiatalok Kazinczyt saját fegyverével győzik le. Kazinczy művelt és európai volt, de Bajza és Toldy sokkal műveltebbek. Kazinczy Bécsig jutott, Toldy otthonosan mozog a német irodalmi körökben, Goethet is felkeresi és Tieck barátságával dicsekszik. Kazinczy meg tudta szervezni korának irodalmát, de a fiatalok már megszervezetten jönnek a világra.

A nagy strukturális különbség éppen a szervezettségükben van. Kazinczy korában az ország különböző pontjain ültek kö.tőremeték, akiket ő kapcsolt egybe magyar irodalommá. A fiatalok az ország fővárosában élnek, állandó ter-

mékeny fegyverbarátságban. A diktatúra ideje lejárt, helyét elfoglalja az irodalmi arisztokratizmus, a legjobbak szervezett csoportja, a cénacle, vagy ha úgy tetszik, a klikk.

A csoport eleven középpontja, amíg él, Kisfaludy Károly. Népszerűségének tekintélye, személyének úri és gavalléros bája, megértése a fiatalokkal szemben, elsőbbséget biztosít neki, bár a szellemi vezetés nem az övé, ahhoz nincs elég kultúrája. Ő csak a nagy név, amely mögött az igazi vezérek, Bajza József* és Toldy meghúzódnak.

Bajza József melankólikus katonának nevezte magát. Költészetének terméketlen lágyságát csakugyan különösen egészítette ki kritikai tevékenységének katonás kérlelhetetlensége. Kazinczy két kesztyűt is húzott, mielőtt kritikát írt volna. Kölcsey megírta ugyan már a véleményét, de mindig ő maga döbbent meg tőle legjobban. Bajza már egy reális, publikum-vonatkozású irodalmi élet kritikusa, más tekintetet nem ismer, mint a maga igazát.

Ömaga nehezen írt és amit írt, abban is van valami steril; így megvolt benne a terméketlen ember kesernyéssége a termékenyekkel szemben, ami a kritikai működés egyik legfőbb lelki rugója.

Még érdekesebb az alvezér, Toldy Ferenc, a budai német polgár, aki mozgékonyságban, tájékozottságban és munkabírásban egyedül áll nemcsak korában, hanem általában is a magyar irodalomban. Róla későbbi, irodalomtörténeti munkáival kapcsolatban lesz szó.

Az új nemzedék ellentéte a régivel a huszas évek végén és a harmincas évek elején elkeseredett irodalmi harcokban robban ki. Az első az ú. n. Conversations-Lexikon pör volt

* Bajza József szül. 1804-ben Szücsi-n, Heves m., evangélikus földbirtokos nemesi családból. Tanulmányait a pesti piaristáknál végezte be, azután jogász lett, Pozsonyban, Bécsben és Pesten gyakornokoskodott. Szerkesztette a Kritikai Lapokat 1831-től 1836-ig. 1831-től ő szerkeszti az Aurorát, 1837-től az Athenaeumot. Az Akadémia tagja. 1837—38: a Nemzeti Színház igazgatója. 1844-től szerkeszti a Történeti Könyvtárat és világtörténetet ír. A szabadságharc kitörésekor a Kossuth Hírlapja c. napilapot szerkeszti. A szabadságharc bukása után Vörösmartyval együtt bujdosik. 1851-ben Pestre jön. Ettől kezdve élete végéig igen súlyos körülmények között él. Elborult elmével hal meg 1858-ban.

Kiadások. B. J. összegyűjtött munkái (Badics F.), hat kötet, Budapest, 1899—1901. Több szemelvényes kiadás.

Irodalom. Péterfy Jenő: Bajza József (Péterfy össz. munkái, Budapest, 1901—1903.)

Wigand könyvkiadó 1830-ban megindította magyar nyelvű lexikonát, a Közhasznú Esmeretek Tárát. Szerencsétlenségére a szerkesztést nem az új emberekre, hanem Döbrenteire és Thaisz Andrásra, a Tudományos Gyüjtemény szerkesztőjére bízta. A megtámadott Döbrenteinek gróf Dessewffy József sietett a segítségére, akinek Bajza keményen megmondta a véleményét: „Itt (az irodalomban) nem érdem, nem születés, nem hivatal többé, egyedül okok, egyedül ész adnak elsőséget; s én ezeknek szoktam, ezeknek tudok térdet és fejet hajtani, nem semmi auctoritásnak, nem semmi grófi méltóságnak."

A második és véresebb összecsapás Kazinczyval történt. Két évvel előbb az aurorások még lelkesen ünnepelték a mestert, mikor Pestre jött és Kisfaludy Károllyal való kézszorítása által mintha a két nemzedék örök békét kötött volna. De a barátságos Kisfaludy meghalt. Kazinczy mindig a maga nemzedékének meghatottságával tekintett a kultúrát pártfogoló főurakra, különösen pedig, kálvinista voltának a kompenzációjaképpen, a katolikus főpapokra, és életének legfőbb pillanatai közé tartozott, amikor Esterházy Károly érseknek kezet csókolhatott. Öregkorában azzal adózott a főpapok iránt érzett szenvedélyének, hogy magyarra fordította Pyrker László velencei patriarcha és egri érsek kissé elkésett, klopstockos hősköltemények, Perlen der heiligen Vorzeit. Toldy a Kritikai Lapokban, a fiatalok harcias új orgánumában megtámadta Kazinczyt, hogy miért fordított le a németül író magyar embernek a művét, holott az ilyen ember a haza szégyene.

b) *Társadalom és nemzetiség.*

A Pyrker-pörnek két tanulsága volt. Az egyik tanulság az volt, hogy a főrangú előjogok kora az eleven irodalomban végleg elmúlt, az új nemzedék nem szereti az érseket, aki „elhagyja érseki székét", hogy hadvezér legyen, mint Tomori, vagy költő, mint Pyrker. Éppen ez a felfogás váltotta ki az regebbekből a legnagyobb megdöbbenést, eljövendő forradalmak iszonyát. „S titáni vakmerőségük annyira ment", kiált fel Kazinczy, „hogy a Szent Hajdan Gyöngyeinek, a Tunisiásnak, a Rudolphiásnak halhatatlan írója is, felejtvén, hogy az patriarcha, hogy az érsek, hogy az főispán, hogy az

csillagot hord mellén, aszerént támadják meg, mintha az egy nyavalyás zarándokocska volna."

A nemesi kultúra keretei között az irodalom észrevehetően polgárosodik. Az írók még nagyobbára nemes emberek, de elszegényedett nemesek, akik a városi polgár életformáját veszik magukra, enyhén hajolva a bohémség felé. A vezér, Kisfaludy Károly, a magyar irodalom ős bohémje, olyan, mintha egy romantikus költő gondolta volna el: előkelő család kitagadott sarja, festő, örök albér etek lakója, ami pénze van, rögtön elmulatja, elajándékozza, mérhetetlen adósság marad utána. A többiek is idejük nagyrészét vendéglői és kávéházi asztal mellett töltik, otthon kispolgári életet élnek családjuk körében. Polgári életformájuk fogékonnyá teszi őket az irodalmi biedermeier kordivat iránt, amely a következő nemzedékre döntő hatással van.

A Pyrker-pör második tanulsága volt, hogy végre állást kellett foglalni a magyarországi német kultúra döntő fontosságú kérdésében. A magyarországi németségnek a XVIII. század végéig megvolt a független kultúrája, mely a birodalmi németség útját követte provinciális módon, politikával nem foglalkozva. A XVIII. század végén azonban a magyarországi németség éppolyan felújuláson ment keresztül, mint a magyarság és ez a lendület a romantika éveiben kulminált. A kor szellemének megfelelően ők is a magyar sorsközösség részesének érezték magukat és állást foglaltak a politika és kultúrpolitika kérdéseiben.

A magyarországi német irodalom általában hasznos hatással volt a magyarra: a magyarországi németség volt a természetes kultúraközvetítő, mely a németség eredményeit magyar földre hozta. A német nyelvű folyóiratok voltak első mintaképei a magyarnyelvűeknek, a pesti német színház szolgáltatott műsort és színjátszási mintákat a kezdő magyar színházi életnek.

Ugyanakkor a magyarországi német kultúra két hatalmas veszedelmet rejtett magában. Egyik az volt, hogy alkotó erőket és publikumot vont el a magyarnyelvű irodalomtól, melynek most minden szál emberre szüksége volt. A másik pedig az, hogy legkiválóbb képviselői a nacionalizmust másképp értelmezték, mint a magyar nacionalisták. Ők a Habsburg összbirodalom polgárainak tekintették magukat és a kormány támogatásával olyan irodalmat igyekeztek szervezni, amely az összbirodalmi nacionalizmusra lelkesített.

Ezt a célt szolgálta a magyar gróf Majláth János és báró Mednyánszky Alajos egyébként hasznos irodalmi tevékenysége is. Majláth (1786—1855), aki az osztrák kormány fizetett kéme volt, Magyarische Gedichte c. anthológiájában először ismertette meg a magyar irodalmat a külfölddel és ennek a műnek előszavaként először írta meg a magyar költészettörténet vázlatát (1825). Ugyanő Magyarische Sagen und Maerchen-jével a magyar folklore-kutatást útnak indította. Mednyánszky Alajos (1784—1844) az osztrák Hormayrral együtt szerkesztette a Taschenbuch für die vaterländische Geschichte-t (1920—29), az összbirodalmi patriotizmus legfőbb orgánumát; 1829-ben ő adta ki az első magyar mondagyüjteményt. Mind a ketten igen nagy szerepet játszottak a romantikus korszak tárgytörténetében, íróink a történelmi tárgyat műveikből merítették. Ők ápolták legerősebben ebben a korban a magyar kultúra európaiságának tudatát. Hasonló jelentősége van a kalandos életű Fessler Ignác Aurélnak (1756—1839), kinek Die Geschichte der Ungarn und ihrer Landsassen (1812—25) c. műve a romantikus nemzedék számára a történelmi inspiráció legfőbb forrása volt.

De már Pyrker érsek, Rudolphiásával, és főkép a csodálatos tevékenységű Rumy Károly, Kazinczy barátja, németnyelvű írásaival és Habsburg-patriotizmusával, csak ellenszenvet váltottak ki a romantikus nemzedékből. Mindinkább nyilvánvalóvá lett, hogy nem jó magyar ember, aki németül ír. Kisfaludy Károly, aki családtagjaival németül levelezett, felháborodva utasította vissza az ajánlatot, hogy németnyelvű folyóiratba írjon. Döntő fontosságú itt Toldy megtérése. A német anyanyelvű, ízig-vérig németes gondolkozású Toldy, ha német író lesz, talán a magyarországi német irodalmat európai magaslatra vezeti. De ő megérezve, hogy egy kicsiny, de autonom irodalom többet ér minden még oly nagyszerű provinciális irodalomnál, a magyar irodalmat hozta közelebb német polgártársai szívéhez. Mert a művelt német polgárrétegek megmagyarosodása kétségkívül a szellemen, az irodalmon keresztül történt, és ez a magyar kultúra egyik büszkesége lehet.

Irodalom: Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története, Bp. 1926. Koszó János: Feszler I. Aurél, a regény és történetíró, Bp. 1923.

c) *Intézmények, orgánumok.*

A politikai élet ekkoriban még nem sok jót ígért. Széchenyi István merész gondolatai a nagy társadalmi reformról csak nagylassan terjedtek, csak az országgyűlési ifjúság és szerencsétlen sorsú vezére, Wesselényi Miklós, hordozták magukban a forradalmi jövendőt. De egy dologban már a politikusok is átvették az új szellemet, melyet az irodalom hozott: a magyar nyelv ügyében. Az országgyűlés általános nyelvügyi lelkesedésének a hatása alatt ajánlotta fel Széchenyi István és példájára más főurak azt az összeget, amely az Akadémia felállításához szükséges volt.

Hosszas előkészületek után az Akadémia 1830-ban meg is alakult. Eredete és első intézményei által még abba a korba tartozott, amikor minden kezdeményezés az arisztokrácia kezében volt. A legfőbb hatalom az igazgató-tanács, mely nem írókból, hanem politikusokból áll és huszonöt tagja közt csak egy polgár akad. Első elnöke gróf Teleki József, alelnöke Széchenyi István volt. A titkárságot, melyre Kazinczy, Kölcsey és Toldy annyira vártak, az arisztokraták kedvence, a stréber Döbrentei Gábor nyerte el. Első tagjai többnyire földbirtokosok, papok és egyetemi tanárok, bár akadt köztük olyan is, mint Szenvey József, aki csak maglódi nevelő.

Ilymódon az Akadémiának már születése pillanatában volt valami elavult íze. A nagy célt, amelyért létrehozták, a rendszeres nyelvművelést nem valósította meg, de ez nem az Akadémia hibája volt. Ez a célkitűzés már elavult volt abban a pillanatban, amikor az Akadémia megalakult. A nyelvújítás harcát Kazinczy és társai már megvívták, az Akadémia számára nem maradt más hátra, mint tudomásul venni az eredményeket és megállapítani a helyesírást. Azonkívül a nyelvművelés felvilágosodási ideálja már megdőlt a romantikus korszakban. A romantika fejlett történelmi érzéke a históriát oly erős mértékben belevonta a nyelv és az irodalom kérdéseibe, hogy az aktív nyelvalkotásnak, az írói tevékenységnek el kellett válnia a passzív nyelvi megismeréstől, a nyelv- és irodalomtudománytól. Így az Akadémia nem az aktív, hanem a passzív nyelvművelésnek, a tudománynak az otthona lett és az eleven irodalommal kevés érintkezése volt.

Az új nemzedék egyébként nemsokára az Akadémiában is szóvivő lett, de igazi küzdőtere nem az akadémiai gyűlés-

terem volt, hanem a folyóiratok. Az aurorások mesterük emlékére megalakították a mindmáig fennálló Kisfaludy-Társaságot (1836), az élite-irodalom szellemének ápolására. Az Aurora maga 1837-ben helyet adott az Athenaeumnak. Szerkesztői Vörösmarty, Bajza és Toldy voltak. Az Athenaeum, melléklapjával, a Figyelmezővel, hetenként kétszer, majd háromszor megjelenő irodalmi lap volt, tanulmányokat, verseket, elbeszéléseket közölt, olyasmi volt, mint a Nouvelles Littéraires, de reklám- és üzletmentesen. Hogy megjelenhetett, bizonyítja, milyen erős volt az irodalmi érdeklődés.

Politikai hetilap csak egy volt ebben az időben, a Jelenkor (1832—48), melyet Kisfaludy Károly közbejött halála miatt Helmeczy szerkesztett Széchenyi szellemében, de a szélső nyelvújítás komikus nyelvén. Sohse mulasztotta el pl. megemlíteni az ágyúk „dörgedelmes morgadalmait". 1833-ban megindult az első divatlap, Mátray Gábor Regélője. Az Athenaeum ellenlapja a pozsonyi Hírnök volt (1837—45), ennek hasábjain vívta Csató Pál irodalmi harcát Bajza ellen, az elsejét azoknak a harsogó, kíméletlen polémiáknak, melyekkel a következő nemzedék folyóiratai tele lesznek.

Az Akadémia mellett Bessenyeinek és a nyelvügy minden hívének másik nagy álma is megvalósul ebben az időben: 1835-ben Pest vármegye költségén, a Grassalkovich herceg által ajándékozott telken elkezdik építeni az állandó pesti színházat, amely 1837-ben meg is nyílik. A színházat először Pesti Magyar Színháznak, majd később Nemzeti Színháznak nevezik. Az aurorások itt is vezetőszerepet visznek: Bajza az első igazgató, majd, amikor lemond, ő és Vörösmarty az Athenaeum hasábjain megjelenő színi kritikájukkal a színház szellemi vezetői maradnak.

A színház egyébként szintén csalódást okoz. Az adminisztráció egy vármegyei intézőbizottság felügyelete alatt áll és a színház nehézkesen mozog, mint minden közüzem. Időnkint kénytelenek kötéltáncosokat és díjbirkózókat beengedni, hogy kisebb legyen a deficit. Csak amikor 1843-ban Bartay veszi bérbe, rendül fel a színház ügye.

Irodalom. Pintér Jenő id. m. V. kötet. Farkas Gyula: A magyar romantika, Budapest, 1930.

d) *Optimista nemzetfelfogás.*

Ebben az időben alakul ki a kétféle felfogás a nemzet világhelyzetére nézve: a nemzeti optimizmus és a nemzeti pesszimizmus. A legnagyobbak, Kölcsey, Széchenyi, Vörösmarty pesszimisták. Velük szemben áll az optimisták hangosabb tábora. Ők viszik a szót az országgyűlésen, kétségbeejtve Széchenyit és Kölcseyt. Őket tapsolja a színház, amikor Kisfaludy Károly „bundás" darabjain lelkesedik; az ő „öröm-énekeik" töltik meg az évkönyveket és folyóiratokat. Hangjuk egyre erősbödik és a negyvenes években az ő lelkesedésük és önbizalmuk kergeti a nemzetet a szabadságharc szerencsétlenségébe.

Ebben a korszakban az optimisták apostola egy lángeszű mániákus, Horvát István* a történettudós. Az egész romantikus nemzedéket ő neveli az egyetemen. Horvát, mint Kazinczy barátja és elveinek terjesztője, mint nagy pedagógus és mint szorgalmas történelmi gyüjtő a kor nagy alakjaihoz tartozik; de időcsebb korában a nemzet-optimizmus benne éppen úgy lelki betegséggé vált, mint az ellenkezője Széchenyiben. Ebben a korszakában adja ki Rajzolatait, melyekben véglegesen rendezni akarja a romantikus visszafordulók örök kérdését, a magyar őstörténetet.

Horvát őstörténeti elméletének alapja a barok etimologizálás. A Magyar szót, ami egyébként Magvetőt jelent szerinte, megtalálni kissé elferdülve teméntelen görög hely- és népnévben: Muger, Moger, Mager, Mogar, Magiar, Macar, Machar, Mocher, Mazar, Mazer, Maxer, Macaron, Macrom, Macris, Mazaca, Mazaga, Masax, Massaeus, Massyx. „A Görög a Magyar Szabadság szereteténél fogva a boldogot Makarnak mondotta". A latín meg azért nevezi aequusnak az igaz-

* Horvát István szül. 1874, Székesfehérvárt, nemes származású iparoscsaládból. 1803-tól Ürményi József országbíró fiainak nevelője, itt szerzett összeköttetései alapítják meg tudományos és társadalmi pozicióját. Ő, Szemere Pál és Vitkovics Mihály alkotják Kazinczy „pesti triászát". 1812—15: kiadja a Magyar Dámák Kalendáriumát. A Széchenyi Könyvtár igazgatója, majd 1823-tól egyetemi tanár. 1833—36: a Tud. Gyüjtemény szerkesztője. Meghal 1846-ban.

Művei. Magyarország gyökeres nemzetségeiről, Pest, 1820. Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történetiből, Pest, 1825. A deutschok Mózestől Tacitusig, Tud. Gyüjtemény, 1831 stb. Nagyon érdekes kéziratban maradt naplója, „Mindennapija", melyből szemelvényeket közölt az ItK, 1912—14.

ságos embert, mert igazságosak voltak az equusok, a lófejű székelyek. A világot az ősidőben általában szittyák lakták, akik részben magyarok voltak, részben lófejűek, részben palócok, részben jászok. A jász jászt jelent, tehát minden nép, amelyik nevében az íj szót hordja, jász volt, amint hogy minden nép, melynek a neve a szántóföldel függ össze, magvető, vagyis magyar volt. A pártusok tulajdonképpen pártos szittyák, az Odysseiabeli laistrygonok nem egészen érthető okokból palócok.

A szittyák kezdetben Nubiában és Abesszíniában laktak nagy boldogságban, csak az volt a baj, hogy a nemzet „tsinosodása" következtében a kunhalmok, ahová királyaikat temették, egyre nagyobbak lettek és mikor már piramisokká nőttek, a nép nem tudta tovább elviselni az állandó építkezés terheit és kivándorolt. Hatalmas termetükért ezeket az ősmagyarokat, palócokat és lófejűeket gigászoknak és titánoknak is nevezték. Később filiszteus név alatt Syriában is letelepedtek a palócok, majd Josué elől menekülve, egészen az Atlanti-óceánig futottak és itt megalapították Cadixot. „Szent Dávid király, kivándorolván hazájából, a nagy Pártus barátságnál keresett menedékhelyet. Nagy megkülönböztetése volt, hogy a vitéz nemzettől Székel Naggyá (Markgráffá) tétetett." Csak az marad homályban, hogy a partusok ezt a méltóságot magyar vagy német szóval jelölték-e. Herodes tulajdonképpeni neve Arad, ő is pártus szittya volt.

Nagyon jeles szittya volt Hercules is, kinek vezérletével a szittyák elfoglalták Görögországot és Itáliát. A Mare Ionium nem más, mint Jász Tenger. A Mare Aegeum Lófejű tenger. A mumiák pólyafeliratait az őszékely rovásírás alapján gyerekjáték megfejteni. Hogy Homeros derék magyar ember volt és Ilium tulajdonképpen Ilusvárat jelent, magától értetődik.

És így tovább. Mindenki magyar volt, vagy legalább is palóc. A könyv a korszak legmulatságosabb könyve, csak az a hátborzongató, hogy 1825-ben jelent meg, amikor kint már az ú. n. történelmi iskola kezdi bontogatni szárnyait és a történelmet felemeli az igazságok hideg és tiszta birodalmába. Horvát István theóriáinak igen sok híve akadt, az országgyűlés 1836-ban kétezer forint évdíjat szavazott meg neki, hogy munkálkodását folytathassa, bár a romantikusok kigúnyolták és annyira megsértették, hogy nem is fogadta el az akadémiai tagságot. Az öröm, amellyel a közönség Horvát István

képtelenségeit elfogadta, mutatja az optimista nemzetfelfogás megalapozottságát a korlélekben. Ebben az optimizmusban készül elő a következő nemzedék megannyi megdöbbentő politikai ballépése.

Vigasztalásunkra szolgálhat, hogy szomszédaink történetírása most tart ott, ahol a mienk Horvát István napjaiban.

13. *GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN.*

Gróf Széchenyi István* mindmáig abban a szoborszerű pózban él a köztudatban, melybe Kossuth Lajos rögzítette politikai okokból, mikor kimondta rá, hogy a legnagyobb magyar. Széchenyi maga tiltakozott legjobban ez ellen az időelőtti apotheozis ellen, mert az eleven vibráló élet embere volt és a tiszteletet sem bírta más formában elviselni, mint ami a működésben levő energiának szól. Ma, amikor naplói és döblingi hagyatéka napvilágra kerültek és belelátunk a szobor küzdelmes és megdöbbentő belső életébe, tudjuk, hogy a „legnagyobb magyar" a legérdekesebb magyar volt.

Széchenyi István a magyar irodalom legnagyobb naplóírója. Politikai műveit nehéz olvasmánnyá teszi stílusának különlegessége és hogy a tárgyalt problémák részben elavultak ; — de naplói a legizgalmasabb olvasmányok közé tartoznak. Magában álló, különös varázst ad ezeknek a naplóknak stílusuk, ami nem stílus : úgyszólván megfogalmazatlanul, nyersen, félmondatokban, közvetlenül kapjuk belőle egy történelmi élet teljes belső oldalát.

* Gróf Széchenyi István szül. 1791-ben Bécsben. Atyja gróf Sz. Ferenc, a Nemzeti Múzeum alapítója. 1809-ben abbahagyja tanulmányait, katonatiszt lesz. Résztvesz az 1813-as lipcsei Völkerschlachtban Napoleon ellen. 1814-ben Bécsben van a kongresszus idején; megkezdi naplóját. 1815 : első angliai útja. 1818-ban a Balkán-félszigetet és Kis-Ázsiát járja be. Két évet ezredével Magyarországon és Erdélyben tölt. 1822-ben báró Wesselényi Miklós társaságában újra Angliába utazik. 1824-ben kezdődik szerelme gróf Zichy Károlyné Seilern Crescentia iránt. 1825 : rövidebb franciaországi út után résztvesz az országgyűlésen, felajánlja egy évi jövedelmét az Akadémia céljaira. 1826-ban lemond tiszti rangjáról, megkezdi társadalmi és gazdasági tevékenységét. 1827 : az első pesti lóversenyek, megalapítja a Nemzeti Kaszinót. 1830 : a Hitel megjelenik. Aldunai útja, a dunaszabályozás előkészítése. 1831 : az Akadémia alelnöke. 1832 : elkezd a híd érdekében munkálkodni. 1833 : az országgyűlésen többször felszólal a jobbágyok ügyében. A Stádiumot betiltja a cenzura. 1836 : nőül veszi Seilern Crescentiát, kinek férje közben meg-

Az eddig kiadott kötetek a fiatal Széchenyit idézik fel. A napló a bécsi kongresszus idejében kezdődik, a fiatal arisztokrata nyitott szemmel forgolódik száz nemzet diplomatái között. Naplója nem is akar más lenni, mint a látott és hallott emlékezetes és mulatságos dolgok feljegyzése, csak később szélesedik introspekcióvá.

Ez a fiatal naplóíró a század betegségében szenved. Abban a belső kórban, amelynek szimptomáit nyugat legnagyobb költői, Byron, Chateaubriand, De Vigny, Musset foglalják össze műveikben és műveik által inficiálják az egész nemzedéket. A betegséget byronizmusnak és „mal du siécle"-nek nevezik, igazi neve: unalom.

Széchenyi esete eléggé tipikus. Telve van ambiciókkal, érzi magában a végtelen energiát, de nem tudja, hova fordítsa. A magyar közélet, a nemesi osztályérdek monotón védelmezése undorral tölti el.

A táblabíró-világtól érzületben és kultúrában csillagmérföldek választják el. Mily jellemző pl., hogy minden nyelven tud, de latinul oly kevéssé, hogy az osztrák kémjelentés szerint ezért nem lehet semmiféle állami szolgálatra alkalmazni. Fennmaradt egy füzete, melybe beírta azokat az idegen szavakat, amiket nem értett, ott találjuk a következő bejegyzést: *medias res*, fragen. A felső táblán első beszédeit magyarul mondta el, az öregebbek nagy felháborodására, de példáját sok fiatal, latinul rosszul tudó arisztokrata követte, és ennek az inkább kényszerű, de a korfordulatra rendkívül jellemző cselekedetének is nemzeti jelentősége lett. Az ő

halt. 1840: kezdődő ellentétek Kossuthtal. 1841-ben a Kelet Népében nyiltan szembefordul vele. 1842: a Lánchíd megnyitása. Elveszti népszerűségét. 1845: a helytartótanács kebelében a közlekedési ügyek vezetője. Vasútépítések. 1848: az első felelős minisztérium a közlekedésügy minisztere. A forradalom kitörésekor lelki egyensúlya megbomlik, hajón menekül az országból, Esztergomnál a Dunába veti magát, megmentik. Ettől kezdve hátralevő életét a döblingi elmegyógyintézetben tölti. Visszanyeri öntudatát, de önszántából nem hagyja el az intézetet. 1857-ben egyre erősebb tevékenységet fejt ki, különösen a külföldi sajtót informálja a magyar helyzetről. A bécsi kormány figyelteti. 1860-től egy házkutatás annyira aktualizálja kényszerképzeteit, hogy agyonlövi magát.

Művei. Lovakrul, Pest, 1828. Hitel, Pest, 1830. Világ, Pest, 1831. Stádium, Lipcse, 1833. A Kelet népe, Pest, 1841. Politikai programm-töredékek, Pest, 1847. Ein Blick auf den anonymen Rückblick. Von einem Ungarn, London, 1859. Döblingben írt műve kéziratban.

magyarság-elgondolásának semmi köze sem volt már Cicerónhoz és a római szenátushoz.

A katonáskodásba veti magát, de elkeseríti, hogy nem megy előre pályáján, viszont szellemi érdeklődése megakadályozza abban, hogy katonáskodását egészen komolyan vegye. Írói tervei is vannak, a tudományok is érdeklik, de arisztokrata voltának világi kötelezettségei és örömei nem engedik meg, hogy elmerüljön az absztrakt világban. Marad, ami minden más byronistának, az egy szerelem. De szenvedélyessége, a kor előkelő köreinek divatos frivolitása és a romantikus végzet veszélyes ösvényekre viszik. Szerelmes sógornőjébe, gróf Széchenyi Pálné Caroline Meadebe ; szembetalálja magát becsületérzésével és érzékeny katolikus lelkiismeretével : a szerelem, amely vigasztalónak igérkezett, a legfőbb gyötrelmek, önvád, belső meghasonlások forrása lesz.

Így érkezik el, kifáradva és céltalanul, az öngyilkosság gondolatával állandóan foglalkozva, mindent megpróbálva és semmit igazán át nem élve, a férfikorba. Ekkor támad fel benne az a szerelem, amely egész életén át elkiséri és nagy tetteinek emocionális mozgatója lesz. Ez a szerelem is romantikus, baljóslatú : Seilern Crescentiának férje van és a katolikus lelkek iszonyodnak a válástól, — de az asszonyalak emelkedettsége átalakítja Széchenyi egész életét. Ettől kezdve hite az emberi méltóságban megerősödik és komolyan veszi lelkének ideális impulzusait, melyeket azelőtt frivol korában kissé szégyelt önmaga előtt.

Ennek az élménynek a hatása alatt teszi meg elhatározó tettét, amely kidobja őt az aktivitás világába és eljegyzi a magyar fejlődés szolgálatára : felajánlja jövedelmét az Akadémia céljaira és ezzel a politikai és kulturális érdeklődés középpontjába kerül. A gesztus hirtelen ötlet volt, sok volt benne Széchenyi nemes önszeretetéből és imponálni akart Crescentiának ; de ettől kezdve elkövetkezendő tetteit meghatározta az a kép, amelyet gesztusa által kortársaiban megteremtett. Az ember akarva, nem akarva olyanná lesz, amilyennek környezete látja. Széchenyi, a kissé frivol, magával meghasonlott, byroni életuntságban sinylődő főúr, saját tettének a hatása alatt átalakult a nemzeti reform legfőbb vezetőjévé, saját maga legnagyobb meglepetésére.

Széchenyi reformja, amint ismeretes, elsősorban gazdasági mozzanatokban valósult meg. Tisztában volt azzal, amit latinos tógákban bukdácsoló kortársai nem tudtak, hogy

a nemzeti kultúrának társadalmi háttér, széles polgári alapzat kell és ez nem jöhet létre általánosabb jólét nélkül. Az „elmaradottság" legfőbb ismérve az ő szemében az volt, hogy az ország gazdaságilag égbekiáltó anakronizmus volt Eu ópa közepén, lehetetlen útaival, nemlétező kereskedelmével és ipa rával, ki nem használt őstermelésével.

De nemzetnevelő programmja nem merült ki gazdasági tervekben, ezek részét képezték az organikus egésznek. Az egész Széchenyi-féle eszme-szisztéma eleven tengelye a XIX. századnak talán legközéppontibb és napjainkban legtöbbet gáncsolt gondolata, a fejlődés-gondolat. A fejlődést természetesen nem a későbbi természettudományos fejlődés értelmében gondolta, de nem is a hegeli filozófia absztrakt szellemi objektivációjának. Széchenyi fejlődésgondolata a vallásosságban gyökerezik. Széchenyi atyja élete utolsó részében a bécsi romantikus katolicizmus, Hofbauer Szent Kelemen és a Schlegelek hatása alatt állt, ebben a levegőben nevelkedett fel Széchenyi István is.

Széchenyi fejlődésgondolata, vallásos és romantikus gyökereihez híven, erkölcsi és misztikus jellegű. A fejlődés lényege nem a gazdasági és a szellemi fejlődés, hanem az erkölcsi, ami ezek nyomában jár. Ennek a fejlődésnek nincsenek konkrét céljai és határai, a transzcendensből ered és a transzcendensbe fut. Éppen ezért homályosak Széchenyi kifejezései, mikor távolabb céljairól beszél, Kossuthtal ellentétben, aki akkor homályos, amikor a konkrétumokra kerül a sor, de távolabbi céljaival tisztában van. Talán Vörösmarty fejezte ki legszebben Széchenyi fejlődés-álmait:

Építsük egy újabb kor Bábelét,
Míg oly magas lesz, mint a csillagok,
S ha majd benéztünk a menny ajtaján,
Kihallhatók az angyalok zenéjét,
És földi vérünk minden cseppjei
Magas gyönyörnek lángjától hevültek,
Menjünk szét, mint a régi nemzetek,
És kezdjünk újra tűrni és tanulni.

Alapja a hit az emberiség végtelen tökéletesedési lehetőségében.

A Felvilágosodás fejlődésgondolata racionális és kozmopolita volt: bölcs intézményekkel és a népek együttműködésével akarta megváltani a világot. A romantika fejlődési terve organikus és nemzeti. Nem kívülről hozott intéz-

mények, hanem a meglevők szerves továbbfejlődése — nem minden ember uniformizált üdvözülése, hanem mindenki és minden nép a maga saját, Istentől adott módja szerint.

Kifejleszteni, aktualizálni a magyarságban benne rejlő lehetőségeket, elérkezni a magyar eidos entelechiájáig, ahogy a görög filozófus mondta volna, olyanná tenni a magyart, amilyen alakban a Teremtő tervében szerepel — ez volt Széchenyi programmja: a legnagyszabásúbb célkitűzés, amit aktív vagy produktív magyar ember maga előtt látott. De beszéljen maga Széchenyi:

„A magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni — Európában egyedüli heterogén sarjadék — ázsiai bölcsejében rejtező, eddigelé sehol ki nem fejlett, sehol érettségre nem virult sajátságit; sajátságit egy törzsökfajnak, amely jóllehet mindent maga előtt ledöntő dagályként már több ízben gyászba borítá földgolyónk legkiképzettebb részeit, s fel-felbőszülésében mint Isten ostora mindenütt vérrel járt, bizonyosan annyi különöst s erejénél fogva bizonyosan annyi jót és nemest rejt magában, mint az emberi nemnek akármely lelkes és erős családja, csakhogy, mint azoknál, úgy ennél is, külön sajátsági árnyéklatokban; a korlátlan tűznek nemes hévre, a vad erőnek bajnoki szilárdságra, a romboló ittasságnak nagylelkűségre kell tisztulnia, felemelkedni.

Az emberiségnek egy nemzetét megtartani, sajátságait, mint ereklyét megőrizni s szeplőtlen minéműségében kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végcéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni . . .“

Széchenyi programmjából sok minden megvalósult azóta és sok minden elavult, ma például már nem hangsúlyoznánk annyira a magyarság ázsiai eredetét, hogy külön jellegét megindokoljuk — de a lényeg teljes épségben megmaradt. Nem lehet hozzátenni és elvenni belőle semmit. Széchenyi fejlődésgondolata a magyar idealizmus betetőződése. A Széchenyi-féle programmban nyoma sincs a későbbiek beteg optimizmusának, izolációs szándékának, nem mondja, hogy a magyar különb valamennyi népnél, csak azt mondja, hogy végtelen érték, mert Isten teremtő gondolatának a része — nem állítja szembe senkivel, nincsen negatív és oppoziciós éle; csak a magyarságot nézi sub specie aeternitatis és arra akar nevelni, hogy mindenki ebben a távlatban lássa.

A Széchenyi-féle programm keserű kritika a magyar jelennel szemben és a magyar multtal szemben a magyar jövő kedvéért. A magyar multról, melyet a romantikus nemzedék annyira igyekezett ragyogóvá álmodni, Széchenyi csak a legnagyobb kelletlenséggel tud beszélni. A magyar jelen pedig sivár: „általában véve a magyar nemzetet inkább a jövendőben szeretem, mint a jelenben, azaz: általában véve inkább a kifejlett magyart szeretem és becsülöm, amily ő Isten segítségével lenni fog, mint szeretem és becsülöm a magyart, a milyen nagy része még ma".

És ebben Széchenyi igazi magyar embernek mutatkozik. Minden nagy reálpolitikai lángelméje dacára, a lelke mélyén ott van a magyar ember irreális hajlama. Nem azt a magyart szereti, aki van és volt, hanem azt, aki lesz, tehát nincsen, az álmot. Egy helyt ő maga rámutat arra, hogy a magyar nem a jelenben él, hanem a multban, vagy a jövőben és ebben látja a magyar faj legjellemzőbb sajátságát, pl. a jelenben élő némettel szemben. A német napja lezárul az estével, mondja, és nincs folytatása — a magyar, mikor az életteljesség pillanata áthatja, a multon búsong, vagy a jövőben reménykedik.

A magyar jelenben úgyszólván már az első lépésnél szembe találta magát az áthághatatlannak látszó akadállyal, mely a magyar földet a szemében Nagy Parlaggá tette: a jobbágykérdéssel. A jobbágyság intézménye lehetetlenné teszi a célszerű gazdálkodást és emberi szempontból a nemzet kimondhatatlan szégyene.

„S mi arra jutottunk, hogy a XIX. században, midőn az ember méltósága szent kezd lenni, pirulás nélkül publice beszélünk egész Európa hallatára de misera plebe contribuente, s a külföldnek ez iránti türelmét csak előtte ismeretlen létünknek köszönhetjük, melynek következésében az azon hiedelemben van, tán csak egy kis szektárul van szó, mely vallás s több efféle miatt sanyaríttatik, — midőn azonban 9 millióról forog kérdés, ki hű jobbágy s mily hű! jó katona, s mily jó! szóval: ki minden terhek türelmes viselője, s melynek oly nagy része a magyarság utolsó záloga, reménye, fenntartója!"

A nemesség nem nagy örömmel hallgatta a grófot, aki a jobbágyokat fel akarta szabadítani. A Hitelt egyes helyeken elégették, és mindenfelé keményen támadták. De eleinte a jobbágy-kérdés sem ártott Széchenyi népszerűségének

Szerették a mágnást, aki éjjel-nappal a közjóért dolgozott, akinek gazdasági kezdeményezései mind nagyszerűen beváltak, és amikor komolyabb dologról volt szó, mint például a jobbágy-kérdés, egyszerűen nem hallgattak rá.

Így érkezünk Széchenyi harmadik korszakához, amikor körülrajongott reformer-vezérből elkeseredett magányos harcossá lesz. A nemzeti reformnak két sarkalatos pontja volt: a jobbágy-kérdés és az Ausztriához való viszony. A nemesség, — részben tudatosan, részben az ezeréves politikai nevelés ösztönét követve, — annál többet beszélt az Ausztriához való viszonyról, minél égetőbbé vált a jobbágy-kérdés. A bécsi kormány elleni dac nagyszerűen megfelelt a magyar nemes véralkatának, viszont a jobbágy-kérdés ... — senki sem tud azért lelkesedni, hogy anyagi áldozatot kell hoznia, ez emberi dolog.

Az uralkodóházzal szemben végtelenül lojális, pacifista Széchenyi kezéből kiesik a vezetés. Kossuth az új bálvány, aki ellen Széchenyi elkeseredve, nyersen és patétikusan harcol és elkeseredését csak növeli az udvarias flegma, amelylyel Kossuth felelget ; érezni, hogy nem veszi nagyon a szívére Széchenyi támadásait, a letűnt dilettantisztikus kor maradványának tekinti és azzal igyekszik Széchenyit megbénítani, hogy egyre nagyobb és nagyobb embernek, tehát a napi életen kívül álló elhanyagolható mennyiségnek nevezi ki.

Széchenyi közben teljesen elveszti népszerűségét; még az intellektuelek is ellene fordulnak, amikor 1842-ben akadémiai beszédében helyteleníti, hogy az ország nemzetiségeit erőszakosan magyarosítják. De ez a beszéd is, mint Széchenyi többi életbevágó probléma-látása, Cassandra-jóslat volt, senki sem hitt neki, csak az ellenszenv növekedett. 1845-ben, amikor kormányhivatalt vállalt, Pesten macskazenével várták és kocsiját, amelyben feleségével ült, sárral megdobálták.

A magányosság és a sértett önérzet kínjai egyre jobban gyötrik érzékeny lelkét és mikor elkövetkeznek a negyvennyolcas napok, a szörnyű feszültséget nem bírja tovább, a belső szerkezet felmondja a szolgálatot. Kezdettől fogva hajlamos volt arra, hogy mindent, ami a környezetében történt, az önmaga tettének, az önmaga érdemének vagy bűnének tekintsen; most önmagát vádolja a nemzet forradalmáért, amelynek végzetes kimenetelét előre tudja. Úgy érzi, ő a hibás benne, hogy felidézte a démonokat, melyek az országot pusztulásba ragadják. Az őrület kitör rajta. Sikertelen ön-

gyilkossági kísérlete után a döblingi elmegyógyintézetbe zárják. „Én a csillagokból olvasok", mondja a deliriumában is igazat látó. „Vér és vér mindenütt! A testvér a testvért, a népfaj a népfajt fogja mészárolni engesztelhetetlenül és őrülten. Keresztet rajzolnak vérből a házakra, melyeket le kell égetni. Pest oda van. Száguldó csapatok dúlnak szét mindent, amit építénk. Ah, az én füstbe ment életem! Az ég boltozatán lángbetűkkel vonul végig a Kossuth neve: flagellum Dei!"

A döblingi tébolydát többé nem is hagyta el. Szellemi egyensúlya később helyreállt, de ő önként fogva tartotta magát, mintegy vezeklésképpen. Döblingi irodalmi tevékenységébe most már betekintést nyerhetünk a Magyar Történelmi Társulat kiadványai által. Dolgozott az utolsó pillanatig, amíg idegbaja, önvádjai és a jövendőktől való félelme a kezébe nem adták a pisztolyt.

Széchenyinek, mint írónak legkülönösebb tulajdonsága, hogy furcsa arisztokrata-neveltetése következtében tulajdonképpen egy nyelvet sem tudott igazán.

Naplóit és politikai munkáinak egy részét németül írta és németül általában véve könnyebben fejezte ki magát, mint magyarul. Magyar stílusán megérződik, hogy valahogy nem szokott össze az eszközével; mintha állandóan csodálkoznék, hogy magyarul is lehet írni, kísérletezik, játszik, lefoglalja maga a nyelv, mint különben a korszak legtöbb íróját. Nagy nyelvújító és szógyártó, némelyik kreációja sikerült, némelyik komikus. Mint stiliszta a Jean Paul és Sterne stílusát követi, a rapszodikus humoristákét: mindent leír, ami eszébe jut, éktelen közbevetésekkel, bonyolult, csavaros mondatfűzésekkel. Ez a stílusfajta igen rosszul olvasódik máma, a rövid mondatok századában, de aki megszokta, különös élvezetet talál benne, mert nyomon lehet követni benne a gondolat születését, életét és fejlődését és áradozásai mögött néha megborzongató érzelmi perspektívák nyílnak fel, a titáni, világok ellen küzdő romantikus lélek szédítő mélységei.

Modern kiadások. Széchenyi István gróf munkái (Szily Kálmán), két kötet, Budapest, 1904—1905. A Magyar Történeti Társulat teljes Széchenyi-kiadásából eddig a következő művek jelentek meg: Döblingi irodalmi hagyaték, I. és II. (Károlyi Árpád), Budapest, 1921—1922. III. (Tolnai V.), 1925. A Kelet népe (Ferenczi Z.). 1925. Naplói két kötet (Viszota Gy.), 1925—26. Irói és hírlapi vitája Kossuth

Lajossal (Viszota Gy.), két kötet, 1927—30. Más kiadásban: Hite (Iványi Grünwald B.), 1930. A mai Széchenyi, (szemelvények, kivál logatta Szekfű Gyula), Budapest, 1935.

Irodalom. Báró Kemény Zsigmond: Gróf Széchenyi István. Pulszky Ferenc: Életem és Korom, Budapest, 1880—82. Grünwald Béla: Az új Magyarország, Budapest, 1890. Szekfű Gyula: Három nemzedék, Budapest, 1919. Skala I.: Széchenyi és a magyar romanticizmus, Bécs, 1933. Halász Gábor: Az ifjú Széchenyi, Nyugat, 1934. Makkai Sándor: Harc a szobor ellen. Az idézett kiadások előszavai.

14. *VÖRÖSMARTY MIHÁLY.**

a) *Alkotó megismerés.*

Mit tudtok ti hamar halandó emberek,
Ha lángképzelődés nem játszik veletek!

Ebben a két sorban benne van, ami Vörösmartyban a legfontosabb: az állandó halál-tudat és a halálon is diadalmaskodó fantázia.

A romantika, amint mondottuk, egy emelettel mélyebben vetette meg a költészet alapját, mint ahol addig volt. Abban a rétegben, ahol a mondák, legendák és idegbetegségek születnek, a termékeny félhomályban, ahol az emberi megismerés ősi szimbolumai laknak. Az ember ezeket a szimbolumokat zsenijével felhozza néha a tudat napvilágára: a míthosz-termő korokban így keletkeztek az emberiség ősi bölcseségét őrző történetek. A tudatosság korában ez a fajta megismerés már nem tud beleilleszkedni a megismerés egé-

* Vörösmarty Mihály szül. 1800-ban Kápolnásnyéken, Fejér m. Katolikus szegény nemesi család. 1811-től a székesfehérvári, 1816-tól 1817-ig a pesti piaristáknál tanul, majd a pesti egyetemen filozófiát és jogot végez. Közben atyja meghal, nevelő lesz a Perczel-családnál. 1825-ben a Zalán Futása híres íróvá teszi. 1826-ban Pestre jön, hogy mint író keresse kenyerét. 1828-tól a Tud. Gyüjtemény szerkesztője. 1832: az Akadémia tagja. 1843: megnősül, feleségül veszi a 17 éves Csajághy Laurát. 1846: Batthyányi Kázmér gróftól két birtokot kap ajándékba. 1848: képviselő lesz. 1849—50: bujdosik. Majd kegyelmet kap. Földet bérel, gazdálkodik, melankólikus. 1855: Pestre jön, hogy gyógyíttassa magát, ez évben meghal.

Főművei időrendi sorban. Zalán futása 1824—25. Cserhalom 1825. Tündérvölgy 1826. Délsziget 1826. Eger 1827. Széplak 1828. Magyarvár 1830. Két szomszédvár 1831. Drámái: Salamon király 1827. Hábador 1827. A bujdosók 1830. Csongor és Tünde 1831. Kincskeresők 1833. Vérnász 1834. A fátyol titkai 1835. Árpád ébredése 1837. Marót Bán 1838. Az áldozat 1840. Czillei és a Hunyadiak 1845.

szébe, amely a racionális gondolat számára van lefoglalva — a zseniális ember megismeréséből nem lesz tudomány, csak költészet, a fantázia felelőtlen játéka. Goethe költő volt, és Nietzschét halálig gyötörte a félelem, hogy ő is csak költő. De az igazi költészet végeredményben szintén megismerés. Megismerése rejtett összefüggéseknek, amelyeket a racionális tudomány durvább eszközeivel nem lehet megközelíteni, a diskurzív próza nyelvén nem lehet kifejezni. Ezt a megismerést mindíg csak egyféle módon lehet kifejezni: szórólszóra úgy,ahogy a választott költő kifejezi — és csak egyféle módon lehet megérteni: a költő művébe való intuitív elmélyedéssel.

Az alkotó megismerésnek ezt a magaslati, vagy mélységi pontját, ahol a világok rejtett titka kitárul, a magyar irodalom kétszer érte el, a magyar szellem két nagy megrázkódtatásakor. Egyszer, mikor a kezdet lendülete vitte, Vörösmartyban és egyszer, mikor az enyészet árnya hullott rá, Ady Endrében.

Vörösmarty költészete a míthoszban gyökerezik. Nem tudatosan, költészettani meggondolások alapján, hanem különös lelki alkata által, melyben mondhatóvá váltak azok a képzetek, amelyek minden nép míthoszának az alapját alkotják. „Ha sikerülne egyszer a világ minden tradicióját elvágni", mondja Jung, a pszichológus, „a következő nemzedékkel az egész mithológia és vallástörténet elölről kezdődnék". A míthosz ott alszik, leláncolt titán, az emberi lélek mélyén. Vörösmarty felhozta a napvilágra.

Egy költőre semmi sem olyan jellemző, mint hogy honnan, milyen körből meríti hasonlatai anyagát és hogy a hasonlatok milyen irányt követnek. Például Homeros a hasonlatait a pásztori élet köréből merítette és a hasonlat iránya az ismert realitás felé haladt. Hallgatói nem láttak felbőszült királyokat, a királyokat tehát azokhoz a sárga oroszlánokhoz hasonlította, melyeket a pásztorok láttak olykor, amint azok elragadták juhaikat. Dante hasonlatait a lelki életből szerette meríteni: „mint a hajós, amikor . . .", „mint aki felébred . . ." Iránya itt is a realitás volt, csakhogy egy belső realitás. Vörösmarty hasonlatait magából a míthoszból meríti, az örök-egy mithológiából és az iránya a realitástól eltávolodó. Magát a dolgot jobban ismerjük, mint a mithikus képet, amelyhez hasonlítja. Vörösmarty a hasonlatával nem

szemléltetni akar, hanem forgószéllel elragadni a reális tárgyat a realitáson túli világ ormaira:

Ily szörnyű lehet a déltengeri sárga halál is,
Melly a szárazhoz kis sajkán csendesen indul,
S lassú szelek hordják veszedelmes szája leheltét.

A csend, mellyet az éj viadalma szegett meg, ezentúl
Még iszonyúbb, mélyebb lőn, mint mikor a nagy idő még
El nem kezdődött s a főhatalomnak ölében
Életerő nélkül nyugodott a néma teremtés.

Mint a gonosz éji sötétből
Megszabadult lélek, melly ott csikorogva tünődik
Istene karjától lelöketve, de végre kizúdul,
Fölveri a ropogó sziklát, melly válla gyanánt lesz,
S amint szörnyűkép végig megy az ősi világon,
Nap, csillag beborul s reszketnek az ormok alatta,
Ráordítanak a viharok, rádörren az ég is,
Az mégis megyen és akadályt nem szenved el útján:
Úgy mene Viddin...

Ez a míthoszos képzelet adja meg Vörösmarty költészetének hátborzongatóan nagyszerű perspektíváit. Akármiről beszél: a falak lehullanak, az emberkéz alkotta lámpák kialszanak és a szél az ősvilág borzongását hozza közibénk. A magunk élete sokkal nagyobb lesz, amikor Vörösmartyt olvassuk, mert érezzük, hogy lelkünk összefügg dolgokkal, amelyeket nem lehet és nem szabad néven nevezni. Íme példa Vörösmarty perspektívikus stílusára: a következő versben világtörténeti méltóságában festi azt a pillanatot, amikor Napoleon holttestét hazavitték Szent-Ilona szigetéről.

Megmozdult egy sír, s vele mozgani kezde a tenger,
Ős koronáival a földteke ingadozott;
S újra düh, harc s mind, ami viszály rettent vala egykor,
Szaggatták a kór emberiség kebelét;
Újra felállt a nép osztozni világokon és a
Béke derült arcán át vihar árnya repült.
Honnan e zaj és honnan e vész? A harcok urának
Holttestét vitték által a tengereken.

Még monumentálisabb lesz a stílus, amikor mondanivalója maga a rémület, az ember zuhanó összeomlása a sorshatalmak előtt:

A vész kitört. Vérfagylaló keze
Emberfejekkel labdázott az égre,
Emberszívekben dúltak lábai.
Lélekzetétől meghervadt az élet,

A szellemek világa kialudt,
S az elsötétült égnek arcain
Vad fénnyel a villámok rajzolák le
Az ellenséges istenek haragját.

Vörösmarty képzeletének valami megszállottság-jellege van. Úgy érezni, mintha nem volna ura saját képeinek, nem ő költi azokat, hanem azok kényszerítik, hogy költsön. Innen van, hogy Vörösmartynál is, mint Kölcseynél, nagy a távolság a költői szándék és a megvalósulás között, de fordított módon. Kölcsey versei kevesebbek, mint amennyinek ő szánta, Vörösmarty versei pedig sokkal többek. Vörösmarty nagyszerű sorai mintegy szándéka dacára jöttek létre. Szándékaiban Vörösmarty nem akart többet, mint amennyit a korszellem és nemzedékének diadalmas nacionalizmusa megkövetelt. Szándékai tulajdonképpen feladatok voltak, mint a klasszicisztikus költő szándékai: fényes képeket festeni a mult napjaiból, munkás hazaszeretetre buzdítani az elfáradókat, megnyerni az úri hölgyeket stb. De amikor az alkotáshoz látott, megnyilt valami zsilip és a hazafias és polgári feladatot elsöpörték képzeletének vad démonai és a világ négy sarkából besüvítették titokzatos meséiket.

Aszerint, hogy a feladat, vagy a fantázia erősebb verseiben, lehet három nagy korszakról beszélni Vörösmarty alkotásában. Ifjúkorában a szabad fantázia uralkodott, de még nem mindig találta meg az eszközöket képzeletének emberi nyelven való kifejezésére és ezért megelégedett a tanult kifejezésekkel. Férfikorában már teljes birtokában volt költői eszközeinek, de a szándék erősebb volt a fantáziánál, amelyet visszafojtott magában, mint beteges jelenséget. Öregkorában, elborult elmével, már nem tudott tovább uralkodni lelkének gyönyörű szörnyetegjein, előtörtek és győzedelmeskedtek a félig halott fölött, aki ekkor írta legcsodálatosabb alkotásait.

b) *Fiatalság. Az eposzok.*

A jó tanítványból lesz a jó mester. Vörösmarty első kísérletei önállótlanok. Megtanulja a magyar költészetnek két nem hagyományos irányát: a deákos és a szentimentális iskolát. A hagyományos magyar költészet érintetlenül hagyja, nyelve a megújított nyelv, az általa elért eredmények nem

nőnek ki lassan és szervesen a magyar talajból, hanem egyszerre vannak itt, mint egy vulkanikus kitörés.

A magyar-római fejlődésvonal, az antikos hagyomány vele éri el legmagasabb pontját és vele zárul le. Vörösmarty hangnemben annyira megközelítette az antik nagyokat, amennyire csak lehetséges modern nyelven — talán csak a német Hölderlin tudott nem görögül olyan görögösen írni, mint pl. Vörösmartynak ez az epigrammája:

Méh.

Hullő harmatnak szeretője s a harmatos ágé,
Mézajkú kis raj nyugszom e rózsa megett.
Engem illatnak szédíte meg árja, csapongót,
S mellyet nem sejték, a tövis éle megölt.

Kicsinyes nyelvhelyességi skrupulusokkal nem törődve, nyelvét mélyen átitatta antik elemekkel, antik szórenddel, inverziókkal, appositiókkal. Lezár egy korszakot, a magyar nyelv szabadságának a korát, amely Baróti Szabó Dáviddal kezdődött. Utána a nyelv már megszilárdult nyelv volt, kötöttebb szórenddel és a dolgokat csak egyfélekép lehetett mondani, úgy, ahogy Arany János mondta.

Antikos iskolázás, renaissance-kori latín poétikák vezetik Vörösmarty szándékát, amikor megírja Zalán Futását és egy csapásra az ország első költője lesz. Az antik költészetfelfogás értelmében a műfajok királya az eposz — és a magyarságnak nem volt eposza. A Zrinyiászt, bármennyire tisztelték-becsülték, régies nyelve megközelíthetetlenné tette a nyelvújítás korában. Különben is az igazi nagy eposznak a honfoglalásról kell szólnia, mert Vergilius Aeneise, az eposz par excellence, honfoglalásról szól. Már a jezsuita latin költők a XVIII. században eposzokat írtak a húnok bejöveteléről és amióta Schwartner kiadja Anonymus krónikáját és a magyarnyelvű költészet új tempója megindult, minden költő fejében megfordult a gondolat, hogy eposzt írjon Árpádról. Így kísérletezett már Ráday Gedeon, Virág Benedek, Csokonai Vitéz Mihály és mások, és mikor Vörösmarty munkához látott, sietnie kellett, mert tudta, hogy nem messze tőle, a Dunántúl egy másik falu'ában ugyanezen dolgozik Pázmándi Horvát Endre (1778—1839) is, kinek művét, az Árpádiászt Kazinczy köre már izgatottan várja.

De az antikos mintához hozzájárult egy egészen másfelől jövő szellemi hatás is: a preromantikus észak. Herder

óta minálunk is Homerosszal egy sorba helyezik Osszián, aki az északi nemzetek számára az, ami Homeros az antik számára — Vörösmarty is ismeri a kelta álbárdot Kazinczy szép fordításán keresztül. Német földről, osztrák jezsuitákon át, a Dunántúlra érkezik valami a bárd-lelkesedésből is: Vörösmarty eposzköltői attitűdje a bárdé, aki mint a Priscos Rhétor látta hún énekesek, dalával tettre buzdítja a hon „nagyra törő tehetősb fiait". Osszián modorában borongó előhangot ír eposza elé és át meg átszövi kisebb elbeszélő betétekkel, melyek mind az ossziáni fátumteljes ősvilágot idézik fel. Ez a bárdszerű borongó hang, a kelta meseerdő irreális, kísértetlakta világa, sokkal inkább megfelel Vörösmarty természetének, mint a vergiliusi világosság és sokkal inkább lehetővé teszi, hogy Vörösmarty szubjektív mondanivalója áttörjön az epikus költő zordon feladat-művészetén.

Ami feladat-költészet a Zalán Futásában, és sajnos, a nagy része az, ma már teljesen muzeális jellegű. Hiszen már a maga korában is a Zalán Futását sokan dícsérték, de kevesen olvasták, amint Lessing mondta Klopstock Messiásáról. Párducos Árpádnak és hadrontó népének végtelen harcai összefolynak az ember szeme előtt az áthághatatlan hexameter-őserdőben. A felfogás is megváltozott azóta, sőt már akkor is egy kissé anakronisztikus volt: a honfoglalás heroikus diadalánál már ekkor többet igért egy Szenci Molnár Albert humánus diadala. Az eposzból csak azok a részek maradtak elevenek, amelyek mintegy a szándék ellenére jöttek létre: az első ének fürdő-jelenetének tiszta erotikája, a Délszaki Tündér szerelme, bánata és elmúlása, azok a részek, ahol Vörösmarty szubjektív mondanivalója behatol az eposz sáncai közé.

Ugyanez áll Vörösmarty későbbi eposzaira is: Cserhalomból a sátor-jelenet maradt eleven, ahol a kún vitézek az elfogott Etelka szépségét magasztalják, Egerből a két elszakadt szerelmes találkozása a férfi halálos ágyánál, a Két szomszédvár-ból, melyet Berzsenyi kannibáli műnek nevezett, Enikő vadromantikus elhervadása. A feladat-költészet, a történelem hexameterbe ritmizálása magát Vörösmartyt is kielégítetlenül hagyta. Költő volt, a legfőbb mondanivalója önmaga volt és ezekben a versekben önmagáról alig beszélhetett.

A későbbi, kisebb eposzok azután már nem is feladat-

művek, hanem személyes mondanivalóinak elbeszélő formába való objektiválásai. Szakított a történelemmel, amelynek adottságai megkötözték szabad fantáziáját és a mese és az őskor korlátlan világába helyezte mondanivalóját. Amint leveleiből is kitűnik, azokban az években, amikor kisebb eposzai keletkeztek, Vörösmarty nagy lelki válságon ment át. Amikor a Zalán Futását írta, és azután egy ideig szerelmes volt Perczel Etelkába, leányába annak az előkelő családnak, ahol nevelősködött. Ez a reménytelen szerelem költészetének a javára vált, költőknek általában hasznos a reménytelen szerelem. A válság akkor következett be, amikor már nem szerette Etelkát. A világ sivatagosan elhagyottá vált a számára és átélte a legnagyobb szenvedést, ami emocionális embert érhet: a teljes érzelem-nélküliséget, ami a halál az életben.

És neked, ki szívkihalva
Élsz magadtól iszonyodva,
Kell-e még halál?

A mulandóság érzése, amely már gyermekkorától kezdve körülborongta, most a szerelmi élményen keresztül hato be életébe: nem az az igazán szomorú, hogy Etelka nem szereti, hanem, hogy ő nem is bánja.

Ebben a lélekállapotban keletkeznek kis eposzai: a Tündérvölgy, a Délsziget, a töredékes Magyarvár és a Rom. Széplak még feladat-mű, egy pályázatra készül, de előhangjában csodálatos emléket állít a Völgységnek, a Dunántúlnak, ahol első szerelme lejátszódott, a legnagyszerűbb táj-költészet ez.

A Tündérvölgyben már kirajzolódik az a birodalom, ahová Vörösmarty menekült, amikor a realitás elviselhetetlenül sivárrá vált a számára, a tündérvilág az önmaga mélységeiben, ahol a valóság utól nem éri. Még teljesebb ez az önmagába süllyedés a Délszigetben, ami talán Vörösmarty legnagyobb alkotása lett volna, ha befejezi. Amennyire a töredékből meg lehet ítélni, egy történetfilozófiai meseköltemény lett volna.

Ugyancsak filozófiai a Rom, a dezilluziós romantika legnagyobb magyar alkotása. Egy isten egy ifjúnak három álmát teljesíti, mindhárom teljesült vágy csömört von maga után; a befejezés itt is töredékes.

Ez a költemény már az ősvilágban játszódik, az ázsiai pusztákon, ahová Vörösmarty mindíg vágyódik, mert az önmaga mélyeit projiciálja a nemzet őshazájába; abba a halál- és álomországba,

> Hol Síva végetlen fövenyében lankadoz a nap
> S csendes Aral-tónak zaj nélkül nyugszanak árjai.

Ebbe a világba vitt volna el bennünket egy egész nagy eposz, melynek töredéke az önmagában kevéssé érthető, de azért megrendítő Magyarvár.

Igy érkeznek el az eposzok a haláltájra, ahová Vörösmarty költészetének az önmagába szállás idején feltétlenül el kellett érkeznie. Egyébként is Vörösmarty költészete a halál és az enyészet jegyében áll; ez a szubjektív mondanivaló, ami mindíg megszólal, amikor szóhoz juthat a feladattól és ami végtelen perspektívákat, a nemlétezés óceán át sejteti Vörösmarty legszebb hasonlatai mögött.

c) *Enyészet.*

Az emberi lélekben két vágy vív egymással örök harcot, mint a két isten, a Véd és a Rom, Vörösmarty egy kis eposzában: az élet és a halál. A halál-vágy az antikban még álcázatlanul lépett fel, mint visszaszülő Anyaistennő és mint halál-hetaira. A keresztény kultúra a halálvágyat tilalom alá helyezte és azóta csak burkoltan lép fel a lélekben. De minden vágy, amely az álom, a mámor, a természetbe való felolvadás, a „nép"-hez való alászállás és a politikai tömegekstázis felé ösztönöz, az ősi és mindmáig hatalmas halálvágynak a szublimált formája. Az emberben ez a vágy általában nem tudatosodik, mert elnyomják a belénknevelt tilalmak és csak szimbolikus formában élvezzük ki a halál édességét, ami nélkül az élet ízetlen volna. Végső fokon az életvágy és halálvágy misztikus egységbe torkolnak, mert az élet legerősebb pillanata, a szerelmi mámor exaltációja, magában hordja a megsemmisülést és a megsemmisülés az újjászületést.

A nagy költőkben ez a halál-édesség erősebb és tudatosabb, mint más emberben. Különösen a romantikus költőkben, mert a romantikának legfőbb lényegjegye éppen az, hogy

alapját abban a mélyebb léleksíkban veti meg, ahol a halálvágy lakik. A magyar költészetben a két legnagyobb költő, Vörösmarty és Ady, volt leginkább a halál rokona, ők küzdöttek legtöbbet a démon ellen, melynek hívó szava az enyészet békessége felé vonz.

Vörösmarty halál-költészete már ifjúkorában indul meg, de még a preromantika divatos formái között, mint sírköltészet. A lánykát hívja, hogy jöjjön ki majd sírjához és ne féljen szellemétől. A kísértet, ez az annyi visszaélésnek kitett romantikus motívum Vörösmarty költészetében rendkívül nagy szerepet játszik és valami reálisabb dolgot jelent, mint a korbeli költészet rengeteg hazajáró szelleme, akik időnkint megjelennek, hogy valami bölcs aforizmát mondjanak és azután nyugodtan visszasemmisülnek. Vörösmarty számára a kísértet realitás, anélkül, hogy a spiritizmus ostoba szimplifikálásaiba tévedne. A kísértet vágykép Vörösmarty számára, boldog képe annak az embernek, aki túl van már és nincs kétség útain.

Szerelem és halál egybefonódik Vörösmarty költészetében. Ő is, mintl Novalis, a szerelem édességében átéli a halál édességét és keserűségében a halál keserűségét. A szerelem legmagasabb viziója szemében a nagy hűség, amely a halálba is elkísér:

Mint a gyenge virág haldokló fára fonódik,
S repkény karjaival tartja ölelve híven,
Ugyan fogjanak át, lánykám, hű karjaid engem,
Majd, ha nagy álmomnak végtelen éje közelg.

A halál Vörösmarty számára nem a megsemmisülést jelenti. Nem a nirvánát, amely még a buddhisták szerint is elképzelhetetlen, csak a legszentebbek tudják igazán óhajtani, mert a léleknek nincs képe a semmiről. A romantikus számára a halál egy másik, másfajta, irreális realitás kezdetét jelenti, az örök-vissza romantikus vágyának teljesedését, visszaszületést. Vörösmarty alakjai ezért nem mennek a teljes enyészetbe, melyről az antikos Berzsenyinek több fogalma volt, hanem álomba süllyednek, vagy kísértetek lesznek.

Két motívum szinte kényszerképzetszerűen tér vissza Vörösmarty költészetében és öntudatlanul kifejezi Vörösmarty vágyát a halál, mint visszaszületés felé: ezek a „világgá zsüllés" és a földbe beásás motívumai. Mindkét motívum

összetalálkozik a Két Szomszédvár befejezésében : Tihamér, — miután Enikő a szeme előtt alakul át kísértetté, mint barok drámák hősnői, — világgá züllik és amikor így sem tud menekülni bűntudata elől, a földbe ássa magát. A világgá züllés elbeszélő költeményeinek szinte állandó befejezése, a Hű Lovag, A Rabló, Széplak, Csík Ferkó hősei mind ezt teszik. Szimbolikus kifejezése ez a feloldó, mindenségbe való belemenekülésnek : így semmisül meg a Délszaki Tündér, kiben Vörösmarty önmagát rajzolta nagy eposzában. A földbe beásás még tisztábban kifejezi a visszaszületés vágyát ; ez a témája annak a költeménynek, melyet Vörösmarty a legjobban szeretett versei közül, A Túlvilági Képnek : egy ember átássa magát a földön és a túloldalt bukkan ki. A képzet állandóan visszatér Vörösmarty műveiben.

Halálédesség, menekülés a realitás elől, visszasüllyedés az önmaga mélységeibe, az érzéstelenség sivatagos magánya : ezek azok az érzelmi motívumok, melyek a fiatal Vörösmarty lelkét és költészetét betöltik. Ezt a világot foglalja össze egy 1826-os költeményében :

Itt nyugszom én, szívemben eltemetve,
Bujdosva két láb hordja síromat.
S még messze-messze hordja el, hogy a
Vas végzetekkel megbékéljek, és
Ha földben fekszem, fel ne vessen onnan
Az üldözetnek átka, mely megölt.

d) *Menekülés az enyészet elől. Drámák.*

Vörösmarty magába fordult és az enyészettel oly határos korszakát legnagyobb műve zárja le, a Csongor és Tünde.

Csongor és Tünde is a dezilluziós romantika hajtása, mint a Rom. Az eszmei tartalom hordozója a három vándor, akivel Csongor kétszer találkozik barangolásai közt a kereszt-úton, a Kalmár, a Fejedelem és a Tudós.

A kalmár hajói elsüllyednek, a fejedelem hadait szétszórják, a tudóst az örök kételkedés az őrületbe sodorja. Az emberi küzdelmek, a magas emberi célok a semmibe hullnak. Ezt mondja az Éj Asszonya is, kinek monológját Tünde bor zongva hallgatja ki.

Sötét és semmi voltak, én valék,
Kietlen, csendes, lény nem lakta Éj.

Azután létrejött a fényben úszó mindenség ; a teremtés koronája, az ember, „királyi fejjel a lelkes porond" fárad és létrehozza nagy alkotásait és mikor meghal, kőhegyek ragyognak sírjain.

De hol lesz a kő, jel s az oszlopok,
Ha nem lesz föld s az ember eltűnik,
Fáradtan ösvényikből a napok
Egymásba hullva, összeomlanak :
A Mind enyész, és végső romjain
A szép világ borongva hamvad el ;
És ahol kezdve volt, ott vége lesz :
Sötét és semmi lesznek : én leszek,
Kietlen, csendes, lény nem lakta Éj.

A kozmikus céltalanságot a belső céltalanság súlyosbítja : az ember ábrándképek után fut,

Elérhetetlen vágy az emberé,
Elérhetetlen tündér csalfa cél.

A romantikus lélek nagyobb, mint amennyit ki tud elégíteni a realitás. A romantikus elvágyódás, melyben már Kölcsey szenvedett, az embert örök sóvárgásra jegyzi el.

Csongor és Tünde mégis váratlan happy enddel végződik. A szerető szívek egymásra találnak, tündérek játéka üdíti az alkonyatot és mindenért kárpótolja őket az egy szerelem.

Elhiggyük-e Vörösmartynak? A boldog befejezést valószínűleg csak a műfaj, a mesejáték törvényei követelték és nincsen szimbólikus értelme. De a költő bizonnyal már a gyógyulás ösvényén járhatott, hogy egyáltalán olyan műfajt választott, amely szerencsésen kell, hogy végződjék. És maga a drámai költemény, ahol nem filozófikus tartalmat fejez ki, ragyog az életkedvtől és Vörösmarty különös groteszk humorától. A három ördögfi és Balga, aki Sancho Pansaként követi Csongort és a földhözragadt realizmust képviseli a földnélküli idealizmussal szemben, sok üdítő mulatság forrása. Az egész atmoszféra már nem az enyészet atmoszférája, hanem a zenével teljes játékos életé. A spanyolos versforma, a négyes és harmadfeles trocheusok, az egész mű alaphangulatát barátságossá teszik.

A Csongor és Tündével a romantikus mozgalom egyik legfőbb és legnehezebben keresztülvihető tendenciáját való-

sította meg. Új életre keltette a mese-erdőt, melynek utolsó látogatója Shakespeare volt. Tündérek, ördögfiak, boszorkányok és kozmikus istenségek mozognak Vörösmarty színpadán, anélkül, hogy üres maszkok vagy kellemetlen allegóriák lennének. A tündérvilág otthonosan táncol Vörösmarty mágikus nyelvszőnyegén és így Vörösmarty teljesíti a romantikus „sich-fliehn" egyik legszebb álmát, a Mondbeglänzte Zaubernachtot.

Csongor és Tünde után Vörösmarty még sok drámát írt, de ezek már mind feladat-művek és a Csongor és Tünde szépségét meg sem közelítik. Először ő is, mint Katona, a német lovagdrámák effektusaival dolgozik, majd előkelőbb mintákat követ, Shakespearet és Victor Hugot. Átveszi a francia romantika gazdag trükk-raktárát, a bosszú motivumát, az emberi szörnyeteget, akinek azonban egyetlen egy nemes tulajdonsága van és a végzet éppen ezáltal a tulajdonság által sujtja le stb. De hiába a legjobb iskola és a páratlan zengzetességű Vörösmarty-nyelv, drámái mégsem drámák. Sokkal költőibbek, mint a Bánk Bán, de teljességgel hiányzik belőlük a feszültség, ami a drámát drámává teszi. Jobban sikerült vígjátéka, a Fátyol Titkai: ebben játékos hangulata és groteszk humora könnyebben érvényesül és elfeledteti a mese abszurd voltát. A groteszk humor legjobban Vörösmarty kevéssé ismert, felfedezésre váró, nagyszerű novelláiban érvényesül.

c) *A férfi-munka.*

A harmincas évek folyamán Vörösmarty elválik ifjú korának halálos atmoszférájától. A szubjektív mondanivaló elhallgat költészetében. Koszorús költő lesz, a magyarság hivatalos énekese. Hogy mi okozza ezt a lelki átalakulást, nehéz megmondani. Mindenesetre a férfivá érésnek, a felelősségérzetnek és a siker-adta önbizalomnak nagy szerepe lehet benne. Az átalakulás többé-kevésbbé tudatos és szándékos lehetett: Vörösmarty, mint a romantikusok őse, Rousseau, vagy mint előtte magyar földön Kölcsey és Berzsenyi, érzékeny lelke védelmére a külvilág előtt a római férfi-ideál sztoikus ráncvetésű tógáját öltötte magára. Keveset írt és akkor sem önmagát öntötte verseibe, hanem a komoly mondanivalókat, amiket magyar-római életfelfogása diktált. A fantáziát, amennyire lehetett, háttérbe szorította, sőt, mintegy túlzó kompenzációképpen, legismertebb költeményé-

ben már csaknem költőietlenül tiltakozik az elvágyódás és a képzelet ellen : Ábrándozás az élet megrontója . . . Különös iróniája a nyárspolgári igazságoknak, hogy ezt a legnyárspolgáribbat is a magyar költészet legnagyobb fantasztája mondta.

A romantikus lélek alkatához hozzátartozik, hogy ha természetes gravitációját követi és önmagába fordul, elvész az önmaga mélységeiben. Ezért a nagy romantikusok férfikorukra érve, mindig kerestek egy szilárd pontot valami magasztos eszményben, amelynek kedvéért feláldozták szubjektivitásukat. Ilyen volt a német romantika számára a vallás, a francia és angol romantika számára a társadalmi reform, a magyar romantika számára pedig a hazaszeretet. A hazaszeretethez menekült Kölcsey elfolyó, khaotikus ábrándjai elől, Széchenyi az általános életunalom elől, és Vörösmarty démonjai, a halál édessége elől.

Hármuk számára a hazaszeretet más és más színezetű volt, aszerint, hogy milyen szellemi előzményektől érkeztek el hozzá. Az új-protestáns Kölcsey számára a hazaszeretet az erkölcsi kötelesség imperativusza. A transzcendentális beállítású Széchenyi számára a nemzetfogalom is a perfekcionizmus jegyében áll, a magyarságot fel kell emelni a magyarság ideájáig. Vörösmarty, akit teremtő képzelete az antik világgal tesz rokonná, hazaszeretetében újplatonikus, pantheista. Magyar nép, magyar föld, magyar csillagok egységbe fonódnak össze, egy közös vérkeringés hatja át az egészet és magyarságát az éli igazán, akinek szíve egy ritmusra dobog a magyar kozmosz ütemével :

S még a kő is, mintha csontunk volna,
Szent örömtől rengedezzen át,
És a hullám, mintha vérünk folyna,
Áthevülve járja a Dunát ;
S ahol annyi jó és rossz napunk tölt,
Lelkesedve feldobogjon e föld.

A hazaszeretet szolgálatában áll a férfi-Vörösmarty két nagy erkölcsi eszménye, a heroizmus és a humanitás. A heroizmus, mint ideál, a fiatal Vörösmartyt arra ösztönözte, hogy harci képek végtelenjével serkentse a „tehetetlen kor" nemzedékét. A férfiban a heroizmus is szublimáltabb formát öltött, most már nem harci virtust jelentett, hanem a tett, a férfi-munka dicsőségét általában.

A gyűlöletnél jobb a tett,
Kezdjünk egy újabb életet.

Felismerte, bizonyára önkárán ismerte fel, a magyar természet legsúlyosabb veszélyét, a tett-iszonyt. A magyar megelégszik azzal, hogy elgondolja, esetleg elmeséli, hogy hogyan is kellene megtennie a dolgokat és a megvalósítást rábízza másra, a sorsra, a semmire.

Vörösmarty munkás hazaszeretetet követel, megfeszített küzdelmet a jobb felé, ez a küzdelem az ember célja és rendeltetése ezen a földön:

Mi dolgunk a világon? küzdeni
Erőnk szerint a legnemesbekért.
Előttünk egy nemzetnek sorsa áll . . .

A humanitás nagy eszméjében Vörösmarty számára egybefonódnak a magyar kultúra, római férfi-ideál humánus hagyományai a Felvilágosodással és már a francia földből érkező liberalizmussal, a következő nemzedék eszmei tartalmával is.

Humanizmusát, férfikorának érett és nagyszerű világképét, a magyar romantika hatalmas erkölcsi pátoszát legszebben egy epigrammaszerű verse fejezi ki:

A Guttenberg-albumba.

Majd, ha kifárad az éj s hazúg álmok papjai szünnek
S a kitörő napfény nem terem áltudományt;
Majd ha kihull a kard az erőszak durva kezéből
S a szent béke korát nem cudarítja gyilok;
Majd ha baromból s ördögből a népzsaroló dús
S a nyomorú pórnép emberiségre javul;
Majd ha világosság terjed ki keletre nyugatról
És áldozni tudó szív nemesíti az észt;
Majd ha tanácsot tart a föld népsége magával
És eget ostromló hangokon összekiált,
S a zajból egy szó válik ki dörögve: igazság!
S e rég várt követét végre leküldi az ég:
Az lesz csak méltó diadal számodra, nevedhez
Méltó emlékjelt akkoron ád a világ.

Micsoda világok különbsége ez, ha összehasonlítjuk nemcsak Kisfaludy Sándor, hanem akár a felvilágosultak, Kazinczy vagy Berzsenyi felfogásával is! Itt már Széchenyi mindent átkaroló humánuma beszél, anélkül, hogy a későbbi nemzedék forradalmi és anarchisztikus hangjait ütné meg. Ez részvét és megértés, nem lázadás.

A romantikusok, Széchenyi, Kölcsey és Vörösmarty számára humánum és hazaszeretet egyet jelentenek. „Legszentebb vallás a haza s emberiség." A nemzetet azért kell szeretni, mert rajta keresztül szolgáljuk az emberiség ügyét. Távol áll tőlük a hagyományok őreinek idegengyűlölete és a következő nemzedék önteltsége, egocentrizmusa. Soha magyar nacionalizmus nem volt átfogóbb, egyetemesebb, emberi értékben gazdagabb, mint a romantika éveiben.

Természetesen, aki az Emberi legmagasabb hegyormairól tekintve néz le a magyar valóságra, annak éreznie kell állandóan az űrt a magyar közt, aki van és a magyar közt, akinek lennie kellene. Vörösmartynak pesszimistának kell lennie, amint pesszimista volt Széchenyi és Kölcsey, akkor is, ha természete, halál-rokonsága, a romantikus vágyak eredendő elérhetetlensége nem tenné amúgy is pesszimistává. Vörösmartynak a hazaszeretete is állandóan a Hades-határon mozog; mint szerelmébe, hazaszeretetébe is folyton belekondul a mulandóság és halálfélelem szava. A magyar romantika éveiben még nem volt bizonyos, hogy a magyar, mint nemzet, fennmarad. A fenyegető tények mellett fenyegetett Herder történetfilozófiai jóslata: a magyarság történelmi hivatása az volt, hogy a kereszténység védőbástyája legyen — ezt a hivatását betöltve, elvesztette létértelmét és el fog tűnni lassan a népek sorából. Ennek a sors szelében megreszkető, kétségteljes korhangulatnak Vörösmarty a legnagyobb költője. A nemzet-halál képe ott borong Szózatában is és egyik legszebb verse, az Élő Szobor, a rokonérzés kínzó fájdalmával siratja a lengyeleket, a meghalt nemzetet.

A kétely és pesszimizmus átcsap a humanizmus területére is. Az ember ... vajjon az ember maga is nem áll-e valami szörnyű végzet-jövendő csillaga alatt? A költő „és mégis, mégis fáradozni kell" felkiáltással menekül gyötrő aggodalmai elől. Ahhoz a speciálisan magyar belső tartalékhoz menekül, ami Zrinyit megvigasztalta a végső csüggedés óráiban (l. ott), amikor elhagyta szerencse és világ: a ráción túli bizalomhoz a teremtő életerőben.

De az öregedő Vörösmartyt, a harmadik Vörösmarty Mihályt ez sem vigasztalja. Amint elméje elborul, újra győzedelmeskedik rajta az ifjúkori halálközelség és mint teljes pesszimizmus szólal meg. Az öreg Vörösmarty írja a magyar irodalom legkeserűbb, legjövőtlenebb sorait — csak a pró-

féták tudnak ily komoran virrasztani elpusztult országok fölött:

Az ember fáj a földnek; oly sok
Harc s békeév után
A testvérgyűlölési átok
Virágzik homlokán;
S midőn azt hinnők, hogy tanul,
Nagyobb bűnt forral álnokul.
Az emberfaj sárkányfog-vetemény:
Nincsen remény! Nincsen remény!

A harmadik Vörösmarty: nem mehetünk annak az orvosi kérdésnek a boncolásába, mi volt az oka Vörösmarty összeomlásának, rettenetes utolsó éveinek. Csak elfogadjuk, mint magyar fátumot, hogy őt sem várta békés öregkor, mint úgyszólván senkit a magyar szellem nagyjai közül. A csodálatos az, hogy a testileg-lelkileg teljesen tönkrement költő ezekben az utolsó éveiben, amikor már élőszóban nem is tudta kifejezni magát, még mindig írt és nagyszerűbben, mint valaha. A férfikor kötelesség-tógája lehullt róla és diadalmasan előtört ifjúságának ragyogó bűne, az önemésztve teremtő képzelet. És a harmadik Vörösmarty képzelete még hatalmasabb, korlátlanabb, démonibb, mint a fiatalé volt. A lelki betegség, amely elemészti, ugyanakkor felszabadítja a ráció minden korlátja alól és mint az elborult elméjű Hölderlin, neki is sikerülnek sorok, sőt költemények, amelyek már értelmen túli dolgokról beszélnek, amelyeket nem is értünk talán egészen, de érezzük bennük a megközelíthetetlen távolok borzongását: Előszó, Emberek, A Vén Cigány.

A Vén Cigány, Vörösmarty egyik utolsó verse, alkotásának megdöbbentő hangszerelésű fortisszimója. Képek zuhataga ragadja el az olvasót, világok végzetein zuhanunk keresztül, pokol és mennyország dübörögnek és zenélnek valahonnan távolról és minden elveszett. De az utolsó strófában megint felcsendül az „és mégis" magyar vígasztalása, a megokolatlan és mégis megdönthetetlen hit az élet feltámadásában, Zrinyi hite és Madách hite, és Vörösmarty költészetei mely mindig a halál és semmi határán járt, nem csendül ki reményevesztett hangokon.

*Kiadás*ok. Gyulai Pál: Vörösmarty Mihály összes munkái, nyolc kötet, Budapest, 1885—86. Czapáry László: Vörösmarty emlékkönyv (Levelezése), Székesfehérvár, 1900. Brisits Frigyes: Vörösmarty kiadatlan költeményei, Budapest, 1926.

Irodalom. Gyulai Pál: Vörösmarty életrajza, Pest, 1866. Babits Mihály: Irodalmi problémák, Budapest, 1917. Horváth János: Vörösmarty, Napkelet, 1925—26. Brisits Frigyes: Vörösmarty képzeletalkata, BSz., 1928. Szerb Antal: Vörösmarty-tanulmányok, Minerva, 1930.

B) NEMESI-NÉPI IRODALOM

1. *BEVEZETÉS.*

a) *A szabadságharc előtt.*

A szabadságharc előtti, negyvenes évek a nemzeti optimizmus fénykora. A XIX. századi Magyarországon ebben az ellentétben domborodik ki legvilágosabban a magyar eidos két ellentétes arculata, a kuruc-labanc ellentét: a kuruc optimista, a labanc pesszimista.

A negyvenes években a magyarság önbizalma határtalannak látszik. Jogos büszkeséggel tekint vissza a valóban csodálatos fejlődésre, melyet az előző évtizedekben megtett, és úgy érzi, hogy további útjában ad astra nincsen már semmi akadály.

Ekkor jön létre és Petőfi egyes verseiben nyer végleges formát a magyar optimista önszemlélete: „ha a föld isten kalapja, hazánk a bokréta rajta." Dugonics magyarsága és idegengyűlölete most általános és kötelező lesz; vége a Széchenyi-kor óvatos és szomorú összehasonlításainak, a magyar a legkülönb a világon, rajta kívül legfeljebb a francia jöhet emberszámba. A bokréta-kép különösen jellemző: az ország-fogalom elveszti súlyos, kiterjedt realitását, jókedvű díszítés lesz egy táncos világmindenségen. Ez a bokréta-kép mennyi ideig narkotizálta az ország egyre súlyosbodó sebláza t...

Kossuth Lajos kora. A csodálatos szuggesztiójú nemzetvezető pátoszának, mélyzengésű hangjának, lénye belső szépségének bűvöletével fújja az ország vitorláit, ragyogó tengerek felé. Közeli és konkrét dolgok iránt, magyar ember módjára, kevéssé érzékeny — de maga is hipnotizálva áll a távoli nagyszerűségek előtt: Magyarország nagylelkűen kivívja Ausztria szabadságát és ezzel biztosítja a Monarchia liberális jövőjét... Magyarország nem engedi, hogy elnyomják a szardiniai királyságot... a magyar tenger, melyen piros-

fehér-zöld lobogók alatt magyar hajók futnak szerte ... a nemzetiségek boldogok, hogy a magyar nemzet nagy szabadságában részesedhetnek és gyönyörrel dobják el maguktól ősi nyelvüket ... az Extra Hungariam elv korszerű változatai.

A magyarság újra megtalálja nemzeti missziós tudatát, amelyet a török kiűzésekor elvesztett : a magyar a szabadság nemzete, az egész magyar mult a szabadságért való dicső küzdelem volt és ez a magyar hivatása a jövőben is. A századközép külföldről áramló liberalizmusa csakugyan va ami olyant érint a magyarságban, ami legmélyebb sajátja : a függetlenség fanatikus szeretetét, az ősi gyepű-szellemet, mely határt von maga köré és azt a határt utolsó csepp véréig védi. Ezt a sajátos magyar vonást találóan magyar finitizmusnak nevezi Prohászka Lajos, aki nemrégiben egy kitűnő tanulmányban elemezte.

A negyvenes években a magyarság belső tendenciája önkéntelenül találkozik a korabeli Európa legfőbb tendenciájával és a magyar szellem roppant lendületet nyer ebben a szintézisben. Az első ilyen találkozás volt a preromantika, a magyar Felújulás, amikor Európa felfedezte a természetes egyszerűségnek, a népi gyökereknek az értékét, és a magyar köznemesség a preromantikus ideálképben önmagára ismert. A negyvenes években az európai liberalizmus találkozott a magyar függetlenséggel.

A negyvenes évek költője másban látja feladatát, mint az előző és utána következő nemzedékek. A magyar irodalmi tudat fejlődése a Felújulás óta ingaszerű volt : az első és második hullám szerényen beérte irodalmon inneni céllal, a nyelvműveléssel. A romantikus nemzedék irodalmi célja maga az irodalom volt, magyar jellegű irodalmi értékek alkotása. A postromantikus nemzedék célja az irodalmon túl fekszik : a nemzeti tett, a politika.

Ez a Vormärz, a forradalmat előkészítő politikai költészet épolyan általános európai jelenség volt, mint egy nemzedékkel előbb a romantika, kettővel előbb a preromantika. De míg a romantika, mindenütt a nemzeti eidos sajátságait akarva megvalósítani, nemzetenkint rendkívül különbözött, ez a forradalmi költészet egységes jellegű volt Európa valamennyi országában.

Európa ugyanis megint francia szellemi hegemónia alatt állt, elvesztve a romantikában kivívott függetlenségét,

Paradox módon a magyar szellem is, éppen ebben az időben amikor finitizmusát a leghatározottabban hangsúlyozta, sokkal inkább függő viszonyban volt a francia szellemmel, szemben, semmint azelőtt vagy azóta a századok folyamán.

A Bourbonokat elkergető 1830-as forradalom óta Európa újra feszült izgatottsággal figyelt Páris felé. „A vészek honából, melyben egy világnak szíve ver", Párisból indult el újra vérrel jelzett útjára a modern ember legsajátabb, legdémonibb és legmagasztosabb bálványa, a Szabadság. Ez az istennő a francia forradalom gyalázatos és gyönyörű napjai óta ezer ruhában jár közöttünk, néha győzelmes építők húzzák kocsiját, néha részeg félvadak serege előtt üvöltözik, néha száműzött koldusasszony külföldi városok kövein, a művei sokszor rosszabbak minden elnyomásnál és csapatai, mint a sárkányfogból kikelt vitézek, egymást dúlják fel — de akkor is, nem az istennő volt a hibás, hanem az emberek, és a legjobb szívek legdrágább tömjénje most is feléje száll ...

A francia liberalizmus eszméi a 30-as évektől kezdve, fordításokon és tanulmányokon keresztül, és a tehetősebbek külföldi utazásai által gyorsan terjednek el Magyarországon. Bölöni Farkas Sándor 1835-ben már az Északamerikai Egyesült Államok demokráciáját állítja elénk mintaképül. Az új nemzedék, mely a negyvenes években veszi át az irodalmi vezetést, már nem is akarja máskép látni jövendő életét, mint a szabadság jegyében. Mintaképei a francia girondeisták, akiknek történetét Lamartine patétikus, nemescsengésű könyvéből ismeri; a költők közül Victor Hugo és Béranger, — az elsőtől királygyűlöletet tanul, a másiktól az „egyszerű nép" megbecsülését. A szabadság-pátosz vallásos színezésére mintát talál Lamennais abbé műveiben, melyek úgy söpörnek végig Európán, mint hajdan Werther. Még erősebben hatnak a franc a mozgalmak németországi folytatásai : Heine és Börne mindent alámosó iróniája, a Jung-Deutschland lelkesedése, a német doctrinaire liberalizmus, a Staatslexicon, az Augsburger Allgemeine Zeitung, melynek Pulszky Ferenc a magyar levelezője. A történeti átértékelés, Thiers, Michelet, Rotteck és Gervinus liberális multlátása époly döntő szerepet játszik ennek a nemzedéknek az életében, mint az előzőében Horvát István romantikus magyar optimizmusa. A mult mindig mindent igazol ...

Az íróknak önmagukról és az irodalomról való felfogása sokkal erősebben a politika függvénye volt, mint valaha

minthogy szándékosan politikai költők voltak. Politikai és társadalmi okok hozzák létre a „népies", „népi" komplexumot irodalmi szándékban és formában, ami ennek a kornak legfőbb irodalmi stílusjegye. De ennek a magyar irodalom számára döntő fontosságú irodalmi eszmének a történetét és szerteágazó értelmezéseit csak legnagyobb képviselőivel, Petőfivel, Arany Jánossal és Jókai Mórral kapcsolatban lehet tárgyalni, minthogy mindegyikük más-más módon fogta fel.

A szabadság-eszme magyar földön két dolgot jelentett és a korszak különös érzelmi kháoszában rendszerint nem lehet tudni, melyiket értik a kettő közül: a nemzet szabadságát az osztrák házzal szemben vagy a nép szabadságát a nemességgel szemben. Az eleven, politikai nemzettest, a nemesség, szabadság alatt inkább az elsőt értette, ezért áldozott annyi életet és vért negyvennyolcban. Az írók, akik hangot adtak a kornak, — elsősorban a korlélek zseniális szócsöve, Petőfi, — inkább a másodikat értették és itt találták meg, a speciális magyar problémán túl, kapcsolatukat az európai szabadság-mozgalmakkal. De a kettőt nem lehet egymástól elválasztani. A nemesség az adott pillanatban, mélyen áthatva a kor szabadság-pátoszától, önként mond le előjogairól, és a radikális költő, minden társadalmi kérdést félretéve, a nemzet küzdelmének mártíros dalolója lesz. A magyar szabadságot nem lehet értelmi úton összetevőire felbontani — annyira érzelmi jellegű és annyira a faj finitizmusának, ősi és alapvető függetlenségi vágyának a vetülete az eszmék síkjában, hogy csak mint érzelmi egységet lehet megérteni és csak a választott költők lelkesedésén keresztül.

Irodalom. Szekfű: Magyar Történet, VII. Farkas Gyula: A Fiatal Magyarország kora, Budapest, 1932. Prohászka Lajos: A Vándor és a Bujdosó, Minerva, 1932—33.

b) *Írói csoportok. Megjelenési forma. A közönség.*

A harmincas évek végén és a negyvenesek elején fellépő új írókat három jól elhatárolt csoportba lehet osztani.

Az első csoport azokból az előkelő származású írókból kerül ki, akik az 1832—36-i országgyűléseken találkoznak össze, mint országgyűlési ifjúság: Eötvös József báró, Szalay László, Kuthy Lajos, Pulszky Ferenc, Henszlmann, Lukács Móric és Trefort Ágoston. Hozzájuk csatlakozik később

Erdélyből Kemény Zsigmond, azután a nem-nemes Erdélyi János és a színpad ura Szigligeti. Ez a csoport legfőbbjein keresztül jóbarátságot tart fenn az öreg Kazinczyval és országgyűlési vezérének Kölcseyt tekinti — a tegnap és a holnap sokszor összetalálkoznak az irodalomban.

Ez a nemzedék mintegy a romantikus nemzedéknek a folytatása az elmélet és a kritika irányában, a régebbiek költői lendületének ők az intellektuális kerete. Nem annyira alkotó, mint inkább gondolkozó, tanuló, gyüjtő, rendező, kultúra-átközvetítő nemzedék. Művészi kifejezésformája az erősen intellektuális regény. A költői termékenység korszakait rendszerint ilyen elméleti nemzedék követi, így például napjainkban a harminc és negyven közöttiek nemzedéke a Nyugat-nemzedék után. Külföldet járók és emigrációba szívesen menők nemzedéke ez ; mint úri műkedvelők, Pulszky és Henszlmann megvetik a magyar művészet-történet, archeológia és folklore alapjait. Kitűnő visszaemlékezők: Pulszky önéletrajza, az Életem És Korom, a magyar önéletírás legjobb művei közé tartozik; a forradalom előtti évek és az emigrációs világ művészi és izgalmasan érdekes rajza és egy különös, kalandorból és tudósból összetett lélek megragadó portréja.

A másik csoport azokból kerül ki, akik elől a romantikus nemzedék nagyjai minden helyet elfoglaltak, az irodalom proletárjaiból. Közös nevezőre hozza őket a Vörösmarty-Bajza-Toldy triász ellen vívott késhegyig menő harc, amit a triász pártfogoltjának, Petőfinek tervszerű megtámadása követ. Petőfi-kritikájuk ostobasága bizonyos szomorú maradandóságot biztosít ezeknek a neveknek : Császár Ferenc, Frankenburg Adolf, Hazucha Ferenc. Összefüggésben állt velük a sokkal különb Garay János, Vajda Péter, Nagy Ignác. Ők a kor divatlapjainak az írói és a kezdődő magyar zsurnalisztika első munkásai, az ujdonászok.

A harmadik csoport a radikális költők csoportja, akik a negyvenes években vonulnak be az irodalomba, a Fiatal Magyarország (a Jungdeutschland mintájára) csoportja. A csoport éltető központja Petőfi, őköréje gyülekeznek a többiek: Jókai, Pákh Albert, Pálffy Albert, Tompa Mihály, a két Vahot, Lisznyay, Sárosy, Erdélyből hozzájuk csatlakozik Gyulay Pál és Szász Károly ; sok köztük az idegen származású, mint a francia Degré Alajos, a szláv Vas Gereben, a német

Szigeti és Kerényi. Hozzájuk tartozik baráti szimpátiái révén a távol és magányos óriás is, Arany János.

Ezek a fiatalemberek a önképzőkörökből kerültek egyenesen az irodalomba. Az önképzőkörökben ismerkedtek meg a rajongva tisztelt romantikus nemzedék nagy alkotásaival, az önképzőkör nevelte beléjük az irodalmi tudatot és az irodalmi ambíciókat. A nyomtatott és hivatalos irodalomba rendkívül korán lépnek be. Megannyi csodagyermek; Jókainak kilenc éves korában jelenik meg először írása, Vahot Imrének tizennégy éves korában és Petőfi mikor halhatatlanként meghal, alig érte el ifjúságát . . . Ezekben az években a magyar olvasóközönség száma úgy látszik rohamszerűen emelkedett, a közönség igényeinek kielégítésére sok új sajtóorgánum született, melyeknek munkatársakra volt szükségük. Az új nemzedék egészen fiatalon, kardcsapás nélkül foglalta el az új helyeket, az irodalomba is magával vive az önképzőkörök szellemét : a lelkesedést, a temperamentumot, a tájékozatlanságot, a személyeskedést és a harci kedvet.

A fiatalságon kívül a nemzedék másik determináló mozzanata a szegénység. A romantikus nemzedék tagjai közül még csak a legnagyobbaknak sikerült, hogy írói jövedelmükből éljenek meg. A kisebbek dilettánsok voltak, nem is gondoltak az irodalomra, mint kenyérkeresetre. A fiatal nemzedék számára megnyílt a lehetőség, hogy írásaiból éljen meg, de milyen életet! Az életforma változása hamar színét hagyja az irodalmon : egészen másképen ír a jómódú középbirtokos műkedvelő, mint a nyomorgó professzionista.

Fiatalság és szegénység : lelkileg kellőképpen megokolják az új nemzedék politikai állásfoglalását, a radikális liberalizmust. A francia és német szabadság-eszméknek ők voltak a legrajongóbb hívei, nélkülözésüket a szabadság álma tette elviselhetővé, várták a világforradalmat, amely az élre fogja dobni őket, akikkel oly mostohán bánik a hálára kötelezett nemzet és társadalom; mindegyik szívéből dalolt a Petőfi dala :

> Halaványul a gyáva szavamra, dalom
> Viharodnak előjele, forradalom.

Amit a politikusok akartak, mindig és minden kevés volt nekik : a magyar nép szabad köztársaságát várták, a világszabadság mennyei birodalmának harsonás eljövetelét. A Pilvax-kávéházban, ahol a közvélemény asztalánál" össze-

jöttek, előkészítették a hangulatot a nagy átalakulás számára és a döntő pillanat nem találta őket készületlenül.

Ez a döntő pillanat az volt, amikor 1848 márciusában a francia februári forradalom és a nyomában járó európai forradalmak híre Magyarországra érkezett. Az általános fejvesztettségben még Metternichék is azt hitték, hogy nyakukon a világszabadság, az írók kis csoportja álomszerű hirtelenséggel az élre került. Március tizenötödikének sokat megemlékezett nagy napja a fiatal irógenerációnak, a politikus költőknek manifesztációja volt. Egy pillanatra úgy látszott, hogy Magyarországon, — amire még nem volt példa a világtörténelemben, — költő-diktatúra fog kitörni. Petőfi és társai meg akarták szervezni a pesti népet, hogy azt a szerepet játssza, amit a párisi nép játszott a francia forradalomban. De Pest német nyárspolgáraiból hiányzott a forradalmi temperamentum. És amikor Kossuth hazaérkezett, félretolta az útból a költőket, akik versek helyett rendeleteket akartak írni. A magyar Vormärz költőinek politikai szereplése ezzel véget is ért, de megadatott nekik legalább, hogy benézhettek Mózesként az Ígéret földjére, a szabadság és a politikai hatalom birodalmába. Petőfi lelki nagyságára semmi sem jellemzőbb, mint hogy mellőztetései, csalódása, keserűsége dacára egy pillanatig sem hagyta abba a munkát, a nemzetlelkesítő, harcos költő nagy feladatát.

Az a sajtóforma, melynek keretében a negyvenes évek nemzedékének irodalmi termése elhelyezkedett, a divatlap volt. A divatlap számára exisztenciális alapot biztosított a hölgyközönség, amely itt megtalálta a feltétlenül szükséges ruhamodelleket és nem kellett a drágább bécsi divatlapokra előfizetnie. Ilymódon a lap megélhetése annyira-amennyire biztosítva volt és a divatképek leközlésén túl a lap az irodalomnak szentelődhetett. A régebbi, csak irodalmi és tudományos folyóiratok, a Tudományos Gyűjtemény és az Athenaeum meg is szűntek, nem bírták a versenyt fiatalabb vetélytársaikkal. Minthogy a divatlapok nagyobb és kevésbbé művelt közönség számára készültek, mint az előbbiek, tágabb teret engedtek a könnyebb irodalomnak : a tárcák, az „életképek", és főkép a különböző címek és ürügyek alá foglalt pletykálkodások töltötték meg a divatlap nagy részét. A divatlap így egyesítette azt, ami ma a Nyugat, a heti botránykrónika és a Vogue. A döntő különbség a mai és az akkori lapok között az volt, hogy a vers nem használatlan dísztárgy

volt benne, hanem az volt a divatlap lényege. Annak a divatlapnak ment jól, amelyik Petőfi verseit közölte. A XIX. században a gondolat, az élmény, végső megérési fokán vers lett, a versforma volt a végérvényes forma, mert az igazán forma volt, valami, ami zárt tökéletességében dacol a mulandósággal. Azok a korok, melyekben az irodalomnak igazi méltósága van, mindig versolvasó korok.

A divatlap belső problémája az volt, hogy több volt belőlük, mint amennyire szükség volt. Ezért vad harcot vívtak egymással, a saját munkatársaikat a világ minden nagyságával előnyösen mérték össze, a másik lap munkatársáról pedig kisütötték, hogy nemcsak tehetségtelen, hanem sikkasztó, jellemtelen, szélhámos is. Az új generáció fiatalos és önképzőkörös harciassága örömmel vetette magát ezekbe az „irodalmi" harcokba, melyeket időnkint párbajok fűszereztek. Ma, amikor a sajtó udvarias, mint egy orgyilkos, megdöbbentően hatnak azok a csaknem hitvitázó intenzitású gorombaságok, melyekkel a divatlapok elhalmozták egymást. Nem kímélték az előző generáció nagyjait sem : Bajzáról azt írták, hogy hűtlenül kezelte a Nemzeti Színház pénzét, Toldy apró csalásokat követett el az akadémiai pályadíjak körül, Vörösmarty aránylag olcsón menekült, őt csak plágiummal vádolták. Ennek az utóbbi vádnak nincsen súlya ebben az időben, annyira általános, mindenki mindenkit plagizátornak mond.

Három nagy divatlap folytatja a harcot életre-halálra : a legrégibb a Pesti Divatlap, Mátray Regélőjének a folytatása, melyet Erdélyi János, majd Vahot Imre szerkesztett 1848-ig és Petőfi a segédszerkesztője. Ez a fiatalok orgánuma és a radikális irányzat szócsöve. Egyik ellenfele a Frankenburg által szerkesztett Magyar Életképek, majd Életképek, melynek szerkesztését 1847-ben Jókai veszi át és ekkor Petőfi hozzá csatlakozik. A harmadik, a legelkeseredettebb ellenfél a Honderű, a konzervatív-főúrbarát divatlap, Petrichevich Horváth Lázár lapja, amely hetenkint háromszor jelenik meg, lírai büszkesége a Petőfi ellen kijátszott Hiador (Jámbor Pál) és valóságos értéke Jósika.

A divatlapok szerepe természetesen eltörpül a napisajtó első hatalmas magyar képviselője, a Pesti Hirlap mellett. A Pesti Hirlapot Kossuth Lajos kezdeményezte, ide írta vezércikkeit, amelyek még szónoklatainál is inkább mágiája alá hajtották a közönséget és vezérszerepének legfontosabb esz-

közei voltak. Ezekben a vezércikkekben bontakozik ki Kossuth hatalmas írói egyénisége: ha kell, száraz, precíz realizmussal rajzol képeket, amelyek tartalmuknál fogva felháborítanak, vagy magukkal ragadnak; ha kell, a bibliai pátosz magaslatairól mennydörgi a maga igazát — de mindíg szuggesztív, mindíg magával ragadó. 1844-ben Szalay László vette át a Pesti Hirlap szerkesztését, amely ettől kezdve a centralistáknak és doctrinaireknek a lapja lett. Kossuth szárnyalását az értekező tudományos próza józansága váltotta fel, de így is hatalom és nemzetnevelő eszköz maradt ez a lap, utolsó szerkesztője, Jókai kezén is, míg a szabadságharc leveretése után a sajtó kezéből is kicsavarták a fegyvert.

A Nemzeti Színház tulajdonképpen nem bizonyult olyan fontos irodalmi tényezőnek, mint amilyennek szánták alkotói. A magasstílusú dráma nem tudott gyökeret verni rajta, Teleki László gróf Kegyencét, a korszak egyetlen kiemelkedőbb alkotását, 1841-től 1867-ig mindössze ötször hozták színre. A színpad a népszerű Szigligeti Eduárd monopóliuma volt (1814—78). Ez a spanyolos termékenységű író főkép a vízenyős, postromantikus jambusdrámákat művelte, melyeknek beláthatatlan sorát itt-ott egy jobban sikerült vígjátékkal szakította meg, mint a Liliomfi, vagy a Fenn az ernyő, nincsen kas. Mellette Szigeti József (1822—1902) jutott néha szóhoz. Ők ketten teremtették meg nálunk, bécsi minták hatása alatt, a népszínművet, amely egy későbbi időszakban fontos és jellemző szerepet játszott az irodalom fejlődésében. De a kor nagy problémái, harca és reménysége nem talált utat a színpadra, mely izolált szórakozás maradt — és ebben az izolációban a magyar dráma továbbra is megmaradt irodalmunk legszegényesebb ágának.

c) *A szabadságharc után.*

A szabadságharctól a kiegyezésig terjedő szomorú korszakban nagyobbára ugyanazok az írók tartották a csüggedőkben a lelket, akik már a negyvenes évek izgatottságában az élen voltak. Mégis a szabadságharc erőszakos cezurát jelentett a fejlődésben és az elnyomatás sajtóviszonyai és korhangulata az írókat új feladatok elé állította.

A világosi katasztrófa után az írók legjava része szétszéledt, bujdosott, emigrációba ment, katonának vitték, in-

ternálták őket az osztrákok. De a magyarnyelvű irodalom ekkor már sokkal természetesebb szükséglet volt a magyarság számára, semhogy nélkülözni lehetett volna. Lassankint még így is megindulnak egyes orgánumok: egy hivatalos lap, amely tárcákat hoz, továbbá Nagy Ignác Hölgyfutárja, a bujdosó és emigrált írók álnéven közlik cikkeiket. Az első idők katonai kormányzata türelmes a sajtóval szemben, részint humanitásból, részint katonai nemtörődömségből a szellemi dolgok iránt. Csak amikor Bach miniszterségével a polgári elnyomatás megkezdődik, válik a cenzura minden eddiginél nyomasztóbbá és megalázóbbá.

Eleinte minden a közelmultra vonatkozik. „A forradalom utolsó napjai", „Emléklapok 1848—49-ből" címen jelennek meg gyüjteményes munkák, a katonai hatóságok messzemenő elnézése mellett. A hang a levertség és a gyász hangja, az irodalom mottója a Moore-vers lehetne, amelyet mindhárom nagy költőnk: Vörösmarty, Petőfi és Arany lefordított, — Vörösmarty és Petőfi még negyvennyolc előtt, mintegy megsejtve jövendő aktualitását —: Forget not the field where they perished ... Ne feledd a mezőt, ahol ők elestek ...

De a legkülönbek hangja nem a gyász, hanem a belső leszámolás, az elvi likvidáció. Ezt célozza Kemény Zsigmond Forradalom Után-ja, melyben, amint Szekfű mondja, „a magyarság önkínzó lelkiismeretvizsgálatának ez utolérhetetlen művészetű példájában a forradalommal és Kossuthtal együtt 48 emlékét is feláldozza". Kemény gondolkozó önvizsgálatánál sokkal tovább megy Arany János, kiből a kétségbeesés váratlanul éles és az aktuálisra vonatkozó hangon szólal meg, A Nagyidai Cigányokban. Csóri vajdában, a nagy álmodóban, aki álmában legyőzi az ellenséget és üdvlövésekre elpuffogtatja a puskaport, mire az ellenség kiebrudalja a várból, Arany Kossuthot akarta rajzolni és a cigányháború a szabadságharc szörnyű persziflázsa. A negyvenes évek a hevesvérűek és az emocionális emberek kora volt — most megszólal a másik oldal, a csendes, vérmérsékletüknél fogva lassú lépésű, gátlásokkal és lelkiismereti kérdésekkel gyötört magyarok tábora és az első eszmélkedés fájdalmában ők époly szélsőségesek, mint Kossuth és Petőfi voltak progressziójukban: a forradalom ellenkezik a magyar vérmérséklettel, mondják, elfelejtve, hogy a magyar léleknek öröktől fogva két arca van, a kuruc és a labanc, az egyik, aki támad és a

másik, aki bánja ... Toldi, amint megöli Tar Lőrincet és Toldi amint vezekel.

Arany és Kemény Zsigmond látását igazolja, hogy a magyarság az elnyomatás végzetes óráiban még inkább megtalálta magát, még magasabbrendű erkölcsi bázisra épített, mint a forradalom vad napjaiban. A passzív rezisztencia, az összeszorított fogú vaserejű dac jobban megfelel a magyar eidosnak, mint a lázadás és forradalom. Gyulai Pál, a korszak egyik legfontosabb képviselője, később így fejezi ki:

Hazáját most jobban szerette,
Az eltiport, szegény hazát!
Magyar természet, öröklötte,
Már így van több száz éven át.
Ha jobb dolgunk van, meg nem férünk,
Hiúság- és viszálynak élünk,
S csak akkor csüggünk igazán,
Ha tönkretettük, a hazán.

Az a politikus, aki most kerül a nemzet élére és csendes, csaknem tétlen keleti bölcseségével a magyarság megmentője lesz, Deák Ferenc, a legmagyarabb politikai arcél, inkább képviseli a fajtát, mint zseniálisabb elődei, Széchenyi és Kossuth.

Petőfi elesett, halála a szükségszerű pillanatban jött, ahogy a nagy életek szoktak véget érni: ha egy pár héttel tovább él, idegen ember egy idegen világban. De nemzedékének legkülönb írói a szabadságharc után találják meg igazi hangjukat és igazi feladatukat, az éjben világoskodók és a titkon újraépítők nagy misszióját: Arany János, Kemény, Eötvös, Jókai, Toldy, Vas Gereben, Tompa, Gyulai most teljesíti nagy irodalmi és nemzeti rendeltetését.

„Peragit tranquilla potestas, quae violenta nequit", (véghez viszi a csöndes erő, amit nem tud az erőszak megtenni), ezzel a mottóval indul meg Toldy lapja, az Új Magyar Múzeum, mely az Akadémia csendes, de céltudatos munkálkodásának az orgánuma lesz (1850—62). Lassankint újra megindul az irodalmi élet. A hírlapok közt Kemény Zsigmond Pesti Naplója vezet, a passzív rezisztencia legfőbb szóvivője. Minthogy politikáról nem szabad írni, a szépirodalmi folyóiratok fellendülnek. Erdélyi János Szépirodalmi Szemléje, Arany János Szépirodalmi Figyelője (1860—62) és Koszorú-ja (1863—65) az Athenaeum magas irodalmiságát

újítják fel, még erősebben hangsúlyozva a l'art pour l'art elvét.

Ebben a megőrző, lassan építő és halkszavú korban emelkedik hivatásának magaslatára az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság; ezek most töltötték be azt a célt, amelyre alkották őket, hogy a nemzet szellemi életének eleven középpontjai legyenek. Az Akadémiai Értesítő, a Kisfaludy-Társaság Évlapjai, majd 1857-től kezdve a Budapesti Szemle, Csengery Antal vezetése alatt, rendkívül fontos szervei a szellemi újjáépítésnek. Itt jelenik meg a korra annyira jellemző és még históriailag fel nem dolgozott értékeket rejtő essay-irodalom ; írói a szellem szenvtelen magaslatáról számolnak le azokkal a problémákkal, amelyek körül az előző évtized szenvedélyei tomboltak.

Az általános képből, az irodalom kor-adta missziójából természetszerűen következik, hogy ennek a korszaknak a magas irodalma erősen klasszicisztikus jellegű. Összegyüjteni a szétszórt erőket, rendet teremteni a kháoszban, szabályokat állítani, a határtudatot kiélesíteni a magyar lélekben, mely oly véres fejjel ütődött vissza az idejében fel nem ismert határokról : ez a kor irodalmi és szellemi programmja. Ez a programm akkor tudatosodik, mikor le kell számolni a mult hangos csökevényével, a Petőfi-utánzók csoportjával. A leszámolás megtörténik és normává emelik a népies-nemzeti irodalomnak azt a mérsékelt, józan és mélyen tudatos formáját, amelyet Arany költészete képvisel. Ezt a klasszicizmust fejezi ki Erdélyi János, Salamon Ferenc, Bérczy Károly és Gyulai Pál a kritikában, Kemény Zsigmond, a határok és gátlások költője, a regényben, ez a kor irodalmi folyóiratainak az alaphangulata.

Ez a nemzeti klasszicizmus teljesen megfelel a kor irodalomszociológiai hátterének. Iró és olvasó a nemes osztály, amely a szabadságharcban rettenetes véráldozatot hozott, de még mindig az élő nemzet. A jobbágyság eltörlése anyagilag nem törte össze a nemességet, mert a Bach-kormány által megadott örökvá tság még méltányosabb volt, mint amit negyvennyolcban tervbe vettek. Igaz, hogy a legtöbb nemes nem tudott áttanulni az új rendszerre, melyben a földjét ingyen munkaerő igénybevétele nélkül kellett megművelnie és megindult a folyamat, melynek eredményeképpen a föld kicsúszott a nemesség lába alól. De ebben a korszakban az elszegényedés még kevéssé érezhető.

A nemesség az eddiginél csendesebb életet él, az adminisztrációban csak igen kis százalékban vesz részt, visszahúzódik a birtokára, családjának és barátainak él, bizonyos bensőséges patriarchalizmus fejlődik ki, amelyen átborzong a véres emlék ... ez a háttere a nemzeti klasszicizmus bensőséges, halkszavú, tisztult és önként szabályokba törő irodalmának.

Irodalom. Szekfű id. m. VII. kötet. Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon, két kötet, 1922 és 1925. Keresztury Dezső: A nemzeti klasszicizmus essay-irodalma, Minerva, 1928.

2. *ERDÉLY ÉS A TÖRTÉNELMI REGÉNY.*

a) *Jósika Miklós.*

Amint az embrió végigéli az egész törzsfejlődést az egysejtűtől az emberig, a felújult magyar irodalom is félszázad alatt végigélte a nagy irodalmak fejlődésének fázisait. Kezdetben a vers volt az egyedül uralkodó: líra, eposz, versdráma mellett a szépprózа csak szórványosan jelentkezett és nagyon erős idegen hatás alatt. A XIX. század uralkodó műfaja, a regény, komolyan csak a harmincas évek végén kezd nálunk meghonosodni és Jósika Miklós báró az úttörője.

Jósika Miklós* teljesen európai jelenség. Minden iroda-

* Báró Jósika Miklós szül. 1794-ben Tordán, katolikus főnemesi családból. 1803—10-ig a kolozsvári piaristáknál tanul. 1811-ben katonának megy, résztvesz a napoleoni háborúkban. 1818-ban megnősül, házassága boldogtalan, férj és feleség egyaránt a maga szűkebb hazájához ragaszkodik és nem tudja a másik miliőjét megszokni. 1827-ben Szurdokra költözik, majd 1831-től kezdve felváltva Pesten és Erdélyben él, részt kezd venni az irodalmi életben. Végre 1847-ben elválik és feleségül veszi báró Podmaniczky Júliát, kivel teljes harmóniában él. 1848-ban résztvesz az országgyűlésen, a kormánnyal Debrecenbe megy, Világos után külföldre menekül. Brüsszelben telepszik meg, nagy szegénységben él, külföldi lapokba dolgozik. Lassankint rendeződnek vagyoni viszonyai. Magyarország érdekében nagy külföldi propagandát fejt ki. 1864-ben Drezdában telepszik meg. Itt hal meg 1865-ben.

Művei. Abafi, Zólyomi, mindkettő Pest, 1836. A könnyelműek, 1837. Az utolsó Bátori, 1837. A csehek Magyarországon, 1839. Zrinyi a költő, 1843. Akarat és hajlam, 1844. Egy kétemeletes ház Pesten, 1847. Egy magyar család a forradalom alatt, 1852. Eszther, 1853. A nagyszebeni királybíró, 1853. A zöld vadász, 1854. A szegedi boszorkányok, 1854. A rom titkai, 1856. A hat Uderszky-leány, 1858. II. Rákóczi Ferenc, 1861. A két mostoha, 1863. A végváriak, 1863 stb.

lomnak megvan a maga Jósikája és mind hasonlítanak egymásra bizonyos arisztokratikus belső magatartásban, bizonyos bájban és hazaszeretetben. Valamennyiük közös őse és utolérhetetlen mintaképe a skót baronet, Sir Walter Scott. Az általa megteremtett „történelmi regény"-nek olyan erős típusjellege van, mint a klasszikus eposznak vagy a francia klasszikus drámának, vagy mint a petrarcai szonettnek. Ez az egyetlen zárt műfaj, amelyet a romantika megteremt és amely formai sajátságaiban magán hordja a romantika bélyegét. Ötven, vagy több éven át írnak a művelt világ minden pontján történelmi regényeket és azok mind hasonlítanak egymásra.

A mult különös dolog. Középen fekszik a valóság és álom között, valóságvolta konkréten belenyúlik a mi korunkba, emlékekben, tárgyakban, épületekben, feljegyzésekben, történelmi családok nevében és hagyományaiban, belenyúlik a tájba, amelyen járunk és amelyen valamikor különös seregek robogtak át. Ugyanakkor álom, amely jóságosan símul a fantáziámhoz, felveheti minden vágyam ruháját, nincsen olyan történelmi tény, amit nem lehetne minden irányban átstilizálni. A történelem az igaz hazugság birodalma.

De nem akármilyen mult. A romantikus kor nagy történelmi regényíróit mindig csak a nemzeti mult érdekelte, az a mult, amelyhez hozzá voltak nőve organikusan, mint az egyéni multjukhoz, az a mult, ami nem fantázia, hanem önéletrajz és családi krónika. Sőt talán nem is a nemzeti mult, hanem annak is csak egy része, a szűkebb hazának, a szülőföldnek a multja. Walter Scott első regényei Skóciáról szólnak és nem Angliáról és Skóciához szól első művének nagy ódája: it is my land, my native land. Jósika első regényei pedig Erdélyhez szólnak.

Bizonyára nem véletlen, hogy a történelmi regényírót Erdély adta a magyar irodalomnak. Erdélynek, mint Erdélynek, ekkor csak multja volt — viszont multja elevenebb volt, mint az ország más részeinek multja és hasonlíthatatlanul gazdagabb. Azokban a legszínesebb századokban, amikor a magyar történelem nem más, mint egy végtelen harctéri jelentés, Erdélynek európai története volt, dinasztikus intrikákkal, vallási harcokkal, szellemáramlatok gazdagságával, harcban álló családokkal, messze elágazó diplomáciával és főkép valami olyan élettempóval, amelyet az örök-lassú Magyarország nem ismer. A táj is inkább diszponál történelmi

tudatra, mint a sík, lágyhajlású magyar vidék : a sík vidéken a dolgok megmaradnak, vagy megsemmisülnek, a hegyvidék a változás, a mozgásban levő história hazája. És itt állnak az emlékek, amelyeket a törökdúlás el nem enyésztett : ősi templomok és ősi várak, melyekben most is ugyanaz a család lakik, mint sok száz évvel ezelőtt.

Igy lett Jósika regényíró és így született meg, organikusan, az erdélyi földből a magyar regény.

Technikában átvette a skót mester receptjeit. A főhős lehetőleg ne legyen történelmi alak, mert a teremtő fantáziát gátolják mozgásában a történelmi események — a kimagasló történelmi személy mellékalak, ha csak nem olyan mozgalmas és magában is regényes életű, mint Bátori Gábor. A mult megelevenítéséért nagyon nagy gondot fordít a külső világ leírására : bútorok, ruhák, házak rajzában szinte tudományos realizmusra törekszik, hogy a belső életben szabadjára engedhesse képzeletét. A regény, formátlan forma lévén, nem lehet egyszínű : a történelmi levegő zordonságát humoros mellékalakokkal kell enyhíteni. A perspektívát a messzeségbe kell nyitni, a rejtélyek és sejtelmek felé és fel kell használni azt, hogy a történelemben nem köt minket az a kicsinyes valószerűség, mint jelenkori életünkben: fel kell használni a folkloret, a népbabonákat, hogy történetünk határait elmossuk a romantikus végtelen felé. Keressük a titokzatosat, az álcázott lovagot, a titkos ajtót, a családok szörnyű hagyományait, lepjük meg az olvasót, hiszen azért olvas, hogy a könyv végén rájöjjön arra, amit az elején sejtett már.

Mert a regény bizonyos örök emberi ösztönökre épít, amelyeket nem elégít ki semmi más műfaj. A regényolvasó az ősi borzongást keresi, a primitív élet varázsát, amikor hétköznapja elől a könyv hűvösébe menekül megtisztító megrázkódtatásért, katharzisért.

A magyar közönségnek a nagy regény-élményt, regénymegrázkódtatást először Jósika adta meg és ebben áll irodalomtörténeti jelentősége. De könyvei nem csak irodalomfejlődési dokumentumok ; ma is hatnak még, elevenségüket igazolja, hogy pár évvel ezelőtt olcsó kiadás készült belőlük és a mai kor emberei vették és örömmel merültek meg szenzációiban.

A kritikust és kortörténeti kutatót rendkívül vonzzák Jósika mottói. Walter Scott példáját követve, minden fejezet elé egy idézetet írt. Ez az idézet néha nem több, mint egy fel-

kiáltás : „Ahol a vörös ember ! Victor Hugo." Néha egy prózai ténykonstatálás : „Kész a vacsora. Balzac." „Polgári hölgy, homályos születésű bizonyára, de kecsel teljes. Victor Hugo." – „Neve vérpad. Müller." — Sokszor kérdés a mottó : „Miként hálájam ezt? Voltaire." — „Mi rezzent úgy titeket?" kérdi viszont Rousseau. — „Oh, mit keressz itt? Wieland." — „Mit jelent e zaj? Jakab."

Ezek az együgyű kis mottók a tekintélyi világkép utolsó maradványai. Jósika bizonyára maga is meg tudta volna fogalmazni azt a tényt, hogy kész a vacsora, de hőseinek a tekintélyét akarta valószínűleg emelni annak a bemutatásával, hogy ilyesmi nem csak velük fordul elő, hanem még a zseniális Balzac regényalakjaival is.

Kiadások. Badics Ferenc kiadása, 25 kötet, Budapest, 1901—09. Első kiadás százhúsz füzetben.
Irodalom. Szinnyei Ferenc : Jósika, Budapest, 1915. Dézsi Lajos : Báró Jósika, Budapest, 1916.

b) *Báró Kemény Zsigmond: Élet és ábránd.*

Kemény Zsigmond is* a walter scotti regénytechnikából indul ki. De Kemény beláthatatlanul több, mint Walter Scott magyar követője, több, mint történelmi regényíró — ő csakugyan belül van a páncélon, amit Jósika még csak kívülről látott és naívan örült ragyogásának ; ő belül van a magyar történelem páncélján és súlya lenyomja.

* Báró Kemény Zsigmond született 1814, Alvincen, Alsófehér megye. Iskoláit Nagyenyeden végezte, majd jogot tanult. 1839—40 : Eécs. 1842-től az Erdélyi Híradó egyik szerkesztője. 1843 : A kortes kedés és ellenszerei címen politikai röpiratot ír a liberalizmus veszélyei ellen. Akadémiai tag lesz. Szerelmes gróf Wass Ottiliába, nem adják hozzá. 1847-ben Pestre jön, belép a Pesti Hírlap szerkesztőségébe. Velencei utazás. 1848-ban képviselő, követi a kormányt Debrecenbe. Bujdosik. 1851-ben megszüntetik ellene az eljárást. 1850-től a Pesti Napló főmunkatársa. 1855-től átveszi a szerkesztését. 1858-ban erősödő idegbaja miatt lemond róla. De tovább is irányítja a lapot és előkészíti a kiegyezést. A kiegyezés után elborul teljesen az elméje, visszavonul Pusztakamarásra, itt hal meg 1875-ben.
Művei. Első cikkét 1837-ben írta a Nemzeti Társalkodóba. Cyulai Pál, 1846. A szív örvényei, 1851. Férj és nő, 1852. Ködképek a kedély láthatárán, 1852. Özvegy és leánya, 1856. A rajongók, 1858—59. Zord idő, 1862. Legfontosabb tanulmányai : A két Wesselényi, Gróf Széchenyi István, Forradalom után, Még egy szó a forradalom után.

A történelem magáért a történelemért csak első regényében érdekelte Kemény Zsigmondot: azontúl a régiség, mint atmoszféra, és benne az emberi lélek. De még így is neki volt a legtöbb érzéke történeti regényíróink közül a szellem mozgalmai iránt — regényei a liberalizmus diadala és a vallási közömbösség korában készültek és mégis a felekezetek problémái döntő szerepet játszanak benne, azt a szerepet, amit csakugyan játszottak a magyar és erdélyi históriában.

„Élet és ábránd", ez a címe Kemény egyik első regénytöredékének, amely a költők földi vándorságával foglalkozik. A romantikus korban annyira becsült Camoens sorsát írta meg benne, de minden költő és minden romantikus szimbolumának szánta. Azét, aki az Indiákra hajózik, aki a Luziádákat megírja, akit belső világa, az „Ábránd" végtelen távlatokba ragad, és mindez nem ér semmit itt az életben!

Élet és ábránd, külső és belső világ elszakadtságában kell a gyökerét keresni Kemény íróvá levésének, stílusának, regénykoncepciójának és szerencsétlen életének. A „schizoid" szó, ez a tudomány-divatos terminus technicus, tolakodóan kínálkozik, de nem hisszük, hogy valamit is megmagyarázunk azzal, hogy az egyént egy tág típusba beosztottuk.

A schizoid-jelleget mutatja, hogy eléggé későn lesz íróvá, aránylag keveset ír, nehezen ír, töredékeket hagy hátra és kész munkáiban is van valami nagyszerűen töredékes, mintha egyes kidolgozásra kínálkozó mozzanatokat nem tudott volna már megoldani. Vérbeli regényíró, mégis teljességgel hiányzik belőle a mesélés öröme, nehezen, küzdelmesen érkeznek mondatai egymásután, mintha nagyon messziről jönnének, sivatagokon és jégmezőkön át és elfáradnának, mire a papirosra érkeznek.

Az olvasó roppant távolságot érez „ábránd és élet", írói szándék és megvalósulás között. Az íróban valami csodálatos belső szó-zene és gondolatgazdagság élhetett, aminek a megvalósult mű csak halvány töredéke, vetülete.

Élet és ábránd: minél közelebb van az elmondott dolog az „élethez", az elbeszélés hangja annál kényszeredettebb, mintha csak akarata ellen beszélne — minél közelebb van az „ábrándhoz", annál gazdagabb áradású lesz Kemény stílusa. A legkevésbbé sikerül az, ami teljesen „élet": a párbeszédek. Nem tudja alakjait beszéltetni. A mai olvasót különösen bántja, hogy történelmi regényeiben az emberek minden archaizálás nélkül a romantika nyelvén beszélnek. De modern

tárgyú regényeiben sem beszélnek alakjai életszerűen. Az ábránd itt nem segített, az élet pedig nem érdekelte. Ő maga is nagyon szűkszavú volt. Hiszen minden, amit kimondunk, egy kevéssé hazugság, mert úgysem tudja kifejezni a belső világot.

Viszont azokban a részekben, ahol az ábránd szabadon megszólalhat, Kemény stílusa páratlan, magávalragadó fortisszimókba emelkedik: igazi területe a pátosz. Műveinek csúcspontjai a monologue intérieurök, és köztük is azok, ahol a szenvedély, a feszültség a végső fokra ér, a belülről való ember féltett titka feltör és elönt mindent, elsöpri Kemény bénító gátlásait, ilyenkor kimondja önmagát, az ábrándot. Talán tudatos volt benne ez a komponálási mód, elbeszélésének sok göröngyössége, meredekje arra való, hogy a csúcsra érve annál megdöbbentőbb legyen a szabad kilátás. Az ő birodalma nem a sík realitás, hanem a magános lélek kimondhatatlan belső élete.

Ugyanezt a törvényt lehet érezni regénykompoziciójában is. Meseszövésében sok az ügyetlenség, nehézkesség. Éppen az egyszerű dolgok közlése, a puszta ténykonstatálás az, ami nehezére esik. A cselekmény nagyon lassan halad előre, mert tulajdonképpen minden cselekmény csak ürügy. Csak arra való, hogy egy új szituáció jöjjön létre, melynek minden egyes szereplője elmondhassa a maga monologue intérieurjét. Aztán megint egy lépést megy előre a mese és következik három monológ. Míg végre aztán robbanásszerűen, mint ahogy a pátosz kirobbant a stílusban, egyszerre előtör a cselekmény, szörnyű, életnagyság fölötti tettek váltják egymást, mint sziklák alágördülése. Láttuk, hogyan mosták alá lassú esők a sziklát, de lezuhanása mégis iszonyatos.

És mint a regényei, ugyanúgy volt megkomponálva az élete, hiszen a nagy determinista számára életet és művészetet azonos belső törvények határoztak meg. Élete csupa elfojtottság, gátlás, félbemaradt, súlyos emlékű szerelem, semmi teljesedés. Mérhetetlen a távolság közte és a saját élete közt. Kedv nélkül küzd a realitás ellen, amely nem érdekli, anyagi és családi gondok végeláthatatlan harcában. Politikai és publicisztikai nagy tette jellemző módon nem az, amit megírt, hanem az, hogy miről nem ír. Igazi hivatását abban találja meg, hogy az elnyomatás éveiben, amikor a Pesti Naplót irányítja, a nagy elhallgató csodálatosan tud nem beszélni arról, amit a kormány tesz. „Magyarországra

nézve a legfontosabb rendeletek adattak ki: Kemény Franciaország belügyeit fejtegette . . .", írja Gyulai Pál. „Az ő hallgatása gyakran ékesszólás volt, a nemzet megértette, a kormány pedig érezte, hogy engedelmességet ugyan követelhet tőle, de szólásra nem kényszerítheti."

Közben pedig titokban egyre erősbödik benne az ábránd, időnkint urrá lesz rajta és végül diadalmasan kitörve elfoglalja az összes sáncokat, a nagy felszabadulás, a lélek bosszúja a valóság fölött: az őrület.

Mert élet és ábránd kibékíthetetlen szakadásának csak egy kifejlete lehet: a katasztrófa. Regényeinek olvasmányszerű érdekességét nem a titokzatos elem adja meg, mint Jósika és a Walter Scott típusú regényírók műveiben, a hatáskeltés egyszerűbb eszközeit Kemény gőggel mellőzi. De nincs is rá szüksége. Az első oldal elolvasása után már érzi az ember azt a légáramlatot, ami a lavinák közeledését szokta megelőzni. Tudja, hogy valami rettenetes fog bekövetkezni és borzongva várja a katasztrófát. És a katasztrófa szükségképpen bekövetkezik. Ebben a szükségszerűségben van Kemény világnézete és emberlátása.

c) *Determinizmus.*

Minden jó regénynek és minden jó drámának az a kritériuma, hogy a dolgok, amelyek bennük történnek, szükségképpen történnek és nem véletlenül; a véletlen is része valami nagy rendszernek, eszköze az elkerülhetetlen végzetnek. De vannak írók, akik számára a szükségszerűség nem kompozíciós törvény, hanem eszmei mondanivaló. Vannak írók, akiknél a költői igazságszolgáltatás abból áll, hogy nemcsak minden bűn veszi el büntetését, hanem minden erény is. Ez az irodalmi determinizmus.

Kemény determinizmusa nem azt jelenti, hogy nem hisz a szabad akaratban. Sőt ellenkezőleg: embereinek a végzete éppen az, hogy van szabad akarat. Hogy önszántukból, saját hajlamaikat követve, saját törvényeiket a végsőkig megvalósítva mennek saját, énjükre szabott haláluk elé. Ethikai determinizmusnak is nevezik ezt az állásfoglalást. Mindenki saját személyiségében hordja végzetét.

A végzet a gonoszokra gonoszságuk révén sujt le. Itt még sokszor érződik a romantikus recept: minden gonosz

embernek van egy jóságos vonása és a végzet ezt a rést használja ki, hogy beléje férkőzzék. Dorkát (Zord idő) Barnabás iránti jósága pusztítja el, Kassai István (A rajongók) szeretett unokaöccse miatt megy tönkre, stb. De Kemény tovább megy a romantikus receptnél: a jó emberek a jóságuk miatt mennek tönkre. A tragikum igazi forrása Keménynél a túlságba vitt erény. Nem is a túlzás a fontos, Kemény nem a bölcs mérséklet embere. Az a végzetes, hogy valaki megalkuvás nélkül él nemes „ábrándjának", az erénynek és az „élet" kérlelhetetlenül összezúzza. Különösen következetesen vitte keresztül ezt az elgondolást első és talán legjobb regényében, Gyulai Pálban. Politikai életében is az erények túlságait ostorozta és minden bűnnél károsabbnak tartotta a nemzet életére nézve.

Ismeri már a Tolsztoj-regények később gyakori alakját, a főurat, akinek végzete, hogy minden áron segíteni akar jobbágyain, akik nem akarják, hogy segítsenek rajtuk. Hősei egyszerű, semmiben különösen ki nem váló fiatalemberek, akiket egészen eltölt az ábránd, és a végzet passzivitásuk által diadalmaskodik rajtuk. Lelki harcaik, kötelesség-összeütközéseik teljesen igénybeveszik őket, az olvasó időnkint szeretné megrázni a hőst, de ő bénultan áll, mint rossz álomban szokott az ember és hagyja, hogy a sors beteljesedjék. Ezekben az alakokban Kemény valószínűleg magát mutatta be.

Irodalmunk legnagyobb lélekábrázolója a lelki folyamatokat is a determinizmus jegyében rajzolja. Így tanulta mesterétől, Balzactól is: minden ember egy-egy uralkodó indulat rabja; ha azt ismerjük, ismerjük az embert is. Mint Balzac alakjai, Kemény alakjai is a monománia határán mozognak, a pathológia állandóan belenyúlik regényeibe.

Még másfajta determinizmus is van Kemény regényeiben: a kis dolgok determinizmusa. Mintha mindegyre azt akarná bizonyítani, hogy úgyis hiába minden, mert olyan dolgok miatt veszünk el, amikre nem is gondolhattunk volna. Ha X. öt perccel korábban jön, ha Y. és Z. akkor találkoztak volna ... többnyire ilyesmin fordul meg a katasztrófa. De ezek nem véletlenek: minden oldalról megmotiválja, hogy miért nem jöhetett, jelleméből és a körülményekből kifolyólag, X. öt perccel korábban, miért nem találkozhatott Y. és Z. Ezek nem véletlenek, hanem a végzet kicsiny eszközökkel tud akár birodalmakat is tönkretenni. Ezért, hogy a jós-

latoknak és a babonáknak olyan nagy szerepe van Kemény regényeiben: a végzet-atmoszférát így erősíti.

Determinizmusának személyiségén kívül két gyökere van: szellemtörténeti és faji. Szellemtörténetileg Kemény előfutára a századvég általános pesszimista és determinista korhangulatának. Negyvennyolc után a determinizmus mint filozófiai meggyőződés már a levegőben volt és az éliteszellemek találkoztak benne: például a német irodalom legkülönbjei, Hebbel, Storm, C. F. Meyer. Ez a filozófiai determinizmus, — a liberális mozgalmak bukását követő csalódás következménye, — előkészítette a későbbi természettudományos determinizmus útját.

A másik kollektív gyökere Kemény világnézetének talán magyar-voltában keresendő. Élet és ábránd ellentéte, a realitással megbékélni nem tudás, a magyar jelleg egyik legszembetűnőbb mozzanata; a magyar fatalizmus ebből következik. Minthogy az ábrándot és az életet nem lehet összeegyeztetni, a magyar inkább nem is akarja felvenni a harcot. Átengedi magát végzetének, amelyet elkerülhetetlennek hisz, részben a maga megnyugtatására, részben, mert vérében van és csakugyan elkerülhetetlen.

Ebben a magyar fatalizmusban találkozik Kemény Zsigmond Arany Jánossal. Kemény Zsigmond ugyanazt jelentette erdélyiben és arisztokratában, amit Arany János magyarországiban és közemberben. Ugyanaz a magyar karakter, más társadalmi és táj-miliőben. Arany János is a ki nem mondott dolgok, a döntő kicsinységek, a gátlások és lelkitusák költője, mint Kemény. Főművének leginkább aranyjánosi mozzanatát, Toldi álharcát Piroskáért és Piroska büszkeség-okozta hallgatását, hallgatás-okozta végzetét, ezt a legmagyarabb végzetet Arany János talán Kemény Özvegy és Leányából merítette.

Ha sematikusan akarnánk összefoglalni Kemény művészetét, azt lehetne mondani, hogy Kemény a kínos helyzetek művésze. Eleme a lelki zsákutca. Akkor találja meg a hangját, amikor valamelyik alakját olyan helyzetbe hozza, hogy akármit tesz, rettenetes következményei lesznek. Ilyenkor önkínzó gyönyörűséggel tudja felfejteni a gondolat és a szenvedély minden szálát, utánamenni minden gyötrő lehetőségnek, ami a pusztulás felé visz. A determinizmusnak is az a művészi jelentősége az ő számára, hogy zsákutcát tud teremteni. És determinizmusa segít létrehozni azokat a meg-

rázó szituációkat, amikor az olvasó már tudja a rettenetes dolgot, amely küszöbön áll, de a szereplő személyek még nem tudják és a végzetes percben is tovább szövik illúzióikat. A legnagyobb és leggyötrőbb írók, Kleist és Dosztojevszkij szerették ezt a fordulatot.

Végeredményben Kemény az ő családjukhoz tartozik. Ugyanaz a fájó elmerülés az emberek kínjaiba, vergődésébe, ugyanaz a végsőkig megfeszítés, végsőkig visszatartás, hogy azután egyszerre, mindent elsöprően robbanjon ki a tett, a pátosz és a katasztrófa — és életútja végén, mint Kleist-et, őt is utoléri regényhőseinek a sorsa, a Verwirrung der Gefühle.

Irodalom. Gyulai Pál: Emlékbeszéd, 1879. Péterfy Jenő: Kemény Zsigmond, Péterfy összes munkái, I. kötet, Budapest, 1902. Papp Ferenc: Báró Kemény Zsigmond, két kötet, Budapest, 1922—23. Makkai Sándor: Erdélyi szemmel, Kolozsvár. Szinnyei Ferenc: Arany János Toldi szerelme c. eposzának forrásai, Budapest, 1905.

Kiadások. Báró Kemény Zsigmond összes művei (Gyulai Pál), 12 kötet, Budapest, 1896—1908. Báró Kemény Zsigmond hátrahagyott művei (Papp Ferenc), Budapest, 1911.

3. *A KORRAJZSZERŰ REGÉNY.*

a) *Báró Eötvös József.*

Ha lélektani kulcsot keresünk báró Eötvös József* személyiségéhez és munkáihoz, szinte tolakodóan kínálkozik a mainapság sokat emlegetett, adleri „túlzó kompenzáció" elve. Minden életrajzából kitűnik, hogy Eötvös fejlődését az apja ellen való reakció, az apja hibáinak a jóvátételére irányuló szándék határozta meg. Apja, Eötvös Ignác, szélsőségesen aulikus és magyarellenes mágnás volt, a régi kül-

* Eötvös József báró született 1813, Budán. Anyja német, Lilien Anna bárónő. Nevelője Pruzsinszky József, börtönben ült, mint a Martinovics-féle elvek terjesztője. Egyetemi hallgató korában (1826—31) Horvát István lelkes híve. Hivatalt vállal 1834-ben (Fehér vármegye aljegyzője, majd fogalmazó az udvari kancellárián). 1836—37-ben külföldi tanulmányúton van. Résztvesz az 1839—40-es országgyűlésen. Pestre költözik és Szalay Lászlóval megindítja a Budapesti Szemlét. Szüleit nagy anyagi veszteségek érik, Eötvös elköltözik a szülői háztól és nagy egyszerűségben él. 1842-ben feleségül veszi Rosty Ágnest. Az 1843—44-es országgyűlésen a centralisták élén harcol. Az 1848-i első felelős minisztériumban ő kapja a vallás- és közoktatásügyi tárcát. Batthyány Lajos lemondásakor Münchenbe

földieskedők legellenszenvesebb, mert legaktívabb fajtájából. Eötvös Józsefet magyar nevelők, magyar környezet és a nagyfeszültségű esztendők, melyekben ifjúságát töltötte, izzó magyarrá táplálták. A férfi életét ezentúl a kompenzáció irányította: jóvátenni mindazt, amit apja, az apjához hasonlók, a magyar arisztokrácia, a nemzet ellen vétett és önmagában a végsőkig kiirtani mindazt, ami az apja érzületével rokon. Mert apja reakciós volt, ő a haladók közt is a legelőrehaladottabbak közé állott. Mert apja nem törődött magyar-voltával, neki a nemzet-szeretet lett centrális szenvedélye. Mert apja és mert voltaképen ő maga is, vérben és belső habitusban, arisztokrata volt, kompenzációkép ő lett az alsóbb osztályok ügyének legigazabb, legmélyebb irodalmi szószólója.

Eötvös az irodalomba úgy vonul be, mint a főherceg, aki ezredesnek születik, — de becsületére is válik ezredének. Még gyermek, mikor az agg vezér, Kazinczy, neki ajánlja utolsó művét, a Pannonhalmi Utazást. Első nagyobb műve, a Karthausi, mindjárt egy csapásra társadalmi tett is, mert az Árvízkönyvben jelenik meg, az 1838-as árvíz szerencsétlenjeinek a felsegítésére és irodalmi esemény is, Dugonics Etelkája óta az első regénysiker és sokkal nagyobb mértékben az.

A Karthausi egy hosszú, nemzetközi regénysornak talán utolsó láncszeme: az ú. n. lírai regénynek, mely Marivauxból, Richardsonból és főkép Rousseau Nouvelle Héloise-jából indul ki, legfőbb magasságát Goethe Werther-jében éri el, majd új virágzásnak indul a francia irodalomban, Benjamin Constant, Chateaubriand, Musset és Sainte-Beuve Voluptéja által, mely utóbbi volt talán Eötvös közvetlen mintaképe. A regénytípus alapsémája: egy szerencsétlen ifjú (ritkábban leány) a visszaemlékezések édes öngyötrelmével feltárja minden apró

megy, 1851-ben tér vissza. Csatlakozik Deák politikájához és a kiegyezéskor ismét vallás- és közoktatásügyi miniszter lesz. 1847-től a Kisfaludy-Társaság, 1866-tól a Tudományos Akadémia elnöke. 1874-ben halt meg.

Főbb művei. 1836-ban lefordítja V. Hugo Angeloját. A Karthausi, Budapesti Árvízkönyv, 1839—41. A zsidók emancipációja, Budapesti Szemle, 1840. Éljen az egyenlőség, vígjáték, 1844. A falu jegyzője, Pest, 1845. Reform (Összegyüjtött cikkei), Lipcse, 1846. Magyarország 1514-ben, Pest, 1847. A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra, Pest, Wien, Leipzig, 1851—54. A nővérek, 1857, Gondolatok, Budapest, 1864.

részletében lelkének a történetét. Az események inkább csak jeleztetnek, a szemlélet fókusza a belső történés, a lelki élet elemzése. A műfaj valamennyi képviselőjében, a végletes melankólia mellett, találunk valami paradox ujjongó felhangot is: annak az embernek az örömét, aki felfedezte a lélek kimeríthetetlen sokféleségét és nem tud betelni a benne való gyönyörködéssel.

A meseszövés sosem volt erős oldala, de a Karthausi írásakor még az alapfogalmakkal sem volt tisztában. Itt érezzük, hogy a regényt nagyon fiatal ember írta, akit előkelő helyzete megkímélt attól, hogy igazi súrlódásai legyenek. A mű hőse, Gusztáv, meglát a templomban egy hölgyet, aki intímen beszélget egy fiatalemberrel. Később szerelmes lesz a hölgybe, aki leveleket küldöz általa a templomban látott fiatalemberhez. Még később megtudja, hogy a hölgy a fiatalember kedvese és ezen annyira meglepődik, hogy élete összetörik. Az olvasó nem lepődik meg. Az ilyen ember életének össze kellett törnie.

De Eötvösnek nem az volt fontos, hogy miért törik össze Gusztáv élete, hanem hogy összetörik. A nagy fájdalmat akarta regénybe fogni, a romantikus kor megokolhatatlan, büszkén hordott, megkülönböztető fájdalmát. Ennek a fájdalomnak éppen az a lényege, hogy nincsen külső oka, hanem a lélek fáj, talán csak azért, mert lélek és mert magányos önmagába hullott a lelketlen dolgok szép kozmoszából. Eötvös Gusztávval kolostorba üldözte saját tétlen melankóliáját, mintahogy Goethe Werther halála által gyógyult ki szentimentalizmusából. A társadalmas Eötvös már a Karthausiban is jelentkezik és úrrá lesz, amikor elmarad a romantikus fájdalom ballasztja.

Egy tekintetben a Karthausi egészen más, mint mintaképei, a fájdalmas regények: stílusában. Eötvös stílusa gondosan kiegyensúlyozott körmondatairól híres. Olyan modorban ír, mint a barok-kor végtelen állam- és hősregényei óta senkisem Európában. (Jean Paul körmondatai sokkal szabálytalanabbak.) Ez a körmondatosság deákos magyar tradició és magyar jellegzetesség Eötvös regényeiben, bármenynyire is terhére van a mai olvasónak.

Következő regénye A Falu Jegyzője, az első nagy kísérlet a magyar irodalomban, hogy „az egész társadalom keresztmetszetét adja", hatalmas balzaci célkitűzésű munka.

De Eötvös nemcsak szemlélni akarta a társadalmat, hanem cselekvően akart belenyúlni, javítva, a társadalom életébe. Ebben az időszakában inkább politikus volt, mint szépíró és az öncélú irodalmat elítélte. Regényét társadalmi tettnek szánta, agitációs eszköznek, politikai propagandának.

Politikai meggyőződése, melyet a regényben hirdet, szintén kompenzatorikus természetű : hogy nemes-voltát jóvátegye, azt az intézményt támadja, mely évszázadokon át a nemesség és vele együtt a nemzeti eszme legfőbb bástyája volt, a vármegye-rendszert. Az úgynevezett centralista párt vezéralakja volt, külföldi mintára föl akarta áldozni a vármegyék önkormányzatát a központi felelős kormány javára.

Teremt magának egy fiktív vármegyét, melyben a vármegyerendszer összes mulasztása és vétke megtalálható. A magyar élet minden árnyoldala, melyet a fiatal magyar irodalom eddig anyás gonddal elhallgatott, most egyszerre megjelenik, szörnyű és vádoló intenzitással. Erőtlen és önző vármegyei tisztviselők, intrikáló asszonyok, lelkiismeretlen ügyvédek, megbízhatatlan hivatalnokok, rossz utak, nyomor és rettenetes börtönök, szerencsétlenné lett derék magyarok ijesztő boszorkányszombatja ez a regény. Megdöbbentőbb rajz a magyar állapotokról azután sem jelent meg a legújabb korig, Szabó Dezsőig, aki Eötvösben tudatosan előfutárját látja.

Szabó Dezső mutat rá, Eötvös Józsefről szóló mély tanulmányai egyikében, arra a határtalan, de meg nem valósult lehetőségre, amely A Falu Jegyzője népi alakjaiban, elsősorban a zsivánnyá lett jóságos Violában rejlett. A tisztességes ember haramiává züllése a XVIII. század második felének irodalmi öröksége. Rousseaui társadalmat felelősségre vonás és angol rémromantika találkoznak ebben a motívumban, amely a magyar ponyva kedvenc tárgya lett. De Eötvösnél a könnyű romantika mögött súlyos realitások állnak : a magyar népnek egészen más irányú felfogása, mint ahogy a „népies" irodalom optimizmusa látta. Nagy népieseinknél, Petőfinél és Aranynál, a realizmus az apró részletek, a nyelv realizmusa, de a világ, melyben népi alakjaikat elhelyezik, egy kevéssé mindíg a tündérmesék világa, mint János Vitézben — idilli, happy-endes, nemlétező világ. Ezt a világot vették át a népies klasszikusok epigonjai és ez él irodalmunkban mindmáig, a nem-nyugatos iskolánál. Eötvös „népe" minden,

csak nem idillikus : keserű, elnyomott, szegény és tehetetlen, tiborcos magyar paraszt.

Ha Eötvösben nem él még a égebbfajta deákos-nemesi irodalom tradíciója, ha stílusában a népiesekhez csatlakozik. akkor Viola lett volna a regény hőse és a regény sokkal nagyobb szerepet játszott volna irodalmunk kifejlődésében, Talán egy másik, igazabb népies irányt alapított volna meg. olyan iskolát, amely nem fordul el a magyar nép hallgatag szenvedéseitől és talán nem a tündérien happy-endes János Vitéz, hanem Viola, a tragikus paraszt vált volna legendává. De Eötvös nem szerette a népies irodalmat; úgy hitte, hogy a stílust meg kell tartani a körmondatok méltóságában, parasztjait is körmondatokban beszéltette, sőt gondolkoztatta és éreztette is és ezzel elrontotta külső valószínűségüket, elvette tőlük a szuggesztív, meggyőző erőt. Csak a sorsuk igazszerű Eötvös parasztjainak, nem a mód, ahogy átélik azt.

Következő regénye, a Magyarország 1514-ben, tulajdonképpen ugyanaz, mint A Falu Jegyzője, csakhogy áttéve a történelembe. Mintha meg akarta volna mutatni, hogy a magyar nép szenvedései nem ma kezdődtek, hanem történelmiek, mindenkoriak. Eötvös nem néz szembe a történelemmel Kemény Zsigmond intellektuális, szellem-mozgató erőket nyomozó finom nyugalmával. Számára a történelem is kollektív szenvedések szörnyű gyüjteménye és azt a kort választja ki, amikor ez a szenvedés pusztító katasztrófában tör ki : a Dózsa-felkelés esztendejét. A szenvedő nép centralitása itt nyilvánvalóbb, mint A Falu Jegyzőjében — hiszen Dózsa Györgyöt választja hősül, a lázadó magyar paraszt egyetlen-egy véres legendáját.

Meglepő Eötvös történelem-látásának a maga korában szokatlan objektivitása. Regényéhez nagyobb tanulmányokat végez, gondosabban dokumentálja regényét, mint amennyire átlagos történetírók tudományos műveiket felszerelték abban az időben. És sokkal igazságosabb, mint a liberális történetírás nagyjai — még az elnyomók sem sötétlelkű zsarnokok nála, hanem a kor igazi emberei, akik nem tehettek másként, mint ahogy tettek. Szigorúan mérlegeli az érveket pro és contra és végül is a Dózsa-felkelés csúfos elbukása azt látszik bizonyítani, hogy Dózsa legyőzőinek volt igazuk. Csak valami közelebbről meg nem határozható belső rezdülés árulja el, hogy, ha átfogó, a dolgok két végét látó intellektusa ingadozik is, a szíve Dózsa Györggyel szenved az égő t,ónuson.

Eötvös tevékenysége egyre inkább a közügyekre irányult. Már szépirodalmi célkitűzései is inkább politikai és társadalmi természetűek voltak és amikor alkalma nyílt a közvetlen politikai tettre, habozás nélkül elhagyta az irodalmat, hogy eszméit a valóságba vigye át. A liberális eszmék legfáradhatatlanabb harcosa volt és a börtön-reform, a zsidók emancipációja és bizonyos fokig a magyar közoktatásügy megszervezése hirdetik „eszméi győzedelmét", melyről híres versében beszél.

Eötvös liberalizmusa nem volt kritikátlan lelkesedés. Ismerte a liberális és demokratikus eszmék belső veszedelmeit és egész életében viaskodott önmagával, kételyeivel. Legfőbb szellemi problémája az volt, hogy meghúzza a demokratikus eszmék észszerű határvonalát, ameddig el lehet menni, anarchia és csőcselékké-válás nélkül. Eleinte szépirodalmi formában mutatott rá a demokrácia árnyoldalaira, „Éljen az egyenlőség" című vígjátéka és főkép a „Magyarország 1514-ben". Száműzetésében magányos tépelődései hatalmas politikai tanulmánnyá érlelődtek, Eötvös elméleti főművévé, melynek címe: A XIX. század eszméinek befolyása az álladalomra.

Eötvös József a szó legmélyebb értelmében nemes ember volt. A régi, a legszentebb arisztokrata hagyományok éltek benne a demokratikus eszme-komplexum mögött: a választott emberek kötelesség-tudata, mely a közösségért való életre rendel el.

Irodalmunk örök vesztesége, hogy írói tehetsége nem állt arányban szándékainak nagyságával. Túlságosan sokoldalú volt, mint a régi arisztokraták, és más képességei ártalmára voltak az írónak. Így elsősorban a gondolkozó Eötvös ártott az író Eötvösnek. Regényei sokkal hatásosabbak és élvezetesebbek volnának, ha az elmélkedések dzsungeles sokadalma el nem borítaná őket. És elmélkedései nem mindíg értékesek. Néha korában szokatlanul nagy éleslátással dobál egymásra pszichológiai megfigyeléseket, de máskor furcsa komolysággal ad elő truizmusokat, mindennapi igazságokat, melyeket mindenki tud és amelyekről nem érdemes beszélni. Rengeteg hasonlata van, de sokszor beéri az első jött-ment, elhasznált és semmitmondó képpel is.

Így indult meg, Kemény Zsigmond és Eötvös József kolosszus-alakjai közt a magyar regény. Ha kettejüket nézzük, olyan, mintha meg lettek volna az előfeltételei annak, hogy a magyar regény is mindent magábafoglaló, monumentális

teljességre érjen idővel, mint az orosz, vagy a francia regény. Keményben megvolt a kor teljes pszichológiai mélyrelátása és Eötvös Józsefben a társadalmi szemlélet kérlelhetetlen realizmusa. Csak a metafizikai tartalom, az istenkereső nyugtalanság hiányzott, hogy a magyar regény a nagy regényirodalmak nívójára emelkedjék. De a következő nemzedékek metafizikátlan, földszerű korlátai megakadályozták ezt a fejlődést.

Összes munkái. Ráth Mór kiadásában 1886-ban jelentek meg tizennégy kötetben, majd a Voinovich-féle teljesebb kiadás húsz kötetben.

Irodalom. Voinovich Géza : Báró Eötvös József, Budapest, 1903. Ferenczi Zoltán : Báró Eötvös József, Budapest, 1904. Péterfy Jenő tanulmánya : Összegyüjtött munkái I. kötet, Budapest, 1901. Kastner Jenő : A Karthausi helye a szentimentális regényirodalomban, Budapest, 1913.

b) *Szórakoztató irodalom.*

A XIX. század közepe felé a történelmi regényeket kezdik kiszorítani azok a regények, amelyek saját koruk keresztmetszetét akarják adni, a kor bűneit akarják leleplezni, a XIX. század kissé szemforgató erkölcsösségének megfelelően. Balzacon kívül Dickens is igen olvasott író minálunk, Petőfi az emberiség legnagyobb jóltevőjének nevezi, és a fiatal generáció érdeklődik a Jungdeutschland politikai regényirodalma iránt is. De a nagy mintaképeknél sokkal erősebb hatással volt a magyar regényirodalom kialakulására az a külföldi ponyva, mely a társadalomrajzoló regény külsőségei közt, de tulajdonképpen a primitív szenzáció kiaknázására jelent meg : Eugène Sue, kinek Les Mystères de Paris című végtelen kalandregénye a századközép legelterjedtebb olvasmánya, és nem kisebb írókat inspirál, mint magát Dosztojevszkijt.

Az első, aki nálunk társadalmi regénnyel kísérletezett, Fáy András (1786—1864) volt. Széchenyi munkatársa, Vörösmarty barátja, az első részvénytársaság igazgatója majdan, regényét nem írói szándékkal írta, hanem a Széchenyi-kor általános reformvágya sarkalta. „Bélteky Ház"-ában (1832) a művészi fogyatékosságok dacára is érdekes a generációk harcának a rajza; tanulságos, hogy Fáy nemzedéke mennyire nem ismer bocsánatot a régi nemzedék, a maradiságukban, zsírosságukban „jó magyar emberek" vétkeire. Fáy nevét

nem a regénye tartja fenn, hanem klasszikus egyszerűségű ezopusi meséi.

Ma már csak névben él az a két író, akik egymással versenyeztek, hogy melyikük legyen a magyar Sue: Nagy Ignác „Magyar Titkok" címen (1844—45), Kuthy Lajos „Hazai Rejtelmek" címen (1846—47) írta meg a Mystéres de Hongrie-t, mindkettő nagy sikerrel.

Nagy Ignác (1810—1845) irodalmi mesterember volt, becsületes, szorgalmas és jelentéktelen. Tulajdonképpen humorista volt és humoristának nem is volt rossz: vígjátéka, a Tisztújítás (1842) nemcsak a maga korának a legjobb vígjátéka volt, ma is tanulságos, mint szatíra, a régi jó táblabíró világból. Abba a legjobb vígjátéktípusba tartozik, amelyik humorának erejét a keserűségből meríti és nevetésével egy új rendet akar előkészíteni.

Sokkal érdekesebb és kiemelkedőbb volt a másik magyar Sue, Kuthy Lajos (1813—1864). Kuthyt valószínűleg nagy íróvá konzerválta volna az irodalomtörténet, ha az elnyomatás korában, nyomora által kényszerítve, nem vállal állást a Bach-kormány szolgálatában. Ezzel nemcsak népszerűségét játszotta el, hanem maradandóságát is. Pedig nem volt jelentéktelen író. Hatalmas nyelvfantáziájával eléggé magában álló a magyar prózában, bár összetett szavai németes és dilettáns jelleget kapnak sokszor. A késői romantika képviselője volt témájában: borzalmas bűnök és rettenetes bűnhődések írója, legfőbb írói szándéka a színesség volt, a rendkívülinek, a külsőségeiben fantasztikusnak a keresője.

A maga korában rendkívül népszerű volt. Ő volt az a dandy-író, akinek szalonjaiban a különböző társadalmi rétegek kalandosabbjai összetalálkoztak, akinek lépéseit izgatottan figyelte a közönség. De azért annyira jó író nem volt, hogy érdemes volna feltámasztani, ha már egyszer elfelejtették.

A kor regényeiben az intrikus szerepét, melyet Dugonicsnál a tótok töltöttek be, a zsidóság foglalja el. A zsidók, mint hihetetlenül éleselméjű uzsorások, évekre kiterjedő haditervekkel irányítják emberek sorsát és bizonyos fokig a romantikns gondviselés szerepét töltik be; máskor a gonosz főuraknak ők a vak eszközeik, semmitől sem riadnak vissza, még a fegyverviseléstől sem. Ez a zsidó első szerepe a magyar irodalomban. Maga Eötvös József, a zsidó-emancipáció előharcosa sem vonja ki magát az irodalmi divat alól. Külföldi

irodalmi minták hathattak, a zsidó a. m. ördög Marlowe óta kisértő képzete, nem a reális állapotok hatása.

Ez nem jelent a mai értelemben vett antiszemitizmust. A romantikus nemzedék nagyjai, Vörösmarty, Széchenyi, Kölcsey, Kisfaludy Sándor sokkal inkább antiszemiták voltak : mindannyiuk írt a zsidókérdésről, melyben a magyar élet egyik legnagyobb veszedelmét látták. De minden fajvédő-misztika távol állt tőlük — nem tartották a zsidóságot ellenséges, vagy inferioris fajtának, csak gazdasági szempontból tartották veszedelmesnek. Ők ugyanis a zsidót csak egy formában ismerték : mint árendást, kocsmabérlő zsidót, aki a falusi népnek könnyű hitelt nyujt s azután követeléseit az uraság segítségével irgalmatlanul behajtja és így a parasztság sorsának egyik legfőbb csapása. Ők még nem látták a zsidóság kulturális emelkedését — a következő nemzedék látta és a gyakorlatban örömmel és megértéssel fogadta. Mikor a zsidó-emancipáció hírére a német polgárság, ősi germán ösztönöket követve, kikergette a zsidókat a városokból, éppen az intellektuelek, akik regényeikben olyan sátáni képet rajzoltak a zsidókról, minden erejük megfeszítésével fáradoztak, hogy a kikergetett zsidókat békében visszavezessék.

Amint Kuthy és Nagy Ignác a szabadságharc előtt Eötvös irodalmi szándékát valósította meg alacsonyabb síkon, úgy a szabadságharc után Jókai nemzetvigasztaló, legendaépítő szándékát képviselte a kisebb igények számára Vas Gereben.

Vas Gereben* igazi népi sarj volt, a szabadságharc alatt Arany János mellett a Nép Barátja című néplap szerkesztője. Regényeiben ő képviseli legtisztábban a népies irányt, sok bájjal és sok túlzással. Mesemondása teljesen népi jellegű, anekdótázó és okoskodó közbevetésekben gazdag — ezek a közbevetések talán a legízesebbek, népi humora, zamatos nyelvkezelése ezekben érvényesül a legszabadabban. Oly sok példa, hasonlat, anekdóta jut állandóan az eszébe, hogy

* Vas Gereben (családi nevén Radakovics József) született Fügeden, Tolna megye. Atyja ispán volt a Batthyányi birtokon. Fiatal korában papnak, gazdatisztnek készült, majd ügyvédi vizsgát tett. Írói pályáját 1844-ben kezdte. 1847-ben már csak irodalommal foglalkozik. Világos után tíz hónapig bujdosik, majd mint író keresi kenyerét. 1868-ban hirtelen meghalt.

Művei. Nagy idők, nagy emberek, Pest, 1856. A nemzet napszámosai, Pest, 1857. A pörös atyafiak, Pest, 1860. Garasos aristokrácia. Pest, 1865.

stílusa valami barok csavarosságot kap: „természetes, hogy végtére megszokta a dorgáló szót, neki nem esett nehezére, ha elmondta s annyi esztendei tapasztalás után meggyőződött, hogy ez nem árt s valamint más ember rászokik egy vagy más szóra, például egyik azt mondja minden hatodik szó után, hogy izé; ő meg úgy tett, mint a diák, kitől azt kérdi a tanító, hogy hatszor hat mennyi? nem tudja hirtelen rámondani, hogy harminchat, hanem az egész egyszeregyet legelőlről kezdi s a többit is addig mondja, míg az igazira talál".

A szabadságharcban megtört nemzet önbizalmát akarta fokozni a reformkorszak dicsőítése által. Nagy Idők, Nagy Emberek című regénye a századeleji arisztokrata-alakoknak, Festetich Györgynek és Batthyányi Aloyznak, továbbá a kezdődő magyar irodalomnak a legendája, A Nemzet Napszámosai a Nemzeti Színház építését avatja mesévé. A nemzeti öndícséret az ő műveiben éri el talán a tetőfokát, a negyvennyolc előtti nemzedék optimizmusa és a negyvennyolc utáni nemzetvigasztaló tendencia találkoznak benne. Regényeiben szerepelteti Bowringot, a Magyarországon járt angol utazót, hogy az mint a józanul ítélő külföld megtestesítője megcsodáljon mindent, ami magyar és végül is felkiáltson: mi szüksége van még ennek a népnek a civilizációra? Ezért és hasonló túlzásaiért már a kortársak is támadták. Ami benne helyes szándék volt, megtisztulva teljesedett ki Jókai művészetében.

Kiadások. 12 kötet (Vály-Sziklai), Budapest, 1886—1900.
Irodalom. Zsigmond F.: Vas Gereben, I. T., 1919.

4. *JÓKAI MÓR.*

A gyermekek nyugodtan felkúsznak olyan meredek sziklafalakra, ahonnan a felnőtt ember feltétlenül lezuhanna. A gyermek még nem ismeri ereje határait, bízik magában, bízik a szikla jóindulatában és a saját gondviselésében — és nem esik le.

Ez a titka Jókai* regényírói pályájának. Nem volt a történelemnek és általában a tudománynak olyan fejezete,

* Jókai Mór született 1825, Komáromban, kálvinista nemes családból, atyja ügyvéd. Iskoláit Komáromban és Pozsonyban végzi, kitűnő tanuló. A második bölcsészeti osztályt Pápán tanulja, ahol Petőfi az osztálytársa. Feltűnik az önképzőkörben. Ekkor még fes-

melytől, mint nehezen megközelíthetőtől megrettent volna, nem volt olyan különös és megmagyarázhatatlan lelki szituáció, melynek a kulcsát ne vélte volna megtalálni; a leghajmeresztőbb témákba fogott bele és mindíg valami kerek, örömmel olvasódó és egészen Jókai-szerű mű jött létre.

A gyermekiesség Jókai lényének alapvető vonása és műveinek legfőbb varázsa. Már külseje is, álmatag kék szeme, lágy arcvonásai gyermeki tisztalelkűséget és romlatlanságot fejeznek ki. Az életrajzi feljegyzések és a kortársak visszaemlékezései mind úgy mutatják be, mint egy embert, aki csodálatosképpen, bár a legkeserűbb megpróbáltatásokon ment keresztül, mégis megkímélődött attól, hogy megismerje az „igazi" élet nyers és gonosz ízét. Valami határon mindvégig innen maradt. Sorsának irányítását rábízta a körülötte levő asszonyokra és barátokra olyan szelidséggel, hogy ő maga sem vette észre, és megmaradt annál a kékszemű látásnál, ahogy a pápai önképzőkör kis festője, Jókai Móric látta a világot, — épúgy látta közel nyolcvan éves korában is. Milyen jellemző, hogy mikor Laborfalvy Rózát feleségül akarta venni,

tőnek készül. 1845-ben Pestre jön joggyakorlatra és írói pályája elkezdődik. 1847-ben szerkeszti az Életképeket. 1848-ban részt vesz a március 15-i forradalomban. Feleségül veszi Laborfalvy Rózát. Szerkeszti a Pesti Hirlapot. A kormánnyal Debrecenbe menekül, majd Pestre vissza, azután Aradra. A szabadságharc leverése után a Bükkben bujdosik. Amnesztiát kap, mert felesége felvételi nevét a komáromi tisztikar névsorába, amelynek tagjai mind amnesztiát kaptak. A legsivárabb esztendőkben dolgozik a legszorgalmasabban, többnyire álnév alatt. 1863-ban Hon címen maga alapít napilapot, az itt megjelent cikkek miatt egy időre be is börtönözik. 1861-től kezdve országgyűlési képviselő, parlamenti szónoklataival is nagy sikert ért el. Nagyon sok kitüntetés éri, anyagilag is gyarapodik. 1896-ban megbukik a választáson, mire a király a főrendiház tagjává nevezi ki. Laborfalvy Róza 1886-ban halt meg. 1899-ben újra megnősült, feleségül vett egy fiatal színésznőt, Nagy Bellát. Házasságát a közvélemény nagyon rossz néven vette. 1904-ben halt meg. Az egész ország részt vett emlékének ünneplésében, alig van rá példa, hogy egy nemzet íróját ennyire megbecsülte volna.

Legfontosabb művei. Hétköznapok, 1846. Erdély aranykora, 1852. Egy magyar nábob, 1853—54. Kárpáthy Zoltán, 1854. Dekameron, 1858—60. Szegény gazdagok, 1860. Az új földesúr, 1863. Politikai divatok, 1864. Mire megvénülünk, 1865. A kőszívű ember fiai, 1869. Fekete gyémántok, 1870. Eppur si muove, 1872. A jövő század regénye, 1872. Egész az északi pólusig, 1876. Egy az Isten, 1877. Rab Ráby, 1879. Szabadság a hó alatt, 1879. A lőcsei fehér asszony. 1885. A cigánybáró, 1885. A tengerszemű hölgy, 1890. Sárga rózsa, 1893. Frátor György, 1893. Az aranyember, 1873. stb.

Petőfi feljogosítva érezte magát, hogy barátja házasságát megakadályozza és asszony ellen egy másik asszonyt hozott, Jókai anyját, aki elől Jókai, menyasszonyát kézenfogva, kiszaladt a villa kertjébe és ott elbújt.

Rendkívül termékenységét is bizonyára gyermekiessége magyarázza meg. Miután egyszer már megtalálta a hangját, azt a victorhugói ellentéteken és színességen nevelt rövidmondatos Jókai-stílust, amely első regényétől az utolsóig változatlan maradt, szakadatlanul írt, gátlás, kétely, aggályok nélkül, megállíthatatlanul és megcáfolhatatlanul, mint ahogy fantázia-gazdag gyermekek szoktak mesélni. Egyenletes szép, apró „légyfej" írásával, a tipikus tiszta jeles és jó kisfiú írásával ontotta a sorokat és gyermeki öröme telt a mennyiségben: Komáromtól Budapestig tizenhárom mérföld az út, írja, és ha sort sor után végigraknának, amit írt, elvezetne Komáromtól Budapestig.

Jókai képzelete nem az a beleélő intuició, nem az a szituációteremtő és minden irányba kiszélesítő képzelet, ami a nagy regényírók sajátja szokott lenni — szituációi vázlatosak és ő siet tovább. Képzelete nem annyira regényírói képzelet, mint inkább dekoratív fantázia, a Kelet nagy mesegyüjteményei születhettek ilyen képzeletalkatból. Nem arra törekszik, hogy elmélyítse és magyarázza az átélt vagy olvasott dolgot, hanem hogy kéjesen továbbszőjje a kellemes benyomást és feldíszítse minél gazdagabb színekkel. A gyermek játékának ez a lelki technikája. Erre szolgál kedvenc stílusformája, a felsorolás, melyet a francia romantikus regénytől tanult és az ő kezében nagy gyönyörűség forrásává lett, nemcsak az olvasó, hanem valószínűleg ő maga számára is.

Dekoráló képzeletének természetes nehézkedése az exotikum felé vonzza, ahol minden még oly gazdag szín is megengedhető. Irodalmunkban, amely annyira az itthoni földhöz van nőve, ő képviseli a távolságok szellemét. „Elbeszéléseim", írja ő maga, „játszanak a tengereken és azok szigetein, Észak- és Dél-Amerikában, a régi és új Egyiptomban, a caesarok Rómájában s a forradalmi Rómában, Párisban, Londonban, Szent-Pétervárott (itt különös előszeretettel), Lengyelországban; azután az orosz sivatagokon, Szibériában, Kamcsatkában. Törökország története, Kelet meséi, Sztambul, nagy tért foglalnak el regényeimben, hozzájárul a Krim, a Kaukázus; továbbá Perzsia, Palmyra, Afganisztán, China, az Amurvidék, Ázsia pompás városai, majd Syria, a régi Palesztina;

visszatérve Sicilia, az egész olasz paradicsom, Raguza, Bosznia; azután Poroszország, megállapodva a régi Bécsben. Azonkívül még szárnyára eresztve uratlan, léttelen régiókba; az elsüllyedt világrészbe, Oczeániába, az eltemetett Leaotungba, a hozzájárulhatatlan északi polus alá, s a jövő század álomországába, sőt a pliocene özönvízelőtti világába".

Világa annyira az exotikum világa, hogy a nem exotikus tájak is azzá változnak, amikor az ő képzelete suhan rajtuk keresztül. Magyar tárgyú műveiben egy exotikus, operenciás tengeren is túli Magyarországot teremtett meg, amelynek csikósa, gulyásai, betyárai, a Petőfinél még eléggé reális típusok centaurszerűen félig magyarok, félig valami elsüllyedt Oczeánia polgárai. A negyvenes évek nemzedékében általános volt a hajlam, hogy a magyar finitizmus, a magyar dac és különvalóság ösztönzéseit követve a magyar eidosnak különös, Európában elszigetelt jellegzetességeit domborítsák ki. Már Vas Gereben és Nagy Ignác is ilyen szándékkal írták regényeiket és Petőfi meg is valósította ezt a szándékot a legművészibb módon János Vitézében. Jókai jelenti ennek a magyar izolációs szándéknak, a negyvenes évek magyarságlátásának a maximális kifejlődését. Az ő Magyarországa már csak azokból a vonásokból tevődik össze, amelyekben nem hasonlít a külföldhöz, amelyekben a magyar különjelleg, a magyar exotikum kidomborodik. Nála ez a magyarságlátás is gyermekien művészi dekoratív pompa — a veszedelem csak az volt, hogy a magyarság túlságosan komolyan vette és hajlandó volt önmagát azokban a tropikus színekben látni, amelyekbe Jókai és kora öltöztette. A magyar önismeret felé vezető úton ez a nagyszerű nemzedék nagy visszaesést okozott.

Gyermeki fantázia-beállítottságának következménye a világnézet területén a nemzeti és általános optimizmus. Elég, hogy Haynau pántlikás kalapot tegyen a fejére és Jókai megírja az Új Földesúr megmagyarosodó osztrák katonáját. A továbbszövő, dekoráló fantázia mindent a happy-end irányába vezet Jókainál, ösztönösen, ellenállhatatlanul. Mindig tud magokról a hó alatt, amelyek okvetlenül ki fognak csirázni.

Emberlátását is ez a gyermeki optimizmus határozza meg. A gyermek számára az apa a legerősebb ember a világon és mindent tud, a világ jóindulatú férfiakból és nőkből áll, de itt-ott szörnyetegek tenyésznek a sötétben a bútorok mögött. Ilyen Jókai világa is: a hős mindentudó, mint az

apa, az emberek általában angyalian jók, különösen a magyar emberek, de mindíg előugrik valahonnan egy intrikus, aki hátborzongató és megokolatlan, mint egy bútormögötti szörnyeteg.

Ezeket az aránytalanságokat, valószínűtlenségeket már a kortárs-kritika is hibáztatja Jókaiban, különösen Gyulai Pál, — aki kezdettől fogva és hat évtizeden át nyesegette Jókai dicsőségét, — és Gyulai hatása alatt, gyilkosabban, Péterfy Jenő. Jókai úgy látszik nem volt különösen érzékeny a kritika iránt. Regényeinek írása neki boldogság volt és a közönségnek tetszett, mással nem törődött. Ha néha-néha felelt is valamit, mindíg csodálatos gyermetegséget árult el. „Azt mondják rólam, hogy mint regényíró idealista vagyok. Vádnak nem volna megszégyenítő, de nem fogadhatom el. Hogy rendkívüli alakokat, szokatlan helyzeteket rajzolok: az nem teszi sem a tárgyat, sem az egyént lehetetlenné. Én azokkal együtt éltem, s ami exorbitans fantáziának látszik, az visszaemlékező tapasztalat többnyire."

Az irodalomtörténetírás számára még hátralévő feladat, hogy a Jókai-típusú regényt elhelyezze a regénytörténet egészében. A regénytörténet az irodalom történetének különálló és legproblematikusabb része, mert a regény minden műfajnál inkább érintkezik nem irodalmi tényezőkkel, világnézettel, korszemlélettel, tudománnyal és mert a regény oly széles fogalom, amely a szellem legmagasabb pontjaitól a legalacsonyabb szenzációkeresésig húzódik és a regény-műfaj alacsonyrendű mozzanatai a legnagyobb regényírók, Stendhal és Dosztojevszkij műveiben is feltalálhatók.

A negyvenes évek prózaíróinak, amint már mondtuk, az volt a nemzeti feladatuk, hogy az alacsonyabbrendű szórakoztató regényt, a közönség kedvenc műfaját, szellemben és nyelvben magyarrá tegyék és ezáltal kiszorítsák a felesleges külföldi importot. Ezek az írók, Nagy Ignác, Kuthy Lajos, Vas Gereben a szellemtörténeti előzményei Jókainak és Jókai sok tekintetben megőrizte a velük való rokonságot. Számára is a regény alapsémáját a francia romantikus regénytípus jelenti, Victor Hugo és Sue, a regényességet ő is a rendkívüliben és az ellentétesben keresi. Eredeti szándékát tekintve Jókai regénye nem magasabbrendű regény: hiányzik belőle a világnézeti nyugtalanság, az istenkereső szándék, hiányzik belőle a kielégíthetetlen lélektani kíváncsiság. A primitív élet nagy szenzációi, szerelem és gyilkosság variálódnak más és más környe-

zetbe állítva Jókai regényeiben, csakúgy, mint az alacsonyabbrendű regényben.

És mégis kétségkívül van valami Jókai regényeiben, ami több a szórakoztató olvasmánynál. Amikor az ember Jókai regényét leteszi, úgy érzi, hogy ezt a könyvet még egyszer el fogja olvasni, ez nem egy múló pillanat eltöltése volt. És valami elkíséri az embert ifjúkori Jókai-olvasmányaiból az életen át. Valami megfogalmazhatatlan: „az öröklét vonása".

Ez az örök valami Jókai regényeiben talán a magyar öröklét vonása elsősorban, Jókai nemzeti jelentősége teszi regényeit emberileg jelentékenyekké.

Mikor Jókai a regényei legjavát írta, a magyar történelem egyik sivatagos útvonalán, az elnyomatás korában, műveinek nemzeti jelentősége abban állott, hogy vigasztalta a halálos álomba dermedt magyarságot. A nemzetnek akkor még nagyobb szüksége volt olyan írókra, akik visszaadják elveszített önbizalmát, mint a XIX. század elején. Erre a feladatra vállalkozott Jókai, akit mélységes, szervezetileg adott optimizmusa, mesevilágba vezető fantáziája, magyar típusú, sírva vígadó humora és meleg, emberi szíve gondviselésszerűen predesztinált erre a feladatra. Különösen a humora, ez az ezerszínű, kifogyhatatlan istenáldás az, ami az Üstökös szerkesztőjét képessé tette, hogy legyen egy személyben ami valaha Kazinczy volt, és a két Kisfaludy és Vörösmarty, a pusztában zarándokolók vezére. Ha Dickensről azt mondhatta Petőfi, hogy az emberiség jóltevője, akkor Jókai a magyarság jóltevője volt.

Ez a jelentősége ma már történelmi, de valami a műveibe beleivódott az egykori szerepből és máig is hat. Ma Jókai elsősorban ifjúsági olvasmány és ebben a minőségében tölt be nemzetnevelő feladatot. Fenntartja a szellem kontinuitását a magyar multtal és meséin keresztül minden új nemzedéknek átadja a XIX. század legendáját.

Itt érünk a magyar-örökhöz Jókai életművében: ez a legendaképzés. Díszítő fantáziájával, irreális optimizmusával, gyermeki tisztaságával ő teremtette meg a mult század nagyjainak a legendáját. Széchenyi István, Wesselényi Miklós és a reformkor hősei (Magyar Nábob, Kárpáthy Zoltán), a romantikus írónemzedék nagy sorsa (Mégis mozog a föld), a szabadságharc mártírjai és az elnyomatás korának néma szenvedői (Új földesúr) úgy maradnak meg a magyar ifjúság

tudatában, abban a ragyogó, de mégis emberi glóriában, ahogy Jókai legendává nemesítette őket. Ez a kép nem egyezik a történelem objektív víziójával, de erre a legendára époly szükség van, mint az igazságra. Ha egy író ezt tudja adni, betöltötte legmagasabb hivatását.

És ezenkívül van valami nem magyar, hanem általános örök mozzanat Jókai művészetében. Az, ami Mikes könyvét mulhatatlanná teszi: a mű mögött álló emberalak megörökített kedvessége. Hiába akarja a modern irodalomtudomány a mű esztétikai értékét az alkotó emberi értékeitől függetleníteni — a kettő misztikus, ésszel fel nem oldható egységben áll. Az ember-Jókai teszi értékessé regényeit. Irodalmunk nagy korának, a XIX. századnak ő a legszeretetreméltóbb alakja. Stílusából, meséiből, humorából máig is az emberre mosolyog a szeme, csupa gyermeki jóság és ugyanakkor öreges megértés, és az örök-fiatal földietlen magasbavágyódása. El nem apadó mesélő kedvével ma is ott ül betegek ágya mellett és szívesen dől a gyötrődő székének karjára: a jóbarát Jókai.

Kiadások. 100 kötetes jubileumi kiadás, 1894—98. Hátrahagyott művei, 10 kötet, 1912. Centenáriumi kiadás, 50 kötet, 1925-től.

Irodalom. Szabó László: Jókai élete és művei, Budapest, 1904. Mikszáth Kálmán: Jókai élete és kora, Budapest, 1907. Gyulai Pál bírálatai (új kiadás: Bírálatok, 1911.), Péterfy Jenő tanulmánya, összegyüjtött munkáiban, Budapest, 1901. Zsigmond Ferenc: Jókai, Budapest, 1924.

5. *PETŐFI SÁNDOR.**

Petőfi neve a magyar tudatban egyértelmű a költővel. Ő az a költő, akinek a képe a legerősebb és a legigazabb vonásokban él bennünk, akit nem kell a könyvszerű feledésből kiásni, akinek értékeit nem kell revízió alá venni. Petőfi eleven volta a legszebb bizonyítéka annak az egyébként sok-

* Petőfi Sándor született Kiskőrösön, 1823-ban. Atyja Petrovics István mészárszék-bérlő és kisbirtokos, evangélikus; anyja Hruz Mária, cseléd volt, mikor Petrovics feleségül vette. Petőfi Sándor alsóbb iskoláit az Alföld különböző városaiban végezte, mert atyja szűkös anyagi helyzetbe került és egyre máshol próbált szerencsét. Aszódon, ahol a III—V. osztályt végezte, kitűnő tanuló volt és már verseket is írt. 1837—38-ban Selmecen tanult, itt már kevésbbé jó eredménnyel, összetűzött szláv érzületű történelem-tanárjával; atyja közben tönkrement és megvonta tőle támogatását. 1838 elején Pestre jön és mint a Nemzeti Színház statisztája él egy ideig, majd Ostfi-Asszonyfán vendégeskedik rokonoknál, majd Sopronban katonának áll. A katona-élet fáradalmait törékeny szervezete nem tudja el-

szor tagadott ténynek, hogy a magyarság meg tudja becsülni irodalmi nagyjait.

Az irodalomtörténetírónak nincs is más teendője, mint megerősíteni és tágabb összefüggésekbe beállítani azokat a vonásokat, amelyeket mindenki ismer a Petőfi-arcon: hangjának természetes közvetlenségét, népiségét és mondanivalójának éltető középpontját, a szabadságszeretetet.

a) *Lírai realizmus.*

Mikor Petőfi fellépett és egy csapásra Vörösmarty mellé emelkedett lírai dicsőségben, a kritika olyan általános fogcsattogtatással fogadta, amilyen azelőtt senkinek és azután csak Ady Endrének jutott osztályrészül. Ennek a fogadtatásnak politikai és személyes, főkép klikkbeli okai voltak, amelyek elmúltak az elmúló idővel: a romantikus nemzedék kitagadottjai összefogtak a romantikusok fiatal kegyence ellen, aki hirtelen elérte mindazt, amire ők hiába vártak egész életükben. De az általános felhördülésnek volt egy konkrét magva, ami már nem személyi, hanem elvi kérdés volt. Mindannyian szemére vetik Petőfinek hangja durvaságát, alacsonyságát, annak a valaminek a hiányát, amit Kazinczy, mint fentebb stílt követelt és ami azóta az irodalmi elegancia elengedhetetlen követelménye lett. Hogy ezt a vádat nemcsak a rosszakarat hangoztatta, mutatja, hogy a megértőbb kritikusok, mint például Pulszky Ferenc is, bizonyos óvatossággal beszélnek erről a témáról.

viselni, 1841-ben felmentését kéri. Folytatja tanulmányait Pápán. Barátsága Jókaival és Orlaival. Az önképzőkörben nyeri az első elismerést költői munkásságáért. Színészkedik, majd Pozsonyban az Országgyűlési Tudósítások másolásából tengeti életét. Közben versei már megjelennek az Athenaeumban és ráterelik Vörösmarty és Bajza figyelmét. Egy rettenetes telet tölt Debrecenben. 1844 februárjában elindul Pestre verskötetének kéziratával. Vörösmarty veszi pártfogásába, a kötet Tóth Gáspár szabómester támogatásával megjelenik. Rögtön sikere van. Vahot Imre segédszerkesztőnek alkalmazza a Pesti Divatlapnál. Kibékül atyjával. Szerelme a fiatalon elhaló Csapó Etelke iránt. 1845 áprilisában elindul, hogy bejárja az országot. Mindenütt ünneplik. Gömör vármegye táblabírájának választja. Barátsága Tompával és Kerényivel. Gödöllőn szerelmes lesz Mednyánszky Bertába. Pesszimista korszaka: Felhők, Tigris és hiéna (1846). A fiatal írók köréje tömörülnek, megalakítja a Tizek Társaságát. Obernyikkal Erdélybe indul. Útközben Nagykárolyban megismerkedik Szendrey Júliával, Júlia először csak hiúságból foglalkozik

Kétségtelen, hogy Petőfi döntő fordulat a magyar irodalomban, olyan fordulat, mint a Felújulás vagy a Nyugatmozgalom. Ezt jelenti a kritika konsternációja. Valami olyan újat hozott, ami az előzményekből egyáltalán nem következett, ami szakítás volt a multtal és előlről kezdés. Ez a valami az, amit lírai realizmusnak szoktak nevezni.

A szellemtörténeti előzmények messzire nyúlnak vissza időben és térben: az angol Tó-vidékig és a XVIII. század végéig. Az angol „tó-iskola" tagjai, Wordsworth, Coleridge és Southey elhatározták, hogy szakítani fognak a klasszicista angol irodalom merev, stilizált „poétai dikciójával" és a költészetet közelebb fogják hozni a mindennapi nyelvhez és általában a mindennaphoz. Wordsworth vállalkozott arra, hogy megmutatja a mindennapi dolgokban az örököt, ami átcsillog rajtuk, Coleridge pedig ellenkezőleg, a nem-mindennapi, a misztikus élményeket fogja realisztikusan, élményszerűen feldolgozni.

Programmjuk legfontosabb pontjait legádázabb ellenfelük valósította meg, Lord Byron. Byron megdöntötte a költői dolgok sok évszázados hierarchiáját. Főúri arroganciával össze-visszadobálta a szavakat: komoly főnevek mellé komolytalan jelzőket tett, mozdulatlannak tartott alany mellé mozgékony állítmányt, a rímet, amely a strófa har-

vele, idővel megszereti. Arra a hírre, hogy Júlia máshoz megy, Petőfi megkéri Prielle Kornélia, a későbbi nagy színésznő kezét. A félreértések eloszlanak, de Júlia atyja hallani sem akar a házasságról. Erőszakosan megakadályozza a szerelmesek találkozását. Közben Petőfi ide-oda kóborol, meglátogatja Arany Jánost és igen előnyösen eladja költeményeit Emich kiadónak. Végre 1847 szeptember 8-án feleségül veszi Júliát. Pestre költöznek. Szerkeszti az Életképeket. Március tizenötödike Petőfit a forradalmi mozgalom élére dobja. Szenvedélyesen veti magát a politikába, de híveit, a radikálisokat nemsokára leszerelik; fellép képviselőnek és megbukik. Megbántja Vörösmartyt és összevész Jókaival. A szabadságharc kitör, mint százados bevonul. Nem küldik a harctérre, kímélni akarják. Összevész minden felettesével. Bemhez csatlakozik, hadsegédje lesz. Résztvesz Bem nagyszerű erdélyi hadmenetében. A segesvári csatában, visszavonulás közben, kozákok megölik, holttestét tömegsírba dobják.

Művei. Versek, 1842—44. A helység kalapácsa, 1844. János Vitéz, 1845. Cipruslombok Etelke sírjáról, 1845. Szerelem gyöngyei, 1845. Versek II., 1845. Felhők, 1846. Petőfi összes költeményei, 1847.

Kilenc nagyobb költői elbeszélést írt (János vitéz, A helység kalapácsa, Szerelem átka, Tündérálom, Salgó, Szilaj Pista, Bolond Istók, Szécsi Mária, Az apostol), egy drámát (Tigris és hiéna), egy regényt (A hóhér kötele) és hat novellát.

móniáját volt hivatva megadni, arra használta fel, hogy a legtávolabb eső, legváratlanabb szavakat házasítsa össze, a strófa arra való lett, hogy az utolsó két sor teljesen elrontsa az előző hat sor hangulatát. Ilymódon megszüntette a „poétai dikciót", a költészet ünnepélyes egyenruháját, a „fentebb stílt". Költészetébe belefértek a legprózaibb dolgok, amelyek költővé váltak, ugyanakkor, amikor a költői dolgok prózaivá. A kritika halálsápadtan tántorgott ki a teremből, a közönség pedig lelkesedett: Byron költészetében végre-végre polgári magára ismert, polgári életformájának az apotheozisát látta az angol főúr költészetében.

Amit Byron kezdett, a kontinensen Heinrich Heine folytatta és teljesítette. Heinét zsidó faji adottságai különösen alkalmassá tették a nagy kőtábla-rombolásra: szentimentalizmusnak és gyilkos iróniának az állandó keverése Byron számára különcség volt, Heine számára természetes önkifejezés, mert szentimentalizmus és irónia minden zsidóban közvetlen szomszédok. Mikor így megtalálta a sémát az önmaga kifejezésére, az egész költészetet közvetlen önkifejezésnek használta fel. A versei többé nem szerelemről és tavaszról szóltak, mint a klasszicista versek, hanem egyszerűen Heinrich Heinéről és semmi másról. A kifejezésbeli közvetlenség szintén zsidó faji adottság: a zsidó lélek sarkalatos ellentéte mindennek, ami egyenruha, ami kothurnus, ami ünnepélyesség, ami szigorú forma. A zsidóság általános formabontó hatása részben ebből az iszonyodásból származik.

Byron már a harmincas években erősen hat Magyarországon; le is fordítják, de inkább a világfájdalom gőgjét tanulják el belőle, mint Széchenyi is ifjúkorában. A formabontás főkép Heine hatásának tulajdonítható, akit 1837 óta szorgalmasan fordítanak magyarra, ismertetik és ódákat írnak hozzá.

Természetesen Petőfi költészete époly kevéssé hasonlít Heinééra, mint Heinéé Byronéra. Ha filológiai értelemben vett hatásról lenne szó, nem foglalkoznánk vele ilyen hosszasan. Itt csak az elvről van szó, melynek a követésében Byron és Heine példát adtak Petőfinek, többet, mint példát, bátorítást: megmutatták, hogy lehetséges a költészetben közvetlen és egyszerű önkifejezés.

A közvetlen kifejezésre azután rávezette Petőfit társadalmi helyzete és költői alkotásmódjának sajátossága. Petőfi irodalmi szegénylegény volt a nemesi Magyarországon, szí-

vében daccal és forradalmi szándékkal tele. Egy olyan ízig-vérig költői költőben, mint Petőfi, a belső mondanivaló feltétlenül megnyilvánul a formában, sőt ott a legerősebben. Petőfi formabontása, az emelkedett hang elvetése, a látszólagos pongyolaság és hétköznapiasság, a vers metrumának az elhanyagolása, a heinés stíluskeverés, mindmegannyi tiltakozás az úri nemesi költészet merev szabálytana és konvenciói ellen, küzdelem a világszabadságért, öntudatlan formai forradalom.

Alkotási módszere részben előidézője, részben talán már következménye lírai realizmusának. Petőfi életrajzi költő. Költészetében nincsen törés élmény és költői feldolgozás között: az élmény olyan egyenesen lesz irodalommá, mint a nagy naplóírók naplóiban. Ezért van, hogy a filológia életrajzát oly pontosan, napról-napra és óráról-órára haladva ismeri, mint Goetheét és ezért fontos, hogy ismerje: mert költészet és életrajz náluk szervesen kiegészíti egymást egy nagyszerű egésszé, egy maradandó emberalakká. Petőfi emberalakja természetesen nem olyan egyetemes és tanuságteljes, mint Goetheé — de olyan vonzó, mint az ifjúság.

Petőfi, amint Riedl mondja, „mindenestül beleugrik a költészet ritmikusan lebegő sajkájába". Megy hazafelé szekéren és azon gondolkozik, hogyan köszöntse anyját... Az élményből közvetlenül, úgy nyersen, ahogy van, vers lesz, csak éppen egy hasonlattal cifrázza meg: „mint a gyümölcs a fán". Vagy egy másik szekéren megy a leánnyal, akibe pillanatnyilag szerelmes és játékosan csillagot választanak. Az egyszerű tény, egyszerűen elmondva, tökéletes verssé lesz:

„Ne válasszunk magunknak csillagot!"
Szólék én ábrándozva Erzsikéhez,
„A csillag vissza fog vezetni majd
A mult időknek boldog emlékéhez,
Ha elszakaszt a sors egymástól minket."
S választottunk magunknak csillagot.
Az országúton végig a szekérrel
A négy ökör lassacskán ballagott.

A tény, az élmény oly egyszerűen van előadva, hogy prózának is színtelen volna — a költőiséget egyetlen mondat adja meg az egész hosszú versben: „S választottunk magunknak csillagot"... és az elhallgatás, amit ez a sor involvál. Ebben áll Petőfi megdöbbentő művészete: hogy amikor lát-

szólag teljesen hétköznapivá, prózai élményelmondóvá válik, egy sorral, egy képpel, talán csak egy szóval fel tudja lendíteni az egész költeményt a művészet magasabb síkjába. Pedig az a sor nem is patétikus, nem színes, nem stilizált ... Ez az ő titka.

Ezért olyan veszedelmes út Petőfi költői módszere. Néha még vele is előfordul, hogy a vers lennmarad, nem lesz belőle műalkotás, csak lírai ténymegállapítás. A követőinél mindig így történt. Eltanulták Petőfi közvetlenségét, egyszerűségét, prózaiságát, de elfelejtették azt az egy sort, elfelejtették a szezám tárulj-t, amit nem is lehet megtanulni.

Lírai realizmusának tárgyi mozzanatait Petőfi visszavetítő képessége szolgáltatja. Stendhal a realista regénytől követelte meg, hogy vándorló tükör legyen ; Petőfi a lírában valósította ezt meg, a magyar költészetben véghezvíve azt a reformot, amit a franciában Sainte-Beuve költeményei jelentenek. Lírában egészen szokatlan, hogy a külső világnak milyen széles horizontját tudja versbe foglalni. Legvirtuózabb költeményei a leírásai, Az Alföld, A Tisza, A Puszta Télen, Kiskúnság stb. A költői leírások általában olvashatatlanok : vagy költői sémák, vagy költőietlen részletmegfigyelések. Petőfi leírásai belső, életrajzszerű életet élnek ; époly közvetlenek, mintha önmagáról beszélne. Egy egész költőileg megváltatlan országrészt avatott költővé, az Alföldet, melyen Vörösmarty az út során kívül egyebet még nem látott — nemcsak a magyar alföldet, hanem egy egész tájjelleget is, a síkságot, amelytől irtózott még a romantika. És az alföldön kívül a magyar tájnak, magyar embertípusoknak, magyar hangulatoknak megmérhetetlen változatait vonta be költészetének glóriájával.

Petőfi nagy ellentéte, akivel összehasonlítva tulajdonságai jobban kidomborodnak, nem Arany János, amint az irodalomtörténeti séma tanítja, hanem Vörösmarty. Az introvertált Vörösmarty semmit sem lát meg a külvilágból, az erdőtől nem látja a fákat, csak a belső óriások dübörgő lépteit figyeli, csak azt veszi tudomásul, ami innen és túl van a világon, a kozmikus hatalmak csillagharcát. Az extravertált Petőfi állandóan tágranyitott érzékeivel issza magába a külső világot, tudata megtelik a külvilág képeivel és belső eseményei is elválaszthatatlanul összefonódnak a kívülről kapott benyomásokkal. Ezért, hogy Vörösmarty mindig ugyanaz és

Petőfi percről-percre változik, mint a tájék szeles időben, amikor a nap kisüt és újra elbujik — változik, amint változik a világ képe, melyet visszatükröz. A dolgokat is a változás jegyében szereti bemutatni: a pusztát nyári forróságban, majd téli kihaltságban, a Tiszát, mint a föld legjámborabb folyóját és mint vad áradót. Vörösmarty kedvenc szimbóluma a villám: ezer gátlás után visszafojtott lényéből úgy tör ki a vers is, mint a villám, hirtelen és túlvilági fényben. Petőfi kedvenc szimbóluma a változó, futó felhő és ami hajtja, a szél. Erről szól legszebb verse is:

Ma lágy szellő vagyok, csendes folyó gyanánt
Úszom át a léget néma nyugalomban,
Létezésemet csak a kis méhe tudja,
Mely hazafelé tart a rétről fáradtan;
Ha fáradtan száll a kis méh a tehertől,
Melyet oldalán visz, melyből mézet készít,
Tenyeremre veszem a kicsiny bogarat,
Úgy segítem elő lankadt röpülésit.

Holnap vihar leszek, zúgó, bőgő vihar,
Szilaj paripámon a tengert bejárom,
S mint a tanító a csintalan gyermeknek,
Sötétzöld üstökét haragosan rázom.
Bejárom a tengert, s ha hajót találok,
Szárnyát, a lobogó vitorlát kitépem,
S árbocával írom a habokba sorsát,
Hogy nem fog pihenni többé kikötőben.

Jellemző, hogy a vihar-Petőfi is mennyire emberi: a vihart nem hasonlítja nagyobb dologhoz, mint egy tanítóhoz. De lássuk előbb a lágy szellő, s azután a vihar emberét.

b) *Biedermeier.*

A költő, aki szakít a romantika ünnepélyességével és a hétköznapokhoz közelít, tématikájában is realisztikusabb lesz, mint elődei voltak. A legmagasabb költői mondanivalók, a mulandóság, élet és halál, a kozmikus erők harca, Berzsenyi, Vörösmarty és Ady világa, őt kevéssé vonzzák; — ha fel is merülnek élményáramában, egyszerűen elmondja az élményt és nem keresi a nagy összefüggések vizióit. Az ő világa a minden ember érzelemvilága és népszerűségének a titka, hogy azt fejezte ki, ami mindenkiben hallgat és várja a költőt, aki el tudja mondani.

A családi élet melege, a gyermek szeretete szülei iránt, a férj szeretete felesége iránt, ez a jellegzetes Petőfi-tématika. Szüleihez írt versei ellenállhatatlanok érzületük közvetlensége által. A feleségéhez írt versek annál csodálatosabbak, mert a legritkább eset a világköltészetben, hogy valaki jó verseket írjon a saját feleségéhez, többek közt Himfy is itt mondott csődöt. A szerelmes vers a vágy feszültségéből származik és az ember nem szokott az után vágyódni, aki mellette van . . . de Petőfi nem a vágyakozás költője volt, hanem a lelki jelenvalóságé : minden percnek meg tudja találni és ki tudja mondani költői örökkévalóságát.

Gyermeki szeretet, házi béke, a kis dolgok művészete, élj a jelennek, szőke és kékszemű kislányok, akik hamisak, fia bölcsője fölé hajoló apa, ez a nagy európai biedermeier. Nagy háborúk és a romantika belső hadmenete után a csendes pihenés kora.

Csodálatos szelidség ömlik el a lelkeken. A korhangulatot a képzőművészet fejezi ki szinte groteszk teljességgel: ha Judithot ábrázolják, ő is csapottvállú, befont fürtű szépség, kinek arcvonásain kimondhatatlan béke dereng és úgy tartja Holofernes fejét, mint egy tál kompótot. Vagy nézzük az egykorú Bánk Bán illusztrációkat : a Kossuth-szakállas Bánk kicsi kezét durcásan ökölbeszorítja, mialatt Gertrud finoman elhárító mozdulatot tesz . . .

Még a forradalmak is oly szelidek és jóindulatúak ebben a korban, nagyobbára népgyűlések és szónoklatok formájában játszódnak le, esernyők alatt. Csak Magyarországon robban fel az ősi gyúanyag és elsöpri a biedermeier költőt is, aki újjongva leste a robbanást . . .

Petőfi személyisége sokkal erősebb fonalakból van összeszőve, semhogy benne a biedermeier jelleg azóta komikusan hatna. A kor bárgyú szelidsége nála mélységes humánum, báj és játékosság. De tagadhatatlanul a kor gyermeke ő is.

Különösen biedermeier jellegű Petőfi szerelmi költészete. A szőke fürtök gyermeke, a leány, tiszta és ártatlan, gyermeki lélek, aki csak enyhe sóhajtásokból táplálkozik, nem ismeri a földi lét és a földi szerelem nyerseségeit. Etelke annyira szelid, hogy meg is hal, mielőtt a költőnek ideje lenne beleszeretni. A lánykák szeméből általában jóság és vidámság, e kedves két égi gyermek szól.

És maga a költő? a költő mindig szerelmes. Szerelme oly ártatlan, mint a lánykák, akikbe szerelmes:

Szerelmes vagyok én;
Megmondjam-e kibe?
Egy barna kis leány
Hőfejér lelkibe!

Hófejér a lelke
Ennek a kislyánynak,
Liliomszála ő
Az ártatlanságnak.

Ennél jámborabb szerelmest a nagymamák sem kívánhatnak. A szerelmesek kertekben ülnek és különböző természeti jelenségekben gyönyörködnek. Néha beszámol egy csókról is, de inkább csak olyan kis pajzánság az egész, távolról sem erotikus tény.

Ebben a szerelemben is gyülekeznek olykor felhők: főkép zordon apák képében, de néha a lányka is hamis — nem hűtlen, csak éppen hamis, amennyire ártatlansága engedi. Játszik, játszadozik a költő szívével, de azért alapjában véve szereti a költőt, miért is ne szeretné? Igaz, hogy nem szép fiú, de oly tüzes, az egész természetet csak arra használja fel, hogy kedvesével és a saját szívével összehasonlítsa, a mély Duna vize nem mélyebb szerelménél, a nagy Szentgellérthegy nem nagyobb keservénél.

Az irónikus hang, amit megütöttünk, talán igazságtalan lenne, ha nem lett volna Petőfi szerelemtana következményeiben olyan pusztító a magyar lírára nézve. Utána a biedermeier-szerelem költők számára kötelezővé lett; több, mint egy fél évszázadon keresztül csak ártatlanul volt szabad szeretni ártatlan szűzeket a magyar lírában és aki szakítani mert ezzel a költői hazugsággal, erkölcstelen volt és hivatalosan erkölcstelen még ma is.

Pedig ma már megvallhatjuk, a rendelkezésre álló bőséges adatok alapján, hogy Petőfi biedermeier szerelme nem volt más, mint egy szép és heroikus hazugság, olyanfajta, mint Csokonai rokokó vidámsága, mikor a halál már felőrölte belsejét. Nagy költői áldozat volt ez a kor- és osztályszellemnek, Petőfi részéről. Mert a valóságos Petőfit komoly, ellenállhatatlan, türelmetlen férfiszenvedély láncolta Szendrey Júliához és Szendrey Júlia minden volt, csak nem ártatlan

barna kislány: rövidre nyírta a haját, amikor ez a legnagyobb asszonyi lázadás szimbóluma volt még, szivarozott, férfias ruhákat hordott, mint George Sand, betegesen hiú volt és a férfiakat valami általános rokonszenvvel fogadta ... Kettejük házassága két vad és féktelen természet összecsapása, melyben a fin de siècle erotikus elátkozottsága veti már előre az árnyékát ... és ezt stilizálta át Petőfi biedermeier szerelemmé.

Miért? Részben, mert a kor gyermeke volt, részben pedig osztály-okokból. A szegénylegény Petőfi, aki minden más téren daccal tépte össze a nemesi osztályköltészet formai és tartalmi hagyományait, ezen az egy területen konvenciózusabb volt a nemesi költőknél. Mert erotikája, mint általában az alsóbb osztályból magasabbra kerülőké, felfelé való erotika volt: többnyire előkelő nemesi családok ivadékaiba volt szerelmes, bennük talán azt a belső eleganciát imádta „ártatlanság" név alatt, ami belőle hiányzott. És szerelmi lírájában alkalmazkodott a szeretett leányhoz és annak osztálykonvencióihoz. Meg akarta mutatni, hogy a szerelemben ő is úriember. Alávetette magát a kasztfegyelemnek, mely megtiltotta, hogy a költő szerelmi életének érzéki mozzanatait kitegye a csúfolódni kész alacsony tömeg tekintetének.

c) *Népiesség.*

A népies költészet Petőfi előtt már hosszú és változatos utat futott be. A rokokó játékosság, Faludi, kezdte a népi motívumok kultuszát; a preromantika, Herder nép-imádásának a hatása alatt, továbbá folytatta; az empire, Kölcsey, igyekezett a „tónját" megnemesíteni; a romantikában, Kisfaludy Károly és követői kezében, költői maszk lett belőle, akárcsak a keleti exotikumból és Petőfit megelőzve a jobbágyszármazású Czuczor Gergely (1800—66) olyan népdalokat írt, melyekben a „népiesség" már nemcsak tárgyat jelentett, hanem azt a közvetlen kifejezésmódot is, amit Petőfi tett a magyar népdal sajátjává. Mégis, az igazi „népies" költészet megalapítójának Petőfit kell tekinteni.

Őelőtte a népdal csak tárgy és forma; ő adja a mélyebb értelemben vett tartalmat. A későbbi népies költők mind őt

követték és követik, elődei úgy eltűntek, mint a nap feljöttekor a csillagok.

Petőfi népiességének igazi irodalmi előzményei nem a magyar kísérletek, hanem a nyugati liberalizmus irodalomfelfogása. A negyvenes években nyugaton általános lesz a meggyőződés, hogy az író legszentebb kötelessége az alsó néposztályok szellemi szükségleteit kielégíteni és ugyanakkor a felsőbb osztályokban a szegénység iránt részvétet kelteni. Ezt a célt szolgálja pl. Dickensnek és Tom Hoodnak magával ragadó szentimentális pátosza, Béranger kis helyzetdalai, Victor Hugo regényfreskói, a nyomorultak állítólagos életéről stb.... jóformán minden magasabbrendű külföldi olvasmány, amely a Petőfi-nemzedék kezébe kerül.

Petőfi számára a nép-költő fogalma teljesen kidolgozott irodalmi programmot jelentett.

> Pusztában bujdosunk, mint hajdan
> Népével Mózes bujdosott,
> S követte, melyet isten külde
> Vezérül, a lángoszlopot.
> Újabb időkben isten ilyen
> Lángoszlopoknak rendelé
> A költőket, hogy ők vezessék
> A Népet Kánaán felé.

Ez a népi hivatás fűti át Petőfi hatalmas költői önérzetét, ennek a hivatásnak a nevében követel a költő számára méltó helyet a társadalomban, ennek a hivatásnak a magaslatáról mennydörög le bírálóira. Arany Jánossal és Tompa Mihállyal a népi költészet ápolására szövetkezik, a Toldi szerzőjét, mint a nép költőjét üdvözli kitörő lelkesedéssel:

> S ez az igaz költő, ki a nép ajkára
> Hullatja keblének mennyei mannáját.

Az idézetekből is kitűnik, hogy a népiesség Petőfi számára nemcsak művészi elvet jelentett, hanem a csak-művészin túlnőve, társadalmi és politikai programmot is. Számára és a hatása alatt álló fiatal Arany János számára a népies költészet nem volt cél, hanem eszköz a nép nevelésére, nem artisztikum, hanem nemzetpedagógia. Arany János kifejti, hogy csak addig van szükség a népi költészetre, amíg a nép éretté válik arra, hogy a magasabbrendű költészetet is megértse. Tehát tudatos leegyszerűsítés, tudatos

alászállás egy alacsonyabb kultúrnívóhoz, olyanfajta, mint mikor a reformáció terjesztői a latintól alászálltak a nép nyelvéhez.

Formában a népiesség Petőfi számára azt jelentette, hogy szerette a magyaros ritmust, ami a népdal ritmusa, epikai főművét, a János Vitézt Zrinyi-sorban írta, példát adva ezzel Aranynak ; kifejezéseiben kerülte az elvontat, a mesterkéltet. Némely népdal kompozíciós sémáját, hogy természeti képpel kezdi és átmegy a lelki élet kifejezésére, Petőfi tette a magyar népdal kötelező uniformisává.

Tárgyban azt jelentette, hogy bevezette a magyar lírába a csikóst, a betyárt, a juhászt stb., az Alföld egész mitológiáját, azt a magyar exotikumot, amely a külföld tudatában, sajnos, összeforrt a magyar fogalmával. Őelőtte csak egy magyarországi zsidó származású német költő, Karl Beck, szólaltatta meg az Alföld romantikáját Janko, der ungarische Rosshirt című költői elbeszélésében (1841.). Ez volt az, ami Magyarországból Európát érdekelte.

Ennek a népies tárgyválasztásnak köszönhető Petőfi legélvezetesebb alkotása, a magyar irodalom egyik nagy magaslati pontja, a János Vitéz. A játékos mesefantáziának olyan gazdag kivirágzása ez a kis parasztéposz, mint amilyen német szellemterületen az Undine vagy a Peter Schlemihl. Mint azok, János Vitéz is realisztikusan indul Kukorica Jancsinak és Iluskájának megható falusi történetével és bájos lassú átmenettel emelkedik fel az irreálisba, a mese világába. De a legszebb benne az, hogy ennek a mesevilágnak minden kis tündére, minden óriása magyar tündér és magyar óriás, középpontja a vitéz magyar huszár évszázados legendája és az óperenciás tengeren túl is magyar levegő lebeg. János Vitéz a magyar folklore legszebb felemelkedése a művészi síkjába.

Ez a mű jelzi Petőfi népiességének legmagasabb pontját. János Vitézben sikerült belső szintézisre hozni a népi tárgyat, népi formát és népi tartalmat. Népi tartalom alatt azt értjük, hogy a világkép is teljesen a nép világképe. János Vitéz csakugyan azt a benyomást tudja kelteni, mintha a nép képzelete hozta volna létre. Nincsen benne semmi, ami nem fordulhatna meg egy értelmesebb parasztember fejében. A bájos földrajzi és történelmi ál-tudatlanságok csak megerősítik ezt az érzést:

Ekképen jutottak át Lengyelországba,
Lengyelek földjéről pedig Indiába,
Franciaország és India határos,
De köztük az út nem nagyon mulatságos.

A magyar irodalomnak vannak sokkal nagyobbszabású alkotásai, mint a János Vitéz. De a János Vitéz az, amit az ember szeretne odaajándékozni külföldi ismerőseinek, hogy megérezzék a magyar népjelleg melegségét, humorát, semmihez sem fogható báját, hogy megérezzék a magyar szív verését. Ebben a műben csodálatosan együtt van a magyar föld valósága és a magyar lélek álma.

Ilyesmi, mint a János Vitéz, a legnagyobbaknak is csak egyszer sikerül. A népi tartalom igazán csak a János Vitézben van meg Petőfi művei közül. Amikor lírai költeményeiben is a nép világképét akarta rajzolni, egy különös kisiklás történt. A János Vitéz megírásánál nagy segítség volt a népmese. A népmesében megtalálta a népi világképet, csak fel kellett dolgoznia. De honnan merítsen népi világképet lírájához? A régi népdalokat nem ismerte, a romantikusok által gyüjtött és költött népdalok mind a romantikus nemesség világképét fejezték ki. Petőfi nem fordulhatott máshoz, mint ahova a lírai költő amúgyis természettől fogva fordul: önmagához. Mint Napoleon, aki saját fejére tette a koronát, Petőfi kinevezte önmagát néppé, a saját világképét népi világképpé.

Petőfi, amikor népköltő volt, erőszakot követett el magán. Lírai mondanivalóit kénytelen volt leegyszerűsíteni, elszínteleníteni, hogy beleférjenek egy szűk formába. Igazán szép versei nem is azok, amelyeket mint népköltő írt. Ebben az egyben hasonlít Vörösmartyhoz: legszebb sorait ő is malgré lui, költői szándéka ellenére és megcáfolásaképpen írta.

A másik paralogizmus az, hogy a népköltő végeredményben mégsem a nép számára írt. Igaz, hogy Petőfi költeményeinek egy része csakugyan a „nép ajkára" került, különböző zeneszerzők érdeméből, igaz, hogy a magyar nép, amennyiben olvas verseket, legnagyobb gyönyörűségét az ő verseiben találja. De nagy általában a nép nem olvas verseket, más dolga van, akkor és most és mindörökre. A vers az úri osztály luxusa.

A két önellentmondást így lehetne egy paradoxonba sűríteni: a Petőfi-népdal olyan vers, melyet egy nem-népi valaki írt a nem-nép számára. Végeredményben tehát az

egész népies-nemzeti iskola a romantikus kor álorcáskodó hajlamának a végső és legextenzívebb hajtása, nagyszabású szerepjátszás, lírai pásztorjáték, ahol a pásztorok titokban hercegek és a nézőt a királynő.

Egészen más volt a helyzet nyugaton, ahonnan a liberális, népi irodalomfelfogás hozzánk jött. Nyugaton a nép már a XIX. században is az ipari munkásságot jelentette, mely akkor még alig különbözött belsőleg a kispolgárságtól, csak éppen hogy szegényebb volt. Az írónak, aki róluk, vagy hozzájuk írt, nem kellett kimennie önmagából, a hangján, a gondolkozásán nem kellett változtatnia, nem kellett leegyszerűsítenie magát, a népért és népnek való irodalom legfeljebb bizonyos témabeli és tendenciabeli megkötöttséget jelentett. De Magyarországon a nép a parasztság volt, külön világképével és teljes kulturátlanságával — az úri írótól világok választották el, amit a jóakarat és a zsenialitás sem tudott áthidalni. A népies-nemzeti irány két óriása, Petőfi és Arany, valószínűleg maga is érezte iránya paradox voltát. Bizonyára ez az oka, hogy később mind a kettő eltért a népies kezdetektől és haladt egyéni útján tovább.

d) *Világszabadság.*

Petőfi a szabadságot lelke istenének és istennőnek szokta nevezni verseiben; nagyszerű és véres istennőnek rajzolja, aki örömmel veszi át a költő levágott fejét, melyet álmában a költő maga nyujt át neki. A költők általában oly bőkezűen osztogattak isteni és istennői rangokat eszméknek és érzelmeknek, hogy az olvasó megszokta, mint egyet a sok sztereotip költői kifejezés közül, és nem gondol hozzá semmit. És mégis, Petőfi számára a Szabadság-istennő nemcsak szóvirág volt, nemcsak „megszemélyesítés", hanem valami mélyen átélt realitás, olyan valami, mint az antik ember számára az antik istenek.

Ha nem tudná az ember, hogy Petőfi nem volt vallásos, feltétlenül azt kellene gondolnia, hogy nagyon vallásos volt. Abból a társadalmi rétegből származott, melynek a primitív vallásosságát a Felvilágosodás és indifferentizmus egyáltalán nem érintette; szülei áldozatot is hoztak, hogy ha tőlük távol is, de felekezetének megfelelő nevelésben részesüljön. Anyjától, a tót asszonytól örökölnie kellett valamit a tótság miszti-

kus hajlamaiból. Egy annyira nyilt lírai természet, mint Petőfi, lehetetlen, hogy ne lett volna fogékony a „halhatatlanság intimációi" iránt, melyet a költők a természetből szoktak kiolvasni. És egy ember, aki annyira csordultig tele voll szívvel, emberi jósággal és a tisztaság kultuszával, feltétlenül meg kellett, hogy érezze a transzcendenset az erkölcs és humánum belső útmutatásaiban.

Hogy Petőfi nem volt vallásos a szó általános értelmében, annak csak az lehet a magyarázata, hogy vallási energiáit transzponálta valami másra, vagyis, hogy a maga módján volt vallásos. Petőfi vallásossága a szabadságimádata volt. Azt az áhítatot, rajongást, önfeláldozási vágyat, amit a hívő Isten lábához helyez, ő a szabadságnak szentelte. Amint a hívő lélek mindent vallásán keresztül él meg és vallásának értékrendszeréhez mér, hasonlóképpen Petőfi is a világot a szabadság jegyében éli át. Az a tájék szép, amely a szabadságra emlékeztet, az az irodalmi alkotás jó, amely a szabadság ihletését érezteti, az a tett jó, amely szabad és a világszabadság felé vezet.

Szabadságvallása nem volt elszigetelt jelenség a korban. Sőt ez a szabadságvallás a XIX. század közepén a miszticizmusnak a korszerű formája. Ezt hirdeti Lamennais abbé rendkívül széles hatású műveiben, ennek a költője az angol Shelley, akit Petőfi jól ismert és szeretett; magyar földön Kossuth beszédei és hírlapi cikkei szintén vallásos bibliai pátosszal beszélnek szabadságról és függetlenségről. De Kossuth nem misztikus és a függetlenség számára fontosabb a szabadságnál. A misztikus liberalizmusnak Petőfi az egyedülálló képviselője, nem számítva a későbbi Petőfi-utánzókat, akiknél séma lett, ami Petőfi számára vallási élmény volt.

Szabadságkultuszának vallási gyökereiből következik, hogy konkrét politikai célok nem foglalhatták magukba azt, ami a lényeg volt benne. Teljesen naiv dolog lenne Petőfit a marxista eszmék előfutárjának tekinteni. Vágyálma a minden ember és minden dolog szabadsága volt, valami kozmikus forradalom, mint amiről Shelley álmodott Prometheus Unbound-jában, a természet nagy lázadása a zsarnok Jupiter ellen. Viziója hasonlított Loyolai Szent Ignác Két Zászlójához ; valamikor össze fog ütközni a két világhatalom, a Zsarnokság serege és a Szabadság serege és a költő mártíros lelkesedéssel fogja vérét ontani a szent ügyért.

Ha mégis konkrét formát keresett a szabadság földi megvalósulása számára, a Respublika eszméjében találta meg azt. A szabadság legnagyobb ellenségei a zsarnokok. Minden zsarnok között a legrettenetesebb, mert a leghatalmasabb, a király. Itt a francia romantika, Victor Hugo hangja szólal meg. Királygyűlölete volt legféktelenebb indulata. Királyversei talán az egyetlenek gazdag tématikájában, amelyek teljesen mentek minden biedermeier szelídségtől. Itt megváltozik a hang, a nyers, rekedt szenvedély hangja ez, nem mérsékli semmi szordinó. Ez a hang teszi oly komor olvasmánnyá leghosszabb epikai művét, az Apostolt. Királygyűlölete és republikanizmusa tette elszigeteltté kortársai közt. A köztársaság idegen a magyar politikai szellemtől és a szabadságharc történetének legmegrendítőbb mozzanata éppen az, mennyire igyekszik a magyarság az utolsó percig is megőrizni lojalitását, mígnem a bécsi udvar konok butasága, a szláv ellenérdek és Kossuth megszállott pátosza minden kibékülést lehetetlenné tesz.

Petőfi respublikája nem képzelhető el jobbágyokkal és nemes urakkal. Szabadságkultuszának másik konkrét mozzanata a népszabadság, a jognélküli osztályok felszabadítása. Láttuk, a magyar szellem legnagyobb képviselői mint küzdenek a jobbágyság felszabadításáért, hogyan válik ez a probléma a magyar élet legégetőbb kérdésévé. Petőfi fellépésekor már csak percek választanak el a megoldástól, melyet negyvennyolc általános európai forradalma és a vezetők teljes fejvesztettsége hirtelen, katasztrófaszerűen hoz meg. Petőfi jobbágyversei már egészen mások, mint az előző nemzedék szózatai voltak. Az előző nemzedék még felülről beszélt, Petőfi a nép nevében szól:

Még kér a nép, most adjatok neki!
Vagy nem tudjátok, mily szörnyű a nép,
Ha fölkel és nem kér, de vesz, ragad?
Nem hallottátok Dózsa György hirét?
Izzó vas trónon őt elégetétek,
De szellemét a tűz nem égeté meg,
Mert az maga tűz; úgy vigyázzatok:
Ismét pusztíthat e láng rajtatok.

Itt költészete kitör a nemesi osztályfegyelem kereteiből, melyhez egyébként ragaszkodott. Dózsa György, a magyar történelem legfélelmesebb szimboluma végre megszólal, csaknem egyidőben nála és Eötvösnél. Szabadságvallása, a kül-

földi liberalizmus hatása és tulajdon népi származása váltják ki belőle ezeket a zordon és fenyegető hangokat. Körülbelül Petőfi a szélső határlehetőség, ameddig a kor költészete, a nemesi költészet elmehetett az alsóbb néposztályok érdekében. De figyeljük meg: Petőfi, ha mesét mond, ha bordalt énekel, szívesen beszél a néphez, a nép nyelvén — de amikor a nép jogairól beszél, szózatát a nemességhez intézi. Nem a néphez. Nem agitál. Nem szövetkezik a néppel a nemesség ellen. Nem is volna értelme, érzi jól — ő inkább a nemességhez tartozik és a nemességet még ő sem hagyhatja cserben, nem árulhatja el.

A világszabadság eszméje nem érinti magyar finitizmusát. Az internacionalizmusnak az árnyéka sem férkőzött hozzá. Szabadságkultusz és magyar dicsőség összeolvadnak benne: a magyarságot is a szabadság jegyében látja és ítéli meg. A szabadság misztikus hívőjének semmi nem fáj annyira, mint hogy a magyar nép nem ért még el a szabadságig. „Magyar vagyok" kezdetű versében, melynek első strófáiban a magyar jellegnek oly tökéletes rajzát adja, az utolsó strófájában összefoglalja belső viszonyát magyarsághoz és szabadsághoz:

Magyar vagyok. S arcom szégyenben ég,
Szégyenlenem kell, hogy magyar vagyok!
Itt minálunk nem is hajnallik még,
Holott másutt már a nap úgy ragyog.
De semmi kincsért s hírért a világon
El nem hagynám én szülőföldemet,
Mert szeretem, hőn szeretem, imádom
Gyalázatában is nemzetemet!

Magyarság és szabadság viszonya megváltozik Petőfi utolsó heroikus esztendejében. A magyar a szabadság nemzete lesz, a szabadság vesztett ügyéért egymaga áll ki az elcsendesedett, levert Európában. Petőfi hazaszeretete a lelkesedés végső feszültségéig ér el, hiszen nemzete az ő vallására tért, az ő istennőjének hoz véres áldozatot:

Ha a mi fényünk nem lobogna
A véghetetlen éjen át,
Azt gondolhatnák fönn az égben,
Hogy elenyészett a világ.

Tekints reánk, tekints, szabadság,
Ismerd meg mostan népedet:
Midőn más könnyet sem mer adni,
Mi vérrel áldozunk neked.

Most csak a magyar sors számít, „élet, vagy halál"... Petőfi, aki annyit álmodott véres napokról, most otthon találja magát a véres aktualitásban és költészete megüti azokat a heroikus hangokat, amelyek a magyar nemesi költészet elválaszthatatlan sajátjai. De Berzsenyi és Vörösmarty heroikus költészete földietlenül hangzott a tehetetlen korban: Petőfi heroikus versei a valóságot éneklik, a honvédet, a székelyeket, Lenkey századját, a magyar hősiesség csodáit, Petőfinek még a heroizmusa is lírai realizmus.

Republikánus álmok, kozmikus forradalom, Dózsa György mind a semmibe enyésznek most, mikor a nemzet veszélyben van, „szétszórt hajával, véres homlokával" utolsó szörnyű csatáját vívja. Az utókor örökre így látja Petőfit, így vált megrázó legendává törékeny alakja: a szabadságharc költője, aki harcba énekli az utolsó bátrakat és mint a süllyedő hajó kapitánya, eltűnik a hajó roncsaival.

Szövegkritikai kiadás az Athenaeum hatkötetes kiadása (Havas Adolf), Budapest, 1892—96.

Irodalom. Gyulai Pál: Petőfi Sándor (Kritikai dolgozatok, 1908 és 1922). Ferenczi Zoltán: Petőfi életrajza, három kötet, Budapest. 1896. Marót Károly: Fejezetek a Petőfi-kérdéshez, IT., 1913. Ady Endre: Petőfi nem alkuszik (Vallomások és tanulmányok). Babits Mihály: Petőfi és Arany, Nyugat, 1910 és Irodalmi problémák kötetében. Horváth János: Petőfi, Budapest, 1922. Riedl Frigyes poszthumus Petőfi könyve, Budapest, 1923. Hankiss János: Petőfi és a francia költők, BSz., 1923. Bartók György: Petőfi lelke, Szeged, 1924. Újabb életrajzi anyag: Hatvany Lajos: Feleségek felesége, 1919. Biedermeier: Zolnai Béla: Irodalom és Biedermeier, Szeged, 1935.

6. *PETŐFI KÖRÜL.*

Kitűnő példája az irodalmi szervezkedés fontosságának, hogy Tompa Mihály* sokáig mint Petőfi és Arany egyenrangú társa élt az irodalmi tudatban, csak azért, mert Petőfi egy ideig magával egyenrangúnak tekintette és hirdette, hogy ő, Arany és Tompa képviselik az igazi népköltészetet. A barát-

* Tompa Mihály született 1817, Rimaszombaton, bocskoros nemes kálvinista család. Apja csizmadia, iszákos. Tompa Mihály nagyszüleinél nevelkedik. Iskoláit, mint inasdiák végzi Sárospatakon. Első versei Helmeczy Társalkodójában jelennek meg 1840-ben. Patakon élénk részt vesz az önképzőkör életében, kenyerét nevelősködéssel keresi. 1845-ben kezdődik Petőfivel való barátsága, 1847-ben végleg összevesznek. Hipochondriákus hajlamai egyre erősödnek, Graefenbergben gyógykezelteti magát, 1848-ban hazajön, hogy tábori pap

ság egyébként nem tartott soká, Petőfi sokkal hevesebb és Tompa sokkal gyanakvóbb természet volt, semhogy szövetségük tartós lehetett volna, hiába békítgetett a bölcs, higgadt Arany János. És azóta az irodalmi tudatban is leszállt Tompa triumvíri méltóságáról — ez a triumvirátusok törvénye, hogy az egyik a három közül jelentéktelen.

A negyvennyolc előtti években Tompa Népregéivel és Népmondáival keltett feltűnést, melyekben azonban nincsen más népi, mint a tárgy. A népiesekhez való csatlakozását hirdetik népdalai is. A forradalom után Virágregéivel adózott a kor késő-biedermeier ízlésének és allegóriáival vigasztalta a nemzet gyászát.

Volt egy hang, amelyben Tompa feltétlen mesternek bizonyult: ő az ősz hivatott költője líránkban. A súlyos szívbajban szenvedő Tompát az elmúlás sokkal konkrétabban környékezte, mint az enyészet nagyobb költőit, Berzsenyit és Vörösmartyt. Ezért ősz- és enyészet-lírája, ha nem is nyujt olyan végtelen perspektívát, mint a két nagyé, valahogy konkrét, természetes, az elmúlást olyan lírai realizmussal és szelídséggel énekli, mint Petőfi a napfényes életet.

Lemegy a nap nemsokára,
Haldoklásnak szent országa!
Olyan édes forró vággyal
Ölel téged lelkem által.

Az elmulás bája rajtad,
Lelkemen vesz mély hatalmat,
S bár meghalni kéne véled,
Mégis, mégis szeretnélek.

Néma a táj, arca sápadt,
Rá derengő napfény árad;
Ah mi vonzó szép halál van
E mosolygó hervadásban.

Halál-félelem és halál-vágy közeli rokonok a lélekben, — a hipochonder Tompa, akinek egész élete rettegés volt,

legyen, mint ilyen részt vesz a schwechati csatában. Azután falura megy, lelkész lesz először Bején, majd Keleméren. Megnősül, boldog családi életet él. 1852-ben A Gólyához című verse miatt rövidebb ideig vizsgálati fogságban. 1851-től Hanván lelkész, ezt az állomását nagyobb eklézsiák kedvéért sem hagyja el, falujából nem igen távozik. Évekig tartó elkeseredett betegeskedés után 1868-ban hal meg.

Művei. Népregék. Népmondák, 1846. Szuhai Mátyás, Bosnyák Zsófia, 1847. Versei, 1847 és 1854. Virágregék, 1854 stb.

ugyanakkor jól ismerte a halál édességét is. Szépek azok a versei is, amelyekben egy család elmúlását siratja, mint az Árverésen és a Sírboltban ; az arisztokrácia elmúlása őt, a népköltőt is megrendíti és az enyészet borongásával hatja át.

Garay János* népszerűségben az elsők közé tartozott a korban. Rendkívül szorgalmas író volt, az eposztól a humoros újságcikkig minden műfajban dolgozott, hogy nagyszámú családját el tudja tartani. Emlékét két verse őrzi, a két Obsitos-vers. Az Obsitosban Garay, mint Petőfi a János Vitézben, a népi világképet, a néplátta világot mutatja be : a vitéz Háry János elfogja Napoleont, de Mária Lujza kérésére szabadon bocsátja, meglátogatja Ferenc császárt, aki gyorsan átküld a zsidóhoz egy kis borért és előveszi a maradék elemózsiát az asztalfiókból stb. Háry János alakja legendává lett, ami nagyon kevés magyar költő alkotta alakkal történik meg — de mutatja a nemes költő által alkotott népi világkép szűkös lehetőségeit is : már János Vitézt is csak egy lépés választotta el a karikaturától és maradandó hatást ez a világkép mint karikatura ért el.

Petőfi barátja és a kor egyik sokat vitatott különös írója volt Vajda Péter.** Csakugyan különös író volt : versei szabályos logikai okfejtéseket tartalmaznak, viszont prózai írásai inkább verseknek illenek be, a „Vers en prose" műfaját úgy látszik minden külföldi minta nélkül magától felfedezte Baudelaire előtt. A romantika általános költői pantheizmusát szóról-szóra vette és igyekezett vallássá kiépíteni magában, melynek istensége a „Zat" lett volna.

* Garay János szuletett 1812, Szekszárdon, katolikus nemes családból. Átyja kereskedő. Pécsett tanul a cisztercitáknál, majd a pesti egyetemen bölcsészetet és orvostudományt. 1833-tól Mátray Gábor Regélőjének a segédszerkesztője. 1836-ban megnősül, de feleségét félévi házasság után elveszti. A következő évben újra megnősül. 1842-ben önálló lapot indít, a Regélő Pesti Divatlapot, mely 1844-ben Vahot Imréé lesz, míg ő Frankenburg Életképek című lapjához megy át. 1844-től egyetemi könyvtárnok. 1848-ban a magyar nyelv tanára az egyetemen. A szabadságharc alatt és után már betegeskedik. 1853-ban meghal.

Művei. Csatár (eposz Vörösmarty modorában), Szent László, költői életrajz, versbe szedte az Árpád-ház történetét. Drámái : Árbóc, Báthori Erzsébet, Az utolsó magyar khán.

** Vajda Péter született 1808 Vanyolán, Veszprém megye, jobbágy családból. Fiatal korában sokat utazott. Orvos volt, majd tanár a pesti lutheránus iskolában, később Szarvason. Meghalt 1846-ban.

Művei. A nap szakaszai, 1837. Dalhon, Pest, 1839—43. Tárosai Bende, Román, Pest, 1836. Két dráma : Joguz és Buda halála.

Ugyanis szerinte a magyar természet szó eredete : Termő Zat, és a nagy mindent-termő világanyát jelenti. Prózai írásaiban a természet mindenekfölött való szépségét és boldogító hatását hirdeti és azonkívül bátran síkraszáll az elnyomottakért, véreiért, a jobbágyokért és az egész világ minden elnyomottjaiért; különösen az indiai páriákért fájt nagyon a szíve. Társadalmi célzatossága miatt volt a maga korában meglehetősen háttérbe szorítva, de tehetsége nem olyan nagy, hogy a régi igazságtalanságot érdemes volna jóvá tenni.

Petőfi igazi hatása a szabadságharc után bontakozik ki A nagylassan újra meginduló irodalmi termelés központ műfaja a líra, nyilván azért, mert Petőfi dicsősége ennek a műfajnak biztosított legnagyobb tekintélyt. A vezető lirikus, Tóth Kálmán (1831—1881) és köre nem is annyira Petőfinek, mint inkább Petőfi költői elveinek a hatása alatt állnak: a lírai realizmus, a biedermeier tématika és a népies forma költői valahányan. Költészetük sokkal következetesebben a hétköznapok költészete, mint Petőfié volt. A nagy általános témák úgyszólván egyáltalán nem szólalnak meg ebben a lírában — nem is igen szólalhatnak meg, mert a cenzura nem engedi meg a legfőbb, az ekkor egyetlen általános mondanivalót, a nemzet gyászának a kifejezését. A költők teljesen az élményelmondásos lírában élik ki magukat.

És most bontakoznak ki Petőfi poétikájának összes veszedelmei. Petőfi különös nagyságának egyik legfőbb jele volt az, hogy olyan sokszor csak egy hajszál választotta el a költőietlentől — az utánzók ezt a hajszálat következetesen elvétik. Petőfi például a népdal-ritmust szabadon kezelte, a rímek csengésével nem sokat törődött. Követőinél elhatalmasodik a pongyolaság a metrumokban, a rímet kiszorítja az asszonánc, mely ellen Arany azután harcra száll. Lisznyai, Szelestey és a többiek versei megdöbbentően döcögősek, ez a kor a magyar költészet legformátlanabb időszaka. De nem ez a legnagyobb baj.

Petőfi közelebb hozta a költészetet a mindennapokhoz, különösen hasonlattechnikájában. Követői, legkivált Székely József (1825—1895), a Szeszélydalok (1853) szerzője, valami barokkos virtuózkodássá fejlesztik a hétköznapi hasonlatokat. Petőfi közvetlensége így paródizálódik.

Azt gondoljátok, meghalunk,
Nem igaz a, nem igaz a!
Nincs a természetben halál:
Élet mindíg, mint valaha.

Persze alakot cserélünk,
Mint valami mosott ruhát, —
Mosóné és mosott ruha,
Az is változtatja magát.

Metafizikai igazságokat csakugyan nem lehet ennél közvetlenebbül kifejezni. Székely kozmikus viziói is ilyen közvetlenek:

Mer megrántom azt a hosszú kötelet,
Mit az égen tejút névvel ismerek,
Nyakamra kötöm végét, úgy rántom meg,
Hogy a világ velem együtt fúljon meg.

A népköltői attitűd is súlyos veszedelmekkel jár. Petőfi ír egy-két verset alföldi tájszólásban — az utánzók egyik legfőbb ambiciója a tájköltészet. Lisznyai Kálmán (1823—1863) például, aki pedig nem is volt egészen tehetségtelen magyar nyelven, elkezd palócul költeni. Nála, „a leány, ha szelid, szemere, ha tetszelgős, pipellős, néha illemkedik, néha érdeskedik;... Az emberek ferentőt esznek lagyával s ha jójjip indulatba jönnek, csak úgy szotyog náluk a koty, moty, loty, toty, és rotty." (Széchy Károly, Képes Magyar Irod. Tört. II.) Folytatják a karikaturáig Petőfi ötleteit, melyekkel a világmindenségnek népies színezetet adott:

Magyar mente az alkonyég,
Az Úristen varrta,
Táméntalan aranygombok
A csillagok rajta.

A nép nagyszerűsége, ereje, indulata néha kissé ijesztő glorifikációt nyer. Például Szelestey néprománcában a betyár kendőt vesz a zsidótól babája számára, de észreveszi, hogy lyukas:

S ily esetben tettéért ki
Állna jót?
Egy ütéssel agyonvágta
A zsidót!

De a költőcsoport legfőbb ismertető jegye mégis olyan mozzanat, ami Petőfi költészetében nem játszott nagy szerepet: a hasonlat-kultusz. Talán éppen azért, mert a tárgy annyira mindennapi, mert a szubjektív élményt nem színezi át a jelentékeny egyéniség ragyogása, érzik szükségesnek Lisznyaiék, hogy meglepő hasonlatokkal fűszerezzék művüket. Bulcsu Károly például a vezér bajszát a béke galambjának két szárnyához hasonlítja, ami nem kis teljesítmény. Tóth Endre így énekel:

Amidőn aluszik a fergeteg,
Egy őrült lelke szó vad álmokat.
Irtóztató kép lehet ezen álom,
Mint egy veszett oroszlány cérnaszálon.

Ilyen irtóztató képekben gazdag ez a líra. Nyilvánvaló, hogy Petőfi és Arany zárt, népies klasszicizmusa mellett egy népies barok forma volt kifejlődőben, ami a népies költészet önellentmondását, (hogy nem-nép írja nem-népnek,) egy ad abszurdum szerepjátszássá fejlesztette ki.

Az igazi népies, Arany János, mélabúsan nézte a népies álarcosbált, itt-ott gúnyos verseket eregetett ellenük és elment a kedve az önmaga stílusától. Végre a kor kritikusai a segítségére siettek. Erdélyi János és Gyulai Pál rendszeres hadjáratot vezettek a „petőfieskedők", a „kelmeiség" ellen és megállapították Arany János műve alapján a népies-nemzeti költészet kánonát, hogy a népies klasszikusokat el lehessen választani a népies baroktól. Ez a kánon lett azután az iskolai és egyetemi magyar irodalomtudomány kánonjává.

Kiadások. Tompa Mihály munkái, négy kötet (Lévay József), Budapest, 1902—05. Garay János összes munkái, öt kötet (Ferenczi József), Budapest, 1886. Vajda Péter: Dalhon, Szemelvények (Nemes Béla), Gyoma, 1906.

Irodalom. Lengyel Miklós: Tompa élete és művei, Budapest, 1906. Szóchy Károly: Vajda Péter élete és művei, Budapest, 1892. Trostler József: Vajda Péter és a német romanticizmus, EPhK., 1913. Császár Elemér: Garay János, BSz., 1912.

Petőfieskedők. Erdélyi János: Tanulmányok, Budapest, 1890. Gyulai Pál összes munkái, III. kötet, Budapest, 1905. (Petőfi Sándor és lírai költészetünk, 1854.)

7. *ARANY JÁNOS.**

a) *A népi fi.*

Ha az Ezeregyéjszaka dzsinjei egy nap felkapnák Magyarországot és elvinnék távolabbi egekbe, úgyhogy a helyén nem maradna semmi más, csak Arany János tizenkét kötete, ezekből a mágikus könyvekből maradék nélkül ki lehetne olvasni a magyarság eidosát. Minden szál hozzávezetett és minden szál tőle vezet, a magyar szellemi életnek ő a sugárzási központja. Vörösmarty, Petőfi és Ady költészetében van valami csodaszerű, — Arany Jánost matematikailag le lehetne vezetni az előzményekből és a magyar adottságokból. Ha van értelme szellemi jelenségekkel kapcsolatban gyökerekről, szerves fejlődésről beszélni, Arany Jánosról lehet ezt mondani.

Az életrajz a mezei munkával foglalatoskodó parasztgyermek képével kezdődik — de vérében nemesi hagyományok kapcsolják össze a magyar, a nemesi történelemmel. Benne teljes szintézisre jut népi realitás és nemesi história, a romantikus hagyomány és a Petőfi-féle vívmány. Hite szerint kálvinista, de megértője és kifejezője a katolikus középkor lelkének. Átéli és költészetté teszi a XIX. század kétféle nemzetfelfogását: az optimistáét és a pesszimistáét. Legmagyarabb magyar költő lévén, oly nyitva áll a magyarsággal összeegyeztethető európai szellemáramlatok számára, oly

* Arany János született 1817, Nagyszalontán, Bihar megye. Családja azoktól a hajdúktól származik, akik I. Rákóczi Györgytől nemességet kaptak, de Mária Terézia óta nem ismerik el nemességüket. Szülei egyszerű kálvinista földművelők, már idősebbek, amikor Arany János, tizedik gyermekük megszületik. Szalontán, majd Debrecenben tanul, szűkös viszonyok közt. Először szobrászattal foglalkozik, majd 1836-ban, igazgatója ajánlólevelével felszerelve, egy vándorszínész társulathoz csatlakozik. Rövid színészkedés után csalódva hagyja el a szétzüllött társulatot és Mármarosszigetről hazagyalogol Nagyszalontára. Anyja nemsokára meghal, apja megvakul. Segédtanító és segédjegyző Szalontán, 1840-től aljegyző. Ez évben feleségül veszi Ercsei Juliannát, aki már több éve jegyese volt. 1846-ban megnyeri a Kisfaludy-Társaság víg-eposz pályázatát, Elveszett Alkotmányával, 1847-ben pedig a népies eposz-pályázatot Toldijával. A forradalom alatt Vas Gerebennel együtt szerkeszti a Nép Barátja című, a parasztság számára készülő kormánylapot, rövid ideig nemzetőri szolgálatot teljesít, de nagyobbára békésen él Szalontán, ahol egy ideig Petőfi családjának menedéket nyujt. A szabadságharc után elveszti állását; a Tisza-család magához hívja nevelőnek Gesztre,

sokat tanul nyugat legnagyobb mestereitől, mint senki más. Ilymódon a teljes magyarság hordozója és képviselője. Csak egy réteg hiányzik belőle, az, amely a magyarságból is hiányzott még pályája kezdetén és amellyel pályája végén rosszkedvűen találja magát szemben: a városlakó polgár világa. Ezen az egy csonkaságon múlik, hogy az a magyarság-kép, amit művében ad, ma már történelmi mult.

Arany János tág magyarsága lassú, szerves fejlődés eredménye, szűk és lokális kezdetekből szélesül lassankint kozmosszá. Arany János ugyanabból a debreceni rokokó- és diákos költő-iskolából indul el, mint elődje a nagyszabású hagyományfejlesztésben, Csokonai Vitéz Mihály, ugyanazok a népi ízű „mesterkedők" az első mintái, akik Csokonainak, azzal a különbséggel, hogy számára már Csokonai is mester. Ez a debreceni formavirtuózkodás és a hexameteres Ludas Matyi-humor az igazi népi hagyomány a XIX. században — Arany ebből merít, míg Petőfinek ezzel az eleven hagyománynyal semmi érintkezési pontja nincs.

Amint már Beöthy Zsolt is rámutatott, a debreceni kollégiumból nő ki Arany első műve, a hexameteres, komikus eposz, Az Elveszett Alkotmány. A 40-es évek reformlelkesedése inspirálja ezt a különös elsőszülöttet. Az Elveszett Alkotmány a megyei élet kegyetlen szatírájú rajza, egyformán kigúnyolja a maradiakat és az elhamarkodott szájas újítókat. Az első mű egyúttal az utolsó is, melyben Arany leplezés nélkül hallatja véleményét a napi realitásról,

majd 1851-ben tanár lesz a nagykőrösi református gimnáziumban. 1859-ben az Akadémia tagja lesz és a Kisfaludy-Társaság igazgatója. Elhagyja Nagykőrös, Pesten él, szerkeszti a Szépirodalmi Figyelőt, majd a Koszorút. 1865-től az Akadémia titkára, 1870-től 1879-ig főtitkára. Ez az állás kényelmes megélhetést biztosított neki, de nem érezte jól magát a fővárosban, visszakívánkozott falujába. Leányának, Juliskának a halála (1865) kiheverhetetlen csapás volt. Sokat betegeskedett, szeme is egyre gyöngült élete utolsó éveiben már alig látott. 1877-ben már csak névleg viselte az akadémiai főtitkárságot, idejét a Margitszigeten töltötte és hosszú hallgatás után újra verseket írt. Szellemi erejének teljességében érte a halál 1882-ben.

Művei. Komoly tárgyú nagyobb elbeszélő költemények: Toldi (1847), Toldi szerelme (1879), Toldi estéje (megj. 1854), Buda halála (1864), Rózsa és Ibolya (1847), Murány ostroma (1847), Szent László füve (1847), Losonczi István (1848), Katalin (1850). Az első lopás (1853). — Komikus elbeszélések: Az elveszett alkotmány (megjelent 1849), A nagyidai cigányok (1852), Jóka ördöge (1853). Lefordította Shakespeare Hamletjét, János Királyát és Szentiványéji Álmát, továbbá Aristophanes valamennyi vígjátékát stb., stb.

bátran és élesen beleszól az aktuális kérdésekbe. Az Elveszett Alkotmányban Arany még egyáltalán nem népies, csak a hagyományok őre, a Csokonai-vonal folytatója. A következő mű már a Toldi, a népies-nemzeti költészet legkánonikusabb műve.

Közben ugyanis Arany megismerkedett a János Vitézzel, Petőfi irodalmi elvet adott Arany Jánosnak, a népköltő elgondolását.

De a két népköltő beállítottságában nagy különbség van. Petőfi részben politikai eszméinek a hatása alatt tűzi ki a népköltészet programmját, részben pedig alkotáslélektani elvből: zsenínek tudja magát, aki szabadon, konvenciómentesen, a természet szavát követve alkot, mint ahogy a nép alkot a romantikus elmélet szerint. Arany népiességének a lelki oka ellenkező irányú: nem a zseníjében, hanem a nemzseníjében, a határaiban való hit, mérhetetlen szerénység és ugyanakkor mérhetetlen magyar gőg. Arany János népköltői attitűdje jellegzetes magyar finitizmus: ismeri a határait és nem akarja túllépni, nem akar idegen területre lépni, hogy megőrizze lelke függetlenségét. Ő maga mondja Pákhnak: „hogy inkább a népiest művelem, oka hajlam, ismerése saját erőmnek, s talán némi principium is". A nép gyermeke más társadalmi osztályt, más világot nem ismer, mint a népét, s ebből a belső határból époly nehezen mozdul ki, mint szülőföldjéről, Szalontáról. Csak később és nagy-lassan, saját költői óriásvoltának az objektív, kívülről kényszerítő hatása alatt hagyja el azokat a szűk népi határokat, amelyeket önmaga köré vont.

Toldi egy csapásra az ország első költői mellé emelte alkotóját. Arany azt adta, amire a nemzedéknek a legégetőbb szüksége volt: a magyar nép hősét, a mintaszerű magyart.

Toldi Miklós alakja teljes plasztikitássá csak a következő trilógia-részek révén érett, de már az első Toldiban bent volt az Arany-féle magyarság-koncepció. A legfontosabb vonása a képnek talán az az első pillanatra mellékesnek látszó mozzanat, hogy Toldi a „kisebb fiú", akit mellőznek a „másik" miatt. Ez részben a nép helyzetére vonatkozik — György az udvari, a nemesember, Miklós a paraszt, és benne a paraszt glorifikálódik. Egyben kifejezi a magyarság ősi homályos érzetét világhelyzetéről. A magyar mindig a kisebb fiú volt, a parasztsorsra kárhoztatott, Európában és a saját földjén, ahol mások, az idegenek élték az udvar pompás életét.

Toldi Miklós az igazi érték, akit nem lehet véka alá, rejteni. Fényes tulajdonságai, ereje (nemesi-heroikus vonás) lovagiassága (a magyar exotikum része, szintén nemesi vonás, a lengyelekkel rokon), szívének tisztasága (biedermeier) feltétlenül megcsillantják dicső hírét, nevét a világ előtt ... amint a magyar dicsőség újra fényeskedni fog egyszer, Európában, a nagy királyi udvarban.

És már itt feltaláljuk a Toldi-koncepció ethikai magvát, Arany János magyarság-képének a legfontosabb gondolatát. A magyar fajta legszebb tulajdonsága egyúttal legnagyobb átka is: hogy Toldi, a magyar ember, fenntartás nélkül emocionális természetű, érzéseinek, bánatának, szeretetének, haragos indulatának s lelkének a rabja, az ész és a józan életszabályok nem uralkodnak rajta. Toldi haragja miatt bűnbe esik ... Ezt tette már a legendai Toldi is, ezt teszi Toldi a másik két részben, ezt teszi Etele is, Arany másik epikus hőse. Arany az egyéni magyar sorsot ebben a szimbolumban foglalta össze.

A kor bizonyára nem érezte ki Toldiból az intő tendenciát: őrizzétek az érzelmeiteket — hiszen éppen akkor annak a férfinak a varázsa alatt állott a nemzet, aki maga, mint valami meggátolhatatlan indulat, ragadta előre: Kossuthnak. A kor és az utána következő korok beérték azzal, hogy magukra ismertek Toldi Miklós külső realitásában, szokásaiban, beszédében, gondolkodásmódjában, a hasonlat-hangulatban, és joggal: Arany János a kis dolgok utolérhetetlen művésze volt és Toldijának minden strófája a magyar realitásnak újabb és újabb addig meg nem figyelt részletét revelálja.

Ugyanakkor már az első Toldi is magába fogad bizonyos közös-európai vonásokat, amelyek pillanatnyilag magyarnak látszottak, de a biedermeier korhangulat következményei voltak. Ilyen a gyermeki szeretet, az anya-fiú viszony középpontba állítása, amiből irodalomtörténetíróink azt szokták következtetni, hogy a magyar ember különösebb mértékben szereti anyját, mint más nemzetek fiai. Ilyen vonás gazdagsága a genre-képben és az idillszerű részekben, amiből irodalomtörténetíróink azt következtetik, hogy a magyar fantázia kényelmesen rajzolgató természetű. Mindezek a biedermeier-vonások hiányoznak Arany későbbi epikájából, melyek már más európai koráramlatokat tükröztetnek.

Arany népköltői szerepe a szabadságharc alatt éri el tetőpontját. Csakugyan a népnek ír: Toldija megjelenik a

ponyván és meghódítja az egyszerű szíveket. Szerkeszti a Nép Barátja című, parasztok számára készülő lapot, cikkeiben és itt megjelenő verseiben épúgy buzdít a szent háborúra, mint Petőfi. Petőfi elemében érezte magát Tyrtaios alakjában, a békés Arany nem. Harcias versein érződik a feladatszerűség, s népköltő volta kétségtelenül olyan feladatokra is kényszerítette, melyek természetétől eléggé távol álltak, így például egy ponyvakiadványban dicsőítette Rózsa Sándort, az amnesztiát kapott alföldi betyárt. A nép helyzetéről, a jobbágyproblémáról nem igen nyilatkozik, nem hozta nyilvánosságra egyetlen merész versét, a János Pap Országát, melyben a nép kenyerén hízó idegen papokra csaknem Szabó Dezső modorában haragszik. És csak levélben és akkor is csak Petőfinek írta: „Mert bizony nem a mai nemesség vére volt az, mely visszaszerezte Etele birodalmát; az a vér részint csatatéren folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejtezik".

A szabadságharc utáni bénult időkben Arany sokkal inkább meg tud nyilatkozni, mint a szabadságharc előtt. A megtört fájdalom országa, ami akkor Magyarország volt, az ő lelki tája. A történelem találkozik belső diszpozíciójával és Arany a hivatott énekes, aki siratja nemzetét, mint egykor Osszián.

A hangja egyre jobban távolodik a szorosan vett népiestől és ebben a mértékben tágul világa is. Toldi Estéje, mely megírásban nyomon követte az első Toldit, még a forradalom előtt, — már sokkal kevésbbé népeposz. Hiányoznak belőle azok a szembetűnően népi mozzanatok, az „egész világ ökre" kifejezések, melyek az első Toldi alaphangját adták. Toldi Estéjének alaphangja mélységes, szubjektív, egyáltalán nem népi melankólia, a leginkább aranyjánosi hang. Az első ének, melyben Toldi a sírját ássa és az utolsó, melyben Lajos király a haldokló Toldi ágya fölé hajol és siratja az enyésző daliás időket, Aranyt már emberi és költői lényének olyan magaslatán mutatják, ahol nem ismeri a „népies" szűkös stíluskorlátait. Toldi Estéjében már a kész Arany áll előttünk: a történelmi realista, aki a korok mélyebb mondanivalóit éli át — és a melankólikus Arany, aki Toldi alkonyában már magának és népének az alkonyát siratja, prófétikusan és fiatalon.

A szabadságharc után egyre tudatosabb lesz benne, hogy távolodnia kell a Toldiban megütött hangtól. Ennek a belátásnak sok oka volt. Meghalt a nagy barát, a szellemi vezér, akinek egyénisége a népi felé vonta. Arany azok közé tarto-

zott, akiknek a barátság nagyobb élmény, mint a szerelem és Petőfi elvesztését élete végéig gyászolta. Elvették a kedvét a népies irodalomtól a petőfieskedők is, akik a népköltészetet szélsőséges és tehetségtelen verseikkel diszkreditálták. Toldy szembefordul az egész népies iránnyal. Pedig „nem a bundát kéne ütni, hanem aki benne van", dörmögi Arany. Mikor 1856-ban kisebb költeményei megjelennek, a kritika, Erdélyi, Bérczy, Salamon, kiemelik, hogy mennyire nem népies és Tóth Kálmánék támadják is érte, — olyasfajta érvekkel, mint amilyenekkel később Babitsot volt szokás támadni.

Lassú elfordulását régi stílusideáljától és világának tágulását nagy trilógiáinak egymásra következő töredékei mutatják. A Toldi Szerelme első két éneke, mely az ötvenes évekből való, még népies, népmese-jellegű az álruhás király, Rozgonyi falusi háza. Ugyanilyen népmesei a Csaba-trilógia legelső töredéke. De amint elmélyed a Toldi-tervbe, belátja, hogy nem lehet az egészet népi miliőben lejátszatni, Toldinak el kell jutnia az udvarba. Ettől eleinte visszadöbben. Mit keresne ő az udvarban. Hosszú időre abbahagyja. Azután elkezdi tanulmányozni a kort, elmélyed, kedvet kap, nekifog, abbahagyja ... De minden egyes koncepció udvaribb és históriaibb lesz. Csaba ugyanilyen fejlődésen megy keresztül. És lassankint kitárul Arany előtt a másik világ, amely époly otthona lesz, mint a népi : a história.

b) *Históriai realizmus.*

A március előtti napok zajongó politikai költészetét Európa-szerte csöndes, komoly, szorgalmas irodalmi élet váltotta fel. A kor nem kedvezett a nagy emócióknak. „Európa csendes, újra csendes", a társadalmi nyugtalanságot a gazdasági fejlődés egyenletes lélegzetvétele követte.

A históriai művészetek, melyeket a romantika eremtett meg és amelyektől a forradalmi, jövőnek élő nemzedék tiltakozva fordult el, most újra nagy divatba jönnek. A jelen eseménytelen, a költő és közönsége a színesebb multban keresi a nagy élet szenzációit, ha nem is olyan patétikus és fájdalomteljes visszakívánkozással, mint ahogy a romantika tette.

A nagy különbség az, hogy az Arany-nemzedék, Arany János európai atyafisága, a romantikával ellentétben, nem-

csak vágyországot lát a multban, hanem realitást is. Feltételezi, hogy azok a történelmi dolgok, melyekről ír és olvas, valamikor csakugyan megtörténtek és akkor épolyan hétköznapok voltak, mint a mai hétköznapok. Nem mernek többé a művész vad szuverénitásával bánni a multtal. Ez a nemzedék éli igazán át a történelem végtelen gazdagságát, és hogy minden kor egy külön világ, és hogy a művésznek alázatosan kell a történelmi igazság trónja elé járulni.

Ezt a felismerést fejezi ki Arany János nyelvén az „eposzi hitel". Az eposzi hitel fogalma és fontossága együtt érik trilógiáival és lassankint kiszorítja a „népiesség" dogmatikáját, ez lesz az uralkodó elv Arany János alkotásában. Lelki eredete ennek is Arany finitizmusa : nem akarja magát az alkotó fantázia végtelen lehetőségeire bízni, keresi az üdvös korlátot, amelyen belül védve és otthon érezheti magát. És a gyakorlatban az eposzi hitel annyi, mint történelmi népiesség : tudniillik az eposzi hitel azt jelenti, hogy Arany csak olyan tárgyat tart az epikus író tollára méltónak, amelyet a nép alkotó tevékenysége hagyományozott rá, monda formájában. Epikus tárgyat csak a nép teremthet — a költő nem tehet többet, mint hogy feldolgozza.

Vörösmartyval kapcsolatban beszéltünk arról, hogy a költészet is megismerés, csakhogy más természetű, mnt a tudományos megismerés. A költő filozófiai megismerése olyan összefüggésekre irányul, amelyek a racionális gondolat számára megközelíthetetlenek és nem is fejezhetők ki máskép, mint a nagy alkotó szavaival. Hasonlóképpen van egy másik történelmi megismerés is, melyet csak a költők tudnak kifejezni. Ez a megismerés nem a tényekre irányul, de még csak nem is a szellemre, a korok lelkére. Ennek a költői történelem-víziónak a tárgya maga a sors. A nép végzete kifejeződik a nagy történelmi mondákban mélységes szimbolumnyelven, mint ahogy a metafizikai megismerés kifejeződik a mithoszokban. Itt is mélyebb, nem racionalizálható összefüggések felismeréséről van szó : a költő a nemzet ősmultjában és önalkotta mondájában felismeri a végzetvoalat, a nemzeti történet belső ritmusát, amely a nép sorsát belülről örökre determinálja.

Ezt a történelmi megismerést keresték a századközép költői, akik nemzetük legfőbb legendáit dolgozták fel : Hebbel, Wagner, Tennyson, hogy csak a legnagyobbakat em-

lítsük. Ez a történelmi megismerés kísértette félig tudatosan Aranyt, mikor a hún trilógiával viaskodott.

Így érik meg Arany férfikorának és talán egész életének legnagyobb műve, Buda Halála. Szándékban is messze kimagaslik ez a költemény Arany behatároltabb művei közül. Buda Halála és a Csaba-trilógia, melynek első tagja lett volna, gigantomachia, mint Tasso, Milton és Zrinyi műve volt, mint Hebbel és Wagner Niebelung-művei, világok harca, sokkal nagyobb koncepció, mint a Zalán Futása. Egy új világ, a fiatal kelet száll szembe az agg nyugattal, látszólag győz, de erejét megsemmisíti a belső végzet.

Amíg népies eposznak szánta a Csabát, az ármánykodás, az idegen királyok, Szász Detre és a német Krimhild mozgatták volna az eseményeket és okozták volna a hún birodalom összeomlását; tehát a koncepció valahol a Dugonics-Bánk bán idegengyűlölő vonalán rekedt volna meg. Amint azonban az eposz terve felülemelkedett a népies korlátokon, az ármány helyét a végzet foglalta el.

Ez a végzet annyiban antik elem, hogy végzet, — de tulajdonságait tekintve modern végzet a hún birodalom végzete, Kemény Zsigmond és Hebbel filozófikus végzetével rokon. Egyben a magyar végzet látnoki felismerése. Hadúr Etelének szánja Isten kardját és vele a világuralmat, ha tud önmagán uralkodni, de Etele indulatában megöli testvérét, Budát. Emocionális természete, melyet mindaddig hősiesen féken tartott, a végén katasztrofálisan előtör és a húnok sorsa meg van pecsételve:

Ám had ura Isten jól látva egéből,
Húnokért nagy könnyű csordula szeméből;
Jaj betelik, mondá, már íme betelnek —
Népe jövendői számlálva Etelnek.

Isten, alant földjén, ő lehetett volna;
De nagy ily kísértés, földi halandóra —
Szólt; és megnyugodott, könnyét letörülvén,
Hogy örök-állandó amaz erős törvény.

Ezekben a nagyszerű sorokban több van, mint végzet: benne van a magyar lélek örök állásfoglalása a végzettel szemben. A magyar finitizmusában állandóan érzi és tudja végzet-szabta határait, minden más európai népnél nagyobb alázattal nyugszik meg „amaz erős törvényben". A magyar az amor fati nemzete.

Nem véletlen, hogy kálvinista magyar volt az, aki a magyar végzet és amor fati énekese lett. A katolikus Vörösmarty nagyszabású koncepciói a szabadakaraton alapulnak. Arany világképe az ősi magyar kálvinizmus gyökerén nő: a kálvinista puritán önuralom-erkölcs és a predesztináció hite segítik Aranyt, hogy a magyar végzetet és a magyar lélek örök-borongó és egyben megnyugvással teljes végzethangulatát felismerje és végleges formákba öntse.

A koncepcióval, az alapgondolattal együtt emelkedett az eposz minden más mozzanatában is a népies színvonal fölé. A Toldi és a Daliás Idők királya még mesekirály, aki álruhában jár és a jókat megjutalmazza — Buda Halála királyok drámája és királyi királyokról szól már. A mű alaphangulata nem a népi közvetlenség, hanem arisztokratikus, fenséges, bizonyos fokig a nagy barok eposzokkal rokon, amelyeket Arany annyira kedvelt, Ariostot és Tassot fordítgatta is.

A belső motiváció is sokkal komplikáltabb, mint mikor Arany a néphez fordul. Toldi nem ismer mást, mint a legáltalánosabb indulatokat. Buda Halála alakjait bonyolult lélekrajz mozgatja, érzékenységi és hiúsági motívumok, a családi életnek azok a végzetes apróságai, melyeknek a fontosságát a modern pszichológia ismerte csak fel. Buda Halála pszichológiai eposz, mint később Toldi Szerelme is, és olvasásuk közben az ember egyre sajnálja, hogy Arany nem írt regényeket, ahol lélekrajzoló képességei tágabban megvalósulhattak volna. Ha regényt írt volna, a külföld is megismerhette volna fordításokban és a nagy francia, angol, orosz regény mellett talán a magyar regény különjellegéről is beszélhetnénk . . .

Amilyen mértékben távolodott koncepció és motiváció a népi kezdetektől, ugyanolyan mértékben távolodott verselés, nyelv és stílus is. Toldi trochaeikus és Toldi Estéje magyarosan lüktető Zrinyi-sorait egy új Zrinyi-sor váltja fel: a magyar ütem egyhangúságát minden sorban egy, vagy két choriambikus láb (— ∪∪ —) tarkítja, a vers zeneiségét növelve és közvetlenség helyett valami antikos stilizáció hangulatába emelve:

Alattam az erdők koronája zúgott,
Folyó nagy vizeit terelé Napnyugot.
Emberi kéz földet túr vala, mint hangya.
Fekete a rónák legeletlen hantja.

A nyelv a nép nyelve, de stilizált népnyelv. Mintegy a népnyelv quinta essentiája, oly tömény oldat, hogy maga a nép már nem is értheti meg. Arany jegyzetekkel magyarázza kifejezéseit, talán érzi, hogy Buda Halála nemsokára a magyar irodalom legnehezebb olvasmányai közé fog tartozni. Nyelvészkedő szorgalmának gyümölcse ez a nyelv, melyet csillagmérföldek választanak el Petőfi közvetlenségétől. Aki a húnokról ír, nem is beszélhet a XIX. század változandó nyelvén; aki az örök magyar sorsot akarja kifejezni, annak az örök magyar nyelvet, a lényegnyelvet kell megteremtenie.

Ebben az arisztokratikus emelkedettségben még inkább szembetűnő Arany képzelet-alkatának sajátossága. Alapvonalaiban a lehető legnagyobb elgondolású, de részleteiben a kis dolgok művésze, realista. A nagy hún tragédiát nem népcsaták véres és kontúrtalan forgatagában mutatja be — az egykorú kritikának hiányoztak is nagyon a harci képek — hanem családi jelenetekben, apró kis mozzanatok egymás mellé rakásában. Hasonlatait a mindennapi életből veszi, fantáziájának iránya Vörösmarty derealizáló képzeletének az ellentéte. Még a míthikus alakok is a magyar valóságból fakadnak és Hadúr a legmagyarabb isten az összes isten között. Nem szükséges példát hozni, az iskolai irodalomtörténet, sőt még Riedl is, Arany legnagyobb ismerője, Arany százarcú művészetének mindíg ezt az egy vonását emeli ki: plaszticitását, hogy minden jelenetét látni lehet, hogy minden alakját körül lehet járni.

Arany későbbi, polgári közönségét mindíg ez a realizmus ragadta meg a legjobban. Milyen csodálatos, mondták, hogy a cica óvakodva lépked, hosszan elnyúlt testtel, szóról-szóra úgy, mint ahogy csakugyan csinálja. Az irodalomtörténet ettől a kis dolgok művészetétől nem vette észre Aranyban a monumentálisat, amire csak legújabban kezdik felhívni a figyelmet, például Németh László. Minthogy szokás lett Arany minden tulajdonságát kánonikus magyar tulajdonságnak beállítani, kialakult az a vélekedés, hogy az igazi magyar költő realista, józanul ragaszkodik a földhöz, nem vész el fantáziája végtelenjében. Ilymód szorultak háttérbe Arany hamis beállítása által a legnagyobbak, Berzsenyi, Vörösmarty, Ady, akik minden voltak, csak nem józanok és nem realisták.

Pedig Arany realizmusa nem a leglényegesebb, nem a legaranyjánosibb és nem is a legmagyarabb mozzanat költészetében. Realizmusát a kor determinálta, Dickens, Tha-

ckeray, Flaubert és Gogoly kora. Az általános európai realizmus egyrészt reakció volt a romantika elmosódó kontúrjai ellen, másrészt a polgárosztály józan racionalizmusának a kifejezése. Arany is korának fia volt, de, épúgy, mint az imént említett nagyok, sokkal több volt, mint a valóság hű ábrázolója. „Nem a való hát: annak égi mássa", mondta Arany is.

Ez a józan kor nem vette észre, aminthogy Vörösmartyban sem vette észre, hogy: numen adest. Talán, ha észrevette volna, ijedten riadt volna vissza bálványától. Elgyönyörködtek a templom faragott díszein, tarka kerítésén, józanul impozáns porticusán, de nem léptek be a szentélybe. Most, amikor világmegrázkódtatások után újra kifejlett az emberben a „numinózus", az isten-szerű iránt való érzék, szent borzalommal érezzük újra nagy költőinkben a kimondhatatlan jelenlétét. A mi szemünkben ez adja meg a végső méltóságot Berzsenyi, Vörösmarty és Ady költészetének. Arany numenje más, mint Berzsenyié és Vörösmartyé volt: ott a végtelen erők harcát, világok összeomlását és születését érezte az ember átborzongani; Aranynál az örök végzet mozdulatlan hatalmát, amint őrködik a világok felett:

Csillagok az égen csillámlani szüntek,
Zárva le minden szem, tüzek is eltüntek;
De az ég nagy sátra, a magosan mélylő,
Szerte ragyog — s virraszt az örökkön élő.

c) *Tudatos költő.*

Egy másik oldala Aranynak, amit a hagyományos látás el szokott hanyagolni: rendkívüli okossága és intelligenciája. Arany okos volt a szó polgári értelmében is. Valami kedves paraszti furfangosság keveredett benne egy erős értelemmel. Mindenhez értett és csodálatosan tanulékony volt. Ha földésztásról volt szó, megtanulta a geometriát és térképeket rajzolt. Mikor jegyző volt, megtanulta a jogot és mindenkinek ügyén-baján tudott segíteni. Zenélt, szobrokat faragott és esze állandóan munkában volt. Amikor más pihent, ő nyelveket tanult, az angol szavakat kiejtés szerint hexameterekbe csoportosította, fordított, stílusgyakorlatokat írt, nyelvészkedett, egész élete intellektuális fúrással-faragással telt el. Közben pedig józan előrelátással, kissé talán túlságosan

pesszimisztikus óvatossággal rendezte anyagi ügyeit, búzát vásárolt, hogy eladja, amikor felmegy az ára, kiadta a pénzét kamatra stb. Alig tudunk költőről, aki olyan józan-okosan élt volna, mint Arany János.

Az irodalomban is okos és tanulékony volt. A kor nehézkes könyvforgalmához képest meglepően tájékozott volt a külföldi irodalomban. Az irodalom minden műhely-titkát keresztül-kasul ismerte, irodalomtudósnak époly jó volt, mint költőnek, amint idevágó alapvető munkái, Zrinyi és Tasso, Naiv Eposzunkról, Bánk Bán tanulmányai és kis költőjellemrajzai mutatják.

Intelligenciája kötötte össze Európával, nem politikai hite, mint Petőfit. Csodálatos megértő és beleélő képessége volt. Neki köszönhetjük a magyar irodalom legjobb fordításait: három Shakespeare-darabot és a lefordíthatatlan Aristophanest.

Régebben az okosság, az intelligencia inkább kompromittáló tulajdonság volt a költő számára. Úgy képzelték, teremtő spontaneitásának van a rovására. A romantikus „természet vadvirága" elképzelés azt szerette, ha a költő élhetetlen és enyhén ostoba ábrándozó, aki alkotásáról magának sem tud számot adni. Ma ez a babona is elmult és tudjuk, hogy az intellektus a költő számára époly rendkívül fontos, mint más szellemi munkás számára. Arany intelligenciája adja meg a kulcsot sok sajátosságához.

Ez a magyarázata Aranynak, a művesnek. Mert költői tevékenysége legjobban a régi korok ötvöseire emlékeztet: az aprólékos gond, lelkiismeretes részletmunka és a műhelyvirtuozitások fölött érzett művesi öröm.

Arany is sokszor feladat-költő volt, mint Vörösmarty — de Vörösmarty feladatait kívülről kapta, az irodalmi köztudatból és kötelességtudóan megcsinálta, amit vártak tőle; Arany maga ad magának feladatokat. Ebben igazi klasszikus, a difficulté vaincue költője, aki szándékkal nehezíti meg a maga munkáját, hogy öröme azután annál nagyobb legyen.

Leginkább műves, leginkább virtuóz a balladáiban. A ballada maga is egy virtuóz műfaj. Önkifejezésre alkalmatlan, epikus volta általában kiküszöböl belőle minden lírai mondanivalót. Eredetileg, különösen a skótoknál és a székelyeknél, tragikus, vagy mulatságos események tömörített megrögzítésére szolgált; a romantikában ez is álarcoskodás lett. A romantika hozta divatba nálunk is ezt a műfajt, amely alkal-

mas volt történelmi hátborzongatásra, anélkül, hogy igazi korhangulatot követelt volna — a balladai homály mindent pótol, többnyire a tehetséget is. A ballada a század közepére a német országokban már a polgári dilettantizmus legfőbb lerakodóhelye volt. A közönség természetesen nagyon szerette.

Ezt a műfajt veszi a kezébe Arany, mintha azt akarná megmutatni, hogy az igazi művész a legócskább anyagból is tud remekművet alkotni. Már maga a műfaj is nehézség, de Arany még újabb nehézségekkel terheli. A balladai homályt igyekszik a maximálisra felfokozni, amint a nagy skót balladákban találta. (A székely népballadákkal csak később ismerkedett meg.) Nem éri be egy cselekménnyel, hanem párhuzamos cselekményeket mutat be, amelyek a legravaszabb módon fűződnek össze. A középrímek, nyelvi meglepetések, ismétlések és félbeszakítások káprázatos technikájával teszi a dikciót változatossá. Minden balladájának megvan a külön virtuóz fogása : a Tengeri Hántásban az utolsóelőtti sor minden strófában kibeszél a költeményből és mégis a cselekményre vonatkozik, a Bor Vitézben, legvirtuózabb balladájában, minden strófa második és negyedik sora megismétlődik a következő strófában, mint első és harmadik sor, de olyan ügyesen, hogy ha felolvassuk, az egyszerűbb hallgató nem is veszi észre.

És megtoldja a rövid balladát egy pszichológiai lépéssel. A balladai homályt, balladai rövidséget kiválóan alkalmasnak találja, hogy egy sötét bűn és sötét bűnhődés legyen a tárgya. A bűnhödés pszichológiai : a bűnös shakespearei módon beleőrül bűnébe és kényszerképzete bűnének örökös szörnyű következménye marad. A virtuozitás itt abban van, hogy hogyan tudja a büntetést a bűnből logikával és az őrületnek bizonyos fokozatos bemutatásával kifejteni.

Irodalomtörténetünk Aranyt kanonizálva a balladát is elsőrangú fontosságú és kiválóan magyar műfajnak minősítette. Nem vette észre, hogy a ballada szűkös kereteibe Arany csak rezignációból bocsátkozott bele, fáradtságból és virtuózkodásból, mint a nyelvtanulásba.

Realizmusának a legremekebb megnyilvánulásai szintén a virtuóz Aranyt dícsérik. Úgy látszik, érezte, hogy a realizmus tulajdonképpen nem a költészet eszköze, hanem a prózáé és a költészetnek különös realizmusra van szüksége, hogy a mindennap fölött maradjon, ne a valót adja, hanem égi mását. Ez a különös realizmus abban áll, hogy az irreális dolgokat aprólékos realizmussal rajzolja, a nem-mindennapira

mindennapi ruhát ad, ami sokkal meglepőbb és hatásosabb, mint a fordítottja. Ilyen zseniális realista ecsetvonás például a Szent László legenda végén, amikor legendájának igazságát azzal bizonyítja, hogy a templom „nem szavajátszó őre"

Három nap a sírboltban
László hiába kereste,
Harmadnapra, átizzadva
Találtatott boldog teste.

Ennek a virtuóz realizmusnak a remekje Csóri vajda álma a Nagyidai Cigányokban, ahol minden fény és pompa cigányjellegben jelenik meg :

Eljárta eszével Nagy-Cigányországot ;
Hogy s mikép vesz majd ő új veres nadrágot,
Amely senkinek még soha testén nem volt —
Anglia-posztóján bársonybul lesz a folt.

Mindezekből érezhető, mennyire tudatos alkotó volt Arany János. A köztudatban is úgy él, és ezúttal helyesen, mint aki mérhetetlen gonddal és aggodalommal, lassan, ezer kétség között készíti művét. Állandóan számol az éliteközönséggel és a hatással, amit el fog érni, — ha úgy érzi, hogy a közönség még nem értené meg, abbahagyja a munkát, amint Bolond Istókot abbahagyta. Különösen kétféleképpen nyilatkozik meg a tudatosság alkotástechnikájában : abban a csaknem tudományos alaposságban, amellyel a magyar nyelvből igyekszik minden bennerejlő szépséget kibányászni, és abban a módban, ahogy külföldi nagyoknak, Byronnak, Burnsnek és másoknak a titkát igyekszik ellesni.

Arany János esztétikája klasszikus esztétika volt, amikor körülötte a romantikus zseni-elmélet uralkodott. Csak egy szövetségese volt, Erdélyi János, aki a „tudalmas" költészetet pártfogolta. Elméleti írásaiban is mindig a tudatos alkotás fontosságát hirdette és amikor mindenki őseredeti tehetségnek igyekezett mutatkozni, ő egymaga, a valóban ősi és eredeti, az utánzás törvényét prédikálta, olyan őszintén mint talán más költő sohasem : „Költészetben — valamint minden ágában a művészetnek — többé-kevésbbé mindnyájan utánzók vagyunk. Hanem foszd meg az utánzás lehetőségétől, zárd el csecsemő korában minden érintkezéstől a költészettel ... ne halljon soha egy népdalt, ne olvasson egy költeményt, tanítsd bár meg a mérték és rím mesterségére, de ne

költői darabokon, hanem egyes összefüggetlen szavakon : a te született költőd, ha lángelme is, sohasem fog megszólalni, valameddig az elkülönzés tart, legföllebb oly rímjátékot farag, aminőt eléje adtál". A jó költő nem egy nagy mintát fog utánozni szerinte, hanem többet, hogy mintaképei közt válogatva megtalálja az egyéni hangját és éppen az utánzás által felszabaduljon. Vagyis, az igazi költészet nem spontán kirobbanás, hanem kultúra eredménye. Az intellektuális költészet krédója ez, olyan ember ajkán, aki a költészet legmagasabb szintjéig ért el, és nem lehet azt mondani, hogy szobaszerű, hideg, cerebrális, életidegen művet hagyott hátra.

Az igazi Arany-kép egyik legfontosabb mozzanata az európai kultúra. Ő maga finom iróniával beszél életformájának kényszerű szűkösségéről : „Én sokszor vágytam már, hacsak annyi tengert is látni, mint a Korhány egyik mocsárja, vagy a geszti tó a kertben . . . aztán panaszkodjanak, hogy a magyar költő nem bír oly széles világnézlettel, mint például egy Byron !" Mélységes kultúrális beállítottsága különös ellentétben van magyar finitizmusával és egyáltalán Arany János életformájával. Még a teste se, melyet földművelő ősök beláthatatlan sorától örökölt, még az sem volt arra szabva, hogy intenzív szellemi, tehát szobában ülő életet éljen és a maga „szerv-nyelvén" tiltakozott ellene : ez a fizikai alapja Arany János állandó egészségi panaszainak, hipochondriájának, neuraszténiájának.

A különös ellentét nem oldódott fel életvezetésében sem. Intellektuális hajlamai arra unszolták, hogy barátokat keressen, akikkel gondolatait kicserélheti. Ezt jelentette a számára Petőfi és ezzé akarta később Tompát kiképezni, de amint levelezésükből kitűnik, terve megdőlt Tompa kicsinyességén. Ezért állandó panaszai, hogy unatkozik, nincs társasága, nincs szórakozása.

De másfelől az intellektuális életformától visszatartotta zárkózottsága, szemérme. Ha emberek közé került, csendes volt, vagy anekdotázott — komoly dolgokról inkább csak levélben beszélt. Az esze egy nagy literátor esze volt, de a természete megmaradt nagyszalontai aljegyzőnek. A városi intellektuális világban állandóan dépaysénak, otthontalannak érezte magát és melankólikusan hervadt, mint a magyar irodalom másik magányos óriása, Berzsenyi. Benne is volt valami a nemes Bennszülöttből, akit megöl a civilizáció.

d) *Az öreg Arany.*

Mint a Dürer melanchólia-angyala tengere, villámai és homokórája közt, úgy ült Arany férfikora legjobb esztendeiben nagy és nem haladó trilógiáinak töredéke mellett és félő volt, hogy beválik, amit magáról mondott ebben az időben: „Így lettem, mint műveim legnagyobb része, töredék."

Melankólikus volt, kezdettől és természettől fogva. Toldi Estéje már a melankólia hősköltemény, a sírját ásó, elfelejtett Toldi fölött ott lebeg az a magyar vidéki elátkozottság, melyhez Bessenyei és Katona József pályájuk végén értek, de amely Arany démonja kezdettől fogva. Bessenyei és Katona és sok társuk megannyi bujdosó, akik a valóság igazságtalanságától megbántva vonulnak vissza Isten háta mögé — Arany János érzékeny lelkét annyira bántja a valóság, hogy kezdettől fogva csak Isten háta mögött érzi jól magát.

Mert mindenkinél érzékenyebb volt, ebben is a magyar faji sajátságot maximális kifejlődésben hordozta.

Oh neked már fáj a bú is,
Az öröm is fáj neked!
Bánt az árnyék, a derű is,
Bánt az édes, keserű is,
Mint a szegény beteget.

Érzékenysége bénította meg alkotását is: állandó kétség gyötri, jó-e, amit ír és kell-e valakinek, nem szűnt-e meg minden vágy az egyre józanabb emberekben, hogy magasabb irodalmat befogadjanak. Ez az aggodalom még a tökéletességhez mérő önkritikánál is jobban gyötörte, ezért biztatja oly gyakran magát:

Ha későn, ha csonkán, ha senkinek, írjad!

És mégse maradt töredék. Furcsa módon megadatott neki, hogy öregkorában álljon be nála az a belső felszabadulás, amely egyébként az első ifjúkort szokta jellemezni: a lírai gátak felszakadása, a szubjektív mondanivaló előtörése. Ha a nagy hallgatás, melybe bűvölve volt, nem is szakadt fel egészen, mégis a hatvanéves Arany olyan közvetlenül kezd beszélni magáról és a világról, mint azelőtt soha.

Megírja legravaszabb, legvirtuózabb balladáit, végleg lezárva ezt a műfajt és ad valamit, amire kevés példa van a világirodalomban, ami Goethe mellé állítja: az öregember líráját. Ebben a másodvirágzásban d csősségesen, minden régebbi koncepcióját felülmulva befejezi a Toldi-trilógiát, megírva a „derekát", Toldi Szerelmét.

Toldi Szerelmében históriai realizmusa csillan meg még egyszer, minden eddiginél szélesebb skálán, diadalmas epikus bőséggel. Regényes eposza már igazi regény, az epossal csak a versforma köti össze, de alak- és tájgazdagsága, alapos és reális lélekrajza, bőséges humora mind a kitűnő regényírót mutatják, aki Arany lehetett volna, ha a klasszikus formákhoz ragaszkodó finitizmusa nem vezeti ebbe az enyhén elavult műfajba.

A Toldi Szerelme még egyszer, mintegy végérvényesen feldolgozza azokat a motívumokat, melyek Arany epikájában világképét szimbolikusan kifejezték: Toldi Miklós megint bűnbe esik, mert nem tud uralkodni indulatain és keservesen bujdosik és heroikusan vezekel. Piroska hallgatása önmagának korai halálát, Toldinak örök boldogtalanságát, megváltatlan magányát okozza, amint hogy Arany is hallgatott mindhalálig, belsejét nem tárta fel és nem kapott szavakat lantján a magyar sors égető problematikája, a népi fi mindenről beszélt, csak az igazi népről nem . . .

Arany nagy hallgatása, melyet újabban sokszor a szemére vetnek, így legutóbb Móricz Zsigmond is (Nyugat, 1930), mélyen szimptomatikus. Ez a nemesség nagy hallgatása negyvennyolc után. A jobbágyságot eltörölték, a paraszt is birtokosa már a függetlenségnek, ami a magyar ember legfőbb kincse; mit akarnak még? „A többi hallgatás", kulturális és gazdasági igényekről ebben a korban nem esik szó. És Arany is hallgat, az Elveszett Alkotmány óta egy szót sem szól, tartja az osztályfegyelem.

Pedig titkon érzi, hogy valami nincs rendben, de nem akar tudomást venni róla. Amint nem vesz tudomást belső, nagy lelki gyötrelmeiről sem, hanem igyekszik minden meghasonlottságát testi okokra vezetni vissza, — gyomorra, májra, szívre, állandóan szervi bajokról panaszkodik, mikor a lelke beteg, — úgy nem akar tudomást venni a magyar élet belső betegségeiről sem.

Most már a hetvenes években vagyunk — az ősi alapépítmények, melyeken a nemesi magyar társadalom és kul-

túra állt, bomladoznak és Arany nagy hallgatása már a bomlás jele. És mélyen szimbolikus, hogy a kornak egyetlen igazán nagy irodalmi terméke egy öreg költő jellegzetesen öregkori alkotása. Aranyban a nemesi kultúra öregedett meg és alkonyodik le, a szép napok teljes, bánatos ragyogásában.

Ha nem volna a Trilogie der Leidenschaft és nem volnának Arany Őszikéi, az ember talán azt gondolná, hogy a lírát jobb a fiatalokra bízni, akikben nemcsak Eros beszél ritmikusabban, de a halál is rendszerint bátrabban szólal meg. De Goethe és Arany öregkori lírája valami más, a fiatalság által megközelíthetetlen emberi értéket jelent: a végső bölcseséget, ami végső rezignáció és amire már egy másik világból hull ezüstös sugár.

Örökké nyugtalan, aggályoskodó lelke megbékél. Amint visszatekint élete művére, szerény, de most már meg nem rendíthető önbizalmat érez, tudja, hogy nem élt hiába, nem maradt töredék:

Mély homályban, éjfél tájban
Kis fény is ha nagynak tetszik,
Hogy a föld körén bolyongtam,
Egy barázdát én is vontam.

Öreg magát humorteljes rezignációval tekinti. Ez a nem egészen gőg nélküli önirónia az öreg Arany legfőbb költői mondanivalója: érzi, hogy kivénült a világból, de ... ez inkább a világ hibája, mint az övé. Egy sírfeliratot kérnek tőle a honvédek számára; ezt küldi:

Itt nyugosznak a honvédek:
Könnyű nekik, mert nem élnek!

Vagy egy másik kis forgácsban:

Mi vagyok én? Senki Pál.
Egy fájó gép, mely pipál.

És amint egyre hullanak a lelkéről az abroncsok, az a kevés hiúság és az a sok aggodalom, ami elkísérte földi pályáján, megint előkerül, ami kezdetben volt, de most már minden programm nélkül, a maga legegyszerűbb valóságában, a népfi, az öreg paraszt. Ha a parasztság kollektív sorsáról hallgat is, kifejezésre juttatja a föld fiának egyéni lelkét. A város zaja elől a Margitsziget tölgyfái alá menekül

kapcsos könyvével, melybe verseit írja, a tölgyek fészekszedő falusi gyermekéveit juttatják eszébe és tölgyfakoporsóban akar nyugodni, ha csontjait egyszer „meg kelletik adni". Ebből a nagy öregkori nosztalgiából születik Arany János lírájának quinta essentiája, a legaranyjánosibb vers, a Vásárban:

Legyen is, legyen is megáldva e föld,
— Isten maga telke — mint rég ezelőtt,
Mikor én is „markot hajtani" kezdtem,
S nem sikerült, bár hogy' s mint igyekeztem.

Így — vézna, ügyetlen testi dologra —
Adtam fejem a bölcs tudományokra,
Barázda helyébe' szántván sorokat,
— Nem kérkedem ezzel, mert azt se' sokat.

De hogy a mezőt, az anya-természet
Kebelét elhagytam, sajog egy érzet,
Holtig sajog itt benn — s tüzesebben vér,
Láttodra, te búzás alföldi szekér.

Ez Arany János igazi hazaszeretete: a nemzeten, az eszmén, a fajtán és a faji végzeten túl az igazi szerelem a földnek szól, amely búzát ad és ami az ős valóság. Ennek a hazaszeretetnek a meleg, életadó ízét érezni Aranynak minden sorából és Arany legfőbb alkotásából, az Arany-féle nyelvből.

Mert „barázda helyébe szántván sorokat", úgy megművelte a nyelvet, mint a földművelő a földjét: nem a titáni fantázia vad alkotóerejével, mint előtte Vörösmarty és utána Ady, a másik két nyelvalkotó, — hanem kiápolva belőle minden kalászt, mely magyar földben sarjadt, türelmesen. Arany János megvalósította mindazokat a költői lehetőségeket, amelyek a magyar nyelvben „a priori" adva voltak. Amelyek elsőül az ó-magyar Mária siralomban szólalnak meg, elsői gaz művelőjüket Gyöngyösiben találják meg, azután Amadén, Faludin és Csokonain keresztül érkeznek Aranyhoz, hogy megváltsa őket, mint ahogy a szobrász megváltja a kőben szunnyadó szobrot. Ebben nem tévedett az Aranyt kánonizáló irodalom-szemlélet: Arany János és a magyar nyelv, valahogy ugyanazt jelentik.

Kiadások. Arany János összes munkái, 8 kötet, Budapest, 1884—1885. Hátrahagyott iratai és levelezése, 4 kötet, Budapest, 1887—89. Összes munkái, tizenkét kötet, 1900. Arany János összes munkái,

négy kötet, 1924. Arany János kisebb költeményei (Voinovich Géza, több eddig kiadatlan költeménnyel), 1925.

Irodalom. Riedl Frigyes: Arany János, Budapest, 1887. Voinovich Géza: Arany János életrajza, 1817—60, két kötet, 1931. (A harmadik kötet készülőben.) Babits Mihály: Petőfi és Arany, Irod. Problémák, 1917. Móricz Zsigmond és Kosztolányi Dezső vitája Arany János bátorságáról, Nyugat, 1930. U. o. Debreceni István tanulmánya Arany János gazdasági tevékenységéről. Németh László: Arany János, Tanu, 1932.

8. *IRODALMI TUDAT.*

A magyar irodalmi tudatot a romantikus nemzedék emelte ki régibb századok gyakorlatias, célszerű felfogásából és a Felújulás korának még mindig eszközi, „nyelvművelő" szemléletéből. De ez a romantikus irodalmi tudat csak sokkal később érett meg annyira, hogy eredményeit végérvényes művekbe rögzíthették. Tulajdonképpen csak a szabadságharc utáni kor nyugalma, önvizsgáló és theoretikus hajlandósága veti meg a magyar irodalomtudomány alapjait.

A romantikus és a következő nemzedék irodalmi tudatának összefoglalója és rendszerezője Toldy Ferenc.* Hatalmas munkássága a romantika diadal-éveiben kezdődik és

* Toldy Ferenc született 1805, Budán, a mai Toldy Ferenc-utcában. Családi neve Schedel, atyja postatiszt. 1819-től a pesti egyetemen tanul bölcsészetet, majd orvostudományokat. Ettől kezdve részt vesz az irodalmi életben. 1829-ben nagyobb németországi és nyugateurópai tanulmányútra indul. Hazajövet szerkeszti az Athenaeum melléklapját és azonkívül beláthatatlan irodalmi működést fejt ki, az Akadémiával és a Kisfaludy-Társasággal kapcsolatban. Ezenközben, mint orvos is működik, a kolerajárvány elfojtásában vesz részt. 1835—61: az Akadémia titkára, 1841-től a Kisfaludy-Társaság igazgatója, 1833—44: az orvosi karon egyetemi tanár. 1843-tól az Egyetemi Könyvtár igazgatója. A szabadságharc után ő szervezi meg az irodalmi életet. Lapja az Új Magyar Múzeum. 1861-től a magyar nyelv és irodalom tanára. Meghalt 1875-ben.

Legfontosabb művei. Handbuch der ungrischen Poesie, 1828. A Magyar Nemzeti Irodalom Története, 2 kötet, 1851. Folytatása: Az Újkori Magyar Irodalom Története, 1853. A Magyar Költészet Története, 1854. A magyar nyelv és irodalom kézikönyve, két kötet, 1855. A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban, 1864—65. (Az első teljes magyar irodalomtörténet.) Toldy Ferenc összegyüjtött munkái, 8 kötet, Pest, 1868—74.

Irodalom. Riedl Frigyes: Toldy Ferenc emlékezete, Akad. Ért., 1906. Kuncz Aladár: Toldy Ferenc, Budapest, 1907. Pukánszky Béla: A százéves magyar irodalomtudomány, Széphalom, 1928.

keresztülépítve a szabadságharc és az elnyomatás korát, a kiegyezés utáni kornak adja át a nemzeti irodalomfelfogás tradícióját. Az irodalmi tudat alapvonalaiban nem változott Toldy első Handbuchjától (1828) összegyüjtött műveinek kiadásáig (1868—74), csak részletekben lett gazdagabb. Ilymód Toldy a fiatalkorában megvetett alapokon dolgozhatott tovább egész életén át, írhatta, egyre bővebb formákban az egy irodalomtörténetet, mely végül is töredék maradt, — és mindhalálig nem lett belőle anakronizmus. Pályája mutatja a tizenkilencedik század magyar irodalmi tudatának egységességét.

Toldy Ferenc több, mint „irodalomtörténetünk atyja", ő kétségkívül a legnagyobb magyar irodalomtörténetíró és bizonyos fokig az egész magyar irodalomtörténet az ő műve. Egymaga végezte azt a munkát, amit más nemzeteknél generációk szorgalma szokott felépíteni. Munkabírása, munkaéhsége oly hatalmas volt, hogy mellette más nem is foglalkozhatott irodalomtörténettel — Toldy mindenütt ott volt, mindent maga csinált meg és mindent, a korviszonyokhoz képest, a legalaposabban és a legtöbb judiciummal.

A magyar irodalmi régiséget úgyszólván teljesen neki köszönhetjük. A régiség alkotásait detektívszerű ösztönnel ő fedezte fel, ő olvasta végig, ő állította be az irodalmi fejlődés egészébe és ő kezdte meg kiadásukat. A későbbi irodalomtörténetírók már mind az őáltala vágott csapásokon haladtak a régiség erdejében: részben átvették Toldy ítéletét, részben azt revideálták, de általában nem nyúltak hozzá olyasmihez, amiről Toldy nem beszélt.

A régi és az új irodalmat ő foglalta rendszerbe, ő osztotta be korszakokra és a hivatalos irodalomtörténet az ő rendszerén azóta sem változtatott nagyon sokat. Ez a rendszerezés a német irodalom fejlődésének szemmeltartásával történt. Toldy is beszél első és második virágkorról és köztük egy hanyatlási időről, mint a német irodalomtörténet. Mint a németek, ő is kirekeszti irodalomtörténetéből a nem nemzeti nyelven írt műveket, tehát a latin irodalmat, régiségünk tetemesebb részét: ez rendszerének negatív oldala. Pozitív oldala pedig az, hogy a magyar irodalomban mindennek kell lennie, ami a német irodalomban van: a krónikák felboncolásával megkonstruálja a magyar „mondaköröket", melyek mindmáig kísértenek az irodalmi tudatban — feltételezi, ogy volt naív eposzunk, misztériumdrámánk, népköltés-

szetünk a régiségben, német értelemben vett klasszicizmusunk, melyet szükségképpen felvált a romanticizmus az újabb korban. Ez a rendszer, bár gyakran túlzásokba tévedett, alapjában véve a magyar irodalom struktúráját sokkal gazdagabbá tette, az egyes jelenségeknek nagyobb távlatot adott, mint hogyha Toldy nem mérte volna a magyar irodalmat a némethez, csak önmagában vizsgálta volna.

Toldy irodalomszemléletének a középpontja a nemzeti szempont. A magyar irodalomnak az esztétikai-művészi célkitűzésen kívül még egy fontosabb ethikai-politikai rendeltetése van szerinte és az egész XIX. század szerint. Ez a politikai rendeltetés meglehetősen összetett és hol az egyik, hol a másik vonása domborodik ki. Eredetileg a nemzeti célkitűzés egészen praktikus volt: az irodalom célja, felébreszteni a nemzeti öntudatot, mint ahogy Dugonics és Gvadányi tették. Magasabb fokon azt jelenti, hogy az irodalom célja ápolni a magyar nyelvet, a nemzet palladiumát, mely önállóságának legfőbb biztosítéka: Kazinczy. Ehhez járult Széchenyitől kezdv a nemzet-pedagógiai koncepció: az irodalom rendeltetése a nemzetet elvezérelni „a nagyobb rész boldogságához". Ezek a szempontok egyesülnek Toldy irodalomszemléletében, értékeléseiben és rendszerezésében egyaránt. Toldy után, Gyulaival további szemponttal gazdagul a nemzeti szempontú irodalom-szemlélet: az irodalom feladata a törzsökös magyarság kifejezése és megőrzése.

Toldy számára az irodalom még nem vált el a nyelvműveléstől, ebben még Kazinczyék egyenes folytatója. A nyelv fejlődését is tárgyalja irodalomtörténetében és a legfőbb szempontja tulajdonképpen éppen ez a nyelvművelési szempont: célja feljegyezni, hogyan hódít meg az irodalom egyre újabb műfajokat, stílushangulatokat, sőt tudományágakat a magyar nyelv számára. Jellemző módon irodalomtörténetének középponti alakja az a Kazinczy, aki ellen a fiatal Toldy annyit hadakozott, de aki a nyelvművelés legnagyobb hőse volt. Időnkint meg is rója fiatalkori önmagát, fiatalkori szélsőségeiért, de ilyenkor mindig Schedel néven emlegeti magát.

A nyelvművelési szempontot Toldy örökségül hagyta a következő nemzedékeknek. Nyelvhelyesség és irodalmi érték továbbra is egybecsestek és konzervatív irodalomtörténészeink még ma is úgy tanítják, hogy aki nem a kanonikus Arany János-féle magyar nyelven ír, jó író nem lehet. Az

irodalmi gyakorlat azonban már rég szakított a nyelvművelési ambíciókkal és a nyelvet csak eszköznek nézi, nem célnak.

Nem szorul részletesebb kifejtésre, hogy a nemzeti, tehát politikai szempont primátusa az esztétikai fölött, a kollektív célkitűzés elsőbbsége az individuális fölött mennyire megfelel a nemesi kor belső irányvonalának. A nemesség világképe még erősebben rányomta a bélyegét az irodalom befogadására, mint magára az alkotásra.

Toldy Ferenc nemcsak megteremtette irodalomtörténetünket, hanem ő tette az irodalomtörténetet iskolai ismeretanyaggá, az új nemzedékeknek átadandó általános műveltség egyik leglényegesebb részévé is. Ő volt az irodalomtörténet első egyetemi tanára és ő írta az első irodalomtörténeti tankönyveket. A magyar irodalmi tudat kifejlesztése és állandósítása terén nincsen senki, akinek az érdemeit az övével össze lehetne mérni. A magyar kultúra annyit köszönhet neki, mint rajta kívül csak Kazinczynak.

Toldy mellett a romantikus korból még egy alak nyúlik át a későbbi évekbe, építve az irodalmi tudatot: Erdélyi János.* Erdélyi volt irodalmunk legfilozófikusabb szemlélője. A hegeli idealizmus szisztémájából indult ki és elvi, előreadott szempontokhoz mérte az alkotások értékét, a magyar gyakorlattal ellentétben. Értékeléseiben néha megdöbbentően tévedett, így például mikor Berzsenyitől el akarta venni az előzőktől ráadott babért — de általában hatalmas intelligenciája és a szellemi szempont hangsúlyozása révén messze kiválik az egykorú kritika hétköznapiasságából. Egyike volt az elsőknek, akik a népköltészet fontosságát hirdették és

* Erdélyi János született 1814, Kiskapuson, Ung m. Sárospatakon tanult. 1830—39: különböző nemesi házaknál nevelősködött. 1839-ben Pesten telepedett meg. Az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság tagja volt. Több európai utat tett. 1848—49-ben a Nemzeti Színház igazgatója. A szabadságharc alatt a Respublica c. lapot szerkeszti. Bujdosik, majd kegyelmet kap. 1851-től Sárospatakon tanár. Meghalt 1868-ban.

Művei. Költeményei, 1844. Magyar népköltési gyüjtemény, Pest, 1846—48. Magyar közmondások könyve, Pest, 1851. Magyar népmesék, Pest, 1855. A bölcsészet Magyarországon, Pest, 1855. Kisebb cikkeinek kiadásai: Pályák és pálmák, Budapest, 1886. Tanulmányok, Budapest, 1890.

Irodalom. Beöthy Zsolt: Erdélyi János műbölcselete, a Kisf. Társ. Évl., 1897. Bartók György: Erdélyi János gondolkodása, Erd. Múz., 1915.

gyüjteményeivel nagyban elősegítette a „népnemzeti" irány diadalrajutását. De a szabadságharc utáni időszakban ő volt a legjobban megrémülve a szellemektől, akiket felidézett, a Petőfi-utánzó lírikusok alacsony-tömegétől. Ő indította meg a támadást a népiesség túlzói, a „kelmeiség" vagyis anyagiasság költői ellen, a partikuláris költők ellen. Ennek a harcnak az eredménye lett Arany János népiességének, mint hivatalos és egyedül üdvözítő népiességnek az elfogadása.

Toldy Ferenc szemléletével a szabadságharc utáni irodalmi tudat csak két pontban helyezkedett szembe: az irodalomtörténet tárgya és a rangelsőség kérdésében.

Toldy, amint említettük, az irodalomtörténet fogalmát igen tágan, még a XVIII. század szerinti felfogásban szabta meg: belevette az összes tudományokat, úgy, hogy könyveiben a tudományos termelés tárgyalása sokkal nagyobb helyet foglal el, mint a költői műveké. A fejlődés folyamán, a negyvenes években, a líra és a regényirodalom annyira fellendült, hogy a könyvtermelésben háttérbe szorította már a tudományokat. Ezt a változást követve az ötvenes években egyre sűrűbben használják, például lapcímekben, a „szépirodalom" szót, mely most különül el végleg a tudományoktól. Most már eléggé gazdag a magyar szépirodalom, hogy egymaga legyen az irodalomtörténet tárgya.

A másik ellentét az, hogy Toldy, mint a romantikus nemzedék utolsó mohikánja (és azonkívül, mint minden irodalomtörténetíró), az előző nemzedéknek a legnagyobb költőjét, Vörösmartyt tartotta a magyar irodalom többé el nem érhető csúcspontjának. A moderneket, Petőfit és Aranyt, nagyra becsülte, de nem tekintette Vörösmartyval összemérhetőnek. A népies irányban általában hanyatlást látott a romantikus iránnyal szemben, amiben elvi szempontból igaza is volt, s ezért van, hogy Toldy ítélete ma sokszor frissebben hangzik, mint az utána következőké.

Ez ellen a hierarchia ellen szállt síkra az Arany-nemzedék legnagyobb kritikusa: Gyulai Pál.* Ő volt az, aki Petőfi és

* Gyulai Pál született 1826, Kolozsvárt, iskoláit is ott végezte. Nevelősködik, tanít a kolozsvári kollégiumban, 1848-ban az erdélyi politikai életben szerepet játszik, majd Pestre kerül, mint gr. Teleki Domonkos titkára. 1855—56-ban Németországot és Franciaországot beutazza. 1858-ban elveszi Szendrey Júlia hugát, aki 1866-ban hal meg. Kolozsvárt tanárkodik. 1862-ben Pesten tanár a ref. főgimnáziumban, majd 1864-től a színészképző iskola aligazgatója. 1876-ban

Arany helyét kijelölte a magyar irodalomban és alakjukat és egymással szemben való helyzetüket azon a módon körvonalazta, ahogy mindmáig élnek az irodalmi tudatban. Ez volt Gyulai legfontosabb funkciója.

Gyulai költő és író volt és az irodalomtörténetet is a művész szemszögéből tekintette. Az irodalomtudomány pozitív feladatai, az akkoriban elterjedő összehasonlító módszer, hidegen hagyták és így alakult ki, hogy a magyar irodalomtörténetnek tudományos művelése mindinkább a germanisták kezébe ment át, kik közül Heinrich Gusztáv (1845—1922) volt az úttörő. Gyulai maga Toldynál sokkal erősebb mértékben vizsgálat tárgyává tette az egyénit és a lelki tartalmat az irodalomban. Kritikáiban a nemzeti mellett legfőbb szempontja a lélektani igazság kutatása. Ez az alap, ahonnan annyi évtizeden át támadja Jókait és ezt a nézőpontot adja át legnagyobb tanítványának, Péterfy Jenőnek. A lelki mellett az erkölcsi szempont is erősen foglalkoztatta, ő is és Greguss Ágost, a vele párhuzamosan működő esztétika-professzor is, az ethikát az esztétikától elválaszthatatlannak tartotta.

Ez a kálvinista világkép tükröződik Gyulai Pál nemzeti szempontú irodalomszemléletén is. Irodalomtörténeti feladatát abban látja, hogy erkölcsi mintaképeket, a nagy magyar emberek követendő alakját állítsa a magyarság szeme elé. Ezt teszi Katona- és Vörösmarty-életrajzában, valamint tanulmányai és emlékbeszédei jelentékeny részében. Mintha azt tanítaná: a nemzet nagy fiai által válik naggyá, fiai pedig azáltal, hogy a nemzetet szolgálják. Ilymódon Gyulai jelentősége abban áll, hogy a magyar irodalom nagy korát, a XIX. század elejét legendává emelte, amint ellenfele, Jókai ugyanannak a kornak a politikusait vonta dicsfénybe.

Benne betetőződik a nemesi irodalomszemlélet, ő faragja a nemesi század nagyjainak szobrát. De beállítása, bár természetesen stilizált, sohasem hamis, hiszen éppen az igazságszeretet volt szenvedélyes lényének legerősebb vonása —

a budapesti egyetemen a magyar irodalomtörténet tanára, Toldy utóda. 1885-től főrendiházi tag. Meghalt 1909-ben.

Legfontosabb művei. Petőfi Sándor és lírai költészetünk, Új Magyar Múzeum, 1854. Egy régi udvarház utolsó gazdája, Budapest, 1857. Katona József és Bánk bánja, 1858. Vörösmarty életrajza, 1866. stb.

Kiadások. Összes munkái, 5 kötet, Budapest, 1902.

Irodalom. Riedl Frigyes: Gyulai Pál, B. Sz., 1910.

és a nemzeti szempont őnála sohasem üres pátosz, a magyar érték mindig igazi emberi érték is.

Miközben a nagyok legendáit alkotta, maga is legendává lett: ő a kritikus par excellence, amint a köztudatban él, az ő önérzetes és szellemteljes alakja adta meg a magyar irodalmi öneszmélkedőnek, a kritikusnak és az irodalomtörténetírónak, az emberi méltóságot.

9. *MADÁCH IMRE.**

a) *Az Ember Tragédiájának szellemtörténeti helye.*

Az Ember Tragédiája a nemzeti klasszicizmus utolsó nagy állomása. Ami utána jött, már csak annyi, mint mikor a repülőgép, miután leszáll, még egy ideig tovább fut, mert hajtja a holt erő. A XIX. század nagy és termékeny korszakát méltán, stílusosan és teljesen lezárja ez a filozófiai költemény; benne az irodalom leszámol, a tudat hideg világossága mellett, az eszmékkel, melyek a szenvedélyeket fűtötték. Madách műve a magyar szabadság-mozgalom szellemi részének a végső konklúziója.

Ha Az Ember Tragédiája formáját és tárgyát tekintjük, két hosszú nyugati irodalmi vonal találkozik benne össze: a „drámai költemény", és a történetfilozófiai irodalom formulája.

* Madách Imre született 1823-ban Alsó-Sztregován, Nógrád megye, nagyon előkelő katolikus családból. Atyját korán elveszíti, anyja befolyása alatt áll egész életében. 1838-tól Pesten tanul az egyetemen. 1843: Nógrád megye tiszteletbeli aljegyzője. 1843—45: élénk társadalmi és politikai életet él megyéjében. 1845-ben feleségül veszi Fráter Erzsébetet, anyja és barátai ellenzése dacára. A házasság nem szerencsés. Az anya és a feleség nem férnek meg egymással, Fráter Erzsi mulatós és költekező természetű, Madách visszahúzódó, beteges. A szabadságharcban betegsége miatt nem vesz részt. 1852-ben bebörtönzik, mert egy politikai menekültnek menedéket adott. Egy évet tölt fogságban. Közben feleségének hűsége megingott. 1854-ben elküldi feleségét. Teljesen magábahúzódik. 1861-ben országgyűlési képviselőnek választják, ettől kezdve ismét tevékeny részt vesz a kor politikai és irodalmi életében, haláláig, 1864-ig.

Művei. Lantvirágok (líra), 1840. 1843—45 közt írt drámái: Commodus, Nápolyi Endre, Férfi és nő, Csák végnapjai, Mária királynő, Csak tréfa. — A civilizátor, vígjáték, 1859. Mózes, dráma, 1860. **Az ember tragédiáját 1859—60-ban írta, stb.**

A drámai költemény utólag készült műszó, annak a műfajnak a megjelölésére, amely Goethe Faustja nyomán hajtott ki az európai irodalomban. Külső ismertető jegye, hogy formájára nézve drámai, de nem készült előadásra. Belső jegye, hogy sorait a legnagyobb szellemi szándékok, a végső kérdések, és szimbolikus, mélyértelmű feleletadások feszítik; tulajdonképpen nem is olvasásra készültek ezek a művek, hanem kommentálásra, mint a szentkönyvek és a misztikus szövegek. Azt mondják, hogy a drámai költemény a költő vigasztalódása azért, hogy nem lehetett filozófus, amiuthogy az esztétika a filozófus vigasztalódása, hogy nem lehetett költő. A műfaj áthúzódik a XIX. században, Byron Kainja az egyik fontos állomás, melyen Madách is áthaladt Az Ember Tragédiája felé vezető útjában, és Madách után a sorozat lezáródik Ibsen csodálatos Peer Gyntjével, melynek pesszimizmusa és különös konklúziója sokkal rokonabb Az Ember Tragédiá ával, mint az optimisztikus Faust.

A második sorozat is Goethe szomszédságából, Herderből indul ki. A történetfilozófia talán a filozófus vigasztalása, hogy nem lehet regényíró. A nagy történetfilozófus, így elsősorban Hegel, minden regényírónál nagyobb szuverénitással bánik a korokka , hogy lényegmozzanataikat kielemezve, a történelmet áttekinthető, észszerű kompozícióvá varázsolja, amely szerkezeti szépsége által már műalkotásnak számítható. Amint Hegel hangsúlyozza, m nden történetfilozófia theolicea, az isteni gondviselés igazolása, bebizonyítása annak, hogy minden látszólagos borzalom dacára, az emberek önzésében, szenvedélyeiben és visszaeséseiben egy nagyszerű terv valósul meg, több mint terv, maga a történet-isten ölt testet és fejti ki magát a korokon keresztül.

Ebbe a sorozatba is beletartozik Az Ember Tragédiája. Alkotóját már kikezdte a századvég szkepszise, a természettudományos gondolkozás eredménye. Az Ember Tragédiája már nem olyan diadalmas theodicea, mint Hegel rendszere, már közeledik a XX. század történetfilozófusának, Spenglernek a felfogása felé, aki nem egyenesbe komponálja a történelmet, hanem köralakba, az emberiség nem megy előre, hanem visszatér és újrakezdi

Ebből a rövid vázlatból is látszik, hogy Az Ember Tragédiáját nem lehet a magyar irodalom irányvonalaibó megérteni, hanem csak a közös európai szellemtörténet alap án. Madách az egyetlen magyar klasszikus, akiből hiányzott

a magyar finitizmus, a korszak legjellemzőbb alkotó része. Mindent átfogó szelleme nem állt meg a magyar határokon, hanem a magyar sorsban, a szabadság magyar tragédiájában felismerte az örök-emberi mozzanatot és a nemzetet mozgató erőket sub specie aeternitatis mérte meg. Legfőbb költői ideálja, Goethe, az egész emberiség költője volt és ő is az akart lenni. „A hazafiság csak a magyarnál lehet költészet tárgya, hol létünkért küzdünk, semmi nagy költő azt nem használta", írta fel magának egy papirlapra. (Id. Voinovich Géza.) És a közé a nagyon kevés magyar költő közé tartozik, akinek műve, fordítások által, a közös európai irodalom része lett.

A közös európai kiindulópont a fejlődés-gondolat, amely a magyar irodalomban Széchenyivel jelenik meg először. Egészen egyszerűen az utolsó színben fogalmazza meg Madách a kérdést, amelyre történelmi színein keresztül keresi a feleletet:

> Megy-é előbbre majdan fajzatom,
> Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen,
> Vagy, mint malomnak barma, holtra fárad,
> S a körből, melyben jár, nem bír kitörni?

A felelet, melyet a történelmi színek adnak, a hegeli történetfilozófia jegyében indul el. A hegeli fejlődésgondolat szerint az emberiség mindinkább közelebb jut a szabadsághoz, mely az embernek, mint szellemi lénynek, legfőbb célja. Először csak egy ember volt szabad, a keleti népek királya. Ezt ábrázolja Madáchnál az egyiptomi szín. Ez az állapot azonban „túlvezet önmagán", a fáraó nem bírja elviselni magányos szabadságát és oly korba vágyik, ahol a nép is szabad. Így érkezünk, a második történelmi színben, Athénbe.

Madách elgondolása a Hegel-féle triadikus ritmus alapján halad tovább: minden tézis magában hordja antitézisét, mígnem feloldódnak a szintézisben. Az egyiptomi színnek, az egy ember szabadságának antitézise az athéni szín, ahol mindenki szabad. De az emberek szabadságukat époly kevéssé képesek jóra használni, mint ahogy a fáraó nem tudta élvezni hatalmát. A harmadik, a római színben az ellentét kiegyenlítődik: nem az egyes ember, nem is a tömeg, hanem az egyénekre széthulló tömeg, melyet már semmi eszme, semmi politikai, közösségi szándék nem fűz össze néppé.

Innen kezdve Madách elengedi Hegel vezető kezét, feladja a triadikus ritmust és a saját útján megy tovább. A probléma most már nem az, hogyan éri el az emberiség a

teljes szabadságot — a dezilluzionált Madách inkább azt keresi, mint a másik nagy magyar gondolkozó, Eötvös, hogy mik a szabadság-eszmének az üdvös határai. Bemutatja a szabadság önmagzatait felfaló arcát a párisi színben, bemutatja a gazdasági liberalizmus mindent elszürkítő napjait a londoni színben, bemutatja a szabad tudományos vizsgálódás lélekpusztító jövőjét a falanszter-jelenetben. És végül is Ádám nem jut el a szabadsághoz, hanem megbékél abban, hogy nem szabad ember: szabad elhatározásából véget vetne az életnek, de legyőzik a természeti erők, Éva anyasága, és Ádám belenyugszik sorsába.

Ilymód az Ember Tragédiája, bár a hegeli szabadság-centralitásból indul ki, végeredményben a szabadság-eszme likvidálása, a levert magyar forradalom belső és általános tudomásul vétele, a magyar klasszicizmus határ- és normatiszteletének filozófiai és történelmi megalapozása, a nemesi világkép utolsó és egyben legnagyobb formává levése. A hegeli kiindulás csak arra való volt, hogy a hegeli eszme legnagyobb cáfolata legyen.

Mert Hegel még a romantikus optimizmus gyermeke volt, Madách pedig a dezillúziós kor fia. A XIX. század második felének a korhangulatát legtisztábban azok a művek fejezik ki, amelyek a fokozatos kiábrándulás vízióját mutatják be. Így megy végig Flaubert két minta-nyárspolgára az összes tudományon és megkísértett Szent Antala minden valláson, így megy végig Peer Gynt minden életformán. A dezillúziós költészetnek a magyar irodalomban hatalmas előzményei voltak Vörösmarty Csongor és Tündéje és kisebb eposzai — Vörösmarty Madách egyetlen honi őse; amit ő intuitive, nagy víziókban élt át, az tudatosodik és lesz fogalmi kifejezéssé Madáchban.

Ha a szabadság-probléma felől közeledünk hozzá, nem találunk Az Ember Tragédiájában egységes kompoziciót. De Madách történetfilozófiájának van egy másik, Hegeltől független tengelye is. Régebbi elemzői nem ismerték fel, mert tulajdonképpen csak napjainkban vált égető kérdéssé az, amit Madách már mint a XIX. század belső önellentmondását látott: individualizmus és kollektivizmus, egyéniség és és közösség megoldhatatlan szembenállását. Ha ebből a szempontból közeledünk hozzá, Az Ember Tragédiája csaknem matematikai szabályosságú kompoziciós vonalat mutat. A színek felváltva individualista és kollektív jellegűek. Egyip-

tom individuum, Athén kollektivitás, Róma individuum, Bizánc kollektivitás, Kepler individuum, Páris kollektivitás. A londoni színben az individualizmus és a falanszterszínben a kollektivizmus végső torzképéig érünk el. Mindkét szín az ősvilági borzalomba megy át: a londoni szín a temető-jelenetbe, a falanszter az eszkimó-jelenet halálos dermedtségébe.

Ez a probléma élményekben gyökerezik: Madách egész élete reménytelen harc magányába húzó természete és világba űző nagy ambiciói között. Az ember egyéniség- és egyben társas-volta őt is felőrölte, mint hősét, Ádámot. Individuumnak lenni, szabad, teljes, magát kifejtő embernek, ez volt Goethe óta a század nagy álma, ebbe torkollik az autonóm ember hosszú európai fejlődésvonala. De az individuumot megöli a magányosság és az individualista társadalom szétthull önző, egymást maró és boldogtalan atomokra a londoni színben. A közösség tagjának lenni, a nagyobb rész boldogságáért küzdeni, ez a francia forradalom nagy hagyománya, a jövő, melynek egyre hallja dalát — de akkor „hová lesz énem zárt egyénisége?" Megsemmisül a falanszter-jelenet anti-utópiájában, amely annyi hasonló modern regénynek az őse.

Ebben a probléma-felvetésben nem segítette Madáchot készen kapott filozófiai séma. Költői lángeszével itt maga jött rá a kor legnagyobb belső ellentmondására, mely egyre érett napjainkig és most individualista és kollektivista államok felfegyverkezve néznek egymással farkasszemet. A nagy ellentmondásra ő sem kapott feleletet, és azóta sem kapott az emberiség.

Ez az a probléma, mely Az Ember Tragédiáját napjainkban oly elevenné teszi. Az egyéniség-problémának lázas feszültsége, amint pozitív és negatív változatokban végigságuld a korokon, Az Ember Tragédiáját csodálatosan drámaivá teszi és drámában mégis ez a legfontosabb. Ehhez képest elenyésznek azok az „esztétikai szempontok", amelyek ellene, és gondolati részlet-értékek, amelyek mellette szólnak. Madách nyelvének színtelensége és nehézkessége feloldódik az egész magával ragadó pátoszában, a közbeszőtt kiváló reflexiók pedig csak késleltető momentumok. Az Ember Tragédiája, mint a Faust változik a korokkal — a mai arculata az, amelyet a Nemzeti Színház régebbi előadástechnikájában Hevesi Sándor rendezésében lehetett látni: a bölcselkedő

részek kimaradnak, csak a drámai lényeg pereg le előttünk filmszerű gyorsasággal. Marad a drámai mondanivaló intenzitása, az egyéniség kérdésében ellentétes állást foglaló korok belső dinamikája. Ilyenkor érzi az ember, hogy Az Ember Tragédiája nem filozófiai mű, nem egy akármilyen formába öntött gazdag gondolati tartalom, hanem zárt formavilág, ritmusban és kompozicióban teljesedő bámulatos művészi alkotás.

b) *Madách világnézete.*

„Csak az a vég, csak azt tudnám feledni", kiáltottak fel Madách kritikusai, mikor sehogysem tudták összeegyeztetni a tragédia váratlan happy-endjét a történelmi színeken végigvonuló, következetes és semmi kiutat nem engedő dezilluzionizmusával. Minden kísérlet hiábavaló. Igaz, hogy a végén az Úr szól néhány bíztató szót az emberhez, kilátásba helyezve a költészet és a dal, szóval az álom vigasztalását, ha a valóság már elviselhetetlen lesz — de Ádám. igen helyesen, szűkösnek tartja ezt a vigaszt, a falanszter és az eszkimósors elkerülhetetlen rémségéhez képest. „Az érzelem", mondták a kritikusok, igen, de a falanszterben és a jégvilágban az érzelem is megsemmisül. Hogy gondolja az Úr és Madách, hogy az ember mégis küzdjön és bízva bízzék? Miben? Alexander Bernát szerint az eszkimó-szín nem számít. Csakhogy ez a felfogás nem fair play a kritika részéről. Fel kell tételezni, hogy Madách komolyan gondolta, amit leírt.

A megértéshez közelebb jutunk, ha a művet nem hosszmetszetben nézzük, hanem keresztmetszetben, három állandó szereplője szempont ából.

A két férfi-alaknak szimbolikus jelentősége és egymáshoz való viszonya világos, problémátlan. Ádám az idealizmus, Lucifer a realizmus, Don Quijote és Sancho Pansa, Csongor és Balga magasabb síkon. Ádám a lelkesedő optimista, Lucifer a számító józan ész pesszimizmusa. Ádám a szellemi lény, Lucifer a materialista, stb. Ádám a tézis, Lucifer az antitézis, a hegeli dialektika nyelvén. Ez a dualizmus Kant és Schiller óta általános az európai szellemben, és Madách tökéletesen keresztülviszi. De mit keres ebben a teljes, harmadikat kizáró dualizmusban Éva, a harmadik?

A kritikusok általában nem is láttak mást Évában, mint a kor biedermeier felfogása szerint elkerülhetetlen élet-

társat, a feleséget, aki elkíséri a miniszterelnököt fontos diplomáciai kiküldetésében és kedves csacsogásával megédesíti pihenő óráit. Az egyes részletek beállítása és a részletbölcseségek alapján Évából biedermeier nőideált láttak ki, aki betölti hivatását avval, hogy nem csinál semmit, nem jelképez semmit, csak egyszerűen nő a férfi oldalán. És tulajdonképpen ezt a felfogást modernizálja Laczkó Géza, amikor Az Ember Tragédiáját a férfi tragédiájának látja, amelyben a nő kolonc, éppen feleslegessége által szükségszerű, tragikus tehertétel.

Pedig az igazi küzdelem nem Ádám és Lucifer, hanem Ádám és Éva közt megy végbe. Lucifer csak hűséges kíséret, aki aforizmákkal mulattatja Ádámot, ellenben Éva hol társ, hol szerető, hol távoli messze fény, az, aki körül az egyes színek cselekménye megfordul. A temető-jelenet nagy haláltáncából csak Éva menekül győzedelmesen és ez a diadal előjátéka annak a végső győzelemnek, melyben Éva, mint anya véglegesen fölébe kerül Ádámnak. Amennyiben a mű a férfi tragédiája, ugyanakkor a nő triumfusa is. És a nagy probléma az, mit jelent Éva?

Itt hangsúlyozni kell, hogy az egész magyar irodalomban nincs még egy költő, még Vajda János és Ady Endre sem, akinek életében és művében a nő olyan központi szerepet töltene be, mint Madáchéban. Az élete két nő között, az anyja és felesége között őrlődik fel. De nő-gyűlölete nem szerencsétlen házasságának a következménye, hanem fordítva. Madách nőgyűlölő volt, mielőtt még ismerte volna a nőket, első drámáinak, melyeket még Fráter Erzsi előtt írt, mind nőgyűlölet a tartalma. Hogy ez a nőgyűlölet mennyire kétélű érzés, hogy minden nagy nőgyűlölő Euripidestől Strindbergig azok közül került ki, akik lelkileg ki voltak szolgáltatva a nőiségnek, a pszichológusok számára közhely. Azok a művészek, akiket a nők nem érdekelnek, az irodalomban nagy nőtisztelők szoktak lenni, mint Shakespeare.

> Isten leendne az emberfiakból,
> Ha a szerelem ösztöne s a nővágy
> Kihalna, vagy kiforrna kebleinkből,

mondja Madách fiatalkori drámájában, a Férfi És Nőben. Aki így beszél, annak szemében a nő nem lehet a biedermeier kor kedves játékszere, lényegtelen vigasztalója, az a nőt nemcsak teljes női méltóságának súlyában ismeri, ha-

nem még annál is többet, metafizikai principiumot lát benne.

Madách szemében a nő a bergsoni életlendület szimboluma. Az ő ölében nyugszik a születés nagy titka, a férfi csak vak eszköz, mikor a természet szándéka a nőn keresztül teljesedik. Minden a sírgödörbe hull, de a nő, a termékenység, örök-fiatal glóriával átallépi azt. Hiába csügged el és hal meg a férfi-Ádám minden történelmi színben, a nő, az életösztön, élni kényszeríti az erotikum legyőzhetetlen imperativuszával és az öngyilkosjelölt előtt felfedi öngyilkosságának hiábavalóságát, mert magában hordja a legyőzhetetlen új életet.

Ádám és Éva nagy harca a történelmen keresztül a szellem és az élet örök ellentéte. A nietzschei kifejezéssel élve, Ádám az apollói, Éva a dionysosi principium. Ádám a világos, építő öntudat, amely magas célokra tör és ha célját nem tudja elérni, összeomlik. Éva a homályos ősi ösztön, a természet szava az emberben, amely semmi mást nem akar, mint élni és dacol a szellem minden erejével. A schopenhaueri Akarat ő, és hozzá képest Ádám individualizmusa törékeny illúzió. Minden isten meghal, minden eszme összeomlik, de az élet mégis él és bízva bízik.

Ez a végjelenet magyarázata. Logika szerint, szellem szerint, Apolló szerint nincsen megoldás, csak a megsemmisülésben — de az ösztön szerint, a lélek szerint, Dionysos szerint „az élet él és élni akar."

Ilymódon Madách életfilozófiája ugyanaz az „és mégis" gondolkozás, melyet Zrinyiben fedeztünk fel először, Vörösmarty Csongor és Tündéjében és Gondolatok A Könyvtárbanjában láttunk teljes költői kifejlődésében és most Madáchnál jelenik meg, mint burkolt filozófiai gondolat, hogy majdan Ady Endrében lírai világnézetté szélesedjék. Az „és mégis": bizalom az irracionális életösztönökben, amelyek a végső órán kitörnek a lélek mélységeiből, megcáfolják a legvilágosabb logikát, utat találnak az úttalanban és megmentik az embert és a nemzetet. Legnagyobbjainknak ez az életbölcsesége a magyar eidos legsajátabb filozófiai mondanivalója. Ez is összefügg a magyar finitizmussal: lelki alapja az az érzés, hogy bármi csapások érnek, kint a valóságban, kívül a gyepün, van valahol, bent, a magyar lélek mélyén, valami megközelíthetetlen, körülhatárolt, független terület, ahol a magyart nem győzhetik le a szünet nélkül sujtó századok,

Kiadások. Madách műveinek még nincs teljes szövegkritikai kiadása. Legteljesebb a Gyulai Pál-féle három kötetes kiadás, Budapest, 1880, de szövege nem megbízható. Az Ember Tragédiájának igen sok kiadása van, de egyik sem az eredeti szövegen, hanem az Arany János által javított szövegen alapul. Leveleiből kiadott Komlós Aladár: Irodalmi ritkaságok, Budapest, 1934.

Irodalom. Voinovich Géza: Madách Imre és Az Ember Tragédiája, Budapest, 1914. Sas Andor: Madách és Hegel, Athenaeum, 1916. Alexander Bernát előszava az 1904-es kiadáshoz. A Nyugat 1923-as Madách-száma Babits, Kuncz Aladár, Laczkó Géza stb. cikkeivel. Barta János: Az ismeretlen Madách, Budapest, 1931. Harsányi Zsolt: Ember küzdj . . ., három kötet, Budapest, 1932. Balogh Károly: Madách Imre, Budapest, 1935.

C) A POLGÁROSODÓ NEMESSÉG IRODALMA

1. *A KORSZAK NEGATÍV JELLEGE.*

A mult század utolsó évtizedeiben Magyarország döntő fontosságú társadalmi és gazdasági átalakuláson ment át. A magyar indusztrializmus már a Bach-korszakban kifejlődött, a vasútépítési láz, a kalandos „gründolások" jelezték, hogy a kapitalista gépezet bevonul és meghódítja a magyar szűz-talajt is; de tulajdonképpen a kiegyezéstől a milleniumig tartó évek a magyar kapitalizmus hőskora. Az ország, melynek addig nemcsak gazdasági, hanem belső milyenségét is teljes mértékben meghatározta az agrárius életforma, átalakul ipari és kereskedő országgá. Mindent magába szívó eleven középpontja a jóformán semmiből, sivatagból kinövő merkantil világváros-csecsemő, Budapest.

Valamennyi társadalmi osztály átalakul. A főnemesség rangjának megfelelően az új bankok és részvénytársaságok igazgatóságában helyezkedik el és megyegyűlések helyett részvénytársasági üléseken mutatja be évszázadokon át kifejlesztett elnöki képességeit. A birtokos középnemesség és uszálya, a kisnemes, nem tud idejében beleilleszkedni a kapitalista gépezetbe, birtokaiban erősen megfogyatkozik és átalakul gentryvé: birtoktalan nemessé, aki, hogy megélhetését biztosítsa, az állam és a vármegye egyre növekvő adminisztrációjában helyezkedik el és most már nem társadalmi és politikai, hanem bürokratikus úton tartja kezében az országot.

A növekvő indusztrializmus megnöveli a polgárság számát és jelentőségét. Ez az új polgárság a hetvenes és nyolc-

vanas években még alig magyar. A gyárak környékén újonnan bevándorolt német mérnökök és szakmunkások élnek, egyelőre még eléggé erős elzárkózásban. A kereskedelem és pénzgazdaság területén csodálatos percentszámmal növekszik a zsidóság hatalmi helyzete; de ebben az időben még kevés zsidó töri át a ghetto láthatatlanul megmaradt falait, még németül beszélnek és kezdődő kulturális érdeklődésük egyelőre inkább Bécs felé fordul. Irodalmi kiválóságaik, mint Falk Miksa vagy Dóczy Lajos, épúgy írnak németül, mint magyarul.

És egyszerre itt van a proletariátus. Az ipari munkásság száma növekszik, de sokkal fontosabb a mezőgazdasági proletariátus: a negyvennyolcban felszabadított és ezáltal földesuraiktól magukra hagyott törpebirtokosok tömege és az egészen birtoktalanok, akik az Alföldön, mint kubikosok élik alig-emberi életüket és a csatornázási munkák megszüntetése után munka nélkül maradnak. Ez a kor az Amerikába való kivándorlás kora, falvak néptelenednek el.

Köröskörül az ország perifériáin pedig az öntudatra ébredt nemzetiségek oroszlántorka. A román és a szerb nemzetállam szomszédsága ekkor kezdi mágnesesen vonzani a magyar területeken élő fajrokonokat, a horvátok még határozatlanok, de el vannak keseredve, a tótok kezdik megtalálni az utat Prága felé.

Ezekből a hatalmas átalakulásokból úgyszólván semmi sem tudatosodik sem a közéletben, sem pedig az irodalomban. Az ország vezetése a nemesség kezében van. Körülbelül négyezer földbirtok tulajdonosa diktálja a törvényt és az élettempót. Ez a nemesség hatalmas politikai hagyományainál és klasszikus osztályfegyelménél fogva valóban hivatva van arra, hogy vezesse az országot és nagy politikai megtestesítője, Tisza Kálmán békességesen és bölcsen el is kormányozza az államhajót évtizedeken át. De az igazi gentry uszályakép megjelenik az ál-gentry, a gentroid tömeg: elszegényedett, hivatalnok-nemesség, jómódú német és zsidó polgárság assz milálódó fiai, a Bach-korszakból ittrekedt osztrák és cseh köztisztviselők. Ezek mind a gentry életformáját veszik magukra, vagyonokat és jobb célra szánt energiákat tékozolnak el a gentry kötelező gavallérossága és könnyelműsége miatt és eltanulják a könyv- és kultúra-iszony antisznobizmusát, hogy megkülönböztessék magukat a nemgentroid, lateiner feltörekvőktől.

A politikai élet a közjogi harcok, az Ausztriához és az uralkodóházhoz való viszony szélmalomharcában zajlik le. Az irodalomnak pedig negatív tulajdonságai a legszembetűnőbbek.

Az új polgári társadalomról senki sem beszél. Annál többen beszélnek a parasztságról. Minél kevesebbet tesznek érte, annál többet írnak róla. A magyar paraszt glorifikációja, nagyszerűségének, józan eszének, humorának, szívének és magyarosságának a bemutatása Petőfivel indult meg és a népies nemzeti irány egyik legfontosabb programmja volt. Petőfi és kortársai ugyanakkor tenni is akartak és tettek is a nép érdekében. A századvégi nemzedékre csak a glorifikáció marad. A helyett, hogy egyre szerencsétlenebb helyzetén valamit javítanának, még jobban dícsérik nagyszerűségét, józan eszét, humorát stb. Annyit dícsérik, hogy lassankint maguk sem értik már, miért is kellene a parasztság helyzetén segíteni, hiszen sokkal jobban megy nekik, mint az uraknak. Tiborcot pedig a dícséret kevésbbé érdekli, mint valaha, a negyvenes években meginduló magasrendű népi ponyva-irodalom visszafejlődik, a parasztság megint teljesen kiesik az irodalmi kultúrából, legnagyobb glóriája korában sokkal aliterárisabb, mint valaha.

Az irodalom társadalom-képe megmerevedik Arany János kanonizált beállításában. A parasztság igazi helyzetéről Arany János hallgatott, talán mert korainak tartotta a megszólalást, talán mert az volt a természete, hogy a fájó dolgok fölött komor hallgatással menjen el, talán az osztályfegyelem kötötte. Az ő korában még nem is volt olyan égető a fájdalmas felkiáltás és Toldi-parasztja, ha nem is volt a való, hát annak égi mása, semmi esetre sem meghamisítása a valóságnak. De amint az évek haladnak, a paraszt sorsa egyre ragyogóbb lesz színpadon és költészetben és egyre sivárabb a fátalanított szikes Alföldön, a Dunántúl végtelen nagybirtokain, a Székelyföldön, ahol a román bankok elvásárolják a lába alól a földet.

És nem csik szó a magyarság legfőbb életveszedelméről, a nemzetiségi kérdésről. Az emberek szeretik elhinni, hogy a nemzetiségek ébredő öntudata sátáni „agitátorok" műve csupán és megszűnik, ha az agitátorokat kikergetik az országból. Pedig ez lett volna a történelmi pillanat, amikor a nemzetiségeket, vagy legalább azoknak egy részét a magyarság ügyéhez lehetett volna kapcsolni. Csak a magyar-fogalom

hagyományos finitizmusán kellett volna egy kicsit tágítani, hogy a magyar történelmi és földrajzi egység égisze alatt a tót és horvát is megférjen benne ; kicsit kevesebbet beszélni a nyelvről és többet a kultúráról, a nemesi világképen egy csekély demokratikus rést engedni. Az irodalom nagy hallgatása, az irodalmi propaganda teljes megszervezetlensége akkor, mikor a cseh és orosz irodalmak kényelmesen terjeszkednek a Felvidéken, a korszak legnagyobb negatív bűnei közé tartozik.

Ezek a korkép negatív oldalai. A pozitív oldala az idill. Ha a szellem nem vesz tudomást a bajokról, betegségekről és fenyegető jövendőkről, nem lehet más mondanivalója, mint az élet csendes dícsérete. Ez az idilli hangulat, amely a század utolsó évtizedeiben általános az irodalomban, bizonyos nosztalgiát ébreszt a mai emberben ezután a boldog kor után, melynek költői a házasélet örömeit énekelték, regényírói gyönyörű grófnők megpróbáltatásairól értesítették az olvasót, színpadán örömtől ragyogó bajusszal járták derék bécsi hangulatú álparasztok a csárdást, építészei az ártatlanság boldog ízléstelenségével építettek malterből renaissance palotákat, gótikus bástyatornyokat nullásliszt ből és az épületek szimmetriájukban a császári és királyi szakáll jellegzetes vonásait idézték fel, míg a festők versenyezve szedték pittoreszk ráncba az egész nemzeti multat.

Még nincs neve ennek a lótuszevő kornak, amely egész Európában ugyanazokat a vonásokat hordozta, egységesebben, mint a romantika, vagy a Vormärz. Az angolok viktoriánus kornak nevezik királynőjükről, a családi erény mintaképéről, de épúgy nevezhetnék Ferenc József korának is.

Az új nemzedék, mely ebben a korszakban veszi át a szót, idillikus hangulatban növekszik bele az irodalomba. Egyes családokban az irodalom ápolása öröklődik egyéb nemes hagyományokkal egyetemben, máshol a mester nyomán megjelenik a hűséges tanítvány. Semmi sincs a nemzedékváltás izgalmaiból, elvi ellentéteket ez a kor legföljebb a pártpolitikai állásfoglalásban ismer, új formák vajudása nem nyugtalanítja a lelkeket. Vannak ugyan személyes ellentétek, amelyek létrehozzák 1876-ban a Petőfi Társaságot, a Kisfaludy Társaság ellen, de nehány év mulva már mikroszkóppal sem lehet kimutatni lényeges különbséget a két Társaság között.

A nyugtalanabb lelkek, mint Toldy István, nem tudnak sokáig élni ebben a langyos atmoszférában és meghalnak.

A korszak szellemét legtisztábban kifejező irodalmi orgánumok a Vasárnapi Ujság (1854-től) és a Fővárosi Lapok (1864—1903). A Vasárnapi Ujság hetenkint jelent meg, képekkel, versekkel, novellákkal, bőséges ismeretterjesztő anyaggal a történelem, földrajz és a természettudományok köréből, körülbelül olyan volt, mint ma a napilapok vasárnapi melléklete. A fontos különbség az, hogy akkor ez nem melléklet volt, hanem maga a főlap. Az irodalmi érdeklődés és a féltudományos kíváncsiság akkor sokkal erősebb volt. Az irodalmi érdeklődés erejét még jobban mutatják a Fővárosi Lapok : ez a lap ugyanis szépirodalmi napilap volt hat nagy oldalon, mindennap hozott regényfolytatást, kritikát és számos apró hírt, a politika és a napi szenzáció ki volt rekesztve. Valamennyi hír az irodalmi és a társadalmi életre vonatkozott és a legtöbb valóban fővárosi hír volt, Pest kezdődő városi életének a hírszolgáltatása. Mindkét lap hangja rendkívül idillikus. Mint a kor számos antológiája, népszerű tudományos zsebkönyve, ezek a lapok is legfőkép fiatal leányok szellemi igényeire voltak tekintettel. „Egy 17 éves árvát ajánlunk a jószívű családok figyelmébe", írják a Fővárosi Lapok. „Igen csinos, jószívű, anyai szeretethez szokott gyermek ez, ki teljesen méltó vagyonos családok, vagy nőegyletek figyelmére . . ."

A kedélyes, ártatlan tréfálkozás is gyakori, sokszor olyan esetben is, amikor a mai lap hallgatna, vagy szenzációt csinálna : „az állatkertnek megint vesztesége van", mesélik a Fővárosi Lapok, „A leopárd, az oroszlánház e legrosszabb kedvű lakója fejezte be élete futását, mégpedig elég szerencsétlenül. A boldogtalan pettyes fenevadnak eszébe jutott átnyujtani kacsóját a szomszéd tigris ketrecébe . . ." a tigris azután félreértette a baráti közeledést és leharapta a leopárd kacsóját.

Azokban az irodalmi műfajokban, melyeket a klasszikusok műveltek, minden megmarad az ő vonalukon és termékeny epigon-irodalom fejlődik ki, a közönség mérsékelt érdeklődése mellett. Így elsősorban a lírában, a verses epikában és a versdrámában. Ugyancsak a klasszikus nemzedék szelleme él tovább tárgytörténetileg a népies tárgyú irodalom-

ban, amely, mint mondottuk, Arany János néplátását veszi át és merevíti meg. Ez az albumokba kívánkozó, arany lapszélű posztklasszicizmus nem mélyíti el a nemesi költészet nagyszerű hagyományait a magyar lélekben, életidegenné, „csak költészetté" teszi azt, ami Arany és Petőfi számára hús-vér valóság volt valamikor.

A polgári közönség előnyben részesít olyan műfajokat, amelyekre a klasszikusok nem teremtettek kánont. Ilyen a regény és a modern tárgyú színdarab. Ezekben a fajtákban a nemzedék, amely képtelen önmagából új formákat teremteni, menthetetlenül ki van szolgáltatva a külföldi importnak. A Vasárnapi Ujság és a Fővárosi Lapok állandóan hoznak külföldi regényeket folytatásokban, a színházak műsorában a francia színdarab játszik döntő szerepet. A magyar termelés pedig minden változtatás nélkül átveszi a külföldi formulákat. A kor legnépszerűbb regényírója, Beniczkyné Bajza Lenke (1840—1905) egyszerűen magyar neveket ad a német limonádé-regény sehol nem létező büszke grófjainak és grófnőinek, ő maga a magyar felső tízezer tagja, de a regényeiben ebből semmi sem érződik. A színpadon Csiky Gergely (1842—1891) hasonló módszerrel magyarítja meg a francia vígjáték és társadalmi dráma formuláit. Fővárosi alakjain semmit sem érezni a magyar fővárosból, és ami a francia darabban probléma volt, őnála színpadi részletkérdés lesz, például jellemző módon a „proletárok" szó az ő hasonló című darabjában nem proletárokat jelent, hanem egyszerűen svindlereket, akik egy gazdag „birkatenyésztőt" akarnak kifosztani.

Az irodalomszociológia szempontjából mindezek a szimptómák levezethetők a gentry fogalmából. Amint a társadalomban és politikában a gentry-osztály a már üressé vált nemesi formáknak bénító továbbélését jelentette és jelenti, hasonlóképpen az irodalomban is a gentry-kor szelleme anakronisztikus megőrzése annak, ami valamikor eleven és életadó volt. Ragaszkodnak a klasszicizmus formáihoz, mert a nemesi világkép hozta létre őket, és ahol nincsenek kész formák, külföldről hoznak be a gentry-világképpel összeegyeztethetőket. Ezért a regénynek és színdarabnak feltétlenül grófokról kell szólniok, ha már nem parasztokról szólnak, és mindenről beszélhetnek, csak arról nem, ami csakugyan van és kérdez és feleletet vár.

2. *A KLASSZICIZÁLÓ ISKOLA.*

a) *Epigon líra.*

Vannak korok, amikor az irodalomban a sorsharag csaknem kötelező és a költő dacolva állja mardosásait. A mult század második felében a költő kevéssé ismerte a sorsharagot, amely csak a század végén kezdi újra az őt megillető szerepet játszani. Kivétel Vajda János, de az alkotása is kivételes jelensége a kornak. Egyébként még Vajda János is „causa bibendi" volt a boldog korban: ötvenéves írói jubileuma alkalmából a kormány „megtisztelő megemlékezésében" részesült. Amint egy egész költő-generáció, a preromantika nemzedéke, pap, vagy ex-pap volt, most egy egész költő-generáció kitűnően helyezkedik el. Már a petőfieskedő nemzedék tagjai is általában karriert csináltak és abbahagyták a petőfieskedést: Szelestey képviselő és tanfelügyelő, Csermelyi Sándor a Jelzáloghitelbank gazdasági tanácsosa, Székely József Pestvármegye főlevéltárosa, Zalár József alispán, Tóth Kálmán képviselő lett. A többiek is mind révbe jutnak: Jókai főrendiházi tag, Gyulai Pál egyetemi tanár, Szász Károly püspök, Lévay József alispán, Arany László képviselő és a Földhitelintézet igazgatója, még a keserű Tolnai Lajos is iskolaigazgató, ennél kevesebb költő akkor nem lehetett. A napjainkban elhúnyt Vargha Gyula államtitkár és Kozma Andor, az Általános Biztosító vezértitkára, volt ennek a szerencsés nemzedéknek utolsó képviselője. Ennél jobban semmi sem igazolja, hogy a kor irodalma mennyire megfelelt a vezető társadalmi osztály ízlésének és társadalmi szándékainak.

Másik jellemző mozzanat, hogy a kor jobb lírikusai rendszerint valami másban kiválóbbak, mint a lírában: Gyulai a kritikában, Szász Károly nevét műfordításai őrzik, Lévay is Shakespeare-fordító, Bartók Lajos humorista, Endrődi Heine-fordító, Váradi Antal színműíró, stb.

A költők tématikája egységes és szűk: a szülőföld és a gyermekkor, szelíd szerelmi bánat, főkép a feleség apotheozisa, és itt-ott, inkább papköltőknél, békességes vallási érzés. Gondos, nem-pongyola magyar ritmusok vagy zeneibb formák, rendkívül elterjedt az anapesztus, amely a versnek külső, mechanikus zeneiséget ad és ügyesen leplezi a belső zene hiányát.

A nemzedék vonalából messze kimagaslik Gyulai Pál, kinek kritikusi jelentőségéről más helyen már szó volt, és akiről, mint elbeszélőről még fogunk beszélni. Gyulai is ragaszkodott a kor közös tématikájához, de benne ezek a szűkös témák is mély és igaz emberi hangokon szólaltak meg. Lényének centrális szenvedélye az igazság volt — a hazugságot, a túlzást, az affektációt nemcsak mint kritikus nem tudta elviselni, a saját lírájából is könyörtelenül kiirtotta; inkább vállalta a szürke színek monotóniáját, mint a hazug nagyításokat. A legjózanabb lírikus:

Nem vagy te legszebb a világon,
Tán oly szép se, mint képzelem,
De nékem érted szép az élet,
És boldogság a szerelem.

A szülőföld szeretete nála mélyebb szomorúságot és szélesebb látást jelent:

Szép vagy, Erdély, szép és szerencsétlen,
Koporsóban mosolygó halott.

Nosztalgiája nem a szentimentális ember gyermekkorkultusza, hanem a férfi józan és mégis míthosztermő szomorúsága, virrasztás a nagy multakon, ismeret és erő. Erdély földjének az a mágiája, mely Jósika és Kemény regényeiben hatott, Gyulainál válik először lírai kifejezéssé: tárgyilagos és mégis zengően személyes látása már a háború utáni nemzedék Erdélylátásának az őse.

Gyulai mellett Szász Károlyt* és Lévay Józsefet szokták együtt emlegetni. Mindketten már a szabadságharc előtt megkezdték költői pályájukat és lassan, fokozatosan emelkedtek nagy tekintélyre. Szász Károly bámulatosan termékeny volt, az irodalom minden ágában, de azonkívül is, mint

* Szász Károly született 1829, Nagyenyeden. Résztvett a szabadságharcban. Utána nevelősködött, majd 1851-től tanár Nagykörösön. 1857-től református lelkész, 1865: országgyűlési képviselő, 1867: kultuszminiszteri osztálytanácsos, egyetemi magántanár, 1884-től püspök. Meghalt 1905-ben.

Művei. Trencsényi Csák, koszorúzott költői beszély, Pest, 1867. Lefordította a Nibelung-éneket, Pest, 1868. Salamon, tört. költemény, Budapest, 1878. A világirodalom nagy eposzai, két kötet, Budapest, 1881—82. stb., stb.

Irodalom. A BSz. 1905-ös évfolyamában, továbbá ifj. Szász Károly: Emlékezés Apámra, Prot. Új Képes Naptár, 1907.

tankönyvíró a matematikai és természettudományokban is tevékenykedett. Írt eposzokat, drámákat, egyházi beszédeket, lírai verseket, irodalomtörténeti tanköltemények irodalmunk nagyjairól; legmaradandóbbak azonban fordításai, köztük az első magyar Dante. Lévay József* csendes egyéniségének emlékét Mikes-verse őrzi.

A korkép teljessége nem teszi szükségessé, hogy egyénenkint megemlékezzünk a klasszicista líra művelőiről. Akadtak köztük jelentékeny költők is, mint Vargha Gyula, az öregkori érzések kitűnő kifejezője (1853—1929), de amit az egész korra mondtunk, áll minden egyes képviselőjére. Az ő szellemük uralkodott és uralkodik az Akadémián, a Petőfi és a Kisfaludy Társaságban, melynek égisze alatt békességesen folytatják közönség-mentes irodalmi tevékenységüket.

A nyolcvanas években feltűnő gárda tagjait az idősebbektől bizonyos színházias sság különbözteti meg. Nyelvben megtartják a klasszicizálók kissé kenetes símaságát, de keresik a hatásokat, a tablót, a kosztümöset. Ez a nemzedék szállította a szavalásra legalkalmasabb verseket: Ábrányi Emil (1850—1920) a Vándormadarat, Endrődi Sándor (1850—1920) a Visszavárlak patétikus felkiáltásáról és Haidéről, a szultán lányáról nevezetes, Váradi Antal (1854—1932) a Tanut és a Strassburgi Harangokat szerezte, melyek meg fogják őrizni emlékét, amíg önképzőkörök és színinövendékek lesznek és hasonló jövő jósolható Kiss Józsefnek, a Simon Judit és GedővárAsszonya szerzőjének, akiről, mint a Hét szerkesztőjéről, más összefüggésben még beszélni fogunk.

Kiss József** bensőségesebb hangokat ütött meg lírai verseiben, melyeknek egyikéből-másikából (Mért oly későn

* Lévay József született 1825, Sajószentpéteren, Borsod megye, földművelő nemes családból. Jogot tanul, de 1852-ben tanár lesz Miskolcon, 1865: Borsod megye főjegyzője, 1894-ben alispánja. 1918-ban halt meg a magyar irodalom leghosszabb életű írója.

Művei. Lévay József összes költeményei, két kötet, Budapest 1881. Újabb költeményei, Budapest, 1898. Utolsó versei (Voinovich Géza), 1918.

Irodalom. Ravasz László: Lévay, Protestáns Szemle, 1926. Kerecsényi Dezső: Lévay József utolsó versei, Napkelet, 1926.

** Kiss József született Mezőcsáton, Borsod megye, 1843. Atyja zsidó regálebérlő volt. Pályáját mint tanító kezdte, 1870-től 1873-ig a Képes Világ szerkesztője, majd hivatalnok, míg 1890-ben megindítja a Hét című folyóiratot. Meghalt 1921-ben.

stb.) már a következő nemzedék intim, mélyebb önmagát feltárását lehet kihallani.

Bizonyos tablószerű falu- és egyszerűség-kultusz jellemezte Szabolcska Mihályt* is. A népinek, a falunak új, reálisabb felfogásával ő is, mint Gárdonyi, előkészítette az új népábrázolás útját.

Ebben a nemzedékben a szentimentalizmus erősebb, mint a fojtott hangú előzőkben volt. Heine szentimentális oldala mintha most kezdene igazán hatni Magyarországon, enyhe schopenhaueri pesszimizmussal keveredve. Ennek az új-szentimentalizmusnak a költője Reviczky Gyula,** akinek rövid, betegséggel gyötört élete nem volt magas közhivatalokkal kipárnázva, mint elődeié. Az ő emlékét is elsősorban szavaló művei őrzik, a Pán Halála és a Salamon Király Álma, de az igazi újság költészetében a fenntartás nélküli, klasszikus gátlásokat már nem ismerő líraiság volt, amellyel szenvedéseit, habár szelíden és szuggesztív erő nélkül, verseibe öntötte. Valami szlávos béketűrés és megbocsátás ömlik el versein:

Ágyamra dőlök s álmodom
Egy régi édes álmot,
Boldog, ki tűr és megbocsát,
S ki szenved, százszor áldott.

Művei. Zsidó dalok, Pest, 1868. Költeményei, 1876, 1883, 1891. Ünnepnapok, 1888. Levelek hullása, 1908. Legendák a nagyapámról, 1911. Avar, 1918. Esteledik-alkonyodik, 1920. Meghalt 1921-ben. Utolsó versek, 1924.

Irodalom. Kosztolányi Dezső: Kiss József, Nyugat, 1922. Sík Sándor: Kiss József, Élet, 1923.

* Szabolcska Mihály született 1862-ben Ókécskén, Pest megye. Párisi és genfi theológiai tanulmányai után a Fővárosi Lapokban tűnnek fel versei. Már mint híres költő foglalja el ref. lelkészi parókiáját Felfaluban, 1892. Később Temesvárt lelkész. Meghalt 1930-ban.

Művei. Költemények, 1891. Versek, 1898. Szabad órák, 1901. Csendes dalok, 1904. Háborús versek könyve, 1916. Válogatott versek, 1918. Eszmények-álmok, 1921. stb.

** Reviczky Gyula született 1855, Vitkócz, Nyitra megye. Nevelősködik, majd újságíró Aradon, Kassán, 1884-től Pesten. Meghalt 1889-ben.

Művei. Ifjúságom, 1883. Magány, Budapest, 1889. stb.

Kiadások. Összes költeményei, két kötet, Budapest, 1895. Egy kötetben a Remekírók Képes Könyvtárában és a Magyar Remekírókban.

Irodalom. Riedl: Vajda, Reviczky, Komjáthy. (Előadások, kiadta Biczó Ferenc a Magyar Irodalmi Ritkaságok sorozatban, Kaposvár, 1932.)

Ez a passzív magát-átengedés a sorsnak a századvég, a „dekadencia" hangja, egyelőre még a vallásos megnyugvás ruhájában.

A színpadiasság és szentimentalizmus mögött már valami igazi pátosz és igazi szenvedély lappang, melyet a klasszicizáló kor nem ismert, mely egy újabb lélektörténeti fordulat, újabb felszabadulás jele. A bánatos Reviczky mellett már ott áll a dacos és titokzatos Komjáthy Jenő,* a kozmikus részvét és minden-szenvedéssel együttszenvedés, a mindenenyészettel együttpusztulás költője. Világhatárokon átnyúló, mániákus önérzetében már mintha Ady Endre én-kultusza és vitalizmusa vetné előre, egyelőre még torz, árnyát.

De a századvég költőiben a szenvedély, vagy a tehetség még nem elég erős, hogy az új életérzés új formákat találjon és erőtlenül, őszintétlenül tétovázik még a klasszikusoktól örökölt, fakuló ruhában.

b) *A klasszicizmus a kor ellen fordul.*

A lótuszevő kor költői nem vették észre, vagy nem akarták észrevenni, hogy a kortársak valósága napról-napra jobban eltávolodik azoktól a magas ideáloktól, amelyeket ők örökségül kaptak a nagy elődöktől és igyekeztek érintetlenül megőrizni a költészetben. Azt hitték, hogy ezzel az irodalmi halottvirrasztással eleget tesznek hivatásuknak. Csak egy-ketten, a legkiválóbbak, tekintettek körül a valóságban, hozzámértékazt a klasszicizmus ideáljaihoz és könnyűnek találták. A megítélés keserű szatírában, kiábrándult panaszban tör fel belőlük és ennek köszönhetjük a kor két legnagyobb verses alkotását, Gyulai Pál Romhányiját és Arany László verses regényét.

A formatörténeti előzmény Byron volt, akit Arany János tisztelete tett maradandó hatásúvá a magyar irodalomban, és Byronnak nagyobb orosz követője, Puskin. A régebbi orosz írók általában a klasszikus magyar írók kedvenc olvasmányai voltak: Arany János Gogolynak nagy híve volt,

* Komjáthy Jenő szül. 1858-ban Szécsényben. Polgári iskolai tanár volt Balassagyarmaton, majd Szeniczen vállalt állást. Megh. 1895-ben.

Műve. Homályban. 1895.

Irodalom. Riedl i. m. Horváth János: Komjáthy Jenő, 1912.

Lermontovot fia vezette be a magyar irodalmi tudatba, de mindennél fontosabb volt Puskin Anyéginje, Bérczy Károly mesteri fordításában (1866). A legnagyobb hatású könyv volt nálunk a mult század második felében, az általa felkeltett megrezdülés egészen Krudy Gyuláig érezhető. Talán a társadalmi háttér hasonlósága magyarázza meg ezt az erős orosz rokonszenvet, amely Turgenyevvel záródik le. A naturalista kor orosz óriásait már kevesebb megértéssel fogadják : a régebbi orosz írók épúgy a nemesi társadalom írói voltak, mint a magyarok és legtöbb regényüket kevés változtatással át lehet tenni a nemesi Magyarországra.

Gyulai Pál Romhányija töredék maradt. A mű alkotóját, mint a nemzet lelkiismeretét mutatta volna be, aki nem fél megtépázni a legszentebb bálványképeket sem, ha úgy érzi, hogy hazug és álságos a tömjén, amely feléjük száll. Nála keserűbben senki sem ostorozta a magyarság fráziskedvelését, szónokias hajlamait, ész-nem-kormányozta lelkesedését. Romhányi a negyvennyolc előtti évek tipikus vad újítani-akarója, mindig a legszélsőségesebb elvek lovagja. Hibáit vére ontásával jóvá teszi és a szabadságharc bukása más embert farag belőle. A költemény ott végződik, ahol Romhányi védelmébe veszi a Kossuth-tömjénezés, a nemzeti mithológia és frázis-vigasztalás nagy mártírját, Görgeit. Állásfoglalását talán ez a strófa jellemzi legjobban : (a honvédről)

Szent örökünk lett hű emléked,
Egy élő, büszke fájdalom,
Melyben vigasz, önérzet ébredt,
S átrezdült szíven és dalon.
De kocka fordult, lánc lehullva,
S miért te véred áldozád,
A szolgaság húsz éve mulva,
Ismét szabaddá lett hazád ;
S ím emléked már nem kímélik,
Mindenre jó eszköznek vélik,
S hogy szenvedd, mit nem szenvedél,
Kizsákmányol pártszenvedély.

Arany László* különös egyénisége sok vonásban mintha atyja folytatása volna. Még pedig, amint talán törvény-

* Arany László szül. 1844, Nagyszalontán. Az egyetem elvégzése után a Földhitelintézet tisztviselője lett. 1880 óta igazgató. Alkotó irodalmon kívül népmese-gyüjtéssel és atyja műveinek sajtó alá rendezésével is foglalkozott. Meghalt 1898-ban.

szerű is, azok a vonások élnek benne tovább, amelyek apjában nem értek teljességre : a gazdasági érzék és az irónia.

Mert nem aranyjánosiatlan vonás, hogy minden irodalmi probléma közül leginkább az írók gazdasági helyzete foglalkoztatta, hogy furcsa kis költeményében, a Hunok Harcában, Attilával kezdi és oda konkludál, hogy a magyaroknak tevékenyebb részt kell venni a gazdasági életben, és hogy később a költészettel fel is hagy a bank kedvéért. Ma talán alakja kevéssé volna rokonszenves, mert túlságosan természetes volna, de a lótuszevő korban, amikor a pénz a költő számára még tabu volt, gazdasági apostolkodása is az igazság és a realizmus harca volt az álság ellen. Iróniája pedig a Nagyidai Cigányok egyenes folytatása, önmarcangoló kritikája a magyarság hibáinak, azoknak a hibáknak, amelyek ellen apja is küzdött, ha kibocsátkozott bölcs szenvtelenségéből.

A Délibábok Hőse talán a legjózanabb és legkeserűbb hang a magyar önszemlélet történetében. Hübele Balázs, a szállóigévé vált magyar fiatalember lelkesedik minden nagy és szép eszméért, mindenbe belefog, de semmi sem sikerül neki. A tehetsége nem hiányoznék, de hiányzik az a nehezen megnevezhető valami, ami szükséges, hogy az ember a dolgokat úgy lássa, ahogy vannak és ott fogja meg, ahol kell. Balázs hősködik, amikor nem kellene, szerelmes, de az égi mása kedvéért elfelejti és másnak hagyja a földi nőt és a legszomorúbb, hogy amikor rájön a realitás fontosságára és egész hevével a praktikus életbe veti magát, akkor is csak délibábokat kerget, a legkonkrétebb dolog is szertefoszlik kezében. Végül egy borzalmas, oroszos sivárságú és váratlanságú jelenetben a szenvedélyben is csődöt mond : részegen megtámadja ifjúkori szerelmét, de az erőszak nem sikerül. Mélyen szimbolikus ez a tett : a felraktározott érzelmi energiák egyszercsak kirobbannak a magyarban is, mint az orosz regényekben ; de nem pofon vagy gyilkosság formájában, mint Dosztojevszkijnél, hanem részeg ostobaságként, melynek nincsen semmi következménye a valóság világában, minden megy tovább, csak a hős omlott végkép, önmagában

Művei. Elfrida, 1867. A délibábok hőse, 1873. Kisebb versek, fordítások, essayk.

Kiadás. Arany László összes művei (Gyulai Pál), öt kötet, Budapest, 1901.

Irodalom. Gyulai Pál bevezetése az id. kiadáshoz.

össze és most már tudja, hogy „születtünk fog, haj és illúziók nélkül; meghalunk fog, haj és illúziók nélkül".

Ez volna az alapvonala a magyar dezilluzionizmus nagy alkotásának; de a részletek megannyi maró társadalomkritikai remekmű: a vidéki élet rajza, és vele ellentétben Pest, a kezdődő kapitalizmus, a panamák lovagkora; a biedermeier nőideál dezilluzionista rajza: hogyan válik a szende szűz kövérkés háziasszonnyá; a bűnbak-keresés, árulószimatolás; az Alföld anti-petőfiánus ábrázolása... mintegy kézikönyve a magyar kiábrándultságnak.

Ebben a fejezetben kell beszélnünk a prózaíró Tolnai Lajosról* is. Nyelvben és formában Tolnai is epigon. Arany János tanítványa volt Nagykőrösön, nyelvi ideálja Arany János nyelve, melyet igyekszik átmenteni regényeibe. De a regények szelleme ellentmond minden klasszikus derűnek és békének. Tragédiája, megszállottsága az, ami Romhányinak és a Délibábok Hősének a kritikai élét adja; ő is hozzáméri a kort az eszményhez, de a csalódás nála nem iróniku-san szólal meg, hanem a kétségbeesés, a gyűlölet és az undor fortisszimóiban.

Nem volt népszerű író íróinknak ez a legoroszosabbja és nem is lehetett; semmiféle közönség nem viselhette volna kedvvel rettenetes invektíváit. A kép, amelyet Tolnai rajzol a hatvanas és hetvenes évek társadalmáról, Jókai világának a fordítottja. A magyarság itt nem asszimilálja és nem is veti ki a kétes idegeneket, akiket a kapitalizmus a nyakákra telepít; ellenkezőleg, a falu, a kisváros népe hozzájuk igyekszik asszimilálódni, hajtja az úrhatnámság és a pénzvágy. Minden kicsinyesség, címkórság, meghunyászkodás, nyerészkedés szörnyű arányokba nő. A kép sokkal sötétebb és egyoldalúbb, sokkal erősebben érződik rajta a gyűlölet inspirációja, semhogy elhihető vagy akár csak művészi lenne — de mégis, itt van az érem másik oldala, itt van a világ, melyet

* Tolnai Lajos szül. 1837, Györkön, Tolna m. Ref. lelkész, tanár a pesti ref. főgimnáziumban. 1868-ban Marosvásárhelyre megy lelkésznek, megindítja az Erdély című szépirodalmi folyóiratot. 1884-ben Budapestre jön és irodalmi tevékenységéből él, 1889-ben polg. isk. tanár, majd igazgató lesz. Meghalt 1902-ben.

Művei. Az urak, Pest, 1872. A báróné ténsasszony, Budapest, 1882. A nemes vér, Budapest, 1882. Dániel pap lesz, Budapest, 1885. Szegény emberek útja, Budapest, 1889. A rongyos, Budapest, 1890. A grófné ura, Budapest, 1897. stb.

Irodalom. Németh László: A Nyugat elődei, Tanu, 1932.

elfedezett a lótuszevők egyhangú éneke és amely a jövendő század felé nyujtja fekete árnyát.

Gyulai, Arany László, Tolnai Lajos és a magányos Vajda János: ők állítják fel a kiegyezés utáni évek igaz mérlegét. Bennük még elevenek azok a csodálatos, tiszta energiák, melyek a reformkort éltették, glóriába vonták a honvédek küzdelmét és erőt adtak az elnyomatás éveiben. Tiszta magaslatukról tisztán látják, hogy a sors a legcsunyább fortéllyal játszotta ki a magyart: teljesített mindent, amit kért és a magyar most itt áll, hazug célokkal céltalanul, elveszítve hivatástudatát, kiszolgáltatva önnön rossz szenvedélyeinek, melyek démoniáját életre hívta a természetétől idegen kapitalizmus.

c) *Klasszicizáló és népies színpad.*

Amint már mondtuk, ez a kor sem tudott olyan színpadi művészetet létrehozni, amely teljesítette volna a dráma Shakespeare-előírta hivatását, hogy a század élő tükre legyen és felmutassa az erény és bűn arcát. Amikor a saját körükről írtak, az itthon irreális francia sématika mögé húzódtak — de legszívesebben olyan keretet választottak, amelynek a társadalomhoz semmi köze nincs.

Ilyen volt a hatvanas évek végén fellendülő mesedráma, melynek első művelője Rákosi Jenő volt stilizált görög világban játszódó Aesopusával (1866). Sikere sok követőt vonzott, Csiky is így kezdte színműírói pályafutását a Jóslattal (1875) és Dóczy Lajos ebben a műfajban aratta legnagyobb sikerét a Csókkal (1871). Ezek a darabok ártalmatlan Shakespeare-reminiszcenciákból táplálkoznak, ideáljuk a shakespearei meseerdő, a Shakespeare-vígjátékok varázsteljes tája, de az ő színfaluk mögött sosem nyílik perspektíva romantikus végtelenségek felé.

Sokkal fontosabb a másik színpadi kosztümjáték-fajta, az úgynevezett népszínmű. A népszínmű olyan színdarab, melyben népi alakok enyhébb drámai mese keretében népdalokat énekelnek. Eleinte a mese volt fontosabb, később az ének. A népszínművet bécsi mintaképek hatása alatt Szigligeti vitte a magyar színpadra Szökött Katonájával és Csikósával (1847). A Szökött Katona még tisztán mutatja az idegen eredetet, szereplői között alig van magyar alak. A

Csikós az első kimondott népszínmű, itt még látszik a műfaj társadalmi háttere: a demokratikus eszmék, a „vár és a kunyhó" összehasonlítása a kunyhó javára, a jobbágyleányt elcsábítani akaró főúrnak a negyvenes években oly népszerű motívuma.

A későbbi fejlődés folyamán, a népszínmű legügyesebb művelőinél, Tóth Edénél (1844—1876) és Csepreghy Ferencnél (1842—1880) a demokratikus tendencia teljesen elvész. A népi alakoknak nincsen más bánatuk, mint ami nagyon jómódú embereknek is szokott lenni: szerelmi komplikációk, féltékenységek, házassági háromszögek, melyekbe csak itt-ott keveredik valami adomaszerű korrajzi mozzanat, obsitos és hasonló alakok. Olyan népszínmű nincs, ahol a népnek ne lenne pénze, ahol a nép másként, mint egyszerű, de nyugodt megélhetési viszonyok közt élne. (De közben falvak vándoroltak ki Amerikába.)

A népszínmű a karikatúraszerű betetőződése annak a folyamatnak, melyen a magyar paraszt az irodalomban keresztülment. Jobbágykorában, mint kómikus figura kezdte irodalmi karrierjét; a negyvenes évek izzó levegőjében mint Dózsa György patetikus és fenyegető unokája szólal meg olykor; Arany János és a klasszicizmus nemesveretű magyar ideálalakot faragott belőle, míg végre a népszínműben egy vágyálom-ország, egy boldog Árkádia polgára lett. Más dolga nincsen, mint népviseletben járni, népdalokat énekelni és népi voltát szerelmi búbánatokban is bemutatni.

A népszínmű rendkívül kedvelt volt. 1875-ben külön színház alakult a művelésére, a Népszínház, élén a pántlikás magyarság legfőbb bajnokával, Rákosi Jenővel. A népszínmű kedvelésében minden társadalmi osztály találkozott, a „népet" kivéve. A városba szorult nemesség kielégítette falu után sóvárgó nosztalgiáját az arisztokratikus Blaha Lujza falusiasságában; a magyarosodó német polgárság különösen lelkesedett a magyarságnak ezért a könnyen megérthető, gyökértelen és lényegében annyira bécsies formájáért; a zsidók is nagyon szerették, hasonló okokból és mert a derék zsidó-ember, aki rosszul beszél magyarul, de annál jobb a szíve, a népszínmű sztereotip alakja volt.

Láthatatlanul még most is köztünk él a népszínmű lelke. Bartók és Kodály népdalai, Móricz Zsigmond parasztábrázolása és minden kísérlet, amely az igazi magyar népet fejezné ki, még most is azért idegen a közönség szívétől,

mert olyan kevéssé hasonlít a Falu Rosszához, a Piros Bugyellárishoz és a nagy cigányprímásokhoz.

Irodalom. Hevesi Sándor tanulmánya Igazi Shakespeare c. kötetében, Budapest, 1919. Zolnai Béla, Szigligeti Szökött Katonájának külföldi elemei, Budapest, 1914.

3. *MIKSZÁTH KÁLMÁN.**

A millénium utáni évek derűje, belső jóléte, a nemesség patriárchális nemzetvezetése parlamentben és társadalmi életben, mind összeszövetkeztek, hogy megszépülve emlékül maradjanak egy írónak, Mikszáthnak az irodalmi alkotásában. Ha ő nem volna, ezek az évtizedek a magyar szellemtörténet legsivárabb évei lennének: de így őbenne felgyülemlett a régi világ minden édessége, mielőtt, a XX. században, fanyarrá változott minden íz.

Társadalmilag Mikszáth világának három rétege van, és mindenik rétegben más-más hangot üt meg. Legnagyobb művészi magaslaton a parasztábrázoló Mikszáth áll. A Jó Palócok és a Tót Atyafiak artisztikum szempontjából messze kiemelkednek alkotásának egészéből. Bennük még a fiatal művész lelkiismeretessége dolgozik, aki legjobb erejét beleviszi alkotásába — később sokat írt és úri, gentry módon sokszor a könnyebb végét fogta a munkának.

Mikszáth felvidéki parasztjai nem naturalista parasztok — az érték itt nem a pontos ábrázolás, mint későbbi, szegedi, megfigyelésen alapuló paraszt-ábrázolásaiban. A Jó Palócok és Tót Atyafiak parasztjai azért jelentik a magyar irodalmi népiesség egyik tetőfokát, mert itt a nép csak annyiban nép,

* Mikszáth Kálmán szül. 1847, Szklabonyán, Nógrád m. Kisnemes család, apja kocsmáros és mészáros. Felvidéki protestáns gimnáziumokban végzi tanulmányait. 1866-ban Pestre jön jogásznak. Majd Balassagyarmaton vármegyei tisztviselő. 1874-ben újra Pestre jön; 1881: a Tót Atyafiak és a Jó Palócok híres íróvá teszik. Elkezdi Országgyűlési Karcolatait. 1887-ben képviselő lesz. 1910-ben nagy ünnepségek közt üli meg írói munkásságának negyvenéves jubileumát. Kevéssel utána meghal.

Művei. A tót atyafiak, 1881. A jó palócok, 1882. Az apró gentry és a nép, 1884. Nemzetes uraimék, 1884. A tekintetes vármegye, 1885. A tisztelt Ház, 1886. A beszélő köntös, 1889. Szent Péter esernyője, 1895. Beszterce ostroma, 1895. Prakovszky, a süket kovács, 1897. A gavallérok, 1897. Új Zrinyiász, 1898. Különös házasság, 1900. A vén gazember, 1906. A Noszty fiú esete Tóth Marival, 1908. A fekete város, 1910. stb., stb.

hogy tisztán emberi, mentes a magasabb kultúra álságaitól, maga az ember, maga a lélek. Mikszáth paraszt-novellái klasszikus, tökéletes mintái a novellának, melynek legnagyobb műfajtörvénye, hogy egy sorsfordulatot kell bemutatnia és semmi mást.

A másik réteg a felvidéki kisváros polgára. Ha Mikszáthtal, mint Baedekerrel utazná be valaki a Felvidéket, azt gondolná, hogy városait csupa kellemes félbolond lakja. Érdekes, hogy az enyhén pathologikusnak, a „különcnek" ez a kihangsúlyozása eléggé általános a XIX. század polgárábrázolásában. Balzac és Dickens lehettek a mintaképek. A polgárnak, miután elvesztette XVIII. századi forradalmi vonásait, úgy látszik, nem volt elég méltósága, hogy önmagában érdekes legyen. Csak akkor vált irodalomra méltóvá, ha nem volt egészen polgári, egészen normális.

A harmadik világ az apró gentry és a vármegyei urak világa. Ez a világ tragikómikus. Éles szemmel látja minden félszegségüket, a nagy távolságot pretenció és valóság között, hogy ami fényes, azt kölcsönkérték, és ami az övék, az elkopott — de a szíve velük van. Nála mélyebben senkit meg nem borzongatott a nemesi Magyarország belső és gazdasági összeomlása ; de eltitkolja fájdalmát és úgy tesz, mint maga a pusztuló társadalmi osztály : az utolsó percig igyekszik elhinni, hogy minden rendben van. Az úr a pokolban is úr.

Ezek Mikszáth társadalmi határai. A mágnásokat nem szerette és Pesttől olyan idegen maradt, akár Dosztojevszkij vagy Ibsen a német és francia városoktól, ahol életüket leélték. A hűséges lelkek közé tartozott, akik egész életükön át ifjúságuk élménykincséből merítenek.

Szellemtörténeti szempontból Mikszáthnak látszólag oly egyszerű és házias művészete nagyon sok szálból tevődik össze. A magyar XIX. század tendenciáinak utolsó összefogása és ugyanakkor szintézis Európával is.

Eleven még benne a romantika hagyománya. Regényeinek középpontja egy folklorisztikus, babonás és sejtelmes mozzanat, mint Jósikánál és Kéménynél : az esernyő, melyet Szent Péter az árva gyermek fölött felejtett, a török úr beszélő köntöse — vagy egy merész romantikus fikció, mint Zrinyinek és társainak feltámadása időnap előtt. A magyar klasszicizmusból szervesen nő ki anekdotázó kedve, egyszerű előadása, mely Arany János művének folytatása a prózában,

és mesemondó hangja, melyben Jókai tanítványa. De ugyanakkor tudatosabban realista, mint elődei, a korában oly divatos Alphonse Daudet hatásán át az európai regény és novella nagy realisztikus fellendülését képviseli Magyarországon és azt a kiábrándult, pozitívista világnézetet, amely ennek a realizmusnak a szellemi alapja. Nincsen más, mint a látható, hallható valóság — ehhez ragaszkodjék az alkotó . . .

Mikszáth derűje, előadásának a bája csaknem elfödi azt a mélységes kiábrándultságot, eszménytelenséget, sőt itt-ott cinizmust, ami a mikszáthi világkép alapja. A nemesi világ gyökereiben megingott már. Amint a fogságba esett francia király mondta, nem maradt meg más, mint a becsület. És ez a becsület már nem az a régi, halálba menő nyers egyenesség, mindenütt tátong a megalkuvás, a becsülettel most már minden összeegyeztethető, ha az úri látszat megmarad. Mikszáth mindent megért és megbocsát. Gyulai, Tolnai Lajos, Vajda János felháborodását nem ismeri. A Noszty-fiúban egy egész vármegye nemessége összeesküszik, felhasználják az államhatalmat és minden rendelkezésükre álló eszközt, hogy a gazdag iparos leányát egy elszegényedett gentry-fiú kezére játsszák — Mikszáth nem helyesli éppen a dolgot, de nem is ítéli el. Hiszen alapjában véve nem rossz emberek, mondja. Csak meg kell érteni őket. És úri emberek, azt nem lehet kétségbevonni.

Ez Mikszáthnál nem korlátoltság, Mikszáth nincs bezárva az osztálytudat határai közé : ravasz palóc lelke nagyon jól tudja, hogy ez nincs rendben. Dehát... ki mondta, hogy mindennek rendben kell lennie? A végzet néha olyan hanyag, mint egy korhely vármegyei tisztviselő . . . A végzetet is meg kell érteni, ez a humor alapja.

Talán igaza is volt. Az ő mestersége nem az volt, hogy ítélkezzék, hanem, hogy humorista legyen. Ha komolyabban veszi az életet, elveszett volna előadásának utánozhatatlan üdesége. Igy ő emelte európai és emberi magaslatra a magyar humort. Irodalmunk nagy századában, a komoly nemzeti célkitűzés komollyá tett minden nagy írót, csak a század végére érkezett el az, akiben a homlok ráncai elsimultak, akiben a magyar szellem mintegy megpihent, a közeledő vészek előtt.

Mikszáthot, a művészt, csak a legnagyobbak múlták felül a magyar irodalomban. Pedig egy jelentéktelen ember

készségből indul ki és azt fejleszti a tiszta művészet értékhordozójává : az anekdotázó tehetséget. A magyar nem dialogizáló, hanem monologizáló fajta, ezért már ősidőktől fogva megbecsülték azt az embert, aki anekdotákat tudott mondani. Már a XVI. századi levelezés tele van kitűnő anekdotákkal. Klasszikusaink, Arany János és Jókai is mélyen merítettek a magyar anekdotázó hajlamból, nyomait mindenütt fel lehet fedezni műveikben. De formaalkotó művészi mozzanattá csak Mikszáthnál lett és azóta is az maradt, nagyszámú követőjénél.

Mikszáth, mielőtt író lett volna, kitűnő anekdota-elbeszélő volt. Íróvá valószínűleg úgy lett, hogy írásba foglalta azt, amit addig elmesélt. Minél közelebb van egy írása az anekdotához, annál művészibb. Sokkal erősebb a novellaformában, mint a regényben. Regényei is kibővített, vagy egymás mellé helyezett anekdoták, ezért sokszor soványak.

Az anekdotamondás a titka Mikszáth csodálatos stílusművészetének. Vannak írók, akik a szemükkel írnak, látják a leírt jelenetet. Vannak, akik a fülükkel, melyben előre cseng a teljesítendő ritmus. Mikszáth a szájával írt — minden sora magán hordja az élőszóbeli elbeszélés közvetlenségét. Bár önmagáról nem beszél regényeiben, mindig érezzük elbeszélő jelenvalóságát és ha a történet egy pillanatra nem is kötne le, akkor is leköt az elbeszélő személyének emberi bája.

A Mikszáth-képnek semmi sem árt annyira, mint sok hűséges követője. Modorának külsőségeit aránylag könnyen lehet utánozni és közvetlensége, épúgy mint Petőfié, könnyen tévedésbe hozza az írót, úgy jár, mint Mikszáth szakácsnője, akinek nem volt nagy véleménye Mikszáth írásairól, mert meg volt győződve, hogy így ő is tud írni. Pedig éppen az, ami Mikszáthban közvetlenség, válik az utánzóiban elbírhatatlan modorossággá. Itt is egy hajszálról van szó, mint Petőfi követőinél . . . De sajnos, a mikszáthoskodóknak még mindig nem jött el Erdélyi Jánosuk és Gyulai Páljuk, aki megmutatja, hogy Mikszáth egyszerűségét nehezebb jól eltanulni, mint Paul Valéry homályos komplikáltságát.

Kiadások. Munkái 32 és Hátrahagyott Munkái, Rubinyi Mózes felügyelete alatt 16 kötetben jelentek meg.

Irodalom. Rubinyi Mózes : Mikszáth élete és művei, Budapest, 1917. Schöpflin Aladár : Magyar írók, Budapest, 1917.

4. *VAJDA JÁNOS.**

A „Montblanc-ember", amint Ady nevezte, a negyvennyolc előtti nagy évekből tornyosodik be, generációkon ütve át fejét, a századvég irodalmába. Petőfi barátja, Arany János munkatársa a Nép Barátjában, a forradalom likvidátora Kemény mellett, a kiegyezés hirdetője Deák előtt, itt marad, Gulliver a liliputiak közt, a részvénytársaságok felvirágozásának napjaiban. De míg a többi nagy tanú, Arany, Gyulai, Kemény, Toldy, Jókai, mind megkapják az őket megillető díszhelyet, Vajda mindenből kiesik, sorozatosan megfeledkeznek róla, valahogy mindhalálig tehetséges kezdő marad. Ha másért nem, ezért is meghasonlott léleknek és magányosnak kellett lennie. Vajda Nessus-inge Arany János dicsősége volt . . . Ugyan tudta, hogy a többiek nagysága az, hogy a multat teljesítik ki, míg ő a jövőt hordja ; de az ilyen tudat mindig sovány vigasz.

Ő is, mint a többi nagy idők tanúja, megdöbbenve, keserűen, kiábrándultan, sőt természetének megfelelően, tengeri-beteges undorral állt a megváltozott világban, keresve, mivé lett az egykori lendület. Egy elnyomatáskori röpiratában (Önbírálat) ugyan ő is megrótta a magyar fajtát úrhatnámságáért és sürgette, hogy térjen a gazdasági pályákra — de hogy az egész élet ennyire szót fogad neki, mégsem hitte volna.

Az üstököshöz hasonlítja magát, melynek pályája magányosan fut a végtelenbe. Nemcsak költői alakja volt magá-

* Vajda János szül. 1827-ben Pesten. Gyermekéveit a vaáli erdőben tölti, hol apja erdész. Színész, majd gazdatiszt, 1848-ban részt vesz az irodalmi ifjúság mozgalmaiban, mint honvéd harcol a szabadságharcban. Világos után besorozzák osztrák katonának. Hazajövet Pesten él, mint újságíró. Azzal vádolják, hogy az osztrák kormány megfizette. Ez a vád és hogy Toldy nem vette fel irodalomtörténetébe, nagy mértékben hozzájárult elkeseredéséhez, pesszimizmusához. Verseinek első gyujteménye 1856-ban jelenik meg. 1857: szerkeszti a Nővilág című hetilapot, 1869: képviselő. 1894: félévszázados költői jubileumát megünneplik. Élete végén csakugyan kormánytámogatásban részesül. Meghal 1897-ben.

Művei. Költemények, 1856. Önbírálat, írta Arisztidesz, Lipcse, 1862. Kisebb költemények, Pest, 1872. Újabb költemények, Pest 1876. Találkozások, Budapesti életkép versekben, Budapest, 1877. Összes költeményei, két kötet, Budapest, 1881. Költemények, 1887—1893, Budapest, 1893.

Kiadások. Remekírók, Magyar Klasszikusok, teljes kiadás még nincs.

nyos, senkihez sem hasonló, csak a jövő felé küldve segélykiáltásait — az ember is a modern magányosság első hordozója volt a magyar irodalomban, első fájdalmas átélője annak a lélektörténeti átalakulásnak, amely a következő nemzedék világszemléletét meghatározta. Magányossága az orosz regényhősök önemésztő, pathológikus magányossága volt; azé az emberé, akinek belsőségéhez képest a világ kicsi és ki nem elégítő, aki mikor a valóságot hozzáméri szenvedélyéhez, keserű csalódással fordul el. Vajda nem volt „normális"; feleségének hátrahagyott írásai, ha nem is megbízhatóak, de kétségbevonhatatlanná teszik, hogy Vajdát gigantikus szenvedélye képtelenné tette, hogy a külvilághoz alkalmazkodjék. Állandó harcban élt mindenkivel és az üldözési mánia borongta körül.

A gigantikus szenvedély középpontja, mint később Adynál, az önszerelem. A külvilággal érintkezni nem tudó, emberi kapcsolatait elvesztett lélek önmagáról csak a kozmikus nagyság képeiben tud beszélni. Ő üstökös, versei élni fognak, amíg világ, tavasz, szív, szerelem lesz.

Mult századok, holt nemzedékek
Szerelme, mint egy távirat,
Rég mult, jövő, dalomban élnek,
S egymással csókot váltanak.

Óriás méretei nem férnek el a világ szűkös ketrecében, minden mozdulatával nekilendül a végső korlátoknak. Ady egocentrikus életérzése ez, fájdalmas eltorzításban, az emberi közösségben való feloldódás reménye nélkül.

A nagy tárgyi újítás, melyet Vajda a magyar lírába hozott, újfajta életérzéséből, magányos önszerelméből következett. Szenvedélye két ponton feszítette szét a klasszikus és nemesi hagyomány korlátait: az erotikum és a költői metafizika témakörében.

Vajda az első költőnk, aki szakít a szerelem biedermeier felfogásával, melyet Petőfi kötelezővé tett a magyar lírában. A férfi-érzés, a szerelem testi oldala, az érzéki szenvedély feloldódik és hangot talál. Vajda életében sem volt ábrándosszívű szerelmes és mikor Ginához ment, hosszú kést vitt magával. Számára minden szerelem boldogtalan, sőt kínzó érzés — „a priori" az, mert senki sem szeretheti annyira, mint ahogy ő szereti önmagát, féktelen szenvedéllyel.

Ezért ösztönszerűleg olyan nőket választ ki, akik nem szeretik, hogy ha már boldogságot nem találhat, a boldogtalansága arányban legyen szenvedélye nagyságával. A női vágykép, mely lelkében ég, a hideg, megközelíthetetlen, érzésmentes és gonoszsággal teljes szépség, kinek mozdulatlan kőarca előtt csak térdenállva lehet vergődni. A megalázkodást, a megsemmisülést, mindent, ami gyötrő, a szerelemben keresi és találja meg. A leghűségesebb költők közé tartozik: mindhalálig megőrzi szenvedélyét az iránt a nő iránt, aki legjobban megvetette, aki leginkább rátiport, legszebb versei éppen ezek a hűség-versek — Húsz Év Mulva, Harminc Év Mulva, — melyekkel hirdeti, hogy Gina emlékét, vagyis a fájdalmas önostorozást, amivé a szerelem átváltozott, mindegyre őrzi. Nincsen felejtés.

De néha csöndes éjszakán
Elálmodozva, egyedül —
Mult ifjúság tündértaván
Hattyúi képed fölmerül.

És ekkor még szívem kigyúl,
Mint hosszú téli éjjelen
Montblanc örök hava ha túl
A fölkelő nap megjelen . . .

A másik újítás a metafizika belevonása a lírába. Vörösmarty óta a magyar költő nem nézett szembe élet és halál végső kérdéseivel. A klasszicizmus harmónikus embere tiszteletben tartotta az ész korlátait és nem csapongott azokon túl. De Vajda, akinek a számára nincsenek ezek az üdvös korlátok, szenvedélylökte ingalengéseiben minduntalan nekiütközik az örökkévalóságnak. Furcsa pathologikus módon őt nem az öröklét sóvárgó vágya gyötri, hanem az örökléttől való félelem. Ha örömeinket a végtelenbe hosszabbítjuk, szörnyű kínokká lesznek, kifejezhetetlen unalommá; és ha az élet úgy, amint van, örök, az a gyötrelem örökkévalóságát jelenti.

Világnézete az a vitalizmus, mely Madáchban öltött filozófikus formát és Adyban fog tisztultabb körvonalakban megjelenni. Az élet a legfőbb érték, az élet ekstátikus, korlátrobbantó élése. A rossz a nem-élet, a teljesülhetetlen vágyak, az elmulasztott alkalmak, az eltékozolt idő. Ekörül forog Vajda ködös tanítása:

Mit lelkem eddig félve sejtett,
Előttem áll a nagy titok,
Hogy csak az hal meg, ami nem lett,
S az él örökké, ami volt.

A Gina-élménynek szörnyű metafizikai távlatát is ez a gondolat adja meg, a be nem teljesedett vágyak, a nem élt élet örök szemrehányása: „harminc év mulva", amikor újra látja a teljesen elszegényedett, lesüllyedt Ginát, így ír:

Most itt ülünk, siralomházi lelkek,
És nézzük egymást hosszan, szótalan ...
Tekintetünkben, haj! nem az elvesztett, —
Az el nem nyert éden fájdalma van.

Vajda mondanivalója szerelemről és halálról csakugyan üstökös, Montblanc, magas magányosság a korban, melyben élt. Formai újító-képessége nem állt arányban tárgyi újításaival. Formája a Petőfi-forma, melyen csak akkor változtat, ha a szenvedély szétfeszíti a szelídebb lüktetésre szánt sémákat. De a szenvedély méltó hangját csak ritkán tudja megtalálni. Vajda kifejező eszköze akkor, amikor Petőfitől eltér, egy másfajta metafora-anyag. Óriási szertelen hasonlatai sokszor ügyetlenek, kényszeredettek, barokok, mint a Petőfi-utánzók hasonlatai voltak — de néha magukkal hoznak valami borzongást a kozmikus világból, honnan Vajda a képeit veszi. Egyetlen magyar költője a megszállott, a szubjektív vízió által teljesen átalakított, démonivá lett természetnek. A hulló falevelek a vadon hajaszáli, a Tarpatak:

Mint őrült menyasszony a templomból,
Rémes sikoltozással fut ki a természet,
E nagyszerű szentegyház ajtaján.

A szél olyan, mint a hóhér keze, a habok halkan susognak, mint a haldoklók ajkai, a szélvész szentegyházakat fájó fogakként kiszaggat a földből, — máskor az egész természet egy titkot hallgat:

Valami nagy rejtett bánat
Fogja el az egész tájat;
Az a bánat, mit az ember
Érez és nevezni nem mer.

Vajdában jóformán minden készen volt abból, ami később Ady lett: tárgyi újítás, új életérzés, kozmikus vitali-

tás, a kor villámmal sújtó megítélése — csak a legfontosabbak hiányoztak. Hiányzott a képesség, hogy új nyelvet alkosson új mondanivalóihoz, hiányzott a társadalmi osztály, amely az új költészetet befogadja, és hiányzott a titokzatos, megnevezhetetlen belső törvénytudat, ami Adyt megóvta attól, hogy elmerüljön a csak-magáért-valóság szertelenségeiben, mint Vajda.

Irodalom. Rubinyi Mózes: Vajda János, Budapest, 1922. Riedl Frigyes: Vajda, Reviczky, Komjáthy (Előadások, kiadta Biczó Ferenc, a Magyar Irodalmi Ritkaságokban, Kaposvár, 1932.). Németh László: A Nyugat elődei, Tanu, 1932. Vajdáné naplóját ismerteti Hevesi András, Nyugat, 1933.

5. *IRODALOMSZEMLÉLET.*

A XIX. század első felében, amikor a magyar szellemet a létért való küzdelem tartotta eksztátikus feszültségben, az irodalomszemlélet természetszerűen fontosabbnak tartotta a nemzeti, politikai szempontot, a tisztán művészi- és emberinél. Először be kellett bizonyosodnia, hogy van, hogy lehet magyar irodalom, csak azután lehetett az értékeket sub specie aeternitatis rendbe állítani. De a magyar klasszikusok munkájára visszanézve, a század második felében már nem fért kétség a magyar szellem egyenjogúságához az európai harmóniában és miután 67 a magyar állam létét is biztosította, lassankint ideje volt, hogy az irodalomszemlélet is általánosabb emberi értékmérőket vegyen fel rendszerezésében. A klasszicizmus nagy kritikusai, Gyulai, Erdélyi, Salamon Ferenc tisztában is voltak ezzel és munkásságukban a kor harmóniájára törekvő, kiegyezéses lelkének megfelelően a nemzeti és az emberi szempont összeegyeztetésére törekedtek. De tulajdonképpen a kiegyezés utáni nemzedékre várt volna a feladat, hogy politikamentes irodalomszemlélettel alkalmazkodjék a megváltozott időkhöz és a megváltozott irodalmi realitáshoz.

Csodálatosképpen éppen a fordítottja történt. A politikában már nem a nemzet fennmaradásáról volt szó, sőt a parlamenti harc olyan kérdések körül tombolt, amelyeknek a gyakorlati életben alig volt valami jelentőségük; — mégis a pártpolitika, a parlamenti élet ebben az időben sokkal jobban igénybe vette a közönség figyelmét, mint azelőtt.

A képviselőház azt a szerepet játszotta a közéletben, amit később a színház és még később a futball-pálya: a sportív érdeklődés középpontja volt. Mindenkinek megvolt a kedvenc képviselője, a lapok bőséges „emberi dokumentumokat" szolgáltattak a képviselők diétájáról, kedvenc állatairól, szokásairól és erkölcseiről, a képviselők népszerűségben a filmsztárok ősei voltak.

Ez a beállítottság természetesen nyomot hagyott az irodalmon is: a kor irodalomtörténetírója pedig, Gyulai Pál társa a budapesti egyetemen, Beöthy Zsolt,* ezt a korhangulatot vitte bele az irodalom önszemléletébe.

Irodalomszemlélete annál fontosabb, mert egyetemi előadásain tanárnemzedékek nőttek fel, akik Beöthy Zsolt tankönyvei segítségével az ő irodalomszemléletét adták át a magyar ifjúságnak egy emberöltőn át, és adják át még ma is. Ilymódon felfogása a Toldyéval versenyzik hatásban, ha nem is közelíti meg értékben. Számára az irodalomtörténet, amint Dóczy Jenő mondja, „nem kiváló lángelmék vagy írói iskolák hatásának oknyomozó történeti kutatása, hanem nemzeti dokumentumok tára, a politikai történelem segédtudománya, a nemzeti élet históriájának illusztráló albuma."

Gyulai nyomán Beöthy is felvetette azt a nem-esztétikai, de rendkívül fontos szempontot az egyes művek vizsgálatában, hogy mennyire fejezik ki a nemzeti jelleget, az eidost. De ĉnála ez a szempont is különös szintézisre jut a politikával és annak társadalmi hátterével. Nagy jelképe, a „volgai lovas", a magyar szellem őse, aki rendületlen éberséggel őrzi a volgai magyar határokat. Minél többet hord egy író magában a volgai lovasból, annál magyarabb. A nemzeti eidosról

* Beöthy Zsolt szül. 1848, Budán. Külföldi tanulmányút után 1871-ben miniszteri segédfogalmazó, 1875-től tanár, 1878-tól egyetemi magántanár, 1882: Gregus Ágost helyettese. 1886-tól az esztétika nyilv. rendes tanára. Meghalt 1922-ben.

Művei. Kálozdy Béla, regény, 1875. Ráskai Lea, verses elbeszélés, 1881. A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése, két kötet, Budapest, 1877—79. A szépprózai elbeszélés, két kötet, 1886—1887. A magyar rodalom kis tükre, Budapest, 1896. Szerkesztette a Magyar Irodalom Történetét (Képes Magyar Irodalomtörténet), Budapest, 1893—96. Összegyűjtött tanulmányai halála után Romemlékek címen jelentek meg. Egy kötetnyi tanulmány a Franklin Új Remekírók sorozatában.

Irodalom. Dóczy Jenő: Irodalmunk és a nemzeti szempontú kritika, Nyugat, 1918.

alkotott képzete sajátságosan egyoldalú: a faji karakter lényegjegyei szerinte az önérzet, a nyíltság, a biztosság, határozottság, az egyenesség. Ezek a vonások csakugyan jellemzik a magyar úriosztályt, de épúgy el lehet mondani mindezt az angol gentryről, a porosz junkerről és az orosz bojárról, általában minden nemzet úri osztályáról. A magyar eidosnak azok a mélyebb vonásai, amelyek úrban és nem-úrban, régi és új magyarságban egyformán megnyilatkoznak, zárva voltak szemlélete elől. Magyarság-felfogása a gentry-társadalom vetülete volt.

Zengő szónokiassága a panegyricus hangja, nem a históriáé. Jelzős és körmondatos dicsőségből egyformán kijutott kicsi és nagy költőnek, árnyalás és pátosz-fokozat nélkül.

A nagy megrögzítő mellé idézzük fel a nagy előkészítő tragikus alakját, Péterfy Jenőét.* Sorsa a túlságosan korán érkezők hagyományos sorsa: katedrák és Társaságok nem emelik, Gyulai Pál jóindulata is csak nyomasztja szabadabban induló dikcióját, és Gyulain túl a magányosság, menekülés az öncélú kultúrába, s mikor már ez sem segít, a halálba.

Péterfy nem volt olyan nagy stílusművész, mint ahogy a kortársak bűnét jóvátevő utókor tudatában él; megértése nem volt olyan mély és sokoldalú és legtöbbet dícsért görögtárgyú tanulmányai még mindíg rövid mérőkötelek a görög mélységekhez képest.

Két új dolgot hozott a magyar irodalomszemléletbe, ami azután a Nyugat-mozgalomban szemléletformából alkotásformává teljesedett: a lélektani látást és a fölényt. Bajza-, Kemény-, Eötvös-tanulmányaiban a beleélésnek, a megértő elemzésnek mintaképeit adja. A gyakorlatban mutatja meg, hogy irodalomtörténetnek, kritikának és általában a kultúrális befogadásnak a legfőbb feladata a dilthey-i Einfühlung und Analyse, a műben kifejeződő lelki tartalom fel-

* Péterfy Jenő szül. 1850, Pesten. Középiskolai tanár, egyetemi magántanár. 1899-ben öngyilkos lett.

Tanulmányait három kötetben adta ki a Kisfaludy-Társaság. 1901—03. Színi kritikáit az Irodalmi Ritkaságok sorozata adta ki. 1932—33-ban.

Irodalom. Riedl Frigyes: Péterfy Jenő, (O. K.) Rédey Tivadar: Péterfy Jenő, Budapest, 1909.

dolgozása és ezáltal saját lelkiségünknek és belső kultúránknak a kiterjesztése.

Még fontosabb talán a Péterfy hangja. Előtte kritikus és irodalomtörténetíró a meghatottság pátoszával vagy az ostorozó gúny staccatóival beszélt az irodalmi jelenségekről, de mindenképpen egy síkon állónak mutatkozott velük. Péterfy az első magyar kritikus, akinek irodalomszemlélete a kívül- és fölülállás jegyében áll. Péterfy fiktív, de szükséges kultúrális magaslatról nézi, távolról, de igen pontos látcsőn át az irodalmi jelenségeket. A magyar irodalom nagyjai a számára már nem tekintélyes nagybátyák, akiket kegyelettel emleget a hálás utód, kicsinyei már nem bosszantó férgek, akiket el kell tiporni: jelenségek ők, kicsik és nagyok egyformán, akikkel szemben egy kötelesség van, a megértés. Ez a szemlélet egészen új minálunk és azóta is kevesen követték.

Ezekben az időkben történik először kísérlet, hogy a magyar irodalom menetét történetfilozófiai módszer alapján rendezzék. Bodnár Zsigmondnak* (1839—1907) a maga idejében sok rajongó híve volt, de a hivatalos tudomány nem igen vett róla tudomást. Rendszere csakugyan nem volt olyan új, és nem volt olyan zseniális, mint amilyennek ő hirdette, de mint kísérlet, eléggé érdekes. Mint Taine, ő is ki akarta terjeszteni a természettudományos törvényszerűséget a szellemtudományokra is. Elfogadta Fouillée elméletét az „idée forceokról", az eszme-erőkről, melyeknek épolyan biztosan működő hatást tulajdonított, mint a természeti erőknek. Két ilyen erőt ismert, illetve ugyanannak az erőnek két ritmikus váltakozását, Herbert Spencer alapján: akciót és reakciót. Később az akciót idealizmusnak nevezte, melyet mindig szükségszerűen felvált a realizmus. Az akció új eszméket hoz, melyek egy ideig terjednek, mígnem felülkerekedik a konzerváló erő, a reakció. A reakció a nemzeti eszme virágkora, ilyenkor fejlődik epika és dráma, míg az akció korában a líra virágzik stb. A magyar irodalomban akció volt a protestantizmus, reakció az ellenreformáció, akció a kuruckor, reakció a XVIII. század, akció a Kazinczy kora, reakció a romantika, akció a negyvenes évek, reakció az elnyomatás kora. A rendszer első pillanatra használhatónak látszik, a

* *Műve:* A magyar irodalom története, három kötet, Budapest, 1891—93. (Katona Józseffel zárul.)
Irodalom. Nagy József: Bodnár Zsigmond, ItK., 1908,

tényekkel kevésbbé ellenkezik, mint némely modern kísérlet, hogy racionális vonalakat húzzanak az irodalmi jelenségvilágon keresztül — de a lényegből Bodnár sem magyarázott meg többet, mint a modern rendszerek. Kétségtelen érdeme, hogy átolvasta a régi irodalom anyagát és új szempontokat vetett fel tárgyalásukban.

IV. POLGÁRI IRODALOM

1. *BEVEZETÉS.*

A kilencszázas évek elején a magyar polgárság végre nagykorú lett. Megszabadult a felsőbb rétegek gyámkodása alól, mindíg erősebben hallatta a hangját a politikában és teljesen átvette a szót az irodalomban.

Az irodalmi hegemónia átvétele mélyen beleágyazódott gazdasági és irodalomtechnikai okokba. Amint a polgárosztály jómódja növekedett, abban a mértékben növekedett képzettsége és kultúrális igénye is. A kilencszázas években egy új olvasóközönség kezdi ostromolni a könyv- és hírlapkiadót és a színházat és ebben az új közönségben a gentry számban már elenyésző kisebbséget jelent. Az ekkori irodalom gazdasági törvényszerűségei már úgy hozzák magukkal, hogy a számszerű többség a legfontosabb : a hírlap- és könyvtermelés ekkor már a nagykapitalizmus módszerével él, a környező iparágak hatása alatt kénytelen tömegtermelésre berendezkedni, hogy fennmaradhasson és így természetesen az a réteg diktál, amelyik a legtöbb fogyasztót adja.

Szellemi oldaláról tekintve, az irodalomszociológia alapaxiómája igazolódik ekkor : valamely közösség akkor találja meg önkifejezését az irodalomban, amikor már túl van a zenithjén, amikor az elért magaslaton megpihenni látszik és titokban már elkezdődött a dekadenciája. Így szólal meg Athén Pericles után, Franciaország XIV. Lajos uralkodásának a derekán, amikor már lefelé visz az út, így szólal meg a sokévszázados német kispolgár végső tartalma Hebbel Meister Antonjában akkor, amikor a gyárak kiirtják a kisipart.

A magyar polgárság a kilencszázas évek közepéig csak fejlődött, csak gyarapodott. Akadály nélkül, mert szűz területet kellett a kapitalisztikus rendszer számára meghódítania, területet, melynek egyetlen vágya volt, hogy meghódítsák. Csak későn kezdte felütni fejét a belső ellenség, a polgári társadalom problematikája : anyagi téren az iparűző szegény-

ség, lelki téren a nagyvárosi magányosság és a velejáró bomlási tünetek.

Ekkor lesz a munkásság, a szociáldemokrácia politikai tényező, mellyel kormánynak és közjogi ellenzéknek egyaránt számolnia kell, mint szövetséggel vagy ellenséggel. Tüntetések és sztrájkok ekkor már egymást érik és a polgárság most eszmél rá, hogy nemcsak fölfelé, de lefelé is be van korlátolva, két tűz között áll, hogy nem pusztán negáció, nemcsak az teszi polgárivá, hogy nem felső réteg, hanem sziget önmagában : társadalmi osztály.

A városi ember szegénysége gyötrőbb és nyugtalanítóbb, mint a föld népéé : mert szomszédos a gazdag palotájával, mert ha kimegy az utcára, nem teheti, hogy ne lássa a jobban születetteket és szegénysége lassankint önváddá és bűntudattá lesz. A városi ember magányossága fájdalmasabb, mint a remetéé vagy a szénégetőé az erdő közepén. A szénégető együtt van a fákkal és a csillagokkal, de a nagyváros bolyongója egyedül van, amikor lépten-nyomon más emberbe ütközik a sokadalomban. Elkerülhetetlen az érzés : magam vagyok az oka, hogy nincsen senkim, én vagyok az oka, hogy kitaszított vagyok.

A modern ember magányossága szellemtörténetileg a protestáns „egyedül az Istennel" és a romantikus Különc embertípusának a folytatása, sivárabb és gyötrőbb formában — de a szellemi körülményeket a társadalmi fejlődés határozta meg. A romantikus korban a magányosság még a választottak és kevesek fájdalmas szépsége volt — most a magányosság is demokratizálódik és tömegcikk lesz, mint minden. Nem dicsőség többé, hanem kellemetlen adottság. Ez a magányosság együtt növekszik az indusztrializmussal.

A kapitalista rendszer két alapelve : az egyéni teljesítményen alapuló szabadverseny és a munkaerők fokozatos racionalizálása kiirtotta azokat az organikus kis közösségeket, melyeknek a régebbi társadalom embere a tagja volt és melyek utolsó maradványa ma a falu. Régente a kisváros is olyan organikus egység volt, mint a falu, és a városon belül a céh, az egyházközség vagy a nyelvsziget. Aki egy ilyen összeforrott kis sorsközösség tagja volt, még legmélyebb álmában is együtt volt a közösség tagjaival, kikhez a szeretet vagy a gyűlölet emberi kapcsai fűzték. A modern nagyváros családtalan embere miféle közösség tagja? Talán egy részvénytársaságé, melynek a szolgálatában dolgozik

és melyet szívből utál és egy kávéházé, ahol az újságokat olvassa.

A magára-maradottság lesz az új polgárosztály művészetének legfőbb mondanivalója és ez az a lélektörténeti centrum, melyből leginkább megérti az ember a kor valamennyi „korszerű" megnyilvánulását.

Mert a növekvő magányossággal együttjár a nagy összekötő kapcsok meglazulása; nem lehet tudni, melyik az ok és melyik az okozat. Az ember elszigeteltségének az érzését kivetíti a világba, a világot, mint lazán összefüggő atomok értelmetlen kháoszát éli át és kételkedik minden összefogó erőben. A nagyváros magányosának természetszerű világnézete bizonyos kisszerű materializmus. A dolgok és emberek reménytelenül széthulló miriádját csak a véletlen tartja össze, melyet a költők udvariasan sorsnak neveznek.

A kételkedés természetesen elsősorban a vallás, az összefogó erők megszervezett emberi formája ellen irányul. A XIX. század szellemtörténete nyugaton nem más, mint harc a vallás ellen. Ennek a harcnak három élesen megkülönböztethető stádiuma van: a romantika még előzékenyen helyet biztosít a vallási eszméknek, de mindegyiknek más értelmet ad, úgy jár el velük, mint annak idején az Egyház a bennszülött istenekkel, akikből szentek lettek. A századközép realizmusa harciasan és lármásan szembefordul a vallási fogalmakkal, új ideákat teremt, „erőt és anyagot", melyekben maga sem hisz, de amelyek hasznosaknak mutatkoznak a régi ideák lerombolására. A század második fele, a „tudományos", pozitívista kor, már nem is harcol, hűvös hallgatással megy el az összefogó nagy kapcsok mellett, „a boszorkányokról, akik nem léteznek . . ."

A XX. században az emberek már mint szkeptikusok jönnek a világra. Még nagyon sokan vannak, akik örökölt, meg nem tört hitet hordoznak magukban; de valahogy ezek is szégyelnek beszélni róla és elmaradott embereknek érzik magukat.

Magyarországon az új polgárság, a történelmi pillanatnál fogva, szabadgondolkozónak és materialistának született. A szabadgondolat, a vallási kételkedés és valami általános bizonytalan érzés, hogy semmi sincs rendjén úgy, ahogy van (a magányos ember állandó kísérője): ez az eszmei mondanivaló, amit az új polgárság magával hoz, ez különbözteti meg az ú. n. történelmi osztályoktól. Ha statisztikát lehetne róla

készíteni, bizonyára kiderülne, hogy ebben az időben is sokkal több volt a hívő, mint a hitetlen, de itt nem a számok a fontosak. A mozgékonyak, a hangadók, azok, akiket a „kor színvonalán" tudnak, mind szabadgondolkozók. A szabadkőművesség nagyhatalommá növekszik, azt lehetne mondani, ez az a társadalmi szervezet, melyben az új polgárság végre otthon érzi magát. A hírlap, a könyvkiadás, az egyházi jellegű orgánumokat nem számítva, a szabadgondolkozók kezében van.

Nemcsak az általános európai szellemi konstelláció, nemcsak a kapitalizmus lazította meg nálunk az összekötő kapcsokat; Magyarországon a belső forrongásnak faji okai is voltak. A polgárosztály volt az olvasztó tégely, melyben a különböző ittlakó fajok összekeveredtek. A millenium után folyik le a sváb és zsidó polgári lakosság óriási mérvű és rohamos megmagyarosodása. Mint mikor a szervezetbe valami idegen elem kerül be, a szervezet forrong és erjed mindaddig, amíg nem tudja az új elemet szervesen elhelyezni magában, a magyar szellemben is egy eddig sosem látott erjedési folyamat áll be, a revizió, a kritika, a szkepszis és a mindent elölről kezdés kora. Hasonló tüneteket látunk napjainkban az Egyesült Államokban, ahol az immár számszerű többségben levő nem angolszász származásúak most kezdenek szellemi faktorrá válni és az erjedési folyamat egy kritikus, mélyen gondolkozó és mélyen kételkedő írógenerációt hozott létre, S. Lewis, Mencken, Dos Passos nemzedékét.

A faji háttér szempontjából legfontosabb a zsidóság ekkor történő belépése a magyar szellemi életbe. (Magyar zsidó író volt az egész XIX. század folyamán; de a magyar zsidó olvasó nem volt számottevő.) A XX. század elején a magyarság és a zsidóság áthidalhatatlan különbségei a fejlődés szempontjából áldásosnak mutatkoztak. A magyar eleve tisztel mindent, ami régi, azért mert régi — a zsidó eleve tisztel mindent, ami új, azért mert új. A kétfelé húzó életritmus a XX. század elején szerencsés fázisban találkozott össze, kölcsönösen kiegészítette egymást helyes tempóvá. Később a különbség mindkét fajtára bénítólag hatott.

A zsidóság szenvedélyes vágyának az Új után nagy szerepe volt abban, hogy a születő polgári irodalom új európai orientáció felé nézett. A hetvenes évek óta Európában, Bécsen túl, az egész irodalom megváltozott. A magyar írók, akik még Arany János európai szintéziséből éltek és abból,

ami Bécsből kelletlenül leúszott a Dunán, az új dolgokról vagy nem tudtak vagy úgy vették őket tudomásul, mint távoli és idegen dolgokat szokás, a fakírok tetteit vagy a milliárdosok szokásait és erkölcseit.

Az új irányt diadalra vivő folyóirat, a Nyugat, már a nevében is kifejezésre juttatta azt az új és intenzívebb Európa felé fordulást, ami az új irány legfőbb ismertetőjegye volt.

Az új stílus a naturalizmus jelszavával, Zolával az élen indul európai diadalútra. A naturalizmus társadalmi funkciója abból állt, hogy irodalommá avatta az új polgárnak, a nagyvárosi kispolgárnak és a proletariátusnak az életformáját, a nyelvét, a világnézetét. Szakított a romantika díszes és úri hagyományaival és stílussá tette az új életforma szürkeségét és csúnyaságát. Nem vitt közelebb a Valósághoz, amint vezérei hirdették, csak egy valósághoz vitt közelebb, az olvasóinak a realitásához. És ez volt az „egy a szükséges", ami a naturalizmust, különböző fázisváltozásokon át, uralkodóvá tette. A képzeletet behelyettesítette a megfigyelő képességgel és mindmáig ez a legfőbb büszkesége a nagyközönség számára termelő írónak, újságírónak és színésznek.

A naturalizmus áttörésével egyidejűleg megváltozott az irodalom hivatására vonatkozó felfogás is. A magasabbrendű író nem akart többé szórakoztatni, de még csak valami nemesebb eszmére sem akart buzdítani. A „jellemzés" és a „kor megelevenítése" romantikus címszavai már csak irodalomtörténeti tankönyvekben éltek tovább. Az új író sokkal komolyabb mint elődei: problémákat akar felvetni és megoldani. A hetvenes évektől kezdve a „probléma" szó olyan általános lesz az európai irodalomban, mint előzőleg a „karakter" volt. Az új írót társadalmi és világnézeti kérdések sokkal nagyobb mértékben foglalkoztatják, mint elődeit.

Ez az idők teljessége, amikor egyszerre betörnek az európai irodalomba a nehézléptű északi barbárok, a skandinávok és az oroszok, századokon át hallgató fajták mondanivalóját hozva. Nekik az élet és az irodalom egyaránt végzetesen komoly „északi hadmenet" volt, nem akartak gyönyörködtetni, hanem „ítélni önmaguk fölött", amint Ibsen jelszava mondta és gigantikus vergődéssel keresték a feleletet az ősi kérdésekre: Van-e Isten? és Mit kell tennünk?

De az északiak borongó tépelődésén és az általános magányosság-érzésen túl, valami rajongó optimizmus is árad

be az új európai szellemből: a hit a természettudományos, a „tudományos" világszemlélet diadalában és a szociális reformban, egy új aranykor várása, racionális mithológia, a darwini fejlődésgondolat és a marxi történetfilozófia istenségeiből felépítve, jámbor hit a fejlődésben, a csecsemő-lelkű professzorok kora.

Mindez az áramlat szintézisre jutott Magyarországon a Nyugat körül megindult mozgalomban. Ha ma olvassuk a kilencszázas évek végén és a háború előtti esztendőkben megjelent folyóirataink at, megüt bennünket az ellentmondás, ami szkeptikus világnézetük és emberi attitűdjük áhítatos naivitása között van. Dekadenciáról szoktak beszélni és a Nyugat írói részben önmagukat is dekadenseknek tartották. Pedig Kazinczy óta nem volt a magyar irodalomnak még egy időszaka, mely ennyire tele lett volna bizalommal, tavaszias frisseséggel, kritikátlan hittel, csodavárással, újrakezdéssel. Mindent várt ez a nemzedék, nyugatról és nyugat által megtermékenyített önmagától: a vallási kérdésekre feleletet, orvosságot a társadalom és a nemzet bajaira, és Magyarország elérkezését az Értől az Óceánig, Európa szívéig.

De Magyarországot meg nem változtatták, a nagy kérdéseknek az a természetük, hogy nagy kérdések maradjanak, és Európa szívéig sem jutottak el. Öt perccel elkéstek, mint a magyarok annyiszor bús történelmünk folyamán. Az ideálok, amelyekre feltették életüket, nyugaton már kezdtek fanyar ízt hátrahagyni és hiábavaló minden művészi tökéletesség, ha a metafizikai tartalomnak nincs átütő ereje. A magyar irodalomnak nem sikerült keresztültörnie a „közöny haván", mint az északiaknak, megmaradt továbbra is szűk helyre korlátozva.

De azért a nyugatos generáció jelentősége mégis olyan, hogy csak a Vörösmarty-nemzedékhez lehetne hasonlítani: ők is, mint azok, szakadást jelentenek a magyar irodalom folyamatosságában. Ady fellépése egy csapásra történelemmé tett mindent, amit előtte írtak, minden előlről kezdődött. A magyarság új szintézisre jutott Európával és az eszmék kitárult Dévényén át új ideológia jött közénk, egy új szélesebb humanitás, az emberméltóság új formája. A háborút közvetlenül megelőző esztendők a magyarság legnagyobb kultúrális magaslatát jelentik. Hogy a háború és az összeomlás ledöntötte, amit építettek és megcáfolta, amit állítottak, nem az ő hibájuk. Ők az értelem harcosai voltak és legfőbb hibájuk

az volt, ami miatt Ranke szerint Velence tönkrement: nem számoltak az emberi butasággal. Nem tudták, hogy háború is lehet.

2. *A NYUGAT ELŐTT.*

a) *A polgári irodalom kezdetei.*

A polgári irodalom történetében talán az első dátum 1890, a Hét megjelenése. A Hét képes szépirodalmi hetilap volt, szerkesztője, Kiss József, középszerű, epigon költő, de olyan szerkesztői tehetség, akit csak az egy Osvát Ernő mult felül. Lapja rövidesen orgánuma lett mindazoknak, akikben az új polgári szellem irodalmi formát öltött, de hordozta a régebbi nemzedék kritikusabb elméit is. 1897-ben a főmunkatársai voltak: Ambrus Zoltán, Heltai Jenő, az akkor még polgári haladó orientációjú, később konzervatív Kozma Andor, Ignotus, Kóbor Tamás, a naturalista regény egyik első művelője, Tóth Béla stb.

A Hétnek ezek a régi évfolyamai ma a legkellemesebb olvasmányok közé tartoznak. Nívóban, irodalmi kultúrában és tájékozottságban semmivel sem állnak a Nyugat első évjáratai mögött, de nincs meg bennük a Nyugat politikai nyugtalansága és irodalmi anarchizmusa. A lótuszevő évek békessége még ott dereng a Hét fölött, de azért nem hiányzik belőle, okkal-móddal, a politikai és társadalmi kritika hangja sem. A közélet frázisos szónokiassága ellen ők küzdenek először programmszerűen, és talán ők az elsők, akik ráeszmélnek, hogy a parlamenti csatáknak semmi komoly értelmük nincs, hogy a magyarság sorsa egészen máshol dől el. A hang túlságosan kedélyes, nyájaskodó, megfelel az illusztrációk családias szellemének, még egy kicsit a Fővárosi Lapok hangja — de íróember írja minden mondatát.

Ezekben az írókban a szellemtörténeti fordulat főkép két irányban nyilatkozik meg: a francia és általában külföldi polgár szellem fokozottabb befogadásában és a témában, ahol szerepet kezd játszani a polgári önszemlélet.

A magyar szellem a kiegyezés utáni korban sem zárkózott el a francia irodalom beáramlása elől — a magyar irodalmat Bessenyei óta elszakíthatatlan és mindig tisztelettel tartott kapcsolatok fűzik a franciához. A Kisfaludy-

Társaság 1910-ben kiadott egy anthológiát francia költőkből : a szerzők közt ott találjuk mindazokat a neveket, akikre később az Ady-nemzedék esküdött, a fordítók pedig az epigonlíra nagyjai, az Akadémia és a Társaságok költői. De nagyáltalában a recepció inkább az alacsony irodalomra irányul : Sue utódja, Ponson de Terrail helyet foglal minden művelt család éjjeli szekrényén, nála népszerűbb író csak Ohnet volt.

Az igazi és eleven francia irodalommal Justh Zsigmond veszi fel először a kapcsolatot (1863—1894). Ez az előkelő dilettáns éveket töltött Párisban, a legjobb társaságok kedvence volt, több francia regény hőse, a francia életet oly jól ismerte, mint azóta senki minálunk. Idehaza érdekes kísérleteket tett az irodalmi nívó emelésére és európaiasítására : legfőbb terve egy irodalmi szalon megszervezése volt, ahol az arisztokrácia és az irodalom közt helyreállna az a kapcsolat, melyet a negyvenes évek demokrata szelleme elvágott. A főurakban meg is lett volna a hajlam, de az írók koruk furcsa ál-liberális frazeológiájával élve, „függetlenségüket féltették". Hangsúlyozták, hogy minden ember egyforma; Mikszáth kijelentette, hogy nem szereti a teát és inkább ül egy kis vendéglőben, ahol nyugodtan pipázhat. Az irodalmi szalon a polgári irodalom egyik ismertető jele, — nálunk a gentry ellenszenve az arisztokrácia iránt nem engedte meg, hogy létrejöjjön. Hasonlóképpen nem járt eredménnyel Justh másik kísérlete : a parasztjaival nyilttéri színi előadásokat tartott klasszikus műsorral. Mint regényíró még nem emelkedett ki a műkedvelőségből, amikor a halál fiatalon elragadta.

A kilencvenes években terjed el minálunk is a Franciaországból importált fin-de-siècle hangulat, amely Ady és a Nyugat révén különösen hosszúéletű a magyar irodalomban. Ez a kordivat a veszendőség-érzés kultuszából áll. Az emberek úgy érzik, hogy egy nagy korszak végére jutva, nekik már nem maradt semmi az ősök energiájából; tetszelegnek a fáradtság, reménytelenség pózaiban, az élet egyszerű örömei már nem érdeklik őket és keresik az új, abnormis, sátános ingereket. Érdekes, hogy a mi fin-de-siècle íróink idősebb napjaikra a konzervatív világnézet legoszloposabb tagjai lettek : pl. Pekár Gyula, aki ebben az időszakban tűnik fel athléta - termetével és törékeny dekadens finomkodásaival, vagy Császár Elemér, aki 1895-ben még így írt : „Éppen most jelent meg Krafft-Ebingnek példákkal illusztrált orvosi műve a nemi perverziákról. Oly könyv ez, mely az íróvilág kincses-

bányája lehet, teli konkrét adatokkal a lelki élet zavaros állapotairól."

A franciás tájékozódásnak a legkimagaslóbb írói egyénisége Ambrus Zoltán.* Regényei témájukban már a polgárvilág önszemléletét adják. A polgár helyzetét ábrázolják a felsőbb osztályokkal szemben, de még minden szélesebb realizmus nélkül. Stílusa és kultúrája még jobban érvényesül kritikáiban.

Ambrus Zoltán igazi jelentősége nem annyira írásaiban van, mint inkább írói egyéniségében, mellyel úttörő volt a magyar irodalomban. Minden elődjénél nagyobb mértékben hangsúlyozta az író-mesterség mesterségszerű mozzanatait. Kedvenc regényalakja a festő, az önérzetes művész-mesterember típusa. Az író ellentéte most már nem a nem-író, hanem a rossz író, a dilettáns. A rossz író nem a Múzsák ellen vét, hanem a polgári értékvilág ellen, melynek fő-szabálya, hogy mindenki tisztességesen, hozzáértéssel és eredményesen végezze el a munkáját.

Az „író, mint mesterember"-felfogás a francia polgári irodalom vetülete és Ambrusnál elválaszthatatlanul egybekapcsolódik a francia polgárság más mozzanataival. Racionalista, mint a francia polgár. Kritikáiban üldözi a fantázia szertelenségeit, mindent, ami nem logikus, ami önellentmondó. Ibsen darabjaiban nem veszi észre a csodálatos atmoszferikus művészetet, az észak igézetét, de kipécéz mindent, ami nem egyeztethető össze a józan értelemmel. A századforduló éveiben Ambrus ködoszlató világossága nagy újítás volt. Ambrus egyike volt a Nyugat első főmunkatársainak is. Később megcsontosodott franciás nyárspolgáriságában, meg nem értéssel szemlélte az újabb jelenségeket. Lassankint teljesen visszavonult franciásságába és mintha itthon semmi sem történne, írta nagy elmélkedéseit a francia irodalom apróbb palotaforradalmairól.

A francia nyárspolgári attitűdben rokon volt vele Tóth Béla (1857—1907), aki a Pesti Hirlapban megjelenő Esti Leveleiben évtizedeken át nevelte a polgári gondolkodást.

* Ambrus Zoltán szül. 1861, Debrecenben. Budapesten és Párisban tanult. 1879-től kezdve újságíró. 1900-ban szerkeszti az Új Magyar Szemlét, a Nyugat egyik előfutárját. 1916-tól 1922-ig a Nemzeti Színház igazgatója, meghalt 1931-ben.

Művei. Giroflé és Girofla, 1901. Berzsenyi báró és családja, 1901. Midás király. Solus eris. Számos novellaskötet. Tanulmányainak és kritikáinak gyüjteményei: Vezető elmék, 1913. Színházi esték, 1914. Költők és írók, 1924. stb.

Ő is kitűnő stiliszta volt, de intellektusának határai jóval szűkösebbek, mint Ambruséi : polgári józansága miatt szemben találta magát Adyval, akit nem értett és akinek egyik legfőbb támadója lett.

A polgárság tématikus előnyomulása a legfeltűnőbb a líra területén, mert talán ez a forma a legkevésbbé alkalmas arra, hogy a polgári önszemléleteket befogadja, — és most még ide is behatol.

Meg lehet pl. figyelni a szerelmi líra egyre növekvő demokratizálódását. A varrólány Petőfit is megihlette és nyomában Tóth Kálmán is írt dalt a szép szivaráruslányhoz, Reviczky egyenesen a perditáról énekelt, de a kispolgári leány mint múzsa és Madonna csak a századfordulókor lesz általános divat. Kiss József, Makai Emil, Heltai és utánzóik nagy tömege szerelmi glóriába vonják a masamódot, a kóristalányt, az alacsony származás most olyan kötelező, mint az ártatlan szív hajdanán.

A biedermeier-szerelem törvényei oldódnak, a szerelmi líra közelebb jön a valósághoz. A masamód-lánykák már nem is olyan ártatlanok, és időnkint besurrannak a költők albérleti szobácskájába. Rendkívül jellemző, hogy ez a kor átmenetileg szakítva a szerelmi líra ősi hagyományaival nem tegezi, hanem magázza verseiben a leányzót, hogy evvel is közelebb hozza a verset a valósághoz. Ez a naturalista mozgalom lírai lecsapódása.

A lírai naturalizmus legüdítőbb képviselője minálunk Heltai Jenő.* Költészete a Heine-Petőfi-szkéma közvetlenségén épül fel, de sokkal több polgári életkép van benne, mint a XIX. század nagy közvetlenjeiben. Verseinek a báját éppen az adja meg, hogy állandóan a prózaiság határán mozog.

> Mert dalaimnak azt a részét,
> Mely túlnyomónak mondható,
> — Minek tagadjam gyöngeségem, —
> Kegyedhez írtam, kis Kató.

A kis Kató éppen horgol egy padon a Ligetben, mikor a költő meglátja, később kóristalány lesz, úgy látszik kar-

* Heltai Jenő szül. 1871, Budapesten. Újságíró, majd a Vígszínház dramaturgja, az Athenaeum igazgatója.

Művei. Modern dalok, 1892. Kató, versek, 1894. János vitéz operette-szövege, 1904. Az utolsó bohém. Family Hotel. A 111-es Jaguár. Álmok háza, Ifjabb stb. regények.

riert is csinál, mint elődje a költő szívében, Szera... Budapest minden városrészlete szerepel ezekben a versekben. Ez már nem a biedermeier polgárélet kedves szelídsége, realizmusa: a különbség az, ami a kisváros és a nagyváros lelke között van.

A „könnyű vers"-et, melynek Heltai volt a nagymestere, később az Ady-korszak komolysága lehetetlenné tette és leszállt az irodalomalatti rétegekbe, az operettbe, a kabaréba, a sláger-költészetbe, mely mindmáig a Heltai-taposta ösvényen jár és sok szörnyűség mellett néha nagyon szellemes dalokat is termel. Maga Heltai elfordult később a lírától, egy-két szellemes regényt írt és nagyon sokat fordított.

b) *Konzervatívok.*

Az előbbi írók úgy érezték, hogy a magyar klasszicizmus forma- és eszmehagyományai nem nyujtanak írói fegyvert a megváltozott világban és kísérletet tettek egy újfajta irodalmiság kiépítésére. Az íróknak egy másik csoportja igyekszik a megváltozott világban is fenntartani a hagyományokat.

A konzervatívok nagyobbára a megmagyarosodott német polgárság soraiból kerülnek ki. Germán faji adottságaik leginkább abban nyilvánulnak meg, hogy magyar idealizmusuk programmszerűbb, harciasabb és praktikusabb, mint Aranyé vagy Jókaié volt, akik számára az idealizmus, a magas erkölcsi felfogás magától értetődő és hangsúlyozásra nem szoruló volt.

A harcias konzerváció legfőbb tényezője Rákosi Jenő* volt hosszú élete folyamán. Életének nagy részét mint a Budapesti Hirlapnak, a jómódú konzervatív polgárság és államhivatali gentry lapjának a szerkesztője töltötte el. Mint azt az embert, aki a vezető osztály gondolatát vezeti, elérte

* Rákosi Jenő szül. 1842, Acsádon, Vas m. Az iskolában (Sopron) németnyelvű önképzőkört alapít, de 1859-ben átalakítja magyarrá. Jogot végez. 1866-ban Aesopus c. drámájával feltűnik. 1867: Kemény Zsigmond maga mellé veszi a Pesti Naplóhoz. 1875-ben átveszi a Népszínház igazgatását. 1881-ben megalapítja a Budapesti Hírlapot. Meghalt 1929-ben.

Művei. A legnagyobb bolond, regény, 1882. A szerelem iskolája, színmű, 1873. Ida, vígjáték, 1882. Endre és Johanna, tragédia, 1885. stb.

Kiadások. Színművei. 20 kötet, 1902—03. Válogatott művei. 12 kötet, 1927.

minden kitüntetés, ami elérhette. Nemességet kapott, főrendiházi tag lett és halála után rögtön szoborba örökítették meg. Több volt, mint a hivatalos irodalom: ő volt a hivatalos felfogás az irodalomról.

Ő a legjellegzetesebb képviselője a kilencszázas éveknek, amikor Európát elborította az imperializmus ragálya, a hadihajó-építés, gyarmati torzsalkodás és Balkán-probléma őrülete. Rákosi és az általa képviselt társadalmi réteg, mint minden vezető réteg, ha nem akar tudomást venni a társadalom belső bajairól, örömmel vetette magát a magyar imperializmus ábrándjaiba. Lapját Szekfű Gyula a magyar imperializmusnak kitűnően írt, lelkes, de tárgyismerettől és felelősségérzettől egyaránt ment orgánumának nevezi.

Az irodalombans imperialista volt: a magyar helyesírást ki akarta terjeszteni minden idegen szóra és a sujtásos, álnépies magyarságot a szellem minden megnyilvánulására.

Rákosi oldalán nőtt fel az az író, aki később a hivatalos Magyarország poeta laurcatusa lett, Herczeg Ferenc.* Fegyelmezettségében, szűkszavúságában, kompozíciós érzékében a magyar klasszicizmus formahagyományai találkoznak a francia regényirodalom „impassibilité"-jével, szándékos szenvtelenségével. Ez az írói állásfoglalás, helyesebben ez a tudatos állást-nem-foglalás volt az, ami a kortársaknak először feltűnt Herczeg munkásságában, mint merész szakítás Jókai és Mikszáth szívvel írt prózájával.

Első és máig is legnépszerűbb művei, a Gyurkovics-leányokról és fiúkról szóló történetek, mégis Mikszáth utódjának mutatják be. Az ő világa is a gentry világa és ő is ugyan-

* Herczeg Ferenc szül. 1863, Versecen. Előkelő német polgárcsaládból származik. Pesten jogot tanul, első regényével (Fenn és lenn) pályadíjat nyer. 1891-ben a Budapesti Hírlap munkatársa lesz, 1895-ben alapítja az Új Idők c. hetilapot. Hosszú ideig képviselő. 1904-től a Petőfi-Társaság elnöke. 1911-ben gr. Tisza Istvánnal megindítja a Magyar Figyelő c. kéthetenkinti politikai revűt. 1925-ben Nobel-díjra terjesztik.

Művei. A Gyurkovics-leányok, 1893. A dolovai nábob leánya, színmű, 1893. Simon Zsuzsa, 1894. A Gyurkovics-fiuk, 1895. Gyurka és Sándor, 1899. Ocskay brigadéros, 1901. Pogányok, 1902. Balatoni rege, 1902. Andor és András, 1903. Bizánc, 1904. A királyné futárja, 1909. Az arany hegedű, 1916. Árva László király, 1917. A kék róka, 1917. Az élet kapuja, 1919. A hét sváb, 1916. A Híd, 1925. stb.

Kiadás. 1925-ben 30 kötetes összkiadás.

Irodalom. Horváth János · H. F., Budapest.

azokban látja a gentry jellemző vonásait, mint Mikszáth. A különbség az, hogy Mikszáth megértette a gentryt és megbocsátott neki, Herczeg polgár, csodálja őket. A különbség egyúttal nemzedékek különbsége is: Mikszáth korában a gentry még feltétlen ura volt a helyzetnek, Herczeg korában vezérsége már problematikussá vált és kedvenc írójától elvárta a glorifikálást.

A Gyurkovics-korszakot a színpad meghódításának a kora váltotta fel. Herczeg a színpadi beszéd szellemességét és fordulatosságát nagyon magas fokra emelte. Ő alapozta meg a magyar színházi termelés európai nívóját.

Írásai közül legértékesebbek történelmi tárgyú regényei és színdarabjai: Ocskay Brigadéros, mely a korszak kuruc lelkesedésében született, Bizánc, a nagystílusú klasszicizáló tragédia, Pogányok, Árva László, A Hét Sváb, szűkebb hazájának történetéből és a nemesen koncentrált történelmi miniatűr, Az Élet Kapuja. A történelmi miliőben nem tűnik szembe lélekábrázolásának felületessége, az emberi problémáért kárpótol a mindenki számára megközelíthető történelmi probléma, kelet és nyugat mesterien kidolgozott ellentéte stb.

Korának parlamenti harcai, képviselősége, politikai beállítottsága nyomot hagy történelemszemléletén is: a nagy korfordulatok az ő szemében pártpolitikai intrikák következményei és legfőbb művészete az intrika szálainak felfejtésében áll.

Magyarság-felfogása a nemesi magyarság-felfogás: a nemzeti eidos megtestesítőjét a nemesben, az úrban látja és a magyarság legfőbb jellemvonását az úri dacban, érzékenységben, a lemondó gesztusban, mellyel visszavonul, ha a világ beszennyezi érintésével ideáljainak a tisztaságát. De ennek a magyar megbántottságnak az ábrázolásában fel tudja használni a modern nyugati irodalmak nagyszerű lélektani arzenálját.

Mint poeta aureatus, folytatja a magyar klasszicizmus erkölcsi idealizmusát: hősei megtisztulnak vagy pedig nem marad el a költői igazságszolgáltatás. Itt-ott már a fehér irodalom határán mozog, aminthogy az általa szerkesztett hetilap, az Új Idők, az ad usum Delphini magyar megfelelője lett.

Egészen más színezetű Gárdonyi Géza* konzervativizmusa. Ez a konzervativizmus ment minden politikától, csak szellemi hagyományőrzést jelent, azt, hogy Gárdonyi szervesen nőtt ki a klasszicizmus gyökereiből és annak mintegy polgári teljesedése. Nem is volt hivatalos költő, újaktól és régiektől egyaránt elzárkózva élt egri remeteségében és csak halála után ment át írói értéke a köztudatba.

Míg Herczeg a polgári irodalomnak felfelé, a nemesség felé fordult arcát mutatja és stílusideálja az elegancia, Gárdonyi a polgárság lefelé fordult írója és ideálja a tisztaság és egyszerűség. Legfőbb témája a falu. A falu, nem optimista és nem pesszimista beállításban, nem a népszínmű selyembebársonyba öltözött díszparasztjai, nem is Tolnai Lajos vagy Móricz Zsigmond sötét népe, hanem valami a középen, talán az igazság. Tulajdonképpen nem is a paraszt érdekli az emberkerülő Gárdonyit, hanem maga a falu : a házak, az állatok, a bogarak és főkép a gyermekek. A szív rója ; különösen ha állatokról vagy gyermekekről van szó, talál csodálatosan meleg, bensőséges hangokat :

> Mikor a földön leány születik,
> egy fiúcska álmában mosolyog,

mondja egyik verse.

Fiatal korában ő sem volt ment a kor külsőséges népieskedésétől, a publikum szája-íze szerint írta a rendkívül népszerű Göre Gábor könyveket, melyeket később szégyelt. Későbbi regényei már polgári miliőben játszódnak — de itt nem mozog biztosan, legjobban a faluról városba szakadt

* Gárdonyi Géza szül. Agárdon, Fehér m., 1863-ban. Tanítóképzőt végez Egerben, 1882—87-ig különböző falvakban tanító. 1888-ban az újságírásra tér, 1891—97-ig Pesten él. 1897-ben visszavonul Egerbe, kis házat épít a Vár közelében, ahonnan nem mozdul ki haláláig, 1922-ig.

Művei. A lámpás, 1894. A Pőhölyék életéből, 1895. Göre Gábor bíró úr könyvei, 1895—99. Az én falum, 1898. A kékszemű Dávidkáné, 1899. A bor, színdarab, 1901. Karácsonyi álom, színdarab, 1901. Egri csillagok, 1901. A láthatatlan ember, 1902. Az a hatalmas harmadik, 1903. Az öreg tekintetes, 1905. Ábel és Eszter, 1907. Isten rabjai, 1908. Szunyoghy Miatyánkja, 1918. Több posthumus regénye maradt.

Összkiadás: folyamatban van.

Irodalom. Sík Sándor Gárdonyi—Ady—Prohászka, Budapest, 1928.

ember szomorú sorsa, elhervadása sikerül neki, mint Az Öreg Tekintetesben.

Falu-pártisága alakítja ki magyarság-látását, mely főkép történelmi regényeiben domborodik ki. A falusi embert tartja a magyarság egyedüli megtestesítőjének és a történelembe, még a húnok történetébe is, parasztokat vetít vissza, mint ahogy Herczeg az Árpádkort gentrykkel népesítette be. A magyar fajta legjellemzőbb tulajdonságát abban a szemérmességben, zárkózottságban látja, mely neki is, stílusának is legfőbb tulajdonsága. Rövid mondatai mindíg mintha elhallgatnának valamit, az olvasó szinte nehezen lélekzik és a könyv végére érve még mindegyre vár. Valami elnyomott van benne, maga is „kövek alatt nőtt fű"-nek mondja magát.

Népismerete, vallásos, istenkereső természete, kolostorba vonzódó zárkozottsága tökéletes művészi formát talált legjobb művében, az Isten Rabjaiban. A magyar középkor életének ez az áhitatos csöndű megelevenítése a legjobb magyar történelmi regény, ha az értéket a korrajzi hűség és az ábrázolás plaszticitása szempontjából mérjük.

Stílusa koncentrált népiességével az Arany-hagyomány legjobb folytatója. Nyelve mintaszerű magyar nyelv, melyet époly tudatos nyelvészkedéssel tisztít meg, mint Arany János. A magyar élet, magyar karakter részletmegfigyeléseit is Arany János virtuozitásával műveli. Ő is azok közé tartozik, akiknek művében a magyar föld sajátosságai mintegy múzeumszerűen megőrződnek.

Pedig csak félig volt magyar. Az apai részen örökölt német vérség megnyilatkozik metafizikai nyugtalanságában, Isten-keresésében. Először atheista, azután a lélekvándorlás hitében nyugszik meg. Könyveit át- meg átszövi reflexiókkal, melyek a végső kérdéseket kutatják: válaszaiban többnyire érződik az autodidakta, a rendszeres filozófiai és formális műveltség hiánya.

Gárdonyi és Herczeg műveinek közös sorsa, hogy ifjúsági olvasmányokká lesznek, ami egyébként csak formatökéletességüket bizonyítja — rosszul megírt könyv nem jut erre a sorsra. Történelmi regényeik, a Pogányok, az Egri Csillagok, Isten Rabjai, a Láthatatlan Ember, ma már iskolai olvasmányok és Jókai, Mikszáth mellett a magyar ifjúság legkedvesebb könyvei.

c) *Impresszionizmus.*

Bármennyire is gyanakvó az ember minden „kultúrmorfológiai" bátor fellépéssel szemben, annyit talán nagyképűség nélkül meg lehet kockáztatni, hogy minden új szellemtörténeti korszak általános megoldódással kezdődik. Ez a megoldódás alkalmas arra, hogy bizonyos szellemi értékek létrejöjjenek, amelyek kialakultabb, zártabb korokban nem teremhetnek meg. A nyelvújítás-korabeli zavaros, megoldott nyelvnek pl. voltak szépségei, amelyeket a nemzeti klasszicizmus már nem ismert; a kor nagyjai, Berzsenyi és Vörösmarty bőven merítettek is ezekből a lehetőségekből. A zavarosban halászás ilyenkor az irodalom nagy chance-ai közé tartozik . . .

A három egymástól nagyon különböző írót, akit itt egy fejezetbe tessékelünk, ez az egy tartja össze: a századvég feloldottságából, zavarából indultak ki mind a hárman és művük szépsége az az irracionális valami, ami csak zavaros és kialakulatlan korokban szabadul bele a költészetbe. A fiatal Ady és a fiatal Babits verseiben is benne él a századforduló megoldottsága — de ők a khaoszba utóbb rendet vittek. Itt azokkal foglalkozunk, akik mindvégig megmaradtak az áldott rendetlenség állapotában: Bródy Sándorral, Krudy Gyulával és Szomory Dezsővel.

Az impresszionizmus nevet azért adtuk a fejezetnek, mert az az oldó, önkéntesen khaotikus hangulat, amely őket áthatotta, azonos a festészetben impresszionizmus néven ismert stílussal. Ők is, mint az impresszionista festők, elvetették a vonalat a színek kedvéért, esetleg apró pontokból rakták össze a képet; ők is, mint az impresszionista festők, lemondtak a történelmi jelenetekről, a tablóról; minden csak a szín, vagyis az összetett nyelvművészet, ami az irodalomban a színnek megfelel. Amint az impresszionista festő lemondott arról, hogy a világot megfesse úgy ahogy van, inkább úgy festette, ahogy ő látta, a mi íróink is lemondanak minden „természet-hűségről", hogy a világot saját tudatukban tükröztessék, pillanatról-pillanatra változtatva, mint a napsugár, a képet.

Hármuk közül a legmerészebb, Bródy Sándor* volt

* Bródy Sándor szül. 1863, Egerben. Újságírói pályáját Erdélyben kezdte, 1890-ben jött Pestre, a Magyar Hírlaphoz. 1902-ben

az, aki legközelebb állott még a racionális vonalvezetéshez. Nem szakadt el az eleven kortól, mint a másik kettő. Felerészben újságíró, akit lázasan érdekel a napi aktualitás. Művészi programmja is úgy látszik éppen az ellenkezője volt az impresszionista szubjektivitásnak: az első magyar naturalistát ünnepelte néha önmagában, aki végre úgy írja meg a dolgokat, ahogy vannak. De mondta néha az ellenkezőjét is. Meséit naturalista módon gondolta el, de amikor eszébe jutott, átcsapott a lírába, vagy a fantasztikumba. Varázsát talán éppen önellentmondásai adják meg. Impresszionizmusa mintha akarata ellenére jönne létre, tárgyilagos akar lenni, de minduntalan elragadja szeszélyes, gazdag temperamentuma.

Stílusa volt a legragyogóbb önellentmondása. Prózájának alapja a Jókai-nyelv. Jókait a rajongásig szerette és mindenben a tanítványa akart lenni. Szerette a magyaros fordulatokat, az ízes és ritka, régies és népies kifejezéseket. De ugyanakkor ő volt az első, aki prózájába beengedte az akkortájt születő pesti nyelvjárás sajátos fordulatait, sőt szavait, pongyolaságát és nagyvárosias kifejezés-teljességét. Ő volt az első, aki ráeszmélt arra, amit azóta sem akarnak általában elhinni, hogy a pestinek alapjában véve ugyanannyi vagy ugyanolyan kevés joga van ahhoz, hogy beszivárogjon az irodalomba, mint a palócnak vagy az alföldinek — ez is „népnyelv", ha beszélői nem is művelik a földet. A nagyvárosi szójárás, a párisi argot, a londoni cockney, a berlini németség, ha nem is olyan tősgyökeres, mint a vidéki különnyelvek, szellemesebb és fordulataiban több primitív bölcseséget hordoz a modern kor viszonyaira vonatkozólag. A külföldi irodalmak bőven merítenek is fővárosuk argotjából.

Bródy Sándor specialitása volt a gonoszságnak egy kellemes és vonzó fajtája, melyet az embertől nem vettek zokon és az íróban értékmozzanat. Pletyka és lélektani megfigyelés, rosszindulat és társadalomkritika nála a legszorosabban összeformak egy életteljes egységgé. Ez a kellemes gonoszság

megindította a Fehér Könyv c. folyóiratot, melyet egyedül írt. Később a Jövendő c. hetilapot szerkesztette. Meghalt 1924-ben.

Művei. Nyomor, elb. 1884. Faust orvos, regény, 1888. A kétlelkű asszony, regény, 1893. Hófehérke, 1894. Az ezüst kecske, 1898. A nap lovagja, 1902. Színdarabjai: A dada, 1902. Királyidillek, 1903. A tanítónő, 1908. Timár Liza, 1914. Lyon Lea, 1916. A szerető, 1917. stb.

Kiadás. Bródy Sándor legszebb írásai, Budapest, 1935.

az, amivel iskolát csinált Követői nem annyira az irodalomban, mint inkább az újságírásban foglalnak helyet, a baloldali újságíró-stílus kialakulására döntő hatással volt. De legfontosabb hatása irodalmon kívüli: a pesti ember típusjegyeinek tudatosításában, a pesti humor és pesti gonoszság létrejöttében nagy szerepet játszott.

Krudy Gyula* irodalomtörténetünk és kritikánk nagy adóssága. Nem vették komolyan, mert nem tartozott semmi komoly klikkhez, bohém emberalakjából hiányzott az az önreklámozás, ami ma az írói méltóság elengedhetetlen feltétele, írásaiban is kevesebb volt a pretenció, mint a megvalósított szándék, pénzt akart keresni és a helyett remekműveket írt. A kor csak kedves, igénytelen laudator temporis actit látott benne, kezdettől fogva kissé elavult volt, holott olyasmit valósított meg, ami iránt a nyugati nemzetek is csak legújabban kezdenek fogékonyak lenni és ami mihozzánk még el sem érkezett.

A kiinduló pont, ami Bródynál Jókai, Krudynál Mikszáth. A felvidéki kisvárosok különös figurái, a régi gentry büszkesége és alkonya: a Mikszáth-tématika. Neki is leginkább a novella felel meg, melyet, mint Mikszáth, egy anekdotikus különösségre épít fel: egy kísérteties kutyára, arra a legendára, hogy a nagyapja jól táncolt vagy valami hasonlóra. De Mikszáth megmaradt az anekdota síkján és zárt tökéletességre építette azt — Krudynál az anekdota csak ürügy és az igazi művész ott kezdődik, amikor az elbeszélő elveszti a fonalat.

Mikszáth számára a világ, melyet rajzolt, még jelenvaló világ volt — Krudy mint elmult időket szemléli és romantikus nosztalgia adja meg műveinek összefoglaló hangulatát. Krudy a nagy romantikusoknál is inkább, kizárólagosabban a multba fordult lélek és akár tíz évvel, akár sok száz évvel ezelőtt megtörtént dolgokról beszél, a történelmi háttér mindig ugyanaz: a régi zép idők általában, amikor az emberek még nem voltak modern emberek.

Ez a mult idő nem reális, történelmileg kitapogatható

* Krudy Gyula szül. 1878, Nyíregyházán. Nagyváradon kezdte újságírói pályáját, azután Pestre jött. Meghalt 1933-ban.

Művei. A víg ember bús meséi, 1900. Az álmok hőse, 1906. A podolini kísértet, 1906. Andrássecsik öröksége, regény, 1909. Szinbád ifjúsága, Szinbád utazásai, 1912. A francia kastély, 1912. A vörös postakocsi, 1913. Szinbád feltámadása, 1916. stb., stb.

mult idő, hanem a mult, ahogy a lélek történetében és az irodalomban él tovább, az emlékek és ábrándok kora. Kedvenc alakja, Szindbád, többszáz éves és ezzel a tovább ki nem dolgozott, csak éppen felemlegetett szimbolummal fejezi ki Krudy, hogy minden, ami történt, tegnap történt, közel mult és távoli mult összemosódnak a tegnapban.

Ez a tegnap nem volt túlságosan eseménygazdag időszak. Az emberek színésznőkért lelkesedtek bánatosan évtizedeken át, szerelmesek voltak szelíden és gyakorlatiasan, közben pedig igen ízesen ettek-ittak, a nélkül, hogy ezzel életerőt vagy valami hasonló barbár dolgot akartak volna demonstrálni. Az emberek élete meghatározhatatlan átmenetekkel folyt át álomba és halálba. Rezeda úr, A Vörös Postakocsi hőse állandóan találkozik Zsigmond király szellemével, Szindbád, miután meghal, fagyöngy lesz ...

Éppen a szál-elvesztési technikában van Krudy legnagyobb művészi jelentősége, ebben előzte meg korát, hogy az újabb nyugati elbeszélő stílus előfutárja legyen. Az elbeszélő művész legnagyobb problémája az idő, lévén az idő múlása minden elbeszélés végső és igazi témája. Évezredeken át az elbeszélő bizonyos naív időszemlélet alapján állt, mint a régi lineáris festő, aki azt hitte, hogy a tárgyak csakugyan olyanok, amilyeneknek látja őket. Az elbeszélő a dolgokat abban a sorrendben mondta el, ahogy megtörténtek, legfeljebb ügyeskedésből zavarta meg itt-ott a sorrendet. Az új írók, akiket Krudy megelőzött, Giraudoux vagy Virgina Woolf, összevissza keverik az időrendet, egy napba belefér az ember egész multja, és egy ember élete évszázadokig tart néha. Az idő a lélek magánügye.

Megszüntetik az elbeszélés egysíkúságát, egyszerre nem egy mese, hanem megszámlálhatatlan mese halad egymás mellett, egymásba fonódottan. Minden út mindenfelé vezet, a felszabadított asszociációk játékos csodalovai elragadnak minden multba és minden jövőbe.

Az olvasóra való hatásuk titka az, hogy amikor a mesét felszabadítják az egysíkú, egyenesen haladó mese konvenciója alól és mint Aeolus tömlőjéből szertebocsájtják asszociációikat, ugyanakkor az olvasó fantáziáját is felszabadítják. Ez a stílus az olvasót nemcsak megértő befogadásra készteti, mint a rendes elbeszélőé, hanem az íróval való együtt-fantáziálásra indít. Amikor Krudy egy „mintha ...“ kezdetű mondattal céljaláthatatlan kirándulásra indul el, az olvasó

is elindul felfedező útra a saját emlékeibe. Éppen ezért ez a művészet sohasem lehet a nagy olvasótömeg élvezete, mert az átlagembernek nincs fantáziája és nincsenek valóságos, emócionális emlékei. Hatása az élite szűk körére van korlátozva, arisztokratikus művészet ez.

Szomory Dezső,* mint Bródy Sándor vagy Krudy Gyula, nem világábrázoló, nem gondolatközlő, hanem egy hang. Ezt a hangot az olvasó vagy nagyon szereti vagy ki nem állhatja. Szomory hangja sokkal kevésbbé természetes, mint Krudyé, stilizált, tudatosan kidolgozott, időnkint monoton. A varázsa ugyanaz, ami Krudyé: az asszociációk felszabadítása, együtt ábrándozásra, együtt megrendülésre inspirál.

Szomorynál a hang öncélúvá lett — a közlés, a téma már egészen másodrendű, minden csak ürügy, hogy a hang megszólalhasson. Innen Szomory írásainak operai jellege.

Furcsán hangzik, de Szomory kiindulása Vörösmarty nyelve. Ideálja a végső nagy pátosz zengzetessége, az előkelő nyelv, valami ami máma az volna, ami Vörösmarty nyelve volt a mult század elején. Nincs még egy írónk, aki oly fenntartás nélkül patétikus merne lenni pátosz-kerülő napjainkban; nagy drámai jelenetei úgy hatnak, mint egy teljes hangszerelésű Wagner-opera. De ugyanakkor Szomoryban nem hallgatnak el zsidó gátlásai sem, józan és gúnyos fajtájának idegenkedése az ünnepélyestől, az embertelenül magasrendűtől. A pátosz mellett fellép az antiklimax, az ősi zsidó, heinei stílusforma, a gúny, amely ledönti a pátoszt a magaslatról, és mindez lehetőleg egy mondaton belül.

Szomory, hogy patétikus kilengéseit ellensúlyozza, mintegy mentegetődzésképpen, stílusának alkatrészévé tette a magyar nyelv legkevésbbé költői árnyalatát, a pesti zsidóság nyelvét. Szereti nagylendületű mondatait zsidós rákérdezéssel: „hát nem?", „nem igaz, drágám?" vagy pedig kollokviális felkiáltással: „Istenem!", befejezni. Mondatai hangos olvasásra íródnak és az ember szinte hallani véli a zsidó beszéd zsoltározó kacskaringóit.

* *Szomory Dezső* szül. 1869, Pesten. Ujságíró. 1890-től 1910-ig Párisban élt, azóta Pesten.

Művei: A nagyasszony, dráma, 1910. Az isteni kert, novellák, 1910. A pékné, novella, 1913. Mária Antonia, dráma, 1913. Hermelin, drama, 1913. Az élet diadala, nov., 1917. II. József császár, 1918. II. Lajos király, 1922. Levelek egy barátnőmhöz 1927. Párisi regény, 1927. Gyuri, 1932. stb.

Kétségtelen, hogy a pesti zsidó tájszólás nem tartozik a szép nyelvek közé, öszvér-nyelv lévén. De Szomory nem naturalista módon él ezzel a nyelvvel, hanem felstilizálja, mint a XIX. század nagyjai a nép nyelvét. Stílusának különös csiklandozó pikantériáját éppen az adja meg, hogy ebből a lehetetlen anyagból milyen nagyszerű csengéseket tud kihozni.

Mindhármuk közös jótulajdonsága a teremtő fecsegés adománya. Ez a képesség Szomoryban a legnagyobb fokú, különösen későbbi korszakának regényeiben és önéletrajzszerű visszaemlékezéseiben. Az író céltalanul nekiindul egy szűnni nem akaró mondat fonalán a világnak, saját belső világának — és sok szükségtelennek látszó szó és mondat után egyszerre ott áll előttünk, magunk sem értjük, honnan jött, az a legbelsőbb lényünkben reszonáló valami, ami a költészet legfőbb titka. Krudynak és Szomorynak vannak mondatai, amelyek többet érnek kitűnő és észszerű írók egész munkásságánál.

d) *A Nyugat.*

A kilencszázas évek folyamán több kísérlet történt, hogy orgánumot teremtsenek az egyelőre szétfutó, részben magukat tudatlan erőknek, melyeknek egy közös nevezőjük volt: a meglévő atmoszférával való általános elégedetlenség, a szellemi szomjúság valami másféle teljesség után. Az Új Magyar Szemle, Bródy Sándor Jövendője, Osvát Szerdája és Figyelője voltak a legfontosabb kísérletek, de egyik sem volt életképes. Végre 1908-ban megjelent Mikes-plakettjével, másfajta, elegáns betűivel, Ignotus, Osvát és Fenyő Miksa nevével a Nyugat, a jövő évtized irodalmi középpontja.

Szerkesztőjének, Osvát Ernőnek elve az volt, hogy semmi nem fontos, csak az, hogy az író tehetséges legyen. Puritán és áhítatos életét arra szentelte, hogy világosságra hozza a rejtett tehetségeket. A Nyugat későbbi nagyjait ő vezette be az irodalomba, de ő maga mindig háttérbe vonult és csak arra vigyázott, hogy mindenki szabadon fejthesse ki egyéniségét. A Nyugat jelentősége nem is elméleti szempontjaiban, hanem munkatársai írói erejében és a számukra biztosított atmoszférában rejlik.

Ha kiküszöböljük a nagy munkatársakat és a Nyugatot csak mint keretet tekintjük, állásfoglalása és jelentősége

főkép negatív irányú. Az a nyugatos orientáció, melyre a folyóirat a címében utal és amely a köztudatban összeforr a Nyugat nevével, amelyet ellenségei az unalomig a szemére hánynak, voltaképpen szintén negatív irányú. A Nyugat nem volt nyugatosabb, mint akár a Fővárosi Lapok vagy a Vasárnapi Újság, csak éppen magasabb nívójú nyugati mintaképek felé fordult. De még talán az is túlzás, hogy megtalálta a kapcsolatot az aktuális nyugati irodalmi áramlatokkal, az eleven Európával, mert azoknak csak egy kis részével volt érintkezése, azokkal, amelyek éppen az elavulás pillanatában voltak. A Nyugat nyugatossága megrögződött a nyolcvanas és kilencvenes évek „dekadenciájánál", szkeptikus és materialista vallás- és társadalomkritikájánál, mert ez volt az új emelet, mely a magyar szellemből hiányzott. A Nyugatnak Anatole Franceért kellett küzdenie, amikor Franciaországban már Claudel katolicizmusa és Gide küzdelmes hugenottasága volt az igazi aktualitás, Alfred Kerr szellemességéért és Gerhart Hauptmann naturalizmusáért, amikor George és Gundolf egy új férfi-idealizmus alapjait rakták le, Bernard Shaw iróniájáért, amikor Yeats visszaállította jogaiba a misztikus rózsát.

A nyugatos orientáció igazi jelentősége az volt, hogy nem volt zsarnokian magyaros orientáció, nem volt teljesen a magyar multhoz hozzáláncolva, európai szempontú szemléletével megoldotta a hagyományokat, levegőt, teret csinált, hogy egy újfajta magyarság, Ady és Móricz magyarsága mozogni tudjon. Az eredmény, melyet a Nyugat szellemi szabadsága legnagyobb képviselőiben létrehozott, nem abból állt, hogy a magyar irodalom nyugatibb lett, hanem hogy mélyebben és szabadabban magyar lett.

A Nyugat lelkes közönsége az új, történelmietlen polgárságból került ki, de a Nyugat nagy írói nem adják a polgári társadalom reális ábrázolását, nem fejezik ki az immanens polgári világnézetet, nem beszélik a polgárság nyelvét. Lázadó költők, társadalmon kívüli óriások, mindegyik a maga saját nyelvét beszéli és a saját világát rajzolja, attitűdje a polgársággal szemben a művész megvetése, az „épater le bourgeois", megdöbbenteni a filisztert. De éppen ez a polgári vonás bennük. A nemesi irodalom nem ismerte a művész — nem művész, bohém — nyárspolgár antithézisét és azt a költői pózt, ami ebből következett, a költői beszámíthatatlanság, démonia gesztusait. Az épater le bourgeois jelszót a

legpolgáribb irodalomban, a franciában találta ki a legpolgáribb író, Flaubert.

A polgárság, öntudatának ezen a régebbi fokán, szereti, ha költői kigúnyolják, megköveteli a költőtől, hogy különc legyen. Az angol irodalom mindmáig megmaradt ezen a fokon: annál népszerűbb egy író, minél nevetségesebbé tudja tenni olvasóit, az angol polgárokat. Minálunk erre nem került sor. De a Nyugat lírikusainak expresszionista homálya, elbeszélőinek enyhén közszeméremsértő naturalizmusa félszemmel mindig a burzsoára nézett, hogy kellőkép megijed-e.

A Nyugat negatív szellemének, a jobbért való rombolásának legkiválóbb képviselője főszerkesztője, Ignotus* volt. Egész hosszú írói munkássága harc, pihenés nélkül. Mozgékony, rendkívül sokoldalú szellem, aki mindenütt ott van, ahol úgy látja, hogy veszélyben forog a szellem szabadsága. A tehetséget minden megnyilvánulásában igyekezett megérteni és szabad önkifejtését biztosítani. Éppen ezért kritikai munkásságából nem lehet egységes normákat megállapítani; elvei változtak a tárggyal, biztosan símulva hozzá és önellentmondásait szellemességével hidalta át. „A művészetben nincsenek törvények, csak lehetőségek. A modernség és a forradalom a művészetben sohasem jelenthet egyebet, mint újra meg újra biztosítani minden politikai vagy iskolai tolakodás ellen a művész szabadságát, a művész lehetőségeit ... Az írónak, a művésznek mindent szabad, ha meg tudja csinálni." Dóczy Jenő Kazinczyéhoz hasonlítja felfogását a lehetség mindenekfelettvalóságáról.

Szelleménck közeli rokona a Nyugat két mecenása és elszánt propagandistája, Hatvany Lajos báró és Fenyő Miksa. Leginkább ők hárman képviselték a Nyugat támadását a régebbi társadalmi képződmények, a Rákosi Jenő-féle imperialista magyarság-felfogás és ennek függvénye, az epigon-irodalom ellen. Támadásuk mai megújult nacionalista szemmel nézve túlságosan erősnek látszik, egy kissé mintha a káddal ki akarnák önteni a gyereket is, a magyar-

* Ignotus Hugó szül. 1869, Budapesten. Veigelsberg Leónak, a Lloyd főszerkesztőjének a fia. A Magyar Hírlap munkatársa, 1908-tól a Nyugat szerkesztője. A forradalom után Bécsbe költözött.

Művei. Slemil keservei, 1891. Versek, 1895. Változatok a G húron, 1902. Olvasás közben, 1906. Kísérletek (főkép polemikus írásai), 1910. Novelláiból, 1918. Verseiből, 1918.

Irodalom. Dóczy Jenő: Ignotus irodalomtörténeti szerepe és jelentősége, Nyugat, 1924. A Nyugat Ignotus-száma, 1924.

kodással a megdönthetetlen magyar hagyományokat is. De a maguk idejében erre a túlzásra is szükség volt: a mindenre rárakódott mult-törmeléket el kellett takarítani, időnkint robbantani is kellett vastagabb rétegeket, hogy hely legyen az új magyarság, Ady Endre számára. Ők hárman voltak Ady legodaadóbb útegyengetői.

Ignotus helyesen ismerte fel a magyar szellem legnagyobb veszedelmét az oppoziciós nemzetfelfogásban: „Miért csak az az érték, amiben másoktól különbözünk s miért nem az is, amiben velük egyek vagyunk?" De nem voltak érzéketlenek a speciálisan magyar értékmozzanatokkal szemben sem; Adyban és Móriczban csaknem túlzóan hangsúlyozták a magyar őserőt, a csak-magyart, akit Rákosiék nem láttak meg bennük.

A Nyugatnak eleinte nem volt politikai tendenciája. A polgári radikalizmus orgánuma eredetileg a Huszadik Század volt, Jászi Oszkár lapja (1900—19). A háború folyamán a pacifista meggyőződés hatása alatt a Nyugat mindinkább eltolódott a politika, a polgári radikalizmus, a Galilei-kör és a baloldali ifjúsági mozgalmak felé. A Károlyi-forradalom irodalmi előkészítése itt ment végbe és a Károlyi-kormánynak a Nyugat volt a hivatalos revűje.

3. *ADY ENDRE.**

Ő volt az, akiben teljes lett az idő, akinek elébe futottak az előfutárok, aki kimondta a szót, amit ki kellett mondani. Az egész nemzedék köréje csoportosult, olyannyira, hogy, ha a régi egyéniség-tisztelő iskola hívei lennénk, Ady Endre koráról kellene beszélni. Adyban volt valami prófétikus, volt benne valami a „jelből, amelynek ellenmon-

* Ady Endre szül. 1877, Érmindszenten (Szilágy vm.), Középiskoláit 1896-ban fejezte be Zilahon. 1896-tól 1900-ig jogász és újságíró Debrecenben, 1900—03: újságíró Nagyváradon. 1904-ben megy először Párisba. Budapestre jövet egyideig a Budapesti Napló, majd a Nyugat belső munkatársa. 1911-től kezdve sokat betegeskedik, idejének nagy részét szanatóriumokban tölti. 1915-ben megnősül, feleségül veszi Boncza Bertát (Csinszkát). Ettől kezdve felváltva Budapesten és Csúcsán, felesége birtokán élt. Meghalt 1918-ban.

Verses művei. Versek, Debrecen, 1899. Még egyszer, Nagyvárad, 1903. Új versek, Budapest, 1906. Vér és arany, Budapest, 1908. Az Illés szekerén, Budapest, 1909. Szeretném, ha szeretnének, Budapest,

datik". Az első pillanattól kezdve, amint feltűnt, egyszerre formát kapott az addig khaotikus irodalmi tudat: Ady neve két ellenséges táborra osztotta az embereket, egyszerre mindenki pontosan tudta a helyét. Olyan volt Ady, mint a kő Jókai regényében, mely belehull az olvadt kristály tavába és egyszerre bazaltoszlopok sorakoznak égfelé. Jelentősége messze elhagyta az irodalom határait és a pro vagy contra Ady állásfoglalás politikai és világnézeti felfogások elkeseredett szembenállását váltotta ki. A pro-Ady táborban most tudatosodott és vált mondhatóvá a század egész új tartalma és az új tartalom által felébredt a kedélyesen alvó magyar élet — itt volt a harc, amiért harcolni lehetett. A nemzedék többi íróját is Ady Endre magyarázza meg — nem mintha Ady hatása nagyobb kortársaira jelentékeny lett volna, hanem mert nem lettek volna azok, akik, Ady Endre aurája nélkül, az Ady körüli harcok, az Ady által megindított nagy áttörés, az Ady mögé csoportosuló társadalom lendülete nélkül.

a) *Ősök, ifjúkor.*

Ha áttekintjük azokat az egyéniség-előtti, történelmi erőket, melyek Adyt kialakították, szülő táját, családját stb., egy bizonyos közös vonást találunk valamennyiben: mindben van valami átmeneti, határon fekvő, valami hídszerű.

Régi hétszilvafás nemesek ivadéka volt, abból a társadalmi rétegből, mely évszázadokon át átmenetet képezett nemes és paraszt között. Olyan közel volt a földhöz, hogy tudta azt, ami a költő számára éltető benne; tudta a magyar földről mindazt az intimitást, amit Vörösmarty és Arany

1910. A minden-titkok verseiből, Budapest, 1911. A menekülő Élet, Budapest, 1912. A Magunk Szerelme, Budapest, 1913. Ki látott engem, Budapest, 1914. A halottak élén, Budapest, 1918. Margita élni akar, verses regény (eredetileg a Nyugatban), Budapest, 1921. Az utolsó hajók, Budapest, 1923. Rövid dalok egyről és másról. (Alkalmi versek, melyeket mint fiatal újságíró írt.) Budapest, 1923.

Prózai művei. Így is történhetik, novellák, Budapest, 1911. Sápadt emberek és történetek, Magyar Kvt. A tízmilliós Kleopatra, Magyar Kvt. Új csapáson, Mozgó Kvt., Budapest. Vallomások és tanulmányok, Nyugat Kvt., Budapest. Muskétás tanár úr, novellák, Békéscsaba, 1913. Összegyűjtött újságcikkei: Új Hellász, Budapest, 1920. Levelek Párisból, Budapest, 1924. Párisi Noteszkönyv, 1924. Ha hív az acélhegyű ördög, Nagyvárad, 1927.

János tudtak róla. De másrészt a föld nem húzta. Nemesi származása öröklött gőgöt öntött belé, a paraszttá lett nemes ember „déclassé" gőgjét, mely oly fontos mozgató erő a társadalomelmélet szerint. Az osztályából alásüllyedt ember nyugtalan, elégedetlen és pihenés nélkül vágyódik a jobb, a más, a nagy változás után. Ez a gőg sokkal pozitívabb, sokkal építőbb emberi tulajdonság, mint a hatalmon levők önhittsége. Ady költővé-válásában ki tudja mennyi „Adükének" visszafojtott, elkeseredett nagyobbra vágyása elégült ki.

Szülőföldje, melyet haláláig szívében hordott, szintén átmeneti terület: a „vén Szilágyság" az egykori Partium része, évszázadokon át beékelve török és magyar, erdélyi és magyarországi magyar közé. Örökölte a táj, az országrész tradícióit: Kelet-Magyarország nagyobb Európa-közelségét, amit politikai, nevelési és felekezeti hagyományok fenntartottak a reformáció ideje óta — és Kelet-Magyarország nagyobb kelet-közelségét: ősei nem keveredtek vérszerint germán és szláv fajtákkal, mint a dunántúli és északi magyarok. Emberföldrajzi hovatartozásában is átmeneti ember volt, két kultúra ütközője, kelet és nyugat olyan intenzitással találkozott benne, mint talán csak az oroszokban.

Hídszerű Ady vallása is, a magyar kálvinizmus. A kálvinizmus, az alapvonásokat megőrizve, mindíg változik, fejlődik, idomul és ezer árnyalata még mindíg kálvinizmus marad. Csak a kálvinizmus belső rugalmassága, egyéniségtisztelete termelhette ki az istenkereső Adyt, azt az Adyt, aki világnézeti forradalmat idézett fel. Ha katolikus ember került azoknak az áramlatoknak a sodrába, melyek Adyt ragadták istenkereső utjain, kénytelen volt katolicizmusától elszakadni — de Ady a legnagyobb istentávolság korszakaiban is megmaradhatott hű kálvinistának, mindíg úgy foghatta fel magát, mint a kálvinizmus egy újabb fázisának megvalósítóját, mindíg elmondhatta magáról őszintén:

> Protestáns harcos vérmezőn
> Lelkem a kor Gusztáv-Adolfja.

Ilyképpen volt hídszerű Ady vallási és világnézeti állásfoglalásában is: önellentmondás nélkül tradíciós kálvinista és kétkedve istenkereső. Híd lévén hívők és hitetlenek között, vallásos versei mind a két emberfajtának a szívéhez szólnak,

ez az univerzális, vezetésre hivatott vonás Ady világnézeti költészetében.

Falusi gyermekkor és a zilahi kálvinista kollégiumban töltött diákévek öntötték Adyba földje, osztálya és felekezete hagyományait. A debreceni és nagyváradi újságíróskodás állította be Adyt a kortársak aktualitásába. Rendszerint nem szoktak nagy gondot fordítani a költő „mesterségére", Adynál az újságírásra. Pedig kétszeresen is jellemző : az ember nem választja életpályáját belső hajlam nélkül, még akkor sem, ha csak kenyérkeresetről, kedv nélkül űzött foglalkozásról van szó ; másrészt az életnek kevés mozzanata befolyásolja annyira a személyiség kialakulását, mint az életpálya. Ady újságíró-volta egyáltalán nem véletlenszerű. Ő nem úgy került a sajtóhoz, mint Petőfi, vagy mint mainapság az újságíró-költők nagy része, költői tehetségének jutalmaképen és hogy megélhetéséről valamikép gondoskodjanak. Ady előbb volt jó újságíró, mint jó költő és mindvégig megőrizte újságíró természetét.

Újságíró alatt most nem csak azokat értjük, akik újságokba írnak, hanem egy ember ípust, egy életformát, a mai ember legjellemzőbb életformáját. Egy szellemes fiatal kritikus, Hevesi András szerint Magyarországon tulajdonképpen nem jobboldali és baloldali, hanem újságírói és tanári irodalomról kellene beszélni. Ady az újságírói irodalommal sok rokonságot tartott, bár társai, hívei és költészetének nem efemér-volta mind a „tanári" irodalomhoz csatolták.

A századvégi Magyarország eseménytelen históriája leszoktatta a költőket az aktualitás-érzékről, mely Petőfiben még olyan erős volt. A költők, amint mondani szokták, eltávolodtak a hétköznapoktól, költészetük nem munkás nappalok elfoglaltsága volt, hanem ünnepi éjszakák kosztümbálja. Ady újra visszatalált az aktualitáshoz. Minden, ami akkor a magyar közvéleményt foglalkoztatta, belekerül költészetébe. Nincs parlamenti riporter, aki nála élénkebben részt vett volna a napi politikában.

Az újságíró szembenállása az irodalommal sokkal demokratikusabb, mint a könyvek írójáé. Az újságírás értelmét az adja meg, hogy mindenki számára készül, nem a választottak számára. Paradox módon Ady ebben a tekintetben is megmaradt újságírónak. Bár nehezen érthető és mély költő volt, és ezt maga is jól tudta („verseinket nem olvassák

ha olvassák, nem értik, ha értik, annál rosszabb", mondta), mégis, legalább is szándéka szerint, mindig a nagy publikumhoz fordult. Életének legcentrálisabb keserűsége, költészetének egyik nagy témaköre az volt, hogy a nagy publikum nem akarta őt olyan símán, olyan teljesen elfogadni, mint hogyha például a napi eseményekről bölcs, és egyszerűbb csecsemő számára is érthető elmélkedéseket írt volna valamelyik reggeli lapba. Óriási gőgje ellenére nem volt benne semmi az elefántcsonttorony attitűdjéből. A publikum (és nem a kevesek publikuma) erősebben foglalkoztatta, mint egy színésznőt. Sokszor a hibák erényekként hatnak: Ady költői vezér-volta és újságírós természete a legszorosabban összefüggenek egymással; ha nem született volna vezérnek és szimbolikus életnek, akkor is azzá tette volna emésztő vágya, hogy mindenki róla tudjon és róla beszéljen, hogy közismert legyen, mint egy tenniszbajnoknő vagy egy soká körözött gyilkos.

Újságíró természetéből eredtek költészetének hibái és hiányai. Olyan polémikus természetű volt, mint előtte senki irodalmunkban. Költeményeinek egy jelentékeny részén át ellenfeleinek bizonygatja, hogy igenis nagy költő. Ez a témakör úgyszólván Ady specialitása, de nem a legrokonszenvesebb oldala. Aktualitás-érzéke révén mélyen belemerült a napi politikába és verseinek egy része vezércikk; bennük oly kérdésekért izzik és lelkesedik, melyek akkor nagyon aktuálisak voltak, de ma az embernek az az érzése, hogy ágyúval lődöz verebekre, Ady-verseket pazarol politikusok ellen és mellett, akiknek ma már a nevét sem tudjuk.

Versei napilapok és folyóiratok számára készültek és csak utólag gyűltek egybe kötetté — ennek is hatása volt Ady költészetére. Ady a verseket önmagával szemben könyörtelen pontossággal szállította a folyóiratoknak és napilapoknak, amelyek „rendeltek tőle", amint megszokta újságíró korában, hogy a cikknek zárásra meg kell lennie. Nem engedett időt magának, hogy a vers érjen és már meglevő verseivel nem sokat törődött, hagyta, hogy sajtóhibákkal kerüljenek át a napilapokból a kötetbe. Ha valamelyik versével nem volt megelégedve, azért mégis közölte és azután megírta újra, sőt az is előfordult, hogy a jól sikerült verseket is megírta másodszor, amikor nem volt kéznél új témája. Nem volt kritikája önmagával szemben, azért van köteteiben az igazán nagyok mellett annyi Ady-vers, amely olyan, mintha egy utánzója írta volna.

Ez minden rossz, amit Adyról mondani lehet. Nem is említjük a vádakat, melyekkel azok illették Adyt, akik nem szerették költészetét. Ezekre a vádakra, az Ady-harc pontjaira, az idő fog felelni ; maguktól meg fognak szűnni, amikor eltávozik közülünk az a nem e lék, amely később, nem ifjúkorában élte át az Ady okozta megrázkódtatást. Akik fiatalon találkoztak Ady költészetével, meg sem értik, hogy lehet valaki Ady ellenese és érthetetlenül hallgatják a vitákat, melyeket az idősebbek időnkint még mindig jónak látnak vívni a halott költő felett.

b) *Nagyvárad és Páris.*

Adynak debreceni időszakában megjelent első versesköteté (Versek) egyike irodalomtörténetünk nagy rejtélyeinek. Nehéz megérteni, hogyan nőhetett Ady Adyvá ilyen semmit sem igérő kezdetek után. Más nagy költő sem ugrik ki teljes fegyverzetben, mint Pallas-Athéné. De más költőnél legalább egy-egy nagy mintakép gondos követése sejteti, hogy a jó tanítványból idővel jó mester lesz: a fiatal Vörösmarty jó Berzsenyi-verseket ír, a fiatal Petőfi jó Vörösmarty-verseket. A fiatal Adynak nem volt nagy mestere. Itt-ott felcsillannak a kötetben Arany- és Petőfi-reminiszcenciák, de csak annyira, amennyire elkerülhetetlen volt minden Ady-előtti költőnél. Leginkább még Heine tekinthető mintaképnek, de egy másod- és harmadkézből való Heine, Ábrányi Emilen, Makain és Endrődi Sándoron át. Amellett a Versek nem eredetiek : mindenki megírhatta volna ezt az ábrándos idealizmust, vértelen világfájdalmat — a századvég receptjei és semmi sincs bennük a későbbi Adyból.

És a következő kötetben, a Nagyváradon íródott Még Egyszerben, előttünk áll már Ady, ha nem is teljes fegyverzetben, de már a csak-egyszeri Ady Endre, kétségbevonhatatlanul. Az átmenetet a két verskötet között semmiféle irodalmi hatás nem magyarázza meg és a miliő, az élettapasztalatok is csak nagyon kevéssé. Tudomásul kell vennünk, hogy itt ugyanaz a mindennapi csoda történt, ami a kertünkben minden tavasszal : a mag kivirágzott, Ady Adyvá nőtt, a természet belső törvényszerűségét követve.

Nagyváradnak mindenesetre szerepe volt a megérlelés folyamatában. Itt találkozott Ady azzal a társadalmi réteg-

gel, amelynek költőjévé lett, bár vérben és hagyományban teljesen idegen volt tőle : az új polgársággal. Nagyváradon kezdődik szerelme a nála idősebb és fejlettebb kultúrájú Léda Asszony iránt. Léda Asszony volt Ady legfőbb lélekvezetője, benne öltött Ady számára testet a rá váró társadalom, általa eszmélt rá hivatására. Nagyváradon ismerkedett meg a polgári radikalizmus ideológiájával, ami mindvégig politikai meggyőződése maradt.

A nagyváradi, polgárosodó Adynak épúgy el kellett mennie Párisba, a városok városába, mint az igazhitűnek Mekkába. Párisban nagyon rosszul érezte magát és amikor hazajött, új időknek új dalaival, állandóan visszavágyódott a Szajna partjára. Ezért azt szokták gondolni, hogy Ady nagyon sokat köszönhet a francia szellemnek és a régi összehasonlító iskola receptje szerint úgy képzelik el, hogy Ady Párisban magába szívta a francia kultúra új törekvéseit és átközvetítette őket magyar földre. Pedig a franciáktól meglepően keveset tanult.

Nem is tudott jól franciául és saját gőgje és a franciák nemzeti barátságtalansága meggátolta abban, hogy franciákkal érintkezésbe kerüljön. Mint vérbeli újságíró, főkép a hírlapok út án tájékozódott arról, hogy mi történik Franciaországban, de ezt itthon is megtehette volna. Párisból írt cikkei rendkívül éleselméjű ember írásai (cáfolatul mindazoknak, akik a költőt ösztönös és homályos alkotónak szeretik elképzelni), de olyan emberéi, aki keveset tudott csak a franciaságról.

Nem a francia szellem váltotta ki azt a mély megrázkódtatást, amit Ady számára Páris jelentett. Páris neki elsősorban a Nagyváros volt. Nagyváradról egyenesen ment Párisba, anélkül, hogy Budapesten hosszabb időt töltött volna. Ha nem kerüli el Budapestet, Páris kevésbbé hatott volna rá. A polgárosztály újonnan felszentelt bajnokát semmi sem igézte meg annyira, mint a nagyváros nagyvárosiassága. Ha a sorsa történetesen New-Yorkba vetette volna, még fehérebben ízzott volna lelkesedése az „embersűrűs gigászi vadon" iránt.

És azután megfogta az a nehezen kifejezhető valami, ami Goethét Itáliában, ami a nem-latínt mindíg magával ragadja, ha a latín világgal először találkozik : az élet meghatározhatatlan könnyebbsége, édessége, szabadsága, a douce

France levegője. Talán Baudelaire és Verlaine is hozzájárultak, de még sokkal inkább a párisi utcák élete, a tavaszi Luxembourg-kert inspirációja, a párisi nők. Mint Goethe Rómában, Ady Párisban szabadult meg északias-protestáns bátortalanságától. Itt vált világnézetté benne, hogy az élet szép, itt nőtt bátorsága vállalni önmagát fenntartás nélkül, hibáival együtt és bátorsága kimondani az új szavakat, új képeket, új ritmusokat, a magyar nyelvnek azt az egész új rendjét, amely az ajkán égett Nagyvárad óta. Páris nem adott hozzá sokat, de önmagára ébresztette.

c) *Romantikus korszak.*

Hazajövetele után az Új versekkel megüzente a harcot mindennek, amit itthon mint irodalmat maga előtt talált. Mindenki tudta, hogy új fejezet kezdődött. Ady egy csapásra fontos személy lett; hívők és barátok élő relációjával összefűzött kör vette körül és most már ennek a körnek volt vezére és szolgája is, mint minden vezér: a ránéző várakozó tekintetek meghatározták, hogy mit kell mondania. A harcos Ady szembetalálta magát ellenségeivel is, akikre nagyobb szüksége volt, mint barátaira. Velük teljesedett a végzetes kör, amely Adyt kényszerítette, hogy mindvégig játsszék egy bizonyos Ady Endrés szerepet.

A kisebb-nagyobb ellenségek tarka csoportjából kiemelkedett lassankint az igazi, a nagy ellenség: Tisza István gróf. Tisza egyébként nem érdeklődött az irodalom iránt, de csodálatosképpen Ady fellépésére rögtön reagált, akkor, amikor még nem látták tisztán Ady teljes jelentőségét. Tisza és Ady gyűlölete egymás iránt megmaradt egész életükön át szenvedélyes és könyörtelen gyűlöletnek, ahogy csak rokonok gyűlölhetik egymást. Mind a ketten tiszántúli kálvinista nemesek voltak, de kettejükben az örök magyar kétféleség újult ki. Sorsuk fátumszerű összeláncoltságában egy esztendő, az összeomlás éve, ragadta el mindkettejüket, Nagy-Magyarország utolsó korszakának két legfontosabb emberét.

Az Új Versek és a közvetlen utána megjelent Vér és Arany indítják meg Ady romantikus korszakát. Ady, aki a magyar irodalom legtudatosabb költője volt, köteteinek a címét nem ötletszerűen, nem a jóhangzás szerint választotta,

hanem a cím is époly tervszerűen hozzátartozott az önkifejezés funkciójához, mint a ciklusokra való beosztás. Legtöbb címe csodálatos rátalálás, az egész kötet hangulatát és Ady akkori korszakának az alaptónusát kifejezi.

Első korszaka „vér és arany". Tárgyban uralkodik Ady legmerészebb tématikus újítása, a szerelem testi oldalának és általában a modern élet anyagi részének, a pénz-gondoknak, a prózának költészetté tétele — formában pedig az erős, rikító színek, a vér és arany. A versek a maximális átütő erő elve szerint komponálódnak: általában igen rövidek, rövidek a sorok és a mondatok is és ebbe a tömör építménybe annyi szokatlanság, új szó, új kép van elhelyezve, amennyit csak megbír a vers. A legtöbb vers magját egy-egy kép alkotja, egy verssé nőtt hasonlat, amint a versek címe is mutatja: Midász király sarja, Búgnak a tárnák, Vörös szekér a tengeren stb., — vagy pedig egy fel nem oldható mithikus szimbolum: Harc a Nagyúrral, Az ős Kaján, A vár fehér asszonya. Mithoszalkotó fantáziája ebben az időben még teljes, töretlen. Minden nagy probléma megleli a maga vízióját, a maga kísértetét, vagy szörnyetegét, mely oly igazul hat, minthogyha évszázadok óta élne már a nép képzeletében, mint a hétfejű sárkány. Az ember kénytelen azt gondolni, hogy Ady a magyarság kollektív tudatalattijából merített és kimondta azokat a mithoszokat, melyek szótlanul kísértettek évezrede már, a nem-létező magyar mithológiát.

Ady első korszakának a stílusát a későbbitől az különbözteti meg, hogy itt-ott, rejtve-lopva, olyankor, mikor az ember legkevésbbé sincs felkészülve ellene, szentimentális formulák vannak elhelyezve a verseibe, gondosan eltakart vermek, melyekbe a gyanútlan olvasó belehull és meghatódik. Ekkor Ady még nem tudott teljesen lemondani arról, hogy „költői" legyen a szó régi, holdvilágos értelmében. Tartani kell tőle, hogy ezek a szentimentális formulák nagy mértékben hozzájárultak Ady sikeréhez, mint Wagner népszerűségéhez azok a részletek, melyeket az olasz iskolának tett koncesszióképpen szerzett. Mondják, hogy mikor Ignotus elolvasta az Egyedül A Tengerrel c. verset, elragadtatottan kiáltott fel: „Ez az a vers, amit Farkas Imre egész életében szeretett volna megírni!"

d) *A későbbi Ady.*

Első négy verseskötetét Ady „fogyó élete növő lázában" írta, tele a lázas ember emberfölötti vitalitásával. Erre a túlfeszített életre szükségképpen be kellett állnia a reakciónak, a kifáradásnak. A romantikus Adyt a fáradt Ady váltja fel, négy verses kötettel: A Minden-Titkok versei, A menekülő Élet, A Magunk Szerelme, Ki látott engem?

A visszahúzódó vitalitás, a „menekülő élet" kora ez. A tömör kompozíció lazább lesz, a színek szürkébbek, már nem a kép a vers középpontja, hanem a gondolat. Ady stílusa abban a mértékben lesz diskurzívebb, amint az ifjúkor láza elmúlik és a megrázkódtatások helyét a nyugodt eszmélkedés foglalja el. Így fejlődött Goethe is.

Ady kifáradását elsősorban testi okok határozták meg. Alkotásának ez a korszaka betegségek, halálfélelmek és szanatóriumok sorozata. Ady legendásan szertelen életű volt, és önmaga igyekezett táplálni ezt a legendát tényekkel, vallomásokkal és színészkedéssel. „Kezdetben vala az irodalom", bizonyos irodalmi theóriák nagy mértékben hozzájárultak, hogy Ady mintegy kötelességszerűen mámorba és szerelembe tékozolta magát. Essayi, a Vallomások És Tanulmányok mutatják, hogy Ady ezt az életpazarlást a költőtől elválaszthatatlannak tartotta. A romantikus sorsüldözte költő utolsó alakváltozása ez, Adyhoz valószínűleg a századvégi franciák, különösen Verlaine és Rimbaud sorsa közvetítette. Ady úgy gondolta, hogy a költő-zsení nem illeszkedhetik bele a szürke polgári életformákba — nemcsak művészetével, hanem életének minden mozzanatával tiltakoznia kell a szokványos kisszerűség ellen. Akkoriban még nem ment ki a divatból a bohém fogalma és Ady bohém volt kötelességből, hogy ne legyen nyárspolgár.

A Magunk Szerelme és a Ki Látott Engem magaslatán születik meg a késői Ady hangja. A rövid mondatokat hosszú bonyolult, egész strófákon átkígyózó mondatok váltják fel. A gondolat, amely itt kifejezésért küzd, mélyről jött és komplikált, nem férne el plasztikus képekben és rövid mondatokban Elmarad minden lágyság, minden pointirozás és minden szép latinos-franciás hang. A biblia és a XVI. századi kálvinista költészet az egyetlen irodalmi hatás, am megmarad. A késő Ady stílusa komor és fenséges, mint Miltoné, mintha a zsoltá

ros századok küzdelme újulna ki és nyom nélkül vonultak volna el a kisszerű, racionalista és érzelmes századok.

Ez a stílusa a késői Ady két kötetének, a Halottak Élén-nek és a poszthumus Utolsó Hajók kötetnek. A világháború kitörése kiváltja a testileg-lelkileg összetört Adyból azt a nagy fordulatot, ami minden nagy alkotó életében bekövetkezik, a fausti megoldást: a hazatalálást a kollektívumhoz. Önszerelme a magyarságra hulló iszonyat alatt annyira kiszélesedik, hogy önmagát szinte már el is felejti és csak egy gyötrő fokusz marad meg a tudatban: „a fajtám sorsa." Adynak egy pillanatig sem volt illúziója a háborúról. Nem tekintette a magyarság háborújának — a mesebeli János nekigyürkőzött, mert azt mondták neki, hogy bajban van a messzi város. Körülötte a győzelmi jelentések megtévesztő boldogságában úszott az ország és ő Kasszandra-sorssal, nem kételkedve a végső tragédiában, lovagolt a halottak élén. A halottak és a halni készülők, a vérző magyarság volt az a kollektivitás, ahová Ady hazatalált és amelynek szolgálatában írta utolsó és legnagyobb verseit. Ezek a versek egészen másképp voltak érthetetlenek, mint azok, amelyeket a régiek nyelvi újításuk miatt nem értettek — ezek érthetetlenek voltak, mert a költő divinációja a próféták homályosságával beszélt jövendő ismeretlen dolgokról. Utolsó korszakának versei csak a nagy összeomlás után, Ady sírja fölött nyerték el igazi értelmüket.

Nem beszélhetünk öreg Adyról, mert sosem lett öreg — de a késői Ady eljutott a belső költőtörténetnek arra a fokára, ahová a nagy lírikusok öreg korukra szoktak eljutni. Van valami meghatározhatatlan, csodálatos érték, ami közös az öreg Goethének, az elhomályosult Hölderlinnek, a „harmadik" Vörösmartynak, az Őszikék Arany Jánosának és a késő Adynak a költészetében. Valami furcsa „túlos" derengés, valami „halálon innen, életen túl", — Ady szavai szerint, — valami túlvilágias, mint a tájakon, melyek megszokott sétánk határán túl fekszenek és ahová mindig estefelé ér el az ember.

e) *Ady vitalizmusa.*

Ady európai kapcsolataiban ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely az északiakkal az élen, az irodalomban világnézetet keresett. Ady világnézete nemcsak bizonyos természetes emberi reakciók bölcseséggé szűrődött szabálytana,

mint Kölcseytől kiindulva költőink, különösen Arany János világnézete, a magyar idealizmus. Ez a magyar idealizmus csak világkép és világérzés és főkép gyakorlati, ösztönös tudása annak, hogy mit kell tenni adott körülmények közt, — de nem filozófiai, eszmetörténeti értelemben vett világnézet. A filozófikus szellem nemzeti irodalmunk legfőbb hiánya és legfőbb oka annak, hogy értékei nem hatnak a külföldon.

Ady sokkal inkább filozófikus költő, semmint a spontaneitásáról alkotott legenda hinni engedné. Éppen itt, eszmetörténeti téren vannak a legerősebb kapcsolatai Európával. Európai gondolat-áramlatok sokkal erősebben hatottak rá, mint európai költők, mint Baudelaire és Verlaine.

A gondolat-áramlat, amely Adyt eljegyezte magának, az ú. n. életfilozófia volt, a Nietzsche és Bergson nevéhez fűződő vitalizmus, amely ezidőtájt kezdett nyugaton, a legmagasabb német filozófia állandó tiltakozása dacára, vezető korgondolattá, sőt gondolatnál többé, az egész életet formáló állásfoglalássá, csaknem vallási jellegű hitté lenni.

Az értékek nagy átértékelésekor, amikor évszázadok kételkedése kirágott mindent, ami a keresztény-európai kultúrában valaha örök-érvényűnek látszott, egyetlen egy metafizikai valóság maradt meg, amiben hinni lehetett: az élet, mely megszakítatlan kontinuitásban ömlik le az első egysejtűtől mihozzánk és amelynek jegyében mégis-mégis halhatatlanok vagyunk, mert a bennünk lévő életlendület nem vész el, hanem tovább él, mint minden energia.

Az új filozófia, mint nem-eleven, tehát értéktelen dolgot vetette el a régebbi filozófia apriorisztikus fogalmi rendszereit, melyek nem követték az élet ezernyi sokféleségét, kígyós ösvényeken és alázatosan. Elvetette a spekulatív gondolat primátusát és helyébe a közvetlen szemléletet, az intuíciót ültette. Ez a filozófia tulajdonképpen minden rendszeres filozófiai gondolkozás tagadása és érthető, hogy a hivatalos filozófia előbb-utóbb elnyomta ezt a lázadást. Az új gondolat nagy eredményeit nem a filozófiában érte el. Freud, Einstein, Simmel és a német szellemtörténeti mozgalom, André Gide, Marcel Proust, Aldous Huxley és nyomukban az új francia és angol regényírás az új gondolat diadalmas leszármazottjai.

Ilykép nem véletlen, hogy az új filozófiát Magyarországon költő honosította meg és tette a következő nemzedék világ-

nézeti bázisává. Ady filozófiai felkészülése nem volt beható studiumok eredménye, még csak nem is külföldről hozta magával az új eszméket. Itthon tanulta meg, filozófiában jártas barátaitól, az új gondolatokat, melyek akkor a „levegőben voltak", és belső hajlamának tökéletesen megfeleltek.

Ady hitvallása az élet önmagáértvaló és mindenekfelett való tisztelete. A legfőbb jó: az életet magunkba engedni a „körmünk hegyéig", ahogy az ősök, a német Sturm und Drang költői mondták. A legfőbb rossz: a „fehér csönd", a Hideg király országa, az érzések hiánya, a nyugalom, a tompaság, a menekülő élet. Az élet teljességének érzése felülemel a jó és rossz avult korlátain, aki igazán él, csak jó lehet — a megcsökkent élet viszont a bűntudat mardosását hagyja hátra.

f) *Ady és a halál.*

Az élet centralitása magával hozza a halál centralitását is. Különös megismétlődés folytán a magyar irodalom két legnagyobb lírikusa, Vörösmarty és Ady, mindketten a halál költői voltak. Életrajzi feljegyzésekből tudjuk, hogy Adyt mélyen és állandóan foglalkoztatta a halál gondolata, megokolt és megokolatlan halálfélelmek gyötörték, növelve életvágyának intenzitását. Kissé olyan volt, mint a Dosztojevszkij által elképzelt idcális ember, aki élete minden pillanatát úgy éli, mintha utolsó pillanata volna.

De a halál nemcsak, mint a nagy ellenség, mint a félelmek kisugárzó fokusza jelenik meg Ady verseiben. Sokszor, talán többször, jóbarát vagy messziről közeledő szerető, akit a költő remegő izgalommal vár. Ez is a vitalisztikus világnézetből következik, mint az érem másik oldala. A poláris ellentétek a lélekben mindíg közel vannak egymáshoz és szerepet cserélhetnek. Csak aki nagyon szeret, tud nagyon gyűlölni és csak a végső gyökeréig vallásos középkor tudta a sátánosságot létrehozni. A halálkultusz az életkultusszal iker.

Ady szembeállása a halálgondolattal fejlődött, Ady fejlődési fokainak megfelelően. Fiatalkorában a franciás-dekadens attitűdöt öltötte fel: a Halál rokona ő, fáradt ember, aki lassan és készséggel süllyed a sírja felé. Azután mindíg gyakoribbak a vacogó rémület víziói, amint a halál csakugyan jelzi közeledtét, betegségben és kifáradásban. Ez a „nagy

rangos félelem előtte a Halálnak", sugallta Ady legmeglepőbb képeit: Jó Csönd-herceg, A Halál Lovai, Az Alvó Csók-palota, Szemben a Temetővel, A Távoli Szekerek és megannyi más — a magyar halálmithológia. A késői Ady számára a halál már nem fenyegető, titkos rém, hanem a „nagy bizony, a biztos romlás" — és Ady szembenéz az elkerülhetetlennel, tudomásul veszi, mint az élet többi törvényét és megnyugszik benne. Az utolsó kötetekben a halálversek megfogyatkoznak és belőlük is kicseng az életen túl is diadalmas élet hite. Átéli ő is a non omnis moriart, tovább fog élni „ifjú szívekben és mindig tovább" és még egyszer vízióba örökíti hitét az élet örök voltáról:

Hulla a búza-földön.

Ott feledték a havas síkon,
Ásatlan sírján sohasem nő
Szekfű, Isten-fa, bazsalikom.

Elitatódik nagy csendesen,
S növendékeit veri rajta át
A győzedelmes búza-szem.

S a nyáron majd porhadtan lapul,
Mint megcsúfolt madár-ijesztő
Arany-tengerben fövenynek, alul.

Letipró sorsa már távolba zúg
S belőle és fölötte díszlik
Az Élet, a reményes és hazug.

g) *Ady vallásossága.*

A halál-közelség indítja el Adyt, romantikus ifjúkorának a vége felé, istenkereső útjára. Istenhite is európai szellemi hullámok magyar továbbrezgése. A francia megtérők, Verlaine, Huysmans, Bourget és később Claudel, Max Jacob az övéhez lelkileg hasonló utat futottak be. Ady közülük csak Verlainet ismerte és vallásossága is leginkább Verlaineével rokon, bár a ká vinista magyart világok választják el a katolikus franciától.

A rokonság közte és a francia új-katolikusok közt elsősorban a közös okokban rejlik, amelyek az istenkereső vágyat kiváltják. Az okok legfőbbje a fáradtság, amely Adyt ne

mezzo, pályája közepén, harcok és betegségek között, elfogja. Papok ivadékának, kinek a gyermekkor kis falusi templomokat, karácsonyi zsoltáréneklést jelent, nagyon nagy erő kellene ahhoz, hogy mindhalálig hitetlen maradjon. Mikor a vitalitás árama csökken, Ady is, mint Verlaine, a halál félelmében görnyedve, riadtan menekül Istenhez, aki talán mégis van és akkor jaj annak, aki mindvégig ellene bátor. Így lesz a fáradt Adyból „Istenhez hanyatló árnyék".

Nem bírom már harcom vitézül,
Megtelek Isten-szerelemmel,
Szeret kibékülni az ember,
Mikor halni készül.
(Álmom : az Isten.)

Ki akarta, hogy ne akarjak,
S mint csenevész, őszi fű-sarjak,
Feküdjek kaszája elé
S így szóljak : rendben van, Úristen ?
(Rendben van, Úristen.)

A fáradtsággal együtt jelenik meg a bűntudat. Ady nem meri tovább vállalni életét, melyről azt hitte, túl van a jón és rosszon. Javulást ígér és magyarázkodik Isten színe előtt és bűnbánata most époly mélységes intenzitású, mint a bűn volt, az élet szeretete. Ady a szent-ágostoni lelkek közé tartozik, olyan diadalmasan tudja bűneit siratni, mint ahogy régi hősök ifjúkori harcaikról emlékeztek meg. A bűntudat adja Ady vallásos verseinek azt az intimen emberi rezonanciát, melyért Makkai Sándor őt tartja a legnagyobb magyar vallásos költőnek. A nagyvárosi ember vétkes és kárhozatos magányossága sír ebben a bűntudatban, az átvirrasztott éjszakák hajnali lelkiismeretfurdalása, az esengés, reménytelenül, a Tisztaság után. Városcsömör és metafizikai éhség, vágyak, melyek klastromba és vágyak, melyek déltengeri korallszigetekre hajtanak nyugaton írókat, Ady verseiben mind találkoznak, mikor a „Patyolat üzen".

De ez csak a negatív oldala Ady vallásos költészetének. Ady vitalizmusa a miszticizmus egyik fajtája. Isten-átélése is a nagy keresztény misztikusokéval rokon : Isten megmagyarázhatatlan módon azonosul a lélek mélyével. Ady Istene szeszélyes és megbízhatatlan, hitegető és gonoszkodó, mint az eksztátikus pillanat, melynek eljövetele teljesen kegyelemszerű, parancsszónak nem engedelmeskedik, könyörgésre

nem hajlik. Ady csaknem profánként ható meghittséggel fordul a benne rejlő istenséghez:

Te, Isten, ki Titok vagy, tudod,
Hogy én nem vagyok mai gyermek;
Az én ügyem a te ügyed
S ki ellenem támad, azt verd meg.

Az én ügyem a te ügyed is,
Hogyha hívedet meg nem tartod,
Nem hisz benned majd senkisem;
Isten, Titok, elő a kardod.

(A Kiméráli Istenhez.)

Így közeledik Ady a belső személyiségben történő átélésen át a személyes Istenhez. Mithikus fantáziája különben is úgy parancsolja, hogy Istennel, mint látható, beszélhető személlyel álljon szemközt. Isten, mint mithikus hasonlat jelenik meg: Nagy Cethal, Legjobb Kísértet — és megjelenik mithikus Isten-formájában is, a Biblia szakállas öregembere, Ady legfurcsább, legszebb Istenversében: A Sion-hegy alatt.

Egy nagy harang volt a kabátja,
Piros betűkkel foltozott,
Bús és kopott volt az öreg Úr,
Paskolta, verte a ködöt,
Rórátéra harangozott.

Ime a mithosz! Ha a nagy istenlátók közül valaki a huszadik században élt volna, nem láthatta volna Istent máskép — és ha Ady a mithosz-alkotó időkben élt volna, versek helyett bizonyára isteneket teremt.

h) *Ady és a szerelem.*

A vitalisztikus életfelfogás legfontosabb frontja a szerelem. Ez az, ami időfeletti pillanatokat lop a köznapi ember életébe is, az eksztázisok legbiztosabb és legáltalánosabb szülője — ide gyűlik össze racionalista korokban minden, ami valaha vallás, mithosz és heroizmus volt. Ez az ember utolsó menedéke, a „legfőbb várta", melyről Ady egyik legtökéletesebb verse beszél.

Talán semmiben sem volt Ady Magyarországon annyira újító és annyira európai, mint ahogy a szerelmet felfogta.

Jöttéig a szerelem magyar költő számára még mindig a biedermeier hagyományok Petőfi által szentesített idilikus érzése volt: a szőke, kékszemű „kislány" meg nem kísértett tisztaságának a kultusza, a reménytelen és az enyelgő szerelem rekvizítumaival felszerelve. Csak Vajda János, akit Ady ősének vallott, ismerte a másik szerelmet.

Nyugaton a kékszemű szőke kislány már csak az alsóbb irodalomban élt és él tovább, talán örökké. Az egykori lírai hősnő ma az amerikai filmek örök-ártatlan angyala. De a magasabb irodalomban éppen Ady korában nagy reakció állt be a szőke kislányok hegemóniája ellen. Ibsen, Hauptmann, Gorkij és főkép Strindberg egy más, ellentétes nő-típust állított be a változó irodalmi érdeklődés középpontjába: a démoni, a veszedelmes, kiismerhetetlen nőt. (Ma már ez a típus még elavultabb, mint a szőke kislány.) A szerelem, mellyel a férfi e felé a nőtípus felé fordul, szintén más, mint a régi szerelem: az idilli, gyengéd és felemelő érzés helyét a vad, kegyetlen és leküzdhetetlen szenvedély foglalja el — egy új érzés, melyben ugyanannyi a gyűlölet, mint a szeretet, „Mindenki öl, aki szeret", mondja az akkoriban legdivatosabb költő, Oscar Wilde.

A szerelem végzet. Ezt az attitűdöt Ady készen kapta az aszkétikus Baudelairetől, és csatlakozik a nyugati költők nagy táborához, kik, mint ő, a szerelmet gyógyíthatatlan betegségnek érzik, vétkes szenvedélynek, mint az ópiumot, ellene küzdeni mindhiába.

Ha összehasonlítjuk Ady szerelmes verseit pl. Petőfiéivel, az első, ami feltűnik, Ady verseinek komorsága. Minden nyájasság hiányzik ezekből a versekből, valami sötét, vallásias atmoszférába kerültünk, ahol véres előre-elrendelések teljesülnek. A szerelmesek sosem mosolyognak egymásra, szerelmük örök harc, „héja-nász az avaron". Szerelem és halál megint oly közeli rokonok, mint Vörösmartynál.

Másik feltűnő nagy különbség, hogy Ady szakított a magyar költészet hagyományos szemérmességével. Előtte magyar költő nem igen írt a szerelem testi oldaláról és a vágyakról, melyek nem elégszenek meg az enyelgéssel. Ez a tartózkodás a magyar líra egyik legerősebb tradíciója és mélyen összeforrt a magyar idealizmus természetével. Káros következménye az volt, hogy a nyomtatott szerelmi líra mellett mindig volt egy másik, kéziratban terjedő, pornogra-

fikus líra, a Vásárhelyi Daloskönyv óta, és ez a hivatalos líránál sokkal olvasottabb volt. Utolsó képviselője, Réthy László, túlélte népszerűségben az Ady-kor viharait is.

Ady fejlődésének hármas ritmusát szerelmi lírájában is meg lehet találni. Első korszakában a Léda-zsoltárok a végzetes nagy szerelem változatait hozzák. Nincs pszichológiai regény, mely teljesebben feljegyezné ezeket a változatokat, mint Ady lírája. Az egymást gyötrés boldogsága, a meddőség kínjai, az időnkinti közöny és a közönyösség fájdalma, az elvágyódás és az el nem menekülhetés, a szerelem elmúlásától való rettegés, az öregedés átka, a szerelem goethés visszaemlékezése születés-előtti dolgokra :

Valamikor lyányom voltál,
Az én biztos lyányom voltál.
Lyányom avagy feleségem ?

halálvágy a szerelemben, csók az ájulásig, gyötrő önismerés : „hiven sohase szerettem", és az örök kielégületlenség Hágár-oltára — mind-mind, a modern szerelem egész haláltánca benne van ezekben a versekben.

A hármas ritmus második tételét, az antitézist, a Magunk szerelme és Ki Látott Engem kötet képviseli. Ady Lédát az Elbocsátó Szép Üzenettel (kegyetlenebb verset még Heine sem írt), kikapcsolta életéből és felfedező útra indult. Megábrázolója lett a szerelem nélküli szerelemnek, a hazudott és felfújt érzés belső gyötrelmeinek, és annak a kicsi, de fájdalmasan igaz érzésnek, ami ott van a hazudott szerelmek alján is. Ki tudja a testet a lélektől elválasztani? — kis senkikhez, kis női csukákhoz írt verseiben a mélység, a humánum sokszor még nagyobb, mint a Léda-zsoltárokban. Mert Lédája nincs mindenkinek, de a kis senkik dícséretével Ady az egész kor szerelmi mondanivalóját fejezi ki.

A harmadik korszak az utolsó és a poszthumus kötetben meghozza a szintézist, a bölcsek késő derűjét, a rezignációt. A Csinszkához írt versek meghittek, bensőségesek, éjszakifényes boldogsággal áradók. Amint kibékült a halállal, kibékült a szerelemmel is. Most már nem végzet-küldötte harc a szerelem, hanem megbékélés, összebúvás a megindult világban, csöndes hazaérkezés.

Mi volt a démon, ami Adyt asszonytól-asszonyig űzte,

mikor már összetört testét alig vonszolta tovább, hogy csak a halála előtt találjon pihenésre (és akkor is csak a versekben, mert a valóságban megmaradt a réginek)? Az, hogy Ady tulajdonképpen nem tudott szeretni. Minden asszonyt szeretett, — abban, akit karjai közt tartott, egyúttal az emlékeit is szerette és azt az asszonyt is, kit még nem ismert, akit várt, — de sosem szerette azt az asszonyt, akit éppen szeretett. Mindig csak önmagát szerette, asszonyokban tükröződve; az asszony szerelme is csak az önszerelem formája volt. „Nem a némbert, én magamat csókolom", mondja. Innen az örökös kielégítetlenség, ezért Lázár a csókok lakomáján.

i) *Pénz és szegénység.*

Ady korában, nálunk és külföldön, a világnézet legsarkalatosabb pontja a társadalomszemlélet. A naturalizmus harcosai és a nagy északiak művész-voltuk mellett mind szociális reformerek is voltak. Természetes, hogy Ady, aki Magyarországra hozza az új filozófia és az új irodalom áttörését, újító lesz társadalomszemléletében is.

Első tette az volt, hogy a líra síkjába emelte azt a költők által addig gondosan eltagadott vagy elhumorizált valamit, amin a gyakorlatban minden értékelésünk felépül: a pénzt, és a pénzvágyat, a kapitalista rendben élő ember legfőbb erzelmi mozgatóját. Furcsa, hogy semmire sem gondolunk annyit, mint a pénzre és mégis Ady előtt ez volt a legtiltottabb tabu a költő számára. A külföldi irodalomban a pénz realitása a regényirodalomban találta meg már rég az irodalmi formát. Nálunk Adyra várt az a feladat is, hogy felfedezze a pénzt, mint tudattartalmunk legállandóbb részét. Itt is oly pontos pszichológus, mint a szerelmi lírában:

Egy perc és megcsókol az Élet,
Testem vidám, lángoló katlan,
Égnek a nők, a házak, utcák,
A szívek, álmok. Minden ég
És minden halhatatlan.

Egy perc és kis ördögök jönnek
Üstökkel a lángot lohasztják.
Jön a kétség, a hunyás, nagy Fagy,
A sár jön s tán eszünkbe jut
Egy vasalatlan nadrág.

Egy perc és szörnyű buta balság
Ül mellünkre jeges üleppel.
Röhögést hallunk: „Lapos erszény,
Bajos ember, kis valaki,
No-no, lassan a testtel."

(Csak egy perc.)

Ady tette lírává a pénzt, mint a hatalom, a siker, minden emberi magasság szimbolumát a kapitalista világrendben. Rajongva szerette a pénzt, nemcsak, mint vásárlási eszközt — hiszen több mámort és több szerelmet úgy sem bírt volna el; nem is, mint menekülést a nyomor elől — hiszen mindig volt pénze és az életrajzírók szerint bohémsége dacára meglepően tudott a pénzzel bánni. Neki a pénz legfőkép azért kellett, mert napjainkban a pénz jelenti, hogy egy ember beérkezett. Nem Isten előtt és talán nem is Ady Endre előtt, de a publikum előtt, aki mindig jelen volt Ady tudatában, a pénz az ember legfőbb értékmérője. Adynak pénz kellett, hogy elsőségét és választott-voltát ezzel is dokumentálja. Dosztojevszkij Sihederére hasonlított, aki olyan gazdag akar lenni, mint Rotschild, de azután semmit sem akar tenni a vagyonával, beéri a tudattal, hogy ő a leggazdagabb. Igy keletkezik a Harc a Nagyúrral, a pénz, a kapitalizmus monumentális mithosza, ez az egész világlírában magában álló nagy költemény.

De Ady hiába harcol a Nagyúrral, a pénz, a sok pénz, nem jön és Ady attitűdje a kapitalista renddel szemben megváltozik. A Vér és Arannyal megszűnnek a pénzversek és a következő kötetben beköszönt a kapitalizmus kritikája, a harc nem a pénzért, hanem a pénz ellen. A Szeretném, Ha Szeretnének kötetben Ady már meggyőződéses szocialista és ezentúl minden kötetében van egy ciklus, amely szocialista verseit foglalja magában.

Később a szocializmus pózzá merevedett benne, maga is bevallja:

Mert az a hit
Nem olyan nagy hit,
Mint aki volt
És a szívem valami újért sikolt.

(Strófák Május elsejére.)

Ezek Ady legszíntelenebb, leginkább vezércikkszerű, Muszáj-Herkules versei. De nem lehet kételkedni abban, hogy Ady társadalomszemlélete gyökerében őszinte volt.

Elsősorban is bosszúból állott a szegénység mellé, dacból a Disznófejű Nagyúr iránt, aki nem akarta meghallgatni. Úgy érezte, őt is mint a szellem többi harcosát, csúnyán megcsalta a társadalom : alkottak és nem kaptak érte semmit. Első ciklusaiban ezért olyan gyakori a fenyegető vers : Havasok és Riviera, A Délibáb üzenete, Dózsa György unokája stb.

Élete teljességében a bosszúvágy elmúlik és helyét a részvét foglalja el, a nagy együttség a szenvedő emberrel, az Ember az Embertelenségben szépséges állásfoglalása :

Mindíg volt titkos, valamis
Nézárethje az emberi Jónak,
Honnan elindult könnyesen,
Dagadón, szánva bús milliókat
És soha nem ölt meg iszap
Bátor nagyvízű s tiszta folyókat.

(Hozsánna bízó síróknak.)

Másik gyökere Ady szocializmusának, hogy számára a proletariátus egy vágy-képet jelentett : az egyszerű, jóságos, komplikáció-mentes életet, a „Jövendő fehéreit". Számára a proletariátus azt jelentette, amit a régi költőknek Árkádia, a pásztorok hazája és úgy vágyódott a szegénység közé, mint az ancien régime emberei a pásztorok és a svájciak közé. A Jövendő Fehérei ciklus kultúra-, város- és úriság-csömörben keletkezett, amikor átkos „úri vihar" kergette a nép felé.

De mindennél inkább ebbe az irányba sodorta Ady temperamentuma. Abba a költő-típusba tartozott, amelynek számára költészet és forradalom egy-gyökerű, a forradalom ugyanaz tettben, mint a költészet alkotásban — olyan volt, mint Shelley, Swinburne, Whitman, vagy mint Petőfi. A forradalmat önmagáért kereste és ha történetesen a szovjet-csillag alatt születik, ő lesz a legtüzesebb ellenforradalmár. A csendet, a változatlanságot nem tudta elviselni, életkultusza lázadozott ellene. Egészen fiatalon, mikor még a politikum nem foglalkoztatta, már diadalmas forradalmárnak álmodta magát Vízió a Lápon c. versében.

Azonkívül, talán paradox módon, Ady népi gyökereiben, „fajszeretetében" kell keresni szocializmusának az indítékát. Ady, mikor a népről beszél, nem a városi proletariátust érti alatta, hanem a népet, a falu népét. A városi proletár mindíg csak absztrakt elgondolás maradt a számára, a vezércikk-versekben. Az igazi szegénység, mely felé részvéte száll, a falu

népe. Neki és róla szólnak Ady legszebb társadalmas versei: ők zokognak a Grófi Szérűn, ők beszélgetnek a kuruc versek keserűségében, ők sereglenek a Régi Sereglésekben, „drága, jó magyarok, szép-zavarosak."

j) *Ady magyarsága.*

Szocializmusa sosem volt doctrinaire szocializmus, és a marxi tanok internacionalizmusa nem érdekelte. Minden részvéttel teljes szívének talán fájtak a világ proletárjai, de az ihlető részvét csak a szegény magyaroknak szólt. Társadalomszemlélete a legszorosabban összefügg azzal az új látással, ahogy ő látta a magyarságot.

Ez volt Ady legfontosabb újítása. A nemzet nagy költőinek a hivatása, hogy a nemzetet önszemlélethez segítsék, Ady előtt ezt a feladatot utoljára Arany János végezte el. Utána a költők és a nem-költők olyannak látták a magyart, amilyennek Arany János látta. Mire az Arany-alkotta kép Adyig jutott, sürgős revízióra volt már szükség. A nemzet jelleme nem állandó, változik a változó korcsillagokkal, mindig új és új vonása domborodik ki. Ady, missziója tudatában, csak rosszkedvűen tudott beszélni Arany Jánosról és az általa alkotott képről:

Egy emberöltőn folyt a dáridó
S ékes meséje Toldi hűségének,
Soha egy riasztó, becsületes,
Egy szabadító vagy keserű ének.

(Kétféle velszi bárdok.)

Az Arany-kép optimizmusa gyötörte — ő aztán elénekelte a riasztó és keserű énekeket.

Az Adyban megjelenő új magyarság-elgondolást ma még lehetetlen tudományos fogalmakba absztrahálnunk. Még nagyon olyanok vagyunk, mint amilyenek Ady által lettünk, semhogy olyan objektíven tudnánk az Ady-látta magyarságot körvonalazni, mint az Arany-látta Toldi-magyarságot. A „tragikus magyarság" címszó, melybe össze szokták foglalni Ady magyarság-felfogását, a háború után frázissá kopott és nem is fogalja magába teljesen a képet. Ady magyarság-versei, úgy hisszük, még mindig tele vannak

várakozó próféciákkal, melyek csak későbbi emberöltők számára lesznek nyilvánvalóak.

Csak egy kétségtelen ma már: Ady hivatottsága, hogy benne új önszemléletre ébredjen a magyarság. Olyan teljesen, olyan reprezentánsan magyar volt, mint előtte is csak nagyon kevesen. A magyar koordináta-rendszer minden irányában teljes volt. Magában hordozta az egész történelmet: nincs az ezerévnek egyetlen egy fontos pillanata sem, melyhez ne lett volna egészen személyes relációja, mely ne szerepelne valami formában költészetében. Magában hordozott minden társadalmi osztályt: az urat és a népet származásánál fogva, a polgárságot pedig a társadalomban való elhelyezkedése révén. Hordozta a várost és a falut, kálvinista volt, de mélyen értette a katolicizmust, sőt szimpátiái révén még a zsidóságnak is reprezentánsa volt.

De ennél is több: szellemi sorsában a magyar szellem sorsát hordozta. Gyökeréig átélte kelet és nyugat antithézisét, az ezeréves harcot Európával Európáért. Szerelme Páris iránt szimboluma a magyar ember örökös vágyának nyugat után; és másfelől az Ős Kajánban mithoszt épített a magyarság nem-európai, keleti és kelet felé hajló erőiről. Mindig nyugat felé ment, hogy mindig visszajöjjön és teljes európaisága fölött annál inkább magyar maradjon.

Föl-fölhajtott kő, bús akaratlan,
Kicsi országom, példás alakban
Te orcádra ütök.

És, jaj, hiába, mindenha szándék,
Százszor földobnál, én visszaszállnék
Százszor is, végül is.

(A föl-földobott kő.)

Kortársait az döbbentette meg, hogy néha oly keserűen beszélt a magyarságról, mint előtte senki. A magyar író általában dicsőítette a fajtáját, mert mikor a magyar irodalom megindult, semmire sem volt akkora szükség, mint nemzeti önbizalomra. Csak az államférfi-íróknak, Zrinyinek, Széchenyinek, és a maximális erkölcsi követelésű Kölcseynek voltak ítélő szavai — mert bennük élt legerősebben a különb magyarság víziója. A nyugati irodalmakban nagyon gyakori az író, aki nemzetét ostorozza: a német irodalom legnagyobbjai ezt tették, a Goethe-Hölderlin-Nietzsche-George sor; az angol irodalomban szinte kötelező formaság az angolokat támadni.

Ady támadása a magyarság ellen ugyanolyan gyökerű, mint Zrinyié, Széchenyié, Kölcseyé. Támadta a jelen magyarját a jövendő magyarja kedvéért. Nemcsak támadta: gyűlölte sokszor, idegesen érzékeny természetének hirtelen fellobbanó gyűlöletével. De ez a gyűlölet csak a szerelem másik arca volt. Azért gyűlölte a magyart, mert nagyon is szerette azt a magyart, amilyennek lennie kellett volna és nem volt. Imádta Párist és szörnyű mithikus viziókban átkozta a Magyar Ugart, a lelkek temetőjét — mert senki nála égetőbben nem kívánta, hogy a magyar szabaduljon meg keleti tehetetlenségétől, közönyétől. Gyűlöletével és támadásaival fel akarta rázni a magyarságot, lendületet akart adni belé, hogy tanulja el végre Páristól a gyorsabb élettempót, hogy emberibb és teljesebb életet éljen.

A nagy magyarok általában nem voltak optimisták és nem voltak elégedettek. Akinek ideálja van, nem is lehet elégedett, és Magyarországon mindíg volt ok elégedetlennek lenni. Bármennyire frázis ma már tragikus magyarságról beszélni, mégis igaz, hogy legszebb századunk nagyjai mind összeomlottak haláluk előtt: dunántúli búskomorságában Berzsenyi, a nemzetet temetve Kölcsey, elborult elmével Vörösmarty és Kemény Zsigmond, rezignált szomorúságban Arany János, öngyilkosan Széchenyi. Ady a legmagyarabb, legszomorúbb tradíciókat követte, amikor „siratta magát s a népét."

Eleinte, az Új Versekben, inkább magát siratta, a magyarság választott példányát. A Vér és Arany verseiben a magyar sors kiszemelt mártírjának rajzolta magát, akinek tönkre kell mennie azért, mert magyar. Csak az Illés Szekere síkján eszmél borzadva rá, hogy nemcsak ő, a nemzete is vész, így rendeltetett. Ettől kezdve már a népét siratja. A Szeretném, Ha Szeretnének általános részvét-atmoszférájában a legkönnyesebb részvét a négy-öt magyaré, aki összehajol és találgatja, miért is, miért is. A feleletet Ady is találgatta váltig, sokszor felelt is rá, de mindíg újra kérdezte.

A veszendőség érzése pedig nőttön nőtt benne. A csúcspontot ez az érzés a háború alatt éri el, a két utolsó kötetben. A Halottak Élén-ben „Az eltévedt lovas" ciklusa jelenti a legmagasabb pontot, ahová Ady, mint a magyarság választott költője felívelt. Az egész magyar sors minden kísértetiessége, mult bukása és jövendő veszedelme képpé és formává lesz itt, Ady leghatalmasabb verseiben. A keletről idedobott társ-

talan és tanácstalan fajta nagy együtt-elhagyottsága, a sors legsötétebb éjszakáján itt van.

Vak ügetését hallani
Eltévedt, hajdani lovasnak,
Volt erdők és ó-nádasok
Láncolt lelkei riadoznak.

(Az eltévedt lovas.)

Hogy került ide ez a lovas? és mit akar itt? . . . azután az Üdvözlet a Győzőknek jött, és Trianon . . .

Irodalom. Nyugat, 1909, május (Ady-szám). Horváth János: Ady s a legújabb magyar líra, Budapest, 1910. Szabó Dezső: A forradalmas Ady, Budapest, 1919. Nyugat, 1919, március (Ady-emlékszám). Földessy Gyula: Ady-tanulmányok, Budapest, 1921. Révész Béla: Ady Endre, Budapest, 1922. Ady Lajos: Ady Endre, Budapest, 1924. Hatvany Lajos: Ady világa, Wien, 1923. Makkai Sándor: Magyar fa sorsa, Kolozsvár, 1927. Sík Sándor: Gárdonyi—Ady—Prohászka, Budapest, 1928. Kosztolányi Dezső: Ady Endre, Budapest, A Toll, 1928. Vajthó L.: Én, Ady Endre, Széphalom, 1928. Schöpflin Aladár: Ady Endre, Budapest, 1935. Bölöni György: Az igazi Ady, Páris, 1935.

4. *BABITS MIHÁLY.*

a) *A fiatal Babits.*

Babits Mihály*, az ember és a mű, érték művészi értékétől függetlenül is: mint kulturális tény, mint a magyar szellem új szintézise Európával. A Nyugat belső értelme Adyban valósult meg, Ady volt az, akinek helyet kellett csinálni a megkövült múlt feláldozásával — de a Nyugat vallott programmját Babits igazolja. A mozgalom kissé kapkodó és tájékozatlan európaisága benne teljesedik mindent átfogó megértéssé és mindent magyarrá építő alkotássá.

* Babits Mihály szül. Szekszárdon, 1883. Apja törvényszéki, majd táblabíró. Pécsett a cisztercitáknál, majd a budapesti egyetemen tanul, bölcsészetet. Gyakorló tanár Baján, később tanár Szegeden, Fogarason, Újpesten és Budapesten. A világháború alatt pacifista versei miatt több összetűzése támad felettes hatóságaival. 1917-ben nyugdíjaztatását kéri és csak az irodalomnak él. 1921-ben megnősül, 1929-től a Baumgarten-díj kurátora. 1929-től a Nyugatot ő szerkeszti Móricz Zsigmonddal, majd Gellért Oszkárral.

Művei. Verseskötetek: Levelek Iris koszorújából, 1909. Herceg, hátha megjön a tél is, 1911. Recitativ, 1916. Nyugtalanság völgye,

Babits Mihály tájgyökere a Dunántúl, a hagyományok és a magyar harmónia földje, Pannonia, ahol időnkint antik Diana-szobrokat vet fel a föld. A Dunántúl a papi nevelésen át formálja Babitsot hagyománytisztelővé és az antik szellem magányos megértőjévé egy antihumanisztikus korban.

Irodalmi gyökerei ezerfelé elágaznak, de az antikon kívül főkép két iskolája volt: Arany János, kinek a hangja különös megejtő erővel cseng ki időnkint Babits komplikált modern soraiból; és az angol líra, fáradt pátoszával, gazdag színeivel és tengeres melankóliájával.

Babits, a tudatos költő, nem kezdte pályafutását későbbi munkájától elütő, primitív kötetekkel: csak akkor jelent meg a nyilvánosság előtt, amikor már teljes vértezetben állt versművészete; fiatalkori verseskötetei nem tartalmaznak egy sort sem, amely szégyenére lehetne mesterüknek. Viszont későbbi fejlődése folyamán nem maradt annyira azonos önmagával, mint Ady Endre: stílus- és forma-kísérletei folyton új és új oldalról mutatják be, oly sok jelmezben jelenik meg, hogy szinte nem tudni, melyik az igazi, ha nem volna meg a Babits-nyelv egysége minden alkotásában, igazolva, hogy mindegyik arc az ő arca.

Míg Ady reform a a szavakra és azok használatára vonatkozott, Babits a magyar mondatot újítja meg. Amint Adynál a szónak, Babitsnál a mondatszerkezetnek nagyobb szerep jut, mint pusztán a gondolatközlés: kanyarulataival, tömöttségével vagy soványságával, lassúságával vagy gyorsaságával ki kell fejeznie az atmoszférát is, a gondolat érzelmi vele-járóját, amit Adynál a szó színe és szimbólikus értéke fejezet ki. Babits mondatszkémája a legsúlyosabb mondat, amelyet a magyar irodalom ismer: annyi nehéz, színgazdag, újszerű szónak kell benne lennie, amennyit csak megbír, és nyugvópont nélkül, teljes intellektuális feszültségben kell végigolvasni kezdetétől a végpontig. A nagy angol szonettköltők

1920. Sziget és tenger, 1925. Versek 1902—1927. (Teljes gyüjtemény, egy új kötettel: Az istenek halnak, az ember él.) Versenyt az esztendőkkel, 1933. — *Elbeszélő próza:* A gólyakalifa, 1916. Karácsonyi Madonna, 1920. Timár Virgil fia, 1922. Kártyavár, 1924. Aranygaras, 1924. Halál fiai, 1927. Elza pilóta, 1934. — *Tanulmányok:* Irodalmi problémák, 1917. Gondolat és írás, 1922. Gondolat és írás, II. Az európai irodalom története, 1934-35. — *Fordítások:* Dante: A pokol, 1913. Purgatorium, 1920. Paradicsom, 1923. Pávatollak, 1920. (Lírai versek.) Erato, 1921. (Erotikus költemények.) Amor sanctus, 1932. (Középkori latin himnuszok.)

mondata ez, akiknek mondatait először fel kell bontani, mint valami túlságosan erős szeszt, fel kell higítani, hogy az ember teljesen megértse.

Ez a mondatszkéma Babits verseinek sajátságos nemességet ad. A XIX. század nagy költeményei olyan magukétól érthetődően nemesek voltak, mint ahogy a szó betűszerinti értelmében nemesek voltak, akik írták. Babits verseinek nemessége az utolsó sarj gőgös elzárkózása a demokratikus korban, mely elvesztette érzékét a választott iránt, vagy csak sznobizmusból tiszteli. Vörösmarty és Arany naívul zárkózott, szemérmes költők, Babits tudatosan, programmszerűen, mint az angolok, a parnassienek, vagy Stefan George:

> Ki hajdan annyi szívek kulcsa voltál,
> szonett, aranykulcs, zárd el szívemet,
> erősen, hogy csak rokonom nyithassa.

A fiatal Babits költészetének legfeltűnőbb tulajdonsága a játékosság. A kultúra száz formája, más és más stílus- és gondolatvilág leple mögé bújik meg a szemérmes költő, aki irtózik attól, hogy „magát mutatni hősi gladiátor" legyen. Majd hindu, majd római jelmezben, majd amerikai filmszcenáriumíró pózában jelenik meg és a szubjektív valóság, amit a jelmeze mögött érzünk, annál kacérabb, annál izgatóbb. Előtte ismeretlen játékossággal használja a nehéz és komoly magyar szavakat, melyek érintésére szokatlan rímekbe táncolnak. Amint elődei feloldották az elbeszélés szigorú logikáját, vagy a verset az egysíkú értelem kényszere alól, ő feloldja az egysíkú formát, verse nem egyféleképpen, rím és ritmus által, hanem minden ízében vers, csengés, szó-varázs:

Zöldbeszegezett hegy alatt tovanyúl sima tó víze, mint a lepény, most oda — lám oda jönnek a — szöknek a — törnek a lány s a legény, a kocsi, mint csodaparipa ront oda, jaj neki — jaj bele vad kerekén, loccsan a — csobban a tó víze: jobb biz e tört szeretőknek a tó fenekén.

Újszerű mondata, játéka a szavak hangalakjával, anélkül, hogy az értelem is játékossá válnék: megfelel annak az általános európai stílustörekvésnek, amely az építészetben a szecesszió által jutott kifejezésre. A szimmetria feloldása, az anorganikus díszítő elemek szerephez jutása ez. Minden elődjénél erősebben tartja a fiatal Babits a képzőművészetekkel való rokonságot: nemcsak témájában fordul szívesen képekhez, szobrokhoz, épületekhez, mint a francia parnassienek

is az angol festő-költő, Rossetti, — költői attitűdje is erősen hasonlít ebben az időben a képzőművész félig művesi, félig művészi attitűdjéhez. A „mű-gondot", a fúrás-faragást tudatosan hangsúlyozza is, hogy elkülönítse magát a spontán és álspontán költők hadától.

> Ezek hideg szonettek, mind ügyesség
> és szenvtelen, csak virtuozitás.

Témájában az ifjú Babits a legerősebb képviselője a fin de siècle hagyományoknak, a sátánosságnak és a bűntudatnak. Bűntudata nem az elkövetett bűnök megbánása, mint Adyé, hanem furcsa, preventív bűntudat, a nagyon tiszta lélek iszonya az élet érintésétől, mely után mégis forrón szomjazik. És ha olykor — képzeletben — feladja tisztaságát, az ellenkező határig meg sem áll, a sátánosságig, a szentségtörésig, mint a középkori emberek, akik ha bűnbe estek, úgy érezték, hogy Istentől a sátánhoz pártoltak át és époly lojálisak voltak új uruk iránt, mint azelőtt a régi iránt.

A későbbi Babits kétségkívül mélyebb, emberibb, szélesebb az ifjúnál. De mégis fiatalkori versei a legérdekesebbek, ezek azok, amelyek elkísérik az embert mindenhová. Lehet, hogy sátánosságuk nem volt egészen őszinte, mindegy, megütött egy hangot, amely mindvégig az ő nevével marad összekötve a tudatban és a jelenségvilágnak egy önálló része, mint minden nagy alkotás.

b) *A férfi Babits.*

A fiatal Babits a modern magányosság legfőbb kifejezője irodalmunkban. Individualizmusának „elefáncsont-tornyából" a világháború kényszerítette leszállni a költőt. A milliók csonkulása, szenvedése és halála nem engedte meg, hogy fel ne emelje szavát a benne lévő humánum. Pacifizmusa volt a híd, melyen át a közösség sorsához eljutott; béke-versei az elsők, melyekben nemcsak magát dalolja, hanem az embereket is. Hallgató nacionalizmusa feltámadt a háború utáni években és Babits a magyar mondanivaló egyik legfontosabb hirdetője lett.

A kollektívumhoz való kapcsolódás versei formáján is nyomot hagyott. A rím és a metrum legnagyobb mestere átmenetileg lemondott a rímről és a metrumról, a kényes-

kedő szecessziós áthangszerelt a szabad ritmus, az amerikaias expresszionizmus formanyelvére.

Versei mindinkább gondolatiak lettek. Fiatalkorában is intellektuális költő volt már, aki nem annyira érzelmi hullámzásának, mint szellemi tisztult élményeinek a kifejezését kereste a költészetben. A férfinél ez a tendencia megerősödik, versei leszámolások a kor szellemi veszedelmeivel. A szellemi szabadság, a szellem primátusa az anyag fölött a legfőbb mondanivalója, melyet mély melankóliával, a sebesült harcos csüggedésével ad elő. Ebben a korszakában írja csodálatos filozófiai költeményét: Egy Filozófus Halálára, melyben aggódva kutatja élmény és gondolat viszonyát. Ráeszmél az élmény elsőbbségére, szomorú rezignációval, mert ő nem vitalista, mint Ady Endre. Ekkor írja a Zsoltárt Férfihangra, melyben himnikus lendülettel hirdeti a lélek mindenekfelettvalóságát:

> és nem sejted, hogy véletlenjeid belőled fakadnak
> és nem tudod, hogy messze Napokban tennen erőd
> ráng és a plánéták félrehajlítják pályád előtt
> az adamant rudakat.

Szerelme, majd házassága a rokonlelkű, tanítványszerű költőnővel, Török Sophieval, életében is a nem-énhez, a Tefogalomhoz való fordulást jelenti. Magányossága belül is megenyhül, az otthon-érzés, a „sziget a tengerben", lírájának melegebb, emberközelebb hangokat ad.

A líra egyébként életének ebben a korszakában, mintha veszítene is fontosságából, a kollektív mondanivaló könnyebb utat talál irodalmi tanulmányokban és főkép elbeszélő prózában. Timár Virgil Fiában, ebben a szeplőtlen, csakugyan zárt tökéletességű kis regényben, már megkezdi ifjúságának epikus feldolgozását, ami nagy regényének, a Halál Fiainak a témája lesz. A Halál Fiai korrajz, a dunántúli gentry és lateiner osztály háború előtti összeomlásának lírai fájdalomtól átrezgett története.

A dunántúli vérség kezdi kínzó paradoxonnak érezni, hogy irodalmunk megoszlottsága még mindig forradalmi hadállásba kényszeríti őt, akinek az a hivatása, hogy a vészes időkben őrizze a hagyományokat. Ennek hangsúlyozásaképpen elfogadja a Kisfaludy-Társaság tagságát, nem minden külső és belső harc nélkül.

A Baumgarten-díj, melynek kurátora lett és az Osvát Ernő halálával őrá szálló Nyugat hirtelen, csodaszerűen az irodalmi élet középpontjává teszi a visszavonult költőt, mint ahogy válságos időben remetéket hívnak elő a pápai trónra. A remeték általában nem érezték jól magukat a pápai trónon. Babits Mihály rendkívüli érzékenysége is nehezen viseli el a gáncsot, írígységet és gúnyt, mely a vezető helyen levőket elkerülhetetlenül éri, finom, föld-távoli lényéből hiányzik a diktátorok korlátolt határozottsága. Az irodalmi vezérség csak növelte emberkerülő hajlamait és talán ennek is szerepe van abban, hogy legutóbbi éveiben költészete a kollektívtől ismét a magányba menekült.

De ez a magányosság, mely legújabb kötetében találja meg hangját, már megosztott magány, a két ember magánya, két magány egybeszakadása:

Mintha külön nem volna elég útvesztő lelkünk vagy testünk,
egymásra dobott két háló, egymás zavarába estünk.
Egymás élete szörnyeivel tele minden bozótunk ...

Magányossága most sokkal keserűbb, a külvilágnak, melyet falain kívül zárt, most sokkal nagyobb szerepe van benne, mint ifjú éveiben. Magányossága most már szimbólummá nőtt: a líra magányává a líra-mentes korban, a szellemi értéktudat magányává, amikor szerinte az emberek elvesztették fogékonyságukat a szellem iránt. Magányossága most már világnézet: Jeremiás világnézete Jeruzsálem romjai fölött. Kölcsey siratta így egykor a századot és a kortársai épígy nem értették, miért ...

De akár osztjuk a költő balsejtelmeit, akár nem, ő maga lassankint a szellemi dolgok, az élite-kultúra jelképévé lett. Babits mert intellektuális lírát írni Ady szomszédságában, amikor az Ady-hívek, mesterüket félremagyarázva, csak a spontán őserő költészetét voltak hajlandóak elismerni; megmaradt kultúr-költőnek a huszas években, mikor a fiatalság, Szabó Dezső szuggesztiója alatt, virtussá fejlesztette az ész ellen való dühöngést. Most, talán egy új fordulat küszöbén, sokan vallják, amit egy kötete elé mondott, „vallomás helyett hitvallás" gyanánt:

„S mégis hiszek az észben, hogy ameddig ér, hűséges szolgája annak a valóminek, amit el nem ér ... Építse életünket: s ahogy egy vers jobb lesz és nem rosszabb, ha a-

ész építi (csak ott álljon az építész mögött a gazda is) — akként legyen már egyszer jobb életünk. Esztelen iszonyokon ment át Európa (esztelen volt az én életem is) : jöjjön most már az ész!"

Irodalom. Kuncz Aladár : Babits Mihály, Aurora, 1923. A Nyugat 1924-es és 1927-es Babits-száma. Szerb Antal : Az intellektuális költő, Széphalom, 1927. Komlós Aladár : Az új magyar líra, 1927. Várkonyi Nándor : Babits Mihály lírája, Szintézis II., 1927. Juhász Géza : Babits Mihály, Budapest, 1928. Halász Gábor : Babits Mihály három arca, Erdélyi Helikon, 1933.

5. *A NYUGAT LÍRIKUSAI.*

Kosztolányi Dezső* lírájának legközelebbi rokona irodalmunkban az impresszionista próza, Krudy és Szomory elbeszélő művészete. Kosztolányi lírájának az ereje is a feloldódásban van, az irracionális tartalmak beáradásában, ami arra kényszeríti az olvasót, hogy együtt rendüljön meg és együtt ábrándozzék a költő soraival. A modern magyar líra legszuggesztívebb költője. Nem rázza meg az embert, mint Ady Endre költészete, de magával visz, mint egy lassú és monoton vasút, őszi és melankólikus tájakra, ahol mindenki otthon érzi magát. Elgondolkodásra és misztikus összefüggések felismerésére nem késztet, és nem is inspirál szellemi emberségünk büszke tudatára, mint Babits Mihály, de valahonnan az ember legmagánemberibb bensőségeiből kél a rímeire rezonancia.

Ez a líra magavonta szűk határok között mozog és legérdekesebb vonása talán, hogy hiányzik belőle a hagyományos lírai tématika : a kormozgató eszmék, vallás, haza és társadalom épúgy mint a szerelem, a tavasz és a természet. A hagyományos verstémák közül legfeljebb a halál közelsége

* Kosztolányi Dezső szül. 1885, Szabadkán. Atyja iskolaigazgató volt. A budapesti egyetemen bölcsészetet tanult, azután újságíró lett. *Művei. Verseskötetek:* Négy fal között, 1907. A szegény kisgyermek panaszai, 1910. Kenyér és bor. Mák. Mágia. A bús férfi panaszai, 1924. Meztelenül, 1931. Összegyüjtött költeményei, 1935. — *Elbeszélések:* Bolondok, 1911. A rossz orvos, 1921. Alakok, 1929. Esti Kornél, 1933. — *Regények:* A véres költő. Pacsirta, 1924. Az aranysárkány, 1925. Édes Anna, 1927. — *Fordítások:* Modern költők, 1914. Shakespeare : Téli rege, 1925. stb.

Irodalom. Szegő Endre : Kosztolányi Dezső, Erdélyi Helikon, 1932.

inspirálja, de az sem annyira, mint téma, hanem inkább mint állandóan színező jelenvalóság. Kosztolányi világa az a lélekréteg, melyről a régi líra nem szólt, mert nem ismerte ezt a réteget; az a lélekréteg, mely a XIX. század végén tudatosodik, a nagyvárosi ember növekvő magányosságával és önszemlélő hajlandóságával együtt. Hangulatnak szokták hívni, jobb szó híján, az új világot, melyet a lélektörténeti fordulat felszínre hozott.

A hangulat-líra, bár a befelé fordult ember sajátja, mégis kifelé fordult költészet: leíró, külvilágot tükröző, tárgyi költészet Kosztolányié. A hangulat a titokzatos kísérő zenében szólal meg, ez fejezi ki, hogy milyen érzelmi velejárókkal tükröződnek a tárgyak a lélek felületén. Minden tárgy belemerül a lírai hangulat vizébe, megpuhul, körvonalai elmosódnak és mikor versbe érik, nem tudjuk már, mi van kívül és mi van belül az emberi lelken. A költő-gyermek, aki Kosztolányi legszebb verses kötetében panaszkodik, a térképet szemléli esténkint; a konkrét térkép a szemünk előtt alakul át, szuggesztív varázzsal, a lélek, a fantázia útmutatójává:

Sápadva mondom, hol kékebb a festék:
Itt viharoktól vemhesek az esték,
És tollammal, ha nem lát senki, senki,
A festett vízből hinárt emelek ki.

A villanyunk — Aequator napja — lángol,
A kis vasút is mintha zengene,
A mély s a messze egy ütemre luktet,
És zúgni kezd a térkép tengere.

Nemcsak a tárgyak válnak a lélek tárgyaivá, hanem a szemközt jövő emberek is elmerülnek az atmoszférában és mélyebb, bánatosabb tartalommal duzzadnak meg körvonalaik. Versei közt nagyon sok emberalakról szóló vers is szerepel és „Alakok", ezt a címet adta kis rajzokat tartalmazó gyüjteményének. Beleélő képessége határtalannak látszik — ez nem a naturalizmus megfigyelő ügyessége. Amikor az ember nem is gondolná, a rajz hirtelen eltolódik a groteszk a fantasztikus felé és ekkor a valószínűtlenben érvényesül az alak legigazibb jelleme:

A kalauz.
Ha este fáradt,
S már nincsenek sokan a kocsiban,
Leül a padra, míg a villamos fut,
A téli fák közt gyorsan és vígan,

Bámul a földre ingó otthonában,
Az életére gondol tán, lyukas
Emlékeit csörgetve a kezében
S olyan, mint egy ember, mint egy utas.

Formájában ő is szereti a primitívet, a játékosat, mint a fiatal Babits, de nála a rímcsengés valahogy kevésbbé dekoratív és gondolateltitkoló jelentőségű; a játékra szükség van, hogy kifejeződjék Kosztolányi életérzése, melyben oly sok van a gyermek játékosságából és a kiábrándult ember groteszk humorából. A következő kép például egyszerűbb rímekkel elvesztené hangulati értékét, a részvét és az idegenkedés furcsa keverékét.

Ó, én szeretem a bús pesti népet,
Mely a külső-Józsefvárosban tépett
Ruhákba jár vasárnap délután.

Én láttam a munkást és lázra bujtott
Sápadt arcát, hogy rossz szivarra gyujtott
És láttam a föld vérező szívét.

Vagy:

Lecsuklik minden pilla most,
Nem is találsz több villamost,
Igy járok én is itt gyalog,
Köröttem olcsó angyalok.

A rím és a ritmus ebben a költészetben még fontosabb, mint más lírában; itt minden a ritmussal együtt ringatózik és az ötös és ötödfeles jambusok bizonyos lejtése a mai versolvasóban úgy összefonódik Kosztolányi versével, mint Vörösmartyéval a hexameter és Arany Jánoséval az alexandrin.

A játékos, szecessziós egocentrizmus ma már talán kissé legnapi, de nevelő hatásként marad az a kultúra és művészi fegyelem, amely Kosztolányi szecessziója mögött áll. Ő is, mint Babits, intellektuális költő, a versek tudományának legnagyobb szakembere, minden nyelvi dolog tudója. Ő is virtuóz műfordító, bár túlságosan egyéni stílusa és zenéje egy kevéssé közös nevezőre hoz minden idegen költeményt. Különös és nehezen érthető önellentmondás, hogy a nyelvkezelés titkainak ez a mestere újabban a nyelvtisztító purizmus művészetellenes laposságainak a hívéül szegődött.

Az utóbbi évek Kosztolányit új alakban mutatták be: mint regényírót. A regényíró Kosztolányiban talán még fokozottabban feltalálhatók a lírikus értékei: az atmoszférikus

varázs, a precíz és mégis groteszken túlzó külső leírás, mely többet mond a belső életről, mint a legtöbb lélekelemzés, a tiszta, kulturált nyelvművészet. Alakrajzoló képessége itt, igazi földjére érve, még tökéletesebb, mint verseiben és novelláiban.

Úgy látszik, törvény, hogy a regényíró gyermek- és ifjúkorának világában érzi leginkább otthon magát. Kosztolányi, aki verseiben olyan maradék nélküli módon kifejezte a nagyváros lakójának céltalan melankólikus bolyongásait és közelebbről Pest belső, titkos lélekzetvételét, megfejtette a pest-budai házak és utcák hieroglyphjeit, a regényben inkább a kisvárost rajzolja és a miliőt, ahonnan örökre elszakadt. Az Aranysárkány egy vidéki tanár csendes és megrázó tragédiája. Édes Anna ugyan Pesten játszódik, de hősnője vidéki cselédleány és tragédiája talán éppen az, hogy elszakadt a vidéktől. Édes Anna Kosztolányi eddigi művészetének a zenithje: csodálatos technikája, hogy apró groteszk vonásokkal belülről kiforgasson és legintimebb igazában mutasson be lelkeket, itt éri el tetőfokát. Egyúttal legjobb példája Kosztolányi önként vállalt határainak: a katasztrófa a regény végén hirtelen éri az olvasót, mert semmi lélekelemző fecsegés nem könnyíti a megértését — vagy elhiszed vagy nem, a költő költ és nem magyaráz, nem okoskodik.

Intimitás — talán ez a szó fejezi ki legtömörebben Kosztolányi értékét. Közelebb jön az emberhez, mint más író, sőt talán közelebb, mint az ember saját élményei és segít megfejteni rejtett értelmüket.

A fordító-tehetség, rím és ritmus hozza Kosztolányival rokonságba Tóth Árpádot,* a Nyugat harmadik kultúrlírikusát. Tóth Árpád nyelve ünnepélyes és tömött, Babitséval közeli rokon, ő is sokat tanult az angol lírától, elsősorban Keatstől, kinek legszebb ódáit lefordította. Keatsnek, mesterének, rokonává avatja őt az a törékeny báj, amely úgy látszik, csak azoknak a költőknek adatik meg, akiknek korán kell meghalniuk: a magyar költészetben Tóth Árpád előtt földiének, Csokonainak. Úgy látszik, csak az tudja lelkének minden szépségét így belepréselni a formába, akit belülről valami

* Tóth Árpád szül. 1886, Aradon, meghalt 1928, Budapesten.

Művei. Hajnali szerenád, 1913. Lomha gályán, 1917. Az öröm illan, 1921. Örök virágok (versfordítások), 1923. Babitssal és Szabó Lőrinccel lefordította Baudelaire Fleurs du Mal-ját, 1923. Összes versei, Budapest, 1935.

mindig figyelmeztet: még néhány év, és ez a forma lesz minden, ami belőled megmarad.

A végső művesi tökéletesség és a mulandóság mindig ottlévő fuvalma adják meg Tóth Árpád verseinek ünnepélyes, már nem is fájdalmasan vigasztalan hangulatát, klasszicitását, ódaszerűségét, akkor is, mikor a kor lírai realista divatját követve, egyáltalán nem ünnepies élményekről beszél. Fáradtsága, reménytelensége nemrég napvilágot látott utolsó verseiben művész-erkölcsi értékké tisztul: olyan ember áll ezek mögött a versek mögött, aki túl van azon, hogy pózba vágja magát, hogy tetszeni akarjon, akinek megalkudni nem is érdemes, aki csak egyet tehet: tisztán, egyszerűen és tökéletesen mondani az örök-emberi dolgokat.

Nyelvművészetének tömörítő és megelevenítő erejére talán legjobb példa Berzsenyiről szóló tökéletes szonettje:

> És reszketőn idézem régi, fáradt
> Estéid kedvét, míg csöndben borozván
> Késztéd lelked szebb korba szállni el.
>
> S szolgáid félve és juházva vártak:
> A bús magyar szók, sok kevély oroszlán
> Magányod vén barlangján, Dániel!

Hasonló természetű költő a szegedi Juhász Gyula* aki különösen képzőművészeti inspirációjú költeményekben fejezte ki a kor artisztikus szellemét. A magányosság költője ő is, súlyosabb, végzetesebb ecsethordozással, mint a többiek.

A Nyugat sok kitűnő lírikusa közül önálló hangja által emelkedik ki Gellért Oszkár** és Füst Milán***. Az újabb líra őket tekinti őseinek és tekintélyük növekvőben van. Gellért a szecesszió fénykorában sem kereste már a külső és játékos díszítéseket, a rímről is lemondott többnyire, hogy a

* Juhász Gyula szül. 1883, Szeged. Tanár, újságíró. Kötetei: Versek, Szeged, 1907. Új versek, 1914. Késő szüret, 1918. Ez az én vérem, 1919. Nefelejts, 1921. Testamentom, 1925.
Irodalom. Baróti Dezső · Juhász Gyula, Szeged, 1934.

** Gellért Oszkár szül. 1882, Budapest. 1920 óta a Nyugat társszerkesztője. Verseskötetei Az első stációnál, 1903. A Deltáná 1909. Ofélia térdein, 1911. Rubens asszonya, 1912. Testvérbánat csillaga, 1922. Velem vagytok, 1926. Őrizd meg titkodat, 1932.
Irodalom Németh László, Nyugat, 1930.

*** Füst Milán szül. 1888, Budapest. Tanár. Verseskötete: Változtatnod nem lehet. Advent, regény, 1923. Válogatott versei, Budapest, 1935.

vers felépítése, strukturális szépsége annál tisztábban érvényesüljön :

> ə ép maradt az összhang,
> rtetlen a szerkezet is,
> mindaz, ami lélekből faragott :
>
> ljon, bár olcsó ékeitől megfosztva,
> kisütő nap glóriás sugarában,
> ntha a földből nőtt volna ki, épületem.

Benne jelentkezik először az az új stílustörekvés, az új tárgyilagosság, mely napjaink építészetében nyilvánul meg legtisztábban, de mint irodalmi törekvés is egyre erősebb lesz.

Füst Milán költészetének igazi arculata csak most rajzolódott ki, amikor válogatott versei, hosszú munkásságának legjava termése, együtt jelentek meg. Füst Milán teremtette meg a magyar szabad verset. Ez a verstani forradalom a számára épúgy az asszociációk gazdag felszabadulását jelentette, mint hajdan Füst egyetlen mestere, Berzsenyi számára a klasszikus versforma. Füst is klasszicizáló költő, a szabad vers dacára, valami különös, széthullott módon, mintha egy összetört görög váza darabjaiból alkotna remeket : ritmusában a klasszikus versmérték, mondatszövésében a görög és latín költészet emléke kísért.

Összetett és ellentmondásokban gazdag költői énje azért olyan magában álló, senkivel sem rokon, mert jóformán egyetlen képviselője nálunk a groteszknek. Verseinek hátterét egy fantázia-középkor vad és egyben gyermekies díszletei alkotják. Figurák és képek vonulnak fel, amelyek egyszerre megrázóak, kísértetiesek és nevetségesek, mint a gót székesegyházak szörnyetegei. „Az országúton néhány misztikus lovas, nem is három, de négy király", és „egy egész nép, mely éjjel vándorol", miközben „a köd felett lassan haladt egy szép szekér". Démonok üldözik :

> Az egyik répát hámozott s haját felém hajítá,
> A másik egy kerek toronyból sandított reám.

A vers józanul, csaknem szárazon indul és azután egyszerre kisiklik az irreális felé, a felszabadult képzetek elragadják a kimondhatatlan dolgok középkorába, Arméniába vagy a Mississippi mellé, a tiszta költészet birodalmába.

6. *A NYUGAT PRÓZAIRÓI.*

a) *Móricz Zsigmond.**

Móricz Zsigmond elbeszélő művészete áttörte azokat az egyre áttörhetetlenebb határokat, melyek az élitet az átlagolvasótól elválasztják. Neki sikerült, hogy ugyanaz az alkotás magas irodalom és széleskörű publikumsiker legyen, mint Dickens regényei. Neki sikerült, hogy egyszemélyben legjobb és legolvasottabb prózaírónk legyen.

Munkásságán szinte ritmikusan egymást váltogató kettősség húzodik végig, ami lényét néha olyan megmagyarázhatatlanná teszi, mint egy természeti tüneményt. A kettősség talán már származásával kezdődik: az okos, kiirthatatlan erejű paraszt-apa és a finom, nemesi papleány-anya fia két különböző örökséget hordoz magában, a magyarságnak mind a két történelmi rétegét, az urat és a parasztot, és kettejük harca, melynek ő a legnagyobb ábrázolója, saját tudatában mehet sokszor végbe.

A kettősség leginkább témaválasztásában látszik: Móricz egészen másképp ír a parasztokról, mint az urakról. Egész világképe megváltozik aszerint, hogy hőse nádfödeles házban vagy urasági lakban alszik az éjszaka.

* Móricz Zsigmond szül. 1879, Csécsen, Szatmár m. Iskoláit Debrecenben, Sárospatakon és Kisújszálláson végezte. Fiatalkorában sok mindennel megpróbálkozott, volt ref. theológus, kultuszminisztériumi tisztviselő, írt gyermekmeséket, ethnográfiai tanulmányokat stb., míg végre 1908-ban író magára ébredt. Osvát Ernő fedezte fel és adta ki első novelláit, a későbbi Hét Krajcár kötetet. Azóta teljesen az irodalomnak él. 1928-tól 1933-ig Babitssal együtt szerkesztette a Nyugatot.

Művei. Regények: Sárarany, 1910. Az Isten háta mögött, 1911. Harmatos rózsa, 1912. A galamb papné, 1912. Kerek Ferkó, 1914. A fáklya, 1917. Tündérkert, 1922. Légy jó mindha álig, 1922. Pillangó, 1925. Úri muri, 1927. Rokonok, 1930. Forr a bor, 1932. Erdély, 1935. A boldog ember, 1935. Novellásкötetek: Hét Krajcár, 1909. Tragédia, 1911. Karak szultán, 1916. Vidéki hírek, 1917. Vérben-vasban, 1918. Szegény emberek, 1918. A tűznek nem szabad kialudnia. Barbárok, 1933. stb. Színdarabok: Sári bíró, 1910. Szerelem (egyfelvonásosak), 1913—1914. Búzakalász, 1924. A vadkan, 1924. Úri muri, 1928. Légy jó mindhalálig színpadi változata.

Irodalom. Schöpflin Aladár, Nyugat, 1911, és számos más tanulmánya Móricz Zsigmondról. A Nyugat Móricz-száma, 1924. Németh László: Móricz Zsigmond, Prot. Szemle, 1926. Juhász Géza: Móricz Zsigmond, 1928.

Móricz, ha parasztról ír, expresszionista a nyelvkezelésben, romantikus a meseszövésben és emberábrázolásban, világképe a tragikusan felhasználatlan energiák harca; parasztté fordult Kemény Zsigmond. Móricz, az úri író, idillikus részletrealista, Mikszáth folytatója, és tökéletesítője.

A parasztról írót teljes méltóságában első nagy regénye, a Sárarany mutatja be. A Sárarany Móricz fiatalkori műve. Bár későn kezdve, mint annyi nagy regényíró, harmincadik évén túl írta, megvan benne az a romantikus határtalanság, irracionális erők beleszakadása, ami az ifjúkori művek varázsa szokott lenni. Irodalomtörténeti összefüggésben tekintve a Sárarany elsősorban gáttörő reakció a hagyományos népábrázolás ellen. Fel akarta mutatni a dúló, mindent elsöprő szenvedélyeket, melyek a parasztlélek mélyén szunnyadnak, és amelyekről hallgatott az eddigi idillikus irodalom: az érzékiség, a földéhség, az osztályönérzet, a brutálisba forduló testi erő pandaemoniumát. Hőse, Turi Dani, Toldi Miklós ellenképe, vagy talán benne csak a malomkőhajigáló, apródagyonverő Toldi él tovább. Turi Dani alakja is bizonyára túlzás, mint minden reakció, mely az ellenkező végletbe csap át, de a regény hatalmas művészi alkotás, nem valóságábrázolása, hanem szenvedélyének fensége által.

Móricz ebben a könyvében a magyar őserő írójának mutatkozik be. Magyarság-felfogása mélyen romantikus, az Adyéval rokon, a magyar sorsát abban látja, hogy végtelen energiák válnak gyilkos szenvedéllyé vagy apatikus meddőséggé benne, mert a körülmények, a magyar világ nem eléggé tág keret a magyar erő befogadására.

Ez a látásmód végigkíséri Móricz egész pályáját, mint állandó hősének lelki alkata és tragédiája. A környezet tehetetlenségi erején a hős felörlődik. De ez a környezet a realista szemével látott és megbocsátva megértett magyar realitás. Ez a másik Móricz, a magyar úri osztály írója. Magyar ura társadalmilag egy fokkal alacsonyabb réteget jelent, mint Mikszáthé vagy Krudyé akik a Felvidék arisztokratikus hagyományain nevelkedtek. Móricz ura a jómódú falusi református pap, a gazdag kisvárosi polgár, a grófi nagybirtok hatalmas ispánja, a kisvárosi intelligencia. Ez a társadalmi osztály erősen tartja magát az idők viharaiban, vonásait nem teszi nemesen mélabússá az elmúlás, harcos, kemény és az élet nagy élvezője. Móricz, amikor őket rajzolja, bizonyos széles, homerosi bőségű epikum hangját üti meg, amelyben

az idilli életöröm a legerősebb. A tragédia nem kollektív tragédia, hanem egyéni sorsok összeütközése, és az egyén összeomlása fölött megy tovább, lassú lépésekkel, hatalmas ebédek és vacsorák ritmusán, a magyar vidék örök-ugyanolyan élete.

Az úri embert Móricz nem idealizálja az őserő szimbólumává, mint a parasztot, elfogadja úgy, ahogy van, nála tisztábban talán senki sem látta ennek az osztálynak kicsinyes gyengéit és elpusztíthatatlan erejét. Amikor róluk beszél, megnyugszik fajtája sorsán aggodó lelke, a régi magyar anekdotázó hang kerül felül benne, szereti a jó befejezéseket, még ha csodálatos véletlen árán is, mint a Légy Jó Mindhalálig-ban, a legszebb magyar ifjúsági regényben.

Táj szerint az alföldi kisváros írója elsősorban. A kisvárosi élet megítélésében előtör az a keserűség, amiben Adyval rokon. A kisváros megöl minden nagyobb és tisztább szándékot, megmérgezi a legnemesebb lelkeket is, összezsugorít mindenkit a maga méreteihez. A magyar kisváros felett lebeg az a megfogalmazhatatlan magyar átok, melyet éppen Móricz nemzedéke érzett a legerősebben.

Ő fedezte fel (talán csak Tolnai Lajos volt ebben elődje), hogy a magyar kisváros népe nem homogén; hanem egymással elkeseredve szembenálló osztályok örök határpere. A gentryből lett polgár sohasem tud megbékélni a parasztbból lett polgárral és ez csak két fôréteg, a nagyon sok egymással össze nem békíthető kaszt közül, amelyből a kisváros lakossága összetevődik. Az osztálykülönbségből eredő feszültséget belevitte a házasság rajzába, mely Móricz legfőbb, legotthonosabb területe.

A Nyugat-nemzedék felszabadította az erotikumot a fehér XIX. század gátlásai alól. Móricz is, mint Ady, centrális helyzetbe állítja világképében a szerelmi szenvedélyt, és expresszionista tehetsége legmerészebb színeit használja fel ábrázolására. Hőseinek erotikus megszállottsága talán túlzás, de erre a túlzásra szükség volt, hogy a tudat megszabaduljon a régebbi kor előítéleteiről és önáltatásaitól. Az erotikus jeleneteket Móricz nem naturalizmusból részletezi: féktelen hősei csak ilyenkor találnak nyugvópontot a félrebillent világban.

Ő is, mint Ady, a szerelmet örök harcnak látja férfi és nő között. De Ady szárnyaló héjanásza az avaron Móricznál férj és feleség mindennap megismétlődő örök közelharcává

vastagodik. Ezeknek a harcoknak a kivetítésében éri el Móricz lélekrajzoló képességének a zenithjét; aminthogy az intim ellenségek keserű harca csakugyan kiforgatja az emberi lelket és legrejtettebb sebeit és mocskait veti fel. Móricz strindbergi tömörséggel tudja ezeket a pillanatokat megragadni és néhány szóba egy emberélet minden szörnyűségét összesűríteni. Társadalmi és felekezeti különbségek, temperamentumok szakadéka, nemzedékek harca mind összetalálkozik a móriczi házasélet csatáiban, melyek visszatérnek, mint Csaba vitézeinek csatája.

Általában azok művészetének legmagasabb pontjai, ahol váratlan és megdöbbentő emberi megnyilatkozásokat torlaszt egymásra. A Kivilágos Kivirradtig és az Úri Muri részeg éjszakájában minden zár felnyílik, az emberek vad érzelmi fejvesztettségben elmondanak egymásnak mindent, amit nem volna szabad elmondani, kitűnik, hogy a magyar világ úri gőgje alatt olyan kész a lelki meztelenségre, mint csak az orosz regények világa. Ekkor látszik, mi az értelme a „tüzes" jelzőnek, melyet szomszédaink a magyar név elé szoktak tenni: a magyar közelebb van a lelkéhez, mint a nyugati népek, a lelke irányítja az életét és ha áldozat, a lelkének az áldozata.

Móricz Zsigmond nyelve eruptív, mint azé az emberé, aki hozzá van szokva, hogy váratlan vallomásokat halljon és tegyen. Mindig símul a tárgyhoz és nyelvi remekeit a párbeszédben alkotja, megelevenítő erejének legfőbb művesi ügyességével. A tömörség nem tartozik erényei közé. A szó a nagy mesemondók korlátlan bőségével ömlik belőle, sokszor túlságos bőséggel is. Az a fajta tehetség, ami az övé, nagyon nagy kísértés a könnyen és sokat írásra. De vannak művei, amelyek pusztán mint nyelvi alkotások is remekművek, amelyek a magyar nyelvnek előtte ismeretlen nagyszerű lehetőségeit revelálják, ilyen elsősorban trilógiája, Erdély, archaizáló prózájának pompájában.

Móricz Zsigmond nem híve a l'art pour l'art-nak és különösen az utóbbi években kötelességének tartja, hogy ne csak ábrázolja a magyar társadalom kóros jelenségeit. hanem indítványokat is tegyen a gyógyítására. A bölcs derékség, mellyel a saját életét rendbehozta, arra ösztönzi, hogy a magyarság ügyeit is rendbe akarja hozni. Ezért utóbbi műveiben egyre gyakoribb az okoskodó hang, — elhagyja a mesét, maga lép elő hogy felháborodását kifejezze, vagy bölcs taná-

csokat adjon, miközben maga a történet kissé meg-megzökkenve megy tovább, ahogy éppen tud. De reméljük, ez csak átmeneti hangulat. Egyik legutolsó műve, A Boldog Ember, megint új és nagyszerű oldalról mutatja be művészetét. A paraszti beszéd és gondolkozás mesteri feljegyzőjének látjuk itt; és ez a paraszt-alak, annak dacára, hogy szerencsétlen időnkben él, nem tragikus, hanem boldog ember, legalább is amig fiatal.

„Így csak a természet alkot", mondta róla Kosztolányi. Csakugyan Móricz kiterjedésben is hatalmas munkássága sokszerű és egyenetlen, mint a természet, magas fák kicsiny cserjékkel váltakoznak és az egészet átlengi a vegetáció nyelvdús, termő, vad és mégis szelíd, kiszámíthatatlan és megnyugtató belső élete.

b) *A többiek.*

A Nyugatnak tulajdonképpen nem volt erős oldala az elbeszélő próza. Az az individualizmus, amely Osvát Ernő szerkesztői elvének lényege volt, keretet adott egy nagy lírai kivirágzásnak és megteremtette a szubjektív hangú kritikát — de az elbeszélés tárgyilagosságának nem kedvezett. A Nyugat elbeszélői mind leplezett lírikusok, akiknek igazi tehetségük nem az ábrázolás, hanem a külön egyéni stílus romantikája. A stílus a számukra nem eszköz, hanem cél; ez a stílusromantika, mely náluk naturalista tendenciákkal keveredik.

Ez áll a nagy nőírónak, Kaffka Margitnak* az írásaira is. Kaffka stílusa a precizitás romantikája. Asszonyos gonddal törekszik, hogy mondatában a mondanivaló minden árnyalata benne legyen, szereti a merész főnév-képzéseket és bájosan keveredik nyelvében az absztrakt hang bizonyos zamatos vidékiességgel. Tárgya az asszonyi történelem válságos órája, amikor a patriarchális család asszonya átalakul modern, önálló nővé. Hősnői éppen ennek az átalakulásnak a közepén vannak; tulajdonképpen még innen a falon, de már nem érzik

* Kaffka Margit szül. Nagykároly. 1880. Tanárnő, író. Meghalt 1918-ban.

Művei. Versek, 1903. Csendes válságok novellák, 1909 Színek és évek regény, 1912. Mária évei. 1913. Két nyár, 1916. Állomások, 917. Faragyal oly. 1917. Az élet útján, 1918.

Irodalom. Péja Géza Kaffka Margit. Párisi magyar akadémia, 927. Radnóti Miklós: K. M., Szeged. 1934.

jól magukat ősi korlátaik között; nyugtalanul hervadnak, kifelé vágyódva, és köröttük hervad a keretük is, a gentry társadalom. Minden bizonytalan és félénk ebben a világban, és az alaphangulat kitűnően tükröződik a kompozíciótlan kompozíción, mely építés és kihegyezés nélkül rak egymás mellé élményeket és figurákat. Mint a legtöbb asszony-írónál, nála is érezni, hogy kevés dolgot talál ki, a legtöbb csakugyan megtörtént, regényei kulcsregények és vonzóerejüket női igazmondásuk adja meg.

A nyugatos stílusromantika legszélsőségesebb képviselője Laczkó Géza.* A magyar irodalom bármelyik korát és bármelyik irodalmi nagyságát tetszés szerint fel tudja eleveníteni stílusában. Legnagyobb teljesítménye a Német Maszlag, Török Áfium, elejétől végig a magyar XVII. század nyelvén megírt regény, hőse Zrinyi, a költő.

Stílusromantikus Szép Ernő** is. Versei és prózája ugyanabba az irányba stilizálódnak, a gyermekiesség ideálja felé. Célja, hogy a világot úgy lássa és úgy vetítse vissza, mintha mindent először látna, a lélek szemével, sémáktól, konvencióktól mentesen. Francis Jammes módszerének ez a magyarra ültetése néha kitűnően sikerül. Ki tud mondani dolgokat, apróságokat a tárgyakról és önmagunkról, melyek oly maguktól érthetődőek, hogy a legkülönösebb ötleteknél is meglepőbbek. A meglepő az, hogy mindenki érezte és senki sem mondta ki.

A nyugatos stílusromantika legkésőbb fellépett képviselője Tersánszky J. Jenő.*** Ő a nyers elevenség irányába stilizál. Annak a félig-emberi világnak az írója, ahol még csak indulatok vannak, groteszk harcban állva a külvilággal. Annak a világnak, társadalmilag tekintve, amelyben a legfőbb rossz a rendőrség. Eszközei naturalista eszközök, szereti a kérlelhetetlen szókimondást azokban a dolgokban, amelyek

* Laczkó Géza szül. 1884, Budapesten. Tanár, később hírlapíró. *Művei.* Noémi ia, regény. A porosz levél. William Blackbirth lelke, 1910. Német maszlag — török áfium, 1913. Szentiván tűze, 1928. Sátán Trismegistos olvasója, 1930. stb.

** Szép Ernő szül 1884, Huszton. Író és újságíró. *Művei.* Versek, 1902. Énekeskönyv, 1911. Élet és halál, 1916. Lila ákác, 1918. stb. Több színdarab.

*** Tersánszky Józsi Jenő szül. 1888, Nagybányán. *Művei.* Viszontlátásra Prága, 1917. Kísérletek, ifjúság, 1918. Kakuk Marci ifjúsága, 1923. Kakuk Marci a zendülők közt, 1933. Kakuk Marci vadászkalandja, 1935. stb.

állítólag nem tűrik a nyomdafestéket. A régi Nyugat nyárspolgárijesztő hagyományának ő az időben utolsó és legerősebb képviselője. Különös módon mégis azt kell mondani, hogy írásai bájosak, kedvesek, üdék. A társadalmon kívüliek életét annyi akasztófa-humorral és idilli jóérzéssel rajzolja, hogy az olvasó szinte szeretne lemondani kétes polgári méltóságáról és beállni Kakuk Marci pajtásai közé.

Utoljára hagytuk Karinthy Frigyest,* kiben a kostílusromantikája önmaga ellen fordult és paródiává lett. Karinthy erősen intellektuális típus. Nagy problémákat vet fel, az egyetlen nyugatos, kinek írói művén az ifjúkorában divatozó természettudományos világnézet mély nyomot hagyott. Szimbolikus színművében, mesteri tömörségű novelláiban, verseiben minden a gondolati mag köré kristályosodik. Irodalomtörténeti fontosságát nagyban növeli, hogy ő volt a Nyugat-nemzedék leghatásosabb propagátora a közönség szélesebb rétegei előtt, paródiái által, melyek felkeltették az érdeklődést az egyébként ismeretlen költők iránt.

7. *A KILENCSZÁZTIZES ÉVEK.*

Egyszer majd eljön az ideje, hogy a szellemtörténész fel tudja fejteni a szálakat, melyekből a világháború előtti és alatti magyar élet összeszövődött. Ma az ember még csak tapasztalatokra és emlékekre támaszkodik és azok megbízhatatlanok. Csak a jövőbeli kutató fogja tudni megállapítani, hogy volt lehetséges, hogy a polgárosztály, miután a vezetést magához ragadta, szellemi élitejében mindinkább a radikalizmus polgári szempontból öngyilkos örvényei felé sodródott, mint 1848-ban. Ő fogja megállapítani, ma még ismeretlen természetű adatok alapján, hogy miért nem fejtett ki a régi rend, a vidéken még csak nem is érintett gentry társadalom, semmiféle ellenállást az újítókkal szemben, miért maradt elszigetelt minden vallásos mozgalom és magányos minden modern és mégis konzervatív ízű író. Óra vár a feladat, hogy megmutassa, hol aludtak, hol hallgattak tíz éven át azok az

* Karinthy Frigyes szül. 1888, Budapesten.

Művei. Így írtok ti, 1912. Esik a hó, novellák, 1912. Görbe tükör, 1912. Így láttátok ti, 1917. Gyilkosok, novellák, 1919. Holnap reggel, tragikomédia, 1921. stb.

erők, amelyek csak akkor törtek elő, amikor a baloldalt a tények kívülről megbuktatták.

A mai szemlélő még úgy látja, hogy a kilencszáztizes évek Magyarországa szellemileg atomjaira hullott szét, amint a kor individualista-liberális világképéből következett. Egymástól független társadalmi rétegek élték a maguk külön életét, külön irodalommal, az élen a Nyugat egyesítette a legkiválóbbakat, de a társadalmi háttere nem volt nagy. A Nyugaton kívül pedig elszórt erővonalak: a színpad, melyben a burzsoázia kedvét lelte; katolikus megújulás, de csak az Egyház keretein belül; néhány jelentékeny író-egyéniség, akik új eszközökkel rajzolják a régi világot és továbbélését; csendes, józan egyetemi irodalomszemlélet, procul negotiis; és közben több egymástól független táborban a forradalom előkészítői. És mindezek alatt a világháború távoli szörnyű dübörgése, melyre az akkori magyar szellem nagyon kevéssé reagál. A jövő embere ezekben az elszórt komponensekben meg fogja találni a közös eredőt és meg fogja találni a szót, mely az egész kort kifejezi, teljesítve a történetírás feladatát, hogy értelmet adjon az értelmetlennek, amint a nemrég meggyilkolt német tudós, Theodor Lessing megfogalmazta.

a) *Az export-dráma.*

A Nyugat-mozgalom, a kor magas irodalma, csak negatív módon fejezte ki a polgárságot, amely hátterét alkotta: annyiban, hogy a polgárság elől menekült az artisztikumba, a polgárságot akarta megdöbbenteni. A pesti polgárosztály önmagát a színházban találta meg.

A pesti ember már az előző évtizedekben is szenvedélyes színházlátogató volt. De akkori kisebb kultúráját a népszínmű, majd 1903-tól, a Király Színház alapításától kezdve az operette elégítette ki. A kilencszáztizes évek publikumának kedvence már a prózai darab, középhelyen vígjáték és dráma között, mellyel a két nagy prózai színház, a Vígszínház és a Magyar Színház, látja el. Színészi stílustörténet szempontjából a nagy fordulatot a Vígszínház első garniturája hozza, mely szakítva a Nemzeti Színház patétikus előadásmódjával, a szinészi naturalizmus módszereivel közelebb hozta a színjátszást a mindennapi élethez, a polgári világhoz. A színpadkultúra elmélyítése tekintetében igen nagy hatása volt a

Thália-társaságnak (1904—1908), ahol Hevesi Sándor, Benedek Marcell, aki a társaság történetét Vulkán c. regényében megírta, Lukács György és Bánóczi László vezetése alatt a színészeknek és rendezőknek új gárdája felnőtt. Innen indult ki a megértés a szimbolista színpad kétsíkú technikája iránt és itt mutatta be Hevesi Sándor drámaértői és rendezői talentumát, amely később a Nemzeti Színházat éveken át az ország legjobb színházává avatta.

A színház fejedelme és a pesti közönség szemefénye ebben az időszakban Molnár Ferenc.* Működése a színháztörténettel a legszorosabban összefügg, munkássága a színházból nő ki, mint minden igazi színműíróé, és olvasva hamis képet nyerünk róla, nem azt a darabot, melyet az író maga elé képzelt. A szerepek színészek testére szabottak és ő maga a korszak legjobb rendezője, a testet öltött színházi atmoszféra, életének intimitásai, melyek a közönséget épúgy érdekelték, mint színdarabjai, mind a színházzal hozzák összefüggésbe. A színpad bámulatos virtuóza, fegyelmezettsége és ekonomiája mintaszerű.

De ha művét a színpadtól elvonatkoztatva tekintjük, nem sok marad. Alkotásán végighúzódik bizonyos enyhe, színpadi használatra való, komolyan nem veendő szimbolizmus, ég és pokol, angyalok és ördögök sűrű alkalmazása, problémái néha ethikai problémáknak látszanak, de általában valami langyos nyárspolgári megbocsátásban oldódnak fel. Szimbolikája az értelmes, de nem túlságosan értelmes publikum szájaíze szerint elvizesített változata a korabeli nagy drámaírók, Ibsen, Maeterlinck és Hauptmann szimbolikájának. Ez a szentimentális túlvilágiasság az, ami leginkább elavult munkásságában.

Leginkább viharállók azok a művei, ahol virtuózkodik a virtuózkodás kedvéért, bevallottan, álságos háttér nélkül — különösen azok a darabok, melyekben nagyszerű öntükrö-

* Molnár Ferenc szül. 1878-ban, Budapesten. Jogot végez, újságíró, majd kizárólag színműíró.

Művei: Magdolna, elbeszélések, 1898. Egy gazdátlan csolnak története, 1901. A doktor úr, 1902. Gyerekek, humoreszkek, 1907. Az ördög, 1907. A Pál-utcai fiúk, 1907. Liliom, 1909. A testőr, 1910. A farkas, 1912. A fehér felhő, 1916. Farsang, 1917. Úri divat, 1917. Andor, regény, 1918. Színház, három egyfelvonásos. A hattyú. A vörös malom. Égi és földi szerelem. Üvegcipő. Riviera. A gőzoszlop, regény, 1926. Játék a kastélyban, 1927. Olympia, 1928. Harmonia, 1932. A zenélő angyal, regény, 1933.

zéssel, Pirandellot messze megelőzve, magát a színpadot teszi a színpad tárgyává : a Testőr, Színház címen összefoglalt három egyfelvonásosa és a Játék A Kastélyban. Dokumentumszerűen érdekesek maradtak fiatalkori darabjai és párbeszédes karcai, ahol, talán Bródy Sándor hatása alatt, a pestiességnek tág teret engedett a dikcióban és általában a pesti polgárság életének realisztikus rajzolására törekedett. És megmarad eredeti bájában kedves diákregénye, a Pál-utcai fiúk.

Irodalomszociológiai szempontból fontos jelenség, hogy Molnár Ferenc és a tizes évek más nevezetes színdarabírói áttörték azokat a korlátokat, amelyek a magyar irodalmat a külföldtől elzárták és jövedelmező sikereket arattak a nyugati országokban, ahová magyar írók termékei csak mint átutazó turisták vagy diplomáciai díszutazók szoktak elkerülni. A magyar színdarab keresett cikk lett Németországban, Ausztriában és főkép Amerikában, ahol pl. Molnár műveiből összegyüjtött kiadás is jelent meg. Amerikában az irodalmi élite képzeletében Budapest úgy él, mint a dráma igazi termőföldje és egy népszerű amerikai regényben egy fiatal drámaíró panaszkodik, hogy darabját csak akkor fogadnák el a színházigazgatók, ha Budapestről vagy Prágából küldené. Ha az export-dráma sokszor nem is foglal magába több szellemi tartalmat, mint egy exportált vívócsapat, ha sikerét az magyarázza is, hogy a polgári publikum kevésbbé ismeri a nemzeti differenciálódást, akkor is, irodalomtörténet nem volna teljes, ha elismeréssel nem emlékeznék meg a magyar írásnak ezekről a propagátorairól.

Molnár Ferenc mellett főképpen Bíró Lajost kell megemlítenünk (szül. 1880), erős bonyodalmú, romantikusba hajló drámák szerzőjét és Lengyel Menyhértet (szül. 1880), kinek Tajfunja, mint a nevében hordott szél, söpört végig az egész világ színpadán.

A polgári ízlésről való beszámolás hiányos lenne, ha nem említenénk meg a kabarét is. A kilencszáztizes évek embere nem mulasztotta el, hogy meg ne nézze Nagy Endre (szül. 1877) kabaréjának új műsorát, ahol Nagy Endrének, a prózájában is hivatott írónak conférence-ából megtanulta, hogy mit kell mondania a legújabb eseményekről, ha szellemes akar lenni és Gábor Andor (szül. 1884) keserű iróniája ráeszmél-

tette polgár-voltának belső komikumára, míg Emőd Tamásnak (szül. 1888) és a kabaré többi lírikusának verseiben megkapta azt az adag lírát, melyet az átlagos polgári lélek is megkíván.

b) *Vallásos irodalom.*

Most a másik oldalát az éremnek ... A színház és a kabaré hangos világával szemben a templom csendjéből felcsöndülő szózatot és a kolostorcella költészetét.

A barok pompában és élettávolságban megmerevedett katolicizmus átalakítása és emberivé tétele volt a hivatása Prohászka Ottokár* székesfehérvári püspöknek, aki az Egyház keretein belül a nagy felszabadítónak azt a szerepét játszotta, mint amit a lírában Ady Endre.

Prohászka az egyházi szónoklatba belevitte a kor individualizmusát, az egyéni hangot, megmutatta, hogy a prédikáció is akkor szól leginkább a szívekhez, ha belülről jön, az élmény megilletődöttségével, mint egy jó lírai költemény. A katolikus hitet társadalmi beágyazottságában tekintette, mint emberi emberek hitét, akiknek nem szabad már itt a földön elkárhozniuk azért, mert nincs kenyerük. Egyéni színezetű katolikus-szocializmus megalapítója lett.

Legnagyobb irodalmi tette stílusújítása volt. Főkép Elmélkedéseiben valósította meg stílusromantikáját. Kiirtott stílusából minden konvencionális és elkopott kenetességet és olyan új nyelvbe ültette mondanivalóját, mint a nyugatos lírikusok. Talán idegen származása segítségére volt abban, hogy új nyelvet alkosson, a magyar nyelv kész szkémái nem kötötték. Mindenesetre eksztátikus lüktetésével, meg-megcsukló rövid mondataival, melyeket hirtelen hatalmas áradat

* Prohászka Ottokár szül. 1858-ban, Nyitrán. 1881-ben szentelték fel, 1905-ben székesfehérvári püspök lett. Meghalt 1927-ben.

Művei. A diadalmas világnézet, 1903. Elmélkedések az evangéliumról, 1908. Magasságok felé, 1911. A túlvilág tornácaiban, 1913. Világosság a sötétségben, 1916. Kultúra és terror, 1918. Összkiadás.

Irodalom. Sík Sándor: Gárdonyi—Ady—Prohászka, Budapest, 1928.

követett, lázas jelzőivel megalkotta azt a stílust, mely újszerű, szubjektív katolicizmusának kitűnő és nagyhatású hordozója lett

A katolikus szellemű irodalom ápolására indult meg 1908-ban az Élet c. képes hetilap, Andor József és Izsóf Alajos szerkesztésében. Az Élet a kilencszáztizes évek elején eleven, a korral minden tekintetben együtt mozgó folyóirat volt és munkatársai közt a legjobb írók neveit találjuk, köztük sok nyugatosét. Később intenzitása ellanyhult, jelentőségét elvesztette.

Az Élet szerkesztőségében kezdte irodalmi pályafutását Sík Sándor.* Irodalomtörténeti jelentősége, hogy elsőnek kísérelte meg a katolikus tartalmat a Nyugat-áttörés által hozott új formákba önteni. Átélte és magáévá tette Ady nyelvújítását, átvette a szecesszió formai nyereségeit, az impresszionista líra közvetlenségét és bensőséget és mindezt egységbe foglalva, egyéniségének újjongó és fiatalosan megrendült pátoszával a hit szolgálatába állította. A későbbi évek folyamán az ujjongó hang ritkább lett, a szecessziós ékítmények is lassan elmaradtak és Sík Sándor a kollektivista költészet széles egyszerreség-tablóit alkalmazta lírájában. De a tartalom, a töretlen hit, ugyanaz maradt. Szeliden aszkétikus ideáljait hirdeti gazdag csengésű misztériuma, az Alexius is, míg drámáiban, Zrinyiben és Szent Istvánban, a magyar végzet vonalát kutatja. A Fekete Kenyér, önéletrajzszerű versciklus, fiatal éveiről, összefoglalja a szellemi erők lírai vetületét, amelyek költővé formálták. Adventjében a szavalókórus új müfajának teremt magyar és katolikus szöveget.

A protestáns egyházak keretén belül nem lépett fel egy Prohászka-szerű újító, de nem is volt rá szükség, mert a protestáns egyházak sosem távolodtak el az élettől, nem volt szükség külön protestáns költészetre, mert hiszen ott volt Ady és Móricz, a kortársi protestantizmus hatalmas megnyilatkozásai.

* Sík Sándor szül. 1889, Budapesten. Kegyesrendi tanár, 1930-tól a szegedi egyetemen a magyar irodalom tanára.

Művei. Szembe a nappal, 1910. A belülvalók mécse, 1912. Költeményei, 1916. Maradék magyarok, 1919. Csend, 1923. Alexius. misztérium, 1916. Zrinyi, tragédia. 1923. Zsoltáros könyv (zsoltárfordítás), 1923. Sarlós Boldogasszony, 1928. Fekete kenyér, 1930. Advent, 1935.

Az egyházi életen belül ezekben az években emelkedett már ki Ravasz László* alakja, aki a következő évtizedben lett a kálvinizmus szellemi vezérévé.

Ravasz László, mint a nagy anglikán papok, ugyanolyan mértékben literátor, mint igehirdető. Mélységes irodalmi kultúra hatja át beszédeit, filozófiai műveit és irodalomtörténeti essayit. Számára a művészi szépség elsőrendű élmény. „A szépség nagy ráadás a világban", mondja, „szent örömszerzés, diadalmas kiengesztelődés, egy boldog Isten boldog tékozlása, ingyen ajándék, a legkedvesebbeknek szánva".

Nem megújítani akarja egyházát, hanem ébren és teljes intenzitásban megtartani a magyar kálvinizmus kultúrális hivatását, belső frigyét az irodalommal, a filozófiával, mindennel, ami szellem és magyar. Stílusában Prohászkával rokon, de Prohászka lázas átlelkesültségét nála a szellem derűje, fegyelmezettsége helyettesíti, és az érzelmek szláv csapongását valami egységes magyar melankólia.

c) *Az iskolán kívül.*

Ebbe a fejezetbe azokat az írókat foglaljuk össze, akik kívül álltak a Nyugat mozgalmán, mintegy kívül a koron, a kilencszáztizes éveken, akik előtt igazi irodalmi szerep csak a következő korszakban nyílott. Bánffy Miklós az erdélyi irodalmi renaissance vezére lett, Tormay Cécilenek jutott a feladat, hogy a nem-nyugatos irodalmat folyóiratba tömörítse, Csathó pedig regényeivel és színdarabjaival a kezdődő kilencszázhuszas évek izlését és hangulatát fejezte ki, a neobiedermeiert.

* Ravasz László szül. 1882, Bánffyhunyadon. Egyetemi tanulmányait Kolozsvárt végezte, majd külföldön tanult. 1918-ban az erdélyi egyházkerület főjegyzője, 1921-től a dunamelléki ref. egyházkerület püspöke.

Művei. Aisthetis, 1903. Ez ama Jézus, 1910. Isten a táborba jött, 1915. Látások könyve, 1917. Kicsoda az ember?, 1918. Gondolatok, 1921. Orgonazúgás, 1922. Az emberélet útjának felén, 1924. Ünnepnapok, 1925. Hazafelé, 1925. Alfa és omega, 1933. A lélek embere (Prohászka emlékezetére), 1931.

Irodalom. Vincze Géza: Igehirdető poéták — poéta igehirdetők. Budapest, 1926.

Gróf Bánffy Miklós,* aki Kisbán Miklós álnévvel írta műveit, a századvégi artisztikus művész- és ember-ideál késői megvalósítója. Benne első a művész és minden élményhez, minden jelenséghez a művész izzó és mégis fölényes kíváncsiságával közeledik: politikához, képzőművészetekhez, történelemhez, önmagához. Az artisztikus ember típus-jegyéhez hozzátartozik az egyhangúságtól való iszonyodás; mint író, rendkívül sokoldalú, minden műfajban kipróbálja erejét. Az irodalom is csak részletmegnyilatkozása a Bánffyban rejlő artisztikumnak, a képzőművészet épannyira foglalkoztatja, és a fúró-faragó, kezével és szemével dolgozó ember megérződik írásainak precizitásán és belső láthatóságán is. Ezek a tulajdonságok leginkább novelláiban domborodnak ki. Most az erdélyi magyarság súlyos problémái veszik igénybe, de közben időt talál arra, hogy egy nagyszabású önéletrajzi regényben (Megszámláltattál. . .) összefoglalja, amiket látott, a század kezdetétől a világháborúig.

Tormay Cécile** írásművészetének paradoxiája, hogy ő, a Nyugat tudatos ellenfele, a Nyugat stílusszándékait valósítja meg. Ő is nyugatos a szó szoros értelmében: stílusa és kompoziciós művészete nem a magyar próza mikszáthi anekdotázó hagyományaiból nő ki, hanem a külföld nagy mestereinek, elsősorban Thomas Mannak magyar követője. Ő is stílusromantikus, keresi az önmagáért való stílust, mely puszta hangulati varázsával külön birodalomba vezet.

* Gróf Bánffy Miklós szül. 1873, Kolozsvárt. 1906-tól 1909-ig főispán, 1912-ben az Operaház és a Nemzeti Színház intendánsa, 1921-ben külügyminiszter, 1926-ban Erdélyben optál. Az Erdélyi Helikon főszerkesztője.

Művei. Nagy-úr, dráma, 1913. Naplegenda, dráma. Haldokló oroszlán, novellák, 1914. Az erősebb, színmű, 1918. Maskara, színmű, 1926. Reggeltől estig, regény, Kolozsvár, 1928. Emlékeimből, Kolozsvár, 1931. Fortéjos Deák Boldizsár, Kolozsvár, 1932. Megszámláltattál . . ., regény, Budapest, 1934.

** Tormay Cécile szül. 1876, Budapesten. A kommün után megszervezi a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségét és szerkeszti a Napkeletet.

Művei. Apródszerelem, 1900. Emberek a kövek között, 1911. A régi ház, 1915. Viaszfigurák, 1918. Álmok, novellák, 1920. Meg állt az óra, novellák, 1924. A csallóközi hattyú, 1933. A túlsó parton 1934.

Irodalom. Hankiss János: Tormay Cécile, 1928.

Elbeszélő művészetének legszebb vonása, hogy nála a lélek és a környezet teljesen egyek, a lélek a környezet által alakul ki, a környezet a lélekben tükröződik, abban a ködös atmoszférikus egységben, ami Tormay nagy regényeinek az alapja és legfőbb értéke. Az Emberek A Kövek Között talán még artisztikusabb, mint a Régi Ház. De a Régi Házat a benne levő problémafelvetés érdekesebbé teszi és egyben az egész későbbi neo-biedermeier irodalom egyik ősévé. A probléma a pesti német polgár-patricius lassú magyarrá levése. A történelmi vonalak kissé elmosódottak ebben a fojtott szubtilis stílusban, de teljességében érvényesül a régi világ hangulata, mely nálunk annyira egybeforrott éppen a német polgár-légkörrel. A régi ház, az előkelő polgár hagyománya, egyszerre szankciót kapott. Igaz, hogy a követők leszálltak Tormay Cécile stílus- és embermagaslatáról és a későbbi neo-biedermeier irodalom a régi Pestben csak a hangulatot látta és nem a polgári gyökereket, melyekből önálló polgári kultúrának kellett volna, szerencsésebb körülmények közt, kifejlődnie.

Új történelmi regénye, az Ősi Küldött, stílusművészetének legmagasabb pontján mutatja be. Minden mondata olyan paragásos gonddal illik a helyére, mint ahogy régi építők rakhatták egymásra a boltozat előre kialakított nehéz köveit. Hasonlatain keresztül idézi fel az atmoszféráját annak a régi kornak, az Árpádok korának, melyről olyan keveset tudunk és olyan sokat sejtünk.

A neo-biedermeier lehetőségeket könnyedébben és közönségszerűbben aknázza ki Csathó Kálmán.* Ő nem nyugatos, a mikszáthi prózahagyományt újítja meg és alkalmazza a változott körülményekhez. Világa a mikszáthi úri világ, melynek magasabb szempontból vitatható tulajdonságait, állásfoglalását a paraszttal szemben, stb., épolyan megbocsátóan szemléli, mint Mikszáth. Ő is laudator temporis acti, a földszintes házak, eperfás kis udvarok és az uzsonnakávé

* Csathó Kálmán szül. 1881, Budapesten. A Nemzeti Színház főrendezője.

Művei. Varju a toronyórán, 1916. A nők titka, 1917. Ibolyka, 1921. Most kél a nap . . . Te csak pipálj, Ladányi. Pókháló. Mikor az öregek fiatalok voltak. Földiekkel játszó égi tünemény. Blanche, avagy a szegény rokon. Az új rokon, vígj., 1923. Házasságok az égben köttetnek, vígj., 1925.

barátja, de józanon, hűvös eleganciával, Krudy meghatottsága és mindent alámosó iróniája nélkül.

Irodalomszociológiai szempontból legfontosabb, iskolaalapító sajátsága a fehérség. Az első talán, aki ráeszmélt, hogy Magyarországon regényeket elsősorban a nők olvasnak és a nők kétféle regényt szeretnek: a teljesen fehér regényt, melynek hősei előtt a nők ideális tisztaságban ragyognak, és a fehér regény ellenkezőjét, melyben felvilágosítást kapnak erotikus problémáikra. Az utóbbi regénytípus inkább a nőírók dolga lévén, Csathó az elsőt választotta. Huszonnégy éves hősei ártatlanok, mint megannyi modern Szent Imre herceg, és ha egymás közt vannak, csak a tiszta rajongás hangján beszélnek szerelmükről. „Milyen szép keze van — mondta magában (a Varjú a toronyórán egyik főalakja) önmagának se vallva be, hogy a lábát gondolja..." Hőseit általában az jellemzi, hogy semmit sem vallanak be önmaguknak. Ez a modern továbbélése a nemesi irodalom favete linguis-énak, mellyel férfi és nő dolgához közeledtek. A hölgyközönség nagy megnyugvással vette tudomásul...

d) *Irodalomszemlélet.*

A Nyugat-mozgalom irodalomfelfogását, kritikai szubjektivizmusát a Nyugatról szóló fejezetben érintettük. A Nyugat nemzedéke inkább alkotó volt, mint elmélkedő — a programmot nem elvi manifesztációkban fejtették ki, hanem művekben teljesítették. A kritika beérte az új művek néha kissé barátian tömjénező méltatásával és a régibb irodalom elszigetelésével. Legfőbb irodalomtörténeti mondanivalója az volt, hogy a Nyugat új korszakot jelent a magyar irodalomban, minden előlről kezdődik. Különben is ebben a korban bénult régibb és XIX. századi irodalmunk absztrakt műveltség-anyaggá, melynek a mai világban nincs aktualitás-értéke.

A Nyugat hivatalos kritikusa és irodalomtörténésze Schöpflin Aladár,* maga is szépíró. Helyesen ismerte fel az

* Schöpflin Aladár szül. 1872, Maniga, Nyitra m. Bölcsészetet végzett, szerkesztette a Vasárnapi Újságot. A Franklin-társulat titkára.

Művei. A haladás útján, 1911. Magyar írók, 1917. A pirosruhás nő, regény, 1921. Mosóczy Pál szép nyara, 1921. Hatvani professzor feltámadása, 1922. Kitli János szerencséje, 1924. Irók, könyvek, emlékek, 1925. Ady Endre, 1934.

új értékeket, de józan, szakszerű egyénisége furcsa ellentétben van a méltatott írók gáttörő temperamentumával. Ő írta meg, sok esztendőkön át tartó érlelés után, a legjobb, legjózanabb, legértőbb könyvet Ady Endréről. Rajta kívül a legkiemelkedőbb irodalmi tanulmányokat a Nyugatba maguk az írók írták, így elsősorban Babits Mihály, és Szabó Dezső, aki a tizes években még mint tudós és essayista volt nevezetes.

Az irodalomszemlélet igazi szerve nem is a Nyugat volt, hanem a Toldy óta korformáló erővé emelt egyetemi katedra. Gyulai Pál megürült tanszékét 1904-ben az addig kevéssé ismert és már csaknem ötven éves Riedl Frigyes* foglalta el. Riedl felfogásban és életformában távolállt a Nyugat-mozgalomtól, melyhez legfeljebb az iránta tanusított érdeklődés és megértés fűzte. Mégis, irodalomszemléletében ő valósította meg azt a reformot, melyet az alkotó irodalomban a Nyugat nagyjai vittek keresztül.

Irásai csak kis részben őrzik nagyszerű egyéniségét és tanítását. Elsősorban tanár volt, a legnagyobb, mintaszerű magyar irodalompedagógus, aki egyetemi előadások és személyes érintkezés által nevelt ki új irodalmi tudatot.

Ennek az új irodalmi tudatnak a legfőbb vonása hogy a nemzeti szempont tiszteletteljes hangsúlyozása mellett, de a politikai mellékzöngék teljes kikapcsolásával, végre-végre magát az irodalmat tekinti az irodalomtudományi vizsgálat legfőbb céljának. Riedl megtanított egy nemzedéket arra a meghatározhatatlan, de mindennél fontosabb valamire, ami az igazi irodalmat a nem-irodalomtól elválasztja. Nem „esztétikai méltatásra" tanított, mint Beöthy, hanem eleven aktív izlésre és az íróval együtt dolgozó megértésre.

Magyarázatainak hangja nem ítélkező, mint Gyulaié és nem is szónoki, mint Beöthy Zsolté. A franciás, fölényes, tiszteletteljes tudó, de mégis enyhén gúnyos elemzés hangját vezette be az egyetemi katedrán, merész és nem követett újítás

* Riedl Frigyes szül. 1856, Ladomér, Bars m. Tanárvizsgát tesz, külföldi tanulmányútra megy Párisba és Berlinbe. 1888-tól középiskolai tanár. 1904-ben egyetemi tanár lesz. Meghalt 1921-ben.

Művei. Arany János, 1887. A magyar irodalom főirányai, 1896. Péterfy Jenő, 1901. Gyulai Pál, 1911. Riedl Frigyes hagyatékából, Minerva, 1922. Petőfi-jegyzeteit kiadta Sikabonyi Antal, 1923. Vajda—Reviczky—Komjáthy (Irodalmi ritkaságok).

Irodalom. Király György : Riedl F., Nyugat, 1921. Nagy József : Taine és Riedl, Minerva, 1922.

gyanánt. Előadásai nem is voltak előadások, hanem éleselméjű beszélgetések az irodalomról. Sokszor csak a kiragadott szemelvény, annak a felolvasása és a mozdulat, ahogy a könyvet becsukta, fejezte ki mindennél szuggesztívebben Riedl véleményét. Hirtelen és igénytelen hasonlatai a legtávolibb összefüggések útját nyitották meg.

A modern német irodalomtudomány filozófikus és szociológiai módszerét még nem ismerte és megállapításai ma néha ötletszerűeknek látszanak pl. Horváth János módszeressége és tudósi méltósága mellett. De tökéletesen megvalósította annak az individualista kornak irodalomszemléletét, mely nem is várt rendszereket és objektív lényegösszefüggéseket, csak „meglátásokat," melyeket mindenki utánaélhetett a maga egyéni módján.

8. *HÁBORÚ ÉS FORRADALOM.*

A világháború nem termett magyar Tyrtaiosokat, akik csatába énekeljék a halálra szánt ezredeket. Az ok kézenfekvő: a magyar megharcolta a harcát, becsületből és lojalitásból, de nem gyűlölte ellenségeit és nem érezte a magyar célt a népek szörnyű összezavarodásában. Harcolt, de nem magasztalta a harcot, mint ahogy az ember szívesebben hallgat keserű kötelességeiről.

A nemzedék nagy költői a háborúra a béke vágyának állandó megújult hirdetésével reagáltak, viselve érte, mint Babits Mihály, a hivatalos üldöztetés ódiumát. A legsötétebb, legtragikusabb hang Adyé volt, aki prófétikus távolbahallásával érezte a háború ezerszeres zenebonája mögött a végzet közeledő lépéseit.

A magyar katonák vitézségét Gyóni Géza* hirdette, Ady hangján nevelt verseiben, melyek a körülzárt Przemysl várából, és orosz hadifogságból érkeztek haza, romantikus

* Gyóni (Achim) Géza szül. 1884, Gyón, Pest m. Újságíró volt, a világháború kitörésekor bevonult. 1915-ben, Przemysl várának elestekor orosz fogságba esett. A krasznojarszki fogolytáborban halt meg elborult elmével 1917-ben.

Művei. Lengyel mezőkön, tábortűz mellett, 1914. Levelek a Kálváriáról, 1916. Az élet szeretője (korábbi versek), 1917. Posthumus kötete a Rabságban, 1919.

Irodalom. Nagy Lajos: Egy magyar bárd sorsa, Gyóni Géza élete és költészete, 1917.

körülmények között. De Gyóni sem a háborút dicsőítette, csak szegény harcosokat és legerősebb verse, a Csak Egy Éjszakára, a harctéren szenvedők rettenetes felkiáltása azok ellen, akik távoli védett helyeken dicsérik vagy nem dicsérik a mások vére hullását, a haldokló gladiátor átka a nézők ellen.

Amikor a front 1918 őszén összeomlott, a hivatalos hatalom elmenekült és Magyarországot a sorsára bízta. A szervezetlen polgárosztály nem állhatta meg a helyét a rettenetes válságban. A történelmi osztályok passzivitásban nézték a radikális polgárság ügyetlen igyekezeteit és minden kötelék felbomlását, míg végre a fejét vesztett polgárság megrémülve a felelősségtől, átadta a hatalmat egy kis polgári töredéknek, mely a proletariátus nevében diktatúrát alapított.

Az irodalom, a gentry- és a polgárosztály irodalma, némán nézte az új rendet, szavát úgyis elfojtotta volna a terror. Mindössze két írói csoport volt, amelyik érvényesíthette hangját a harmadik internacionálé zenéje mellett.

Az egyik volt a német kultúrán nevelt intellektuelek kis tábora, akiknek élén Lukács György, a népbiztos, és barátja, Balázs Béla állt. Eredetileg körükhöz tartozott. Lesznai Anna, a költőnő és Ritóok Emma, a regényíró is, de nem követték őket a forradalomba. Forradalom előtti irodalmi működésükből mindenre lehetett volna következtetni, csak arra nem, hogy valaha forradalmárok lesznek. Lukács György (szül. 1885) a modern dráma fejlődéséről írt hatalmas monografiát, melyet 1912-ben a Kisfaludy Társaság megjutalmazott, és mely irodalmunkban magában áll a filozófiai elmélyedés szempontjából. A szellemtörténeti irány egyik legnagyobb előfutárja volt, kinek a német tudomány igen előkelő helyet biztosított. Balázs Béla (szül. 1884) a modern lélek szubtilis érzésvilágát, szerelmi metafizikáját és feloldhatatlan magányosságát énekelte Adyn és a népdalon nevelt verseiben:

> Hiába úgyis, el nem érjük szóval,
> Köszöntjük egymást néma lobogóval:
> Itt is van ember.

Mélyértelmű meséket is írt, indiai kígyókról, melyek az ágról fejjel lefelé lógva Simmel filozófiáját fejtegetik, misztériumdrámákat, melyekben könnyebb metafizika és rendes, régies szentimentalizmus eléggé szerencsésen keve-

rednek, Hoffmansthal receptje szerint. Általában a német irodalom akkori áramlatainak sikeres átplántálója volt.

Az ő körük volt a legezoterikusabb irodalmi és tudományos csoportosulás, mely az ilyesmitől idegenkedő magyar irodalmi életben valaha fellépett. Kiadványaikban programmszerűen harcot hirdettek a népszerűsítő irodalom ellen, mely a kilencszáztizes években annyira felburjánzott, hogy veszélyeztette a komoly irodalmat. Stílusuk, különösen Lukács Györgyé, homályos volt, beavatottak és csak magas filozófiai műveltségűek számára érthető. Hogy mi vihette őket a proletariátus élére, máig lélektani rejtély, melyet Balázs Béla azóta megjelent, kortörténeti szempontból rendkívül érdekes regénye, az Unmögliche Menschen, sem magyaráz meg teljesen.

A másik csoport a Nyugat szélsőbal szárnya, Kassák Lajos és köre. Először a Tett folyóirat gyüjtötte egybe őket, majd 1916—1919-ig a Ma, melynek folytatása volt a forradalom után Bécsben megjelenő Ma, majd a Dokumentum és a Munka.

Támadásuk kezdetben elsősorban a Nyugat ellen irányult. Úgy találták, hogy a Nyugat elindult ugyan a helyes úton, a művészi és emberi felszabadulás útján, de megrekedt az impresszionizmusban. A Nyugat és általában a kor írói szerintük részben megfigyelők, akik nem adnak többet, mint a külvilág ügyeskedő mását, részben analitikusok, akik megfulladnak az önszemléletben és nem jutnak el a kifelé ható tettig. Az ő ellenszerük az impresszionizmus ellen az expresszionizmus. Francia és főkép német minták alapján követelték, hogy a művész ne a külvilágot ábrázolja, hanem a saját szándékait vetítse bele a világba. „Ha szép igazság volt eddig, hogy a művész hárfa", írja Kassák a Ma első számában, „amelyen az élet játsza ki szeszélyes danáit, most legyen kemény igazság, hogy az élet csak nyers alárendelt anyag a művész formáló zsenijének. Az új festő szeme elé állított modell nem lefestendő téma, csak formákra emlékeztető matéria a teremtő akaratnak".

Másik programmpont a futurizmus : szakítani a multtal, problémáival és osztályaival, hogy a ma kérdéseinek és a még szűz osztályok kifejezésének élhessünk. Ők importálják először, Whitman és Marinetti nyomán, a technika költészetét, a lokomotivok létezése fölött való kényszeredett örvendezést. „Az óriási metropoliszokban" írja Kassák „a technika és a

szociológia századát éljük. Az istenség misztikus búvárlását ezer más égető, közelebbi problémák tetőzték be, a nyugalmas falusi idillek apoteozisát kiszorították belőlünk modern idegkonstrukciónk mohó pillanat-élései". Érdekes, hogy programmjuknak ez a jövőbe néző és nagyon aktuálisnak tűnő része a legelavultabb máma. Marinetti azóta rájött, hogy a szociológiánál fontosabb, hogy ne együnk makarónit és járjunk üvegkalapban — és kit érdekel ma már a technika és a nyugtalan idegkonstrukció?

A harmadik és idővel diadalmaskodó programmpont az aktivizmus. Az impresszionista nemzedék álmatag köldökszemlélő tétlenségével szemben a tettet hirdetik, a társadalomért, az emberi emberért való küzdelmet. A művész lépjen ki individualista magányából és keresse meg a kontaktust a közönséggel, amelyhez tartozik. A publikum nélküli irodalom nem irodalom.

Ez volt a programm. A Nyugat-mozgalommal ellentétben, a magyar expresszionizmus tehetségesebb volt a programmalkotásban, mint a megvalósításban.

Azt az embert, aki annak idején azon frissen olvasta a Mát és ma újra olvassa, különös meglepetések érik. Az első az, hogy a verseket és prózákat, melyeket akkor érthetetlen halandzsának tartott és azért olvasott el, mert mulattatta ez a szervezett értelmetlenség, ma már könnyen meg lehet érteni. És most, amikor megérti már az ember ezeket a műveket, észre lehet venni, hogy a baj nem annyira az irányban volt, mint inkább követőinek tehetségtelenségében. Ami érthető is : oly kevés volt az expresszionista akkoriban, hogy Kassák kénytelen volt mindenkit elfogadni, aki legalább szándékaiban vele tartott. Az igazi tehetségek csak Bécsben csatlakoztak hozzá.

A másik meglepetés az, hogy a Ma programmjából mennyi minden megvalósult azóta, mennyi minden ment át az irodalmi tudatba. A szabadvers a huszas években általános diadalt ült, az expresszionista nyelvtechnika megszokottá vált, Szabó Dezső prózáján keresztül az újságírás sablonjává lett és a legjobb expresszionista verseket Babits Mihály írta azóta. Az aktivizmus komoly, férfias magatartása, reakció az impresszionizmus finomkodásai ellen, a tárgyilagosság és a közös mondanivalók keresése az egész mai fiatal irodalom krédója.

Az egész mozgalomból csak a vezér maradt meg a magyar irodalom komoly értékének, Kassák Lajos.* Nyugtalan formakereső útja, versek és regények után megírja legfőbb művét, önéletrajzát, (Egy ember élete), a huszas évek irodalmának egyik legkiemelkedőbb alkotását. Ez talán az egyetlen mű a magyar irodalomban, melyben a belülről és póz nélkül látott proletársors az irodalom színvonalára emelkedik: a polgárság alatti társadalmi osztálynak az első igazi irodalmi megnyilatkozása. A polgári olvasó számára ez a könyv reveláció: megtudja, hogy a jól elvégzett fizikai munka miféle örömet okoz és milyen sajátos férfias világképet épít ki a fizikai munkásban. Legkitűnőbb az első kötet, a gyermekkor, mint minden önéletírásban, és a párisi utazás kalandos, gazdag és mulatságos koldus-regénye. Az irodalomtörténet számára is rendkívül tanulságos ez a könyv, melyből kitűnik, hogy még Kassák, ez a látszólag hagyománytipró reformer is, a nemzeti költészetből indult el, a fiatal vasmunkás első költő-ideálja Petőfi volt, és expresszionista önmagára Berzsenyi Dániel eszméltette rá.

Kassák, mint lírikus is messze kimagaslik az expresszionista sémából. Hatalmas pátosza épolyan magával ragadóan árad soraiból, mint az atyamesteré, Walt Whitmané:

Mi nem vagyunk tudósok, se méla, aranyszájú papok
és hősök sem vagyunk, kiket vad csinnadratta kísért a csatába
s akik most ájultan hevernek a tengerek fenekén, napos hegyeken
és a ménkővert mezőkön szerte, szerte az egész világban.
A kék firmamentum alatt most bitang vérben fürödnek az órák ...
De mi már távol vagyunk mindentől. Ülünk a sötét bérkaszárnyák alján:
szótlanul és teljesen, mint maga a megbontatlan anyag.
Tegnap még sírtunk s holnap, holnap talán a mi dolgunkat csodálja
a század.

* Kassák Lajos szül. 1887. Mint munkás kezdte pályáját, lassankint művelődött, kalandos gyalogutazásokat tett és íróvá lett. A forradalom után Bécsbe emigrált, de már visszatért.

Művei. Misilló királysága, 1918. A máglyák énekelnek, 1920. Világ anyám, új versek, Bécs, 1921. Egy ember élete. Angyalföld. Napok, a mi napjaink, regény. Megnőttek és elindultak, regény. Munkanélküliek. Földem, virágom (Válogatott versei, 1915—1935).

Irodalom. Gyergyai Albert előszava a Földem, virágom kötethez.

A MAI IRODALOM.

A most következő fejezet természetesen csak vázlat. Az eleven irodalom nem alkothatja az irodalmi história anyagát. Hiányoznak a filológiai segédeszközök, életrajzok, stb. és főkép hiányzik a távlat, mely a történetírót tárgyilagossá teszi. A legfőbb irodalmi törvényszék az idő; ő válogat a művek között és a történetíró elfogadja az ítéletét.

Másfelől úgy érezzük, a kép csonka volna, a szőttesből el nem varrt szálak lógnának ki rendetlenül, ha valamikép nem jutnánk el a história valóságos végéig, a jelenig. Nem akarunk túllépni hatáskörünkön és a kritikus jogaiba avatkozni ítéletekkel, melyeket az idő még meg nem erősített — de legalább vázlatosan fel akarjuk tüntetni, ítéletmentesen, az erőket, amelyek a mai irodalmat mozgatják, a szellemi és társadalmi hátteret, a tényezőket, amelyek külső kialakulását befolyásolják.

Kétirányú vázlatot próbálunk felrajzolni legújabb irodalmunkról: először is az irodalmi mozgalmak időben való egymásutánját a forradalom bukásától mindmáig, tehát a jelenlegi irodalom hosszmetszetét; amit nyomon követ a ma folyó irodalmi élet társadalmi és szellemi keresztmetszete. Kiegészítésképp csatlakozik ehhez a testvérde mégis külön magyar irodalmaknak, a felvidékinek és az erdélyinek a vázlatos története.

1. *Hosszmetszet.*

1919 nyarán a forradalmi és proletarizált Magyarország egyik napról a másikra átalakult nemzeti és keresztény Magyarországgá. Az importált forradalomnak nyoma sem maradt. A forradalmakban kompromittált emberek eltűntek és újak jöttek a helyükbe. De sokan voltak olyanok is, akik még előző nap az internacionálét dudolták és most könnyek közt fújták felváltva a himnuszt és az Erger-bergert. Különös jelenség volt ez, amit majd az utókor lesz hivatva megfejteni.

A világháború előtt és alatt egyre csökkent a vallásosságnak és a nemzeti érzésnek embereket mozgató hatalma. A világháború utolsó éveiben, amikor mindenki megcsömörült és elkeseredett volt, már csak kis töredék ápolta magában ezeket az érzéseket és azok is csak csendben, mint az ó-keresztények a katakombákban. Most a forradalom után bevallhatóvá, sőt csaknem kötelezővé lett a vallás és a nacionalizmus. Nem fér hozzá kétség, hogy a napi politika felületénél mélyebben, az átalakulásnak voltak olyan elemei is, amelyek igazi felszabadulást jelentettek, a magyarság legszélesebb rétegei számára.

Vallásosság és nemzeti érzés a szkeptikus és kozmopolita évtizedek

folyamán is a legmélyebben hozzátartozott a magyar lélekhez; de az új, polgári és kapitalista világban nem találta meg kifejezési formáit és hallgatott. Most megindult a keresés a korszerű vallásosság és a korszerű nacionalizmus formái után és napjaink is ennek a keresésnek a jegyében állnak. Hogy közben a tömeg és a hangosak nem keresnek, hanem találnak, átélés nélkül, avult és tartalmatlan frázisokat, hogy a vallásosság helyett beérik klerikalizmussal és a nemzeti eidos helyett a sovinizmus taposómalmával, nem von le semmit az igazak belső igazának értékéből.

A hegeli történelemszemlélet szerint a nagy eszmék mindig az alacsony szenvedélyeken keresztül nyerik meg maguknak az egyest és a tömegeket. Az a szenvedély, melyen keresztül az új nacionalizmus először fért a szélesebb rétegekhez, az antiszemitizmus volt. Történetünket az antiszemitizmus, mint szellemi és irodalmi tényező érinti. Az antiszemitizmus hatása alatt az irodalom kettészakadt. A baloldali irodalom több-kevesebb kompromisszummal a polgári radikalizmus útját folytatta, helyenkint a defenzívába szorultak elkeseredésével, helyenkint pedig bölcsen tekintetbe véve azokat a győzedelmes hagyományokat, melyeket régebben számításon kívül hagyott. De ez az irodalom társadalmilag egy elszigetelt kisebbséghez fordult és jelentőségéből egyre veszített. A jobboldali irodalom végzete hosszú ideig az volt, hogy a zsidóságtól való idegenkedésében elhanyagolt mindent, amivel zsidók is foglalkoztak valaha: a demokratikus fejlődést, a társadalmi problémákat, a kritika és szabad vizsgálódás szellemét, az európaiságot. Ezért, hogy legnagyobb képviselőit nem számítva, körzetében olyan erős az anakronisztikus „úriság", a kritikátlan tekintélytisztelet, és főkép bizonyos provincializmus a huszas évek irodalmának legáltalánosabb és legszomorúbb vonása.

Az antiszemitizmus teremtette meg a keresztény sajtót, hogy kiszorítsa a nagyobbára zsidó kézben lévő hírlapirodalmat. Természetesen később az antiszemitizmus hangja mértéktartóbb lett a keresztény sajtóban, viszont a baloldali sajtó mindinkább nemzeties hangon szólalt meg. A csak antiszemitizmusra alapított lapok nagyrésze megszűnt, amint a hullám elmúlt.

Az antiszemitizmus tette népszerűvé a korszak két legkiemelkedőbb íróját, kiknek munkásságában az antiszemitizmus csak átmeneti és részletkérdés volt: Szabó Dezsőt és Szekfű Gyulát is. Szabó Dezső Elsodort Faluja és Szekfű Gyula Három Nemzedéke 1919-ben a döntő pillanatban jelentek meg és egycsapásra lett Szabó Dezső az érzelmi és Szekfű Gyula az értelmi beállítottságú fiatalság vezérévé. Az értelmi fiatalság természetesen számban elenyésző csoportot jelentett a rajongókhoz képest, akik Szabó Dezsőben látták prófétájukat

Szabó Dezső körül a korlátlan tömjénezést a korlátlan elfelejtés váltotta fel — az igazság valahol a középen lehet ezúttal. Történelmi tény, hogy a huszas évek kezdetén Szabó Dezső volt a szellemi Magyarország legfontosabb embere. Egy egész nemzedék az ő könyvein keresztül alakította ki életformáját, az ő szemével nézte a szellem jelenségeit; előző korok vívmányaiból, a Nyugat-mozgalomból, ami maradandó, még Ady Endre is, csak rajta keresztül jutott el a magyar ifjúság nagy részéhez. Ez az átközvetítés a legnagyobb érdeme.

Szabó Dezső tette abból állt, hogy összhangzásba hozta az aktuális magyar érzésvilágot az akkor Európa-szerte korszerű művészi formákkal. Az expresszionizmust és az aktivizmust, a kor formanyelvét, elszakította a szocialista tartalomtól és helyébe a faj-eszme aktuálisabb tartalmát öntötte. Szabó Dezső a huszas évek elején: expresszionista fajvédelem. Átvette az expresszionizmus erő-kultuszát, dinamikus nyelvét, merész és magukkal ragadó hasonlatait, dübörgő, férfias pátoszát, az expresszionista életérzés ekszstátikus kitágulását, kedvenc kifejezése volt a „megtárulás", az „átzuhogó élet". A felkeltett és a fehér izzásig hevített vitalizmust nem hagyta egyéni külön-utakon kitobzódni, hanem a kollektívum, a magyar fajiság szolgálatába akarta állítani. Az ő hatalmas nyelvalkotó képzeletének köszönhető, hogy a nacionalizmus minálunk újra modernné, az irodalomban nemcsak hagyományőrző, hanem továbbépítő erővé lett.

Világképének veszedelmes mozzanata, az expresszionista kultúra- és irodalom-ellenesség, különösen hamisan csengett a kor egyik legműveltebb írójának szájában, de naivabb közönsége komolyan vette és kezdett büszke lenni nem nehezen szerzett műveletlenségére. Sajnos, ma már csak ez az ellensznobizmus az, ahol Szabó Dezső hatása még mindig érezhető.

Szabó Dezső világképe együtt és egyszerre bukott el a német és francia expresszionizmussal. A háborút közvetlenül követő esztendőkben az emberek azt hitték, hogy kiesett a világnak a feneke. Ennek a korérzésnek a szülötte az expresszonizmus. Később látták, hogy minden megy tovább, mintha háború nem is lett volna, csak éppen minden nyomorúságosabb. Az expresszionizmus romantikus kitágulását az új tárgyilagosság klasszikus, kijózanodott összehúzódása váltotta fel. Szabó Dezső a kollektívum szócsövéből magányos óriássá lett, majd az óriás is elmaradt és csak a magányosság maradt meg.

Szekfű Gyula nem a forradalom után lett ismertté. Rákóczi-könyve már a háború előtt az ország legnépszerűtlenebb írójává tette és tudósi pályája azóta is viták és ellenszenvek között halad tovább.

Szekfű tulajdonképpen már 1919-ben egy fokkal modernebb volt, mint Szabó Dezső; már akkor az új tárgyilagosságot képviselte. A Rákóczi-könyv ellen támadt példátlan felzúdulást is már az okozta, hogy tárgyilagosan beszélt olyan dolgokról, melyekhez addig csak meghatottsággal lehetett közeledni. Azóta is minden műve az igazmondás diadala olyan területeken, melyeken előtte nem lehetett tisztán látni a kötelező illúziók miatt. A Három Nemzedék, mellyel a szánnűzött tudós az élite élére került, a XIX. századra vonatkozó illúziókat foszlatta szét, a magyar liberalizmus megértő és nem dicsőítő rajza által.

Szekfű tárgyilagossága a legszorosabban összefügg bizonyos romantikus dezilluzionista hajlandósággal. Kételkedik minden történelmi tanításban, mely „átment a köztudatba". Szereti megmutatni, hogy minden másképp volt, mint ahogy általában gondolják. Martinuzzi nem volt ravasz diplomata, hanem hiszékeny ember, akit mindenki kijátszott, a mohácsi vész nem borította gyászba az országot, hanem zenés bandériumokkal vonult a nemesség Zápolya elé, örülve, hogy megszabadult a német királytól... Látszólag keresetlen, de belső élettől vibráló stílusának legfőbb varázsa az a tartott, száraz és elsöprő irónia, mellyel a frázisok mögött felfedezi a valóságot. De ugyanez a stílus képes arra is, hogy minden pátosznál hatékonyabban megsejttesse az örököt, az istenszerűt az emberi történelemben.

Mai irodalmunk legösszetettebb alkotó-egyénisége. A szkepszis és irónia nem akadályozza meg, hogy hívő lélek ne legyen, a magyar történelemben rejlő vallásos értékekre senki sem mutatott rá oly szuggesztív módon, mint ő. Állandó fejlődésben van; újabban mind erősebb hangot ad a társadalmi problémáknak, nagy magyar történelme a jobbágy-kérdést kiássa a történetírás hallgatásából és mélységes együttérzéssel és tárgyilagossággal tárgyalja. Irtózik a jelszavaktól, az apriorisztikus látásmódtól. Minden problémát magából a problémából igyekszik megérteni és a bajokon a bajok megszüntetése által szeretne segíteni, nem a világ elvi megváltása által.

Szekfű Gyula tudós, nem is népszerűsítő író, mégis beszélni kell róla mai irodalmunk vázlatában. Egyrészt mert stílusában, iróniájában, a történelmi események helyreállításában alkotó művészi értékeket valósít meg. Másrészt, mert a jó történelmi könyvnek ma legalább is akkora olvasmány-érdekessége van, mint a szépirodalmi műveknek. A Hóman Bálint és Szekfű Gyula által írt magyar történelem és még inkább a kisebb történelmi összefoglalások, mint az Asztalos—Pethő vagy az Eckhardt Ferenc-féle, példányszámban is valószínűleg felveszik a versenyt a nagy regénysikerekkel. A ko

egyik jellemző vonása, hogy a tudományosság erőt vesz a szépirodalmon.

A huszas évek elején az új konzervativizmus annyi friss életlendületet foglalt magában és oly széles társadalmi rezonanciája volt, hogy időszerűnek látszott egy orgánum megteremtése, mely által az új konzervativizmus felveheti a harcot a régi progresszivizmus ellen. Így indult meg 1923-ban, Tormay Cécile szerkesztésében, a Napkelet. Mint már a címe is mutatja, a Nyugat ellentéte akart lenni célkitűzéseiben. De a gyakorlatban a Napkelet époly kevéssé zárkózott el a nyugati kultúrhatások elől, mint ahogy a Nyugat volt az otthona az előző évtizedben a legtörzsökösebb magyar íróknak, Ady Endrének és Móricz Zsigmondnak.

A Napkelet az első időkben csakugyan felvehette a versenyt a Nyugattal: különösen a kritikai és elméleti része volt értékes — de eredendő hibája volt, hogy a szépirodalom számára nem tudott olyan tehetségeket felfedezni, akik a régi Nyugat-gárdát akár csak megközelíthették volna. Az új-konzervativizmus csak az elmélet területén tudott eredményeket elérni, az alkotásban terméketlen maradt. Később a Napkelet lendülete lassan elveszett, mind kevésbbé volt alkalmas arra, hogy a hanyatlásában és defenzív helyzetében is életteljesebb Nyugat versenytársa legyen. A Nyugat ebben az időben az ellenkező végletbe esett; minden számában új tehetséget fedezett fel, akiknek nagy része époly hamar eltűnt — ez is kifejezte a radikális mozgalom utócsapatának nagy bizonytalanságát.

Az új-konzervativizmus, a huszas évek központi eszméje, lassankint átalakította a közönség ízlését is. A multba-fordulás, a régi szép idők megelevenítése általános divattá lett, regény- és színpadi irodalomban egyaránt. A neo-biedermeier most a kor uralkodó stílusa lett, még az építészet és iparművészet is ebbe az irányba orientálódott, hasonló nyugati mozgalmak hatása alatt. A neo-biedermeier irodalom keveset és csak felületesen foglalkozik az új-konzervativizmus eszmei oldalával, beéri a régi szép idők ábrándos kultuszával és a jelenből csak azok a mozzanatok érdeklik, amelyek még a multból nyúlnak át napjainkba. Világnézetét egy csonka mondatba lehetne összefoglalni: „Bizony, amikor még . . .“

A huszas évek közönség-irodalma jelentelen, az égető kérdésektől struccosan elforduló, nyárspolgárian romantikus, mint a kiegyezés után volt. Nem lehet csodálni, hogy újra divatba jön minden, amit annak idején Ady és a Nyugat elavulttá tettek.

Bizonyos új népiesség is kifejlődik. Az álnépszínmű és álnépnovella álságosabb, mint valaha. Van egy időszak, amikor a Színházi Élet minden számában található egy parasztvígjáték. Ezekben a falu

újra az idill hazája, ahol az emberek abból élnek, hogy még szellemesebbek, mint egy körúti kereskedősegéd.

A huszas évek irodalmának van két rendkívül jellegzetes negatív vonása, a kor valóság-iszonyának két legerősebb megnyilatkozása. Az egyik az, hogy a nemzet élő és legnagyobb fájdalma inspirálja ugyan a történettudományokat és a publicisztikát, de nem talál méltó kifejeződésre a szépirodalomban. Az utódállamokból, Erdélyből jöttek azok a művek, melyekben az elszakadt magyarság sorsa hangot talált. Magyarországon a nemzeti fájdalom fél-írók ünnepi stílusgyakorlatává lett, az igazi írókat talán éppen a tehetségtelenek lármája riasztja el ettől a témától, — de mindenesetre kiáltó példája annak, hogy a kor irodalma mennyire távol esett a kor aktualitásától.

A másik negatív vonás, hogy az ifjú nemzedék, az, amelyik ezekben az években húsz és harminc év között van, nem lép fel mint új nemzedék új mondanivalókkal, új formákkal, általában alig vesz részt az irodalmi életben. A huszas éveknek csak beérkezettjei vannak, nincsen avant-garde irodalma. Ez az új-konzervativizmus legfőbb diadala. Történnek ugyan kísérletek, minden évben számos új fiatal folyóirat indul meg, de rövidesen meg is szűnik, mert nemcsak a közönséget nem érdekli, hanem a saját munkatársait sem.

Hogy ez a nemzedék nem tudott igazi nemzedékké tömörülni, annak igen sok oka van. Az egyik az az általános irányvesztés, melyet a huszas években mindenki érzett, aki nem volt hajlandó olcsón vásárolni világnézetet. Azok a nagy társadalmi és emberalakító eszmék, melyek a Nyugat-mozgalmat éltették, a gyakorlatban nem váltak be és bizonytalanokká lettek — az új konzervativizmus a gyakorlatban egy politikai csoport érdekeit szolgálta, a politikusok frázisaitól alig lehetett hozzáférni az igazi tartalomhoz és különben is egy avant-garde irodalom nem lelkesedhetik azért, hogy ne menjünk tovább. Még a franciák nagyszerű konzervatív ifjúsága, az Action Française mozgalma sem tud irodalmat teremteni.

A másik ok a kor valóság-iszonya és ennek következtében teljes közömbössége minden olyan irodalom iránt, mely új fényben akarta megvilágítani a kor arculatát, új szenvedésekkel akarta sajogni a régi sebeket, ami fiatal irodalom lehetett volna.

Egyébként ez a nemzedék kevéssé is érdeklődött az irodalom iránt. A huszas években az írónak nem volt már olyan méltósága, mint a Nyugat fénykorában. A megnehezült gazdasági viszonyok között csak a legnépszerűbb írók számára biztosított az irodalom emberhez méltó megélhetést. Az ifjúságot sem erkölcsi, sem anyagi ambíciók nem vonzották annyira az irodalom felé, mint az előző

nemzedéket. E helyett a tudományos pálya vált azzá, ami azelőtt az íróé volt.

A tudományos életforma társadalmi felemelkedése elsősorban Klebelsberg Kunó gróf kultúrpolitikájának az eredménye volt. A vidéki egyetemek és az új tudományos intézmények új érvényesülési lehetőségeket nyujtottak, az állami támogatásban részesülő nagyszabású tudományos kiadványok és folyóiratok rendkívül megkönnyítették a tudományos termelést. Klebelsberg idejében könnyebb volt egy tudományos cikket elhelyezni, mint egy novellát vagy egy verset. De legfőképpen a külföldi ösztöndíjak jegyezték el az ifjúságot a tudományos érdeklődés számára. Az ifjú nemzedék élitejét talán éppen ez a külföldi peregrináció formálta legerősebben, mint egykor a protestáns lelkész-nemzedékeket. Az új emberek külföldről olyanfajta válságban érkeztek haza, mint egykor Bessenyei: sokkal európaibbak voltak, mint apáik és nagyapáik és mikor Páris, Berlin, London vagy Róma nagyobb vonalaihoz szokott szemmel hazatértek, lesujtva vagy unatkozó közönnyel szemlélték az itthoni biedermeieres, mindinkább elvidékiesedő, gyalogjáró irodalmat. Ebből a letargiából csak napjainkban kezdenek felébredni és most kezdik csiráztatni a külföldről hozott magvakat.

2. *Keresztmetszet.*

Az irodalom társadalmi és gazdasági helyzete a huszas évektől kezdve egészen más, mint a Nyugat fénykorában volt. A kilencszáztizes évek irodalma, még az olcsó irodalom is, egy kisszámú, de nagyon jómódú, sokat és szenvedélyesen olvasó polgári réteghez fordult, mely az önmaga érvényesülését valamiképpen összefüggésben látta kedvenc íróinak az érvényesülésével és olyan lelkesedéssel állt mögöttük, mint a hatvanas évek magyarja Arany és Gyulai mögött. Ez a polgári osztály ma már nincsen: kihalt, kiöregedett, tönkrement, elfásult, más gondja van, mint az irodalom. Az irodalmi-sznob apák fiai reakcióképpen ellensznobizmusba estek, bridgeznek, sportolnak és illendőnek találják a könyv szagától is iszonyodni.

Közben azonban akcióba lépett egy másik polgári réteg, a kispolgárság széles tömegei, melyek azelőtt alatta voltak az irodalmiságnak. Most az általános nyomor denivelláló hatása következtében egy réteggel feljebb kerültek. Az olvasók száma rendkívül megnövekedett. A könyv a legolcsóbb szórakozás. A kis Magyarország könyvtermelése sokkal nagyobb lett, mint Nagy-Magyarországé volt. Ma Magyarország a leginkább könyvolvasó országok közé tartozik.

Csakhogy ez a széles olvasóréteg minden irodalmi iskolázás, minden veleszületett ízlés és mélyebb érdeklődés nélkül lett hirtelen irodalmi tényezővé. Árban és értékben egyaránt csak a legolcsóbb irodalom érdekli. Korunk a filléres intelligencia kora. A kiadók kénytelenek alkalmazkodni a fogyasztók igényeihez, sőt valami gazdasági törvény értelmében még tovább mennek az igények leszállításában: a közönségnek nincs érzéke az értékek iránt és a kiadók előzékenyen abszolut értéktelenséggel szolgálják ki. Az élite-közönség pedig nem olvashatván más könyvet, mint ami van, lassankint hozzáidomul az alacsonyabb ízléshez.

Ez az egyik irodalom, az alulról felfelé determinált irodalom. Van azonban egy másik, felülről lefelé determinált irodalom. Ennek az irodalomnak az anyagi alapját a hivatalos támogatás adja meg, melyben különböző intézmények részesítik. Igy keletkezik egy olyan irodalom, mely független a közönségtől. Ennek az irodalomnak az eredendő hibája az, hogy hiányzik belőle a másik irodalom hibája: senkit sem érdekel, légüres térben mozog, nem elégít ki őszinte szükségleteket és nem tartozik a kor eleven erői közé.

Titokban és szórványosan létezik egy harmadik irodalom is, mely még mindíg a most már katakomba-életet élő élitehez fordul és igyekszik a mostoha körülmények dacára, az anyagi és erkölcsi elismerés szűkösségébe aszkétikusan beletörődve, tiszta és öncélú művészetet alkotni. Elsősorban a régi nagyok: Babits, Móricz, Kosztolányi, Kassák és mögöttük az új-intellektualista fiatalok és az új Erdély.

A régi nagy irodalomápoló intézmények szerepe ebben a korban elenyészően kicsi. Az Akadémia hatásköre a tudományos életre korlátozódott. A Kisfaludy-Társaság múmiaszerűségén nem segített az sem, hogy Hevesi Sándort, Sík Sándort és hosszas harcok után végre-végre Babits Mihályt is tagjai közé választotta. A Petőfi-Társaság még ekkora mozgalmasságig sem tud eljutni.

Annál nagyobb szerepet játszik a kor magasabb szellemi életében a tudományosság állami megszervezése. A szellemtudományok újjáéledése a pozitivizmus sorvasztó kora után, a történelem Hóman és Szekfű által vezetett átalakulása és az irodalom- és művészettörténetben a szellemtörténeti irány diadala mind az államilag támogatott intézmények által valósult meg. Az irodalomtudomány és szellemtörténet szempontjából döntő fontosságú a pécsi egyetemmel összefüggő Minerva folyóirat. Előkelően tartózkodó, de tudományosan nagyvonalú vezetés mellett a lap a szellemtörténeti módszert lassan olyan általános diadalra vitte, hogy ma már egykori ellenfelei, az idősebb tudósok, mind azon vitatkoznak, hogy melyikük találta fel.

a szellemtörténetet. A másik két vidéki egyetem is kivette a részét a tudományos szellem és az irodalmi kutatás megújításából: Szegeden a Széphalom, Debrecenben a Debreceni Szemle. A vidéki egyetemeken az ifjúság is tevékenyebb és vállalkozóbb szellemű: különösen a szegedi egyetemi ifjúság tett érdekes kísérleteket az irodalom és a szociográfiai tanulmányok terén.

A baloldali, nem-hivatalos tudományosság és irodalomszemlélet egyetlen orgánuma a Századunk, a polgári radikalizmus bátor folytatója a nem-kedvező korban.

Szubvencionált és közönség által fenntartott irodalom közt középhelyet foglal el a Magyar Szemle, az európai nívójú új-konzervativizmus orgánuma. Ez a folyóirat, mint a Nyugat, még mindig egy élite-közönséghez fordul. Közönsége számban eléggé tekintélyes, de rendkívül jellemző, hogy ez a folyóirat, a komoly, felelősségteljes állásban levő emberek lapja, irodalmi kérdésekkel csak kis mértékben foglalkozik. Irodalomszemléleti állásfoglalása nincsen — egyszerűen teret enged a szakértők véleménynyilvánításainak. Az irodalom középpontiságának a kora lejárt; bár lehet, hogy a leányzó csak alszik . . .

A legfontosabb irodalmi folyóirat még mindig a Nyugat. 1929-ben, Osvát Ernő tragikus halála után a folyóirat Babits Mihálynak és Móricz Zsigmondnak, majd csak Babitsnak a tulajdonába került, addigi főszerkesztőjének, Ignotusnak a neve eltűnt a címlapról és ezzel a Nyugat végleg szakított kezdeteinek polgári radikális hagyományaival. A most már harmadik évtizedének végéhez közeledő folyóirat még mindig magához gyüjti az élitet és munkatársai sorába kerülni még mindig szellemi lovaggáütést jelent.

A Nyugattal összefüggésben kell megemlékeznünk a Baumgarten-díjról is. Baumgarten Ferenc Ferdinánd egy pesti bérházának a jövedelmét végrendeletileg magyar írók támogatására hagyományozta, azzal a kissé bizonytalan kikötéssel, hogy a díjban csak olyan írók részesedhetnek, akik hívek maradtak elveikhez. A díjban részesedőket évente Babits Mihály jelöli ki, mint a Baumgarten-díj kurátora.

A vallási élet megújulása a huszas évek elején magával hozta a katolikus-protestáns ellentét elmélyülését. Az egyes egyházak belső élete gyorsabb ritmust kapott, az egyházak által támogatott sajtó-orgánumok élénk részt vesznek a szellemi és irodalmi életben. A katolikus tudósvilág külön akadémiába szervezkedett, a Szent István Akadémiába. A jezsuiták folyóiratának, a Magyar Kultúrának van a legtöbb előfizetője jobb folyóirataink közül. Harcos külön-

véleménye az irodalom és társadalom eseményeiről többnyire nagyon érdekes és meglepő. Legújabban a katolikus ifjúság avant-garde hetilapot indított Korunk Szava címen, melyből napjainkban az Új Kor vált ki. Az Uj Kor tábora szerkeszti az igen magas színvonalú Vigiliát, amely negyedévenkint jelenik meg.

A református szellem orgánuma a Protestáns Szemle. Ez a folyóirat elsőrangú könyvismertetéseivel tűnik ki.

A fiatal nemzedék legérdekesebb folyóirat-kísérlete a Tanu, melyet szerkesztője, Németh László egymaga ír. Elterjedése és hatása mutatja, mekkora szükség van az elfogulatlan és merész kritika hangjaira. Németh László kezdeményezésére alakult meg a Válasz c. folyóirat is.

Nagyon fontos még mindig a színház, a rendkívül rossz konjunktúra dacára még mindig ez nyujt legtöbb jövedelmet az írónak. A színpadon a huszas években a hagyományos francia vígjátékstílus mellett a neo-biedermeier uralkodik. Egyébként a mai színpad még kevésbbé szócsöve a kor problémáinak, mint az azelőtti volt. Formai újítás a magyar színpadon alig történt és az is megbukott. Pedig a közönség nem teljesen érzéketlen az irodalom iránt, mutatja egy-két külföldi komoly darabnak a sikere.

A huszas évektől kezdve az irodalomnak egy újabb megjelenési formája van, az élőszóbeli irodalom újjáéledt a rádióban.

A legelterjedtebb folyóirat a Színházi Élet. A színházi érdeklődés a huszas évek folyamán erősen hanyatlott és a Színházi Élet, hogy olvasóit megtartsa, lassankint mindent bekapcsolt tárgykörébe, ami a közönséget érdekli, a mozit, a sportokat, a társaságbeli pletykát és a bridget. Még az irodalomnak is jut hely hasábjain — novelláit a legnépszerűbb szerzőkkel iratja és közli az előadott színdarabok szövegét. A Színházi Élet tájékoztat a legpontosabban arról, hogy mi megy végbe a felületen, mivel ütik az emberek agyon az idejüket, azok a szélesebb rétegek, melyek nem élnek, csak az idejüket töltik. Az uniformizált szellemesség, az uniformizált élvezetek, az uniformizált emberlélek, ami századunk legnagyobb gazdasági vívmánya, legtisztábban benne jut kifejezésre.

Az angol és amerikai kapitalizmus elérte azt, hogy amint sikerült közös nevezőre hoznia az emberek gallér- és kalapigényeit és így a kisipar munkáját feleslegessé tette a gyári tömegtermelés mellett, a mozi és az olcsó irodalom által sikerült egységesítenie azokat a lelki izgalmakat is, melyeket az átlagember a művészettől elvár. A magyar lélek hosszú ideig ellenállt a képzelet standardizálásának, de végre is a szegénység, „a kultúrigények leépítése", meghódolásra kényszerítette. Ma már nálunk is, mint külföldön, a nagyközönség lelki igényeit

a filléres regényirodalom elégíti ki. A Pesti Hirlap sárga könyvei indították meg a lavinát — kétórás szórakozást nyujtottak és alig kerültek többe, mint egy villamos-átszállójegy. Azóta már tíz fillérért is garantált izgalomban lehet részesülni.

3. *Az utódállamok magyar irodalma.*

A trianoni határok által keletkezett új nemzetkép a magyar irodalom szerkezetét is átalakította. Az új helyzet következményeképpen az eddig egy-középpontú magyar irodalom helyett több magyar irodalom van kifejlődőben és ezek közül az irodalmak közül az egyik, az erdélyi, nem egészen másfél évtized alatt annyira kivirágzott, hogy az összmagyarság irodalmi életére is visszahat.

Legkevésbbé fejlődött ki önálló magyar szellemi élet a Délvidéken, a trianoni béke által Jugoszláviához csatolt területeken. Ezeknek a részeknek nem voltak önálló magyar kulturális hagyományai és a magyar lakosság politikai, társadalmi és gazdasági helyzete kevéssé kedvez az irodalmi életnek. Az a kevés, ami ilyen irányban történt, mind a fiatalon meghalt Szenteleky Kornél nevéhez fűződik. Ő alapította a Kalangya folyóiratot: eköré a folyóirat köré gyűl az ottani irodalmi élet

Hogy a szlovenszkói magyar irodalom mindmáig annyira megszervezetlen, annak részben a politikai kétfeléhúzás az oka, részben az ottani hatóságok magatartása a magyar kulturális megmozdulásokkal szemben. Az esztendők folyamán számos kísérlet történt, hogy orgánumot teremtsenek a Felvidék magyar íróinak, de mindegyik rövid idő mulva megszűnt a közönség részvétlensége miatt. Leghosszabb, de bizonytalan élete a Magyar Irásnak van Kassán. Ezeknél a folyóiratoknál hatékonyabban szolgálják a magyar irodalmat a magyar napilapok, elsősorban a Prágai Magyar Hirlap, és a Kassai Napló. Mindkét lapnak van irodalmi melléklete. A magyarnyelvű könyvkiadást a Felvidék számára a berlini Voggenreiter Verlag indította meg, később a Kazinczy Társaság vette át ezt a feladatot.

Erdély magyarságát a nagy változás nem érte belsőleg teljesen készületlenül. Erdély hajdani önállóságának a hagyománya nem veszett ki a lelkekből a XIX. század folyamán sem, hiába siettek legnagyobb fiai, Jósika óta, mind a magyar szellemiség ekkori nagy tűzhelyére, Pestre. Erdély volt az egyedüli része az országnak, amely sosem vált teljesen „vidékké". Szellemi elevenség, közvetlen kapcsolat Európával, viszonylagos baloldaliság a politikában, és a különjelleg büszke tudata:

ezek voltak azok a vonások, melyeket Erdély nagy multjából féltékenyen őrzött és amelyek megóvták a provincializmustól.

Mikor Erdélyben az emberek a politikai változás utáni aléltságból újra ember-magukra eszméltek, mikor tagjaikat megtapogatva, csodálkozva érezték, hogy még élnek, és mikor minden illuzió eloszoltán nyilvánvalóvá lett, hogy ezentúl máskép élnek, egységesen átlátták, hogy csak a hajdani szellemi önállóság feltámasztása által menthetik meg magyar lelküket. Az évszázadok óta alvó erdélyi különség újra felébredt — most már nem mint játékos székely dac és a rész gőgje az egésszel szemben, hanem mint az élet egyetlen lehetősége. Az erdélyi magyarság élete attól függött, tud-e Erdély az anyaországtól függetlenül, a maga erdélyi módján magyar lenni. Néhány év felmozdulása bebizonyította, hogy tud, és hogy még nagy mondanivalói vannak az egész magyarság számára.

Az első teendő volt bebizonyítani, legfőképpen elcsüggedő önmaguknak, hogy lehet és hogy van erdélyi irodalom. Ilymódon Kazinczy napjainak célkitűzései támadtak fel: idegenek és közönyösök éjszakájában kétségbeesett mágiával felkelteni a napot. Mint akkor, most is elsősorban önfeláldozó írókat kellett találni és egységes programm szolgálatába állítani őket. Mint akkor, most is meg kellett találni egy új célú irodalom tárgyi és formai törvényeit, és mint akkor, most is közönséget kellett teremteni az új irodalom számára.

Az új erdélyi irodalom történetére ugyanaz a belülről vetődő fény fon glóriát, mint Kazinczyék korára. Az irodalom megint sokkal több, mint irodalom, több, mint politikai és társadalmi tett. Innen ered az a tiszta, eszményi mozzanat, a csendes átlelkesültség gesztusa az erdélyi irodalom jobb alkotásaiban, melyet hiába keresünk napjaink magyarországi irodalmában, és amely furcsán, szellemtörténetileg elszigetelten és annál megrendítőbben hat a korban. Ez a gesztus lefegyverez: a kritikus hiába szedi össze minden tárgyilagosságát, az erdélyi könyvet nem tudja úgy tekinteni csupán, mint egy műalkotást, mert a sorok közül valami irodalomfölötti közvetlen valóság szívverését érzi.

„Általában feltűnőek az erdélyi irodalomban, — mondja egyik erdélyi író, — a nemzetpedagógiai tendenciák. Akik belső életét vigyázták, gyakran féltették is attól, hogy az ilyen tendenciák élreugrásával a művészi eszközöket hanyagolja el. Az utóbbi évtizedben talán sehol nem volt annyi vita arról, hogy hogy írjon, milyen témát válasszon az író, mi az első követelmény: a mondanivaló, vagy a forma; milyen helye van a műben a politikai, vagy egyéb mondanivalónak; milyen mértékben eszköz, és milyen mértékben öncél a művészet."

„Főként ez az a mozzanat, amiben a fiatal erdélyi irodalom eltér

a nyugatos mozgalomtól, melyhez különben szervesen kapcsolódik, és amelynek hivatott folytatója a megváltozott világban. A Nyugat-generáció helyi tekintetek nélküli, európai „radikálizmusa" helyett az erdélyi irodalom az önbírálat (majdnem a bűntudat) morális és hamuhintő radikálizmusát hozta... Az erdélyi írókban több volt a morális kényszer és felelősségérzet... mondanivalóikat a művészettől idegen meggondolások is rágták."

Az erdélyi irodalom első periódusa a tájékozódás, a széttekintés, bajtárs-keresés bizonytalan ideje. Az írók egyelőre elszigeteltek, mint a magyar írók Kazinczy előtt. Ha seregszemlét tartanánk, kitűnne, hogy vannak köztük olyanok, akik írók voltak már az impérium-változás előtt, Budapest felé fordult ambiciókkal és most a kényszerű körülmények arra késztetik őket, hogy szűkebb hazájukban keressenek maguknak teret. Másokat a nagy változás tesz íróvá. Szerepet játszanak a magyarországi emigránsok is, akiket Erdély, mint a szabadság ősi földje befogad. Az írókat gazdasági kényszer is hajtja: tanárok, állami tisztviselők, akik az impérium-változás miatt kenyerüket vesztették, az irodalomtól várják szűkös megélhetésüket.

Írók volnának, de még hiányzik a keret: kiadók, folyóiratok és főkép a közönség. Az első években számos rövidéletű folyóirat indul meg, jelezve a szándékot. Ezek a folyóiratok még kevéssé foglalkoznak erdélyi kérdésekkel — még nem történt meg a ráeszmélés arra, hogy Erdély egy zárt világ immár. Az erdélyi aktualitáshoz kapcsolódik a Zord Idők, mely Marosvásárhelyen indul meg 1919-ben.

Ezek az első szárnypróbálgatások még nem a későbbi centrumban, Kolozsvárt történnek. De az irodalmi élet központja mégis Kolozsvár. 1921-ben a régebbi eredetű Erdélyi Szemle átalakult Pásztortűzzé. A Pásztortűz volt az első években az erdélyi irodalmi élet középpontja, itt tanult járni az erdélyi irodalom. Munkatársai közt ott szerepel csaknem mindenki, akinek írói neve azóta már átlépte az erdélyi határokat. Kolozsvárt jelent meg három éven át a baloldalibb szellemű Napkelet, mely szintén nagy szerepet játszott az erdélyi irodalom magáraébredésében.

A folyóiratokkal egyidejűleg a könyvkiadók is megpróbálták megtalálni a modus vivendit az új Erdélyben. Közülük is csak egy bizonyult hosszú ideig életképesnek, a konzervativ szellemű Minerva R.-T., melynek egyeduralmát aztán megtörte 1924-ben az Erdélyi Szépmíves Céh. A Szépmíves Céh megalakulása talán a legfontosabb dátum az új Erdély irodalomtörténetében. Most vált lehetővé, hogy az erdélyi író műve ne csak folyóiratok hasábjain, vagy apró kiadóvállalatoknál, megszervezettség és honorárium nélkül jelenjék meg, hanem olyan formában, mely belső értékéhez méltó, amely megtalálja

az utat, nemcsak az erdélyi, hanem a magyarországi közönséghez is és ennek következtében az írót anyagilag is meg tudja jutalmazni.

A Szépmíves Céh megalakulása, előfizető-táborának összegyűjtése lezárja azt a másik folyamatot, mely az írók megszervezése mellett nem kevesebb fáradsággal ment végbe: az erdélyi közönség megalakítását. Az eljövendő évek számára ezek a közönségtoborzó utak és heraklesi munkák lesznek az erdélyi irodalom hőskorának legmegragadóbb és legkifejezőbb mozzanatai. Igy járt székely csapatának az élén faluról-falura az agg Benedek Elek is. Benedek Elek tulajdonképpen más idők embere volt, magyarországi író, de öregkorára hazatért Erdélybe és utolsó éveit a fiatal erdélyi irodalom istápolásának szentelte.

A Szépmíves Céh keletkezésével ér véget az erdélyi irodalom első korszaka. Ebben az időben veszik tudomásul az erdélyi irodalom létezését Erdélyen kívül is. Tanulmányok és cikkek ismertetik és mind több alkalom nyílik arra, hogy Erdély írói személyesen is bemutatkozzanak a budapesti közönség előtt.

A Szépmíves Céh megalakulása által az erdélyi irodalom műfajilag is kiszélesedik. Eddig csak a vers és a novella virágzott, most az újabb kiadói viszonyok következtében fellendül az erdélyi regény, melyben az erdélyi mondanivaló tágasabban juthat szóhoz, mint eddig. Ez a fellélegzés és a vele kapcsolatban megnövekedő önbizalom a háttere a nagy erdélyi folyóirat, az Erdélyi Helikon megindulásának.

Az Erdélyi Helikon nemcsak folyóirat, hanem írótársadalmi jelenség is, mint annak idején Kisfaludy Károly Aurorája volt. Mögötte megalakulásakor egy összetartozó írói csoport kollektív akarata állt. Ennek a tömörülésnek térbeli székhelye és egyben szimbóluma Marosvécs, Kemény János báró kastélya, ahol 1926-ban összegyűltek Erdély írói, annak a felelősségnek a tudatában, hogy nemcsak egy írói mozgalmat képviselnek, hanem az erdélyi magyarság szellemi sorsa is, a magyar eidos erdélyi fennmaradása is az ő kezükben van. Itt alakult meg az az évenkint gyűlésező íróparlament, melynek hivatása dönteni a szellemi Erdély kérdéseiben. A sziklán épült, várszerű, arisztokratikusan zárt és egyben vendégszerető marosvécsi kastély gyönyörű építészeti jelképe az erdélyi magyarság helyzetének: ez díszíti a Helikon címlapját és első kiadványait.

Az Erdélyi Helikon mozgalma a magyar nyelvterületek közül csak Erdélyben jöhetett létre és a legnagyobb erdélyi hagyományok méltó folytatása. Marosvécs kapuin belül megszűnik jobboldal és baloldal, mely az anyaországban összehangolhatatlanul kétfelé vágja a lelkeket, világnézetek és hitek abban a harmóniában állnak egymás

mellett, mint ahogy hajdan a tordai országgyűlés kívánta és ahogy álltak az erdélyi fejedelemség nagy napjaiban. Az Erdélyi Helikon megtalálta a kontaktust Erdély nem magyar népeivel, a rokon kisebbségi sorsba került szászokkal és a románokkal is. Kiadványaival az Erdélyben élő népek egymás közti megértését is igyekszik elősegíteni.

Az Erdélyi Helikonnal kb. egyidőben keletkezett a baloldali Korunk c. folyóirat, melyet Gaál Gábor kitűnő szociológiai orgánummá fejlesztett. Az irodalommal ez a lap keveset foglalkozik és akkor is inkább a külföldi termésnek nyujt teret.

Az erdélyi magyar irodalomban többé-kevésbbé aktív részt vesznek a napilapok is, különösen pár éven át a kolozsvári Ellenzék.

Az erdélyi magyar tudományos élet sokkal szegényesebb, mint az irodalmi. Ami természetes is, mert nagyobbszabású tudományos élet csak főiskolák mellett fejlődhetik ki. Az erdélyi magyar szellemtudományok orgánumai az Erdélyi Irodalmi Szemle és az Erdélyi Múzeum.

A rendkívüli körülmények, a szellemi létküzdelem feszültsége és az erdélyi magyarság irodalomra-maradtsága meglepő arányban bontotta virágba a tehetségeket. A legtöbbjük még fejlődésének tempójában áll és különben is sokkal közelebbi, semhogy objektív képet lehetne formálni róla.

Erdély először lírai költőivel törte át a határokat. Később főképen a történelmi regény az a műfaj, melyen át Erdély az összmagyarsághoz beszél.

Az erdélyi történelmi regény a Szépmíves Céh alapítását követő években virult fel, amikor Magyarországon is erős volt az érdeklődés a történelmi műfajok iránt. Erdély története újra nagy inspiráló lett, mint a magyar regény születése korában. Magyarország legszélesebb publikum-rétegeihez az erdélyi színmű jutott el, mely erősebb és valóságízűbb drámaiság levegőjét vitte a magyar színpadra.

De az egész magyar irodalom számára kétségkívül azok az írók jelentenek legtöbbet, akikben az erdélyi irodalom önállóvá válása felszabadította a székely nép önálló hangját.

Mélyen félreértené őket, aki „népieseknek", paraszti vagy parasztos vagy akár falu-íróknak tekintené őket. A népiesség kultúra-ellenes tendenciájú, visszatérést hirdet valami soha nem volt ősi egyszerűséghez. A székelyek népiessége nem kultúra-ellenes és nem visszatérés, hanem egy másfajta kultúra kifejezése és szintézisre hozása a mi kultúránkkal. A magyar „nép" jobbágy volt, a székely pedig szabad ember, az úrral egyenrangú. A székely lélek minden csak nem egyszerű

— aki az ő művükbe merül el, nem menekül városias komplikáltsága elől, hanem gyönyörködve szemléli egy másfajta komplikáltságban az örök és közös emberi motívumokat. A székely írók bevonulása nemcsak tájjelleg, kiaknázatlan magyar exotikum által gazdagítja a magyar irodalmat, hanem emberi skáláját szélesíti ki.

TARTALOM

Oldal

Ajánlás 4
Előszó. Írta *Makkai Sándor* 5
Lectori salutem 7
1. A módszerről 7
2. Az egységes szempont 14
3. Szelekció és felosztás 17

I. EGYHÁZI IRODALOM

A) KÉZIRATOS IRODALOM

1. *Bevezetés*
a) Oskor, ősvallás 21
b) A kereszténység felvétele 23
c) Az antik hagyomány. Magyarság és kereszténység . . 25
2. *Szerzők, megjelenési forma* 27
3. *Latin irodalom* 31
4. *Magyarnyelvű irodalom*
a) Középkor 34
b) Az átmenet kora 36
c) Kódexeink tartalma 38
d) Kódexeink közönsége. A kódexirodalom fellendülésének okai 43
5. *A humanizmus* 46

B) A KÖNYVNYOMTATÁS KORA

1. *A reformáció*
a) Elterjedése 50
b) A reformáció tartalma és embertípusa 53
c) A reformáció belső fejlődése 55
2. *Az irodalom, mint eszköz*
a) A könyvnyomtatás 39
b) Protestáns célú irodalom 63

3. *Az irodalom, mint cél* Oldal
a) A ponyva születése 67
b) Tinódi Sebestyén 70
c) A históriák tárgya 71
4. *A katolikus restauráció*
a) Habsburgok, főurak és jezsuiták 74
b) Pázmány Péter 77
5. *Erdély és a protestantizmus a XVII. században* 81
6. *Az autonóm ember*
a) Nemzeti öntudat 84
b) Írói öntudat 93
c) A Felvilágosodás előfutárjai 98
7. *Az egyházi kultúra jénykora és hanyatlása (XVIII. sz)* . . 104

II. A FŐURI IRODALOM

1. *Bevezetés*
a) Udvari kultúra 109
b) A magyar főúri költő 112
2. *Balassa Bálint és iskolája*
a) A személyes líra megteremtése 115
b) Az udvari szerelem 119
c) Balassa iskolája 123
3. *Zrinyi Miklós*
a) Főúr és költő, misztikus és reálpolitikus 126
b) Zrinyi életcélja 129
c) Sors és szabadakarat 132
d) A Szigeti Veszedelem 135
e) Zrinyi és a korszellem 139
4. *Gyöngyösi István* 143
5. *A népivé lett főúri irodalom*
a) A kéziratos daloskönyvek 148
b) A kuruc költészet 153
c) A népballadák 155
6. *Erdélyi főurak*
a) Erdély önmagába tekint 157
b) Mikes Kelemen 163
7. *Késői barok és rokokó* 169
8. *A főúri felvilágosodás* 173

III. NEMESI IRODALOM

Oldal

1. *Bevezetés* 179

A) NEMES IRÓK, NEMES OLVASÓK KORA

2. *A felújulás szellemi okai: A felvilágosodás* 185
3. *A felújulás lelki okai: Preromantika* 192
4. *Az első hullám*
   a) Uralkodók, szabadkőművesek, hírlapok 196
   b) Bessenyei György és barátai 201
   c) A deákos költők 205
   d) A hagyományok őrei 208
5. *Magyar preromantika*
   a) Harc a hegemóniáért 214
   b) Preromantikus szentimentalizmus 217
6. *A második hullám*
   a) I. Ferenc kora 223
   b) Irói szervezkedés 227
7. *Kazinczy Ferenc*
   a) A diktátor 229
   b) Levelek és emlékiratok 232
   c) A nyelvújítás 234
8. *Berzsenyi Dániel*
   a) Magyar kar mennyköve 237
   b) Az ihletett költő 239
9. *Hagyományok és népiesség*
   a) Kisfaludy Sándor 243
   b) Csokonai Vitéz Mihály 248
10. *Harc a magyar színházért*
   a) Rémdrámák és ősi dicsőség 255
   b) A Bánk bán 259
11. *Kölcsey Ferenc*
   a) Romantikus elvágyódás 265
   b) Romantikus hazatalálás 267
12. *A romantikus hullám*
   a) Az új nemzedék megszervezése 270
   b) Társadalom és nemzetiség 273
   c) Intézmények, orgánumok 276
   d) Optimista nemzetfelfogás 278
13. *Gróf Széchenyi István* 280

14. *Vörösmarty Mihály* Oldal
a) Alkotó megismerés 288
b) Fiatalság. Az époszok 291
c) Enyészet 295
d) Menekülés az enyészet elől. Dráma 297
e) A férfi-munka 299

B) NEMESI-NÉPI IRODALOM

1. *Bevezetés*
a) A szabadságharc előtt 304
b) Irói csoportok. Megjelenési forma. A közönség . . . 307
c) A szabadságharc után 313
2. *Erdély és a történelmi regény*
a) Jósika Miklós. 316
b) Báró Kemény Zsigmond: Élet és ábránd 319
c) Báró Kemény Zsigmond: Determinizmus 322
3. *A korrajzszerű regény*
a) Báró Eötvös József 325
b) Szórakoztató irodalom 331
4. *Jókai Mór* 334
5. *Petőfi Sándor* 340
a) Lírai realizmus 341
b) Biedermeier 346
c) Népiesség 349
d) Világszabadság 353
6. *Petőfi körül* 357
7. *Arany János* 363
a) A népi fi 363
b) Históriai realizmus 368
c) Tudatos költő 373
d) Az öreg Arany 378
8. *Irodalmi tudat* 382
9. *Madách Imre*
a) Az Ember Tragédiájának szellemtörténeti helye . . . 388
b) Madách világnézete 393

C) A POLGÁROSODÓ NEMESSÉG IRODALMA

1. *A korszak negatív jellege* 396
2. *A klasszicizáló iskola*
a) Epigon líra. 402
b) A klasszicizmus a kor ellen fordul 406
c) Klasszicizáló és népies színpad 410

Oldal

3. *Mikszáth Kálmán* 412
4. *Vajda János* 416
5. *Irodalomszemlélet* 420

IV. POLGÁRI IRODALOM

1. *Bevezetés* 425
2. *A Nyugat előtt*
   a) A polgári irodalom kezdetei 431
   b) Konzervatívok 435
   c) Impresszionizmus 440
   d) A Nyugat 445
3. *Ady Endre* 448
   a) Ősök, ifjúkor 449
   b) Nagyvárad és Páris 453
   c) Romantikus korszak 455
   d) A későbbi Ady 457
   e) Ady vitalizmusa 458
   f) Ady és a halál 460
   g) Ady vallásossága 461
   h) Ady és a szerelem 463
   i) Pénz és szegénység 466
   j) Ady magyarsága 469
4. *Babits Mihály*
   a) A fiatal Babits 472
   b) A férfi Babits 475
5. *A Nyugat lirikusai* 478
6. *A Nyugat prózaírói*
   a) Móricz Zsigmond 484
   b) A többiek 488
7. *A kilencszáztizes évek* 490
   a) Az export-dráma 491
   b) Vallásos irodalom 494
   c) Az iskolán kívül 496
   d) Irodalom-szemlélet 499
8. *Háború és forradalom* 501

A MAI IRODALOM

1. Hosszmetszet 506
2. Keresztmetszet 512
3. Az utód-államok magyar irodalma 513

NÉVMUTATÓ

Abafi (Aigner) Lajos 164, 201, 236, 264
Abaris 97
Abádi Benedek 61
Adelung 189
Ady Endre 19, 39, 116, 128, 154, 163, 230, 242, 259, 289, 296, 341, 346, 357, 363, 372, 373, 381, 394, 395, 406, 416, 417, 418, 419, 430, 432, 434, 438, 440, 446. *448—72*, 473, 475, 476, 477, 478, 486, 494, 495, 496, 499, 500, 502, 507, 510
Ady Lajos 472
Aeneas Sylvius 72, 85
Alexander Bernát 396
Alexovics Balázs 188, 219
Alsted 82
Alszeghy Zsolt 67, 108, 119, 126
Alvinczy György 58
Alvinczy Peter 80, 83, 94, 99
Amadé László br. 106, *171—3*, 249, 381
Ambrus Zoltán 431, 433, 434
Andor József 495
Angelus Silesius 58
Angyal Dávid 244, 248, 269
Anonymus 29, 33, 92
Apáffi Mihály 83
Apácai Csere János 62, 82, 88, 91, *100—*, 128, 159
Apáti Ferenc 38
Apor Péter br. *162—3*, 178, 197
Aranka György 191, 199
Arany János 8, 19, 73, 74, 138, 139, 142, 145, 147, 178, 184, 208, 259, 251, 260, 264, 292, 307, 309, 313, 314, 324, 325, 328, 333, 342, 345, 350, 351, 352, 357, 358, 360, 362, *363—82*, 386, 394, 398, 401, 406, 409, 411, 413, 415, 416 428, 435, 439, 469, 471, 473, 474, 480, 500, 512
Arany László 402, 406, *407—9*, 410
Ariosto 111, 141, 371
Arisztidesz (Vajda János) 416
Aristophanes 364, 374
Aristoteles 26
Aventinus 93
Ábel Jenő 50
Ábrányi Emil 404
Ányos Pál *218—19*

Babits Mihály 13, 242, 304, 357, 368, 382, 396, 440, *472—8*, 480, 481, 484, 500, 501, 504, 512, 513, 514
Bacon 98, 171
Bacsányi, l. Batsányi
Badics Ferenc 147, 272, 319
Bajza József 221, 247, *270—3*, 277, 308, 311, 341, 422
Bakócz Tamás 48
Balassa Bálint br. 18, 19, 72, 85, 90, 95, 112, 114, *115—26*, 138, 139, 150, 151, 168, 169, 170, 244
Balassa Bálint gr. *125*, 126
Balassa József 237
Balassi Menyhárt 66
Balázs Béla *502—3*
Balogh József 34
Balogh Károly 396
Balzac 323, 331, 413
Bánffy György gr. 199, 224
Bánffy Miklós gr. 496, *497*
Bánóczy József 257
Bánóczy László 492
Baranyai Zoltán 178
Barcsay Ábrahám 202
Barclay 81
Barczafalvi Szabó Dávid 190, 234, 235
Baróti Dezső 214, 482
Baróti Szabó Dávid 175, 190 *205—7*, 214, 217, 292
Barre. Chevalier de la 188
Barta János 264, 396
Bartók Béla 155, 411
Bartók György 385
Bartók Lajos 402
Basire, Isac 82
Batthyány Alajos gr. 176, 334
Batthyány Kázmér 288
Batthyány Lajos 325
Batsányi János 199, 200, *214—7*, 218, 219, 220, 232
Baudelaire 359
Baumberg Gabriella, Batsányiné 215
Baumgarten Ferenc Ferdinánd 514
Bayer József 108, 258, 264
Bayle 100
Bárány György 102
Báróczy Sándor 199, 202, 229
Báthory István 58, 115
Beck, Karl 351
Bél Mátyás 92, *102—3*, 199
Bellarmin 77
Belohorszky Ferenc 205
Benedek Elek 519
Benedek Marcell 492
Beniczky Péter 126
Beniczkyné Bajza Lenke *401*
Benyák Bernát 108
Benyovszky Móric 209
Beöthy Zsolt 15, 19, 139, 205, 364, 395, 421, *500—1*
Bercsényi Miklós 165
Berczeli A. Károly 50
Bergson 195, 223

Berze Nagy János 23
Berzsenyi Dániel 203, 205, 208, 226, *237—43*, 246, 247, 250, 260, 268, 293, 296, 299, 301, 346, 357, 358, 372, 373, 377, 385, 440, 471, 483, 505
Béranger 306, 350
Bérczy Károly 315, 368, 407
Bíró Lajos 493
Boccaccio 72, 90
Bock Mihály 115
Bod Péter 54, 80, *97—8*, 174
Berzeviczy Albert 316
Berzeviczy Gergely 226, 227
Bessenyei György 177, 178, 186, 188, 190, 191, *201—5*, 208, 214, 260, 277, 378, 431, 512
Bethlen Gábor 77, 81, 83, 127
Bethlen Kata (Árva) 97, 159, *160*, 161, 163
Bethlen Miklós 82, 102, *158—60*, 163, 233
Béza 87
Biczó Ferenc 405, 420
Bisterfeld 82
Blaha Lujza 411
Bodin 104, 140
Bodnár Zsigmond *423—4*
Bogáti Fazekas Miklós 72
Boileau 146
Boncza Berta (Csinszka) 448, 465
Bonfinius 49
Borbély István 59
Bornemisza Péter 54, 60, *64—5*, 90, 115, 116
Bowring 334
Bölöni Farkas Sándor 306
Bölöni György 472
Börne 306
Brisits Frigyes 303, 304
Bródy Sándor *440—2*, 445, 493
Buday György 157
Bulcsu Károly 362
Burns 376
Bürger 252
Byron 184, 281, 342, 343, 376, 377, 389, 406

Calderon 107, 111
Calepinus 254
Camoens 320
Camerarius 159
Capellanus Joannes 110
Cardanus 159
Cassiodorus 32
Castiglione 111, 112, 113
Cato 233
Celtes Conrad 45, 49, 50
Chateaubriand 281, 326
Chiabrera 141
Cicero 132, 267, 282
Claudel 446
Colbert 159
Coleridge 342
Comenius 82, *99—100*
Constant, Benjamin 326
Cornille 174
Costil Pierre 59
Cranmer püspök 72
Cromwell 88
Csajághy Laura 288
Csaj Etelka 341
Csathó Kálmán 496, *498—9*
Csató Pál 277
Császár Elemér 208, 218, 248, 362, 432
Császár Ferenc 308
Csengery Antal 315
Csepreghy Ferenc *411*
Cserei Mihály *162*, 163
Csermelyi Sándor 402
Csernátoni Pál 99
Csiky Gergely 401, 410
Csokonai Vitéz Mihály 150, 226, *248—55*, 268, 292, 348, 364, 381, 481
Csuzi Cseh Jakab 95
Czapáry László 303
Czuczor Gergely 349
Czvittinger Dávid 97

Dayka Gábor 199, 219, *220—1*
Dante 9, 48, 90, 110, 111, 240, 266, 289, 404
Daudet 414
Dávid Ferenc *57*, 77, 164
Deák Ferenc 314, 326, 416
Debreczeni István 382
Decsy Sámuel 190, 197 200
Degré Alajos 308
Descartes 99, 100
Dessewffy József gr. 233, 271, 273
Déryné 259
Dési Márton 99
Déval Biró Mátyás 53, 95
Dézsi Lajos 63, 71, 74, 115, 123, 319
Dickens 331, 350, 372, 413, 484
Dobó Ferenc 115
Dobó Krisztina 115
Domján Elek 163
Dorell József 170
Dosztojevszkij 16, 88, 325, 338, 408, 467
Dóczy Jenő 421, 447
Dóczy Lajos 397, *410*
Dózsa György 329, 355, 357, 411, 468
Döbrentei Gábor 224, 228, 229, 273, 276
Draskovich Euszébia 135
Du Bellay 91
Dudith András *58—9*, 97, 98
Dugonics András 79, 145, 147, 190, *211—4*, 244, 246, 255, 304, 326, 332, 384
Dukai Takách Zsuzsánna 237
Dury, John 82
Dürer 54, 378

Eckhardt Sándor 120, 123, 178, 192, 205
Egressy Gábor 260
Einstein 186
Emőd Tamás *493—4*
Endrődy Sándor 402, 404
Enyedi György 72
Eötvös Ignác 325
Eötvös József br. 184, 307, 314, *325—31*, 332, 333, 355, 422
Erasmus 37, 38, 49, 50, 52, 59, 60, 168, 185
Ercsei Julianna 363
Erdélyi János 100, 260, 308, 311, 314, 315, 362, 368, 376, *385—6*, 415, 420
Esterházy Károly 273
Esterházy Pál 144, 145
Euripides 394
Édes Gergely 236, 250

Falk Miksa 397
Faludi Ferenc 106, 113, 115, *170—1*, 249, 349, 381
Faludi János 59
Farkas Gyula 229, 277, 307
Fazekas Mihály 213, *255*
Fáy András 331
Fekete János gr. *175—6*, 177, 187
Fénelon 174
Fenyő Miksa 445, 447
Ferenczi Zoltán 71, 123, 152, 255, 287, 331, 357, 362
Ferenczy József 201
Fessler Ignác Aurél 275
Festetich György gr. 228, 253, 334
Féja Géza 488
Flaubert 373, 391, 447
Forgách Miklós gr. 176, 177, 215
Forgács Simon gr. 127
Fouillée 423
Földessy Gyula 472
Földi János 219
Fraknói Vilmos 81
France, Anatole 446
Frangepán Katalin 131
Frankenburg Adolf 308, 311, 359
Fráter Erzsébet 388, 394
Fráter György 335
Füst Milán *482—3*

Gaál Gábor 520
Gábor Andor *493*
Garay János 308, *359*, 362
Gárdonyi Géza 405, *438—9*, 472, 494
Geleji Katona István *83—4*, 86, 100
Gellért Oszkár 472, *482—3*
Gentillet 140
George 446, 470, 474
Gervinus 306
Gessner 229
Gide 446
Giraudoux 443
Gleim 231
Gobinet 164
Goethe 7, 9, 142, 160, 175, 192, 213, 231, 232, 271, 289, 326, 327, 344, 379, 380, 389, 390, 392, 470
Gogoly 373, 406
Goldsmith 233
Gombos Imre 256
Gottfried v. Strassburg 113
Gottsched 189, 202
Görgei Arthur 407
Götz 231
Gracián 170, 171
Gragger Róbert 36, 157, 214
Grassalkovich hg. 277
Greguss Ágost 387, 421
Grimmelshausen 57
Grotius 100, 180
Grünwald Béla 283
Gundolf 416
Guinicelli 110
Gulyás József 126, 255
Gulyás Pál 30, 63
Guarinus 47
Gutkeledi Vid 28
Güntert 23
Gvadányi József gr. 175, 178, 179, *208—11*, 220, 244, 246, 384

Gyalui Farkas 63
Gyergyai Albert 73
Gyergyai Albert (kritikus) 505
Gyóni Géza *501—2*
Gyöngyösi István 91, 97, 112, 113, 114, 138, 139, *143—7*, 151, 158, 171, 213, 231, 243, 381
Gyöngyösi János 250
Győry János 93
Gyulai Pál 15, 19, 260, 264, 303, 304, 308, 314, 315, 322, 323, 325, 338, 340, 357, 362, 384, *386—8*, 402, 405, 406, 407, 408, 410, 414, 415, 416, 420, 421, 422, 500, 512

Hajnóczy Sándor 180
Halász Gábor 50, 215, 236, 243, 288, 478
Halévy 107
Haller János gr. 91, *158*, 163
Haller László gr. 174
Hankiss János 357, 497
Harmos Sándor 264
Harsányi István 126, 255
Harsányi István ifj. 170, 255
Harsányi Zsolt 396
Hatvany Lajos 357, *447—8*, 472
Hauptmann, Gerhart 446, 492
Havas Adolf 357
Hazucha Ferenc 308
Hebbel 324, 369, 370, 425
Hegedüs István 47, 50, 100
Hegel 389, 390, 391
Heine 306, 343, 405, 465
Helmeczy Mihály 277, 357
Heltai Gáspár 54, 60, *65*, 67, 78
Heltai Jenő 431, *434—5*
Helvetius 215
Heinrich Gusztáv 214, 222, 387
Henszlmann Imre 307, 308
Herczeg Ferenc *436—7*, 438, 439
Herder 148, 157, 244, 292, 302, 349, 389
Hesz András 59
Hevesi András 420, 451
Hevesi Sándor 392, 412, 492 513
Hiador I. Jámbor Pál
Hofbauer Szent Kelemen 283
Hofmannsegg gr. 169
Hoffmannsthal 503
Holberg 257
Homeros 135, 148, 279, 289, 293
Hood, Tom 350
Horatius 239, 240
Horánszky Lajos 215
Horányi Elek 98
Hormayr 275
Horvát István *278—80*, 301, 306, 325
Horváth Cyrill 34, 45, 101
Horváth János 30, 36, 37, 44, 45, 50, 130, 142, 147, 170, 184, 208, 214, 237, 249, 255, 264, 269, 349, 357, 406, 436, 472, 501
Hóman Bálint 32, 34, 509, 513
Hölderlin 25, 292, 302, 470
Hrosvitha 44
Hruz Mária 340
Hunyadi János 72, 93, 202, 244
Hunyadi Mátyás 202, 204, 209
Huszár Gál 60
Huszti József 50
Huszti Péter 72

Ibsen 389, 413, 429, 492
Ignotus 431, 445, *447—8*, 514
Illei János 108
Illyefalvi Vitéz Aladár 170
Ilosvai Selymes Péter 73
Ipolyi Arnold 81
Istvánffy Pál 72
Iványi-Grünwald Béla ifj. 288
Izsóf Alajos 495

Jacobi 231
Jakubovich Emil 34, 36
Jammes, Francis 489
Janus Pannonius *47*, 97, 170
Jámbor Pál (Hiador) 311
János Zsigmond 37
Jászberényi Pál 82
Jászi Oszkár 446
Jean Paul 227, 287, 327
Johnson dr. 232
Joó Tibor 142
Jordanes 32
Jókai Mór 307, 308, 309, 311, 312, 314, 333, *334—40*, 341, 342, 387, 402, 409, 415, 416, 435, 436, 439, 441, 442
Jósika Miklós br. 311, *316—9*, 322, 403, 413, 516
József nádor 228, 244, 245
II. József 180, 185, 186, 187, 189, 192, 197, 198, 201, 203, 223, 229, 444
Juhász Géza 478, 484
Juhász Gyula *482*
Jung 289
Justh Zsigmond *432*

Kaffka Margit *488—9*
Kant 393
Kanyaró Ferenc 59, 127
Kardos Tibor 50, 142
Karinthy Frigyes *490*
Karthauzi Névtelen *31*
Kassák Lajos 503, 504, *505*, 513
Kastner Jenő 172, 331
Katona István 92
Katona József 226, 256, 257, *259—64*, 299, 378, 387, 423
Katona Lajos 34, 45, 163
Kaunitz 174
Kazinczy Ferenc 7, 127, 163, 175, 188, 191, 192, 199, 200, 201, 203, 210, 211, 213, 214, 217, 219, 220, 221, 222, 226, 227, *229—36*, 238, 239, 243, 247, 254, 260, 265, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 278, 292, 293, 301, 308, 326, 339, 341, 384, 385, 423, 430, 447, 517, 518
Kazinczy Gábor 163
Káldi György 81
Kálti Márk 34
Kálvin 56, 66, 89
Kármán József 200, 211, *221—3*
Károli Gáspár 64, 88
Károlyi Árpád 287
Keats 481
Kelemen László 191, 228
Kemény János br. 6, 519
Kemény János fejedelem 83, 144, *158*, 159, 163
Kemény Katalin 163
Kemény Zsigmond br. 15, 240, 288, 308, 313, 314, 315, *315—25*, 329, 330, 331, 370, 403, 413, 416, 422, 435, 471, 485
Kempis Tamás 77, 78, 94
Kepler János 88, 167, 392
Kerecsényi Dezső 50, 55, 67, 93, 98, 404
Keresztury Dezső 316
Kerényi Frigyes 309, 341
Kerényi Károly 23
Kerr, Alfred 446
Kézai Simon 33
Kinizsi Pál 43, 72
Király György 142, 155, 169, 500
Kis János 237, 238, 239, 268
Kisbán Miklós (l. Bánffy Miklós gr.) *257—8*, 259, 260, 268, 270, 272, 273, 274, 275, 277, 278, 339, 349, 519
Kisfaludy Károly 201, 211, 224, 228
Kisfaludy Sándor 226, *243—8*, 249, 254, 257, 263, 268, 301, 333, 339
Kiss József *404—5*, 431, 434
Klebelsberg Kunó gr. 512
Kleist 325
Klopstock 293
Koch (Coccejus) 99
Kodály Zoltán 155, 411
Koháry István gr. 114, *125—6*, 141
Komáromi Csipkés György 97
Komjáti Benedek 64
Komjáthy Jenő 405, 406, 420, 500
Komlós Aladár 396, 478
Kornis Gyula 103, 229
Kosegarten 233
Kossuth Lajos 246, 265, 272, 280, 281, 283, 286, 287, 304, 310, 311, 312, 313, 314, 354, 355, 366
Koszó János 275
Kosztolányi Dezső 382, 405, 472, *475—81*, 488, 513
Kotzebue 258
Kovács József 250
Kovacsóczy 270, 271
Kozma Andor 402, 431
Kóbor Tamás 431
Kónyi János 143
Kölcsey Ferenc 7, 128, 188, 192, 199, 203, 221, 226, 227, 228, 235, 236, 237, 239, 241, 243, 247, 252, 255, 260, *265—9*, 271, 272, 276, 278, 291, 299, 300, 302, 308, 333, 349, 470, 471, 477
Kőleséry Sámuel 95
Körner 228, 268
Kőszegi Zsuzsanna 165
Krafft-Ebing 432
Kremmer Dezső 100
Kriza János 157
Krúdy Gyula 407, 440, *442—4*, 445, 478, 485, 499
Kultsár István 164, 167, 227
Kun László 211, 244
Kuncz Aladár 6, 382, 396, 478
Kuthy Lajos 307, 332, 333, 338

Laborfalvy Róza 335
Laczkovics 187, 188
Laczkó Géza 394, 396, 489
II. Lajos 444
XIV. Lajos 75, 141, 164, 187, 183, 233, 234, 425
Lamartine 306

Lamennais abbé 306, 354
Lauderer 62
Larochefoucauld 164
Lasserre, Pierre 193
Laudovics 91
Lázár János gr. *169—70*
Leibnitz 82
Lengyel Menyhért 493
Lengyel Miklós 362
Lessing 189, 210, 257, 293
Lessing, Theodor 491
Lesznai Anna 502
Lewis, Sinclair 428
Lévay József 362, 402, 403, 404
Lilien Anna br. 325
II. Lipót 180, 197
Listius László 143
Lisznyai Kálmán 308, 360, 361, 362
Lorántffy Zsuzsánna 100
Lorrain, Claude 166
Losonczy Anna 115, 116, 121
Loyolai Szt. Ignác 76, 77, 78, 129, 130, 354
Lukács György 492, *502*, 503
Lukács Móric 307
Lukianos 72
Luther 38, 55, 56, 60

Macchiavelli 127, 140
Macpherson 153, 154
Madách Imre 135, 167, 303, *388—96*, 418
Maeterlinck 492
Magyar Benigna 43
Magyari István 77, *85—6*, 93
Majláth János gr. 238, 275
Makai Emil 434
Makkai Sándor 288, 325, 472
Mann, Thomas 497
Marczibányi István 229
Marinetti 503
Marino 135, 140, 141
Marivaux 326
Markovics Miklós 221
Marlowe 333
Marót Károly 357
Martini 180
Martinovics 176, 180, 188, 190, 197, 198, 200, 210, 215, 216, 219, 223, 229, 245
Mányusz Elemér 74, 184
Mária Antoniette 177, 253, 444
Mária Terézia 164, 174, 196, 203, 223, 363
Márton József 248
Máté Károly 98, 163
Mátray Gábor 277, 311, 359
Mátyás Flórián 34
Mátyás király 28, *47—8*, 72, 130, 131, 132, 134
Medgyesi Pál 83
Mednyánszky Alajos br. 275
Mednyánszky Berta 341
Meier, John 148
Melanchton 53, 54
Melich János 34
Melius Péter 52, *53—4*, 57, 64
Mencken 428
Mercoeur, Duc de 130
Metastasio 257
Metternich 223, 224, 310
Meyer C. F. 324
Mérey Sándor 255
Mészöly Gedeon 213, 255
Michelangelo 122, 243
Michelet 306
Mikes Kelemen 114, 115, 159, *163—9*, 171, 340
Miklós Ferenc 164
Miksa király 75
Mikszáth Kálmán 340, *412—5*, 432, 436, 437, 439, 442, 485, 498
Milton 82, 142, 370
Misztótfalusi Kis Miklós *61—2*, 77, 91, 100, 128
Mollerus D. G. 97
Molnár Ferenc *592—3*
Molnár János 200
Montaigne 159
Montecuccoli 130, 132
Montesquieu 104
Moore 313
Morgenstern 106
Móricz Zsigmond 379, 382, 411, 438, 446, 448, 472, *484—8*, 496, 510, 513, 514
Musset 281, 326
Müller, Günther 76, 115

Nagy Bella 335
Nagy Endre 493
Nagy Frigyes 173
Nagy Ignác 308, 313, *332*, 333, 337, 338
Nagy József 423, 500
Nagy Lajos 501
Nagy Lajos király 48, 367
Nagy László 147
Nagy Sándor 69
Naláczy József 202
Napoleon 280, 290, 352
Naumann, Hans 23, 115, 148, 150, 152
Nádasdy Tamás 60, 70
Nemes Béla 362
Négyesy László 87, 127, 170, 172, 208, 213, 214
Németh László 67, 163, 217, 230, 372, 382, 409, 420, 482, 484, *515*
Nietzsche 195, 289, 470

Offenbach 107
Ohnet 432
Oláh Gábor 255
Oláh Miklós 75
Opitz, Martin 82, 91
Orániai Vilmos 127
Orczy Lőrinc br. *177—8*, 202
Orczy Zsuzsánna 171
Orlai-Petrich Soma 340
Ortutay Gyula 157
Ossián 148, 153, 293
Osvát Ernő 431, 445, 477, 484, 488, 514
Otto, W. F. 23
Ovidius 120, 145

Pais Dezső 34, 36
Papp Ferenc 325
Pascal 7, 142, 164
Pataki József 192
Paulus Diaconus 32
Pákh Albert 308, 365
Pálffy Albert 308
Pálffy Károly gr. 174, 199
Pálóczi Horváth Ádám 244
Pápai-Páriz Ferenc 62, 91, 102
Pápay Sámuel 223

Pázmándy Horváth Endre 292
Pázmány Péter *77—81*, 86, 94, 106, 139, 188, 231
Pekár Gyula 432
Pekri L.-né, Petrőczy Kata Szidónia *124—5*, 126
Perczel Etelka 288, 293, 294
Pericles 425
Pesti Mizsér Gábor 60
Pethe Ferenc 225
Pethő Sándor 142
Petőfi Sándor 9, 19, 150, 153, 184, 140, 304, 307, 308, 309, 310, 311, 313, 314, 315, 328, 331, 334, 336, 337, 339, *340—57*, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 372, 374, 386, 387, 398, 401, 404, 412, 415, 416, 417, 419, 434, 468, 505
Petrarca 90, 95, 110, 159, 246, 247
Petrichevich Horváth Lázár 311
Petrovics István 340
Péczeli József 174, 200
Péter óbudai prépost 33
Péterfy Jenő 15, 19, 272, 325, 331, 338, 340, 387, 422—3, 500
Pintér Jenő 30, 36, 45, 50, 55, 67, 74, 84, 93, 103, 106, 108, 163, 201, 213, 217, 229, 277
Pirandello 493
Piscator 82
Platon 66, 100
Plutarchos 72
Podmaniczky Julia 316
Pokoly József 84
Pole Reginald 59
Ponson du Terrail 432
Pope 146, 251
Pray György 92
Prielle Kornélia 342
Priscos Rhétor 293
Prohászka Lajos 260, 300
Prohászka Ottokár 438, 472, 494—5, 496
Propertius 120
Pruzsinszky József 325
Puffendorf 159, 180
Pukánszky Béla 71, 275, 332
Pulszky Ferenc 288, 306, 307, 308, 341
Puskin 406, 407
Pyrker László *273—5*

Rabelais 78
Racine 7, 142, 164
Radákovics József (l. Vas Gereben) 333
Radnóti Miklós 488
Radvánszky Béla br. 126
Ranke 431
Ravasz László 404, 496
Ráday Gedeon gr. 199, 219, 292
Rájnis József 206
Rákosi Jenő 410, 411, *435—6*
II. Rákóczi Ferenc 127, 132, 134, 153, 154, 159, *161—2*, 163, 164, 165, 166
I. Rákóczi György 82, 83, 363
II. Rákóczi György 82, 83, 131, 132
Rákóczi József 164, 168
Ráskai Lea 30
Rát Mátyás 190
Ráth Mór 331
Reviczky Gyula *405—6*, 420, 434, 500
Rédey Tivadar 422
Réthy László 465
Révai Miklós 170, 190, 191, *206*, 214, 219, 224
Révész Béla 472
Révész Imre 55
Richardson 326
Richelieu 190
Riedl Frigyes 15, 50, 153, 155, 344, 357, 372, 382, 387, 405, 406, 420, 422, *500*
Rimay János 90, 91, 115, 119, 120, *123—4*
Ritoók Emma 502
Róheim Géza 23
Rónai Horváth Jenő 127
Ronsard 111, 122
Rossetti 475
Rosty Ágnes 325
Rotschild 467
Rotteck 306
Rousseau 159, 174, 177, 178, 180, 190, 193, 194, 210, 215, 218, 251, 268, 299, 319, 326
Rubinyi Mózes 415, 420
Rudolf császár 88
Rumy Károly 275
Rupp Kornél 147, 170

Saint-Beuve 326
Saint Simon 159
Salamon Ferenc 315, 363, 420
Sambucus 50, 97
Sand, George 349
Sas Andor 396
Sárosy Gyula 308
Schedius Lajos 200
Scott, Walter 317, 318, 322
Schiller 192, 257, 259, 263, 393
Seilern Crescentia 280, 282
Scève, Maurice 122
Schlegel 283
Schopenhauer 171
Schöpflin Aladár 415, 472, 484, *499—500*
Schwartner 292
Serveto 57
Shakespeare 9, 25, 97, 111, 113, 148, 224, 243, 255, 258, 259, 261, 299, 364, 410 478
Shaw 186, 446
Shelley 184, 354, 468
Sidney, Sir Philip 69, 91, 122
Sik Sándor 269, 405, 438, 472, 494, *495*, 513
Sikabonyi Antal 500
Simai Kristóf 107
Simmel 502
Skala István 288
Skaricza Mátó 67, 96
Sokrates 103, 230
Solymossy Sándor 22, 23, 74
Sonnenfels 174, 202
Southey 342
Sövényházi Márta 30, 38
Spencer, Herbert 423
Spengler 25, 389
Spenser 111, 122
Spielenberg Pál 200
Spinola Kristóf 99
Spinoza 100, 142
Spira Ferenc 72
Stadion gr. 245

Stendhal 338, **345**
Sterne 287
Storm 324
Strindberg 394
Sue 331, 332, 338, **432**
Suso 40
Sylvester János 52, 54, 60, 64, 90
Swinburne 468
Szabó Dezső 243, 328, 367, 472, 477, 500, 502, 507, *508*, 509
Szabó Károly 34, 67
Szabó László 340
Szabó Lőrinc 481
Szabolcsi Bence 71, 152
Szabolcska Mihály 405
Szacsvay Sándor 187, 199
Szaicz Leó 188, 219
Szalay László 163, 307, 312, 325
Szádeczky-Kardos Lajos 163
Szántó István S. I. 77
Szász Károly 308, 402, *404—05*
Szász Károly ifj. 403
Szegedi Kis István 96
Szegedy Róza 244, 245
Szegő Endre 478
Szekfű Gyula 76, 84, 93, 103, 108, 163, 178, 181, 184, 192, 224, 229, 288, 307, 313, 316, 436, 507, *508—9*, 513
Szelestey László 360, 361, 402
Szemere Pál 235, 236, 271, 278
Szendrey Julia 341, 342, 348, 386
Szent Adorján 42
Szent Alexius 42
Szent Ágoston 116, 159, 161, 166, 217
Szent Bonifácius 28
Szent Domokos 43
Szent Ferenc 35, 43
Szent Imre 31
Szent István 16, 23— 6, 31, 93
Szent Katalin 57
Szent László 32, 92, 359, 364
Szent Mór 31
Szent Orsolya 42
Szentiványi Márton 97
Szenteleky Kornél 516
Szentjóbi Szabó László 219, 220
Szenvey József 276
Szepsi Csombor Márton 82
Szerb Antal 115, 155, 196, 243, 269, 304, 478
Széchenyi Ferenc gr. 200, 227, 253, 254, 280
Széchenyi István gr. 128, 182, 226, 269, 276, 277, 278, *280—8*, 300, 301, 302, 304, 314, 333, 339, 470, 471
Széchenyi Pálné Carolina Meadebe 282
Széchy Károly 142, 361, 362
Székely József *360—1*, 402
Szép Ernő *489*
Szigeti József 309, 312
Szigligeti Ede 308, 312, *410—1*, 412
Szíklay János 334
Szilády Áron 71, 120, 123, 152
Szily Kálmán 287
Szinnyei Ferenc 319, 325
Szomory Dezső 440, *444—8*, 478
Sztárai Mihály 65
Sztáray Mihály gr. 175, 177, 187

Taine 423, 500
Tasso 111, 112, 113, 130, 135, 136, 140, 370, 371, 374
Tavaszy Sándor 100
Telegdi Miklós 75
Teleki Ádám gr. 174
Teleki Domonkos gr. 386
Teleki József gr. 174, 203, 276
Teleki László gr. 312
Teleki Sámuel gr. 50, 140
Temesvári Pelbárt *34*, 44, 47
Tennyson 369
Tersánszky J. Jenő *489—90*
Thackeray 372, 373
Thaisz András 273
Thaly Kálmán 119, 122, 126, 152, *153—5*
Thienemann Tivadar 30, 44, 45, 50, 98, 192
Thou 159
Thököly Imre 144, 145
Thury Etele 55
Thury József 142
Tibullus 120
Tieck 271
Tiers 306
Tilly 89
Timár Kálmán 45
Tinódi Sebestyén 69, *70—1*, 114, 146
Tisza Kálmán 397
Tolnai Dáli János 83
Toldy (Schedel) Ferenc 15, 37, 216, 243, 247, 260, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 308, 311, 314, 368, *382—5*, 386, 387, 416, 421, 500
Toldy István 400
Tolnai Lajos 402, *409—10*, 414, 438, 486
Tolnai Vilmos 153, 155, 192, 287
Tolsztoj 323
Tomori Pál 273
Tompa Mihály 308, 314, 341, 350, *357—9*, 362, 377
Tormay Cecília 496, *497—8*, 510
Toursi Szent Gergely 32
Tóth Árpád *481—2*
Tóth Béla 431, *433—4*
Tóth Ede *411*
Tóth Gáspár 341
Tóth István 143
Tóth Kálmán 360, 368, 402, 434
Török Bálint 54, 70
Török Sophie 476
Török Sophie gr. 229
Trattner János Tamás 62, 228
Trefort Ágoston 307
Trenck Frigyes 176, 187
Troeltsch 550
Trócsányi Zoltán 67
Turenne 159
Turgenyev 88, 407
Turi György 72, 137
Turóczi-Trostler József 90, 93, 98, 170, 362
Tyrtaios 367

Uz 231

Ürményi József 287

Vachott Sándor 308
Vahot Imre 308, 309, 311, 341, 359
Vajda Amália 244
Vajda Péter 308, *359—60*, 362

Vajda János 394, 402, 405, 410, 414 *416—20*, 500
Vajda Jullanna 248
Vajthó László 205, **472**
Valéry 415
Van Haeften 164
Van Swieten 174
Vargha Gyula 402, 404
Vas Gereben 308, 314, *333—4*, 337, 338, 363
Váczy János 237, 243
Válaszuti György 67
Vály 334
Váradi Antal 402, *404*
Várkonyi Nándor 478
Váry Rezső 215
Vásárhelyi András 38
Veigelsberg Leó 447
Verancsics Antal 75
Veresmarty Mihály *81*
Vergilius 72, 130, 292
Verseghy Ferenc 206, 219, 220
Vértesy Jenő 172
Victor Hugo 299, 306, 319, 326, 338, 350, 355
Villon 112
Vigny De 281
Vincze Géza 496
Virág Benedek *207—8*, 218, 292
Viszota Gyula 287, 288
Vitéz János *47*
Vitkovics Mihály 229, 278
Volnovich Géza 331, 382, 390, 396
Voltaire 174, 175, 176, 185, 202, 204, 210, 319
Voragine, Jacobus a 44
Vörösmarty Mihály 8, 9, 73, 74, 128, 130, 134, 135, 138, 188, 203, 205, 208, 211, 21 , 237, 250, 260, 270, 272, 277, 278, *288—304*, 308, 311, 313 331, 333, 339, 341, 342, 345, 346 352, 357, 358, 359, 363, 369, 371, 372, 373, 374, 381, 385, 386, 387, 391, 395, 418, 440, 444, 471 474, 480

Wagner 369, 370
Waldapfel Imre 147, 203
Waldapfel József 264
Wallace 11
Wallaszky Pál 98
Wallenstein 127, 131, 158
Wass Ottilia gr. 319
Watteau 164
Weltzl Mária Pauline 172
Weber, Veit 263
Werbőczy István 85, 179
Wesselényi Ferenc 144
Wesselényi Miklós br. 191, 265, 273, 280, 339
Wigand 273
Wieland 319
Whitman 468, 503, 505
Woolf, Virginia 443
Wordsworth 342

Zalái József 402
Zichy Karolyné l. Seilern Crescentia
Zilahy Károly 400
Zlinszky Aladár 177
Zola 429
Zoltai Béla 119, 120, 122, 123, 163, 169, 357, 412
Zoványi Jenő 55, 84, 103
Zrin[illegible]lona 144
Zrinyi Miklós gr. 18, 95, 97, 111, 112, 113, 114, 115, *126—42*, 143, 146, 161, 168, 169, 170, 237, 302, 370, 374, 395, 413, 470, 471, 489
[illegible]rinyi Péter 131, 132
Zsigmond Ferenc 334, 340

Yeats 446

Xavéri Szent Ferenc 79